

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DİN SİYASET İLİŞKİLERİNE YÖNELİK YAKLAŞIMLAR
ÇERÇEVESİNDE DİYANET GAZETESİ İLE İSLAMCI DERGİLERİN
MUKAYESESİ**

DOKTORA TEZİ

Selin ŞAHİN

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Sibel AKGÜN

KASIM – 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DİN SİYASET İLİŞKİLERİNE YÖNELİK YAKLAŞIMLAR
ÇERÇEVESİNDE DİYANET GAZETESİ İLE İSLAMCI DERGİLERİN
MUKAYESESİ

DOKTORA TEZİ

Selin ŞAHİN

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

“Bu tez sınavı 25/11/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Giray Saynur DERMAN	BAŞARILI
Doç. Dr. Sibel AKGÜN	BAŞARILI
Doç. Dr. Asena BOZTAŞ	BAŞARILI
Doç. Dr. Eray ACAR	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Rumeysa DURSUN	BAŞARILI

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı : SELİN ŞAHİN

Öğrenci Numarası : 1660D07003

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

Enstitü Bilim Dalı :

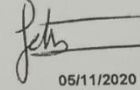
Programı : YÜKSEK LİSANS DOKTORA

Tezin Başlığı : Din Siyaset İlişkilerine Yönelik Yaklaşımlar Çerçevesinde Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergilerin Mukayesesi

Benzerlik Oranı : %15

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir inihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

05/11/2020
İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../2020
İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Sibel AKGÜN

Tarih: 05/11/2020

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

İnsanın geçmişini, içinde bulunduğu hali idrak edebilmesi ve bu doğrultuda geleceğini tayin edebilmesi için şüphesiz bir düşünce geleneğinden beslenmesi ve bu düşünce geleneği çerçevesinde varlığını idame ettirmesi gerekmektedir. Bu anlamda hem bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan hem de hayata yönelik bakış açımın temelinde yer alan Türk düşünce geleneğini inşa eden şahsiyetlerin her birine bilhassa tezimde düşüncelerinden istifade ettiğim isimlere şükranlarımı sunuyorum.

Öncelikle süreli neşriyat sahasında uzun soluklu bir çaba göstererek *Diyanet Gazetesi*'nin varlığını mümkün kılan Diyanet İşleri Başkanlığı ve bu gazetenin varlığını devam ettirmesini sağlayan müntesiplerine ayrıca çalışmamı hazırlarken arşivlerinden çokça istifade ettiğim İslamcı Dergiler Projesi çalışanlarına teşekkür ediyorum. Çalışma konumu belirlediğim ilk günden itibaren bana duyduğu güven ile her zaman destek olan ve öğrenci hoca ilişkisinin yanında bana meslektaşısı olarak davranan danışmanım Doç. Dr. Sibel Akgün'e minnettar olduğumu ifade etmek isterim. Ayrıca tezime verdikleri tavsiyelerle katkıda bulunan Prof. Dr. Giray Saynur Derman, Dr. Öğr. Üyesi Hatice Rumeysa Dursun, Doç. Dr. Eray Acar ve Doç. Dr. Asena Boztaş'a teşekkür ediyorum.

Onların kızı olduğum için her zaman gurur duyduğum ve bunun için Allah'a şükrettiğim, dua ve desteklerini her daim yanımda hissettiğim annem Nurcan Topaloğlu ve babam Sedat Topaloğlu'na, başarılı olacağıma dair duyduğu güvenle her zaman beni motive eden ağabeyim Vedat Topaloğlu'na ve kıymetli Şahin Ailesi'nin üyelerine müteşekkirdiğimi ifade etmek isterim. Çalışmamı emeklerini asla ödeyemeyeceğimi bildiğim, her zaman yanımda olan anne ve babama ithaf ediyorum. Eğitim hayatım boyunca bana desteklerini esirgemeyen, dua ve iyi dilekleriyle bana moral veren arkadaşlarım ve aile üyelerime de teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, çalışmamın her aşamasında bana sonsuz destek veren, görüş ve tavsiyeleriyle çalışmama farklı boyutlar kazandıran, bu dünyada beni saadete kavuşturan, varlığına her daim şükrettiğim biricik eşim Enes'e şükranlarımı sunuyorum.

Unutulmamalıdır ki, gayret bizden başarı yalnızca Allah'tandır.

Selin ŞAHİN

25/11/2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: TÜRK VE AVRUPA DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE DİN SİYASET İLİŞKİLERİNE YÖNELİK YAKLAŞIMLAR VE ÇALIŞMADA KULLANILAN SÜRELİ YAYINLARA GENEL BİR BAKIŞ	11
1.1. Türk Düşüncesinde Din Siyaset İlişkilerinin Tetkik Edilmesinin Temel Kaynağı Olarak Siyasetnameler.....	11
1.1.1. Türk Siyaset Düşüncesini Tecessüm Ettiren Siyasetnamelerde Din Siyaset İlişkileri	15
1.2. Avrupa Düşüncesinde Din Siyaset İlişkilerine Eleştirel Bakış: Marx, Gramsci, Althusser.....	50
1.2.1. Karl Marx'ın Düşünce Dünyasında Din Siyaset İlişkileri	54
1.2.2. Antonio Gramsci'nin Düşünce Dünyasında Din Siyaset İlişkileri	67
1.2.3. Louis Althusser'in Düşünce Dünyasında Din Siyaset İlişkileri	75
1.3. Çalışmada Kullanılan Süreli Yayınlar Genel Bir Bakış	82
1.3.1. Diyanet Gazetesi	82
1.3.2. Fedai.....	86
1.3.3. Tohum.....	87
1.3.4. Sancak	88
1.3.5. Gölge.....	90
1.3.6. Akıncı Güç	92
1.3.7. Akıncılar	93
1.3.8. Şûrâ	94

1.3.9. Tevhid	96
1.3.10. Hicret	97
1.3.11. İslâmî Hareket.....	99
1.3.12. İstiklâl	100
BÖLÜM 2: MODERN TÜRKİYE’DE DİN SİYASET İLİŞKİLERİNİN TECESSÜM ETMİŞ HALİ OLARAK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI.....	102
2.1. Sebebî Asabiyetin Müessisi Bir Kurum Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Tarihsel Tecrübesinin Hülasası	104
2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Görev ve Sorumluluğu Doğrultusunda Toplum Aydınlatmada Bir Yöntem Olarak Süreli Neşriyat	110
2.3. Din Siyaset İlişkileri Çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığına Yönelik Tartışmalar.....	114
BÖLÜM 3: ASRİLEŞME, İSLAMCILIK VE NEŞRİYAT: MODERN BİR ARAYIŞ OLARAK İSLAMCILIK VE İSLAMCI DERGİLER	120
3.1. Modernleşmenin İmkanlarını Düşünce Dünyasında Aramak: Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi	120
3.2. Düşüncenin Kalıcı Kılınması: İslamcı Düşüncenin Süreli Neşriyat Faaliyetleri ..	138
3.2.1. Düşünceyi Dergiler(l)e Taşımak: 1960’lardan 1990’lara Türkiye’de İslamcı Dergiler	144
BÖLÜM 4: DİYANET GAZETESİ VE İSLAMCI DERGİLERDE SİYASETİN TAHKİMİ İLE ISLAHİ ARAYIŞLARI DÖNEMİ: 1960’LI YILLAR.....	156
4.1. 1960’lı Yılların Türkiye’sinin Siyasal ve Toplumsal Hayatına Dair Bir Hülasa .	156
4.2. 1960’lı Yıllarda Din Siyaset İlişkisinin Seyrini Neşriyatta Aramak: Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerin Mukayesesi	185
4.2.1. Siyasetin Tahkimi ile İslahî Arayışları Arasında Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Söylemi.....	185
4.2.1.1. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Kavram ve Söylemi	186

4.2.1.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Takdir ile Tekdir Arasında Müesses Nizam ve Siyaset İdraki	198
4.2.1.3. İslamcı Dergilerde Komünizm ile Mücadele Söylemi	210
4.2.1.4. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyasetin Bir Cehesi Olarak Ekonomiye Yönelik Söylemler	219
4.2.1.5. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dış Politikaya Yönelik Algı ve Söylemler.....	228
4.2.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dinî ve Toplumsal Hayata Yönelik Söylemler	237
4.2.3. Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergiler Etrafında 1960'lı Yılların Bir Değerlendirmesi	258
BÖLÜM 5: DİYANET GAZETESİ VE İSLAMCI DERGİLERDE SİYASETİN MUHAFAZASI İLE TANZİMİ ARAYIŞLARI DÖNEMİ: 1970'Lİ YILLAR ...	
5.1. 1970'li Yılların Türkiye'sinin Siyasal ve Toplumsal Hayatına Dair Bir Hülasa ..	261
5.2. 1970'li Yıllarda Din Siyaset İlişkisinin Seyrini Neşriyatta Aramak: Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerin Mukayesesi	279
5.2.1. Siyasetin Muhafazası ile Tanzimi Arayışları Arasında Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Söylemi.....	279
5.2.1.1. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Kavramı ve Söylemi	280
5.2.1.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Müesses Nizamın ve Siyasetin Muhafazası ya da Tanzimi.....	294
5.2.1.3. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Komünizm ile Mücadele Söylemi.....	324
5.2.1.4. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyasetin Bir Cehesini Teşkil Eden Ekonomiye Yönelik Söylemler	331
5.2.1.5. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dış Politikaya Yönelik Algı ve Söylemler.....	345

5.2.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dinî ve Toplumsal Hayata Yönelik Söylemler	356
5.2.3. Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergiler Etrafında 1970’li Yılların Bir Değerlendirmesi	376
BÖLÜM 6: DİYANET GAZETESİ VE İSLAMCI DERGİLERDE SİYASETİN TAKVİYESİ İLE TAHRİBİ ARAYIŞLARI DÖNEMİ: 1980’Lİ YILLAR.....	379
6.1. 1980’li Yılların Türkiye’sinin Siyasal ve Toplumsal Hayatına Dair Bir Hülasa ..	379
6.2. 1980’li Yıllarda Din Siyaset İlişkisinin Seyrini Neşriyatta Aramak: Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerin Mukayesesi	398
6.2.1. Siyasetin Islah ve Tasfiyesinden Takviye ve Tahrip Arayışlarına Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Söylemi	398
6.2.1.1. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset: Müesses Nizamın İhyası ya da Tenkidi	399
6.2.1.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyasetin Bir Cephelerini Teşkil Eden Ekonomiye Yönelik Söylemler	432
6.2.1.3. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dış Politikaya Yönelik Algı ve Söylemler.....	436
6.2.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dinî ve Toplumsal Hayata Yönelik Söylemler	449
6.2.3. Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergiler Etrafında 1980’li Yılların Bir Değerlendirmesi	462
SONUÇ	465
KAYNAKÇA.....	481
ÖZGEÇMİŞ	563

KISALTMALAR

- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri
- AET** : Avrupa Ekonomik Topluluğu
- akt.** : aktaran
- ANAP**: Anavatan Partisi
- AP** : Adalet Partisi
- AT** : Avrupa Topluluğu
- bk.** : Bakınız
- BM** : Birleşmiş Milletler
- BTP** : Büyük Türkiye Partisi
- CHP** : Cumhuriyet Halk Partisi
- CKMP**: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
- çev.** : Çeviren
- DP** : Demokrat Parti
- DYP** : Doğru Yol Partisi
- ed.** : Editör
- erişim** : Erişim Tarihi
- haz.** : Hazırlayan
- MBK** : Milli Birlik Komitesi
- MDP** : Milliyetçi Demokrasi Partisi
- MGK** : Milli Güvenlik Konseyi
- MHP** : Milliyetçi Hareket Partisi
- MKP** : Milli Kalkınma Partisi
- MNP** : Milli Nizam Partisi
- MSP** : Milli Selamet Partisi

NATO: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

RP : Refah Partisi

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

sy. : sayfa numarası yok

TİP : Türkiye İşçi Partisi

vd. : ve diğerleri

YTP : Yeni Türkiye Partisi

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☐	Doktora	☒
Tezin Başlığı: Din Siyaset İlişkilerine Yönelik Yaklaşımlar Çerçevesinde Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergilerin Mukayesesi			
Tezin Yazarı: Selin ŞAHİN		Danışman: Doç. Dr. Sibel AKGÜN	
Kabul Tarihi: 25.11.2020		Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 563 (tez)	
Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler			
<p>Birey ve toplumların hayata bakış açılarına yön veren en önemli unsurlardan biri dindir. Toplumların dini anlayış tarzları, onların siyaset ve devlete yönelik düşüncelerini doğrudan etkilemektedir. Bu doğrultuda her dönemde din ve siyaset arasında gerek fikri gerekse kurumsal açıdan bir ilişki sistemi kendini göstermiştir. Din ve siyaset arasındaki bu ilişkinin anlamlandırılması noktasında ise farklı düşünce ekolleri çerçevesinde farklı bakış açıları ortaya konulmuştur. Türk düşüncesi din ve siyaseti birbirini destekleyen ve koruyan unsurlar olarak görürken, Avrupa merkezli eleştirel din siyaset ilişkileri anlayışı dini siyasetin bir aracı ve rıza üretim mekanizması olarak ele almıştır. Modern dönemde din siyaset ilişkilerinin anlamlandırılması noktasında ise kendi dönemlerini yansıtmaya hususunda öneme sahip olan gazete ve dergiler başvurulacak kaynaklar arasında yer almaktadır. Çalışmanın amacı Türkiye’de 1960-1990 arasında din siyaset ilişkilerine yönelik bakışın farklı din anlayışları doğrultusunda yayınlanan dergi ve gazeteler çerçevesinde incelenmesidir. Bu doğrultuda çalışmada <i>Diyanet Gazetesi</i> ve kendi dönemlerini temsil kabiliyeti yüksek olan <i>Fedai, Sancak, Tohum, Gölge, Akıncı Güç, Akıncılar, Şûrâ, Tevhid, Hicret, İslâmî Hareket, İstiklâl</i> isimli İslamcı dergilerin din ve siyaset ilişkilerine yönelik söylemleri tetkik edilmiştir. Çalışmada gazete ve dergilerdeki söylemlerin incelenmesi için eleştirel söylem analizi yöntemi kullanılmıştır. Sonuç olarak çalışmada ele alınan, kaynakları yerli olmayan İslamcı düşünce ekollerinin yayınladığı dergilerin din siyaset ilişkilerini ele alış biçimlerinin eleştirel din siyaset ilişkileri yaklaşımlarını merkeze alan bir şekilde olduğu tespit edilmiştir. Türk devlet geleneğinin inşa ettiği bir kurumsal yapının devamı olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından çıkartılan <i>Diyanet Gazetesi</i>’nde ise din siyaset ilişkilerinin Türk düşünce geleneği doğrultusunda idrak edildiği görülmüştür. Çalışmada bu anlayış tarzları kıyaslanarak düşüncenin kaynaklarının zihniyeti nasıl etkileyip şekillendirdiği ortaya konulmuştur.</p>			
Anahtar Kelimeler: Türk Siyaset Düşüncesi, Din Siyaset İlişkileri, Diyanet Gazetesi, İslamcı Dergiler.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☐	Ph.D.	☒
Title of Thesis: Comparison of Diyanet Newspaper and Islamist Journals Within The Framework of Approaches About Religion Politics Relations			
Author of Thesis: Selin ŞAHİN		Supervisor: Assoc. Prof. Sibel AKGÜN	
Accepted Date: 25.11.2020		Number of Pages: viii (pre text) + 563 (main body)	
Department: International Relations			
<p>Religion is one of the most important elements that shape the perspective of individuals and societies on life. Religious understanding styles of societies directly affect their thoughts on politics and the state. In this direction, a relationship system between religion and politics has emerged in both intellectual and institutional terms. At the point of making sense of this relationship between religion and politics, different perspectives have been put forward within the framework of different thought ecoles. While Turkish thought sees religion and politics as elements that support and protect each other, the European-centered understanding of critical religion-politics relations has treated religion as a tool of politics and a consent production mechanism. In the modern era, journals and newspapers, which are important in reflecting their own period in terms of making sense of the relations between religion and politics, are among the sources to be consulted. The aim of this study is to examine different Islamic understandings in terms of the relationship between religion and politics perspective within the framework of journals and newspapers published in 1960 - 1990 at Turkey. In this respect, the discourse of <i>Diyanet Newspaper</i> and Islamist journals such as <i>Fedai</i>, <i>Tohum</i>, <i>Sancak</i>, <i>Gölge</i>, <i>Akıncı Güç</i>, <i>Akıncılar</i>, <i>Şûrâ</i>, <i>Tevhid</i>, <i>Hicret</i>, <i>İslâmî Hareket</i>, <i>İstiklâl</i>, which have a high ability to represent their periods, in terms of relationship between religion and politics were examined. In the study, critical discourse analysis method was used to examine the discourses in journals and journals. As a result, it has been determined that the way the journals published by the Islamic thought ecoles, whose sources are not indigenous, deal with the relations between religion and politics, focusing on the critical approaches to religion-politics. In the <i>Diyanet Newspaper</i> published by the Presidency of Religions Affairs, which is the continuation of an institutional structure built by the Turkish state tradition, it was seen that the relations between religion and politics were understood in line with the Turkish tradition of thought. In the study, by comparing these styles of understanding, it is revealed how the sources of thought affect and shape the mindset.</p>			
Keywords: Turkish Political Thought, Religion Politics Relations, Diyanet Newspaper, Islamist Journals.			

GİRİŞ

İnsanların fikir, zihniyet ve hayatlarını şekillendiren unsurların en önemlilerinden biri dindir. Hayatın her alanına sirayet eden ve yön veren din bu anlamda merkezi bir role sahiptir. Bunun yanında insanların din anlayışları da onların başta siyasal tasavvurları olmak üzere hayatı anlama ve yaşama pratiklerini doğrudan etkilemekte ve şekillendirmektedir. Toplumsal bir müessese olan devlet de her dönemde dinî düşünce ve kurumlarla etkileşim içerisinde olmuş, böylelikle bu iki unsur arasında her daim bir ilişki tesis edilmiştir. Bu manada her dönemde din ile siyaset arasında farklı nitelik ve nicelik göstermekle birlikte ilişkilerin ortaya çıktığını ve varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Bu durum Türk siyaset düşüncesinde de benzer bir nitelik arz etmiş, siyaset, devlet ve din arasında var olan ilişki her dönemde Türk siyaset düşüncesini şekillendirmiş, bu düşüncenin temsilcisi olan eserlerde de kendisine yer bulmuştur. Türk siyaset düşüncesinde devletin rolü dinin muhafazasını sağlamak iken dinin rolü devleti desteklemek ve ona güç vermek üzerine kurulu olmuştur. Böylelikle din ve devletin varlıkları birbirlerine bağlı bir hale gelmiştir. Dolayısıyla Türk siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmalarda dinin ve din anlayışının dışarıda bırakıldığı bir tutum sergilemek uygun olmadığı gibi mümkün de gözükmemektedir.

Türk düşüncesinin tetkik edilebilmesi hususunda modern kaynakların en önemlilerinden birini süreli neşriyat, özellikle de gazete ve dergiler teşkil etmektedir. Farklı düşünce dünyalarına sahip kesimler tarafından neşredilen gazete ve dergiler, kendi döneminin nabzını tutması hususunda yol gösterici bir işleve sahiptir. Özellikle yayınlandığı dönem itibarıyla devrinin zihin dünyasını temsil etme kabiliyeti yüksek olan gazete ve dergiler, hem kendi dönemlerinin koşullarını doğrudan ortaya koymakta hem de bu koşulların ne şekilde değerlendirildiğini açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda siyasal hayatın herhangi bir döneminin anlamlandırılabilmesi için dönemin süreli neşriyatının tetkik edilmesinin yol gösterici olacağını açıkça ortadadır.

Süreli neşriyat, güncel olay ve durumları doğrudan, olaylar gündemdeki yerini korurken değerlendirebilme ve bu değerlendirmelerini okuyucularına kısa sürede aktarabilme imkanına sahiptir. Bu durum süreli neşriyatı, dönem içerisinde değişen ve dönüşen zihin dünyasının idrak edilebilmesi hususunda başvurulacak önemli kaynaklardan biri haline getirmektedir. Bu istikamette Türk düşüncesi içerisinde din ve siyaset arasında tesis

edilen ilişkinin dönemselsel olarak ne şekilde anlamlandırıldığının tetkik edilmesi noktasında süreli neşriyattan istifade edilmesi büyük bir önem arz etmektedir.

Türkiye’de çok partili hayata geçişin ardından dinin toplumsal ve siyasal alanda giderek görünürlük kazanmaya başlamasıyla birlikte İslamcı düşünce de toplumsal hayatta kendisine daha geniş bir şekilde yer bulmaya başlamıştır. 1961 Anayasası’nın getirdiği, düşünce dünyasının her kesimi için faaliyetlerin genişletilmesine imkan veren ortam, İslamcı düşüncenin yayıncılık faaliyetlerine sirayet etmiş ve bu doğrultuda İslamcı neşriyat 1960’lı yıllardan itibaren canlanmaya ve hareketlenmeye başlamıştır. Bu dönemde İslamcı neşriyatın yayın politikasını etkileyen önemli bir husus İslam coğrafyasının farklı bölgelerindeki İslamcı düşünürlerin eserlerinin hızla Türkçeye çevrilmesi olmuştur. Böylelikle İslamcı dergilerin ekserisinin ortaya koyduğu söylemlerde değişim yaşanmaya başlanmış, Türk düşünce geleneğine muarız ve alternatif söylemler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu anlamda işaret edilen çeviri hareketi vasıtasıyla dış kaynaklardan beslenmeye başlayan İslamcı dergilerin Türkiye’deki geleneksel din tasavvurunu ve bununla ilişki olarak da toplumun dini anlama biçimini değiştirmeye ve dönüştürmeye yönelik söylemler ürettiklerini söylemek mümkündür.

Cumhuriyet’in kurulmasının ardından teşekkül ettirilen Diyanet İşleri Başkanlığı, kuruluş devrinden itibaren yayıncılık hayatında da kendisini göstermiş ve milletin doğru dinî bilgiye ulaşması amacıyla eserler neşretmiştir. 1950’li yıllardan itibaren Başkanlık neşrettiği eserlerin formunu yalnızca kitap şeklinde olmaktan çıkarmış ve süreli yayın hayatına da intikal etmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak 1954 yılında *Reislik Mecmuası*, 1956 yılında *Diyanet İşleri Mecmuası Ramazan Nüshası*, 1960-1961 yıllarında *Diyanet İşleri Reisliği Mecmuası* yayınlanmış, 1962’de ise daha sonra *Diyanet İlmi Dergisi* adını alacak *Diyanet Dergisi* periyodik olarak yayın hayatına dahil olmuştur.¹ 1968’de ise uzun soluklu bir yayın hayatına sahip olacak *Diyanet Gazetesi* neşredilmeye başlanmıştır.

Çalışmanın Konusu

Bu bilgiler çerçevesinde çalışmanın konusu modern dönemde Türkiye’de din ve siyaset arasında tesis edilmiş olan ilişkiye yönelik anlayış tarzının *Diyanet Gazetesi* ve İslamcı dergilerde ortaya konan söylemler çerçevesinde ele alınmasıdır. Çalışmada

¹ Mehmet Bulut, “Başkanlığın Bilinmeyen Bir Süreli Yayını Yeni Köy Hocası / Köy Hocaları İçin Belleten”, *Diyanet Aylık Dergi* 331 (Temmuz 2018), 60.

cevaplanmaya çalışılan soru, *Cumhuriyet döneminde dinî neşriyatta din siyaset ilişkileri ne şekilde değerlendirilmekte ve anlamlandırılmaktadır?* sorusu olmuştur. Bu sorunun cevaplandırılabilmesi için çalışmada *Diyanet Gazetesi* ve 1960-1990 yılları arasında neşredilen, döneminin zihin dünyasını temsil kabiliyeti yüksek İslamcı dergilerde yer alan siyasal ve toplumsal söylemler tetkik edilmiştir.

Çalışmada cevap aranan ana sorunun dışında *Türk siyaset düşüncesinde din siyaset ilişkileri anlayışının ortaya çıkmasını sağlayan esas kabul ve düşünce tarzlarını neler oluşturmaktadır?*, *Cumhuriyet dönemi din siyaset ilişkisi ile geleneksel din siyaset ilişkisi arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır?*, *Türkiye’de din ve siyaset arasındaki ilişkide Diyanet İşleri Başkanlığı’nın nasıl bir rolü bulunmaktadır?*, *Diyanet Gazetesi’nin ve İslamcı dergilerin siyasal alana yönelik bakış açısı ve değerlendirme tarzlarının kaynaklarını neler oluşturmaktadır ve İslamcı dergilerin siyasal alana yönelik söylemlerinde hangi düşünme biçimleri etkili olmuştur?* şeklindeki sorulara da cevap verilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın temel tezi, *Diyanet Gazetesi* ve İslamcı dergilerde ortaya konan din siyaset ilişkilerine dair söylemlerin farklı kaynak ve zihniyetler çerçevesinde ortaya çıktığıdır. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*, Türk siyaset düşüncesini kaynak olarak belirleyip, onun bir devamı haline gelirken; İslamcı dergiler İslam dünyasının farklı bölgelerinde neşet eden İslamcı düşünceler ve sol düşünce çerçevesinde üretilen eleştirel din siyaset ilişkileri anlayışı etrafında fikriyatını şekillendirmiştir. Burada işaret edilen eleştirel din siyaset ilişkileri anlayışı, İslamcı dergilerin tamamını kapsar bir nitelikte değil ekseriyeti temsil eder bir mahiyette kullanılmıştır. Bu temel iddianın yanında çalışmanın diğer tezlerini ise şunlar oluşturmaktadır: 1- Cumhuriyet döneminde din-siyaset ilişkilerine dair tasavvurun, Türk düşünce geleneğinin ortaya koyduğu din-siyaset ilişkisine dair anlayış tarzına başvurulmadan anlamlandırılabilmesi mümkün değildir. 2- İslamcı dergilerin ortaya koydukları düşüncelerin temelinde Türk düşünce geleneğinden neşet etmeyen fikirler yer almaktadır. Bu durum İslamcı dergilerde yer alan söylemlerin, gelenekten kopuşuna işaret etmektedir. 3- Diyanet İşleri Başkanlığı dinin devleti tahkim etmesine yönelik geleneksel Türk düşüncesi çerçevesinde kurulan ve bu doğrultuda faaliyet gösteren bir kurum olup, dinin toplumsal ve siyasal alandaki etkisi kırıılarak, din üzerinde denetim ve kontrol sağlanması amacıyla tesis edilmemiştir. Bu açıdan Şeyhülislâmlık makamı ve Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin üstlenmiş olduğu fonksiyonları aynı nitelik ve nicelikte olmasa da

Cumhuriyet döneminde devam ettirmiştir. 4- Diyanet İşleri Başkanlığı ve onun uhdesinde çıkartılan *Diyanet Gazetesi* toplumun yalnızca dini anlama ve yaşama pratiklerini değil aynı zamanda toplumsal ve siyasal alana ilişkin düşünce ve eylemlerini de şekillendirmektedir.

Çalışmanın konusu, Cumhuriyet devri sonrasında din siyaset ilişkilerinin klasik dönemden farklı bir hal aldığı yönündeki genel kabulün problemleri ortaya koymak; Türk siyaset düşüncesinin aslî kaynaklarından olan siyasetnamelere başvurmaksızın, modern dönemde ortaya çıkan din siyaset ilişkileri formunun anlaşılamayacağını göstermek, bu anlayışı görmezden gelen ve Batı merkezli teorik yaklaşımlar çerçevesinde meseleyi ele alan literatürün bu ilişki biçimini sağlıklı bir şekilde değerlendiremeyeceğini tespit etmek, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış farklı ekolleri bu unsurlar çerçevesinde karşılaştırarak gelenekten beslenen bir değerlendirme tarzı ortaya koymak gayesiyle seçilmiştir.

Bu değerlendirme tarzı doğrultusunda modern dönemde Türk siyaset düşüncesinde din siyaset ilişkisinin ne şekilde ele alındığının ortaya çıkarılabilmesi amacıyla *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan söylemler, Türk siyaset düşüncesini inşa eden metinler olarak vasıflandırabileceğimiz siyasetnamelerde din siyaset ilişkisine dair ortaya konan yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmıştır. İslamcı dergiler ise Avrupa düşünce dünyasında neşet eden eleştirel din siyaset ilişkileri yaklaşımları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böyle bir değerlendirme tarzının tercih sebebi, tetkik edilecek kaynakların din siyaset ilişkisine yönelik tasavvurlarının farklı kaynaklardan beslenmesiyle alakalıdır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da ifade ettiği üzere “Herkes kendi menbalarının eserini verir.”² Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türk siyaset düşüncesine uygun şekilde varlığını idame ettiren bir kurum olması, bu kurum bünyesinde çıkartılmış olan *Diyanet Gazetesi*'nin siyasal ve toplumsal alana ilişkin söylemlerinin, Türk düşünce geleneğinin din siyaset ilişkilerine dair ortaya koyduğu fikriyatın çizdiği değerlendirme biçimi ekseninde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Çalışmada tetkik edilecek İslamcı dergilerin, söylem ve kullandıkları kavramlar farkında olsalar da olmasalar da Avrupa merkezli olmuş ve devlet ile siyasete yönelik söylemleri

² Ahmet Hamdi Tanpınar, “Şiirin Peşinde”, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 30.

modern düşünceden beslenerek eleştirel bir nitelikte oluşmuştur. Bundan dolayı ortaya koydukları söylemlerin eleştirel din siyaset ilişkileri yaklaşımı çerçevesinde ele alınması yerinde olacaktır. Dönemin İslamcı neşriyatında her ne kadar sol düşünce ve kavramlar temel bir tehlike olarak değerlendirilse de bu zihniyetin siyaset, devlet ve din arasındaki ilişkileri anlama ve izah tarzı çoğunlukla bu düşünceden ilham alan bir nitelikte olmuştur. Devletin dini kendi meşruiyetini tesis etmek ve bu meşruiyetin devamlılığını sağlamak, tahakküm edilen sınıflar için ise dini bir yanlış bilinç ve rıza üretim aracı olarak aygıtı dönüştürmek için kullandığı anlatısı şeklinde özetlenebilecek bu zihniyet, İslamcı dergilerin din siyaset ilişkilerini tartışmak için kullandıkları en temel argümanlar olmuşlardır. Böylece bu minvalde yayın yapan İslamcı dergiler Karl Marx'ın temellerini attığı, Antonio Gramsci'nin yapısal bir niteliğe büründürdüğü, Louis Althusser'in ise dünyanın İkinci Dünya Savaşı sonrasında aldığı yeni hal için anlamlı hale getirdiği düşünce biçimi ile bir yandan hasım diğer yandan ise hısım olmuştur. Devlete yönelik tenkitlerinde kullandıkları söylem, İslamî anlatıların sol zihniyetle buluşması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda İslamcı dergilerin söylemlerinin değerlendirilmesi hususunda Marx, Gramsci ve Althusser'in ortaya koyduğu fikirler ekseninde şekillenen ve Avrupa düşüncesinde bir gelenek haline gelen din siyaset ilişkisine yönelik eleştirel perspektiften yararlanılmıştır.

Bu çerçevede çalışma giriş ve sonuç bölümü dışında altı bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle din siyaset ilişkisinin teorik cephesi ele alınmıştır. Türk düşünce geleneğinin din siyaset ilişkilerine yönelik bakışının tetkik edildiği kısımda İslamlaşma döneminden beri ortaya konan Türk siyasetnamelerinin en temel eserleri tetkik edilmiş ve bu eserler çerçevesinde din siyaset ilişkilerine yönelik geleneksel yaklaşım ortaya konulmuştur. Avrupa düşüncesinde din siyaset ilişkisine dair eleştirel yaklaşımın ele alındığı bölümde ise Karl Marx, Antonio Gramsci ve Louis Althusser'in görüşleri incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde inceleme konusunun aslı kaynaklarını teşkil eden, çalışmada tetkik edilecek *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum*, *Sancak*, *Gölge*, *Akıncı Güç*, *Akıncılar*, *Şûrâ*, *Tevhid*, *Hicret*, *İslâmî Hareket* ve *İstiklâl* dergileri hakkında bir hülasa yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü Diyanet İşleri Başkanlığı'na hasredilmiştir. Bu bölümde öncelikle Başkanlığın kuruluşu, tarihsel tecrübesi tetkik edilerek, bu kurumun Türk düşüncesindeki ve siyasal hayatındaki yeri ve konumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca çalışma konusunu da doğrudan ilgilendiren Başkanlığın yayıncılık faaliyetlerine de temas edilmiştir. Bölümün devamında din siyaset ilişkilerine dair yaklaşımlar çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın statüsü, konumu, faaliyetlerine ilişkin yürütülen tartışmalar ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise İslamcı düşünce ve bu düşüncenin yayıncılık faaliyetlerine etkisi tartışılmıştır. Bu bölümde öncelikli olarak Türk modernleşmesinin ve Türkiye'deki İslamcı düşüncelerin genel hatları çizilmiş, ardından İslamcı düşüncenin Türkiye'deki yayın faaliyetleri, süreli neşriyat merkeze alınarak incelenmiştir. Böylelikle İslamcı dergilerin Türkiye'deki serencamı ortaya konulmuştur.

Çalışmanın devamında Türk siyasal hayatının 1960'lı yıllarına tekabül eden dönemin siyasal ve toplumsal koşullarının hülasasının verildiği, sonrasında *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak* dergilerinin bahsi geçen dönem içerisinde neşredilmiş sayılarında yer alan siyasal ve toplumsal hayata dair söylemlerin tetkik edildiği bir bölüme yer verilmiştir. Bu bölümün sonunda ise genel bir değerlendirme yapılmış ve bu söylemler arasında mukayeseye gidilerek tetkik edilen yayımlar çerçevesinde dönemin zihin dünyası ortaya konulmuştur.

Çalışmanın beşinci bölümünde öncelikle Türk siyasal hayatında 1970'li yıllara tekabül eden dönemin siyasal ve toplumsal koşulları ortaya konulmuş, ardından *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum*, *Gölge*, *Şûrâ*, *Tevhid*, *Hicret*, *Akıncı Güç*, *Akıncılar* ve *İslâmî Hareket* dergilerinin bahsi geçen dönem içerisinde neşredilmiş sayılarında yer alan siyasal ve toplumsal hayata dair söylemler incelenmiştir. Bu bölümün sonunda da bir değerlendirme kısmına yer verilerek bu yayınlarda yer alan söylemler karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın altıncı bölümünde ise Türk siyasal hayatının 1980'li yıllarına tekabül eden dönemin siyasal ve toplumsal koşulları genel hatlarıyla ele alınmış, ardından *Diyanet Gazetesi*, *Tohum*, *Akıncılar*, *Hicret*, *İslâmî Hareket* ve *İstiklâl* dergilerinin bahsi geçen dönem içerisinde neşredilmiş sayılarında yer alan siyasal ve toplumsal hayata dair söylemler tetkik edilmiştir. Bu bölümün sonunda da diğer bölümlerde olduğu gibi ortaya konan söylemlerin mukayese edildiği bir değerlendirme kısmına yer verilmiş, ardından çalışma tüm dönemlerde ortaya konan söylemlerin karşılaştırmalı bir mahiyette ele alındığı sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Çalışmada birincil ve ikincil kaynaklardan ele alınan konunun içeriğine uygun olarak faydalanılmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın teorik zeminin ortaya koyulduğu bölümde çoğunlukla birincil kaynaklardan istifade edilmiş, modern dönemde ortaya konan çalışmalardan ise konunun daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması gayesiyle yararlanılmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan yayınlarda var olan söylemlerin tetkik edildiği bölümlerde ise öncelikli olarak *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum*, *Sancak*, *Gölge*, *Şûrâ*, *Tevhid*, *Hicret*, *Akıncı Güç*, *Akıncılar*, *İslâmî Hareket* ve *İstiklâl* dergileri aslı kaynak olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda çalışmanın ilgili bölümleri bu yayınlara çerçevesinde teşekkül ettirilmiştir. Bu gazete ve dergiler hususunda ortaya konan metinlerden ise ikincil kaynaklar olarak istifade edilmiştir.

Çalışmada tetkik edilecek İslamcı dergiler, neşredildikleri dönemin zihin dünyasını temsil etme kabiliyetlerinin yüksek olmasından dolayı seçilmiştir. Bununla beraber aynı kadro elinden çıkmış olan dergiler, selef-halef ilişkisi doğrultusunda değerlendirilerek bu dergilerde ortaya konan söylemlerde dönemin şartları doğrultusunda bir değişim ve dönüşüm yaşanıp yaşanmadığının tespit edilmesi amacıyla tetkik edilmesine gayret gösterilmiştir.

Çalışmanın Önemi

Din siyaset ilişkileri her zaman üzerine düşünülen, hakkında kalem oynatılarak çokça tartışılan bir konudur. Dolayısıyla bu konu üzerine çalışmamızın kapsayıcılık ve çoklu değerlendirme tarzına sahip olmasa da pek çok tetkik yapılmıştır. Ancak yapılan çalışmaların literatüre çeşitli katkılarda buldukları gibi eksikler de barındırdığı genel bir incelemeyle ortaya çıkacaktır. Genel itibarıyla Türkiye’de din siyaset ilişkilerini inceleyen çalışmalarda tarihsel gelişim ortaya konulmuş, bu bağlamda teorik bir çerçeveye bağlı kalınmadan, seçilen dönem içerisinde yaşanan olaylar betimlenmiş ve bu durum din siyaset ilişkisinin muhteviyatının anlaşılmasının önüne geçmiştir. Bu tarz çalışmaların literatüre yeni bir şey katmaktan ziyade bir tekrar niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalarda gözlemlenen bir diğer sorun, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Türk düşünce geleneğine başvurulmadan incelenmeye çalışılmasıdır. Teorik perspektifini Batı düşünce dünyasından neşet eden kaynaklara başvurarak oluşturan bu çalışmalarda, dinin meşrulaştırma ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın ideolojik aygıt olduğu dışında farklı bir sonuca varılamadığı

görülmektedir. Türk düşüncesinin ortaya koyduğu hususiyetler merkeze alınmadan Türkiye’de din ve siyaset arasında var olan ilişkinin mahiyetini idrak etmek mümkün olmadığı için Batı düşüncesinin ortaya çıkardığı teorik zemine dayandırılarak oluşturulan çalışmaların eksik ve hatalı değerlendirmeler barındırması oldukça doğaldır.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve neşriyat hayatındaki yeri hakkında yapılan çalışmalarda ise Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kuruluş tarihçesinin, teşkilat yapısının ve toplumu dinî hususlarda aydınlatmaya yönelik faaliyetlerinin üzerinde durulduğu, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarında ise Başkanlığın dini eğitim hususundaki yetkinliğine, kadın ve çocuklara yönelik söylemlerine odaklanıldığı görülmektedir. Bu anlamda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın siyasal alana ilişkin söylemlerinin incelendiği kapsamlı bir çalışmanın olduğunu söylemek mümkün olmayacaktır. Bu çerçevede çalışmanın Cumhuriyet döneminde ortaya konan din siyaset ilişkilerine yönelik tasavvuru, Türk düşüncesinden neşet eden kaynakların çizdiği çerçeve doğrultusunda tetkik ederek, Türk düşüncesinin içerisinden bir bakış açısı sunması, 1960 sonrası çeviri hareketiyle şekillenen İslamcı düşüncenin modernist cephesini ortaya koyması literatüre ne yönde bir katkı sağlayacağını kendiliğinden işaret etmektedir.

Çalışmanın özgün değerini, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanmış olan *Diyanet Gazetesi*’ndeki söylemlerin Türk düşünce dünyasının ortaya koyduğu din siyaset ilişkisine dair anlayış tarzı ile değerlendirilmesi sağlamaktadır. Yaklaşık yirmi üç yıl Türk yayıncılık hayatında bulunan, üç yüz seksen iki sayılı bu külliyyat hakkında yapılmış tek bir yüksek lisans ya da doktora tezinin bulunmaması çalışmanın özgün niteliği ve önemini açıkça gösterir mahiyettedir. Bunun yanında 1960-1991 arası dönemde yayınlanan *Fedai*, *Tohum*, *Sancak*, *Gölge*, *Şûrâ*, *Tevhid*, *Hicret*, *Akıncı Güç*, *Akıncılar*, *İslâmî Hareket* ve *İstiklâl* dergilerinin söylemlerinin Batı merkezli eleştirel söylemi kabul eder ve ondan ilham alır bir şekilde ortaya konulduğunun gösterilmesi de çalışmanın bir diğer özgün niteliğini ifade etmektedir. Tüm bunlarla birlikte *Diyanet Gazetesi* ile işaret edilen İslamcı dergilerin zihniyetlerini tesis ettikleri temelleri tespit edip bu yayınlardaki söylemlerin, zihniyetler etrafında mukayese edilmesi de çalışmayı ayrı bir öneme sahip hale getirmektedir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmada Türk düşünce geleneği etrafında yazılmış birincil kaynaklar çerçevesinde Türk siyaset düşüncesinin din siyaset ilişkilerine dair tasavvurunun ortaya konulması; *Diyanet Gazetesi*'nin siyasal ve toplumsal alana yönelik söylemlerinin bahsi geçen geleneksel tasavvur çerçevesinde ortaya konulduğunun ispat edilmesi; 1960 sonrasında yayınlanan, İslam dünyasının farklı coğrafyalarında ortaya çıkan İslamcı düşünce ve kaynaklardan beslenen İslamcı dergilerin din siyaset ilişkileri anlayışının modern Avrupa düşüncesindeki bu konuya dair fikriyattan ilham alınarak düşüncelerini inşa edildiğinin açığa çıkartılması amaçlanmaktadır. Bu çalışmanın amacı 1960'lar, 1970'ler ya da 1980'ler gibi bir dönem kısıtlaması içerisinde İslamcı düşüncenin dergiler vasıtasıyla ortaya koyduğu fikirleri aşikar etmek değil, Türkiye'de İslamcı süreli neşriyatın kendisini tam manasıyla göstermeye başladığı dönemden *Diyanet Gazetesi*'nin yayın hayatına son verdiği devre kadar bu unsurların din ile siyaset arasındaki ilişkiye bakış açısını geniş bir perspektifle ele almaktır. Bunun yanında Türk siyaset ve toplum yapısının çok büyük değişimler ve dönüşümler geçirdiği takriben 30 yıllık dönemde bu değişim ve dönüşümlerin İslamcı düşüncedeki etkilerini mukayeseli bir şekilde, dönemler ve zihniyetleri tasnif ederek ortaya koymaktır.

Bu istikamette yapılacak kısa zamanı kapsayan bir dönemlendirme belki bir devri görece daha detaylı bir şekilde tetkik etmeyi mümkün kılma potansiyeli taşısa da düşüncedeki devamlılık ve kırılmaları gösterme kabiliyetine sahip olmayacaktır. Bu iki durum arasında tercih, daha kıymetli ve açıklayıcı olduğuna inanılan geniş bir devri mümkün olduğunca çok örnek olay üzerinden incelemek doğrultusunda yapılmıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada analiz yöntemi olarak eleştirel söylem analizi kullanılmıştır. Teun Van Dijk'in "Söylem, ideolojilerin yeniden üretiminde ve günlük ifadelerde vazgeçilmez bir rol oynar."³ şeklindeki ifadesi düşüncelerin tam manasıyla idrak edilmesi hususunda söylemlerin incelenmesinin önemini kendiliğinden ortaya koymaktadır. Eleştirel söylem analizi, "...söylemsel pratikler, olaylar ve metinler ile daha geniş toplumsal ve kültürel yapılar, ilişkiler ve süreçler arasındaki açık ya da örtük nedensellik ve belirlenme

³ Teun Van Dijk, "Söylem ve İdeoloji Çokalanlı Bir Yaklaşım", *Söylem ve İdeoloji Mitoloji – Din – İdeoloji*, haz. Barış Çoban – Zeynep Özarlan, çev. Gülüm Şener (İstanbul: Su Yayınevi, 2003), 13.

ilişkilerini sistematik olarak araştırır. ...dil kullanımında ortaya çıkan örtük ya da açık egemenlik, ayrımcılık, iktidar ve denetim ilişkilerini çözümlenmeye yönelik bir araştırma programı olarak nitelendirilebilir.”⁴ Burada eleştirel kavramından maksat “... karmaşıklığı ayırmak ve anlamak ile basit, dikatomik açıklamaları reddetmek...”tir.⁵ Eleştirel söylem analizinin uygulanmasındaki temel gaye, analiz edilen söylemin anlamına temas edilmesi ve bu temas üzerinden bir anlayış biçimi ortaya konulmasıdır.⁶ Bu çerçevede çalışmada *Diyanet Gazetesi* ve İslamcı dergilerde yer alan yazılar ve metinler bir söylem olarak ele alınacak ve bu söylemlerin ardındaki mananın ortaya çıkarılabilmesi amacıyla eleştirel söylem analizi yöntemine başvurulacaktır. Bu yöntem uygulanırken de öncelikli olarak ortaya konulan söylemlerdeki “önvarsayılanları ve ima edilenleri açığa çıkartma...”ya gayret edilecek ve ardından “Kutuplaştırılmış grup kanaatlerini vurgulayan tüm biçimsel yapıyı inceleme...”ye çalışılacaktır.⁷

⁴ Tezcan Durna – Çağla Kubilay, “Söylem Kuramları ve Eleştirel Söylem Çözümlenmeleri”, *Medyadan Söylemler*, der. Tezcan Durna (İstanbul: Libra Kitap, 2010), 59.

⁵ Durna – Kubilay, “Söylem Kuramları ve Eleştirel Söylem Çözümlenmeleri”, 61.

⁶ Levent Doyuran, “Medyatik Bir Çalışma Alanı Olarak Eleştirel Söylem Çözümlenmesi (Televizyon Dizileri Örneğinde)”, *Erciyes İletişim Dergisi* 5/4 (Temmuz 2018), 315.

⁷ Durna – Kubilay, “Söylem Kuramları ve Eleştirel Söylem Çözümlenmeleri”, 61. Teun Van Dijk’in eleştirel söylem çözümlenmesi yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlara yönelik tespitleri için bk. Durna – Kubilay, “Söylem Kuramları ve Eleştirel Söylem Çözümlenmeleri”, 61.

BÖLÜM 1: TÜRK VE AVRUPA DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE DİN SİYASET İLİŞKİLERİNE YÖNELİK YAKLAŞIMLAR VE ÇALIŞMADA KULLANILAN SÜRELİ YAYINLARA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Türk Düşüncesinde Din Siyaset İlişkilerinin Tetkik Edilmesinin Temel Kaynağı Olarak Siyasetnameler

Türk düşünce geleneği, Türkler için Türklerin hayata bakış ve anlamlandırma tarzından din tasavvuruna ve siyaset düşüncesine kadar hayatın her alanına yönelik bilgi edinimi hususunda başvurulabilecek ana kaynaktır. Kadim dönemlerden itibaren Türklerin ortaya koyduğu bilgi birikiminden teşekkül eden Türk düşünce geleneği, Türklerin düşünce ve eylemlerinin anlamlandırılması hususunda yol gösterici bir hüviyete sahiptir. Türk düşünce geleneği etrafında telif edilen eserler arasında özel bir yeri olan siyasetnameler, Türk siyaset düşüncesinin idrak edilmesi noktasında oldukça işlevsel kaynaklardır. Siyasetnamelerde, hükümdarın seçilmesinden devletin geçirdiği evrelere, hükümdarın özelliklerinden hükümdarın tebaası ve diğer devlet adamlarıyla ilişkilerine kadar pek çok mesele ele alınmakta ve bu anlamda siyasetin her yönüne temas edilmektedir. Böylelikle siyasetname müellifleri hem devrinin siyasal ve toplumsal koşulları ile devrin sorunlarını ortaya koyup çözüm önerileri sunarken hem de Türk siyaset düşüncesine bir halka daha eklemektedir. Dolayısıyla Türk siyaset düşüncesinde din ve siyaset arasındaki ilişkinin mahiyet ve keyfiyetini anlamlandırma noktasında siyasetnameler oldukça işlevsel ve yol gösterici kaynaklardır.⁸

Devlet yöneticilerine siyaset icrası hususunda bilgi aktarmak, yöneticinin yapması veya yapmaması gereken şeyleri ortaya koymak ve yazıldığı devrin sorunlarının çözüme kavuşturulması için öneriler sunmak gibi amaçlarla kaleme alınmış eserler, bir tür olarak siyasetname olarak adlandırılmaktadır.⁹ Siyasetnameler, hükümdarlara veya vezirlere

⁸ “Siyasetnâmeler çoğu kez bir dinin ve inancın rengini taşır, ama bir din ve ahlak kitabı değildir. Başka bir ifadeyle, siyasetnâmeler bu tür eserlerin oluşturduğu ruh ve itikadı, ahlak ve davranış modellerini, bilgi ve hikmeti yansıtır.” Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 31.

⁹ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/304. “Siyasetnameler, hükümdara devlet yönetimi ve teşkilatı hakkında bilgi veren, onun daha etkin yönetilmesi için gerekli tedbir ve stratejileri öneren, var olan siyasal kültür içinde yer alan “devlet akli”nin nasıl kazanılacağını ve kullanılacağını aktaran ve bu niteliğiyle pedagojik

yönelik telif edilebildikleri gibi bir makama yönelik olmadan genel mahiyetli olarak da kaleme alınabilmişlerdir. Siyasetnamelerin kime hitaben kaleme alınmış olduğu isimlendirilmelerine de tesir etmiş ve bu doğrultuda “...devlet başkanları için yazılmışsa “nasîhatü’l-mülûk, âdâbü’l mülûk, tuhfetü’l-mülûk, ahlâku’l-mülûk, enîsü’l-mülûk”, vezir, emir veya diğer devlet adamlarına yönelikse “nasîhatü’l-vüzerâ, tuhfetü’l-vüzerâ, mir’âtü’l vüzerâ” gibi adlar ...verilmiştir.”¹⁰ Siyasetnameler, müellif tarafından kendisine herhangi bir talep gelmeden¹¹ veyahut hükümdarın ya da diğer devlet adamlarının talep etmesi durumunda kaleme alınmıştır. Burada önemli olan husus, siyasetname yazmaya yönelik niyet veya talebin daha çok yönetimde meydana gelen bozulmalara çare bulmak maksadıyla ortaya çıkmasıdır. Bu durum siyasetnamelerin devrinin siyasal mekanizması hakkında bilgi ihtiva eden yönüne işaret ettiği gibi aynı zamanda ortaya konulan çareler, siyasetin ne şekilde icra edilmesi gerektiğine yönelik tasavvuru aşık kılmaktadır. Bu doğrultuda siyasetnamelerde, siyasetin hem olduğu hem de olması gereken haline yönelik söylemleri bulmak mümkündür.¹² Böylelikle siyasetnameler hem kendi devrini yansıtan hem de devrini aşan birer esere dönüşmektedir.¹³

nitelikleri ağır basan betimleyici metinlerdir.” Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 97.

¹⁰ Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, 37/304.

¹¹ Siyasetname müellifi eser telif etmeyi, kendisi için bir vazife telakki ederek harekete geçebilmektedir. Burada devletin kurtuluşu için çaba sarf etmenin kıymeti ön planda tutulmaktadır. “Bu tür eserlerde rastlanan en yaygın gerekçe “manevi bir sorumluluğun” yerine getirilmesidir. Sadece hükümdara doğruları söylemek, onu daha güzel bir idari çizgide tutmak ve dolayısıyla dinî ve sosyal bir sorumluluğu icra etmektir.” Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, 40.

¹² Kadir Canatan bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir: “Siyasetnameler, dayandıkları argümanlar ve dilleri açısından ...sınıflandırılabilirler. Bu açıdan bakıldığında, siyasetnamelerin daha çok normatif tarzda yazılmış eserler oldukları görülür. Başka bir deyişle siyasetname yazarları, “olan durumu” anlatmaktan, bir nevi tarih yazarlığı yapmaktan ziyade “olması gereken durumu” dile getirirler. Bu eserler “haber” değeri az, “inşa değeri daha fazla olan eserlerdir.””. Kadir Canatan (haz.), “Giriş”, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014), 8.

¹³ “...siyasetnameler, devrin ilim ve kültür adamlarının, bürokratlarının müşahedelerini, tecrübelerini, sistemli bir şekilde yazmaya başlamalarıyla hususi bir tarza dönüşerek tekamülünü sürdürmüştür.” Coşkun Yılmaz, “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren – Kemal Çiçek – Cem Oğuz (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 4/69. Coşkun Yılmaz, Osmanlı dönemi siyasetnamelerini devletin resmi söylemlerinin kaynağı şeklinde ele almanın mümkün olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “...siyâsetnâmeleri bir yönüyle Osmanlı resmî ideolojisinin kaynakları olarak değerlendirmek mümkündür. Kullandıkları kavramlar, kurumları yorumlayışları, savundukları ilkeler ve eleştiriler resmî yazışmalardaki söylemle uyum gösterir. Osmanlı siyâsetnâmelerinin yüklendiği misyon devrin siyaset ve sosyal düşüncesinin değerlendirilmesi açısından önemlidir.”. Coşkun Yılmaz, “Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/307.

Siyasetnamelerde genel itibarıyla hükümdarın nasıl seçildiği, vasıfları ve vazifeleri, tebaasıyla ilişkileri, siyaset icra ederken dikkat etmesi gereken hususlar, diğer devlet adamlarının vasıfları, ordunun ve ulemanın mahiyeti, adil bir yönetimin tesis edilmesi, halkın tutum ve davranışları gibi meseleler ele alınmaktadır. Böylelikle siyasetin tamamına ilişkin tespit ve görüşler ortaya konulmakta ve Türk siyaset düşüncesinin sınırları çizilmektedir. Bu sınırlar dahilinde hareket etmenin getireceği sonuçlara ve sınırların dışına çıkmanın karşılığında ödenecek bedele dikkat çekilmektedir.

Ayetler, Hadis-i Şerifler, ilim erbabının sözleri ile peygamberlerin ve geçmiş hükümdarların yaşantılarına dair anlatılar siyasetname müelliflerinin beslendiği temel kaynakları teşkil etmektedir.¹⁴ Siyasetnamelerin çoğunda ele alınan meseleler, bu kaynaklar delil gösterilerek bir sonuca bağlanmaktadır. Bu anlamda siyasetname müelliflerinin düşüncelerini kaleme alırken dinî kaynaklardan istifade ettiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca geçmiş hükümdarların örnek alınması icap eden tutum ve davranışları, siyaset icra etme biçimlerinin de dine bağlılıkları ile ilişkili olarak ele alınması, siyasetnamelerde ortaya konulan düşüncelerin dinî temeller üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Siyasetnamelerde yöneticinin Allah'ın takdir etmesiyle seçilmesi ve Allah'ın emaneti olarak vasıflandırılan halkı adaletle yönetmesine yönelik vurgu, din siyaset ilişkilerinin Türk düşünce geleneğinde ne şekilde ele alındığının açık bir göstergesi hüviyetindedir.

Siyaset mefhumu siyasetnamelerde, hükümdarın seçilmesi, devletinin devamlılığını sağlaması, halkını adil bir şekilde yönetmesi ve doğru yola sevk etmesi, askerleri disiplin altında tutması, ülke topraklarının muhafazasını sağlaması, seferler yaparak İslam'ın sınırlarını genişletmesi gibi hususları kapsayacak şekilde ele alınmaktadır. Bu doğrultuda halkın dinî inançlarını rahatça yaşayacağı bir düzenin tesisi de hükümdarın yürüttüğü siyasetin bir parçası hüviyetindedir. Bu anlamda siyasetnamelerde siyaset kavramının "...toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme

¹⁴ Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", 37/304; Yılmaz, "Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", 4/69; İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetnâme-Nasihâtname Türünde Siyaset Tasavvuru", *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak (Ankara: İlem Kitaplığı, 2018), 204; Hızır Murat Köse, "İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri", *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak (Ankara: İlem Kitaplığı, 2018), 40-41.

sanatı...”¹⁵ manasına gelecek şekilde kullanıldığını, siyasetin yalnızca devletin yönetilmesine dair işler veya devletler arası yürütülen ilişkiler şeklinde kullanılmadığını söylemek mümkündür.

Siyasetnamelerde din kavramı ise her iki dünyada da kurtuluşa ermek maksadıyla yöneticilerin ve yönetilenlerin kendisine kılavuz edinmesi gereken, İslam’ın ortaya koyduğu emir ve buyruklar, aynı zamanda dinin anlaşılma ve pratiğe dökülme şekli olarak bir tasavvur biçimi şeklinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla siyasetnamelerde geçen din kavramının yalnızca İslam’ın emir ve yasakları olarak değil aynı zamanda Türklerin dini anlama ve yaşama biçimini de kapsayacak şekilde değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Siyasetnamelerde geçmiş dönemlerdeki kural ve uygulamalar merkeze alınarak geleneğin muhafaza edilmesine yönelik çaba, bu durumun bir neticesi olarak anlamlandırılabilir mahiyettedir.

Siyasetnamelerin merkezinde yer alan adalet mefhumu¹⁶ ise yönetilenlerin herhangi bir kesim tarafından zulme uğratılmasının önüne geçme, devlet adamlarının görevlendirilmesinde liyakate önem verme, her işin ehline verilmesi, halkın ödemekle mükellef tutulduğu vergilerin hakkaniyetli olması gibi meseleler üzerinden ele alınmıştır. Adalet, devleti ayakta tutan önemli unsurlardan biri olarak nitelendirilmiş ve adaletin tesis edilememesi halinde devletin yıkılacağına dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda adil hükümdar, yönetim sistemi, devlet adamları gibi söylemler ön plana çıkartılmıştır. Adaletin İslam’ın temelinde yer aldığı düşünüldüğünde, adalet merkezli bir siyaset tasavvurunun ortaya konulması olağandır. Bu durum siyasetin dinî temeller üzerinde inşa edildiğini de bir kez daha göstermektedir.

Özetle siyasetnameler, yazıldıkları devrin siyaset mekanizmasındaki bozulmaların tespiti ve çözümü hususunda kaleme alınmış, hükümdarların ya da yönetimin parçası olan diğer devlet adamlarının sorunların çözümü noktasında izlemesi gereken yol ve yöntemi ortaya koyan eserlerdir. Her ne kadar eserler kendi devirlerinin ürünü olarak değerlendirilse de siyasetnameler kendi devirlerini aşan muhtevalarıyla yönetim mekanizmasının başında

¹⁵ Hızır Murat Köse, “Siyaset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/294. Bu çalışmada, siyaset kavramı siyasetnamelerde kullanıldığı, hem toplumların yönetilmesi hem devlet işleri manasına gelecek şekilde kullanılmıştır.

¹⁶ Adalet kavramı hususunda bk. Mustafa Çağrı, “Adâlet (Ahlâk)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 1/341-343; Hayreddin Karaman, “Adâlet (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 1/343-344.

bulunan herkese hitap ettikleri gibi her devrin siyaset mekanizmasının anlamlandırılması hususunda anahtar hüviyetindedir. Ayrıca siyasetnamelerin siyaset düşüncesi üzerinde kurucu bir rolü de bulunmaktadır.¹⁷ Siyasetname müelliflerinin ortaya koyduğu tespit ve önerilerden bazıları hükümdarlar ve devlet adamlarının uygulamaları üzerinde etkili olmuş, netice itibarıyla siyasetnamelerde dile getirilen düşünce, pratiğe dökülme imkanı bulmuştur.¹⁸ Tüm bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda Türk siyaset düşüncesinin idrak edilmesi noktasında siyasetnamelere başvurulması bir tercih değil zaruret arz etmektedir. Siyasetnamelerde ortaya konulan din temelli siyaset tasavvuru da Türk düşüncesinde din siyaset ilişkilerinin anlamlandırılması noktasında oldukça açıklayıcıdır. Bu durum bahsi geçen ilişkinin mahiyet ve keyfiyetinin anlaşılabilmesi için siyasetnamelere başvurulması yönündeki gerekliliği bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

1.1.1. Türk Siyaset Düşüncesini Tecessüm Ettiren Siyasetnamelerde Din Siyaset İlişkileri

Balasagunlu Yusuf'un "Has Hacip"¹⁹ olma vasfını almasına vesile olan²⁰ *Kutadgu Bilig*, Türklerin İslamlaşma devrinde kaleme alınmış, Türk düşüncesinin her yönünü ve İslam ile mündemiç halini açıkça ortaya koyan hususi öneme sahip bir eserdir.²¹ Türk düşüncesinin tam anlamıyla idrak edilebilmesi ve anlamlandırılabilmesi hususunda kılavuz hüviyetinde başvurulabilecek bir siyasetname olan *Kutadgu Bilig*,²² Tavgaç Uluğ

¹⁷ "Siyasetnameler, kendi dönemlerinin siyasal zihniyet ve kültürü hakkında bilgi veren kaynaklar olmakla kalmazlar, zaman içinde nasıl bir siyasal yapılanmaya yol açtıkları konusunda da ipuçları verirler. Hem siyaset düşüncesinin yansıtıcısı hem de yapılandırıcısıdır." Canatan, "Giriş", 11.

¹⁸ Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, 244.

¹⁹ Hacıplık hususunda bk. Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/508-511.

²⁰ "Kutadgu Bilig", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/478; Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 221. "Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han, "Yûsuf" u "Has" adamı olarak görüp ona saraydaki en ileri ve en önemli görevlerden olan "hacib" perdedarlık '(baş mabeyncilik/kapıcı başılık) unvanını verdi. Yönetim hizmetleri arasında en hâssas görevlerden olup halk ve hakan arasında irtibatı sağlar. ...Hükümdarın gören gözü ulu hacibdir. Kanun, usul ve örfü yerine getirmek ince bir iş olup hacib bunu tanzim ederek, yol ve kapıları açar.". Mevlüt Uyanık, "Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak Kutadgu Bilig – Yusuf Has Hacib'i Tanrı – Evren Tasavvuru Merkezli Bir Okuma-", *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*, haz. Ayhan Bıçak (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 128.

²¹ "...Genel görünüşü itibarıyla İslâm kültürünün olgun bir ürünü olan *Kutadgu Bilig*'de bilhassa İslâmî zühd ideolojisi geniş yeter tutar ve ilmî unsur çoğunlukla İslâmî bir damga taşır, siyasi düşünce ise İslâm dünyasının bilinen esaslarına dayanır." Fatih M. Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 26.

²² Fatih M. Şeker'in "... Çığır açmak bakımından Türk fikir hayatının nüvesini teşkil eden *Kutadgu Bilig*..." şeklindeki ifadesi eserin, Türk düşünce dünyasındaki yerini açıkça ortaya koymaktadır. Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, 11. "Fikir hayatımızın teşekkül devrini dolduran düşünürlerden biri de Mâtürîdî'yle Fârâbî'de hülâsa edilebilecek bir geleneğin çocuğu olan Yusuf Has Hâcib'tir. O Türk

Buğra Han'a takdim edilmiştir.²³ Şekli özellikleri dikkate alındığında edebî yönünün de kendisini gösterdiği *Kutadgu Bilig* içeriği itibarıyla siyasetname olarak değerlendirilebilecek bir eserdir.²⁴ "...Yusuf Has Hacip siyaset nazariyesi arayışının kapısında bekleyen isim olur. *Kutadgu Bilig*'de bir meseleyi anlatmanın hem nazari hem de ledünni cephelerine işaret ederek siyasetin çehrelerini ete kemiğe büründürür..."²⁵

Kün-Toğdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Ogdurmuş isimli, farklı vasıflara sahip dört karakter²⁶ üzerinden teşekkül ettirilmiş olan *Kutadgu Bilig*, Allah'ın varlığı ve birliğinin ifade

dünya görüşünün şaheseri vasfını taşıyan *Kutadgu Bilig*'i kaleme alır." Fatih M. Şeker, *Türk Dikkati* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 66.

²³ "Kutadgu Bilig", 26/478; Uyanık, "Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak *Kutadgu Bilig* – Yusuf Has Hacib'i Tanrı – Evren Tasavvuru Merkezli Bir Okuma-", 128; Ayhan Bıçak (haz.), "Kutadgu Bilig'de İnsan ve Evren Tasavvuru", *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 80.

²⁴ Nebi Mehdiyev, "Kutadgu Bilig'in Epistemik Tahlili", *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*, ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 157; İsmail Taş, "Kutadgu Bilig'de Temel Metaforlar", *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*, haz. Ayhan Bıçak (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 205. V. V. Barthold'un *Kutadgu Bilig*'in taşıdığı anlamı ortaya koyarken kullandığı "padişahlara lâyık ilim" ifadesi, eserin siyasetle rabitasını açıkça ortaya koymaktadır. V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Râgıp Hulûsi Özdem, haz. Kâzım Yaşar Koprıman – İsmail Aka (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 111. Mehmed Fuad Köprülü de benzer şekilde eserin adının "...saadet veren ilim" veya "padişahlara layık ilim"..." şeklinde anlamlandırılabilirliğini belirtmektedir. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 221. Ayhan Bıçak ise eserin isminin "...bilgelik temelli devlet yönetimi..." olarak çevrilebileceğini ifade etmektedir. Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi 1 Kökenler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 344. Mehmet Akıncı, *Kutadgu Bilig*'in siyasetname hüviyetinde bir eser olarak nitelendirilebileceğine şu sözleriyle işaret etmektedir: "...Balasagunlu Yusuf'un eski Uygur harfleri ile kaleme aldığı eserin adı mutluluk veren bilgi olarak çevrilmiş olsa da çevirisini "iktidarın bilgisi" olarak da ele almak yanlış olmayacaktır. ...Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacip tarafından mutlu olmanın bilgisi ya da iktidar olmanın bilgisi aynı anlama gelecek şekilde kullanmış görünüyor." Mehmet Akıncı, "Türk Siyasal Düşüncesinin İnşasında *Kutadgu Bilig*'in Yeri: *Kutadgu Bilig*'de İktidar, Siyaset ve Toplum", *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*, ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 134. Benzer bir şekilde Mevlüt Uyanık da eserin siyasetname hüviyetine şu şekilde dikkat çekmiştir: "Kutlu Olma Bilgisi", "Talihli Olma Bilgisi", "Mutluluk Veren Bilgi" anlamında bir ahlak; "Devlet Olma Bilgisi", "Bilgelik Temelli Devlet Yönetimi" anlamında bir siyasetname olup, İslamiyet'in Türklerce kabulünden sonraki bilinen ilk yazılı eserdir." Uyanık, "Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak *Kutadgu Bilig* – Yusuf Has Hacib'i Tanrı – Evren Tasavvuru Merkezli Bir Okuma-", 129.

²⁵ Enes Şahin, "Türk Siyaset Nazariyesi'nin Hülasası Olarak *Kutadgu Bilig*", *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*, haz. Ayhan Bıçak (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 319.

²⁶ "*Kutadgu Bilig*; doğruluk/adalet (Kün-Toğdı -padişah/hükümdar-), devlet/saâdet ve ikbâl (Ay-Toldı -vezir-), akıl/ululuk (Ögdülmiş -vezirin oğlu-), kanaat/âfiyet (Ogdurmuş -vezirin kardeşi-akrabası) olmak üzere dört esaslı kavramsal zemin üzerine inşa edilmiştir." Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, 127. "Yusuf, hakikati tam olarak belirleyip bir kişilik şeklinde sunmak yerine dört temel kavram ve kişilik üzerinden birey, cemiyet ve devletteki değişim dönüşüm üzerinde konuşmakta, bir de bunun ötesinde değişmeden kalan hakikatin mevcudiyetine göndermeler yapılmaktadır." Uyanık, "Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak *Kutadgu Bilig* – Yusuf Has Hacib'i Tanrı – Evren Tasavvuru Merkezli Bir Okuma-", 132. Eserin kahramanları hususunda yapılan değerlendirmeler için bk. Mehdiyev, "Kutadgu Bilig'in Epistemik Tahlili", 158-159; Taş, "Kutadgu Bilig'de Temel Metaforlar", 205-207; Ayhan Bıçak (haz.), "Kutadgu Bilig'de Dünyanın Kötülüğü ve Yönetimi İyileştirme Tartışmaları", *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 246-251; Şahin, "Türk Siyaset Nazariyesi'nin Hülasası Olarak *Kutadgu Bilig*, *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*, 311-318; Vehbi Alpay Günel – Emre Aydemirhan Üçhöyük, "Osmanlı Adalet Dairesi'nde *Kutadgu Bilig* Etkisi", *Türk İslam Siyasi*

edildiği Tanrı'ya övgü bölümüyle başlamıştır.²⁷ Daha sonra ise Peygamber Efendimiz'e²⁸ ve dört halifeye²⁹ ve son olarak ise Ulu Buğra Han'a övgüye yer verilmiştir.³⁰ Burada hükümdara övgüye yer verilmesi din siyaset ilişkilerinin seyrinin anlaşılması noktasında da önem arz etmektedir. Övgüde yer verilen "Ey dinin izzeti, devletin yardımcısı / Ey milletin tacı, şeriatın hizmetlisi"³¹ şeklindeki ifadeler, hükümdarın dini muhafaza etmek ve dine hizmet etmek hususundaki rolüne açıkça işaret etmektedir. Hükümdarlığın tesisi kut anlayışı çerçevesinde ele alınmış³² ve bu doğrultuda Allah'tan hükümdara işlerinde yardımda bulunulmasının dilenmesiyle, yönetimin devamlılığında Allah'ın yardımının önemi ortaya konulmuştur.³³ Böylelikle hükümdarlığın ilâhi kaynaklılığı ve mahiyeti dile getirilmiştir.³⁴ Kut vurgusu aynı zamanda hükümdara itaat edilmesinin bir gereklilik arz ettiği şeklindeki tutumun da temelini teşkil etmiştir.³⁵

Devlet ve halkın yönetimi hususunda bilgili olmanın ehemmiyetine dikkat çeken Yusuf Has Hacib,³⁶ törenin varlığını yönetim mekanizmasının temelinde oturtmaktadır.³⁷ *Kutadgu Bilig*'de tabiatları gereği bir arada yaşamaları mümkün olmayanların, bir arada huzur içerisinde yaşamalarını sağlayacak bir devletin tesisi hükümdarın adaleti tecelli ettirmesi şeklinde ifade edilmiş³⁸ ve bu anlamda yönetimde adaletin önemi vurgulanmıştır. Hükümdarın iki dünyada saadete kavuşabilmesi için ise haram işlere

Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla, ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 355-356.

²⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 23. Bu bölümde Allah'ın her şeyi var ettiği, dilediği her şeyi yapabilme kudretine haiz olduğu, bir olduğu, her şeyi bildiği, mekandan ve zamandan münezzeh olduğu gibi hususlara yer verilirken, bölümün sonunda kıyamet günü geldiğinde Peygamber Efendimiz'in şefaati için dua edilmiştir. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 23-25. "Alemlerin Rabbi'ne hamd olsun diyerek sözü açan/fatih Yusuf, devamında İhlas Suresi'nin bir nevi özetini Türkçe olarak geniş halk kitlelerinin anlayacağı şekilde anlatır." Uyanık, "Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak Kutadgu Bilig – Yusuf Has Hacib'i Tanrı – Evren Tasavvuru Merkezli Bir Okuma-", 132.

²⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 25-26.

²⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 26-27.

³⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 27-31.

³¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 29.

³² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 159. *Kutadgu Bilig*'de kut kavramının değişkenliğinin altı çizilmiş ve bunun ebedî bir mahiyete sahip olmadığı, kolaylıkla el değiştirebileceğine işaret edilmiştir. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 70, 75. *Kutadgu Bilig*'de iktidarın ilâhi mahiyeti hususunda değerlendirme için bk. Akıncı, "Türk Siyasal Düşüncesinin İnşasında Kutadgu Bilig'in Yeri: Kutadgu Bilig'de İktidar, Siyaset ve Toplum", 136.

³³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 31, 150, 455.

³⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 149, 404.

³⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 71.

³⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 38, 40, 148.

³⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 43, 54, 61,82,168, 173, 265, 392,437.

³⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 54. *Kutadgu Bilig*'de adalet vurgusu hususunda bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 80.

bulaşmaması, zorbalık yapmaması, kindar davranmaması, insanları öldürmemesi, içki kullanmaması, karışıklıklardan uzak durmasını tavsiye eden Yusuf Has Hacib, iktidarın devamlılığı için adaletli davranılmasını, Allah yolunda olunmasını, heves ve öfke ile harekette bulunulmamasını, iyilerin ödüllendirilip kötülerin cezalandırılmasını ve iyi bir törenin tesis edilmesini öğütlemektedir.³⁹ Burada dile getirilen tavsiyelerin dinî bir mahiyete sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bir anlamda iyi bir kul olmak hükümdarlığın devamlılığını sağlamak açısından yeterli değil fakat gerekli bir şart olarak ortaya konulmuştur. Böylece dinin emir ve yasaklarına uygunluk, siyasetin devamlılığını beraberinde getiren bir unsur olarak ele alınmıştır. Bu durum din ve siyaset arasındaki ilişkinin mahiyet ve keyfiyetini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hükümdar dinin koruyucusu olarak vasıflandırılırken, dinin sınırları içerisinde yaşamak da yönetimin varlığını koruyacak bir mahiyete büründürülmüş ve bu doğrultuda din ile siyaset ve devlet arasında sıkı bir bağ oluşturulmuştur.

Kutadgu Bilig'de hükümdarlık, yönetim, devlet, siyaset din temelli olarak ele alınmış ve dinin koruyuculuğu hükümdara, hükümdarın iktidarının devamlılığı ise dine uygun bir yönetim tesis etmeye bağlanmıştır. Bu anlamda Türk siyaset düşüncesinin anlamlandırılması noktasında hususi bir öneme haiz olan eser, din ve siyaset arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kut anlayışı çerçevesinde ele alınan hükümdarlık tasavvuru, siyasete de ilahî bir mahiyet vermiştir. *Kutadgu Bilig*'de dinin devleti tahkim, devletin de dini muhafaza ettiği şeklindeki kabul çerçevesinde din ve siyaset arasındaki ilişki anlamlandırılmıştır.

Büyük Selçuklu devleti vezirlerinden biri olan, “atabeg” unvanına sahip Nizâmülmülk,⁴⁰ yönetim mekanizmasının bir parçası olması hasebiyle siyaset icracılarından biri hüviyetinde olup, siyaseti yalnızca kaleme alan değil, aynı zamanda yürüten bir şahsiyet konumundadır.⁴¹ Bu durum kaleme aldığı siyasetnamenin ehemmiyetini daha da arttırmaktadır. Sultan Melikşah'ın devlet yönetimine dair bir eser telif edilmesine yönelik

³⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 124-125.

⁴⁰ Abdülkerim Özeydin, “Nizâmülmülk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/195.

⁴¹ “Nizamü'l-Mülk İslam Medeniyet havzasının siyasi ve kültürel şekillenmesinde büyük katkılar sunmuş bir devlet adamıdır.” Özcan Sezer – Ali Osman Sezer, “Devlet Yönetimi Teorisi Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi Çerçevesinde Adalet ve Meşruiyet”, *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*, ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 179.

talebi üzerine, Nizâmülmülk, adıyla müsemma hale gelen *Siyeru'l-Mülûk/Siyasetname*⁴² adlı eserini kaleme almıştır.⁴³ Eserinde farklı dönemlerdeki siyaset uygulamalarını mukayese eden Nizâmülmülk, böylelikle kendi devri için fayda sağlayacak yol ve yöntemi ortaya koyduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Nizâmülmülk, her iki dünya için de bir ecir kaynağı olarak gördüğü eserini, yöneticilerin din ve dünya işleri hakkında bilgilenmesi için kaleme aldığını dile getirmiştir.⁴⁵

Hükümdarın Allah tarafından seçildiğini ifade eden Nizâmülmülk, böylelikle yönetimin ilahî mahiyetine işaret etmiştir.⁴⁶ Bir kimsenin hükümdar seçilmesinin ardından kendisine Allah'ın akıl ve bilgi nasip ettiğini belirterek, yönetim tesis etmek için gereken şartların da Allah tarafından verildiğini ortaya koymuştur.⁴⁷ Bu anlamda hem yönetici seçilmek hem de bu yöneticiliğin hakkını vermek için gereken akıl ve bilgi Allah'ın bir kuluna dilerse nasip edeceği bir husus olarak değerlendirilmiştir. “Şüphesiz Allah, padişaha liyakati ve imanının sağlamlığı ölçüsünde devlet ve millet verir.”⁴⁸ şeklindeki ifadesiyle de hükümdara ihsan edilecek devlet ve milletin sınırlarını göstermiştir.

Nizâmülmülk, yönetimin devamlılığını adaletin tesis edilmesi ile rabitali olarak ele almış ve bu doğrultuda bir devletin küfür ile varlığına hanel gelmeyeceğini ama zulümle var olamayacağına dikkat çekmiştir.⁴⁹ Adaletin sağlanmasının bizzat hükümdarın sorumluluğunda olduğunu dile getiren Nizâmülmülk, bu şekilde ülkedeki zalimlerin hükümdar tarafından cezalandırılmaktan korkarak, halka zulüm edemeyeceklerini belirtmiştir.⁵⁰

Siyasetnâme'de, adaletin sağlayıcısı olması gerektiği ortaya konulan hükümdarın, memleketin varlığına hanel getirmek için çaba sarf eden, haram fiiller işleyen, devlete dair gizli hususları aşikar eden ve hükümdara karşı düşmanlarıyla bir olan kimseleri

⁴² Nevzat Kösoğlu'nun eserle ilgili dikkat çektiği husus, esere kendi devrinde biçilen değere işaret eder niteliktedir: “Melikşah'ın bu eseri başından sonuna kadar okuduğu ve gelecekte memleketin esas teşkilat kanunu (anayasası) olacağını söylediği nakledilir.” Nevzat Kösoğlu, *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler'de – İslâm'da ve Osmanlı'da Devlet* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997), 118.

⁴³ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/195; H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 15.

⁴⁴ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/196.

⁴⁵ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 24.

⁴⁶ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 25.

⁴⁷ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 25.

⁴⁸ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 26.

⁴⁹ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 28.

⁵⁰ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 30.

affetmemesi gerektiğine yer verilmiş, böylelikle hükümdarın suçlulara karşı takınması gerektiği tutumun sınırları saptanmıştır.⁵¹ Burada önemli olan husus affedilmemesi gereken suçların devlet, hükümdar ve din üzerine kurulu olmasıdır. Devlete, dine ve hükümdara karşı fiillerin affedilmemesi gereken suçlar olarak belirlenirken bu unsurların dokunulmazlığı da ortaya konulmuştur. Bu durum “Memleket düzeni ve siyaset usulleri iyi ve mazbut konulduğunda Müslümanlık ve adalet doğru dürüst yürür.”⁵² şeklindeki görüş ile rabitalı olarak değerlendirilebilir. Nizâmülmülk, bu sözyle aslında siyasetin dinin muhafazası hususundaki ehemmiyetine dikkat çekerken din, devlet ve siyaset arasındaki ilişkinin mahiyetini de açığa çıkarmıştır. Dolayısıyla adil bir yönetimin tesisi hususunda da yapılacak olan şey din, devlet ve yöneticiye yönelik suç işlenmesinin önüne geçilmesi, şayet bu suç bir şekilde işlenirse bu suçların affedilmemesi ve böylelikle suçlularının cezalandırılmasının ibret vesilesi haline getirilmesidir.

Hükümdarın dini öğrenmeye yönelik bir çaba içerisinde olması, farz ve sünnetleri yerine getirmesi, Allah’ın buyruklarına riayet etmesi, din alimlerine iyi muamelede bulunması vacip olarak değerlendirilmiş ve hükümdara bunları yerine getirebilmesi için din alimleri ile düzenli olarak görüşmesi, onlardan Allah’ın buyrukları, Kur’an-ı Kerim’in tefsiri ve hadisler ile peygamberler ve geçmiş padişahlar hakkında bilgi alması öğütlenmiştir.⁵³ Bu şekilde hareket etmesi halinde hükümdar, dünyalık işleri dinin yol göstericiliğinde doğru bir şekilde yerine getirme istidadına sahip olacaktır.⁵⁴ Böylelikle Nizâmülmülk, siyaseti din temelli olarak inşa etmiştir. Bu durumu onun şu sözlerinde açıkça görmek mümkündür:

“Padişah için en iyi şey dindar olmasıdır. Çünkü din ve padişahlık tıpkı iki kardeş gibidirler. Memleketinde bir kimse ıztırap çekerse dinde gevşeklik var demektir. Hemen dinsiz ve müsfitler ortaya çıkarlar, dinde gevşeklik olunca da memlekette karışıklıklar görülür. Bozguncular kuvvet bulur, padişah saygısını yitirir. ...Bid’atlar ortaya çıkarak, haricîler hakim duruma geçerler.”⁵⁵

Bu sözleriyle Nizâmülmülk, din ve devlet arasındaki yakın bağı ortaya koyarken aynı zamanda din için yapılan şeylerin devlet için, devlet için yapılan şeylerin din için yapıldığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda din ve devlet birbirinden ayrı bir şekilde ele alınamayacak iki unsur olarak değerlendirilmiştir. Dine dair yapılan her ihmalkar

⁵¹ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 46.

⁵² Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 59.

⁵³ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 71.

⁵⁴ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 71.

⁵⁵ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 72.

davranış, devletin bozulması ve varlığını muhafaza edememesi şeklinde bir netice ortaya çıkaracaktır. Bu minvalde hükümdara düşen dindar bir insan olmak ve bu şekilde ülkesini yönetmektir. Bir anlamda din, siyasetin kılavuzu hüviyetine büründürülmüştür demek mümkündür.

Nizâmülmülk'ün eserinde öne çıkardığı bir diğer husus dinine bağlı bir hükümdar tasavvurunun yanında vezirinin de bu özelliğe haiz olması gerektiğidir. Bunun yanı sıra Nizamülmülk vezirlerin Hanefî ya da Şafî mezheplerinden birine müntesip olmasının şart olduğunu da ifade etmektedir.⁵⁶ Vezir üzerinden ortaya konulan bu kabul, aslında devlet ve siyasete yönelik bakışın diniliğinin mezhebe varıncaya kadar detaylandırıldığını açıkça göstermektedir.

Eserinin son faslında Nizâmülmülk hükümdara; Allah'a şükür etmesi, sadaka vermesi, namaz, oruç gibi ibadetlerini yerine getirmesini, Peygamber Efendimizin yolundan giderek işlerinde orta yolu tutturmasını ve bir iş yaparken Allah'ın razıyetini gözetmesini, Allah'ın buyruklarını yerine getirmesini, din için çalışmasını öğütlemiş, bu şekilde davranırsa iki dünyasında da saadete kavuşacağına işaret etmiştir.⁵⁷ Tüm bu öğütlerin din merkezli olduğu ve yapılacak her işte bu şekilde hareket edilmesi gerektiği belirtildiği göz önünde bulundurulduğunda siyasetin icrası da kendiliğinden din temelli bir niteliğe sahip olmaktadır. Dolayısıyla Nizâmülmülk'e göre hükümdar ülkesini yönetirken de Allah'ın rızasını kazanma bilinciyle hareket etmek ve dine hizmet etmeyi aslî vazifesi olarak görmek durumundadır.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*'sinde dinin merkezde yer aldığı bir siyaset ve devlet tasavvuru ortaya koymaktadır. Din ve devlet, kardeş olarak nitelendirilerek bu iki unsur arasındaki yakın ilişki açıkça gösterilmektedir. Böylelikle aynı zamanda yöneticinin ilahî kaynaklı olduğuna işaret edilmektedir. Nizâmülmülk'ün hükümdara yönetiminin devamlılığı için verdiği öğütler de din temellidir. Bu doğrultuda *Siyasetnâme*'de dinin kılavuz edildiği bir siyaset icrasının gerekli ve uygun görüldüğünü söylemek mümkündür.

⁵⁶ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 188.

⁵⁷ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 262.

Gazzâlî,⁵⁸ *Nasihatü'l-Mülûk* isimli siyasetnamesini, Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'a ithafen kaleme almıştır.⁵⁹ Gazzâlî eserinde hükümdarı merkeze almış ve hükümdarın neleri yapıp neleri yapmaması gerektiği üzerinde durarak siyasetin nasıl icra edilmesi gerektiğini de ortaya koymuş ve siyasetin temel kaidelerine işaret etmiştir.⁶⁰

Gazzâlî eserine hükümdara Allah'ın ona verdiği pek çok lütfuna karşılık şükretmesi ve Allah'ın dininin yayılmasına hizmet etmesi gerektiğini belirterek başlamıştır.⁶¹ Bu anlamda hükümdarın sahip olduğu imkanların ilahî kaynaklı olduğuna işaret etmiş ve bunun karşılığında Allah'a şükretmesinin bir zorunluluk olduğuna dikkat çekmiştir.⁶² Hükümdarlığın hem lütuf hem de büyük bir sorumluluk anlamına geldiğine dikkat çeken Gazzâlî, hükümdarın bu görevi layıkıyla yerine getirmesinin bir ödül vesilesi olacağını söylerken aksi durumda büyük cezalara çarptırılacağını dile getirmiştir.⁶³ Dolayısıyla bu göreve getirilmek kadar bu görevi hakkıyla yerine getirmek büyük önem arz etmektedir. Gazzâlî bu noktada hükümdarın tebaasını adil bir şekilde yönetmesinin önemini vurgulamış⁶⁴ ve zalim bir yöneticinin ahirette büyük azaplarla karşı karşıya kalacağını ifade etmiştir.⁶⁵ Burada önemli olan husus ceza ve ödüllendirmenin dinî mahiyette ele alınmış olmasıdır. Bu doğrultuda siyaset icrası dünyalık bir iş olarak ele alınsa da bu icranın neticesi hem dünyaya hem de ahirete bırakılmıştır. Yani hükümdar her ne kadar dünya üzerinde hüküm sürüyor olsa da yapmış olduğu işin ahirette karşısına çıkacak olduğunun altının çizilmesi din ve siyaset arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir.

⁵⁸ Fatih M. Şeker, Gazzâlî'nin Türk siyaset düşüncesindeki yerini şu sözlerle ortaya koymuştur: "Tefekkür hayatımızın kuruluş sürecini eserleriyle doldurarak siyasetteki zerâfetin düşüncede toplandığını gösteren Fârâbî, İbn Sînâ, Yûsuf Has Hâcib ve Gazzâlî siyaset etrafında kaleme aldıkları metinlerle politik hayata enteletüel bir mâhiyet verirler, Türklerin hâkim olduğu iklime bir nevi metafizik bir çehre kazandırırılar." Şeker, *Türk Dikkati*, 36.

⁵⁹ H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/524; Mustafa Çağrı, *Gazzâlî* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 37.

⁶⁰ "...Gazzâlî'nin verdiği öğütlere, hükümdarda aradığı özelliklere baktığımızda Nasihatü'l-Mülûk'ün evrensel ve her döneme hitap eden bir içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda çağlar üstü bir nitelik taşıyan ve genel geçer ilkeler üzerine tesis edilen bu eserden, sadece yazıldığı devrin değil, bugünün ve geleceğin idarecilerinin de çıkaracağı birçok dersler olduğu kanaatindeyiz." Nurullah Yazar, "Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Hükümdarlık Teorisi", *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*, ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 235.

⁶¹ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, çev. Osman Şekerci (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 35.

⁶² İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 35. "Bir insanın milletinin başına geçmesi Allah'ın hikmetindedir ve bu Allah'ın kulları üzerindeki en büyük nimetidir." İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 89.

⁶³ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 46.

⁶⁴ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 47.

⁶⁵ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 48.

Nasihatü'l-Mülûk'ta hükümdarın yalnızca kendi fiillerinden değil aynı zamanda emri altındakilerin de yapıp ettiklerinden sorumlu olduğu ortaya konulmuş ve bu doğrultuda onların zalimce davranışlarının da hükümdardan sorulacağı belirtilmiştir.⁶⁶ Bu durum hükümdarın zalim olmamasının yanında yönetim mekanizması içerisinde yer alan, yönetimin bir şekilde parçası olan herkesin de zalim olmaması gerekliliğini beraberinde getirmekte ve aynı zamanda hükümdarı halkını zulme karşı korumada sorumlu hale getirmektedir. Ayrıca hükümdarın başı kadar devlet mekanizması içerisinde yer alan kimselerin de tutum ve davranışlarının önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu hususta Gazzâlî'nin hükümdara yaptığı bir öğüt meseleyi anlatmaya yeterli gelecektir: "Bütün halkın üzerine hassasiyetle eğilmeyen, merhamet ve şefkatten uzak, devletin şerefini korumayan kimseleri vali olarak göndermekten sakınınız. Çünkü sizin bildirmedığınızı ihdas edip, halkın gücünden ziyadesini alırlar, kendi zimmetlerine geçirirler. Bu yüzden siz Ceza gününde Allah'ın cezasına ve azabına düçar olursunuz."⁶⁷

Gazzâlî, hükümdara davranışları hususunda rehber olarak Peygamber Efendimizi ve geçmiş dönemlerde hüküm sürmüş olan seleflerini göstermiştir.⁶⁸ Hükümdarın kendisi için arzu etmediği bir şeyi halkı için arzu etmemesi, Müslümanların yararına olacak uğraşlarda bulunması, her işte kanaatkar davranması, hükmederken şefkatli olması, İslam'a riayet ederek siyasetini icra etmesi ve böylelikle halkının kendisinden razı olmasını sağlamasını, şeriata muarız bir istek dile getirmemesini öğütlemektedir.⁶⁹ Gazzâlî'nin vermiş olduğu öğütlerin tamamının dinî bir mahiyete sahip olduğu düşünüldüğünde onun siyaset tasavvurunun da din temelli olduğunu söylemek mümkündür.

Gazzâlî eserinde peygamberler ve devlet başkanlarının Allah'ın diğer insanlara üstün kılınan kimseler olduğunu belirtmiş ve peygamberlerin insanları doğru istikamete yöneltmek, insanlara kul olduğu bilincini öğretmek amacıyla gönderildiğini, devlet başkanlarının ise kullar arasında bir düzen tesis etmek amacıyla seçildiğini dile getirmiştir.⁷⁰ Bu anlamda hükümdarlığın kaynağı ilahî bir zemine dayandırılmış ve hükümdarın "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olduğunu ve Allah'ın dilediğini hükümdar

⁶⁶ İmâm-1 Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 60.

⁶⁷ İmâm-1 Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 68.

⁶⁸ İmâm-1 Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 63.

⁶⁹ İmâm-1 Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 69-71.

⁷⁰ İmâm-1 Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 79.

yapacağına işaret edilmiştir.⁷¹ Bu doğrultuda hükümdarın halkına zulmetmemesi ve adilane bir yönetim tesis etmesi⁷² gerektiğini ortaya koymuş ve bu şekilde davranırsa düşmanlarının karşısında zaferle ayrılacağını aksi durumda ise iktidarının devam etmeyeceğini belirtmiştir.⁷³ Böylelikle Gazzâlî hem yönetici seçilmeyi hem de yönetimin devamlılığını ilahî bir mesele olarak ele almakta ve din temelli bir yönetim anlayışı ortaya koymaktadır. Ayrıca Gazzâlî, hükümdarın varlığını insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir yapı ortaya çıkmasından dolayı zorunlu olarak görmektedir.⁷⁴ Bu yönetim mekanizması içerisinde halka düşen ise hükümdara itaat etmeleri, düşmanlık beslememeleri ve onun buyruklarına riayet etmeleridir.⁷⁵ Burada önemli olan husus, hükümdarın kendisine itaat eden halkın geleneklerine muarız bir tutum benimsememesi, onların karşıtlığını kazanmamasıdır.⁷⁶ Bu doğrultuda hükümdar "...idaresi altında bulunan halkın, kendi politikasını benimseyip, benimsemediğini iyice anlamalıdır."⁷⁷

Nasihatu'l-Mülûk'da hükümdar seçilmek ve iktidarın devamlılığı Allah'ın takdiri olarak ele alınmış ve bu anlamda hükümdarlık makamının ilahî kaynaklı olduğuna işaret edilmiştir. Gazzâlî'nin eserinde hükümdara verdiği öğütlerin dinî mahiyeti, yürütülecek siyasetin de din temelli olarak kurgulandığını göstermektedir. Bu anlamda Gazzâlî, din ve siyaset arasındaki ilişkiyi hem hükümdarlığın ilahî kaynaklı olduğuna işaret ederek hem de hükümdara verdiği öğütlerle aşikar bir hale getirmiş ve dinin siyasetin temelini teşkil ettiğini açıkça ortaya koymuştur.⁷⁸

Türk düşünce dünyası üzerinde önemli tesirleri bulunan Fârâbî Yunan felsefesinin kurucu isimlerinin görüşlerini de dikkate alarak fikirlerini ortaya koymuştur.⁷⁹ Düşüncesini farklı

⁷¹ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatu'l-Mülûk*, 79, 80.

⁷² İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatu'l-Mülûk*, 109.

⁷³ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatu'l-Mülûk*, 80.

⁷⁴ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatu'l-Mülûk*, 89.

⁷⁵ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatu'l-Mülûk*, 80.

⁷⁶ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatu'l-Mülûk*, 141.

⁷⁷ İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatu'l-Mülûk*, 145.

⁷⁸ "Gazâlîye göre siyâset, dünyevi ve uhrevî her konuda dinî ilimlere ihtiyaç duymaktadır. Din olmaksızın, siyaset yapmak mümkün değildir." Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 42. "...Gazâlî görüşlerini dinden arındırmamış ve şariat üzerinde temellendirmiştir. ...Gazâlî siyaset kuramında ve siyasal düşüncelerinde ehli-sünnete bağlı kalmıştır." İsmail Akbal, "Gazâlî'nin Siyasi Düşüncesinde Devlet, Devlet Adamı ve Bürokrasi Meselesi", *Türk İslam Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*, ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 222. Gazzâlî'nin siyaset tasavvuru hususunda bk. Henri Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, çev. Rıza Katı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016).

⁷⁹ İsmail Akbal, "Farabi Siyasi Düşüncesinde Toplum, Devlet Yönetimi ve Siyasal Rejim Sorunu", *Türk İslam Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*, ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak (Ankara: Kadim Yayınları, 2020), 81.

kaynaklardan beslenerek teşekkül ettiren Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserini 941'de hitama erdirmiştir.⁸⁰ Farklı dinî ve felsefî konuları eserinde ele alan Fârâbî, eserin on beşinci bölümünde erdemli yöneticinin hangi özelliklere haiz olması gerektiği, erdemli şehirde erdemli yönetim tasnifinin ne şekilde olduğu gibi hususları incelemiştir.⁸¹ Fârâbî'nin *El-Medînetü'l-Fâzıla*'sıyla bütünlük oluşturan ve bu anlamda birbirini tamamlayan iki eser olarak görülen *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye* adlı eserinde de benzer konular ele alınmaktadır.⁸² Bu doğrultuda bu iki eser üzerinden Fârâbî'nin siyaset tasavvurunu anlamlandırabilmek mümkün hale gelmektedir.

Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*'da öncelikli olarak insanın kendi ihtiyaçlarını karşılama noktasında tabiatı gereği tamamen yeterli olamayacağına işaret ederek, toplumsal bir varlık olduğunu ortaya koymuştur.⁸³ Bu durumun insanlar arasında zarurî bir yardımlaşma ilişkisi tesis ettiğini belirtmiş ve insanların neden toplu bir halde yaşadığını açıklamıştır.⁸⁴ İnsanların bu ilişkinin bir sonucu olarak büyük, orta ve küçük olmak üzere farklı topluluklar meydana getirdiğini belirten Fârâbî, üst seviyedeki iyiliğe şehirlerde ulaşılabileceğine dikkat çekmiş ve “Kendisinde bir araya gelmenin/ictimanın amacını gerçek anlamda mutluluğa ulaştıran şeylerde yardımlaşmanın oluşturduğu şehir, erdemli şehirdir.” diyerek, düşünce dünyasında önemli bir yer kaplayan “erdemli şehir”in tanımlamasını yapmıştır.⁸⁵ Ardından erdemli toplumsal oluşum, erdemli ulus, erdemli dünya tanımlamalarında bulunmuştur.⁸⁶ *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*'de de insanların topluluklar halinde yaşamasının bir zorunluluk olduğunun altı çizilmiş ve bu bağlamda topluluklar arasında bir sınıflandırmaya gidilmiştir.⁸⁷ Böylelikle insanlar arasındaki ilişki tipi “topluluk” kavramı üzerinden açıklanmıştır.

Fârâbî, kendine ait hususî vasıfları bulunan yöneticinin erdemli şehrin en yetkini olduğunu belirterek erdemli şehrin başat aktörünün yönetici olduğuna işaret etmiştir.⁸⁸

⁸⁰ Yaşar Aydın (çev.), “Önsöz”, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, Fârâbî (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 9.

⁸¹ Fârâbî'nin eserindeki baplar hakkında bk. Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 18-24.

⁸² Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/157.

⁸³ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 184.

⁸⁴ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 186.

⁸⁵ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 186.

⁸⁶ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 188.

⁸⁷ Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, çev. Mehmet S. Aydın – Abdulkadir Şener – M. Rami Ayas (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 81.

⁸⁸ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 190.

Yönetici olacak kimsenin alelade bir şekilde seçilmediği, bu kişinin hem fitraten buna uygun olması hem de yöneticilik vazifesini yerine getirmeye dair kabiliyete sahip olması gerektiğini ifade edilmiştir.⁸⁹ İnsanın fitratının Allah tarafından yaratıldığı düşünüldüğünde Fârâbî'nin burada fitraten uygunluk olarak ortaya koyduğu kıstas, yöneticiliğin ilahî mahiyetine doğrudan işaret etmektedir. Bu anlamda bir kimsenin yönetici olması Allah'ın o kimseye bahsettiği lütuf olarak nitelendirilebilir. Fârâbî'nin beşerî mahiyetteki oluşumların dışında kalan yetkinliklerin Allah tarafından insana verildiğine dair ifadesi de bir insanın yöneticilik yetkinliğine erişebilmesinin yegane yolunun ona Allah tarafından bu yetkinliğin verilmesi olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.⁹⁰ Dolayısıyla yönetici olmak herkese nasip olabilecek bir mesele olmaktan çıkartılmış ve Allah'ın takdir etmesiyle mümkün olabilecek bir mertebe olarak ele alınmıştır. Böylelikle siyasetin dinî bir temel üzerinden teşekkül ettiği açıkça ortaya konulmuştur.

Mutluluğu elde etmeyi en yüksek gaye olarak gören Fârâbî, insanların tamamının mutluluğun mahiyetini kavrayamayacağını, mutluluğa nasıl erişileceğini bilemeyeceğini ifade etmiş ve bu hususta insanlara liderlik yapacak bir kimseye ihtiyaç olduğuna işaret etmiştir.⁹¹ Böylece yöneticinin varlığının bir ihtiyaç olduğuna dikkat çekerek aynı zamanda yöneticinin yönetilenleri mutluluğa götürme hususundaki vazifesini de ortaya koymuştur. Mutluluğa ulaşılması, hem iradeye bağlı hem de tabii olan kötülüklerin yok edilmesi ile tabii ve iradeye bağlı iyiliklerin var edilmesiyle rabitalı olduğu için yöneticinin şehrin tamamında düzeni bu hususların yerine getirilebileceği şekilde tesis etmesi gerekmektedir.⁹² Bu doğrultuda yönetici olan kimse "...öğrettiği her şeye başkalarını iyi şekilde kılavuzlayacak başkalarını yapabilecekleri işte çalıştıracak, mutluluğa giden bütün işleri belirleyecek, tanımlayacak ve değerlendirecek güce ...sahiptir."⁹³ Yöneticiye bahşedilen bu güç ise Faal Akıl ile rabita kurduğu zaman açığa çıkmaktadır.⁹⁴ Bu durumu Fârâbî vahiy kavramı üzerinden ele almaktadır:

"Eskilere göre, böyle bir kişi, gerçekte hükümdar (melik) olup, onun vahy almış olduğu söylenmelidir. Çünkü insana, ancak bu mertebeye ulaştınca, yani Faal Akıl'la kendisi arasında başka herhangi bir aracı kalmadığı zaman vahy gelir. Çünkü edilgen akıl, kazanılmış aklın maddesi ve konusu gibidir. Kazanılmış akıl da Faal Akıl'ın

⁸⁹ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 194.

⁹⁰ Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 83.

⁹¹ Ebû Nasr El-Farabî *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 91.

⁹² Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 98.

⁹³ Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 92.

⁹⁴ Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 92.

maddesi ve konusu durumundadır. İşte, ancak bu durumda, insanın şeyleri ve fiilleri nasıl tanımlayacağı ve onları mutluluğa doğru nasıl yönelteceği hususunda bilgi sahibi olmasını sağlayan güç, Faal Akıl'dan munfâil akla çıkar. İşte, kazanılmış akıl kanalıyla Faal Akıl'dan munfâil akla gelen bu akış, Vahy'dir. ”⁹⁵

Fârâbî bu şekilde bilgi edinimine sahip olan bir başkanın yönetiminde olan kimselerin erdemli, iyi ve mutlu olduğunu ifade etmiş, bu kimselerin oluşturduğu ulusun erdemli ulus olacağını ve bu kimselerin kendilerine bir mesken tutarak bir yönetim altına girmeleri halinde erdemli şehrin ortaya çıkacağını dile getirmiştir.⁹⁶ Böylelikle kurulacak yapılanmanın “erdemli” olmasının da ilahî kaynaklı olduğu ortaya konulmuştur.

Fârâbî'ye göre yönetici olan kimsenin sahip olduğu özellikler itibarıyla başka bir kimse tarafından yönetilmesi imkan dahilinde değildir.⁹⁷ Çünkü yönetici olan kimse tabiatı itibarıyla yetkinliğin en üst mertebesinde bulunmaktadır.⁹⁸ Bu doğrultuda onun herhangi bir kimse tarafından yönlendirilmesine ihtiyacı bulunmamaktadır.⁹⁹ Fârâbî'nin yöneticinin neden yönetilen konumunda olamayacağına dair yaptığı bu izah aslında hükümdarlık vasfının yaratılıştan geldiğinin en açık göstergesidir. Fârâbî'nin şu ifadeleri meselenin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir:

“...onun (söz konusu insanın) akletme gücününün iki parçasında, yani nazarî ve amelî parçalarında ve ardından da onun mütehayyile gücünde hâsıl olduğunda, bu insan kendisine vahyedilen bir kimse olur. Böylece Aziz ve Celil olan Allah Faal Akıl aracılığıyla ona vahyeder. ...Bu insan, insanlık mertebelerinin en mükemmelinde ve mutluluk derecelerinin en üstünde bulunmaktadır. Onun nefsi, daha önce belirttiğimiz tarzda, sanki Faal Akıl ile birleşmiş/ittihad etmiş durumdadır. Mutluluğa ulaşmayı mümkün kılan her fiile vâkıf olan da bu insandır ki, bu (özellik) yöneticide olması gereken şartların ilkidir.”¹⁰⁰

Fârâbî'nin ifadelerinden anlaşılabilceği üzere hükümdar olmanın ilk şartı doğrudan ilahî mahiyetlidir. Bu doğrultuda hükümdar hem şahsiyeti hem de kendisine verilen kabiliyetleri çerçevesinde Allah tarafından seçilerek belirlenir. Sonrasında ise hükümdarın bildiklerini dile dökebilme ve mutluluğa ulaşılmasında aracı olacak şekilde

⁹⁵ Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 93.

⁹⁶ Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 93.

⁹⁷ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 196. “...her insan yaratılışı gereği, eşit olmayan güçler ve farklı hazırlıklara sahiptir. ...Yaratılışları sağlıklı olan insanlar için ortak bir yaratılış vardır. Onların hepsi bu yaratılışla kendileri için ortak düşünülürleri kabul etmeye yatkındır. Kendileri için ortak olan fiil ve işlere gene bununla yönelirler. Bundan sonra, artık, insanlar birbirlerinden farklı ve değişik durumlara sahip olurlar. ...insanlar, birtakım güçlerde birbirinden üstün olurlar.” Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 87-88.

⁹⁸ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 196.

⁹⁹ Ebû Nasr El-Farabî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül Mevcûdât*, 92.

¹⁰⁰ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 198.

insanlara istikamet verme kabiliyetine haiz olması gerekmektedir.¹⁰¹ Ayrıca hükümdarın yönetimin bir cephesini oluşturan cenk etme hususunda dayanıklı bir vücuda sahip olması da önem arz etmektedir.¹⁰² Bu anlamda Fârâbî'nin ortaya koyduğu tüm kıstaslar, Allah'ın bir kuluna bahşetmesiyle mümkün olabileceği için ona göre yöneticilik her yönüyle ilahî bir mahiyete sahiptir. “Asla başka bir insan tarafından yönetilmeyen yönetici, işte bu insandır. O, imamdır; o, erdemli şehrin ilk yöneticisidir; o, erdemli ulusun/ümmetin yöneticisi ve mamur dünyanın tamamının yöneticisidir.”¹⁰³ şeklindeki ifadeleriyle de Fârâbî, din ve siyaset arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Fârâbî'nin hükümdarın sahip olması gereken özellikler arasında işaret ettiği, iyi bir idrak kabiliyetine sahip olması ve böylelikle karşısına çıkan delillerin işaret ettiği hususları anlamlandırabilmesi, dünyevî hazzardan uzak durması, adaletten yana olması gibi vasıflar da bu ilişkiyi yansıtmaktadır.¹⁰⁴

Fârâbî saydığı pek çok özelliğin tek bir şahısta toplanmasının düşük bir ihtimal olduğunu belirterek bu durumda yöneticinin nasıl seçilebileceğini ortaya koymuş ve neticede felsefenin yönetimde yer bulamadığı bir şehirde, yöneticinin olmadığını ve bu durumda şehrin varlığını devam ettiremeyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁵ Bu doğrultuda Fârâbî, felsefenin devre dışı bırakıldığı bir yönetim mekanizmasında hükümdarın yanında yer alacak bir filozofun bulunmaması halinde şehrin varlığını devam ettiremeyeceğine işaret ederek felsefenin yönetimdeki ehemmiyetinin altını çizmiştir.¹⁰⁶

Fârâbî, “erdemli şehir”in yöneticisinin Allah tarafından kendisine yetkinlik verilen kimse olduğunu ortaya koyarak yönetimin dinî temeller üzerine inşa edildiğine işaret etmiştir. Yönetici kimsenin yönetimi altında bulunanları belli eylemlere ve düşüncelere sevk etme istidadının da Allah tarafından kendine vahiy yoluyla verildiğini belirterek siyasetin, ilahî bir mahiyeti olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle din ve siyaset arasındaki ilişkinin mahiyetini açığa çıkarmıştır.

Ahmed b. Sa'd b. Mehdî b. Abdissamed el-Osmânî ez-Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye* isimli eserini, 1228'de hitama erdirerek devrin Selçuklu

¹⁰¹ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 198.

¹⁰² Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 204.

¹⁰³ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 200.

¹⁰⁴ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 200.

¹⁰⁵ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 202, 204.

¹⁰⁶ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, 204.

hükümdarı Alaeddin Keykubat'a takdim etmiştir.¹⁰⁷ “Yazarın kitaba “el-Letâifu'l-Alâiyye” adını vermesi, Alâiye (Alanya) şehrinin imarından sonra görülen, mimari güzelliğe hayranlığından dolayıdır. Şehre “Alâiye” ismi dönemin hükümdarı Sultan Alaeddin Keykubat'ın adına nispetle verilmiştir.”¹⁰⁸ Eserde pek çok ayet, hadis ve rivayetlere yer verilmiş ve böylece ortaya konulan düşünce farklı kaynaklardan beslenerek oluşturulmuştur.

Zencânî de diğer siyasetnamelerde olduğu gibi eserine Allah'a hamd ederek başlamış ve ardından içerisinde bulunduğu müşkül duruma işaret ederek bu durumdan kurtulmak için çareyi Alaeddin Keykubat'ın vatanına gelmekle bulduğunu ortaya koymuştur.¹⁰⁹ Bu durumu anlatırken Alaeddin Keykubat'ın dedesi Kılıç Arslan ve babası Keyhüsrev için kullandığı “Allah tarafından zafere ulaştırılan”, “İslâm'ın ve Müslümanların yardımcısı” gibi ifadeler hükümdarlığın din temelliliğini açıkça ortaya koymaktadır.¹¹⁰ Ayrıca Keykubat'a ithafen dile getirdiği “Allah, o sultana iyi davranan kimsenin ağzının tadını bozmasın, muhalefet edenin faziletini eksiltsin.”¹¹¹ şeklindeki sözler de hükümdara itaate yüklenen önemi ortaya koyar niteliktedir. Bu doğrultuda Zencânî daha eserinin başında din ve siyaset arasında kurduğu ilişkiyi açıkça göstermiştir.

Erdeşir b. Babek tarafından dile getirildiğini belirttiği “Din ve mülk birbirini destekler, bunlardan yalnız biriyle düzen kurulmaz. Zira din esas (temel), mülk de onun bekçisidir. Her mülke bir temel, her temele de bir bekçi gerekir. Temeli olmayan heder olur.”¹¹² ifadeleri, Zencânî'nin din, devlet ve siyaset arasındaki ilişkiyi ne şekilde değerlendirdiğini göstermektedir. Din devletin olduğu gibi siyasetin de temelini teşkil ederken devlet ve siyaset bu temeli ifade eden dinin korunmasıyla vazifelendirilmiştir. Böylelikle bu iki unsurun varlıklarının devamlılığı birbirlerine ilişkili hale getirilmiştir. Din olmadan devlet varlığını idame ettiremeyeceği gibi, devlet olmadan da dinin muhafaza edilemeyeceğine işaret edilmiştir.

¹⁰⁷ Hasan Hüseyin Adaloğlu (haz.), “Önsöz”, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyâsetnâme*, Zencânî (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 9.

¹⁰⁸ Hasan Hüseyin Adaloğlu (haz.), “Giriş”, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyâsetnâme*, Zencânî (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 32-33.

¹⁰⁹ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyâsetnâme*, haz. Hasan Hüseyin Adaloğlu (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 91-92.

¹¹⁰ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 92.

¹¹¹ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 92.

¹¹² Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 115.

Siyasetin ilahî hüviyetini din temelli bir düşünce ile ortaya koyan Zencânî, hükümdarın dünyada yaptığı iyiliklerin karşılığı olarak ahirette şefaath bulabileceğini ifade ederek halkını adil bir şekilde yönetmesi halinde ahirette şefaathçilerinin olacağını, Allah'ın iktidarını baki kılacağına işaret etmiş ve aksi bir durumda hükümdarın sıkıntılara düşer olacağına dikkat çekmiştir.¹¹³ Böylelikle adil bir yönetimin tesis edilmesi, dünyada ve ahirette ödüllendirilecek bir davranış olarak oraya konulmuş ve yürütülecek siyaset dinî temeller üzerine kurulmuştur. “Basiret sahiplerine âşikardır ki halkına insafli davranmayan, zulmü adaletinden çok olan bir devletin, payidar olması mümkün değildir. Hükemâdan biri şöyle demiştir: “Bir devlet küfürle devam edebilir ama zulümle asla.””¹¹⁴ Bu doğrultuda “Allah'ın emanetleri” olarak addedilen halka, hükümdarın iyi muamelede bulunması bir dinî vecibe olarak ortaya konulmuştur.¹¹⁵ Ayrıca halka karşı adilane ve iyi tutum sergilemenin Allah'a itaat etmek manasına geleceğini belirten Zencânî, bu şekilde halkın da hükümdarına itaat edeceğini dile getirmiştir.¹¹⁶ Böylelikle adil yönetim ve iyi davranışa, halkın itaatının teminatı hususunda başat bir rol verilmiştir. Zencânî'ye göre dinini dünyalık heva ve heveslerin üstünde tutan, adaletle hükmeden, halkının ihtiyaçlarından haberdar olan bir hükümdarı halkın sevmesi ve ona itaat etmesi gerekmektedir.¹¹⁷ Burada dile getirilen kıstaslar aynı zamanda iyi bir hükümdar profilini de ortaya koyar niteliktedir. Ayrıca hükümdarın ilahî mahiyeti ve “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” hüviyetini taşıyor olmasından dolayı hükümdara itaat edilmesi gerektiğine dair görüşün korunduğu fakat belli kıstaslar eklenerek hükümdara da itaat edilmeye layık davranması yönünde bir sorumluluk yüklendiği görülmektedir. Bu durumun hükümdarın kendisine lütfedilen makamın gereğini yerine getirmesi ve makamı hak edecek şekilde davranışta bulunması gerektiğine dair düşünce ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

¹¹³ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 110-111.

¹¹⁴ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 139.

¹¹⁵ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 114.

¹¹⁶ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 115.

¹¹⁷ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 116.

Zencânî eserinde hükümdarı doğru işleyen bir nizamın kurucusu olarak ortaya koymuş ve bu doğrultuda hükümdarın olmaması halinin kaos ortamına sebebiyet vereceği sonucuna vararak, hükümdarın ehemmiyetini vurgulamıştır.¹¹⁸ Burada önemli olan husus hükümdarın iyi olmasının halkın da iyiliğini beraberinde getireceği söylemi ile vatan ve milletin kurtuluşunun hükümdarın varlığıyla irtibatlı görülmesidir.¹¹⁹ Böylelikle hükümdara yalnızca yöneten değil aynı zamanda yol gösteren sıfatı da yüklenmiştir. Dünya üzerinde nizam kurma istidadı olan hükümdarın sahip olması gereken özellikler ise şu şekilde sıralanmıştır: hükümdar adil davranmalı, halkına merhamet göstermeli ama aynı zamanda kendisinden korkmalarını sağlayarak onları itaatkar hale getirmeli, halkına zulmetmemelidir.¹²⁰ Halkın davranışları doğrudan hükümdarın yapıp ettikleri ile alakalı olarak değerlendirildiği için hükümdarın kendisine itaat eden bir halka sahip olması da yine kendi davranışları ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Ortaya konulan bu görüş doğrultusunda hükümdar siyaseten ne yaparsa halkından onun karşılığını bulur demek mümkündür.

Zencânî, farklı kaynaklardan beslenerek ortaya çıkardığı eserinde, hükümdara verdiği tavsiyeler esnasında siyaset icra ederken dine riayet etmenin ehemmiyetinin altını çizmiş ve bu doğrultuda din ve siyaset arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekmiştir. Allah'ın bir lütfu olarak bahşedilen hükümdarlığın kişinin aynı zamanda sınavı olduğunu ortaya koymuş ve hükmetmenin dinî kaidelere bağlı kalınarak yerine getirilmesinin bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda hükmetmek doğru şekilde yerine getirilse ödül vesilesi, doğru yoldan ayrılarak hükmedilirse ceza sebebi olarak değerlendirilmiştir. Buradaki doğru yönetim mekanizmasının tesisi de adaletin tecelli ettirilmesiyle ilişkili görülmüştür. Yöneticinin “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” olarak ele alındığı bu tasavvurda yönetilenler de “Allah'ın emaneti” şeklinde vasıflandırılmış ve böylelikle siyaset alanı tamamen ilahî bir mahiyete büründürülmüştür.

¹¹⁸ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 116.

¹¹⁹ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 116.

¹²⁰ Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, 117.

Necmeddîn Dâye *Mirsâdü'l-İbâd Mine'l- Mebdei İle'l-Meâd* isimli eserini 1223'te Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'a sunmuştur.¹²¹ Kübrevîyye tarikatının mensuplarından olan Necmeddin Dâye,¹²² eserinde siyaset mefhumunu, tasavvufi cepheden değerlendirilmiştir.¹²³ “Necmeddîn-i Dâye'nin şâheseri olarak kabul edilen ve Farsça olarak kaleme alınan ilk kapsamlı tasavvuf metinlerinden olan bu eser...” farklı dillere çevrilerek neşredilmiştir.¹²⁴

Necmeddîn Dâye, hükümdarın “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” olduğu fikri üzerinden hareket ederek hilafetin gölge manasına geldiği çıkarımında bulunmuş ve yöneticinin ilahî bir hüviyete sahip olduğuna işaret etmiştir.¹²⁵ Bu doğrultuda ancak Allah'ın dilemesi üzerine bir kimsenin hükümdarlık vasfı kazanabileceğinin altını çizen Necmeddîn Dâye yönetici olmanın şahısların istemesine değil, Allah'ın lütfetmesine bağlı olduğunu ortaya koymuştur.¹²⁶ İlahî takdirin ardından bir kimsenin yönetici olması durumunda “ulu devlet” tesis edebilmesi için hem dünya hem ahirette hükümdar olabilmesi gerektiği belirtmiştir.¹²⁷ Böylelikle hükümdarın her iki dünyada da saadete kavuşmasının talep edilen yönetimi tam manasıyla tesis ettiğinin nişanesi olduğu sonucuna varılmıştır.

Necmeddîn Dâye, adaletin sağlanması, saltanatın ilkelerine riayet edilmesine dair hükümdarın imtina göstermesi gereken hususları şu şekilde sıralamaktadır: Öncelikle hükümdar olan kimsenin bunun kendisine Allah'ın bahşettiği bir lütuf olduğunun farkında olması, saltanatın bir ebediliği söz konusu olmadığına göre ahiret için çaba sarfetmesi ve hayır işlemesi, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğunun idrakinde olması, devlet işlerini kendisinin yerine getirmesi, adaletle hükmetmesi, yönetimi Allah'ın rızasını kazanmak gayesiyle yapması, heva ve heveslerinin peşinden giderek hareket etmemesi, hevaların götüreceği yerin istikametten sapma olacağına bilincinde olması, hükümdar olmanın Allah'a ibadet etmenin en iyi araçlarından biri olduğunu bilmesi

¹²¹ Mehmet Okuyan, “Necmeddîn Dâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/496; Celal Kırcı, “Necmeddin Dâye'de İnsan Anlayışı”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, haz. M. Metin Hülagü vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 143.

¹²² Okuyan, “Necmeddîn Dâye”, 496.

¹²³ Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, 244.

¹²⁴ Özgür Kavak (haz.), “Giriş”, *Sûfi Diliyle Siyaset İrşâdü'l-mürîd ile 'l-murâd fî tercemeti Mirsâdü'l- 'ibâd*, Necmeddîn-i Dâye (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 16.

¹²⁵ Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, haz. Şefaettin Severcan (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 133.

¹²⁶ Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, 134.

¹²⁷ Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, 135.

gerekmektedir.¹²⁸ Ortaya konulan bu sınırlamalardan anlaşılabilceği üzere siyaset icracısı olmanın sınırları dinî kıstaslarla belirlenmiş ve bu doğrultuda hükümdar olmak Allah'a hizmet etmenin bir yolu olarak aktarılmıştır.¹²⁹ Burada yönetici vasfını kazanan bir kimseden beklenen şeyin bulunduğu makamın ona Allah tarafından verildiğinin bilincinde olarak yaptığı her işte Allah'ın rızasını gözetmesidir. Aksi takdirde bulunduğu makam ona ödül değil ceza olarak geri dönecektir.

Hükümdarın kendisine bağı bulunan halkının dirliğini ve güvenliğini sağlaması, güçsüzlerin ezilmesinin önüne geçmesi ve toplum içerisinde huzursuzluk çıkaranlara engel olmanın yanı sıra halkına iyiliği emredip kötülükten uzak tutması, şeriatın öğrenilmesi ve öğretilmesi hususunda alim kimselere yardım etmek, halkın Allah'a ibadetlerini rahatlıkla yerine getirebileceği bir düzen sağlanması gerektiği belirtilmektedir.¹³⁰ Böylelikle hükümdara yalnızca dünyevî değil, dinî hususlarda da vazife yüklenmiş ve siyasetin dinî veçhesi ortaya konulmuştur. Burada önemli bir husus padişahın sakınması gerektiği belirtilen ve yapması gerektiği ortaya konulan meselelerin gerçekleşmemesi durumunda kendisine bir lütuf olarak verilen hükümdarlık sıfatının, bir ceza vesilesine dönüşebileceğinin altının çizilmesidir.¹³¹ Bu çerçevede hükümdar olmanın dinî ve dünyevi manada büyük bir sorumluluğu beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür.

Özet olarak söylenecek olursa Necmeddîn Dâye, siyaseti Allah'ın rızasını kazanmak için bir yol olarak görmüş ve bu doğrultuda siyasetin sınırlarını din ile çizmiştir. Bir kimsenin Allah'ın bahşetmesi ile hükümdar vasfına sahip olabileceği belirtilerek hükümdarlığın ilahîliği ortaya konulmuştur. Böylelikle din ile siyaset ve devlet arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekilmiştir. Bu yakın ilişkiyi hükümdara yüklenen vazifelerde de görmek mümkündür. Bu anlamda Necmeddîn Dâye, Türk siyaset tasavvurunun dinî temellerini kaleme aldığı eseriyle ortaya koymuştur.

¹²⁸ Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, 136-139.

¹²⁹ Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, 153.

¹³⁰ Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, 140.

¹³¹ Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, 154.

Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l Ulemâ* serlevhalı siyasetnamesini,¹³² Paşa Ağa bin Hoca Paşa için kaleme almıştır.¹³³ Eserde ayet ve hadislere, peygamberlerin ve önceki dönemlerin hükümdarlarının yaşantılarına dair bilgilere yer verilerek anlatılmak istenen meseleler açığa kavuşturulmuştur. Şeyhoğlu Mustafa, diğer siyasetname müellifleri gibi eserine Allah'a şükrederek başlamış ve Allah'ın her şey üzerinde hakimiyet sahibi olduğuna “padişah” vasfını kullanarak işaret etmiştir.¹³⁴ Eserde hükümdarın vazifeleri; geçmiş büyük hükümdarların davranışları; vezirlerin, alimlerin, kadıların ve vaizlerin halleri konu edinilmiştir.¹³⁵

Eserin giriş bölümünde yer verilen şiir aslında daha en başta dinin ortadan kalkması halinde devletin varlığını idame ettirmesinin mümkün olmayacağını açıkça göstermektedir.¹³⁶ Şeyhoğlu Mustafa'nın ortaya koyduğu bu şiirde fitnelerin ortaya çıktığı dönemin içerisinde bulunulduğuna işaret edilmiş ve dinin muhafaza edilemediği, sapkın olarak nitelendirilenlerin hükümdar olduğu belirtilerek siyasette bozulma alametlerinin baş gösterdiği vurgulanmıştır.¹³⁷ Böylelikle dinin elden gitmesiyle devletin de elden gittiği, ilahî kanunların yerine beşerî kanunların konulduğu ve netice itibarıyla din ve imanın kaybolduğuna dikkat çekilmiştir. Bu anlamda şiirin her bir dizesi dinin muhafazasının devletin devamlılığı için zorunluluk arz ettiğini ortaya koyar mahiyettedir.

Şeyhoğlu Mustafa, hükümdarı Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak görmekte ve bu vasfından dolayı ona hürmet edildiğini belirtmektedir.¹³⁸ Böylelikle hükümdarlık ilahî kaynaklı olarak ele alınmakta ve ona itaat edilmesi meselesi de bu çerçevede değerlendirilmektedir. Hükümdarlığın Allah tarafından bir kuluna bahşedildiği belirtilmiş ve hükümdar olma hususu kut anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır: “...yüce Allah eksiksiz şefkatinden ve güzellik vergisinden bir kulunu seçer de ilâhî yardımla gölgesine alırsa, onu kutlukla kendi zatının ve sıfatlarının gölgesine yetenekli ve uygun yaratır. İşte ne kadar baht açıklığının ne kadar devlet ve memleket, üstünlük ve ihsanın o

¹³² Eserin adının anlamı şu şekilde verilmiştir: “...büyüklerin hazinesi, âlimlerin mihenk taşı...”. Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, haz. Kemal Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 57.

¹³³ Kemal Yavuz (haz.), “Giriş”, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, Şeyhoğlu Mustafa (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 24.

¹³⁴ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, 53.

¹³⁵ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, 57.

¹³⁶ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, 56.

¹³⁷ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, 56.

¹³⁸ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, 59, 85.

seçilmiş ve şeref verilmiş kişide toplanıp yer tuttuğuna dikkat edin.”¹³⁹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere hükümdarlık Allah’ın ihsanı olduğu gibi hükümdara nasip edilen devletin sınırları da Allah’ın takdir ettiği ölçüde olmaktadır. Bu anlamda yöneticilik ve yönetim tamamen ilahî kaynaklı olarak ele alınmıştır.

Şeyhoğlu Mustafa, hükümdarın dikkat etmesi gereken hususları ayetlere atıfta bulunarak ortaya koymuştur. Bu doğrultuda hükümdarın, makamının Allah tarafından kendisine verildiğini bilmesi, temkinli olması, sahip olduğu dünyalık varlıkların gelip geçici olduğunu hatırlaması ve buna göre tutum ve davranış sergilemesi, kendi şahsına verilmiş olan hüküm verme işini başkalarına tevdi etmeden kendisinin yerine getirmesi, nefesine uyarak davranışta bulunmaması, Allah’ın buyruklarına göre hareket etmesi, şayet Allah’ın çizmiş olduğu sınırlardan saparak yanlış yola giderse cezalandırılacağını bilmesi, hem dünya hem ahiret için çalışması ve bu doğrultuda halkını beslemesi, ordu tesis etmesi ve ülkesini tehlikelerden koruması, şariat hükümlerince yönetimde bulunması gerektiğini belirtmiştir.¹⁴⁰ Sıralanan bu unsurlar din ve siyaset arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymakta ve aynı zamanda yönetimin din kaynaklı olduğunun altını çizmektedir. Ayrıca tüm bu kıstaslardan da anlaşılacağı üzere, dine riayet ederek hükmetmek hükümdarın asli vazifesidir. Bu doğrultuda Allah’ın buyrukları yönetim için kılavuz hüviyetinde görülmüştür. Bu buyruklara uyulursa hükümdar her iki dünyada da mesut olabilecektir. Uymadığı takdirde devleti devam etmeyeceği gibi ahirette de cezalandırılacaktır. Bu anlamda dinin muhafaza edilmesi, devletin devamlılığı için zorunluluk olarak ortaya konulmuştur. “...saltanatın gücü ve memleketin şevketi peygamberliğe, ilme, ibadete yâr olmalıdır.”¹⁴¹

Kenzü’l Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ’da hükümdarın halkına ve askerine adaletle hükmetmesi, halkını kötülükten men etmesi, güçsüzleri gözetmesi ve güçlüleri de denetimi altında tutması gerektiği belirtilmiştir.¹⁴² Bu hususlar işleyen bir devlet mekanizması için büyük önem arz etmektedir. Ayrıca hükümdarın, Allah için cenk etmek amacıyla darü’l harp bölgelerine gitmesi, memleketin huzurunu fitne ve fesat çıkararak veyahut çeşitli suçlar işleyerek bozan kimseleri cezalandırması, cezalandırırken de

¹³⁹ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü’l – Küberâ ve Mehekkü’l – Ulemâ*, 60.

¹⁴⁰ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü’l – Küberâ ve Mehekkü’l – Ulemâ*, 63-68.

¹⁴¹ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü’l – Küberâ ve Mehekkü’l – Ulemâ*, 69.

¹⁴² Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü’l – Küberâ ve Mehekkü’l – Ulemâ*, 69.

Allah'ın koymuş olduğu kurallara riayet ederek bu vazifesini yerine getirmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁴³ Burada önemli olan cezalandırmanın sınırlarının da din merkezli olarak belirlenmesidir. Böylelikle siyasete dair her alan din temelli olarak ele alınmış ve uygulamalarda riayet edilmesi gereken hususlar dinin merkezde olduğu bir şekilde tespit edilmiştir.

Şeyhoğlu Mustafa eserinde dinin temeli teşkil ettiği bir siyaset anlayışı ortaya koymuştur. Bu anlayışa göre hükümdar Allah tarafından seçilen bir kimsedir ve dolayısıyla bu durum ona tabi olmayı gerekli kılmaktadır. Hükümdarın ise kendisine verilen bu makamı koruyabilmesi, devletin devamlılığını sağlayabilmesi için Allah'ın emir ve yasaklarına uyması, işlerini Allah'ın rızasını gözeterek yerine getirmesi gerekmektedir. Bu durum siyasetin temeline dini yerleştirmekte ve dine riayet edilmediği, dinin muhafaza edilmediği durumda devletin varlığını devam ettiremeyeceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla dinin muhafazası devletin devamlılığını beraberinde getirmektedir. Böylelikle Şeyhoğlu Mustafa, kaleme almış olduğu eseriyle din ve siyaset arasında var olan ilişkiyi aşıkarmış ve siyasetin dinî mahiyetini ortaya koymuştur.

Kınalızâde Ali Çelebi, tefsir, fıkıh, felsefe gibi pek çok alanda ilmi müktesebatı olan Osmanlı devrinin önemli alimlerindedir.¹⁴⁴ Literatürde “ahlâk kitabı” olarak adlandırılan *Ahlâk-ı Alâî*¹⁴⁵ isimli eserini 1563'te kadılık vazifesini yerine getirmek için gittiği Şam'da kaleme almış¹⁴⁶ ve Suriye beylerbeyi Semiz Ali Paşa'ya sunmuştur.¹⁴⁷ Kınalızâde Ali Çelebi, bu eserinde ahlakî temeller çerçevesinde birey, aile ve devlet tasavvuru ortaya koymuş, yapmış olduğu tespitlerde ahlâka merkezi bir konum biçmiştir.¹⁴⁸ “O Ahlâk-ı ‘Alâî’de hikmet ile şeriatın arasını birleştirir. Din ile felsefenin birbirinden ayrılmayacağını müşahhas delillerle ortaya koyar. ...Ciddiye ve dikkate aldığı her şeyi

¹⁴³ Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l – Küberâ ve Mehekkü'l – Ulemâ*, 76.

¹⁴⁴ Hasan Aksoy, “Kınalızâde Ali Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/417.

¹⁴⁵ “Eser, kendisine takdim edilen Semiz Ali Paşa'nın adına nisbetle Ahlâk-ı Alâî'î adını alır. “Alâî” kelimesi, bir taraftan Ali Paşa'yı diğer taraftan kendi adını içeren ustaca kurulmuş bir sıfattır.” Mustafa Koç (haz.), “Giriş”, *Ahlâk-ı Alâî'î Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı*, Kınalızâde Ali Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 20. Bu hususta bir itiraz için bk. Ayşe Sıdıka Oktay, “Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12 (2002), 211.

¹⁴⁶ Murat Demirkol (sad.), “Takdim”, *Ahlâk-ı Alâî*, Kınalızâde Ali Çelebi (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 14; Oktay, “Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri”, 211.

¹⁴⁷ Ahmet Karaman, “Ahlâk-ı Alâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/15.

¹⁴⁸ Bıçak, *Türk Düşüncesi* 1, 361.

mensubu olduğu âleme ait hâle getirir.”¹⁴⁹ Kınalızâde Ali Çelebi, kaleme aldığı eseriyle, Türk siyaset tasavvurunu ahlâk temelli bir anlayış çerçevesinde ele almış ve böylelikle bahsi geçen tasavvurun dinî yönünü görünür kılmıştır.

Kınalızâde Ali Çelebi eserine geleneği devam ettirerek öncelikle Allah’ın yüceliğini vurguladığı bir bölüm ile başlamış ardından Peygamber Efendimiz’in inananlar için kılavuz hüviyetinde olduğunu ortaya koymuş ve ashabının mağfireti ve Allah’ın raziyetine kavuşması için bir duada bulunmuştur.¹⁵⁰ Önsözde daha sonra “Hilafetin Hamisi ve Saadetli Padişaha Övgü” başlığı altında padişahın iktidarının devamlılığı için Allah’ın yardımını dileyerek söze başlamış ve “...akıl sahipleri ve nakil erbabı, din ve devletin daima ikiz ve sultan kılıçlarının himayesi olmadan şeriat ve dinin emniyetsiz olduğu...” hususunda ortak bir kanaate haiz olduklarını belirtmiştir.¹⁵¹ Böylelikle Kınalızâde Ali Çelebi, devletin dinin koruyucusu olduğunun altını çizirken, dinden bağımsız bir devletin var olamayacağına da işaret etmiştir. Onların “ikiz” varlıklar olarak tasavvur edilmesi de aralarındaki ilişkinin niteliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

“Ey itibarlı akıl sahibi bil ki
Din ve padişahlık kardeştir.
Ne şahlık tahtı olmadan din ayakta durur
Ne din olmadan padişahlık payidar olur
Ne din için padişahlık gereksizdir
Ne de şaha dinsiz aferin vardır.”¹⁵²

şeklindeki dizeleriyle Kınalızâde Ali Çelebi, padişahlık makamının ancak din ile varlığını idame ettirebileceğini söylerken, dinin de bir yönetim mekanizması tarafından koruma altında olmasının varlığının devamlılığı için bir zarureti ifade ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca iki unsurun arasında kurulan kardeşlik ilişkisi, din ve devletin arasında, bu unsurların birbirinden kopartılmasına müsaade etmeyen bir ilişki tipini tesis etmiştir. Bu anlamda dinin muhafazası ve devamlılığı için yapılan her şey, devletin muhafazası ve devamlılığı için yapılanlar hanesine yazılacak şeyler hüviyetine bürünmüştür. Kınalızâde, kurduğu bu ilişkide temelin din olduğuna işaret edip yöneticiye bekçi sıfatı yükleyerek,

¹⁴⁹ Şeker, *Türk Dikkati*, 76.

¹⁵⁰ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, sad. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 25-26.

¹⁵¹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 27.

¹⁵² Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 27.

temeli koruması gerektiği aksi durumda temelden yoksun bir yapının var olamayacağı uyarısında bulunmuştur.¹⁵³ Bu çıkarım, siyasetin temelinde dinin muhafazası ve devamlılığı amacı olmadığı sürece doğru bir istikamete varılamayacağıının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü devletin aslî vazifesi temeli oluşturan dine halel gelmesini önlemek olduğu için, devlet tarafından yürütülen siyasette bu aslî vazifenin her daim akılda tutulması gerekmektedir. Aksi durum dinin yok oluşuna sebebiyet vereceği gibi devletin de varlığını devam ettirmesini imkansız bir hale getirecektir. Bu anlamda Kınalızâde'nin ortaya koyduğu siyaset düsturunun din ve dinin muhafazası üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. Böylece Kınalızâde'nin siyaset ve devleti dinin muhafazası için birer araç olarak gördüğü de söylenebilir. “Medeni toplumun varlığı için vazgeçilmez olan söz konusu siyasetin, peygamberin diliyle daima dünya halkı tarafından itaat edilen ve insanlar tarafından benimsenen feyiz verici üstün Rabbe dayanması gerekir.”¹⁵⁴ cümleleri bu durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Kınalızâde, hükümdarın yalnızca dinin koruyucusu değil aynı zamanda yayıcısı da olması gerektiğinin altını çizmekte ve bu durumu “din dairesinin genişletilmesi” ve “peygamberin ümmetinin çoğaltılması” olarak nitelendirmektedir.¹⁵⁵ Bu anlamda dinin muhafaza edilmesinin yanında İslam'ın hakimiyeti altında olmayan yerlerde ihya edilmesi de bir hükümdarın “güçlü” sıfatını kazanabilmesi açısından önem arz etmektedir.¹⁵⁶ Böylelikle cihat etmek, siyasetin aslî unsurlarından biri haline getirilmiş ve temelin sağlamaştırılmasının usulü olarak ortaya koyulmuştur.

Ahlâk-ı Alâî'de insanların toplumsal bir varlık olması dolayısıyla aralarındaki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde kurulmasını temin edecek devlet mekanizmasının tesis edilmesi zorunluluk olarak görülmektedir.¹⁵⁷ Kurulacak bu devlet mekanizmasının başında bulunan hükümdar, “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” olarak tasvir edilmekte¹⁵⁸ ve bu doğrultuda ona yardımcı olanların Allah'ın mükafatlandırması, ona itaat etmeyenlerin ise

¹⁵³ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 27.

¹⁵⁴ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 379.

¹⁵⁵ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 28.

¹⁵⁶ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 28.

¹⁵⁷ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 377-378.

¹⁵⁸ “Allah'ın gölgesi” ve “Allah'ın halifesi” denilen kişi ...devlet başkanıdır.” Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 380.

Allah tarafından cezalandırılması istenmektedir.¹⁵⁹ Dile getirilen bu istek, hükümdara itaat edilmesinin dinî bir gereklilik ve ehemmiyet arz ettiğini göstermektedir. Bu dinî nitelikten dolayı ona karşı yapılan her itaatsiz davranış bir cezalandırma, her iyi davranış ise ödüllendirme vesilesi olarak telakki edilmektedir.

Devletin ve iktidarının devamlılığı için hükümdarın, Resulü Ekrem'in yolundan gitmesi bir istikamet olarak ortaya konulmuştur.¹⁶⁰ Kınalızâde Ali Çelebi'ye göre hükümdarın bu istikamette hareket etmesi için de yönetim alanının hem dinî hem de dünyevî cephesinde büyük hedeflere sahip olması,¹⁶¹ olayları ve durumları muhakeme kabiliyetine haiz olması,¹⁶² yapılacak iş ve alınan kararların uygulanması hususunda sebat göstermesi,¹⁶³ karşılaştığı müşkil durumlarda metanetli davranması,¹⁶⁴ manevi gücünün yanında maddi gücünü de destekleyecek zenginliğe sahip olması,¹⁶⁵ kendi buyruğu altında hareket eden asker ve kendisine tabi olan bir halka sahip olması¹⁶⁶ ve sağlam bir nesebi olması gerekmektedir.¹⁶⁷ Filozofların ortaya koyduğu söylemler üzerinden hükümdarda bulunması gerektiği ifade edilen bu özellikler, Kınalızâde Ali Çelebi'nin güçlü ve dini koruma istidadına sahip hükümdar ve güçlü devlet anlatısının temellerini teşkil etmektedir. Ayrıca hükümdarın adil bir yönetim tesis etmesinin de önemini altı çizilmektedir.¹⁶⁸ Tüm bu özelliklere haiz olan bir yönetici, devletin varlığını devamlı kıldığı gibi dini de muhafaza edebilecektir.

Görülebileceği üzere Kınalızâde Ali Çelebi, eserinde dinin temeli oluşturduğu, hükümdarın şahsında temsilini bulan devletin bu temelin koruyucusu olduğu bir siyaset tasavvuru ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda siyaset dinî bir mahiyet kazanmaktadır. Ayrıca din ve devletin kardeş olduğu şeklinde ifade ettiği anlayış, Türk düşüncesinde din siyaset ilişkilerinin nasıl bir mahiyete sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

Gelibolulu Mustafa Âli'nin Halep'te Tımar Defterdarlığı görevini icra ederken kaleme aldığı *Nushatü's-Selâtin* adlı eseri hükümdarlara siyaset icrasında faydalanabileceği

¹⁵⁹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 28.

¹⁶⁰ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 426.

¹⁶¹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 426-431.

¹⁶² Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 431-432.

¹⁶³ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 432-435.

¹⁶⁴ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 435-436.

¹⁶⁵ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 436-437.

¹⁶⁶ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 437-438.

¹⁶⁷ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 438-440.

¹⁶⁸ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, 446-470.

öğütlerin yer aldığı bir siyasetname hüviyetindedir.¹⁶⁹ Onun devlet içerisinde farklı görevler ifa etmesi ve bu anlamda bir devlet adamı olması kaleme aldığı eserini ayrı bir yere taşımaktadır. Daha üst mevkilerde gelmek isteyen Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eseri aynı zamanda bu isteğinin bir dışavurumu niteliğini de taşımaktadır.¹⁷⁰ İçinde yaşadığı devrin koşullarını eserine taşıyan Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i aynı zamanda tarihsel bir metin olarak da nitelendirilebilir mahiyettedir.¹⁷¹ Her ne kadar devrinin koşullarını yazıya intikal ettirirken eleştirel bir dil kullanmış olsa da eserinde sorunların halli için verdiği öneriler onun aslında siyasete doğru istikamet verilmesini önemseydiğini göstermektedir. Dolayısıyla *Nushatü's-Selâtin*'in devrine eleştirel gözle bakan ama bunu devleti yermekten ziyade doğru yola sevk etmek gayesiyle kaleme alan bir müellif tarafından yazıldığını söylemek mümkündür.

Allah'a hamdederek eserine başlayan Mustafa Âlî, öncelikli olarak adaletin tesis edilmesinin ve bu doğrultuda mevkilerin hak edenlere verilmesinin gerekliliğine işaret etmiştir.¹⁷² Zulme karşı durmamanın adaleti ortadan kaldıracığını belirtirken, hükümdarın kendisine vekil tayin ettiği kimsenin davranışlarından sorumlu olduğunu¹⁷³ ve bu doğrultuda vekil tercihlerinin isabetli olmaması halinde halka zulüm edileceğine dikkat çekmiştir.¹⁷⁴ Ayrıca doğru bir vekilin seçilmemesi durumunda dinin ve devletin elden gidebileceğini ortaya koyarak hükümdarın yanı sıra kendisine vekil tayin ettiği kimsenin de oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁵ Gelibolulu'nun eserinde vekiller üzerinden bir adalet tesisi anlayışı ortaya koyması gelmek istediği mevkii ile alakalıdır. Bu anlamda Gelibolulu'nun hükümdarı ve onun vekilini ön planda tutan bir siyaset tasavvuru oluşturarak hem siyasete istikamet vermek istediği hem de kendi meramını aktarmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Nushatü's-Selâtin'de hükümdarın "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve tebaasının sığınağı" olduğundan yola çıkılarak zulme karşı durmasının bir zorunluluk olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Faris Çerçi (haz.), "Mustafa Âlî ve Eserleri", *Nushatü's-Selâtin*, Gelibolulu Âlî Mustafa (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 25.

¹⁷⁰ Çerçi, "Mustafa Âlî ve Eserleri", 39.

¹⁷¹ "...Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i içtimâî tarih yönünden fevkalade kıymetli malumatı içinde toplayan tarihi bir vesikadır." Çerçi, "Mustafa Âlî ve Eserleri", 43.

¹⁷² Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 56-57.

¹⁷³ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 59.

¹⁷⁴ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 57.

¹⁷⁵ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 57.

¹⁷⁶ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 59, 61.

Ayrıca burada hükümdarlığın ilahî mahiyeti de ortaya konulmuştur. Böylelikle hükümdarlık dünyalık bir mesele olarak değil, dinî bir vazife olarak telakki edilmiştir. Halkın ihtiyaçlarını giderme hususunda ihtimam gösteren ve devlet işlerini titizlikle tetkik eden bir hükümdarın devletinin Allah tarafından musibetlerden uzak tutulacağını belirten Gelibolulu, iktidarın nesilden nesile aynı soyda kalmasının da Allah'ın takdir etmesine bağlı olduğunu dile getirmiştir.¹⁷⁷ Dolayısıyla hükümdar olmak da devletin devamlılığı ve iktidarın aynı soy içerisinde kalması da ancak Allah'ın takdiri ile mümkündür. Burada hükümdara düşen Allah'ın gazabına uğratacak davranışlardan uzak durması, “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” vasfını haiz olduğunu hatırlanarak devletini yönetmesidir. Bu anlamda siyasetin temeli dine dayandırılmış ve ancak dinî buyruklara riayet edilmesi halinde devletin varlığını devam ettirebileceğine işaret edilmiştir.¹⁷⁸ Bu denklemde “Allah'ın emaneti” olarak görülen halka¹⁷⁹ düşen ise hükümdarına itaat etmesidir.¹⁸⁰ Böylece yöneten ve yönetilen ilahî görev ve sorumluluklarına vurgu yapılarak ele alınmış ve netice itibarıyla siyaseti icra eden de siyasetten etkilenen de dini sınırlar içerisinde tasavvur edilmiştir. Bu bağlamda siyaset topyekûn din temelli bir hale büründürülmüştür. Nitekim “Gerek ümera ve melikülümeradan, gerekse maaş alan yeniçeri, sipahi ve büyük tımar sahiplerinden ve bilcümle devlet hazinesinden pay alan herkes, dîn-i mübîn gayreti çekmelidir.”¹⁸¹ ifadeleriyle de bu durum açıkça ortaya koyulmuştur.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eserinde yer verdiği önemli meselelerden biri de vaizlerin tutum ve davranışlarıyla alakalıdır. Vaazların toplum üzerindeki tesirinin farkında olan Gelibolulu, vaazlarda toplum içerisinde tefrikaya sebebiyet verecek şeyler söylenmesinin yanlış olduğunu belirtmiştir.¹⁸² Vaazların içeriğine yönelik tembih yönetime yönelik herhangi bir eleştirel tutumun öne geçilmesiyle ilişkili olarak değerlendirilmelidir. Şöyle ki Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre vaazlarda dile getirilen yanlış ifadeler, halkın hükümdarına nefretle bakmasına sebebiyet verebileceği için tehlikeli olarak görülmüştür.¹⁸³ Dolayısıyla devletin temelini oluşturan dinin anlatıldığı yerde devlete karşı menfî bir tutumun ortaya çıkmasına neden olmak oldukça sakıncalı bir durumdur.

¹⁷⁷ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 63.

¹⁷⁸ “Gerektiği gibi hareket edildiği takdirde din ve devlet ahkâmı sağlamlaşır, mülk ve hilafetin temelleri güçlenir.” Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 88.

¹⁷⁹ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 89.

¹⁸⁰ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 81.

¹⁸¹ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 106.

¹⁸² Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 109.

¹⁸³ Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtin*, 110.

Bunun önüne geçilmesi de hem dinin muhafazası hem de devletin istikbali için önem arz etmektedir.

Özetle, *Nushatü's-Selâtin* dinin merkezde yer aldığı bir siyaset tasavvuru ortaya koymakta ve bu anlayış doğrultusunda hükümdarın yerine getirmesi gereken vazifeleri ve faaliyetleri ele almaktadır. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin şahsi meseleleri dolayısıyla devletin idaresi hususunda her ne kadar hükümdara yardımcı olacak vezirin davranışlarının üzerinde durduğu görülmekteyse de burada önemli olan meselenin dinî temellere dayandırılarak tetkik edilmesi ve bu yönde hükümdara öğütlerde bulunulmasıdır. Bu doğrultuda *Nushatü's-Selâtin*'de siyaset ve devletin temeline dinin yerleştirildiği ve bu temel üzerinden diğer meselelere yaklaşıldığını söylemek mümkündür.

Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem* serlevhali eserini 1596'da Arapça olarak hitama erdirmiş, ardından eserinin Türkçe izahatının bulunduğu tercümesini kaleme almıştır.¹⁸⁴ Eser, III. Mehmed'e sunulmuştur.¹⁸⁵ Hasan Kâfi el-Akhisârî eserini içerisinde bulunduğu devrin yönetime dair sıkıntılarını ortaya koymak ve bu sıkıntıların giderilmesine yardımcı olmak maksadıyla telif etmiştir.¹⁸⁶

Hasan Kâfi, eserinin başında hükümdarın “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” olduğunu ifade etmiş ve ardından adaletin tesis edildiği, doğru istikamette yol alan toplulukların düzenlerinin Allah tarafından bozulmayacağına işaret etmiştir.¹⁸⁷ Bu anlamda adaletin tesisi, müesses nizamın korunması hususunda başat bir unsur olarak ele alınmıştır. Düzenin bozulmasının sebepleri ise adaletin sağlanması hususunda yeterince ihtimam gösterilmemesi, doğru ve uygun siyasetin icra edilmemesi, yönetimde işlerin ehil kimselere verilmemesi, meşveret usulünün terk edilmesi ve bu doğrultuda konu hakkında malumat sahibi olanların görüşlerinin alınmaması ve askerî alandaki aksaklıklar şeklinde ortaya konulmuştur.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Kenan Ziya Taş (haz.), “Eserin Nüshaları ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, Hasan Kâfi el-Akhisârî (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011), 23; Muhammed Aruçi, “Hasan Kâfi Akhisârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/328.

¹⁸⁵ Yılmaz, “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, 4/71.

¹⁸⁶ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, haz. Kenan Ziya Taş (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011), 49.

¹⁸⁷ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 47-48.

¹⁸⁸ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 48-49.

Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem'de siyaset, dinî bir kaide olarak ele alınan adaletin tecelli ettirilmesinin merkeze alındığı bir yönetim mekanizması şeklinde tasavvur edilmektedir.¹⁸⁹ Adaleti tesis etme hususunda vazife hükümdara verilmiş ve adil olmayan bir hükümdarın kendisine itaat edecek bir halk bulamayacağına işaret edilmiştir.¹⁹⁰ Bu anlamda hükümdarın iktidarının devamlılığı adaleti sağlaması ile ilişkili görülmüştür. Çünkü hükümdar adil bir şekilde siyasetini icra ederse Allah'ın yardımına ve korumasına mazhar olacak, böylelikle düşman karşısında her zaman zafer kazanacaktır.¹⁹¹ Burada önemli olan husus devletin devamlılığının Allah'ın yardımı ile olacağına altının çizilmesidir. Nitekim Hasan Kâfi, hükümdarın işlerine yardımcı olan kendisine sadık bir vezire haiz olmasını da Allah'ın lütfu olarak nitelendirmektedir.¹⁹² Bu bakış açısı doğrultusunda Allah'ın yardımını almayan bir hükümdar kendisine fayda sağlayan bir yardımcıya sahip olamayacağı gibi devletin devamlılığını sağlaması da mümkün olmayacaktır. Bu durum devletin devamlılığının ilahî kaynaklı bir mesele olarak ele alındığını göstermektedir.

Hasan Kâfi'nin üzerinde durduğu bir diğer konu hükümdarların peygamberlerin mirasçısı hüviyetinde olan alimlere iyi davranması hakkındadır.¹⁹³ Ona göre alimler, "Dünya ve ahiretin kurtuluşuna sebeptir. Nitekim peygamberler nasıl sebep ise âlimler de her bir asrın peygamberleri derecesinde olup dünya ve ahiret işlerinin düzeltilmesi için gelmişlerdir."¹⁹⁴ Bu bakış açısı doğrultusunda dinî hüviyeti bulunan alimlerin, devletin devamlılığı açısından önemli görüldüklerini söylemek mümkündür.

Devletin devamlılığı konusunda önem arz eden bir diğer husus şeriata riayet etmek ve ona uygun bir şekilde hüküm vermektir.¹⁹⁵ Bu doğrultuda bir devlette yönetimin bozulmasının tespiti noktasında da şariat hükümlerine uygun davranılıp davranılmadığı belirleyici bir kıstas olarak ele alınmıştır.¹⁹⁶ Böylelikle siyaset din temelli olarak icra edilmesi gereken bir alan şeklinde değerlendirilmiş ve devlete istikamet vermesi gereken unsur, din olarak ortaya konulmuştur. Hükümdarın ve vezirlerin askerlerine Allah'ın razı

¹⁸⁹ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 51.

¹⁹⁰ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 51.

¹⁹¹ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 52.

¹⁹² Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 53.

¹⁹³ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 53.

¹⁹⁴ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 53-54.

¹⁹⁵ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 56.

¹⁹⁶ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 56.

olacağı şekilde hareket etmelerini emretmesinin en önemli gereklilik olarak ortaya konulması dinin siyasetin icrasındaki rolüne işaret etmektedir.¹⁹⁷ Bu durum din ve siyaset arasında var olan ilişkinin mahiyetini de açıkça göstermektedir.

Koçi Bey'in IV. Murad ve Sultan İbrahim'e ithafen devlet yönetimine ilişkin hususlarda tavsiyeler vermek maksadıyla kaleme aldığı risaleler, Türk siyaset tasavvurunun anlamlandırılması noktasında önem arz etmektedir. Nitekim Koçi Bey'in risalelerinde tespit ettiği hususlar pratiğe de dökülme imkanı bulmuş, IV. Murad var olan sorunların çözümü için hayata geçirdiği uygulamalarda risalede ortaya konulan önerilerden istifade etmiştir.¹⁹⁸ Şinâsî'nin *Koçi Bey Risaleleri* için kullandığı şu ifadeler eserin önemini göstermektedir: "İçindeki fırkalarında, her asırda yürürlükte olan bazı genel kaideler ile o vaktin islahatı için lazım gelen birtakım yerinde tedbirler gösterilmiştir. Doğrusu adı geçen kişinin devletinde pek büyük memur olmadığı halde gösterdiği hamiyet ilelebet hayırla yad olunmasını gerektirir."¹⁹⁹

Göriceli Koçi Bey'in Sultan IV. Murad devrinde yönetim mekanizmasında tespit ettiği bozulmalar ve bu bozulmaların ortadan kaldırılması için sunduğu önerilerin yer aldığı risalesinde uzun süredir var olan sorunların üzerine düşündüğünü ve bu husustaki görüşlerini hükümdara sunmasına imkan olduğu zaman bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir.²⁰⁰ Koçi Bey, "Dinin sığınağı" olarak vasıflandırdığı hükümdara, din ve devletin ayakta kalmasını sağlayan unsurun Peygamber Efendimiz'in tebliğ ettiği şeriat hükümlerine riayet etmek olduğu hatırlatarak, siyasetin dinî temeller üzerine teşekkül etmesi gerektiğine ve bu anlamda dinin siyaset hususunda kılavuz olma hüviyetine dikkat çekmiş aynı zamanda hükümdarın şahsında devletin dinin muhafızı olduğunu ortaya koymuştur.²⁰¹ Yönetim alanında hükümdarın yolunu takip etmesi gerektiğini belirttiği kimseler ise eski devirlerin hükümdarları olmuş ve bu anlamda yönetimde bir geleneğin

¹⁹⁷ "...Pâdişâh ile vezirlere gerekli olan işlerin en mühimi şudur: Asker halkına Allah'a karşı en iyi ve günahlardan korunan kul olmaya çalışmayı emredeler. Kötülüklerden korunmak için sabır, namâz ve duâyı emr eyleyeler. Yine asker halkını günah işlemekten ve isyândan yasaklayalar." Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*, 63.

¹⁹⁸ Ömer Faruk Akün, "Koçi Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/145; Yılmaz, "Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", 4/71.

¹⁹⁹ Şinâsî, *Tasvir-i Efkâr*, Numero 67, 28 Şaban 1279'dan akt. Seda Çakmacıoğlu (haz.), "Koçi Bey Risalesi Hakkında Osmanlı Büyüklerinden Bazı Kişilerin Düşünceleri", *Koçi Bey Risaleleri*, Koçi Bey (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 19.

²⁰⁰ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, haz. Seda Çakmacıoğlu (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 25.

²⁰¹ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 25. Koçi Bey'in hükümdarı "dinin dayanağı" ve "yeryüzünün halifesi" şeklinde nitelendirmesi bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 58, 71, 76.

takip edilmesine işaret etmiştir.²⁰² Bu doğrultuda Koçi Bey, geçmiş dönemlerin hükümdarlarından bilhassa Osmanoğulları soyundan gelen hükümdarları ayrı bir yere koymaktadır. Nitekim ona göre,

“Saadetli ve şevketli, melek huylu padişah hazretlerinin çok cömert olan yumuşak tabiatlarına gizli değildir ki; dört halifeden -yüce Allah’ın rızası onların üstüne olsun- sonra, geçmişteki padişahlarda Osmanoğulları’nın temiz ve pak soyuna benzeyen - Allah bu soyun hilafetini kıyamete dek devam ettirsin- cevher gibi temiz ve asil bir sülale, yüce talihli bir mübarek silsile, temiz mezhepli, temiz milletli, kadri yüksek ve civan bahtlı padişahlar gelmemiştir. Onlar için kolaylıkla gerçekleşen gaza ve cihatlar, onlara nasip olan şehirler ve memleketlerin fethi [başka hiç]bir padişaha nasip olmamıştır. [Onlar] İslam şeriatına ve İslama karşı olan eksiksiz hürmet ve izzetlerinin bereketiyle Allah’ın bunca lütuflarına mazhar olmuşlardır.”²⁰³

Koçi Bey’in burada Osmanoğulları’ndan gelen hükümdarları överken kullandığı ifadeler oldukça önemlidir. Hükümdarların “temiz mezhepli” olarak vasıflandırılması dinleri kadar mensubu buldukları mezheplere de dikkat edildiğini açıkça göstermektedir. Dinin ortaya koyduğu hükümlere riayet etmeleri neticesinde Allah’ın onları lütuflarıyla ödüllendirdiği vurgusu siyasetin din temelli bir şekilde icra edildiğine ve aynı zamanda yönetimde başarının yegane yolunun İslam’ın kurallarına uymakla mümkün olduğuna işaret etmektedir. Bu doğrultuda Koçi Bey, dinin temeli teşkil ettiği bir siyaset tasavvuru ortaya koymuş ve ancak bu şekilde bir siyaset icra edilmesi halinde başarı elde edilebileceğini vurgulamıştır. Koçi Bey’in Sultan I. İbrahim’e ithafen kaleme aldığı risalesinde hükümdarın şeyhülislamı “...fetva işleri, ki din ve devlet ve ümmet-i Muhammed işleridir...” ifadeleri ile ikaz etmesini tavsiye ederek din ve siyaset arasındaki ilişkiye doğrudan dikkat çekmektedir.²⁰⁴

Adaletin, devletin devamlılığı hususunda ehemmiyetini vurgulayan Koçi Bey, yönetimi altında bulunanlara yapılan zulümden hükümdarın sorumlu olduğu belirtmiş ve bu doğrultuda hükümdarın en az emri altındaki vekiller kadar mesul bulunduğunu, vekil olarak tayin ettiği kişilerin zulmünden kendisinin habersiz olmasının bir bahane

²⁰² Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 26. Koçi Bey’in geçmiş devirlerden bahsederken kullandığı şu ifadeler, hükümdarı neden geçmişin kılavuzluğuna sevk ettiğini açıkça göstermektedir: “Her biri zamanlarında nice memleket fethedip, hesapsız ganimet malları ile cami, medrese ve zaviyeler yaptırılar, şerefli atalarının saltanat zamanlarında İslamın büyüklüğü ve dinin parlaklığı günden güne fazlalaşmaktaydı.” Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 30. Koçi Bey’e göre geleneğin devamlılığı işlerin doğru yolda gittiğinin bir göstergesi hüviyetindedir: “İslam şeriatına uyulur, kadim Osmanlı kanunlarına gereği gibi riayet edilir, bid’atten fazlasıyla çekinilirdi. İşlerin doğrusu bu şekildedir.” Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 80.

²⁰³ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 45.

²⁰⁴ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 132.

olamayacağını dile getirmiştir.²⁰⁵ Ayrıca hükümdarın yaşanan zulümler karşısında çeşitli musibetlerle ikaz edildiğini belirtmiş ve bu durumu “ilahi tembih” olarak nitelendirmiştir.²⁰⁶ Koçi Bey, “Zulüm görenlerin ahı hanedanları harap eder. Dertlilerin gözyaşları dünyayı sulara boğup yok eder.” şeklindeki ifadeleriyle hükümdarın zulmün önüne geçmezse devletinin ve kendisinin musibetler karşısında düçar olacağını bildirmiştir.²⁰⁷ Bu anlamda Koçi Bey tarafından adaletin merkezde yer aldığı siyaset mekanizmasının ortaya konulduğu görülmektedir.²⁰⁸

Koçi Bey, din ve devletin muhafazası için mücahede edenlerin, Allah’ın takdiriyle düşman karşısında galip geleceğini ortaya koyarak bu iki kavram arasındaki rabıtayı aşıkarmıştır.²⁰⁹ Din ve devletin muhafazasında ise ulemanın tutum ve davranışlarının önemli olduğunu belirtmiştir.²¹⁰ Çünkü Koçi Bey’e göre “...İslam şeriatının kalıcılığı ilimdir ve ilmin kalıcılığı da ulemaıdır.”²¹¹ Bu anlayış doğrultusunda dinin ve devletin muhafazasında ulemanın vazifesi oldukça büyüktür. Koçi Bey, devletin koruması hüviyetinde olan askerlerin farklı millet ve mezheplerden olmasını eleştirmiş ve önceki dönemlerdeki askerle kıyaslayarak, o dönemin askerlerinin nicelik olarak az fakat nitelik olarak oldukça yeterli, Allah’ın emriyle hareket ederek, İslam’ın yüceliğini arttırdığını ifade etmiştir.²¹² Bu doğrultuda Koçi Bey’e göre devrinin askerlerinde itaat ve saltanattan korkmama sorunu bulunmaktadır ve bunun çözüme kavuşturulması dinî bir vecibe hüviyetindedir.²¹³ Ayrıca din ve devlet düşmanlarının askerî zaferler kazanmasının karşısında hükümdarın harekete geçmesi de farz-ı ayn olarak nitelendirilmiştir.²¹⁴ Bu doğrultuda hükümdar düşmanı hezimete uğratacak bir ordu oluşturmak ve düşman elinde zulme uğrayanları kurtarmakla mükellef kılınmıştır.

²⁰⁵ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 63.

²⁰⁶ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 83.

²⁰⁷ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 63.

²⁰⁸ Koçi Bey’in Osmanlı’nın geçmiş hükümdarlarının başarısı hususunda paylaştığı anekdot meseleyi anlaşılır kılacaktır. Bahsi geçen anekdot için bk. Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 74-75.

²⁰⁹ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 34.

²¹⁰ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 45.

²¹¹ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 45.

²¹² Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 61. Bu duruma örnek olarak Koçi Bey, Osman Gazi dönemini göstermektedir. Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 67.

²¹³ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 61.

²¹⁴ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 66.

Koçi Bey, hükümdarı yalnızca din ve devletin sığınağı olarak değil aynı zamanda tebaasına yol gösteren bir kılavuz olarak da nitelendirmiştir.²¹⁵ Bu doğrultuda ona göre hükümdarın iyiliğe yönelmesiyle birlikte sorunlar çözüme kavuşacak, düzen tesis edilecektir.²¹⁶ Bu anlamda düzenin tesisi hükümdarın faaliyetleriyle doğrudan ilişkili görülmüştür. Onun tercihleri ve eylemleri neticesinde bozulmuş düzen yeniden rayına oturtulabilecektir. Şayet hükümdar adalet ve doğruluktan yana bir tavır alırsa, Allah'ın yardımına mazhar olacak ve ülkesini düşmanlara karşı koruyabilecektir.²¹⁷

Koçi Bey, dinin emir ve yasaklarına riayet eden, İslam'ı yücelten Osmanlı Devleti'nin geçmiş hükümdarlarını örnek göstererek siyasetin din temelli olarak icra edilmesinin gereklilik arz ettiğini ortaya koymuş ve bu anlamda din ve siyaset arasındaki ilişkiyi aşikar kılmıştır. Sorunların çözümüne ilişkin öneriler ortaya koyarken din ve devlet mefhumlarını bir arada kullanarak birinin diğerinden ayrılamayacağını ve bu anlamda birinin muhafazasının diğerinin muhafazasını da beraberinde getirdiğine işaret etmiştir. Bu doğrultuda Koçi Bey'in dinin buyruklarının kılavuz edinildiği ve aynı zamanda geçmiş dönemlerden beri varlığını muhafaza eden geleneğin de göz ardı edilmediği bir siyaset tasavvuru ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

IV. Mehmed döneminde Osmanlı Devleti'nde var olan iktisadî sıkıntıların çözülmesi amacıyla gerçekleştirilen divan toplantısında yer alan Kâtib Çelebi, bu toplantının ardından sorunların çözümü hususundaki önerilerini kaleme almış ve böylelikle 1653'de *Düstûrû'l-amel li-İslâhi'l-halel* serlevhalı eser ortaya çıkmıştır.²¹⁸ Ancak eser, Naîmâ'nın rivayetine göre o dönemde bir yetkili kimse tarafından yönetime sunulma imkanını bulamamış,²¹⁹ yazılmasının üzerinden yaklaşık üç sene sonra, 1655 yılında dönemin Şeyhülislâmı Hüsamzâde Efendi'nin teşvikiyle gün yüzüne çıkarılmıştır.²²⁰ Katib Çelebi

²¹⁵ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 76.

²¹⁶ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 76.

²¹⁷ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 76, 84.

²¹⁸ Orhan Şaik Gökyay, "Düstûrû'l-Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/50; Ensar Köse (haz.), "Giriş", *Düstûrû'l-amel li-İslâhi'l-halel*, Kâtib Çelebi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 20. "Eserin Düstûrû'l-amel li-İslâhi'l-halel şeklinde isimlendirilmesi üzerinde biraz durmak gerekir. "Düstûr" kelimesi eserin yol gösterici bir kitapçık olmasına; "amel" kelimesi onun pratik değerine ve özelliğine; "İslâh" kelimesi çözüm olma iddiasına; "halel" kelimesi ise sorunları belirleme ya da gösterme iddiasına vurgu yapar." Eşref Altaş, "Düstûrû'l-Amel'in İslâm Siyaset Edebiyatındaki Yeri ve Kâtib Çelebi'nin Siyaset Düşüncesi", *Kutadgu Bilig Felsefe – Bilim Araştırmaları* 14 (Ekim 2008), 219.

²¹⁹ Gökyay, "Düstûrû'l-Amel", 10/50.

²²⁰ Köse, "Giriş", 47.

her ne kadar eserini devletin talebi üzerine kaleme almış olsa da eserinin devlet nezdinde bir karşılık bulmasından çok üzerindeki yükü atmak maksadıyla telif ettiğini şu sözlerle ortaya koymuştur: “...zâhirde bu iş soğuk demiri dövmek gibi görüldüğünden, devletli efendiler idrak eksikliği sebebiyle anlamamazlıktan gelip, bundan istifade etmezlerse, bâri ahiret gününde kabahatimizi ortadan kaldırmış olur.”²²¹

Devletin büyüme, duraklama ve çökme olmak üzere dört evreden geçtiğini belirten²²² Kâtib Çelebi, eserinin başında devlet ve mülkteki bozulmaların, din ve devletin ihyasının şer’i buyruklara uyularak gerçekleştirilebileceğini açık bir şekilde ortaya koymuştur.²²³ Böylelikle sorunların çözümü hususunda kılavuzun dinin hükümleri olduğuna işaret etmiş ve siyasetin sınırlarını dini buyruklar ile çizmiştir.

Kâtib Çelebi eserinde milletin, hükümdarlara Allah’ın emaneti olduğunu ifade etmiş ve ardından hükümdarın olmadığı bir devletin, maddiyat olmadan bir hükümdarın, millet olmadan paranın, adalet olmadan halkın var olamayacağını belirterek sistem içerisinde milletin ehemmiyetini vurgulamıştır.²²⁴ Burada önemli olan husus milletin “Allah’ın emaneti” olarak vasıflandırılması ve böylelikle yönetim mekanizmasının dinî mahiyetine işaret edilmesidir.

İktisadî sorunların çözüme kavuşturulması hususunda kaleme alınan *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*’de millete yüklenen ağır vergiler yaşanan sıkıntıların bir parçası olarak ele alınmış ve bunun sebebi de işin hakkedene verilmemiş olmasıyla rabıtalandırılmıştır.²²⁵ Bu durumun şer’an uygun olmadığını ifade eden Kâtib Çelebi, bu yanlış uygulamanın neticesinde Allah’ın hazinedeki bereketi ortadan kaldırdığına işaret etmiştir.²²⁶ Sorunların çözüme kavuşturulması hususunda yalnızca yanlış uygulamaların ortadan kaldırılmasının kafi gelmeyeceğini ve bu doğrultuda giderek görünmez hale gelen iyi tutum ve davranışların yeniden kazanılmasıyla birlikte tövbe ve istiğfar edilmesi gerektiğini

²²¹ Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*, haz. Ensar Köse (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 107.

²²² Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*, 109.

²²³ Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*, 105.

²²⁴ Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*, 111.

²²⁵ Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*, 114.

²²⁶ Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*, 114-115.

belirtmiştir.²²⁷ Aksi takdirde sorunlar çözülmeyeceği gibi, var olan haksızlık ve zulmün neticesinde tüm alemin sıkıntıya düşeceğini ortaya koymuştur.²²⁸

Devlet işleyişindeki bozulmaların çözümü olarak Kâtib Çelebi, Allah'ın kulu olduğunun idrakine vararak, hak ve adaletin tecellisi için çaba sarfedilmesi, aksi şekilde davrananların davranışlarının hükümsüz kılınması ve devlet işleyişi için gerekli olan önlemlerin alınarak işe başlanması ve böylelikle devletin yeniden güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.²²⁹ Ayrıca asker sınıfının yeniden din ve devletin hizmetine girmesi, israfın önlenmesi için askerî güçten istifade edilmesi, halktan vergi almaktan ziyade hükümdarın hazinenin döndürülmesi için gereken parayı bulması, devletin harcamalarında kısıtlamalara gidilmesi, devlet kademelerine dindar ve günah işlemekten imtina eden kimselerin getirilmesi, halka zulmedenlerin cezalandırılması ve işlerin ehli tarafından yerine getirilmesi de çözüm yolu olarak ortaya konulmuştur.²³⁰ Tüm bu çözüm yollarının bir karşılık bulması ise Kâtib Çelebi'ye göre "dirayetli bir kılıç sahibi"nin varlığını gerekli kılmaktadır.²³¹

Kâtib Çelebi'nin dile getirdiği çözüm önerileri her ne kadar iktisadî bozulmalara yönelik olsa da dinî bir niteliğe sahiptir.²³² Sorunların çözümü hususunda öncelikle kul olma bilincinde olarak hareket edilmesinin gerektiğine işaret etmesi, Allah korkusu olanın yönetim işlerinde daha hassas ve titiz davranacağı düşüncesiyle ilişkilidir. Bu anlamda Kâtib Çelebi, dinin temelde yer aldığı bir siyaset tasavvuru ortaya koymuş ve bunun sorunların çözümünü yanında getireceğine işaret etmiştir. Kâtib Çelebi'nin ifade ettiği önerilerin dinî muhteviyatı, din ve siyaset arasındaki ilişkinin mahiyetini de açıkça göstermektedir.

Eserler genel itibarıyla değerlendirildiğinde Türk düşünce geleneğinde siyasetin din temelli olarak idrak edildiği bir tasavvurun ortaya konulduğu ve bu doğrultuda devletin

²²⁷ Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 115.

²²⁸ Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 115.

²²⁹ Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 126.

²³⁰ Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 126-128.

²³¹ Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 126.

²³² "Kâtib Çelebi'nin ıslahat önerilerinin bazı dinî temellere dayandığı açıktır. Öyle ki eserlerinde sürekli vurguladığı ve modern dönemde ilginin kendisine yönelmesinin de sebeplerinden olduğunu düşündüğümüz bu zihni çerçeveyi kısaca ele almak gerekmektedir. Bu zihni çerçeve onun kader inancı, dünyanın sebebiliği ve tedbir alma olgusu, adet-i ilâhî ya da adetullah ve son olarak toplumun adet ve gelenekleri üzerindeki düşüncelerinden müteşekkildir." Eşref Altaş, "Kâtib Çelebi'de ıslahat Düşüncesi", *Kutadgu Bilig Felsefe – Bilim Araştırmaları* 12 (Ekim 2007), 282.

dinin koruyucusu, dinin de devletin devamlılığını sağlayan dayanak noktası olduğu şeklinde bir anlatının hakim olduğu görülmektedir. Hükümdarın Allah tarafından seçildiği ve bu anlamda yöneticilik vasfının Allah'ın bir lütfu olarak nitelendirilmesi hükümdarlığın ilahî mahiyetini ortaya koyarken aynı zamanda din siyaset ilişkilerinin seyrini de açığa çıkarmaktadır. Siyasetnamelerde yer alan “ideal” hükümdar profilinin dinî kaideler etrafında oluşturulmuş olması, din ve siyaset arasında kurulan yakın ilişkiyi göstermektedir. Hükümdara yönetim hususunda verilen tavsiyeler de siyasetin dinî sınırlar içerisinde icra edilmesine yöneliktir. Bu doğrultuda Türk siyaset düşüncesininecessüm etmiş hali olarak nitelendirilebilecek siyasetnameler, bu geleneğin temelinde dinin yer aldığını, ele aldıkları meseleler etrafında ortaya koymaktadır. Din ve siyasetin kardeş olarak tasavvur edilmesi de bu iki unsur arasındaki ilişkinin niteliğini açıkça göstermektedir. Böylelikle din siyaset arasındaki ilişkinin mahiyet ve keyfiyeti ortaya çıkmakta ve iki unsur arasındaki ilişki anlamlandırılabilir hale gelmektedir. Siyasetnamelerde ortaya konulan görüşler doğrultusunda Türk siyaset düşüncesinin dinî temellere dayandığını, bu dinî temellerin de hem İslam'ın buyrukları hem de Türklerin din tasavvuru olduğunu; devletin dinin koruyucusu, dinin de devletin devamlılığını sağlayan, ona güç veren unsur olduğunu söylemek mümkündür. Türk siyaset düşüncesinde böylece din, bir baskı aracı olarak kurallar koyup bunlara uymaya zorlayan bir unsur değil siyasete yönelik düşüncenin ortaya çıkması ve biçimlenmesinin usulünü ifade eden bir kaynak niteliğinde olmuştur. Bu durum da dönemler değişse de sabit bir unsur olarak kendini koruyan bu usulün her dönemde, dönemin şartları çerçevesinde Türk düşüncesinin bir öz olarak muhafaza edildiği farklı şekillerde ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır.

1.2. Avrupa Düşüncesinde Din Siyaset İlişkilerine Eleştirel Bakış: Marx, Gramsci, Althusser

Modern Avrupa düşüncesinde din siyaset ilişkilerini anlamak ve anlamlandırabilmek için Hıristiyanlık ve bilhassa Papalığın bir kurum olarak ortaya çıktığı ve bu zihniyet doğrultusunda siyasete yönelik bir anlayışın biçimlendirildiği dönemden itibaren Avrupa'da din siyaset ilişkilerinin mahiyetini hülasa etmek gerekmektedir. Hıristiyanlığın Avrupa milletleri tarafından kabul edildiği dönemden itibaren Hıristiyanlık çerçevesinde ortaya konan siyasal fikriyat, Avrupa devlet yapısını önemli ölçüde biçimlendirmiştir. Kilise babaları olarak anılan ve Hıristiyan teolojisinin

temellerini oluşturan isimler aynı zamanda Hıristiyan siyaset düşüncesinin de temellerini ortaya koymuştur. Özellikle Aurelius Augustinus'un *Tanrı Devleti* isimli eserinde inşa ettiği zihniyetin modern döneme kadar Avrupa siyaset düşüncesinde büyük bir belirleyiciliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür.²³³ Augustinus bu eserde devlet ve böylece siyaseti dünyevî ve ilahî olarak tasnif ederek gerçek devlet ve siyasetin Tanrı tarafından emredilen ve düzenlenen devlet ve siyaset olduğunu ifade etmektedir.²³⁴ Ayhan Yalçinkaya Augustinus'un zihniyetinin izini onun cevabını aradığı şu soru üzerinden sürmüştür:

“Dünyevi hükümlerliğin sonu yok olmak ise, yok olmayan bir hükümlerlik yok mudur? Vardır. Bu da tanrısal hükümlerlik ya da Tanrı Devleti'dir. Çünkü Tanrı Devleti zaman-dışıdır. Tarih, Yeryüzü Devleti ve Tanrı Devleti'ni birbirinden ayıran ve Eski Ahit'in çizgisel-doğrusal zaman algısına, yani bir başı ve bir sonu olan zaman algısına uygun olarak tasarlanan akıştan başka bir şey değildir. Yeryüzü Devleti şeytana ve nefesine uyanların devletidir.”²³⁵

Augustinus'un ifade ettiği Tanrı Devleti'nin ilahi nizamını dünyada tesis etmek ise papalığın uhdesi altına girmiştir. Papalığın bir siyasal yapı ve siyaset belirleyici olarak varlığı Avrupa siyasetinde dinin zihniyet kurucu değil fakat fiili siyasetin belirleyicisi pozisyonunda olmasına sebebiyet vermiştir. Papalık dışında var olan devletlerin meşruiyetinin papalık tarafından sağlanması dinin Avrupa siyasetinde bir zihniyet olarak içsel değil siyasetin mücbir sebebi olarak dışsal bir nitelikte olması sonucunu da yanında getirmiştir. Avrupa siyaseti için din, siyaset düşüncesini temellendirip sistematize eden unsur değil kurumsal bir mahiyette düzeni belirleyen müesses nizamı ifade etmiştir.²³⁶

“Kilise, kralların ya da dünyevi iktidarların, güçlerini Hıristiyanlığın amaçları doğrultusunda kullanıp kullanmadığını denetleme ve gereğini yapma hakkına sahipti. Bu yanıyla dünyevi krallar Kilise'ye tâbi olmalıydılar. Ayrıca unutulmamalıydı ki kralların iktidarı Tanrı tarafından verildiğine göre, krallar Tanrı'nın temsilcisi olan Papa'nın buyruklarına tâbi olacaklardı. VII. Gregorius'un nihayet çıkardığı sonuç şudur: Tanrı'nın yasasına bağlı olan Papa, imparatorun yasasıyla bağlı değildir; tersine gücünü Tanrı'dan alan imparator, Tanrı'nın yani aslında Papa'nın “yasalarıyla” bağlıdır.”²³⁷

²³³ Ayhan Yalçinkaya, “İlahi Siyaset”, *Batı'da Siyasal Düşünceler*, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 222.

²³⁴ Emine Saadet Öner, *Augustinus'un Tanrı Devleti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 110.

²³⁵ Yalçinkaya, “İlahi Siyaset”, 220.

²³⁶ Ivana Ait, “Papaların Siyaseti”, *Ortaçağ Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014), 36-37.

²³⁷ Ayhan Yalçinkaya, “Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce”, *Batı'da Siyasal Düşünceler*, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 246.

Böylece hükümdarların otoritesinin üstünde bir otorite haline gelen Papalık makam ve kurumu temelde bir devlet ve hükümdar için esas ifade eden egemenlik unsurunu da kendi eline almıştır. VII. Gregorius tarafından ortaya konan *Papalık Emirnamesi* ile Tanrı'ya itaat papaya itaat ile eşitlemiştir.²³⁸ Papanın dilediği zaman hükümdarları görevden alma yetkisinin olması bu egemenlik probleminin en açık göstergesi olarak görülebilir niteliktedir.²³⁹

Hükümdarların üzerinde bir baskı unsuru olduğu açıkça ortada olan Papalık etrafında şekillenen din siyaset ilişkilerinin, tam egemenlik arayışı içinde olan hükümdarlar için bir problem haline gelmesi de gayet tabii olmuştur. Fakat bu problemin siyasal bir problem alanı haline gelmesi Avrupa'da burjuva sınıfının yükselişiyle mümkün hale gelmiştir. Bu doğrultuda Katolik Kilisesi ve teolojisinin hakimiyet ve söylemlerine muhalif yaklaşımlar ortaya koyan çeşitli şahıs ve topluluklar sapkınlıkla²⁴⁰ nitelendirilip tasfiye edilirken,²⁴¹ Avrupa'da yeni güç odaklarının ortaya çıkmasıyla birlikte bu güç odaklarının siyasal hakimiyetine de alan açan bu muhalif yaklaşımlar desteklenmeye başlanmıştır.²⁴²

Martin Luther tarafından ortaya konan söylemler ve onun yapısal bir niteliğe bürünmesi ile ortaya çıkan Protestanlığın Avrupa'da yok edilmek yerine desteklenmesinin temel sebebi de bu durum olmuştur. Katolik Kilisesi'nin hakimiyetine karşı çıkarak, Katolik itikatlara muhalif söylemler ortaya koyan Luther, Avrupa'nın yeni ortaya çıkan ve siyasal alanda kendisine yer arayan burjuva sınıfı tarafından desteklenmiştir.²⁴³ Katolik Kilisesi'nin müesses nizamını yeni gelişen sınıflar lehine dinî bir mahiyette değiştiren Protestan söylemin gerek burjuva sınıfı ve gerekse çeşitli Avrupa milletleri nezdinde karşılık bulması Katolik siyaset pratiğinin bir zihniyet inşa etmek yerine yüzyıllar süren bir tahakküm mekanizması tesis etmesi etrafında anlaşılabilir niteliktedir. Hakan Olgun'un bu konu hakkındaki ifadeleri meseleyi izah etmek konusunda yararlı olacaktır:

“Protestanlık perspektifinden sekülerleşme –ki şimdi dünyevileşme diyebiliriz- dinî öğreti ve telkinlerin ya da dinin projesinin, Katolik kilisesinin manevileştirip “öte

²³⁸ Ait, “Papaların Siyaseti”, 35.

²³⁹ Ait, “Papaların Siyaseti”, 35; Yalçinkaya, “Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce”, 249.

²⁴⁰ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, çev. Erdem Gökyaran (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015), 11-24; Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014), 75.

²⁴¹ Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, 239-255.

²⁴² Ayhan Yalçinkaya, “Reform ve Rönesans”, *Batı'da Siyasal Düşünceler*, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 298.

²⁴³ Yalçinkaya, “Reform ve Rönesans”, 301-302.

dünyalaştırmasından” kurtarıp “bu dünyanın” konusu edilmesidir. Böylece Protestan söylemler, dinî değerleri manevi alandan maddi alana taşımışlardır. Tıpkı Westfalya Antlaşması’nda “sekülerleştirme” adıyla kilise emlakinin kamulaştırılması gibi. Böylece, bir anlamda bu dünya, dinin performans alanına çevrilmiştir. Zira artık politik idareciler de kilise idarecileri ile eşit derece manevi görevlerle yükümlüdürler. Bu politik idareciye itaat etmek emredilirken isyana kalkışmak, onun kutsal otoritesine karşı günahkâr bir kasıt olmaktadır. Özellikle Calvinist Protestanlıkta dünya hayatı ve hayatın her türlü veçhesi, Tanrı’nın ihtişamının izhar edilmesi ve onun hukukunun geçerli olması gereken yegâne alandır. Hıristiyanlığın Protestan versiyonuyla ilişkilendirilen sekülerleşme sürecinin bu mezheple çok yakın bir ilişkisi olduğu doğrudur. Ancak, Protestanlıkta sekülerleşmeye dair ön kabullerin aksine, din ile dünya arasında zıt bir ilişki olduğu söylenemez. Protestan Reformu ile “dünyanın büyüünün bozulduğu” doğrudur. Ancak, bu büyü bozumu Hıristiyanlık anlamında dinin değil, öncelikle Katolik Kilisesi’nin aleyhine gelişmiştir.”²⁴⁴

Bu doğrultuda Protestanlık, Avrupa devletleri ve hükümdarları için bir özgürleşmeyi değil dinin, siyaset için kendilerinin de kutsal ve dinî bir niteliğe büründürüldüğü bir yeniden yapılandırılmış halini ifade eder niteliktedir. Seküler zihniyet ise bu durumu da ters yüz etmiştir. Modern dönemde Avrupa siyaset düşüncesinde dinin siyasal alandan tamamen tasfiyesi arayışlarının sebebi Protestanlığın da temel problemi olan Katolik siyaset pratiğinin fiili tahakkümü olmuştur. Siyasal zihniyetin bir parçası değil baskıya uğradığı kaynak olarak görülen Papalık kurumunun tahakkümünden kurtulan Avrupa devletleri bu doğrultuda yeni inşa ettikleri siyasal fikriyatlarında bu tahakküm unsurundan tamamen kurtulmanın yollarını aramışlardır. Dinin kamusal hayattan fertlerin şahsi tercih ve pratiklerine intikal ettirilmesinin sebebi de budur.

Karl Marx’ın temellerini tesis ettiği, Antonio Gramsci tarafından yapısal bir niteliğe büründürülen ve Louise Althusser’in 20. yüzyıl devlet ve siyaset yapısı etrafında kavramsallaştırdığı eleştirel din siyaset ilişkileri fikriyatı da bu sürecin önemli bir parçası olmuştur. Katolik siyaset zihniyetinin tahakkümünden kurtuluş çabasıyla başlayan eleştirel söylem, modern dönemde dinin devlet ve siyasetten tasfiyesi için dinin eleştirisine intikal etmiştir. Bu minvalde işaret edilen isimlerin din siyaset ilişkilerine yönelik eleştirel yaklaşım ve zihniyetlerinin incelenmesi, bu ekolün söylemleri etrafında eleştirel zihniyetlerini inşa eden şahıs ve grupların anlayış biçimlerinin idrak edilmesinde de önemli bir işlev üstlenmektedir.

²⁴⁴ Hakan Olgun, “Hıristiyanlık ve Sekülerleşme İlişkisi ya da Seküler Dindarlığın Teolojisi”, *İnsan & Toplum* 2/4 (2012), 151.

1.2.1. Karl Marx'ın Düşünce Dünyasında Din Siyaset İlişkileri

Sosyal bilimler alanında Karl Marx ve Max Weber, toplumsal yapı ile tarihsel sürecin anlamlandırılması hususunda iki farklı ekolü temsil etmektedir. Weber, düşüncenin temelde yer aldığı ve bu doğrultuda iktisadî, toplumsal, siyasi şartları var ettiğini; Marx ise var olan iktisadî koşulların düşünme şekline istikamet verdiğini ileri sürmektedir.²⁴⁵ Bu doğrultuda Weber, düşüncenin oluşturucu gücüne vurgu yaparken, Marx düşüncüyü edilgen bir unsur olarak ele almakta ve maddî unsurların düşüncüyü ortaya çıkartma gücüne vurgu yapmaktadır.²⁴⁶ Weber'in zihni ön planda tutan bakış açısı Marx'ta yerini maddî unsurlara bırakmıştır. Ernst Breisach, Marx'ın bu tutumunu şu şekilde izah etmektedir:

“Marx'ın dünyası maddi bir dünyaydı ve insanların dünyası bunun yalnızca en karmaşık kesitiydi. Ne Tanrı, ne gelişim, ne mutlaklık, ne de başka bir metafizik fikirle bu dünya açıklanabilirdi; bunların hepsi insan kafasının ürettiği uydurmacalardı. İnsani olguları açıklamak için insanların geçimlerini nasıl temin ettiklerine, neler ürettiklerine ve nasıl ürettiklerine bakmak gerekirdi. Marx, üretimle ilgili düzenlemelere üretim tarzı adını vermişti. Üretim tarzı insan yaşamının her yönüne damgasını vuruyor, her şeyi etkiliyordu; değişimin ardında bu vardı ve itici gücünü kendi içinde taşıdığı için, üretim tarzı kendi dışında hiçbir şeyden etkilenmiyordu.”²⁴⁷

Breisach'ın bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Marx'ın ortaya koyduğu görüşlerin temelinde üretim ilişkileri yer almaktadır. Teknik alet ve makineler, üretim teknikleri gibi üretimin maddi tarafını teşkil eden unsurları ve emek gücünü tanımlayan üretici güçler²⁴⁸ ile emek gücü arasındaki bağlantıya işaret eden üretim ilişkileri,²⁴⁹ tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan koşullardan etkilenen ve bu doğrultuda değişen değil bizatihi tarihsel sürece yön veren, onu değiştiren bir mahiyete sahiptir. Bu bakış açısı

²⁴⁵ N. Birnbaum, “Conflicting Interpretations of the Rise of Capitalism: Marx and Weber”, *The British Journal of Sociology* 4/2 (1953), 140-141.

²⁴⁶ “Düşüncenin insan meselelerinde temel önemde olduğuna inanan Hegel'in tersine Marx, iktisadın (yani maddi ihtiyaçlarımızın tatmininin) ‘toplumsal, siyasi ve entelektüel yaşamın genel sürecini koşulladığında’ ısrar eder.” Michael Stanford, *Tarihin İncelenmesi İçin Bir Kılavuz*, çev. Can Cemgil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 291.

²⁴⁷ Ernst Breisach, *Tarihyazını*, çev. Hülya Kocaoluk (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 372.

²⁴⁸ “Üretici güçlerden dar anlamda kasıt üretim araçları ve emek gücünün kendisidir. Bu kavramı geniş anlamak ve içine, üretim araçlarını geliştirmesi nedeniyle teknik-bilimi, emek sürecini etkilemesi bakımından emek gücünün eğitilmesi veya emeği üretim süreci içinde disipline eden organizasyonel yapıları yerleştirmek de mümkündür. Başka bir şekilde dile getirmek gerekirse, üretici güçler, tarihsel olarak eritilmiş teknolojik düzey ile bu düzey sınırları içerisinde iş sürecine sokulmuş bulunan emeğin durumunu ifade eder.” Ahmet Bekmen, “Maksizm: ‘Prakis’in Teorisi’”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, der. H. Birsan Örs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 184-185.

²⁴⁹ Jean-Pierre Durand, *Marx'ın Sosyolojisi*, çev. Ali Aktaş (İstanbul: Birikim Yayınları, 2002), 31.

doğrultusunda üretim ilişkileri alt yapıyı oluşturmakta ve siyaset, din, devlet, toplum, kültür gibi üst yapıya ait unsurları ortaya çıkarmaktadır.

“Marx üretim güçleriyle üretim ilişkilerine “hayatın maddi koşulları” adını verir; yani bunlar toplumsal altyapıyı meydana getirirler. ...İlk ve en temel etkinlik hem işin kendisinde hem de ürünün dağıtılmasında, her zaman başka insanlarla olan ilişkileri ihtiva eden üretimdir. Politik ve hukuki üst yapıyla ideolojik üst yapı işte bu ilişkiler üzerine kurulur. Bir toplumun dinini, ahlakını, sanatını, felsefesini, politikasını ve hukuk sistemini anlamak için o toplumun üretim güçleriyle iktisadi yapısının doğasını bilmek, anlamak gerekir.”²⁵⁰

Bu doğrultuda üretim tarzında meydana gelen değişim, üretim ilişkilerini değiştirirken, üretim ilişkilerindeki bu değişiklik toplumsal hayata yön vermekte ve onu değiştirmektedir.²⁵¹ Böylelikle toplumsal değişimin itici gücü üretim ilişkileri olmakta ve toplumsal alanda meydana gelen değişimleri tetiklemektedir. Bu bakış açısı ise daha önce de ifade edildiği üzere Marx’ın düşünce dünyasının maddî temeller üzerine kurulu olmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Marx’ın materyalist tutumu bireyleri değerlendirme tarzına da sirayet etmiş ve bu doğrultuda Marx, bireyleri ürettikleri unsurlar ve onları nasıl ürettiklerine odaklanarak ele almıştır. Ona göre “Bireylerin hayatlarını ortaya koyuş tarzı, onların ne olduklarını da ortaya koyar. Dolayısıyla, onların ne oldukları üretimleriyle -ne ürettikleriyle olduğu kadar nasıl ürettikleriyle de- örtüşür. Bu nedenle, bireylerin ne oldukları, onların maddi üretim koşullarına bağlıdır.”²⁵² Marx’a göre üretim araçlarında yaşanan değişimle birlikte değişen üretim ilişkileri, bireyleri sürekli bir değişime tabi tutmaktadır.²⁵³ Marx’ın tarihsel süreç içerisinde yaşanan bütün değişimleri üretim ilişkileri çerçevesinde açıklaması onun bireyden topluma devletten sisteme her alana yönelik fikirlerinin temelinde üretim ilişkilerinin olduğunu açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda üretim ilişkileri, Marx’ın görüşlerinin anlamlandırılmasında kilit noktadır. Marx’a göre varlığını üretim ilişkileri etrafında tesis eden bireylerin oluşturduğu toplumlar da üretim ilişkileri

²⁵⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 861.

²⁵¹ Breisach, *Tarihyazını*, 372.

²⁵² Karl Marx – Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok – Olcay Geridönmez (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013), 30.

²⁵³ “Üretim araçlarının tarihsel gelişimi, Marx’a göre, insanlık tarihinin anahtarıdır. Ancak, üretim araçlarının kullanılması kadar, belki de daha fazla yaratılması veya üretilmesi, emek sürecini nitelendirmektedir. Üretim süreci insanın kendini üretmesidir. Marx’a göre, insanın tarihte kendini üretmesi, aslında insanın üretici güçlerinin emek süreci içinde gelişip genişlemesidir. İnsan, doğayla mücadelesinde, doğayı işlerken onu değiştirir, bu süreç, insanın aynı zamanda kendi doğasını da yeniden yaratıp değiştirmesiyle sonuçlanır.” Nur Betül Çelik, “Marx’ın Ontolojisi ve Siyasal Öznellik Sorunu”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 14/55 (Kasım, Aralık, Ocak 2010-11), 19.

çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Marx, Pierre Joseph Proudhon'a cevap olarak kaleme aldığı metninde bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“İktisatçı M. Proudhon, insanların kumaş, keten bezi ve ipekli maddeleri belli ve kesin üretim ilişkileri içinde yaptıklarını çok iyi bilir. Fakat anlamadığı nokta bu belli ve kesin üretim ilişkilerinin de keten bezi, keten vs. gibi, insanlar tarafından yapıldığı, üretildiğidir. Sosyal ilişkiler, üretici kuvvetlerle sıkı sıkıya bağlıdır. İnsanlar, yeni üretici güçler edinirken, kendi üretim tarzlarını değiştirirler; ve üretim tarzlarını değiştirirken, hayatlarını kazanma yolunu değiştirirken kendi sosyal ilişkilerini tamamen değiştirirler. Elle işletilen değirmen, size, derebeyli toplumu verir; buharla işleyen değirmen, size sanayici, kapitalistli toplumu verir.”²⁵⁴

Marx böylelikle bireyin olduğu gibi toplumsal yapının da merkezine üretim ilişkilerini yerleştirmiş²⁵⁵ ve toplumsal yapının değişken bir mahiyete haiz olduğunu üretim araçlarının değişmesiyle toplumsal yapıda farklı sınıfların var olduğu örneği üzerinden ortaya koymuştur. Bu bakış açısı doğrultusunda sabit bir birey ve toplum yapısından söz etmenin de imkanı ortadan kalkmış onun yerine üretim ilişkilerinin şekillendirdiği ve değiştirdiği birey ve toplum yapısı fikri inşa edilmiştir. Böylece bireyin ve toplumun mahiyeti maddi koşullarla bağlantılı bir hale büründürülmüştür.²⁵⁶

“...Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir

²⁵⁴ Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, çev. Erdoğan Başar (Ankara: Sol Yayınları, 1966), 122.

²⁵⁵ “...Belirli bir üretici etkinlikte bulunan belirli bireyler, bu belirli toplumsal ve siyasal ilişkiler içine girerler. Ampirik gözlem, her ayrı örnekte, toplumsal ve siyasal yapının üretimle olan ilişkisini ampirik olarak ve herhangi bir aldatmacaya ve kurguya başvurmaksızın ortaya koymak zorundadır. Toplumsal yapı ve devlet daima belirli insanların yaşam süreçlerinden doğup gelişir; fakat bu bireyler, kendilerinin ya da başkalarının kafalarında canlandırdıkları bireyler değil, gerçek, yani eylemde bulunan, maddi üretim yapan bireylerdir; dolayısıyla, kendi iradelerinden bağımsız belirli maddi sınırlamalar, ön kabuller ve koşullar altında çalışan bireylerdir.” Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 34.

²⁵⁶ “Marx için insanın toplumsal olması, onun için ayrı tikel ve tümel var oluşların reddi anlamına gelir. İnsanın bireysel var oluşu sadece toplumsal olarak mümkün olduğu için, iki ayrı insan doğasından bahsetmek mümkün değildir. İnsan her türlü eyleminde toplumsallığını açığa vurur ve hatta onu yeniden üretir. Dolayısıyla Marx için tikel insanın karşısına konan her tarihsel tümel, safsatadan ibarettir.” Bekmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 176. Bu ifadelerden anlaşılabilceği üzere Marx’ın düşünce dünyasında birey toplumdan bağımsız değil, bilakis onun içerisinde kendisini bulan ve toplumsallığı değiştiren bir unsurdur. “Marx, “Feurbach Üzerine Tezler”in altıncısında “İnsanın özü, her bireyin içinde var olan bir soyutlama değildir; içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin bütününden oluşur,” derken sonradan “diyalektik maddecilik” olarak adlandırılacak yöntemi “insan doğası” kavramına uygulayıp, insanı anlamak için onu toplumsallığından ve tarihselliğinden soyutlamamak gerektiğinin altını çiziyordu.” Yıldız Silier, *Özgürlük Yanılsaması Rousseau ve Marx* (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 105. Yıldız Silier, Marx’ın maddi koşullara yönelik vurgusunu şu şekilde değerlendirmektedir: “Marx üzerine yalnızca kulaktan dolma birkaç şey bilen birisi, onun her şeyi ekonomiye indirgeyerek açıkladığını söyleyecektir. Evet, ekonomi Marx için çok önemlidir, ama neden? İnsanın sabit bir doğası olmadığını düşünen Marx, değerlerimizin ve arzularımızın tarih içinde nasıl değiştiğini anlamak istiyorsak, somut yaşam koşullarındaki değişime bakmamız gerektiğini vurgular. Hayatında hiç televizyon, bilgisayar reklamı görmemiş birisiyle aynı arzulara sahip olmanız mümkün olabilir mi? Hayatımızın büyük bölümünü çalışarak geçirdiğimize göre, mesleğimiz hayata bakış açımızı etkilemez mi?” Silier, *Özgürlük Yanılsaması Rousseau ve Marx*, 112-113.

hukukî ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddî hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat süreçlerini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır.”²⁵⁷

Marx’ın bu ifadelerinden bilincin insanın varlığını etkileyen değil, toplumsal koşullardan etkilenen bir unsur olarak tasavvur edildiği anlaşılmaktadır.²⁵⁸ Bu anlamda Marx, insan bilincinin tarihsel sürecin ilerlemesinde tetikleyici bir rol üstlenmediğini tarihsel sürecin insan bilincini oluşturduğunu ortaya koymuştur. Bu doğrultuda bilinç, üretim ilişkileri çerçevesinde teşekkül eden toplumsal koşulların bir ürünü olarak nitelendirilmiştir. Marx, bu durumu toplumsal devrim döneminde ortaya çıkan bilinç üzerinden şu şekilde izah etmektedir:

“Toplumun maddî üretici güçleri, gelişmelerinin belirli bir aşamasında yürürlükteki üretim ilişkileriyle ...çatışmaya girerler. Üretici güçlerin bir zamanlar içinde geliştiği biçimler olan bu ilişkiler şimdi onların prangalarına dönüşmüştür. Böylece toplumsal bir devrim dönemi başlar. Ekonomik temellerin değişmesiyle birlikte bütün o koca üstyapı da aşağı yukarı bir hızla dönüşür. Bu tür dönüşümleri değerlendirirken, doğa bilimlerine özgü bir kesinlikle belirlenebilecek ekonomik üretim koşullarının maddî dönüşümü ile insanların onlar aracılığıyla bu çatışmanın bilincine vardığı ve çözümünü için savaştığı hukuki, politik, dini, estetik yada felsefi, kısaca ideolojik biçimler arasında her zaman mutlaka bir ayırım yapılmalıdır. Bir birey hakkındaki görüşümüzü nasıl kendi olduğunu düşündüğü şeye dayandırmıyorsak, böyle bir dönüşüm dönemini de kendi bilinciyle yargılayamayız; tam aksine, bu bilinci açıklayan şey maddî hayatın çelişkileri, toplumsal üretici güçler ve üretim ilişkileri arasında süregiden çatışma olmalıdır.”²⁵⁹

Bireyi ve toplumu üretim ilişkileri çerçevesinde anlamlandıran Marx’ın tarih anlatısının²⁶⁰ temelinde de üretim ilişkileri bulunmaktadır. Bu doğrultuda Marx, maddî unsurların tarihsel akışa istikamet verdiğini görüşünü savunmuştur.²⁶¹ İnsanın ihtiyaçlarını karşılamasının bir zaruret oluşturması, üretim ilişkileriyle kendisini var eden bireyin tarihinin de bu ilişki sistemi çerçevesinde incelenmesini beraberinde

²⁵⁷ Karl Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol Yayınları, 1976), 25.

²⁵⁸ “...bilinç, en başından itibaren toplumsal bir üründür ve insanlar var olduğu sürece de toplumsal bir ürün olarak kalır.” Marx – Engels, *Alman İdeolojisi*, 38.

²⁵⁹ Karl Marx, *Hayalet Seçme Yazılar*, ed. Güçlü Ateşoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 434.

²⁶⁰ “Marx’ın bilimi, daha önce de söylediğimiz gibi, her şeyden önce yeni bir tarih yazımıydı. Onda en ilk ve en hâkim ilgi tarihsel değişmeye duyduğu ilgidir. Hegel’den, insanın kendi kendisini yaratması kavramını almış fakat Hegel’in tersine, bu kendi kendini yaratmayı, insanın doğaya üstünlüğü temeline dayanan bir toplumsal değişme olarak kavramıştır.” Thomas Bottomore, “Marx’ın Sosyolojisi ve Sosyal Felsefesi”, *Sosyoloji ve Felsefe*, Karl Marx, çev. Ardaş Margosyan (İstanbul: Belge Yayınları, 2006), 23.

²⁶¹ “Marx’ın yaklaşımını diğer sosyalist düşünürlerden farklı yapan şey Marx’ın Engels’in “tarihin materyalist kavramsallaştırması” veya tarihsel materyalizm olarak adlandırdığı şeye bağlılığıydı. Marx, tarihin “dünya ruhu”nun dışı vurmasına denk olduğuna inanmış Alman filozofu Hegel’in (1770-1831) idealizmini reddederek sosyal ve tarihsel gelişmenin her türlü şekli için maddî koşulların temel olduğuna inandı.” Andrew Heywood, *Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş*, haz. Buğra Kalkan, çev. Ahmet Kemal Bayram vd. (Ankara: Adres Yayınları, 2011), 137.

getirmiştir.²⁶² Bu doğrultuda Marx, tarihi ilk ihtiyacın karşılanmasına yönelik faaliyetin neticesiyle başlatmıştır.²⁶³ Marx'ın tarihi bir değişim süreci olarak ele alması da ihtiyaçların ve üretim ilişkilerinin değişmesiyle birlikte²⁶⁴ bireyin varlığının da değişime uğrayacağını düşünmesiyle ilişkilidir.²⁶⁵

“Marx’a göre tarihsel sürecin değişmez gerçekliğini üretim oluşturur. Doğal bir varlık olarak insan, tarihin her döneminde öncelikle ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Marx, insanların “tarihi yaşayabilmek için yaşamlarını sürdürebilecek durumda olmaları gerektiği öncülünden” işe başlamanın zorunluluğuna işaret eder. Gerçek bireylerin tüm tarih boyunca paylaştığı ortak özellik olarak bu zemin gösterilir. Dolayısıyla tarih, Tin’in açılımı ile belirlenen bir süreç olarak değil de, insanların hayatlarını üretmelerinin esas alındığı bir alan olarak yeniden tarif edilir.”²⁶⁶

Bu doğrultuda Marx, tarihin başlangıcını ihtiyacın ortaya çıkması ve onun giderilmesi nedenselliğini üzerinden kurmuştur. Burada önemli husus tarih anlatısının maddeci temellere dayandırılıp üretimin merkeze alınarak ortaya konulmasıdır.²⁶⁷

Marx tarih anlatısını ilerlemeci bir perspektif çerçevesinde teşekkül ettirmektedir. Bu doğrultuda ona göre tarihsel ilerleme süreci içerisinde üretim araçlarının daha ileri seviyelere erişip değişmesiyle birlikte üretim ilişkileri de değişim gösterecek ve böylelikle toplumsal yapı yeni bir karakter kazanacaktır.²⁶⁸ Marx'ın ortaya koyduğu

²⁶² “Marx, tarih anlayışını ...insanın nesnel, pratik faaliyeti -praksis- üzerine inşa etmiştir. Praksis, tanımı gereği son derece geniş bir alanı içerir. Kısaca, ihtiyacı değişime uğratan yaratıcı faaliyet alanının tümünü kapsar. En geniş anlamıyla “praksis”, insan hayatının tüm veçheleriyle üretimini esas alır.” Berkmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 183.

²⁶³ Bekmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 177.

²⁶⁴ Üretim ilişkilerinin insanın yaşantısına sirayetini ve bu doğrultuda tüketim alışkanlıklarını ne şekilde değiştirdiğini Marx şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “Açlık, açlıktır; ama pişmiş et, çatal ve bıçakla giderilen açlık ile ellerin, tırnakların ve dişlerin yardımıyla çiğ etin yenip yutulmasıyla bastırılan açlık farklı niteliktedir. Yalnızca tüketim nesnesi değil, tüketim biçimi de üretimin sonucudur. Diğer bir deyişle, yalnızca nesnel olarak değil, öznel olarak da üretim, tüketimi yaratır. Böylece üretim tüketicileri yaratır.”. Marx (1971), s. 25-26’dan akt. Silier, *Özgürlük Yanılsaması Rousseau ve Marx*, 110.

²⁶⁵ Bekmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 176, 178.

²⁶⁶ Bekmen, “Maksizm: “Praksis”in Teorisi”, 176-177.

²⁶⁷ “Marx’ın Hegel’e ilişkin materyalist ilişkisi, materyalist bir tarih konsepsiyonuna tekabül eder. İnsanın gerçek özü olarak emek, kendisiyle insanın kendi doğasını, insan toplumlarının üretim sürecini organize etmelerinin çeşitli yollarına karşılık gelen, tarihsel evreler dizisi içinde yarattığı faaliyetlerdir. Tarihin anlamı, mutlak tinin kendi bilince varmasında değil, fakat bir ‘üretim tarzları’ dizisinin diyalektik gelişmesinde yatar. Rousseau’nun ‘Eşitsizlik Üzerine Konuşma’da yaptığı gibi, Marx da, insan varlıklarıyla doğa arasındaki, insan varlıklarına maddi ihtiyaçlarını karşılama imkânı veren, ilişkinin evrimine dayalı bir tarih teorisi öne sürer...” David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci – Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2016), 79.

²⁶⁸ Marx, yaklaşımında “...tıpkı maddi hayat koşullarının bir toplumun yapısında temel olması gibi, maddi hayat koşullarındaki önemli değişim ya da dönüşümlerin hukuki ve politik üstyapıyla ideolojik üstyapıda er ya da geç birtakım önemli değişimlere yol açacağını öne sürer. Teori yine, üstyapıdaki önemli değişimlerin yalnızca temel ya da altyapıdaki değişimlerin sonucu olabileceğini yani politika, hukuk ve ideolojinin sosyal gelişme üzerinde kendi başlarına bir değişme yaratmayacağını öne sürer. Tarihsel

tarihsel dönemlendirmeye göre "...başlangıçtaki ilkel komünizmi köleci toplum, köleci toplumu da feodalizm izler. Feodalizmin ardından da kapitalizm gelmek durumundadır."²⁶⁹ Marx'a göre toplumsal yapıda meydana gelen her yeni karakter nihai olarak komünist bir düzenin ortaya çıkmasına aracılık edecek ve sonuç itibarıyla toplumsal yapı tekamül edeceği en son nokta olan komünizme ulaşacaktır.²⁷⁰ Ortaya konulan bu dönemlendirmeden anlaşılabilceği üzere her toplumda farklı üretim araçları ve buna bağılı olarak farklı üretim ilişkileri bulunmaktadır. Bu durum toplum içerisinde ortaya çıkan sınıfların da oluşmasını beraberinde getirmektedir. Örneğin köleci toplumda yalnızca hayatını devam ettirmek karşılığında çalışan ve herhangi bir haktan yoksun durumunda olan köleler bir sınıf oluşuyorken, köle sahipleri diğeri bir sınıfı oluşturmaktadır.²⁷¹ Bu anlamda üretim ilişkilerinin değışmesi her ne kadar toplum içerisinde sınıflı yapının devamlılığını muhafaza etse de onlara farklı özellikler katmakta ve daha ileri bir seviyeye ulaştırmaktadır.²⁷² Toplumdaki sınıfsal yapılanmanın devamlılığını ise muhteviyatı toplumdan topluma değışen ancak varlığını her daim muhafaza eden, her toplumda sömürülen ve sömüren taraf oluşturan sömürü sistemi sağlamaktadır.²⁷³

"...Marksizmin temel önermesi, toplumun üretim ilişkilerine bağılı olarak bölünmüş olduğudur. Buna ek olarak belirtilmesi gereken, bu bölünmelerin, yani sınıfların, toplumdaki doğal işbölümü neticesinde gelişmediği, tarihsel olarak değışen sömürü uygulamalarına bağılı olarak şekillendikleridir. Toplumun sınıfsal olarak

materyalizmin bu en temel unsuruna göre, bütün önemli değışmeler üretim etkinliklerinden kaynaklanmak durumundadır." Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 864-865.

²⁶⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 865.

²⁷⁰ "Geleneksel veya ortodoks Maksizmde, bilimsel kanun, kapsamlı tarih araştırmalarından türetilen, olayların gelecekteki seyrine ilişkin bir kehanetti. Buna göre toplumsal değışmenin yapısı ekonominin üzerine kurulmuştu; iktisadî tarih ve sosyal sınıf sistemleri üretim tarzındaki değışmelere uygun olarak değışirdi. Böylece feodalizm, kapitalizme yerini bırakacak, onun yerini de sosyalizm alacaktı. Son safha ise, en nihâyetinde Batı toplumunun bilinen kurumlarına ihtiyacı olmayan komünizmi ortaya çıkaracaktı." Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, çev. Mustafa Erdoğan – Yusuf Şahin (Ankara: Liberte Yayınları, 2012), 59. "Marx için beklenen komünist toplum, tarihin aktif olarak, daha kalıcı, düzenli, özgür ve eşit bir dünya için biçimlendirdiği bir toplumdur." Anthony Elliott, *Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş*, çev. Selda Taşdemir vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2017), 36.

²⁷¹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 865.

²⁷² "Modern burjuva toplumu eski sınıfların yerine yeni sınıflar, eski baskı koşullarının yerine yeni baskı koşulları, eski müdahale biçimlerinin yerine de yeni mücadele biçimleri getirmekten öteye gitmemiştir." Karl Marx – Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, çev. Nail Satılğan vd. (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 22.

²⁷³ "...hangi biçimi almış olurlarsa olsunlar, bütün geçmiş çağlarda ortak olan bir olgu vardır ki, o da, toplumun bir bölümünün ötekisi tarafından sömürülmesidir." Karl Marx – Friedrich Engels, *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç (Ankara: Sol Yayınları, 2002), 81.

bölünmesinin temelinde, formu tarihsel olarak değişen sömürü uygulamaları bulunur.”²⁷⁴

Üretim ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal yapıda Marx’ın üzerinde durduğu önemli bir kavram yabancılaşmadır. Üreticinin kendi üretmiş olduğu ürünün sonucunda artı değer elde etmesi bir yana o üründen dolayı yoksun hissetmesi olarak tanımlanabilecek olan yabancılaşma, yalnızca iktisadî hayata dair bir mesele olmaktan çıkarak bireylerin toplumsal hayatına da doğrudan sirayet etmektedir.²⁷⁵

“İşçi üretim sürecinin ürününü bilinçli bir şekilde kontrol altında tutamıyorsa, onun bu faaliyeti türünün iyisine de yöneltilmiş olmaz. Emek, nesneleştirme etkinliğinin bizatihi kendisi türün özgür etkinliği olmaktan çıkar. Türün nesneleştirilmesi olarak kendi içinde bir amaç olan bu faaliyet sadece bir bireyin, kapitalist çıkarına hizmet edecek bir araç haline gelir. Bu koşullar altında, işin kendisi de anlamsız hale gelir. İşçi kapitalist düzende, yoğun işbölümünden dolayı üretim eylemine de yabancılaşır. Marx’a göre kapitalist düzende, üretim, eylemleri mühendislik hesaplarına göre dikkatlice ayarlanan veya belirlenen bir kolektif işçi tipi sayesinde artırılır. Üretim süreci büyük bir titizlikle planlanır, ...işçiler de başat özelliklerine göre sınıflanır ya da gruplanırlar. İşçi, artık üzerinde en küçük bir etkisinin bulunmadığı üretim faaliyetlerinde basit bir vida sıkıcısıdır. Yabancılaşmanın bu üç düzeyi, yani insanın emeğinden, üründen ve üretim sürecinden yabancılaşması, onda yabancılaşmanın birinci boyutunu ortaya koyar: Tinsel ya da manevi yabancılaşma yani bireylerin kendilerini hiçbir şekilde olumlayamamaları, doğrulayamamaları ve fiilen gerçekleştirmemeleri durumu. ...Yabancılaşmanın Marx’taki dördüncü düzeyi olan insanın türsel varlığına, türe yabancılaşması ise üründen ve üretim sürecinden yabancılaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkar. ...Böyle bir yabancılaşma insanın insana yabancılaşması sonucunu doğurur veya bize yabancılaşmanın ikinci boyutunu, özgürleşmenin önündeki, kişisel olmayan veya anonim bir nitelik arz eden engelleri gözler önüne serer: Sosyal yabancılaşma. ...sosyal yabancılaşma bireyin, kendi varlığının gerçek hayattaki görünümüne uygun düşen toplumsal zeminden yoksun kalması anlamına gelir.”²⁷⁶

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere yabancılaşma kavramı üretim alanında başlamakta ve ardından hayatın diğer alanlarına da etki ederek bireyi, toplumsallaşmaktan uzaklaştıran ve bu doğrultuda özünü kaybetmesine sebebiyet veren bir süreçtir. Birey, üretim mekanizması içerisinde yaptığı işe yabancılaşarak bir anlamda kendi varlığını kaybetmekte²⁷⁷ ve yalnızca var olan sistemin işleyişini sağlayan ancak

²⁷⁴ Bekmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 191.

²⁷⁵ Bekmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 180.

²⁷⁶ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 873. “Yabancılaşma, Marx’ın erken dönem yazılarındaki merkezi bir temadır. Bu, kapitalizm şartları altında emeğin sadece bir tüketim malına indirildiği ve çalışmanın kişisizleştirilmiş bir faaliyet hâline geldiği bir süreçtir. Bu yaklaşıma göre işçiler kendi emeklerinin ürününe, kendi emek süreçlerine, kendi iş arkadaşlarına ve sonuçta yaratıcı ve sosyal varlıklar olarak kendilerine yabancılaşırlar.” Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek vd. (Ankara: Adres Yayınları, 2013), 84.

²⁷⁷ “Mülk sahibi sınıf ile proleter sınıf aynı insani kendine yabancılaşmayı sergilerler. Ama ilk sınıf bu kendine yabancılaşmada kendi onaylanmasını ve kendi iyisini, kendi öz kudretini bulur: Onda insani varoluşun bir görünüşüne/suretine sahiptir. Proleter sınıf, kendine yabancılaşmasında kendi yok oluşunu

kendi ürettiğinden kendi istifade edemeyen bir unsur haline gelmektedir. Bu durumun bireyin toplumsal hayatına etki etmesiyle birlikte bireyler artık toplum oluşturma özelliğini yitirmekte ve ardından bireyler arasındaki ilişkiler onların haricindeki güçler tarafından tesis edilmeye başlamaktadır.²⁷⁸ Bu anlamda toplumsal yapı, onu oluşturan bireyler değil, dışsal unsurlar tarafından şekillendirilen bir hale bürünmektedir. Bu doğrultuda Marx'a göre insanın özüne kavuşabilmesi için onu özgürlüğünden alıkoyan ve kendisi için değil başkası için üreten ve dolayısıyla yaşayan bir varlık haline getiren yabancılaşmanın ortadan kaldırılması gerekmektedir.²⁷⁹

Tarihi üretim ilişkileri çerçevesinde değerlendiren ve bu doğrultuda insanlığın tarih anlatısını sınıf mücadelesi temeline dayandırarak ele alan Marx'ın birey, toplum, devlet, tarih tasavvurunda din önemli bir yer teşkil etmektedir. Marx, içerisinde buldukları iktisadî ve içtimaî koşullardan dolayı Protestan olmayı tercih eden orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.²⁸⁰ Ailesi tarafından herhangi bir dinî eğitime tabi tutulmamış olan Marx, dine karşı mesafeli bir tutum içerisinde olmuştur.²⁸¹ Carr, bu mesafeli tutumu, "Marx, kendisini bütünüyle ırksal ve dinsel idrakin dışında tutabilen ender Yahudilerden birisiydi."²⁸² şeklindeki ifadesiyle ortaya koymaktadır. Özel yaşantısında dine bir pay vermeyen Marx, düşünce dünyasını inşa ederken dine özel bir yer açmış ve bu doğrultuda dini eleştiri nesnesi haline büründürerek eleştirel söyleminin merkezine yerleştirmiştir. "Din sorunu Marx (1818-1883) ve Engels'in (1820-1895) düşüncesinde önemli bir yer işgal eder. Gerçekte, bu sorun onların felsefî ve siyasî düşünüşlerinin temelinde ve çıkış noktasında yer alır. Her ikisi de bu konuda radikal bir duruşa sahiptir: Din insan için derinlemesine yabancılaştırıcıdır. Onun ortadan kalkması

hisseder; o kendinde kendi kudretsizliğini ve gayri insani (unmenschlichen) varoluşunun gerçekliğini görür." Marx, *Hayalet Seçme Yazılar*, 177. Benzer ifadeler için bk. Karl Marx – Friedrich Engels, *Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 1976), 410.

²⁷⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 874.

²⁷⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 875.

²⁸⁰ Edward Hallet Carr, *Karl Marx Bağnazlık Üzerine Bir Araştırma*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 22; Franz Mehring, *Karl Marks: Yaşamöyküsü*, çev. Feyyaz Şahin (İzmir: İhya Yayınevi, 2010), 9-12; Cevat Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2014), 208; Mete Tunçay (der.), *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi Seçilmiş Yazılar Yakın Çağ* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 113.

²⁸¹ Carr, *Karl Marx Bağnazlık Üzerine Bir Araştırma*, 22.

²⁸² Carr, *Karl Marx Bağnazlık Üzerine Bir Araştırma*, 22.

insanın kurtuluşu için bir gerekliliktir.”²⁸³ Marx’ın “...din eleştirisi tüm eleştirinin başlangıç koşuludur.”²⁸⁴ şeklindeki ifadesi bu durumun açık bir göstergesidir.²⁸⁵

“Dini, halkın bu aldatıcı mutluluğunu ortadan kaldırmak, halkın gerçek mutluluğunu istemektir. Onun durumu konusunda yanılsamalardan vazgeçmesini istemek, onun yanılsamaları gereksinen bir durumdan vazgeçmesini istemektir. Öyleyse dinin eleştirisi, tohum olarak, halesi din olan bu gözyaşları vadisinin eleştirisidir. Eleştiri, zincirlerin üstünü örten imgesel çiçeklerin yapraklarını yoldu; bunu, insanı imgelem gücü olmayan, umudu kıran, zincirler taşıması için değil, zincirlerini atması ve yaşamın çiçeklerini derlemesi için yaptı. Dinin eleştirisi, insanın yanılsamadan kurtulmuş ve akıl çağına gelmiş bir insan olarak kendi gerçekliğini düşünmesi, kendi gerçekliğini etkilemesi, onu biçimlendirmesi için, kendi çevresinde, yani gerçek güneşinin çevresinde dönmesi için insanı yanılsamadan kurtarır. Din, insan kendi çevresinde dönmediği sürece, insanın çevresinde dönen yanılsamalı güneşten başka bir şey değildir. Öyleyse tarihin görevi, gerçekliğin ötesindeki dünya bir kez ortadan kalktıktan sonra, bu dünyanın gerçekliğini kurmaktır. İnsanın kendisine yabancılaşmasının kutsal biçimi bir kez açığa çıkarıldıktan sonra, kutsal-olmayan biçimlerinde kendine yabancılaşmanın maskesini indirmek tarihin hizmetinde olan felsefenin doğrudan görevidir. Böylece cennetin eleştirisi yeryüzünün eleştirisine, dinin eleştirisi hukukun eleştirisine, tanrıbilimin eleştirisi politikanın eleştirisine dönüşür.”²⁸⁶

Marx dini, alt yapı ve üst yapı ayırımına tabi tutarak ortaya koyduğu toplum tasavvurunda üst yapı içerisinde yer alan bir unsur olarak ele almakta ve bu doğrultuda “halkların afyonu”²⁸⁷ şeklinde tanımladığı dini, alt yapıyı oluşturan üretim ilişkilerinin bir neticesi olarak görmektedir. Alt yapının üst yapıyı belirlediği kabul edildiğinde, dinin de üretim ilişkilerinin değişmesiyle birlikte bir değişme uğradığını söylemek mümkündür. Bu anlamda Marx’ın düşünce dünyasında din bir sabitesi olan unsur olarak değil, iktisadî koşulların değişim göstermesiyle birlikte yeniden inşa olan bir unsurdur. Diğer bir şekilde ifade etmek gerekirse Marx tarihsel değişikliklere bağlı olarak dinleri de üretim ilişkilerinin değişim yapısından etkilenen bir mahiyette ele almış, dinleri ilerlemeci tarih anlayışı çerçevesinde üretim değiştikçe ortaya çıkan yeni siyasal ve toplumsal yapıların meşruiyetini sağlayacak şekilde değişen ve dönüşen bir meşrulaştırma aracı olarak

²⁸³ Maurice Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, çev. Özkan Gözel (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), 319.

²⁸⁴ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 34; Karl Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 191.

²⁸⁵ “Dinin eleştirisinin Marx’ta aslî bir yere sahip olduğu söylenebilir. Çünkü, bu onun tüm yönteminin temelinde ve çıkış noktasında yer alır.” Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, 323.

²⁸⁶ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 35-36. “Dinin eleştirisi, insan için en yüce varlık insanı öğretisine, yani insanı aşağılanmış, köleleştirilmiş, horgörülecek bir varlık haline getiren, köpekler üzerine bir vergi konması dolayısıyla bir Fransızın “Zavallı köpekler! Size insanlar gibi davranmak istiyorlar!” diyerek en güzel biçimde karakterize ettiği tüm toplumsal ilişkilerin devrilmesi için kesin buyruğa yol açar.” Marx – Engels, *Din Üzerine*, 43; Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 201.

²⁸⁷ Marx – Engels, *Din üzerine*, 35; Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 253.

konumlandırmıştır. Bu durum Marx'ın tarih anlayışının dine yönelik bakış açısını şekillendirdiğinin bir göstergesidir. Marx'ın tarih anlayışı doğrultusunda dinler tarihini değerlendiren Engels'in ifadeleri durumu açıkça izah eder niteliktedir:

“Nedir ki her din, insanların günlük yaşayışını egemenlik altında bulduran dış güçlerin, onların kafalarındaki düşlemsel yansımalarından, dünyasal güçlerin içinde dünyaüstü güçler biçimine büründükleri bir yansımadan başka bir şey değildir. Tarihin başlangıçlarında bu yansımaya uğrayan ve gelişmenin devamında çeşitli halklar arasında çok çeşitli ve çok değişik kişiselleştirmelere bürünen güçler, önce doğa güçleridir. Bu ilk sürecin, karşılaştırmalı mitologya aracıyla Hint Veda'larında, hiç olmazsa Hintli-Avrupalı halklar için kaynağına değin çıkılmış ve Hintler, İranlılar, Yunanlılar, Romalılar ve Germenlerde ve yeterince belgeye sahip bulunduğumuz ölçüde de Keltler, Litvanyalılar ve Slavlarda bu süreç, ayrıntılı bir biçimde gösterilmiştir. Ama az sonra, doğal güçlerin yanı sıra bir o denli yabancı ve başlangıçta bir o denli açıklanmaz bir biçimde insanların karşısına dikilen güçler olan toplumsal güçler de işe karşır ve onları doğa güçlerinin doğal zorunluluk görünüşlerinin tıpkısı bir doğal zorunluluk görünüşü ile egemenlikleri altına alırlar. Başlangıçta içlerinde yalnızca doğanın gizemli güçlerinin yansıdıkları düşlemsel kişilikler, böylece toplumsal öznitelikler kazanır, tarihsel güçlerin simgeleri durumuna gelirler. Evrimin daha da gelişmiş bir aşamasında, çok sayıdaki tanrıların tüm doğal ve toplumsal öznitelikleri, bu kez soyut insanın yansımasından başka bir şey olmayan her şeye yetenekli tek bir tanrıya geçirilir. Tarihte, çöküş durumundaki bayağı Yunan felsefesinin son ürünü olan ve dörtbaşı bayındır cisimleşmesini Yahudilerin kendilerine özgü ulusal tanrısı Yahova'da bulan tektanrıcılık, işte böyle doğmuştur. Bu elverişli, kullanılabilir ve her şeye uyarlanmaya yetenekli biçim altında din, insanlar o güçlerin egemenliği altında kaldıkları sürece onları yöneten yabancı, doğal ve toplumsal güçlere göre dolaysız, yani duygusal biçim olarak varlığını sürdürebilir. ...Burjuva iktisadı ne genel olarak bunalımları önleyebilir, ne bireysel kapitalisti yitiklerden, karşılıksız borçlardan ve batkıdan, ne de işçiyi işsizlik ve sefaletten esirgeyebilir. Atasözü hep haklı: İnsan önerir, tanrı düzenler (tanrı, yani kapitalist üretim biçiminin yabancı egemenliği).”²⁸⁸

Marx'a göre dinî alana dair değişimler, yeni üretim ilişkilerini meşrulaştıracak bir hüviyete sahiptir.²⁸⁹ Dini toplumun afyonu olarak nitelendiren Marx, bu çerçevede dini, üretim ilişkileri içerisinde sömürülen sınıfların meşruiyet zeminini tesis eden yanlış bilinçlerinin kaynağı olan bir pozisyona oturtmaktadır. Modern devlet yapılanmasını “...iktidarı bütün burjuva sınıfının ortak işlerini yöneten bir kuruldan başka bir şey değildir.”²⁹⁰ ifadeleriyle değerlendiren Marx'a göre üretim araçlarının gelişmesi, ticaretin ve sermayenin arttırılması, üretim fazlasının ortaya çıkmasıyla birlikte burjuvazi sahip

²⁸⁸ Marx – Engels, *Din üzerine*, 138.

²⁸⁹ “DİN dünyası, gerçek dünyanın yansımasından başka bir şey değildir. Üreticilerin, genel olarak, ürünlerini meta ve değer olarak ele alarak birbirleriyle toplumsal ilişkilere girdikleri ve böylece kendi bireysel özel emeklerini türdeş insan emeği ölçütüne indirgedikleri meta üretimine dayanan bir toplum için ...soyut insan cultus'u ile hıristiyanlık, ve hele onun burjuva gelişimleri olan Protestanlık, deizm vb. en uygun din biçimiydi.” Marx – Engels, *Din Üzerine*, 125.

²⁹⁰ Marx – Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, 24.

olduğu mülkiyeti korumak, imtiyazlarını devam ettirebilmek için yeni baskı unsurları ortaya çıkarmıştır.²⁹¹ Marx, işte bu baskı unsurlarından birisinin insanların yarattığı din olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre din, insanların ortaya çıkardıkları düzenin, gerçekliklerin bir sonucudur ve bu bağlamda “...insanı yapan din değil, dini yapan insandır.”²⁹²

Marx’a göre dinin üreticisi olma hususunda profesyonel bir tutum takınan insan ise burjuva sınıfıdır. Çünkü Marx, burjuva sınıfının; hekim, hukukçu, rahip gibi toplum nezdinde hatırı sayılır yeri bulunan meslek dallarının icracılarını ücreti karşılığında kendisi için emek harcayan işçiler haline getirdiği düşüncesindedir.²⁹³ Bu görüşe göre burjuva sınıfı toplumsal sistem içerisinde emredici bir hüviyete sahip olmuş ve toplumun diğer kesimlerini kendisi için çalışan işçilere dönüştürmüştür. Bu doğrultuda Marx, işçi sınıfı nezdinde sistemin devamlılığını sağlayan yasaların, ahlakî normların ve dinin burjuva sınıfının sistem içerisindeki çıkarlarını devam ettirmesine olanak tanıyan ön yargılar olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁴ Dinin, insanlar tarafından ortaya çıkarılan bir unsur olarak değerlendirildiği fikri çerçevesinde işçi sınıfın bu oluşum sürecinde inşa eden değil, inşa edilen dinden etkilenen bir pozisyonda olduğunu söylemek mümkündür.

Din mefhumunun iki ayrı dünya tasavvuru, Marx’ın tenkit ettiği bir meseledir. Katlanılan sıkıntıların ebedî dünyada karşılığının alınacağına yönelik söylem, Marx’ın eleştirisinin temelini oluşturmaktadır. Çünkü Marx dinin, insanlara gerçeklerden kopartılmış, ideal bir dünya tasavvuru sunduğunu ve böylelikle insanların gerçek dünyada muhatap oldukları sorunlar karşısında bir avuntu unsuru ortaya koyduğu görüşündedir.²⁹⁵ Marx bu durumu Hıristiyanlık üzerinden şu şekilde izah etmektedir:

“Hıristiyanlığın toplumsal ilkeleri, ezenlerin ezenlere karşı yaptıkları bütün aşağılıkların ya ilk günahın ya da başka günahların haklı cezalandırılması, ya da tanrının, sonsuz bilgeliği içinde, bağışladıklarına uyguladığı sınavlar olduğunu bildiriyorlar. Hıristiyanlığın toplumsal ilkeleri, alçaklığı, insanın kendisine nefret duymasını, alçalmayı köleliği, alçakgönüllüğü, kısaca ayaktakımının tüm niteliklerini öğütlüyorlar...”²⁹⁶

²⁹¹ Marx – Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, 26.

²⁹² Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 191.

²⁹³ Marx – Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, 24.

²⁹⁴ Marx – Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, 31.

²⁹⁵ Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, 323.

²⁹⁶ Marx – Engels, *Din Üzerine*, 76.

Bu bakış açısına göre din vasıtasıyla yönetilenler daha fazla itaatkar hale getirilmekte²⁹⁷ ve ezilenlerin karşı karşıya kaldığı muamelelere sabır göstermek suretiyle bir anlamda din, sömürü ve baskı aracına dönüşmektedir.

“...din, baskı ve sömürü için bir vasıtaadır. Dinî inançlar etkin bir biçimde kitlesel toplumu, gözlerini bağlayarak ve yanıltarak, toplumsal dünyanın Tanrı vergisi ve bu yüzden değiştirilemez olduğu inancına sevk eder. Bununla birlikte din, ölümden sonra sonsuz bir mutluluk cenneti vaat ederek baskı altında duyulan acıların azalmasına ve böylece hayatın daha çekilebilir olmasına hizmet eder. Acı çeken insanlar kendilerini daha iyi bir dünya bekliyor düşüncesiyle hareket ederek ıstıraplarının dindiğini görür. Hatta bazı dinlerde, bu dünyada, ne kadar ıstırap çekerseniz, cennette veya bir sonraki hayatınızda daha güzel bir yerde, daha iyi bir konuma sahip olarak yaşayacağınızın güvencesi verilir. Bu bağlamda din, “halkın afyonudur” ...ve çekilen acıları uyuşturur.”²⁹⁸

Var olan müesses nizamın korunması ve devamlılığı hususunda dini bir meşrulaştırma aracı olarak gören Marx, dinin toplumsal düzende değişmelerin meydana gelmesinin önünde bir engel teşkil ettiğini düşünmektedir.²⁹⁹ Bu anlamda Marx’ın fikriyatında din, kurulu düzenin devamlılığını sağlayan, var olan düzene yöneltilen eleştirileri bir şekilde bertaraf eden koruyucu unsur hüviyetine bürünmüştür. Dine yüklediği bu işlev dolayısıyla Marx’ın zihniyetinde dine en çok ihtiyaç duyanların ve önem verenlerin var olan düzen içerisinde kendisine ayrıcalıklı bir konum elde etmiş olan gruplar olduğu ve bahsi geçen bu grupların ayrıcalıklı durumlarına hanel gelmemesi noktasında dine muhtaç oldukları söylenebilir.³⁰⁰ İmtiyazlı grubun dine verdiği önemi, kazanılmış olan konumun korunması yani bir çıkar meselesi olarak ortaya koyan Marx, ezilen sınıfın da ölümden sonra vaat edilenler dolayısıyla dindar oldukları çıkarımında bulunmuş, iktidarı elinde bulunduran kesimin ise kalben dindar olmadıklarını yalnızca yönetilenleri etkilemek ve içinde buldukları düzeni korumak için dindar göründüklerine işaret etmiştir.³⁰¹ Dolayısıyla Marx yönetici sınıfların neden dindar gözükme ihtiyacı duyduklarını belirterek siyasal alanda dinin ne şekilde işlevselleştirildiğine ve din, devlet siyaset

²⁹⁷ “Hıristiyanlar siyasal yapıları farklı devletlerde bulunuyorlar, kimileri cumhuriyette, başkaları mutlak bir monarşide, daha başkaları anayasal (meşruteli) bir monarşide. Hıristiyanlık, yapıların hangi ölçüye göre iyi olduğuna karar vermiyor, çünkü o yapılar arasında bir fark tanımıyor; o, dinin yapması gerektiği gibi şunu öğütüyor: otoriteye boyun eğin, çünkü her otorite tanrıdan gelir. Demek ki, yapıların doğru olup olmadıklarından hareketle değil, devletin kendi doğasından, özünden, hıristiyan toplumun niteliğinden hareketle karar vermek zorundasınız.” Marx – Engels, *Din Üzerine*, 30.

²⁹⁸ Ian Thompson, *Odadaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Bekir Zakir Çoban (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004), 55.

²⁹⁹ Thompson, *Odadaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, 52.

³⁰⁰ Thompson, *Odadaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, 53.

³⁰¹ Thompson, *Odadaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, 55.

arasında var olan ilişkiyi de nasıl değerlendirdiğine işaret etmiştir. Bu doğrultuda Marx'ın ortaya koyduğu şu ifadeler dinin devlet tarafından kullanıldığına yönelik düşüncesini açıkça göstermektedir:

“Hıristiyan diye bilinen devlet tamamlanmamış devlettir ve Hıristiyan dini kendi tamamlanmamışlığının tamamlanışı ve kutsanışı olarak görülür. Bu yüzden din, devlet için zorunlu bir araç haline gelir ve ...o, ikiyüzlülüğün devletidir. Tam/mükemmel devletin, devletin evrensel özünde bulunan eksiklikten dolayı, dini kendi önkoşulları arasında görmesiyle, tamamlanmamış devletin, kendi tikel varoluşu içerisindeki eksikliklerin onu kusurlu devlet yapmasından dolayı dini kendi dayanağı olarak ilan etmesi arasında oldukça büyük bir fark vardır. İkinci durumda din, tamamlanmamış politika olur. İlk durumda tam politikanın bile tamamlanmamışlığı kendini dinde gösterir. Hıristiyan denen devlet, devlet olarak kendi tamamlanışını sağlamak için Hıristiyan dinine ihtiyaç duyar. Demokratik devlet, gerçek devlet, kendi politik tamamlanışı için dine ihtiyaç duymaz. Aksine, dinden soyutlanabilir, çünkü onda, dinin insani dayanağı dünyevi tarzda ifa edilir. Öte yandan, Hıristiyan denen devlet dine karşı politik, politikaya karşı da dinî bir tutum takınır. Devlet biçimlerini aldatıcı-görünüşe indirgerken, dini de aynı derecede aldatıcı-görünüşe indirgemiş olur.”³⁰²

Marx, halkın dinden kurtulması ve doğru bilince kavuşarak tarihi tesis eden maddi dinamikleri kavramasının imkanını dinin eleştirilmesinde görmektedir. Marx'a göre üretim ilişkileri doğrultusunda şekillenen dinin, mahiyet ve işlevinin sömürülen sınıflar tarafından kavranarak anlaşılması bu sınıfların siyasetin doğası ve tarihin akması gereken yatağı da anlamasını sağlayacak ve böylece işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedeceği hiçbir şey olmadığını³⁰³ idrak etmesine vesile olacaktır. Bu doğrultuda “O, daha baştan, devletin dinden vazgeçebileceği ve vazgeçmesi gerektiği görüşündedir.”³⁰⁴

Devlet ve dinin tamamen birbirinden ayrı olması gerektiği görüşünde olan Marx, dinin siyasal alanda herhangi bir şekilde etkili olmasına karşı çıkmakta³⁰⁵ ve bunun devleti

³⁰² Marx, *Hayalet Seçme Yazılar*, 79. “Gerçekten dinsel devlet teokratik devlettir; bütün devletlerde egemen, ya Yahudi devletinde olduğu gibi dinin tanrısı büyük Yahova olmalıdır, ya Tibet'te olduğu gibi tanrının temsilcisi Dalay Lama olmalıdır, ya da Görres'in son yapıtında hıristiyan devletlerden haklı olarak istediği gibi, hepsi bir kiliseye boyun eğmelidir: bu kilise “yanılmaz bir kilisedir”, çünkü Protestanlıkta olduğu gibi kilisenin yüce bir lideri olmayınca, dinin otoritesi, otoritenin dininden, hükümetin iradesine tapınmadan başka bir şey değildir.” Marx – Engels, *Din Üzerine*, 29.

³⁰³ Marx – Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, 51.

³⁰⁴ Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, 319-320.

³⁰⁵ ““Sağduyunun” karşısında güçsüz kaldığı bir ikilem var. Ya hıristiyan devlet, özgürlüğün us yoluyla gerçekleştirilmesi olan devlet kavramına uyar, o zaman da bir devletin hıristiyan olması için gerekli tek istem onun ussal olmasıdır, o zaman da devleti sonuç olarak insan ilişkilerinin ussal niteliğinden türetmek yeterlidir, bu da felsefenin yapmaya uğraştığı şeydir. Ya da özgür devleti, ussal olarak hıristiyanlıktan türetilemez ve o zaman da hıristiyanlığın böyle bir türetmeye niyet bile etmediğine siz kendiniz hak vereceksiniz, çünkü hıristiyanlık kötü bir devlet isteyemez ve özgürlüğün ussal olarak gerçekleşmediği bir devlet, kötü bir devlettir. Bu ikileme istediğiniz yanıtı verebilirsiniz: devletin dinden hareketle kurulmayıp özgürlüğün ussal niteliğinden hareketle kurulması gerektiğine hak vermek zorundasınız.” Marx – Engels, *Din Üzerine*, 31.

zayıflattığını ileri sürmektedir.³⁰⁶ Çünkü Marx'a göre bir devlet şayet dine bağımlı bir şekilde varlığını idame ettiriyorsa o devletin eksiklikleri mevcuttur³⁰⁷ ve onlardan arınmak istiyorsa dinle bağına tamamen ortadan kaldırması gerekmektedir.³⁰⁸ Nihayetinde Marx için din, toplumsal yapı içerisinde meşrulaştırıcı bir araç olarak işlev görmektedir. Bu görüş doğrultusunda bir devletin dinin varlığına ihtiyaç duyması hali bu meşrulaştırma işlevine ihtiyaç duyduğuna diğer bir deyişle eksiklikleri olduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda Marx, dinin devleti tahkim ettiği görüşünün karşısında durmakta ve dinin devleti güçsüzleştirdiğinin altını çizmektedir.³⁰⁹ Bu doğrultuda Marx'ın din ve devlet arasındaki ilişkinin tamamen ortadan kaldırıldığı ve siyasal alanda dinin herhangi bir şekilde etkili olmadığı bir düzen tasavvur ettiğini söylemek mümkündür. Onun şu ifadeleri de meselenin anlaşılması noktasında yeterli gelecektir: “Devlet, devlet olarak kendisini dinden kendi formunda, kendine has özüne uygun tarzda, devlet dininden özgürleşerek, eş deyişle bir devlet olarak herhangi bir dini tanımayarak, daha ziyade kendisini bir devlet olarak tanıyarak özgürleştirir.”³¹⁰

1.2.2. Antonio Gramsci'nin Düşünce Dünyasında Din Siyaset İlişkileri

Marksist düşünce ekolü içerisinde önemli bir yere haiz olan Antonio Gramsci, Karl Marx tarafından ortaya konulan görüşleri başka bir merhaleye taşımıştır. Marx'ın savunduğu görüşleri sistematik bir hale büründüren Gramsci,³¹¹ böylelikle Marksist düşünce geleneği içerisinde özgün bir yorum ortaya koymuştur.³¹² Louis Althusser'in Gramsci için kullandığı “Marx ile Engels'in araştırmalarını devam ettirmek için kim gerçekten

³⁰⁶ Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, 320.

³⁰⁷ “...dinin varlığı bir eksikliğin varlığı olduğu için, bu eksiliğin kaynağı bizzat devletin özünde görülebilir.” Marx, *Hayalet Seçme Yazılar*, 75.

³⁰⁸ Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, 321.

³⁰⁹ Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, 320.

³¹⁰ Marx, *Hayalet Seçme Yazılar*, 75.

³¹¹ “Antonio Gramsci'nin Marksizme temel katkısı, Marxta örtük olarak bulunandan hareketle, Marksist bir siyasal eylem bilimini sistemleştirmesidir.” Martin Carnoy, “Gramsci ve Devlet”, *Praksis* 3 (2001), 252.

³¹² Eric J. Hobsbawm'ın Gramsci için kullanmış olduğu şu ifadeler onun Marksist gelenek içerisindeki yerinin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir: “...Gramsci'nin siyaset teorisi sadece Marx'ta örtük olan şeyi belirttikten çok daha fazlasını içerir. Bu teori, politikanın tarihsel gelişmeyle belirlenmiş sınırlar ve belirlenimler kapsamında özerk bir faaliyet olarak tanınması da değildir sadece. ...Buradaki önemli nokta, Gramsci'nin Marx'ın, kendi “praksis felsefesi”nin bir siyasal eylem bilimi olarak somutlaşması ve sistematikleşmesi gerektiğini fark etmiş olmasıdır. Machiavelli ya da özerk bir politika açısından düşünen birisi, Marx'ın zorunlu bir tamamlayıcısıdır.” Eric J. Hobsbawm, “Gramsci ve Marksist Politik Teori”, *Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar*, der. Anne Showstack Sassoon, çev. Mustafa Kemal Coşkun vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 18-19.

çaba göstermiştir? Aklıma sadece Gramsci geliyor.”³¹³ şeklindeki ifadesi, Gramsci’nin Marksist düşünce içerisindeki yerini açıkça göstermektedir.

Gramsci’nin ismiyle müsemma hale gelen “hegemonya” kavramını³¹⁴ merkeze alan görüşleri, Marksist düşünceye ayrı bir boyut kazandırmıştır.³¹⁵ Gramsci, hegemonya kavramı içerisinde rıza³¹⁶ anlatısına özel bir yer vermiş ve bu doğrultuda baskının yanına rızayı koyarak yalnızca baskının etkin olduğu yönetim mekanizması fikrine alternatif bir düşünce ortaya koymuştur.³¹⁷

“...Gramsci devlet gücü olmadan hegemonyanın her zaman eksik ve göreceli olacağı konusunda nettir. Devlet gücüne ulaşma ve elde tutabilme yeteneği en hegemonik bileşeni temsil eden politik güce bağlıdır. Devlet gücünün ele geçirilmesi hegemonyanın tamamen geliştirilmesinin mümkün olduğunu gösterir; öyle ki bu şekilde bir sınıf tam anlamıyla özerk ve hegemonik olabilir.”³¹⁸

Sassoon’un bu ifadelerinden yola çıkıldığında anlaşılacağı üzere Gramsci hegemonyanın, tam manasıyla bir devlet yapılanması çerçevesinde var olabileceğini

³¹³ Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı Felsefe Hegemonya Marksizm*, çev. İlker Akçay – Ekrem Ekinci (Ankara: Dipnot Yayınları, 2010), 27.

³¹⁴ “Antonio Gramsci figürüyle ‘hegemonya’ terimi kadar yakından ilişkili ikinci bir terim daha yoktur.” Borg Carmel; Buttigieg, Joseph A. ve Mayo, Peter; “Giriş – Gramsci ve Eğitim: Bütüncül Bir Yaklaşım”, Gramsci ve Eğitim (iç.), ED. Carmel Borg, Joseph A. Buttigieg ve Peter Mayo, Yayına Hazırlayan: Hakan Tanıttıran, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011, s.13’ ten akt. Sezgin Kızılcıkelik, *Çağdaş Teorisyenler I: Gramsci, Parsons, Mills, Althusser, Foucault, Goffman ve Bauman’ın Sosyal Teorileri* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 40.

³¹⁵ “Gramsci’nin Marksist siyaset yazımına en önemli katkısı, belki de hegemonya kavramına dairdi. İlk olarak Rus Marksistleri tarafından kullanılan bu kavram, daha sonra Gramsci’nin düşüncesinde son derece zengin bir içerik kazandı.” Bekmen, “Marksizm: ‘Praksis’in Teorisi”, 208. “Bugün Batıda klasik dönemden sonrasının en çok saygı duyulan Marksist düşünürü Antonio Gramsci’dir. Keza onun hegemonya terimi kadar hiçbir terim sol düşüncede çeşitli şekillerde işlenmiş değildir.” Perry Anderson, *Gramsci Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, çev. Tarık Günersel (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988), 15.

³¹⁶ “Gramsci, rızanın ya pasif ve dolaylı ya da aktif ve doğrudan olabileceğini söyler. İlk durumda “tabandan gelen her müdahale” dışlanır: Devlet, rızayı araçsallaştırır ve kitlelere “manevra için kitleler” olarak davranır. Öte taraftan, aktif doğrudan rızanın her şekli de yönetenler ve yönetilenler arasında gerçek bir rol değişimini gerektirir.” Christine Buci – Glucksmaan, “Hegemonya ve Rıza: Politik Bir Strateji”, *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*, der. Anne Showstack Sassoon, çev. Mustafa Kemal Coşkun vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 124.

³¹⁷ “Gramsci’nin hegemonya kavramına yüklediği anlamın kökeninde, ...temel ve üstyapı arasındaki ilişkilerin otomatik olmadığına dair belirlemesi yatar. Temel ve üstyapının uyumlu birlikteliği ...sınıf faillerinin aktif eylemliliğini gerektirir. Bu eylemliliğin amacı ise toplumsal bütünlüğü oluşturabilmektir. Sağlam bir “sınıf yönetiminin” temel şartı, diğer sınıfları bu toplumsal bütünlük projesi altında toplayabilmektir. Bu ise, baskı mekanizmalarının yanı sıra rızayı da içermesi gereken bir süreç olacaktır. İşte toplumsal olarak üretilen bu rızanın, bir sınıfın tüm toplumu yönetmesi konusunda oynadığı rol hegemonya kavramının özgülüğünü oluşturur. Böylelikle Gramsci ile birlikte Marksist düşünceye, “sınıf yönetiminin” salt baskı mekanizmalarına dayanmadığı ve rızanın oluşumunu da içerdiği fikri esaslı olarak girer.” Bekmen, “Marksizm: ‘Praksis’in Teorisi”, 208. “Gramsci, zor ve rızayı asla birbirinden ayırmamış, bunları her zaman birbiriyle ilişkilendirmiştir.” Anne Showstack Sassoon (der.), “Hegemonya, Mevzi Savaşı ve Politik Müdahale”, *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*, çev. Mustafa Kemal Coşkun vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 100.

³¹⁸ Sassoon, “Hegemonya, Mevzi Savaşı ve Politik Müdahale”, 115-116.

savunmakta ve bu anlamda devlete sahip olmayı hegemonyanın etki ve gelişme düzeyi ile ilişkili olarak ele almaktadır.

Gramsci'nin hegemonya kavramını ele alma şekli literatürde farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Perry Anderson'un *Hapishane Defterleri*'nin yorumuna açık ve zahmetli bir metin olduğu söylemleri etrafında bir değerlendirme yapıldığında bu durum gayet tabii hale gelmektedir.³¹⁹ Peter Thomas, Gramsci'nin hegemonya kavramına yönelik yorumlamaları şu şekilde dile getirmektedir:

“Yaygın olan bir yoruma göre Gramsci için hegemonya; önder bir sosyal grubun diğer gruplar üzerinde tek yönlü kararlarını dayatmaktan ziyade onların etken veya edilgen kalmış isteklerini teminat altına almayı ifade eder. ...İkinci bir yorum ise Gramsci'nin hegemonyasını çeşitliliğin kabul görmesiyle veya 'eşitlik mantığıyla' yola çıkılarak varılmış bir toplumsal siyasi yapılanma kuramının öncülü olarak görür. ...Üçüncü bir yorum ise ...hegemonya/rıza ilişkisinin sivil toplumlara aitken baskı ve hükümlanlığın ise devlete ait olduğunu öne sürer. ...Son olarak dördüncü yorum jeopolitik alanda boy gösterir ve Thucydides'e kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bu görüşte, hegemonya savaş veya savaş ilanı öncesinde devletler arasında, bazen gizli bazen aleni olarak gerçekleşen güç mücadelesinden başka bir şey değildir.”³²⁰

Thomas'ın bu ifadelerinden yola çıkıldığında, Gramsci'nin hegemonya kavramının iç siyasetten dış siyasete geniş bir manaya gelecek şekilde anlaşıldığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda hegemonyanın tesisi yalnızca içte bir tahakküm ilişkisinin

³¹⁹ Perry Anderson, Antonio Gramsci'nin kazandığı üne karşılık görüşlerinin tam anlamıyla idrak edilemediği şeklindeki görüşünü şu şekilde ortaya koymaktadır: “Bilgi yetersizliği veya tartışma eksikliği Gramsci'nin düşüncesinin yayılması karşısında engel olmaktan çıkmıştır. Batılı olsun olmasın her devrimci sosyalist artık yararlanabilir mirasından. Mamafih bu şöhretin yayılması eserlerin derin bir incelemesi eşliğinde yürüyor değildir. Solun çok farklı kesimlerinin Gramsci'nin otoritesini yardıma çağırışına bakılırsa, fikirlerinin layığıyla incelenip kavranmış olduğu söylenemez. ...Nedensiz değil bu durum elbette. Başka hiçbir Marksist eser o kadar çetrefil değildir. *Hapishane Defterleri*'nin bu özelliği yazılış koşullarının bir sonucudur. Marx'la Lenin'in de kaçamadığı kaderden Gramsci de pay almış, eski bir kelime dağarcığı ile kökten yeni kavramlara ulaşma zarureti bazı anlamların çarpık iletilmesine yol açmıştır. Marx'ın yeniliklerini Hegel veya Smith'in, Lenin'in ise Plehanov'la Kautsky'nin dilinde düşünmek zorunda kalması gibi Gramsci de genellikle kavramlarını Croce ile Machiavelli'nin köhnemiş ve yetersiz tezgâhlarında üretmek zorunda kaldı. Bu aşına soruna ek olarak hapishane koşullarını ve faşist sansürü göz önünde tutmak gerekir. Devralınmış dilin öncüye dayattığı bulanıklık, yazarın sansürçüleri atlatmak için kullandığı kılıkla üstüste gelmiştir. Sonuç iki defa sansür edilmiş bir eserdir: boşlukları, çelişkileri, düzensizlikleri, anıştırmaları ve tekrarları işte bu benzersiz tuhaflıktaki kompozisyon sürecinin sonucudur.” Anderson, *Gramsci Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, 15.

³²⁰ Peter D. Thomas, “Gramsci'de Diyalektik Hegemonya”, çev. Rıdvan Caner, *Felsefelogos* 48 (2013), 11-12. “...*Hapishane Defterleri* dikkatli bir şekilde okunduğunda Gramsci'nin hegemonya sürecini bir ilişki ya da rıza ve zorlama arasındaki hassas “denge” olarak anladığı görülecektir.” Benjamin Opratko, “Hegemonya ve Irkçılığın Eleştirel Teorileri”, çev. Sibel Erduran, *Felsefelogos* 48 (2013), 133.

kurulmasını değil aynı zamanda uluslararası sistemde de bir güç temerküzüne yönelik bir çabayı da ihtiva etmektedir.³²¹

Gramsci, Marx'ın aksine yönetici sınıfın yalnızca üretim ilişkilerinin istikamet verdiği gayelerle hareket etmediğini, toplumsal hayatın tamamına sirayet eden bir üstünlük kurma gayreti içerisinde olduğunu belirterek, sınıf mücadelesinin temelinde yalnızca üretim ilişkilerinin yer almadığını vurgulamıştır.³²² Bu doğrultuda Gramsci'nin hegemonyanın toplumsal yapının her veçhesinde kendisini gösteren, oldukça kapsamlı bir yapıya haiz olduğuna işaret ettiğini söylemek mümkündür.³²³ “Bu, anlamda Gramsci'nin üst yapıya- başka bir ifadeyle ideolojik biçimlere odaklanan ilk Marksist ve bu nedenle de Marksist üst-yapı kuramcısı olduğu ifade edilmektedir.”³²⁴ Her ne kadar Gramsci, iktisadî meselelerin dışında kalan unsurları da dikkate alarak bir kavramsallaştırmaya gitmiş olsa da ona göre hegemonyanın temeli iktisadîdir:

“Açıkçası, hegemonya olgusu, hegemonyanın uygulandığı o grupların çıkarlarının ve eğilimlerinin dikkate alınmasını ve belli bir dengenin kurulmasını gerektirir. Diğer bir deyişle, hegemonik grubun iktisadi-tüzel türden fedakarlıklar yapmasını gerektirir. Bu fedakarlıkları, ne var ki, aslolana dokunamaz zira hegemonya siyasidir fakat her şeyden önce iktisadidir, onun hegemonik grup tarafından iktisadi faaliyetin belirleyici merkezinde yürüttüğü belirleyici işlevde, kendi maddi dayanağı vardır.”³²⁵

Gramsci'nin bu ifadelerinden de anlaşılabilceği üzere hegemonyanın inşası rızanın temin edilmesini gerektirdiği için yönetilenlerin çıkar ve temayüllerine önem verilmesini

³²¹ “Bu bakış açılarının bir bileşkesi olarak hegemonya kavramının üzerine *Hapishane Defterleri*'nde geleneksel ve hatta yaygın bir yorum meydana getirir. Bu yorum ilk etapta herhangi bir toplulukta önemli bir çoğunluğun taleplerinin teminat altına alınmasını; ikinci etapta kolektif bir politik özneye dönüşmelerini; üçüncüsünde bu grubun bir başka politik özneye devletin bütün organlarını ele geçirmek üzere kapışmasını ve en nihayetinde de içtekinine benzer bir şekilde dışta da bir savaş vererek uluslararası arenada baskın bir politik özne olma savaşını içerir.” Thomas, “Gramsci'de Diyalektik Hegemonya”, 13.

³²² Bekmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 208. “Bir Marksist teorsiyen olarak Gramsci'yi başlangıçta esas olarak diyalektik materyalizmin, Bukharin gibi Bolşevik teorisyenler tarafından öne sürülmüş olan kaba ve mekanik versiyonlarına karşı çıkmak ilgilendirmişti. Marksizmi bir sosyoloji teorisinden ziyade bir tarih teorisi olarak yorumladı; bu yüzden, diğer bütün Batı Marksistleri gibi, salt ekonomik mütalaalardan ziyade kültürel ve tarihsel faktörler üzerinde yoğunlaştı. Dolayısıyla Sovyet ortodoksisinden ayrılıp, Marksist öğretinin daha hümanist bir versiyonunu ortaya koyma çabası gösterdi. Nitekim hayatı boyunca politik hedeflere ulaşmada ıknaya büyük bir önem vermiş, Marksist-Leninist parti disiplini ve politikanın yukarıdan aşağıya zorla kabul ettirilmesi yöntemine karşı çıkmıştır. Bu yüzden onun komünist parti görüşü daha az otoriter bir anlayış olup, Katolik Kilisesi tarafından ortaya konan örgütlenme modeline yakındır.” Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 1193.

³²³ Bekmen, “Marksizm: “Praksis”in Teorisi”, 208.

³²⁴ İlhan Aksoy – Candaş Can, “Hegemonya ve Karşı Hegemonik Sızıntılar: Yeni Bir Kavramsallaştırma Denemesi”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Ekim 2016), 63.

³²⁵ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, ed. Joseph A. Buttigieg, çev. Barış Baysal (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012), 2/202.

gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla hegemonyanın tesisi her ne kadar hegemonyayı elinde bulunduranların çıkarlarının devamlılığını sağlamaya yönelik olsa da diğer taraftan hegemonya altındakilerin bir şekilde dikkate alınmasına imkan sağlamak durumundadır. Gramsci'nin kaleme aldığı metinler tetkik edildiğinde tarihsel blok kavramının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Tarihsel blok kavramı, "...hem ekonomik düzeyde sınıfların yerleştiği yapıyı (burada Gramsci, «temel» sınıflar ile sınıf bölümleri arasında bir ayırım yapmaktadır), hem de sınıfların ve sınıf bölümlerinin birleştiği siyasal düzeyi işaret etmektedir.”³²⁶ Gramsci değerlendirme tarzını, sivil toplum ve devlet unsurları arasında tesis ettiği ilişkiyi tarihsel blok³²⁷ kavramına başvurarak hegemonya kavramına intikal ettirmektedir.³²⁸ Gramsci sivil toplumu, Marx gibi yalnızca iktisadî temellere dayandırmamış ve bu doğrultuda "...toplumun üretmiş olduğu tüm semboller, değerler, din, felsefe vb. tüm zihinsel ürünleri ...ve ideoloji..."yi sivil toplum içerisine yerleştirmiştir.³²⁹ Böylelikle Gramsci, üst yapıya işaret eden bir sivil toplum tasavvuru ortaya koymuştur.³³⁰ Burada önemli olan husus, Gramsci'nin hegemonyanın tesisi hususunda üst yapının belirleyici olduğuna dair yaptığı vurgudur.

³²⁶ Stuart Hall – Bob Lumley – Gregor McLennan, *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*, çev. Sadun Emrealp (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985), 6. Gramsci'nin tarihsel blok kavramsallaştırması için bk. Hugues Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, çev. Kenan Somer (Ankara: Savaş Yayınları, 1982); Can Irmak Özınanır, "Gramsci ve Kültürel Çalışmalar", *Felsefelogos* 48 (2013),165.

³²⁷ "Gramsci ...yeni praksiyi tasarlayabilmek için devlet ve siyasetin alışılmış odağını genişletir. Mercek altına alınan yalnızca dar anlamıyla devlet (aygıtı) değil, aynı zamanda devletle ilişkili olarak ekonomi/üretim, kültür/ideoloji, stratejik bilgi ve bilimdir. Bunlar birbirine indirgenemeyecek, ama bununla birlikte "tarihsel blok"u oluşturan yönetim pratikleri olarak görülürler." Serhat Karakayalı, "Hegemonya ve Sosyoloji: Mikro-politikanın Birkaç Boyutu Üzerine", çev. Muharrem Açıköz, *Felsefelogos* 44 (2012), 211.

³²⁸ Serpil Sancar Üşür, *İdeolojinin Serüveni Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme* (İstanbul: İmge Kitabevi, 1997), 28.

³²⁹ H. Birsen Örs (der.), "İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 21. "Sivil toplum, ayrıntılarıyla ortaya konması güç bir kavramdır ve Gramsci, bu kavramı kullanırken anlaşılmayı büsbütün güçleştirmektedir. Örneğin, aydınlarla ilgili bir bölümde sivil toplum bir «üstyapı düzeyi» olarak isimlendirilmekte iken, birkaç başka örnekte bu terim, yapıya da işaret etmektedir. ...Sivil toplumu anlamının yararlı bir yolu, bunu yapıdan ve üstyapıdan görünümüne içeren ara alanı niteleyen bir kavram olarak almaktır." Hall – Lumley – McLennan, *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*, 8.

³³⁰ Örs, "İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak", 21. "...Gramsci sivil toplumu "toplumsal bir grubun, bütün toplum üzerindeki politik ve kültürel bir hegemonyası, devletin etik içeriği" olarak tanımlar. Alex Demirovic, "Hegemonya ve İktidarın Analizi", çev. Meral Asa, *Felsefelogos* 44 (2012), 97. "Gramsci'de devlet ile sivil toplum ilişkisinin tek bir tarzda kurulmadığı, en az üç değişik konumlamadan bahsedilebileceği bilinen bir yorumdur: devletin sivil toplumun dışında kaldığı bir konum, devletin sivil toplumu içine alarak yuttuğu bir konum ve devletin sivil toplumu bir kabuk gibi sararak dengeli ilişki oluşturduğu bir konum. Gramsci bu farklılıklarını egemenlik ve hegemonya/yönlendirme kavramları arasında kurduğu kurumsal ilişki aracılığıyla gerçekleştirir." Üşür, *İdeolojinin Serüveni Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, 35-36.

“Gramsci’ye göre ...Devrimciler, devleti, sadece kaba bir baskı aracı olarak görmüşlerdir. Oysa devlet (siyasal alan), toplumu ikna etmede sadece fiziki güç kullanamaz. Zaten böyle olsaydı, meşruiyetten yoksun, otoritesiz bir iktidardan, bu nedenle de kısa ömürlü iktidardan bahsediyor olurduk. Oysa, toplumsal sınıflar, ne kadar ezilirlerse ezilsinler, siyasal iktidara boyun eğme konusunda fazla bir sorun çıkarmamaktadırlar. Ezilen sınıfların, egemen sınıfların egemenliğini doğal, kabul edilebilir hatta yerinde bulmasının temelinde, sivil toplumun ortak olarak paylaştığı dünya görüşü yatmaktadır. Devletin gücü, işte burada, toplumun ortak olarak paylaştığı dünya görüşünü şekillendirme yeteneğinde yatmaktadır. Dolayısıyla devlet, toplumu sadece kaba şiddet araçları ile değil, aynı zamanda daha etkili bir araç olan ideoloji ile de yönetmektedir. Bu, siyasal alanın sivil alan üzerindeki kültürel iktidarınıdır. ...Gramsci’ye göre, siyasal iktidara ulaşmanın yolu, önce kültürel iktidarı ele geçirmektir.”³³¹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Gramsci’nin hegemonyanın tesisi hususunda önceliği verdiği unsur kültürel aygıtlar olarak din, felsefe, eğitim, gelenekler yani toplumun dünya görüşünü oluşturan temel kaynaklardır. Böylelikle din, salt bir baskı aracı olmak hüviyetinden çıkartılmış ve hegemonyanın tesisini ve devamlılığını sağlayan bir unsura dönüştürülmüştür.³³² Bu anlamda Gramsci, üst yapıyı yalnızca alt yapı tarafından belirlenen bir alan olarak görmemiş ve bu iki alan arasındaki etkileşime dikkat çekmiştir. Böylelikle üretim ilişkilerinin belirleyici olduğu şeklindeki görüş revize edilmiştir:

“Üretim tarzının belirlediği altyapı, üstyapıyı belirlediği anda Gramsci’ye göre “tarihsel blok” oluşmaktadır. Yani, ilk aşamada altyapı üstyapıyı belirlemektedir. Ancak, tarihsel blok oluşuktan sonra, üstyapı o kadar etkili olmaktadır ki, ilişki tersine dönmekte, üstyapı altyapıyı etkilemeye, hatta gelişimini engellemeye başlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, üst yapıda yer alan ideoloji, tüm altyapıyı kontrolü altına almaktadır.”³³³

³³¹ Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, 21-22. Gramsci, devletin temel gayesini şu şekilde ortaya koymaktadır: ““Devletin amacı uygarlaşmanın daha yüksek ve yeni türlerini yaratmaktır; en büyük halk yığınlarının ‘uygarlığı’ ve ahlaklılığı ile ekonomik üretim aygıtının sürekli gelişme zorunluluğunu birbirlerine uyumlu hale getirmektir”” SPN, 242’den akt. Giuseppe Vacca, “Aydınlar ve Marksist Devlet Teorisi”, *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*, der. Anne Showstack Sassoon, çev. Mustafa Kemal Coşkun vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 52. “...Gramsci ...Birkaç sayfa sonra da devletten “bir plana göre işleyen, zorlayan, teşvik eden, üsteleyen ve ‘cezalandıran’ bir ‘ussallaştırma’, Taylorizasyon ve hızlandırma aracı” olarak bahsetmektedir.” Vacca, “Aydınlar ve Marksist Devlet Teorisi”, 52. Gramsci’nin devlet tasavvuru hususunda bk. Antonio Gramsci, “Politika Sanatı ve Bilimi”, *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916 – 1935*, haz. David Forgacs, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Dipnot Yayınları, 2018), 287-291; Luis Razeto Migliaro – Pasquale Misuraca, “Modern Bürokrasi Teorisi”, *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*, der. Anne Showstack Sassoon, çev. Mustafa Kemal Coşkun vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 73-74; Mehmet Yetiş, “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, *Mülkiye Dergisi* 33/264 (2009), 129-153.

³³² “Gramsci, hegemonyanın siyasal alandan başlayarak toplumun bütün alanlarına yayılan bir tahakküm biçimi olduğunu belirtmiştir. Gramsci hegemonyanın aile, okul, kilise, işyeri, mimari, cadde şekilleri ve isimleri gibi kılcal iktidar tarafından yürütüldüğünü ileri sürmüştür.” Kızılcıkelik, *Çağdaş Teorisyenler 1: Gramsci, Parsons, Mills, Althusser, Foucault, Goffman ve Bauman’ın Sosyal Teorileri*, 50.

³³³ Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, 23. “Yapılar ve üstyapılar ‘tarihsel bir blok’ oluşturur. Yani karmaşık, çelişkili ve uyumsuz üstyapılar topluluğu, toplumsal üretim ilişkileri topluluğunun yansımasıdır.” Antonio Gramsci, “Hegemonya, Güç İlişkileri, Tarihsel Blok”, *Gramsci*

Burada Marx ile Gramsci'nin alt yapı üst yapı ilişkilerine yönelik anlayışlarını mukayese etmek yerinde olacaktır. Marx'ın düşünce dünyasında altyapının tartışılmaz bir belirleyiciliği ve dokunulmazlığı mevcuttur. Üretim ilişkilerinin her şeyi etkileyen ve belirleyen fakat fatalist bir pozitivist-ilerlemeci tarih anlayışı doğrultusunda hiçbir şeyden etkilenmeyen yapısı onu tarihi varması gereken yere ulaştıracak mistik bir kurtarıcı pozisyonuna oturtmaktadır. Fakat Marx'ın dinin eleştirisini bir zaruret olarak görmesini sağlayan kurumsallaşmış ve müesses nizam haline gelmiş üst yapının alt yapının devinimlerini durdurucu mahiyeti, Gramsci'nin sorunsallaştırdığı mesele haline gelmiştir. Gramsci Marx'tan farklı olarak alt yapı tarafından belirlenmiş olan fakat yapısal hale gelmiş üst yapının alt yapı için bir direnç unsuru haline gelmesi meselesini tartışmaya açmıştır. Tarihsel blokların kendi varlıklarını muhafaza etme arayışında saklı olan bu direnç aynı zamanda Marx'ın bir zaruret olarak gördüğü ve bizatihi gerçekleştiğini düşündüğü tarihsel ilerlemenin önündeki en büyük engellerden birini ifade etmektedir. Bu minvalde üst yapının en önemli unsurlarından biri olan din kavramı ve dinî tarihsel bloklar, hegemonya etrafında oluşturulan sistemlerin analizi hususunda en önemli konulardan biri haline gelmektedir. Hegemonyanın mücbir sebep yüzünü teşkil eden unsur devlet yapısı olurken rızayı tesis eden unsur ise din başta olmak üzere altyapıya zihniyet merkezli bir direnç uygulayan diğer üst yapı unsurları olmaktadır.

Hegemonyanın tesisi hususunda Gramsci'nin üzerinde özellikle durduğu kesim aydınlardır. Gramsci, aydınları, “geleneksel aydınlr” ve “organik aydınlr” olmak üzere ikili bir ayırım çerçevesinde ele almakta ve hegemonyanın tesisinde aydınlrın önemli bir rolü olduğunu ileri sürmektedir.³³⁴ Bu sınıflandırma içerisinde toplum üzerinde nüfuz

Kitabı Seçme Yazılar 1916 – 1935, haz. David Forgacs, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Dipnot Yayınları, 2018), 233.

³³⁴ Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, 22. “Gramsci'nin aydınlrın işlevi konusundaki çözümlemesi, hegemonya kavramıyla yakından ilişkilidir: Aydınlr, egemenlik ilişkilerinin ahlaki, kültürel ve ideolojik araçlarla yeniden üretiminde rol oynamak üzere, rıza ve iknanın örgütleyicileri olarak işlev görürler. Bu açıdan bakıldığında, aydınlr, tarihsel blokun istikrar ve değişim süreçlerinin de belirleyici konumda bulunan önemli bir toplumsal kategoriyi oluştururlar.” Mehmet Yetiş, “Antonio Gramsci (1891-1937)”, *1900'den Günümüze Büyük Düşünürler*, ed. Çetin Veysal (İstanbul: Etik Yayınları, 2009), 1/158. “...işçi sınıfının organik aydınlrının gelişimi “düzenlenmiş toplum”un ve “yeni devlet”in oluşum sürecini anlatır. Bu, geçiş sürecinin bir parçasıdır; gelişmiş kapitalist toplumlara özgü sürecin en karmaşık düzeyini ifade eder.” Vacca, “Aydınlr ve Marksist Devlet Teorisi”, 67-68. Gramsci'nin aydınlr hususundaki görüşleri için bk. Antonio Gramsci, “Aydınlr ve Eğitim”, *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916 – 1935*, haz. David Forgacs, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Dipnot Yayınları, 2018), 373-400; Paul Ransome, *Antonio Gramsci Yeni Bir Giriş*, çev. Ali İhsan Başgül (Ankara: Dipnot Yayınları, 2010), 238-244.

sahibi olan ve onları belli bir görüş etrafında bir araya getirebilme istidadına sahip olan din adamları, feodal sınıfın organik aydınları içerisine yerleştirilmiştir.³³⁵

“Hegemonya, gönüllü ve kendiliğinden oluşan «rıza»ya dayalıdır; ancak içerdiği sınıfların ilişkilerine göre farklı biçimler alır. Örneğin, Kilise dışsal zorlamalar - aydınlarının düşünce özgürlüğü üzerine çullanmak ve kitlelerin, ortakduyulu düşüncenin karmakarışıklığından daha sistemli düşünce biçimlerine yükselmesini engellemek- yoluyla kitlelere sözünü geçirmeyi sürdürür.”³³⁶

Dolayısıyla, özelde kilise genelde din, hegemonyanın tesisinde rızanın oluşturulmasına hizmet eden unsur olsa da Gramsci, dinin devlet dini haline gelmesiyle birlikte bu durumun değişiklik arz ettiğini belirtmekte ve bu doğrultuda rıza temin eden dinin baskı aracına dönüştüğünü ifade etmektedir. Bu durumu Gramsci, Hıristiyanlık üzerinden şu şekilde açıklamaktadır:

“Hıristiyanlığın dünyaya silaha başvurmadan yayıldığı görüşüne sıkça rastlarsınız. Bence bu doğru değil. Hıristiyanlığın devlet dini olmasına kadar ...bunun doğru olduğu söylenebilir fakat Hıristiyanlığın egemen bir grubun aleni bir düşünce biçimi olduktan sonra izlediği yol ve yayılış çizgisi genel tarihten ve dolayısıyla savaşlardan ayrı düşünülemez. Ne olursa olsun her savaş aynı zamanda bir din savaşıdır.”³³⁷

Kiliseyi hegemonyanın tesisini ve devamlılığını sağlayan bir unsur olarak ele alan Gramsci, üst yapı içerisinde yer alan unsurların kendi aralarında mücadelenin var olduğuna işaret etmiş ve bu doğrultuda devlet ve kilise arasındaki mücadeleyi şu şekilde izah etmiştir:

“Bu mücadele farklı tarihsel süreçlerden farklı bir karakter sergilemiştir. Modern dönemde bu, halkın eğitiminde hegemonya mücadelesidir. Yani en azından bu, diğerlerini ikincil konumda bırakan ve en öne çıkan taraftır. Dolayısıyla iki aydın kategorisi arasındaki bir mücadele, tipik bir aydın kategorisi olarak din adamlarını devletin direktiflerine yani egemen sınıfın direktiflerine (öğretim özgürlüğü- gençlik örgütleri-kadın örgütleri-meslek örgütleri) tabi kılma mücadelesidir.”³³⁸

Gramsci Batı toplumlarında iktidarın ele geçirilebilmesi için öncelikle rızanın temin edilmesinin bir gereklilik arz ettiğini ifade etmekte ve bu anlamda sivil toplumun önemini altını çizmektedir.³³⁹ Bu doğrultuda Gramsci, baskı ve rızanın birlikte tesis edilmesinin bir iktidarın var edilebileceğine işaret eden hegemonya kavramı ve altyapı-üstyapı kavramsallaştırmasına yönelik getirdiği yeni bakış açısı ile Marksist gelenek

³³⁵ Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, 22.

³³⁶ Hall – Lumley – McLennan, *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*, 19.

³³⁷ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, ed. Joseph A. Buttigieg, çev. Barış Baysal (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014), 4/153-154.

³³⁸ Gramsci, *Hapishane Defterleri*, 4/90.

³³⁹ Yetiş, “Antonio Gramsci (1891-1937)”, 1/16166.

içerisinde farklı bir düşünceyi ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda hegemonyanın tesisi hususunda üstyapıyı oluşturan din,³⁴⁰ felsefe, benimsenen değerler ve hukuk gibi kültürel alan unsurlarının önemini vurgulamıştır. Böylelikle din, hegemonyanın tesisi hususunda bir araç haline getirilmiştir. Bu doğrultuda din kurumu, hegemonik aygıtı dönüştürülmüştür.³⁴¹

Özetle Gramsci’de din, Marx’a nazaran daha merkezi rol üstlenen bir niteliğe sahip olmuştur. Çünkü Gramsci’nin üst yapıyı öne çıkarması ve onun etkisini daha derinlikli bir şekilde ele almasıyla birlikte din bir yanlış bilinç oluşturucu, tasfiye edilmesi gereken unsurdan tarihi ilerlemenin önünde bir direnç noktası oluşturan ve toplumların var olan müesses nizamı içselleştirmesine sebebiyet veren bir unsura dönüşmüştür. Bu minvalde Gramsci dinin var olan tahakküm düzeninin zihniyet kurucu ve içselleştirici tarafını öne çıkararak din siyaset ilişkilerini analiz etmektedir.

1.2.3. Louis Althusser’in Düşünce Dünyasında Din Siyaset İlişkileri

Marksist gelenek içerisinde Louis Althusser’in³⁴² ayrı bir yeri bulunmaktadır.³⁴³ Belli noktalarda Gramsci’ye yönelik eleştirel bir tutum takınmasına karşın Althusser’in düşünce dünyasının oluşmasında Marx’ın yanı sıra Gramsci’nin de etkisi bulunmaktadır.³⁴⁴ Marksist görüşleri yeniden yapısalcı bir okumaya tabi tutan ve böylelikle yapısalcı Marksistlerin öncü ismi olan Althusser, Marksist gelenek içerisinde yeni bir anlayış ortaya çıkarmıştır.³⁴⁵ Althusser, klasik Marksist düşüncenin altyapı-

³⁴⁰ Gramsci’ye göre din, “dünya görüşü”dür ve dinsel birliğin tesisi yalnızca görüntüden ibarettir. Gramsci, *Hapishane Defterleri*, 4/173. “Dinin en azından mutlak ve nesnel manada evrensel bir görünüme sahip olması için kendini yekpare ya da en azından inananlar arasında entelektüel manada yeknesak gibi göstermesi -gerçeklikten oldukça uzak bir şekilde (farklı doktrinler, mezhepler, eğilimler ve sınıfl farklılıkları: Sıradan olanlar ve kültürlü olanlar vs.)- zorunlu olabilirdi.” Gramsci, *Hapishane Defterleri*, 4/185.

³⁴¹ Yetiş, “Antonio Gramsci (1891-1937)”, 1/143.

³⁴² Louis Althusser’in kendi yaşam öyküsünü ortaya koyduğu eser için bk. Louis Althusser, *Gelecek Uzun Süre*, çev. İsmet Birkan (İstanbul: Can Yayınları, 1998).

³⁴³ “Sadece Fransız Marksizmi içinde değil fakat bir bütün olarak Avrupa Marksizmi içinde Marksist felsefeye en önemli katkıyı yapan figürün, Almanya’daki Frankfurt Okulu ile birlikte Louis Althusser (1918-1990) olduğu rahatlıkla söylenebilir.” Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 1197. “Marx’ın tezlerini derinlemesine, katı ve ayrıntılı biçimde tekrar okuyan Althusser, kuramı baştan aşağı elden geçirir, ciddi bir kuramsal ilerleme kaydeder.” Aliocha Wald Lasowski, “Önsöz Yeniden Althusser”, *Althusser ve Biz*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 14.

³⁴⁴ Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, 23. “Althusser’in tezleri Gramsci’nin açtığı yolda azımsanamayacak bir ilerleme sağlıyor.” Murat Belge, “Önsöz”, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Louis Althusser, çev. Yusuf Alp – Mahmut Özışık (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 9.

³⁴⁵ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 1197. “Eserlerini 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya koyan bu filozof, bir yandan klasik Marksist-Leninist parti politikası (proleterya diktatörlüğü) üzerinde ısrar ederken, diğer yandan Marksist literatüre yabancı sayılabilecek düşünce kaynaklarına başvurmuş, dolayısıyla Marksist

üstyapı ilişkisinin yalnızca üretim ilişkilerinin merkezde yer aldığı görüşlerini tenkit ederek Marksist gelenek içerisinde yeni bir teorik perspektifi var etmenin imkanlarını aramıştır.³⁴⁶

Althusser'in düşünce dünyasının temelinde ideoloji kavramı yer almaktadır.³⁴⁷ Althusser'e göre ideoloji, "...bir insanın ya da bir toplumsal grubun zihninde egemen olan fikirler, tasarımlar sistemidir."³⁴⁸ Althusser daha sonra "ideolojiler teorisi"nin temelinde üretim biçimlerinin ve bu üretim biçimleri çerçevesinde var olan sınıf mücadelelerinin bulunduğunu ortaya koymuştur.³⁴⁹ Burada Althusser, ideolojilerin oluşum sürecinde bölgesel ve sınıfsal faktörlerin belirleyiciliğine işaret etmekle birlikte ideolojilerin tarihten bağımsız olduğunu altını çizmiştir.³⁵⁰

"İdeolojinin tarihi yoktur. Bilindiği gibi, bu formül *Alman İdeolojisi*'nin bir bölümde harfi harfine yer alır. Marx tıpkı ahlâk (ve başka ideoloji biçimleri) ötesinde bir tarihi yok dediği metafizik için bu formülü önerir. *Alman İdeolojisi*'nde, bu formül açıkça pozitivist bir bağlamda yer alır. İdeoloji (*Alman İdeolojisi*'nde) katıksız yanılısama, katıksız rüya, yani hiçlik olarak tasarlanmıştır. Tüm gerçekliği kendinin dışındadır. ...Benim açıkça *Alman İdeolojisi*'nin terimlerini benimseyerek savunmak istediğim tez ise ("ideolojinin tarihi yoktur") Alman İdeolojisi'nin pozitivist-historisist tezinden kökten ayrılır. ...bir yandan ideolojilerin kendilerine özgü (son kertede sınıf mücadelesiyle belirlense bile) tarihleri olduğunu savunurken, öte yandan, genel olarak ideolojinin tarihi olmadığını, olumsuz bir anlamda değil (tarihi kendi dışındadır) tümüyle pozitif anlamda, savunuyorum. ..."ideolojinin tarihi yoktur önermemiz, Freud'un bilinçdışı ebedîdir, yani tarihi yoktur önermesine doğrudan doğruya bağlanabilir ve bağlanmalıdır..."³⁵¹

geleniğin başka teorik eğilimlerle kaynaşmasına zemin hazırlamıştır." Taner Yelkenci, "Louis Althusser", *Siyaset Felsefesi Tarihi Platon'dan Zizek'e*, ed. Kurtul Gülenç (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 2/695. "Althusser Marksizmin çağdaş bilimlerden alınanlar dışındaki neredeyse bütün yeni kavramları ve vurguları, aslında, olduğu gibi Spinoza'dan almıştır." Perry Anderson, *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, çev. Bülent Aksoy (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004), 85.

³⁴⁶ Yelkenci, "Louis Althusser", 2/695-696. "Ekonomik ya da siyasî yapıların zamanla teorinin asıl işi olmaktan çıkması, Avrupa Marksizminin bütün ağırlık merkezinin felsefeye kaymasıyla atbaşı gitmiştir. Lukas'tan Althusser'e, Korsch'tan Colletti'ye kadar gelen bütün bir gelenekle ilgili en çarpıcı olgu, felsefeyi meslek dalı olarak seçen filozofların bu gelenek içinde ezici bir ağırlık taşımasıdır." Anderson, *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, 85.

³⁴⁷ "Althusser'e göre, ideoloji genel toplumsal düzenlemelerin insanların günlük hayatlarında nasıl sürdürüldüklerini ve yeniden-üretildiklerini kavramak ve özellikle çoğu siyasal tahakküm biçimini ele almak için temel önemde bir kavramdır." Elliot, *Çağdaş Siyasal Teoriye Giriş*, 145.

³⁴⁸ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp – Mahmut Özışık (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 47.

³⁴⁹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 48.

³⁵⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 48.

³⁵¹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 48-50.

Althusser'den yapılan bu uzun alıntı ideoloji kavramını ne şekilde ele aldığını açıkça ortaya koymaktadır.³⁵² Bu anlamda Althusser, ideolojinin hem tarihten bağımsız bir gerçekliği olduğuna işaret etmiş hem de sınıf mücadelesine dayanan mahiyetinden ötürü kendisine ait bir tarihi olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle ideolojinin tarihselliğini iki yönden ele alarak, kapsamlı bir anlayış ortaya koymuştur. Burada önemli olan husus onun ideolojinin tarihi yoktur önermesinin olumsuz bir mana ifade etmiyor olmasıdır. Nitekim onun “Eğer ebedî sözü (zamansal) her tarihe göre aşkın değil, fakat her yerde varolan, tarih aşırı, yani tarihin tüm alanı içinde, biçimi değişmeden kalan anlamına geliyorsa, Freud’un deyişini kelimesine alıp şunları söyleyeceğim: Tıpkı bilinçdışı gibi ideoloji de ebedîdir.”³⁵³ şeklindeki ifadeleri bu olumlu tavrı açıkça göstermektedir.

Althusser, ideoloji kavramının bireylerin gerçek dünya ile hayali ilişkisinin bir tezahürü olduğunu ortaya koymuş ve bu doğrultuda ideolojinin içerisinde gerçek ilişkiler sisteminin var olmadığını belirtmiştir.³⁵⁴ Bu anlamda Althusser, ideoloji kavramının “hayali niteliğine” vurgu yapmış³⁵⁵ ve bu niteliği şu sözleriyle ifade etmiştir: “...Her ideoloji, zorunlu olarak hayalî çarpıtması içinde, varolan üretim ilişkilerini (ve onlardan türeyen öbür ilişkileri) değil, fakat her şeyden önce bireylerin üretim ilişkileri ve onlardan türeyen ilişkilerle olan hayalî ilişkisini gösterir.”³⁵⁶ Bu doğrultuda Althusser’in ideoloji tanımlamasında gerçekliğe pay verilmekle birlikte aslolan gerçek ilişkilerle kurulan hayalî nitelikteki ilişkinin mahiyetidir.

Althusser’in ideoloji kavramına yönelik ortaya koyduğu bir diğer özellik, onun maddî bir muhteviyata sahip olmasıdır.³⁵⁷ Ancak Althusser’in ifade ettiği maddilik bir herhangi bir nesnenin maddiliğinden ayrı bir niteliğe sahip olup, bu maddilik ideolojinin her dönemde hem aygıtın bizzat kendisinde hem de aygıtın ortaya çıkardığı pratikte kendisini göstermesiyle ilişkilidir.³⁵⁸

³⁵² “Althusser’de ideoloji hayat pratiğidir. Hayatla birlikte başlar. İdeolojiyi bireye yüklemenin yolu ve yöntemi sistemin kendi içinde vardır. İnsana ideoloji yükleme adeta otomatik yani kendiliğinden çalışır. Marks’ın Kapital’de ideolojiyi tanımlamak için söylediği “bilmiyorlar ama yapıyorlar” cümlesi, aynı geçerliliği Althusser’de de bulmaktadır.” Metin Kazancı, “Althusser ile İdeoloji Üzerine Yapılmamış Bir Söyleşi”, *Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 38.

³⁵³ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 50.

³⁵⁴ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 54.

³⁵⁵ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 54.

³⁵⁶ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 54.

³⁵⁷ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 55.

³⁵⁸ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 56. “...pratikler içinde yer aldıkları ayın kurallarıyla, bir ideolojik aygıtın, bu aygıtın küçücük bir parçasının bile olsa, maddî varlığı içinde düzenlenmişlerdir:

Althusser, ideolojinin ortaya çıkması hususunda öznenin kurucu hüviyetine dikkat çekerken aynı zamanda ideolojinin özneler için olduğunu ortaya koymaktadır. “...Özne aracılığıyla ve özneler için olmayan ideoloji yoktur. ...Ancak somut özneler için ideoloji vardır ve ideolojinin bu gerçekleşmesi ancak özne aracılığıyla mümkün olabilir...”³⁵⁹ Buradan hareketle Althusser, ideolojilerle birlikte bireylerin özneye dönüştüğünü ortaya koymuş ve böylelikle ideolojilerin oluşturuca işlevine dikkat çekmiştir.³⁶⁰

“...Özne kategorisinin işleyişiyle, her ideoloji somut bireyleri somut özneler olarak çağırır ve adlandırır. ...ideolojinin bireyler arasında özneler “seferber ederek” ya da adlandırma ya da çağırma dediğimiz -“Hey, siz oradaki!” türünden, polis (veya bir başkasının) çok bilinen gündelik seslenişi şeklinde tahayyül edilebilecek -o çok belirgin işlem yoluyla bireyleri öznelere “dönüştürerek” “hareket ettiğini” ya da “işlediğini” ileri sürebiliriz.”³⁶¹

Althusser daha sonra ise ideolojinin ebedi olduğunu ve bu doğrultuda ideolojilerin her daim bireyleri özneler olarak çağırdığına işaret ederek, “Bireyler her zaman ve zaten öznedirler.” önermesine ulaşmıştır.³⁶²

Althusser, devlet kavramını, Marksist geleneğin ele aldığı şekilde ele almış ve bu doğrultuda devletin “baskı” aygıtı olduğu şeklindeki görüşü benimseyerek, devletin gerekli görmesi halinde müdahale etme gücünü elinde bulunduran bir yapı olduğunu ortaya koymuştur.³⁶³ Althusser, okul, dinî yapılar, ordu gibi devlet mekanizması içerisinde yer alan kurumları ise yönetici ideolojinin ve bu ideolojinin ortaya çıkardığı pratiklerin kabulünün sağlanmasına hizmet edecek şekilde eğitim veren unsurlar olarak ele almıştır.³⁶⁴ Böylelikle Althusser, dini yapıların, egemen ideolojinin³⁶⁵ toplum nezdinde kabulünün temini hususundaki işlevine dikkat çekmiş ve aynı zamanda devletin kurumlarının egemen ideolojiye hizmet eder mahiyette faaliyet gösterdiğinin altını çizmiştir. Böylelikle Althusser, adı geçtiğinde akla gelen ilk kavramsallaştırma olan “devletin ideolojik aygıtları”nın temelini tesis etmiştir.

Küçük bir kilisede küçük bir âyin, bir cenaze töreni, bir spor kulübünde küçük bir maç, bir okulda bir ders günü, siyasal bir partinin toplantı ya da mitingi vb.” Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 58.

³⁵⁹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 60.

³⁶⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 60-61.

³⁶¹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 63-64.

³⁶² Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 65.

³⁶³ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 27.

³⁶⁴ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 23.

³⁶⁵ Althusser, “Bütün bu egemen ideolojinin oluşum sürecinin sınıf mücadelesinin formlarından biri olduğu...”na işaret ederek egemen ideoloji ve sınıf mücadeleleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Louis Althusser, *Felsefede Marksist Olmak*, çev. İsmet Birkan (İstanbul: Can Yayınları, 2018), 224.

Althusser'e göre devletin ideolojik aygıtları, devletin baskı aygıtlarının yanında yer alan fakat onunla aynı manaya gelmeyen bir unsurdur.³⁶⁶ Bu aygıtlar aracılığıyla devlet, benimsemiş olduğu ideolojiyi aktarmayı mümkün hale getirirken aynı zamanda meşruiyetini de bu aygıtlar aracılığıyla temin etmektedir.³⁶⁷ Althusser, devletin ideolojik aygıtlarının nicelik olarak çok olduğuna dikkat çekmiş ve bu aygıtların özel alanda da faaliyet gösterdiğini ortaya koymuştur.³⁶⁸ Althusser özellikle ideolojik aygıtların baskı ve cebir ile değil, ideoloji kullanarak faaliyet gösterdiğinin altını çizmiş ve bu özellikleri itibarıyla devletin baskı aygıtları ile devletin ideolojik aygıtları arasındaki farkı aşikâr kılmıştır.³⁶⁹

“...devletin (Baskı) Aygıtının, kendi hesabına baskıya tümüyle (fizik baskı dahil) öncelik verirken, ideolojinin burada ikincil bir işlevi olmasıdır (bütünüyle baskıya dayanan aygıt yoktur). ...fakat tersine DİA'larda ideoloji tümüyle öncelik kazanırken, aynı zamanda baskıya en son durumda olsa bile, fakat yalnızca en son durumda çok hafifletilmiş, gizlenmiş, hattâ sembolik bir baskıya (bütünüyle ideolojiye dayanan bir aygıt yoktur) ikincil bir işlev verildiği söylenmeli. Böylelikle kiliseler ve okul, ceza, ihraç, seçme vb. uygun yöntemlerle yalnız kendi çobanlarını değil sürülerini de “disipline sokarlar”.³⁷⁰

Althusser, devletin ideolojik aygıtları içerisinde “dinî, öğretimsel, aile, hukukî, siyasal ve sendikal, haberleşme, kültürel” olmak üzere farklı aygıtların yer aldığını belirtmiştir.³⁷¹ Bu sınıflandırmadan anlaşılacağı üzere Althusser'in ortaya koyduğu aygıtlar, üstyapıyı oluşturan unsurlardan neşet etmektedir.³⁷² Onun, “...hiçbir sınıf DİA'lar içinde ve üstünde hegemonyasını uygulamadan devlet iktidarını sürekli olarak elinde tutamaz.”³⁷³ şeklindeki ifadesi de üst yapının belirleyiciliğini gözler önüne sermekte ve aynı zamanda Marx'ın ortaya koyduğu öğretinin dışına çıktığını açıkça göstermektedir.³⁷⁴

³⁶⁶ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 32-33. Althusser, bu hususta Gramsci ile benzer tutum sergilediğine yönelik görüşü şu şekilde açıklığa kavuşturmuştur: “Yakınlığa karşı ben soruna tam tamına Gramsci gibi yaklaşmıyorum olabilirim. Ben, ideolojik aygıtların “devletsel” niteliğine, egemen sınıfa olan bağlılığına ve “devletin bastırıcı aygıtı-devletin ideolojik aygıtları” blokunun egemen sınıfın çıkarları açısından temsil ettiği derli toplu güce, Gramsci'nin yaptığından daha çok vurgu yapıyorum”. Althusser, *Felsefede Marksist Olmak*, 205.

³⁶⁷ Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, 24.

³⁶⁸ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 34.

³⁶⁹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 34-35.

³⁷⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 35.

³⁷¹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 33-34.

³⁷² “...üstyapının işlevi, üretimin genel koşullarının, dolayısıyla sömürünün, dolayısıyla sınıf mücadelesinin, dolayısıyla sömürücü sınıfın egemenliğinin ve sömürülen sınıfların boyun eğmesinin sürdürülmesini sağlamaktır.” Althusser, *Felsefede Marksist Olmak*, 205.

³⁷³ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 36.

³⁷⁴ “Althusser, her şeyden önce altyapı ve üstyapı arasında Marx'ın iddia ettiği gibi birebir ve katı bir ilişki olmadığını, üst yapının görece özerk olduğunu düşünüyor.” Örs, “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, 23.

Ayrıca Althusser, üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin sağlanması hususunda da devletin ideolojik aygıtlarının işlevine dikkat çekerek bir anlamda üst yapının alt yapıyla ilişkisine yeni bir bakış açısı getirmiştir.³⁷⁵ Althusser devletin ideolojik aygıtlarının üretim ilişkilerinin yeniden üretimini, diğer bir deyişle sömürü ilişkilerinin devamlılığını sağlama hususunda farklı yöntemlere başvurduğunu şu şekilde ortaya koymuştur:

“Herbiri bu tek hedefe kendine özgü yoldan katkıda bulunur: Siyasal aygıt bireyleri devletin siyasal ideolojisine uydurur -bu, ya “demokratik”, “dolaylı” (parlamenter) ideolojidir, ya da “dolaysız” (plebisitçi veya faşist) ideoloji. Haber aygıtı, tüm “yurttaşları” basın, radyo, televizyon ile günlük milliyetçilik, şovenizm, liberalizm, ahlakçılık vb. dozlarıyla besler. Kültürel aygıt da aynı şeyi yapar ...Dini aygıt ölüm, evlilik ve doğum gibi önemli törenler veya vaizlerle, insanın bir yanağını tokatlayana ötekini sunacak kadar kardeşlerini sevemiyorsa, külden başka bir şey olmadığını hatırlatarak.”³⁷⁶

Althusser, devletin ideolojik aygıtlarının farklı yöntemlerle aynı amaca hizmet ettiğini ve bu doğrultuda devletin ideolojik aygıtlarının faaliyetleriyle birlikte üretim ilişkilerinin devamlılık arz ettiğini belirtmiştir. Bu bakış açısı doğrultusunda Althusser’in devletin ideolojik aygıtlarından biri olarak gördüğü din kurumunun da bu amaç için faaliyet gösterdiğini söylemek mümkündür. Althusser, bu doğrultuda dinin gerçek muhteviyatından kopup kopmadığını şu şekilde sorgulamıştır:

“Din gerçekten feodal ve kapitalist yapıların içinde halkı boyun eğdirme durumunda tutan bir toplumsal biçimken, o halkı boyun eğdirme Tanrının istenci olarak katlanmaya zorlarken, susuşlarında ve söylemlerinde ya da kandırmacalarında o yapıları haklı gösterip onlara kuramsal gerekçeler bulurken, onları savunup dengelerken, müminler de dini gerçekten toplumsal evrenlerinin kuramı olarak, o evreni haklı gösteren bir şey olarak yaşarlarken, insan şu soruyu sormadan edemiyor: Dinin bu yaşamı hâlâ dinsel bir yaşam mıdır, Kilise dünyasında duyurulan İncil, hâlâ bir müjde bir iyi haber midir?”³⁷⁷

Althusser’in şu ifadeleri dinî kurumların ve dolayısıyla dinin nasıl ideolojik bir aygıt olarak değerlendirdiğini açıkça göstermektedir:

“Her şey olması gerektiği gibi olsun diye, kelimeyi ağzımızdan çıkaralım; “Amin” diyelim ki üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi yürüsün, toplumsal-teknik işbölümünün üretim, sömürü, baskı, ideolojikleştirme, bilimsel pratik ve benzeri alanlarda üretim ve dolaşım süreçlerinde, her gün, kendilerine tanınan mevkileri dolduran birey-öznelerin vicdanlarında, yani somut tavırlarında bu yeniden-üretim garantisi altına alınsın.”³⁷⁸

³⁷⁵ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 39, 43.

³⁷⁶ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 43.

³⁷⁷ Louis Althusser, *Felsefi ve Siyasi Yazılar II/ Althusser’den Önce Louis Althusser*, çev. Z. Zühre İlkgenel (İstanbul: İthaki Yayınları, 2006), 295.

³⁷⁸ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, 72-73. “Kilise dünyamızda bir yabancı gibiyse, inananlardan oluşan o büyük kitle, Kiliseden kaynaklanmayan sorunlardan ötürü kiliseye gidiyorsa, bu, bir

Bu ifadelerden de anlaşılabilirliği üzere, din ile din merkezli söylem ve pratikler, Althusser'in fikriyatında ilahî mahiyetinden çıkartılarak üretim ilişkilerinin devamlılığını sağlayan bir unsura dönüştürülmüştür. Böylelikle din, devletin ideolojik aygıtlarından biri haline getirilmiştir.³⁷⁹

Althusser, kilisenin gerçek muhteviyatına kavuşması için düzene itaat etmekten vazgeçmesi gerektiğini belirtmiş ve kilisenin toplumsal olarak özgürleştirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir: “Kilisenin bugünün insanlarıyla konuşabilmesi, kendi üzerinden sahici bir dinsel yaşam kazanabilmesi için, bir yandan feodal ve kapitalist yapıların boyunduruğundan kurtulması öte yandan da bu toplumsal özgürleşmenin, inananların kendilerinin dinsel yaşama gerçekten el koymalarıyla birlikte yürümesi gerekir.”³⁸⁰ Bu doğrultuda Althusser, inananların kilisenin toplumsal özgürleşmesini sağlamak için feodal ve kapitalist yapılara karşı mücadele edenlerin yanında yer alması gerektiğini belirtmiştir.³⁸¹

Sonuç olarak din siyaset ilişkilerine eleştirel yönden yaklaşan Marx, Gramsci ve Althusser'de din, egemen sınıfın tahakkümünü devamlı kılan bir unsurdur. Bu anlamda Marx, dinin toplumların belli bir görüş ve davranış etrafında toplanması ve kendi menfaatlerinin aksi yöndeki siyasetleri kabul hususunda afyon hüviyetinde olduğuna işaret ederken, Gramsci hegemonyanın tesis edilmesine dinin rıza üretici bir araç olduğuna dikkat çekmiş, Althusser ise dinin devletin ideolojik bir aygıtı olduğunu, devlet mekanizmasının kendi varlık ideolojisini yönetilenlere benimsetmek için dini araçsallaştırdığını belirtmiştir. Böylelikle din genel itibarıyla iktidarın söylem ve eylemlerini meşrulaştırma aracı olarak görülmüştür. Bu anlamda eleştirel düşünce müntesiplerinin siyaset, devlet ve din arasında var olan ilişkiye bakış açılarının dinin

tek nedenden, Kilisenin tarih boyunca bugün insanın yabancılaşmasının somut biçimi olan feodal ve kapitalist yapılara derinden bağlı olmasından ötürü böyledir.” Althusser, *Felsefi ve Siyasi Yazılar II/ Althusser'den Önce Louis Althusser*, 295.

³⁷⁹ “Althusser'e göre, devletin en önemli ideolojik aygıtlarından biri, kilisedir. Althusser, kilisenin kitleleri, var olan düzenle uyumlu hale getirmeye çalışan ve egemen sınıfların çıkarına işlevde bulunan ideolojik bir aygıt olarak değerlendirmiştir.” Kızılçelik, *Çağdaş Teorisyenler I: Gramsci, Parsons, Mills, Althusser, Foucault, Goffman ve Bauman'ın Sosyal Teorileri*, 134.

³⁸⁰ Althusser, *Felsefi ve Siyasi Yazılar II/ Althusser'den Önce Louis Althusser*, 295.

³⁸¹ Althusser, *Felsefi ve Siyasi Yazılar II/ Althusser'den Önce Louis Althusser*, 297. “Kilisenin, bütünüyle, kendi eleştirisine girişebilecek durumda olması gerekir. Halbuki o, kendini savunan, sorgulamayı kabul etmeyen bir takım yapıların, kendi yapılarının yasalarına bağlıdır. Şu halde, o yapıları yıkmak, onları koruyan güçlere karşı savaşmak gerekiyor.” Althusser, *Felsefi ve Siyasi Yazılar II/ Althusser'den Önce Louis Althusser*, 295.

devlet tarafından araçsallaştırıldığı üzerine kurulu olduğu anlaşılmaktadır. Bir tahakküm ve sömürü ilişkisi üzerinden değerlendirilen tarih ve toplumla alakalı her mesele bu manada bu sömürü ilişkisinin bir parçası olarak ele alınmıştır. Avrupa tarihinde bilhassa Hıristiyanlığın benimsenmesinden sonraki dönemde ortaya çıkan din siyaset ilişkileri değerlendirildiğinde bahsi geçen eleştirel din siyaset ilişkileri tasavvurunun kendi içerisinde bir tutarlılık ve açıklayıcılığa sahip olduğunu da söylemek mümkündür. Fakat bu değerlendirme tarzını Hıristiyanlığın Avrupa tecrübesi bağlamından koparıp evrensel bir kanun olarak kullanmaya çalışılanlar, din siyaset ilişkisi gördükleri her yerde tahakküm ve sömürü düzenini meşrulaştıran, bu düzeni milletler için meşru bir zemine oturtan ve devlet tarafından bu düzenin ideolojisini kabullendirmek için araçsallaştırılan bir din görmektedir. Bu durumun ise yanlış ve çarpık sonuçlar üreteceği açıkça ortadadır.

1.3. Çalışmada Kullanılan Süreli Yayınlarla Genel Bir Bakış

1.3.1. Diyanet Gazetesi

İslam coğrafyasının farklı bölgelerindeki İslamcı düşünceleri Türk düşünce geleneğine tercih ederek ortaya çıkan ve bu doğrultuda geleneksel din algısını tenkide tabi tutarak farklı din tasavvurlarını toplumun önüne peşi sıra sunan yeni İslamcılık tasavvurlarının ortaya çıktığı bir dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı toplumsal hayatın her alanına ilişkin söylemlere yer verilen ve bu şekilde toplumsal hayatın Türk din tasavvuru çerçevesinde seyretmesinin imkanını arayan *Diyanet Gazetesi*'ni 1968 yılının Kasım ayında çıkarmaya başlamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı, dönemin imkanları dahilinde halka İslam'ı anlatmak, Türk din anlayışını muhafaza etmek ve Türk milletinin hayatına yön vermek gayesiyle *Diyanet Gazetesi*'ni on beş günlük periyotlar dahilinde neşretmiştir.³⁸²

22 Kasım 1968 tarihinde “DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞINCA 15 GÜNDE BİR YAYINLANIR” ibaresinin bulunduğu gazetenin, ilk çıktığı dönemde ön yüzünde yalnızca “*Diyanet*” ibaresine yer verilmiştir.³⁸³ *Diyanet Gazetesi*'nin ilk sayısında dönemin Diyanet İşleri Başkan Vekili Lütfi Doğan, “Başlarken” isimli yazısında dinin,

³⁸² *Diyanet Gazetesi*'nin 1960'lı yılların sonuna tekabül eden dönemde çıkartılan sayılarında “on beş günde bir” yayın periyoduna bağlı kalmamıştır. Bu doğrultuda derginin ikinci ve üçüncü sayısı birer ay arayla çıkarılabilmiş, dördüncü sayı ise üç ay aradan sonra yayınlanmıştır. Sonraki dönemde ise istisnalar olmakla birlikte *Diyanet Gazetesi* bu periyoda bağlı kalmış, Ocak 1982 tarihinden itibaren ise aylık olarak çıkarılmaya başlanmıştır.

³⁸³ 1 Ağustos 1973 tarihli 73. sayıda gazetenin kapağında *Diyanet Gazetesi* ibaresi kullanılmaya başlanmıştır.

toplum hayatındaki ehemmiyetini ortaya koyduktan sonra *Diyanet Gazetesi*'nin hangi amaçla çıkarıldığını şu şekilde dile getirmiştir:

“...en büyük şehirlerimizden en küçük köyümüze kadar arzu eden her vatandaşımızın istifadesine kolay bir şekilde sunulacak, dinî, ahlâkî bilgiler verecek neşriyata duyulan ihtiyaç, kendisini zarurî olarak hissettirmektedir. Hiç şüphesiz, böyle bir dinî hizmeti yerine getirmek de Diyanet İşleri Başkanlığı'na terettüp etmektedir. ...Dinimizin iman, ibâdet ve ahlâk düstûrlarını, helâl ve haramlarını, bütün buyruklarını ve yasaklarını, yurdumuzun en ücra köşelerinde yaşayan vatandaşlarımıza kadar duyurmak, maddî ve manevî yönden faydalı olmak maksadiyle, onbeş günde bir ve onaltı sahife olarak yayınlanması kararlaştırılan DİYANET GAZETESİ'ni bunu gerçekleştirmek üzere çıkacaktır.”³⁸⁴³⁸⁵

Lütfi Doğan'ın bu ifadeleri, dönemin İslamcı dergilerinin halka dinî konularda benimsedikleri din tasavvuru çerçevesinde bilgi aktarmaya çalıştıklarının Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından dikkate alındığını ve bu dergileri neşredenler tarafından alternatif bir dinî otorite oluşturma gayretlerine karşılık devletin dinî otoritesini temsil eden kurum tarafından *Diyanet Gazetesi* gibi bir neşriyatın çıkarılmasına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu istikamette Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Gazetesi*'ni yayınlarak halk nezdinde dinî otoritesine karşı alternatif bir otorite oluşmasının önüne geçmeye gayret etmiştir. Dolayısıyla *Diyanet Gazetesi*'nin toplumun dini anlama ve yaşama pratiklerini şekillendirmek ve dine dair alternatif söylemlerin etkisinde kalmadan dinlerini yaşamalarına imkan sağlayacak bir ortam oluşturmak amacıyla çıkarıldığını söylemek mümkündür.³⁸⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Gazetesi*'ni çıkartırken okuyucu kitlesini toplumun tamamı olarak belirlemiş ve gazete buna uygun bir içerikle çıkartılmıştır. Bu anlamda

³⁸⁴ Lütfi Doğan, “Başlarken”, *Diyanet* 1 (22 Kasım 1968), 16.

³⁸⁵ Çalışmada *Diyanet Gazetesi* ve İslamcı dergilerdeki ifadeler doğrudan aktarılırken kelimelerin kullanış ve yazım biçimi ile imla tarzı muhafaza edilmiş, yazım yanlışları da düzeltilmeyecek olduğu şekliyle aktarılmıştır.

³⁸⁶ Alternatif dini söylemlere karşı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın neşriyata yönelmiş olması, düşünce dünyasının inşasında neşriyatın nasıl bir öneme sahip olduğunun bilincinde olunmasıyla alakalıdır. Nitekim Lütfi Doğan, *Diyanet Gazetesi*'nin ilk sayısında “Bir cemiyetin düşünce seyrini yükseltmek, onu kemâle erdirmekte en büyük hizmetin matbuata düştüğü şüphesizdir. Güzel yurdumuzda halkımızın dinî ve ahlâkî esasları iyi bir şekilde öğrenmelerini en geniş çapta sağlama vasıtası neşriyatıdır.” diyerek Diyanet İşleri Başkanlığı'nın neşriyata ilişkin görüşünü ilk ağızdan ortaya çıkan gelişmeler doğrultusunda bir yayıncılık siyaseti yürüttüğü hususunda Mehmet Bulut'un Başkanlık tarafından köy hocaları ve köylüleri dinî ve kültürel manada bilinçlendirmek için yayınlanan bir dergi hakkındaki şu tespiti de isabetli ve önemlidir: “Öte yandan, edebiyatla ilgilenenlerin malumu olduğu üzere, bilhassa 1950 ve 1960'lı yıllarda, köylüyü ve köy hayatını konu alan hikâye ve roman türü kitaplar revaçtaydı ve bunların bir kısmı dinî değerleri erozyona uğratmaktaydı. Başkanlığın, bu tür teşebbüslerle alternatif bir yayın faaliyeti içine girdiği de düşünülebilir.” Bulut, “Başkanlığın Bilinmeyen Bir Süreli Yayını Yeni Köy Hocası / Köy Hocaları İçin Belleten”, 62.

Diyanet Gazetesi'nin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumsal hayata bir neşriyat aracılığıyla temas etme çabasının ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Lütfi Doğan'ın "Kendi sahası ile ilgili bilgileri halkımıza intikal ettirmekte bir ilim ve irfan vasıtası olarak düşünülen DİYANET GAZETESİ, İslâmiyeti bütün berraklığıyla aksettirdiği ölçüde başarı elde edecek, dine ve millete karşı ifaya borçlu olduğu görevini yapmış olmanın bahtiyarlığına erecektir."³⁸⁷ şeklinde dile getirdiği üzere Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu şekilde bir faaliyette bulunmayı kendisine vazife olarak telakki ettiği ve buna dinî bir vecibe anlamı yüklediği anlaşılır niteliktedir.

İçeriğinin güncel gelişmelerle de irtibatlı bir şekilde belirlendiği *Diyanet Gazetesi*'nde yalnızca önceden belirlenmiş konular ve meseleler ekseninde kaleme alınan yazılar neşredilmemiş, başta dinî hayatı yakından ilgilendiren gelişmeler olmak üzere, toplumun bilgi sahibi olmasında fayda görülen diğer tüm hususlara da yer verilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın topluma ulaşma hususunda gazeteyi tercih etmiş olmasının sebebi de burada bulunabilir. Yaşanan güncel gelişmelere olabildiğince kısa sürede karşılık verme ve daha fazla okuyucuya ulaşma isteği Diyanet İşleri Başkanlığı'nın on beş günde bir yayınlanan gazete çıkarma faaliyetini anlamlı kılmaktadır.

Diyanet Gazetesi'nin beşinci sayısında dönemin Devlet Bakanlarından Hüsamettin Atabeyli'nin dinî alanda zararlı yayınlarla mücadele edilmesine ilişkin verdiği beyanda Atabeyli "Teşkilât Kanunumuz vatandaş'ın dinî yönden aydınlatılması ve bu sahada zararlı yayınlarla mücadele edilmesini Başkanlığa vazife olarak vermiştir." diyerek Başkanlığın bu husustaki sorumluluğuna işaret etmiştir.³⁸⁸ Böylelikle dini alanda söz söyleme hakkının resmi olarak yalnızca Diyanet İşleri Başkanlığı'nda olduğu ortaya konulmuş, dinî alana ilişkin neşriyatın takip ve uyarı görevi Başkanlığın uhdesine tevdi edilmiştir. Burada zararlı yayın olarak belirtilen dini neşriyatın, 1960 sonrasında ortaya çıkan ve Türk din tasavvurundan bir sapmayı ifade eden çeviri faaliyetleri ve yerli olmayan din söylemleri çerçevesinde ortaya konan yayınların olduğu açıkça ortadadır. Nitekim *Diyanet Gazetesi*, Türk din tasavvuruna alternatif söylemleri bertaraf etmek amacıyla neşredilmiştir.³⁸⁹

³⁸⁷ Doğan, "Başlarken", 16.

³⁸⁸ "Devlet Bakanı Sayın Atabeyli Zararlı Yayınlarla Cesaretle Mücadele Edilmelidir dedi", *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 1.

³⁸⁹ "Bugün Türkiyemizde İslâm Dininin inanç, ibadet ve ahlâk konularında halkımızı aydınlatmak görevi Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiştir. Bu büyük hizmeti yerine getirmek için, Diyanet İşleri Başkanlığı

Diyanet Gazetesi'nin kırk dokuzuncu sayısında dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı Derleme ve Yayın Müdürü M. Saim Yeprem tarafından kaleme alınan yazıda,

“633 sayılı teşkilât kanunumuz Diyanet İşleri Başkanlığına toplumu din yönünden aydınlatmak, zararlı yayınlar konusunda uyarmak, müslüman halkımıza ve din görevlilerine en doğru dînî bilgileri vermek, onları yayın yoluyla da olgunlaştırmak görevlerini yüklemiştir. Gazetemiz bu görevleri müslüman halkımıza ve din görevlilerimize hitap eden bir yayın organı olarak ifa etmektedir. İslâm Dininin hurafelerden âzâde, tertemiz esaslarını öğretmek; çeşitli meslekî haberleri aktarmak; ...tıbbî, zirâî, teknik, pratik bilgiler vermek; ...dînî ahlâkî ve millî terbiyeyi geliştirecek mahiyette hikâye, şiir, roman köşeleri açmak suretiyle yerine getirmeye çalıştığımız kanunî görevimizde, her geçen gün gelişme kaydetmenin kıvancı içindeyiz.”³⁹⁰

cümleleriyle ifade edildiği üzere *Diyanet Gazetesi*, bünyesinde farklı pek çok konuda içerisinde yazıların bulunduğu çok yönlü bir muhteviyata sahiptir.

Diyanet Gazetesi'nde Malazgirt Zaferi, İstanbul'un fethi, Çanakkale Savaşı, Kıbrıs Barış Harekâtı gibi Türk milleti ve devletinin varlığının mevcudiyetini sağlayan tarihi vakıalar her yıldönümünde hatırlatılarak unutulmaz kılınmaktadır. Bu bir anlamda *Diyanet Gazetesi*'nin yayıncılık siyasetinin bir yönüne işaret etmektedir. Yaşanan tarihsel olayların önemini vurgulayan bu tip yazıların neşredilmesiyle toplum içerisinde bütünleşmenin sağlanması, sahip olunan değerlerin muhafazası ve bu değerler vasıtasıyla birliğin temini çabası ortaya konulmaktadır. Bu durum doğrudan Diyanet İşleri Başkanlığı'na yüklenen ve aynı zamanda Başkanlığı'nı da kendisini sorumlu gördüğü toplumun birlik ve beraberliğini sağlama vazifesiyle ilişkilidir. Bu anlamda toplumu İslamî ve millî değerler etrafında bilinçlendirmek amacıyla çıkartılan *Diyanet Gazetesi*'nde neşredilen yazılar, Türk milletinin varlığını idame ettirebilmesi ve geleneğini muhafaza edebilmesi için harcanan çabanın bir göstergesidir.

Diyanet Gazetesi'nin yazarları öncelikli olarak dönemin Diyanet İşleri Başkanları ve Diyanet İşleri Başkan Yardımcıları olmuştur. Bunun yanında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çeşitli kademelerden personellerinin yazılarına da yer verilmiştir. Ayrıca tarım, sağlık ve hayvancılık gibi hususlarda ise alanın uzmanları tarafından meseleler ele alınmıştır. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*'nin sabit bir yazar kadrosu bulunmamaktadır.

mevcud imkânlarını değerlendirerek, dînî hizmette halkımıza daha faydalı olmak gayesiyle “DİYANET” adlı bir gazetenin çıkarılmasını kararlaştırmış idi. Çünkü neşriyatın ferd ve cemiyet hayatında meydana getirdiği yapıcı veya aksine olan tesirleri, bugün başka bir şey ile mukayese imkânı yok gibidir.” Lütfi Doğan, “Sevindirici Bir Başlangıç”, *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 16.

³⁹⁰ M. Saim Yeprem, “3. Cilde Başlarken”, *Diyanet* 49 (15 Ağustos 1972), 1.

Diyanet Gazetesi 1990 yılının Aralık ayında yayınlanan üç yüz seksen ikinci sayısının ardından yeni dönemde farklı bir formda çıkartılmak suretiyle yayın hayatına veda etmiştir.³⁹¹ Böylelikle 1968 yılından beri yaklaşık olarak yirmi üç yıl yayın hayatı içerisinde olan *Diyanet Gazetesi*, günümüzde hala yayınlanmakta olan *Diyanet Aylık Dergi*'ye dönüştürülerek, bir dergi geleneğinin ortaya çıkmasının temellerini atmıştır.

1.3.2. Fedai

Ağustos 1963'te yayın hayatına giren *Fedai*'de "Allah'a Vata ve Hürriyete" mottosunu kullanmıştır. "Türk milliyetçiliği ve mukaddesatının imansızlar cephesi marifetiyle suikastlara maruz kaldığı şu zamanlarda, müdafaa cephesinde hissedilen boşluğu telâfi etmek düşüncesiyle neşir hayatına girmiş bulunuyoruz."³⁹² şeklindeki ifadelerle *Fedai*'nin çıkılma amacına işaret edilmiştir. "Çıktığımız müddetçe milliyetçiliğin ve mukaddesatın eğilmez müdafiliğini yapacak olan dergimiz, bu iki hasletin birbirinden ayrılmaz iki cevher olduğuna inanmaktadır. Bu itibarla Osman Yüksel'in senelerce evvel söylediği gibi, yolumuz: «Tanrı Dağı kadar Türk, Hıra Dağı kadar Müslüman»dır."³⁹³ sözleriyle *Fedai*'nin yayın çizgisinin İslamcı olduğu kadar milliyetçi olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu anlamda milliyetçilik ve İslamcılık düşüncesinin bir sentezinin *Fedai*'nin söylemlerine yansıdığını söylemek mümkündür. *Fedai*'nin tüm sayılarında milliyetçi anlatılar baskın bir şekilde kendisini göstermekte ve bu milliyetçi hava okuyucuya doğrudan hissettirilmektedir. "Biz Allah tarafından yer yüzünün efendisi olarak yaratılmış bir milletin fertleriyiz. Orta çağda bile idare ettiğimiz milletler, hürriyet ve adalet denilen mefhumu bizden öğrenmişlerdir. Bu gün garbın, meziyet diye telâkki edilecek ne kadar sevimli ve hoş tarafları varsa bunlar Türk mirasıdır."³⁹⁴ Üstünlüğü dinî temellere dayandırılarak inşa edildiği Türk milletinin Batı medeniyetinin ürünü olan güzel her şeyin ilk oluşturucusu olarak ortaya konulması, dergideki milliyetçi vurguların ne derece yoğun olduğunu açıkça göstermektedir.

Derginin ilk sayısında herhangi bir dış kaynaktan maddi destek alınmadığı belirtilmiş, okuyucuların destekleriyle derginin varlığını devam ettirebileceğine dikkat çekilmiştir.³⁹⁵

³⁹¹ Hamdi Mert, "Yeni Ebad, Yeni Muhteva", *Diyanet Gazetesi* 382 (Aralık 1990), 1.

³⁹² Fedai, "Yolumuz", *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 2.

³⁹³ Fedai, "Yolumuz", *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 2.

³⁹⁴ Cevat Rifat Atilhan, "Bilinmeyen Hakikatler", *Fedai* 3 (Ekim 1963), 19.

³⁹⁵ "Sayın Okurlarımızla", *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 20.

Kemal Fedai Coşkuner, Nevzat Tan ve Cevat Rifat Han gibi isimler derginin yazar kadrosunda yer almaktadır. *Fedai*'nin Temmuz 1970'de yayın faaliyetlerine ara verilmiş, Kasım 1979'da ise son sayısı yayınlanarak yayıncılık hayatına nokta konulmuştur.

1.3.3. Tohum

Tohum dergisi, "Fikre, San'ata, Ruha..." mottosu ile 1963 yılının Ekim ayında ÖNDER İmam Hatip Okulları Mezunları ve Mensupları Derneği tarafından yayın hayatına dahil edilmiştir.³⁹⁶ "Dergimiz, hiçbir zaman bir kişinin, zümrenin ve hele hiçbir siyasi cereyanın düşüncelerini yayma vasıtası olmayacaktır."³⁹⁷ şeklindeki ifade ile *Tohum* kadrosunun siyasi tarafsızlık gütmeyeceği ve bu doğrultuda neşriyatta da herhangi bir siyasi söylemin dile getirilmeyeceği belirtilmiştir. Ancak sol düşünce mensuplarının dini inanç ve milli çıkarılara saldırıda bulunması durumunda karşılık vermekten geri durulmayacağı dile getirilerek hangi siyasal düşünceyi taşıdıklarını ortaya koymasalar da hangi düşüncenin karşısında yer aldıklarını beyan etmişlerdir.³⁹⁸ "«TOHUM» Anadolu halkının bütün dertleriyle meşgul olacak. Onları sevecek. Köylüsü – kentlisi hakkında ileri geri söylenen yalanları, iftiraları teşhir edecek. Bu amaçla «TOHUM» her il ve ilçede en az bir muhabirle çalışmak kararındadır. Zaten «TOHUM» mensupları da öz Anadolu çocuklarıdır."³⁹⁹ ifadesinden de anlaşılacağı üzere *Tohum* kadrosu kendi coğrafi ve kültürel aidiyet merkezini Anadolu⁴⁰⁰ olarak belirlemiştir.

Tohum'un neşredilmesindeki çaba, "İslâmî hakikatleri ve millî dâvaları, fikir ve san'at açısından..." tetkik etmek ve "...milletin bütününe mal etmiye çalış..."mak olarak dile getirilmiştir.⁴⁰¹ Bu çaba doğrultusunda neşredilen *Tohum*'da siyasetten sanata, tarihten

³⁹⁶ Halit Bekiroğlu, "Tohum", "*Bir Başka Hayata Karşı*" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 2/177; Tuba Aydın, "Tohum Dergisi Semiyolojik Bir Okuma", *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler*, ed. Vahdettin Işık – Ahmet Köroğlu – Yusuf Enes Sezgin (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016), 468. Derginin ilk sayısında *Tohum*, "Milliyetçi ve idealist bir avuç gencin çıkardıkları..." bir neşriyat olarak nitelendirilmiştir. Refik Özdek, "Gerçekler", *Tohum* 1 (Ekim 1963), 25.

³⁹⁷ "Başlarken", *Tohum* 1 (Ekim 1963), 2.

³⁹⁸ "Başlarken", 2.

³⁹⁹ "Başlarken", 2.

⁴⁰⁰ "Anadolu deyince, anamdan emdiğim sütün lezzetini duyuyorum. Anadolu kütüphaneler dolusu kitap yazılabilecek bir sırrın ifadesi... Anadolu anaların dehası... Hüviyetimizin tuğrası... Anadolu, kâinat kütüphanesinde iki yapraklı bir kitap... Bir yaprağında: Mertlik, cömertlik, kahramanlık, hareket, merhamet, metanet, mânânın maddeye galibiyeti, iman, teslimiyet, cihat v.b. gibi lâhuti kelimeler... Diğer yaprağında, mahrumiyet, sıkıntı, çaresizlik, talihsizlik, v.s. gibi müellim kelimeler yazılı." Timurtaş Uçar, "Herşeyden Önce Anadolu", *Tohum* 4 (Ocak 1964), 11.

⁴⁰¹ "2. Sayı için...", *Tohum* 2 (Kasım 1963), 3.

dinî ilimlere dair pek çok alana ilişkin konulara yer verilmiştir. Ancak “Tohum, daha kuruluş ânında sıradan bir dergi olmak istemiyordu. Ne basit İslâmi bilgileri içine alan bir ilmihâl ne de ruhsuz ve soluksuz bir san’at dergisi.”⁴⁰² şeklinde ifade edildiği üzere bahsi geçen alanlara ilişkin konuları farklı bakış açıları ve yaklaşımlar çerçevesinde ele alma gayreti içerisinde olduğu dile getirilmiştir. Dergide bilhassa imam hatip okullarına dair konulara yer verilmiş ve eğitim meselesine imam hatip okulları çerçevesinde yaklaşmıştır.

Tohum’da Türk düşünce geleneği müntesiplerinin ifadelerinin yanında farklı İslam coğrafyasında ortaya çıkan İslamcı düşüncelere de yer verilmesi, söylemlerinin iki kaynaktan beslenen ve nihayetinde melez bir düşünce yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Bu anlamda *Tohum*’un Türk düşünce geleneği ile bağını koparmadan modern İslamcı düşüncelere başvurduğunu söylemek mümkündür. Yazar kadrosu ve yazıları iktibas edilen isimler oldukça fazla olan *Tohum*’un, 1980 darbesinin ardından yayınlanmasına ara verilmiş, dergi 1980’li yılların sonundan itibaren yeniden yayınlanmaya başlamıştır.⁴⁰³

1.3.4. Sancak

Haftalık siyasi mecmua şeklinde yayın hayatına dahil olan, Kemaleddin Şenocak’ın sahibi olduğu *Sancak* dergisinin ilk sayısı Aralık 1967’de çıkartılmıştır.⁴⁰⁴ Derginin ilk sayısında Şenocak, derginin çıkarılmasındaki gayenin ne olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Öyleyse gayemiz ne? Ne yapmak istiyoruz? Hemence söyliyelim: Allahın rızasına nail olmak en yüce emelimiz... Bunu da şimdiye kadar Rabbin lütuf ve keremiyle bizlere nasip ve müyesser eylediği neşir faaliyetlerimizle elde etmeğe çalıştık. Her türlü şarta rağmen aynı cehd ve gayretle devama kararlıyız. Bu sayü gayret bizim kaderimize yazılmış ve aslî vazifemiz olmuştur.”⁴⁰⁵

Şenocak bu sözleriyle neşriyat faaliyetlerini dünyevî bir çıkar gayesiyle yapmadıklarının altını çizmiştir. Ayrıca Şenocak, iyiliği emredip kötülükten men etme emri doğrultusunda

⁴⁰² “Fikre, Sanata, Ruha..”, *Tohum* 6 (Mart 1964), 3.

⁴⁰³ İslamcı Dergiler Projesi (İDP), “Tohum” (Erişim 10 Ağustos 2020).

⁴⁰⁴ *Sancak*’ın altıncı sayısının arka kapağında yer alan yazıda “Sancak bir gazete değildir. Hâlen kendi sahasında, cephemizin tek haftalık mecmuasıdır.” denilerek *Sancak*’ın muhteviyatına dair bir nitelendirmede bulunulmuştur. “Aziz Sancak Okuyucuları”, *Sancak* 6 (16 Şubat 1968), 20. *Sancak*’ın yedinci sayısında abonmanlık ücretlerinin alınamamasından dolayı haftalık yayın periyodunun on beş günde bir olarak değiştirilmesine karar verilmiştir. “Aziz Sancak Okuyucuları”, *Sancak* 7 (30 Şubat 1968), 20.

⁴⁰⁵ Kemaleddin Şenocak, “Sancağın Gölgesinde”, *Sancak* 1 (25 Aralık 1967), 3.

toplumun iyiliğe davet edilmesi için çaba sarf edilmesi gerektiğini belirtmiş ve “O halde mü’min kardeşlerimiz sizlere sesleniyoruz! Geliniz elbirliği ederek, duyurabildiğimiz kadar insanları hayra çağıralım, şerden uzaklaşmaları için yalvarıp yakaralım, mü’mince, mertce haykıralım.. Şüphesiz ki bu, zamanımızda topla tüfekte değil, yüce mefkûremizi neşir ve telkin suretiyle yapılacak ulvî bir cihaddır.” diyerek neşriyatı toplumun iyiliğe yönlendirilmesi ve kötülüklerden uzaklaştırılması yolunda başvurulacak bir araç olarak gördüğünü belirtmiştir.⁴⁰⁶ Dolayısıyla *Sancak*, dine hizmet etmek gayesiyle neşredilen bir dergi olarak yayın hayatına girmiştir.

Herhangi bir kişi, zümre ve düşünce ile rabitalı olmadıklarını belirten *Sancak* kadrosu, sağ veya sol görüşün mensubu olmadıklarını şu sözlerle dile getirmişlerdir: “Bizler geçici şöhret, şan peşinde koşanlardan değiliz. Ne politikaya kapıldık, ne de bir partiye kapıldık.. Ne bir zümreye dahil olduk, ne de bir fâninin izine koyulduk.. Hele zelil bir fikrin hiç zebunu değiliz.. Ne ortanın solunda ve ne de sağındayız.. Baş olmak kaygımız yok, ayak altında kalmak da istemeyiz.”⁴⁰⁷ Böylelikle *Sancak* yazarlarının herhangi bir siyasi oluşumla ilişkisinin olmadığına dikkat çekilmiştir.

Sancak’ta siyasete yönelik söylemler hükümet eleştirileri merkezli olarak ortaya konulurken; toplumsal hayata ilişkin tartışmalarda halkın yaşam pratikleri gibi hususlar eleştirel bir dil kullanılarak ele alınmıştır. Dinî hayata ilişkin söylemlerde ise Diyanet İşleri Başkanlığı’na karşıtlık besleyen ifadeler yer verilmemiş bununla birlikte kuruma yönelik bazı hususlarda tenkit ve taleplerde bulunulmuştur.

Kemaleddin Şenocak, Kemaleddin Nomer, Ahmed Bayezid ve Fehmi Cumalıoğlu gibi isimler derginin yazar kadrosu içerisinde yer almaktadır. *Sancak*, 19 Haziran 1968 tarihinde yayınlanan onuncu sayısıyla yayın faaliyetlerine ara vermiş, Eylül 1969 da bir sayı daha yayınladıktan sonra yayın dünyasından ayrılmıştır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Şenocak, “Sancağın Gölgesinde”, 3. “Sancak, evvelce İslâm Mecmuasında olduğu gibi, şuurlu, temkinli, hak ölçülere son derece bağlı, mümkün olduğu kadar basiretli ve başarılı bir neşriyat örneği daha vermek düşüncesinden doğmuştur.” “Aziz Sancak Okuyucuları”, 20. Bu ifadeden de anlaşılabilceği üzere *Sancak*, *İslâm Mecmuası* kadrosunun ortaya koyduğu hedefler doğrultusunda yayıncılık faaliyetinde bulunmak gayesiyle çıkarılmıştır.

⁴⁰⁷ Sancakdar, “Sancak Okuyucusu”, *Sancak* 1 (25 Aralık 1967), 4.

⁴⁰⁸ İslamcı Dergiler Projesi (İDP), “Sancak” (Erişim 10 Ağustos 2020).

1.3.5. Gölge

1975 yılında yayın hayatına giren *Gölge*, Necip Fazıl Kısakürek'in şahsıyla mündemice hale gelen Büyük Doğu ideolojisine bağlı kalarak,⁴⁰⁹ Salih Mirzabeyoğlu'nun önderliğinde Akıncılar⁴¹⁰ tarafından çıkarılmaya başlanmıştır.⁴¹¹ *Gölge*'nin kapaklarında "siyasi dergi" ibaresi yer alırken, derginin içinde "aylık kavga dergisi" ibaresine yer verilmiştir. "İnsanımız ve İncamızın kavgası" mottosuyla yayınlanmaya başlanan *Gölge*'nin ilk sayısında derginin çıkarılış amacının ortaya konulduğu yazıda,

"İsteğimiz odur ki; harekete dökülmeyen fikrin insan için yük olduğunu kavramış, içe dönüklük içinde kendi kendini yıpratıcı değil, daima dışa doğru yayılıcı, bunun içinde her fırsatı değerlendirici, bizden olmayanların öptükleri elleri öpmek gibi pasif bir davranış içinde değil, onların öptükleri elleri kıracak ruh ve aksiyon adamlarını gölge vasıtasıyla tanımak, tanıştırmak ve disiplinli bir işbirliği kurmaktır."⁴¹²

şeklinde yer alan ifadeler doğrultusunda *Gölge*'nin yalnızca var olan düzene yönelik söylemsel bir tepki mercii değil, aynı zamanda ortaya koydukları söylemleriyle örtüşen eylemlerin hayata geçirilmesini amaçlayan ve bu amaç doğrultusunda hareket edenlerin bir araya getirilmesi için çaba sarf eden bir kadro tarafından neşredildiğini söylemek mümkündür.

Türkiye'deki Müslümanlara ilişkin gelişmelerin yanı sıra diğer ülkelerdeki Müslüman toplumlara ve bilhassa "akıncı" olarak adlandırdıkları hareketlere yönelik gelişmelere ve bu akıncıların söylemlerine yer verilen *Gölge*'de evrenselci bir İslamcılık anlatısının

⁴⁰⁹ "Çağa can verecek savaş «Büyük Doğu» çizgisinde «Yeniden Büyük Türkiye» ideali için savaşaacağız." "Başlık Yok", *Gölge* 2 (Aralık 1975), 3. "Akıncılar Derneği'nin kurucuları arasında yer alan Mirzabeyoğlu, bir grup arkadaşıyla 1975 senesinde *Gölge* adında bir dergi yayımlar. Dergiyi çıkartan kadronun gayesi, Kısakürek'in murad ettiği genç olabilmektedir." Ümit Elönu, "Salih Mirzabeyoğlu (1950-1980)", "*Bir Başka Hayata Karşı*" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, ed. Lütfi Sunar, (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 2/315.

⁴¹⁰ Akıncılar hususunda bk. Ertuğrul Zengin, *Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye'de İslamcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi* (İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); Selman Saç, "Akıncılar", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 501-513.

⁴¹¹ *Gölge* dergisinin yayın hayatına dahil olmasını haber veren *Vesika*'da *Gölge*'nin muhtevisiyatına uygun bir görüntüye sahip olmaması eleştirilmiş ve bu durumun verilen mücadeleye hanel getirebileceğine dikkat çekilmiştir. "GÖLGE Dergisi, zulme başkaldıran bütün dünya müslümanlarının meselelerini haykırarak, evrensel bir kokuyla dikildi karşımıza. Ama... Bir derginin estetiği, takdimi, en az muhtevası kadar önemlidir. En büyük doğruları, en güzel şekilde söyleseniz bile, eğer onları mükemmel bir biçimde, çarpıcı bir estetik içerisinde sunamıyorsanız, bu savaşı kaybetmeye mahkûmsunuz. ...«Gölge» nin söyledikleriyle, muhtevasıyla yüzdeyüz hemfikiriz. Gönümüz, incamız, onun çok, hem de pek çok başarılı olmasını istiyor. *Gölge*'yi çıkaran genç gönüldaşları ikaz ediyoruz: Bu ilkel mizampajla bu iş yürümez. ...*Gölge*, İslâm dâvasının kavgası olarak çıktı. Öyleyse hepimize aittir ve dergi bizimdir." "*Gölge*", *Vesika* 1 (1 Aralık 1975), 30.

⁴¹² "Başlık Yok", *Gölge* 1 (Kasım 1975), 3.

hakim olduğu görülmektedir. Farklı ülkelerde kendi deyimleriyle akıncıların mücadeleleri okuyuculara aktarılarak bir dava birlikteliği de oluşturulmaya çalışılmıştır. *Gölge*'nin ilk sayısında mücadelelerini kime ve neye karşı yürüttükleri belirtilerek ötekilerinin kim olduğuna şu şekilde işaret edilmiştir:

“Akıncıların arkasında Batı emperyalizmi ve sermaye çevreleri olmamalıdır. Biz sermaye diktasına ve emperyalizmin her biçimine amansız düşmanlarız. Ve kavgamız yalnız Kapitalizme karşı da değildir. Biz bu rezil, insafsız ve zalim çağa baş kaldırıyoruz. Faşizmin pençesindeki İspanyol halkının, Kapitalizmin mazlumu dünya proleteriyasının ve Komünizmin kışlarında inleyen Çin ve Rus halkını da çağlar üstü mutlak fikir adına savunuyoruz. Bütün gerçekçi olmayan düzenlere karşı savaş halindeyiz.”⁴¹³

Herhangi bir siyasi oluşumun parçası olmadığını belirten *Gölge* kadrosu, zamana ve koşullara bağlı olarak siyasal tercihlerde bulduklarını dile getirmişlerdir.⁴¹⁴ Komünist, siyonist, kapitalist düşüncenin tesis ettiği ve istikamet verdiği düzenlere karşı mecburi olarak karşı faaliyette bulduklarını belirten *Gölge*'de “kendi öz şahsiyetimizi bulmak ve ona dönmek istiyoruz...” denilerek yola çıkılmıştır.⁴¹⁵

Gölge'de “Mutlak fikir” olarak adlandırılan davanın yürütülmesinin temel gayesi tüm müslümanları kapsayacak şekilde ortaya konulmuş ve bu doğrultuda evrenselci bir dil kullanılmıştır. “Müslüman bilmeli ki, dâvası, şu kadar nâfile ibadet etmek, günde şu kadar kuru kuruya tesbih çekmek, şu veya bu değildir. Onun davası, evrenseldir ve tek bir amacı vardır; «İnsanları, insanların kulluğundan kurtarıp, Allaha kul etmek» ve «yeryüzünden fitneyi kaldırmak» İnsanlar mutlak fikre boyun eğmedikçe ne kullara kulluktan kurtarılabilir, ne de fitne yeryüzünden kalkar.”⁴¹⁶ Bu doğrultuda *Gölge*'de var olan düzenin ortadan kaldırılması tek çözüm yolu olarak kabul edilmiş, mevcut düzenin gayri İslamî olduğunun altı çizilmiştir. Dolayısıyla *Gölge*'de dile getirilen söylemlerin merkezinde müesses düzenin eleştirisi ve talep edilen yeni düzenin kurulması olduğunu söylemek mümkündür.

⁴¹³ “Akıncı Baş Kaldırırken”, *Gölge* 1 (Kasım 1975), 20.

⁴¹⁴ “Başlık Yok”, *Gölge* 1 (Kasım 1975), 32.

⁴¹⁵ “Başlık Yok”, *Gölge* 1, 32. “Şunu açıkça belirtmeliyiz ki «kızıl kuyrukçu» düzen kadar, bizi «öz vatanımızda parya» yapan «renksiz kuyrukçu» düzenin de karşısındayız. Komünist olmayan fakat bize de katılmayanlar tarafsızlardır ki bunlar da ikiyüzlülerdir...” “Başlık Yok”, *Gölge* 4 (15 Şubat 1976), 3.

⁴¹⁶ Âdem Toprak, “Müslümanın Baş Kaldıracağı Gün”, *Gölge* 4 (15 Şubat 1976), 25.

İlk on bir sayısının ardından, Ocak 1977 tarihinde derginin neşredilmesine ara verilmiş, Nisan 1978’de *Yeniden Gölge* adıyla üç sayı daha yayımlanmış, Temmuz 1978’de ise derginin yayıncılık faaliyetleri sona ermiştir.

1.3.6. Akıncı Güç

Yayıncılık hayatı sekiz sayıdan ibaret kısa bir döneme tekabül eden *Akıncı Güç*, “İyi, Güzel, Doğru Yolunda” mottosuyla, Salih Mirzabeyoğlu’nun öncülüğünde, M. Fazıl Aslantürk’ün sahipliğinde 1979 yılının Haziran ayında çıkartılmaya başlanmıştır. *Akıncı Güç*’ün ilk sayısında yer alan “...gayelerin gayesine yol verici gaye (olmak) noktamızı “Büyük Doğu” olarak işaretleyebilir ve bu mihenk taşı etrafında dolanarak hareketimizi temellendirmeye çalışabiliriz.”⁴¹⁷ ifadeleri Necip Fazıl Kısakürek tarafından ortaya konulmuş “Büyük Doğu” ideolojisini kendilerine rehber edindiklerini göstermektedir.⁴¹⁸

Akıncıların, “mutlak fikir” kapsamında tesis etmek istedikleri düzen için yürütecekleri mücadelenin kaleme, yazıya dayalı kısmını teşkil eden *Akıncı Güç*, “...AKINCI, üniversitede, fabrikada, dairede, hasılı topyekün cemiyet meydanında “GÜÇ” sahibi cazibe merkezi olmaya doğru kavgasını verirken, “AKINCI GÜÇ”, bu kavga içerisinde bir ‘parça görevi’ yapan yayın organı...” hüviyetinde görülmüştür.⁴¹⁹ Bu doğrultuda *Akıncı Güç*’ün Akıncıların yürüttüğü mücadelenin önemli bir vechesi olduğunu söylemek mümkündür.

⁴¹⁷ S. Mirzabeyoğlu, ““Akıncı Güç” çevresinde”, *Akıncı Güç* 1 (Haziran 1979), 2.

⁴¹⁸ Necip Fazıl Kısakürek, *Akıncı Güç* dergisini inceleme imkanı bulduktan sonra şu ifadelerde bulunmuştur: “Gece yatağıma uzanıp dergilerini açtığım zaman ne göreyim iyi?.. Bir baştan öbür başa Büyük Doğu idealinin destanı... Hem de en derin fikir tabakalarına kadar nüfuz edici ve bugünkü aydın İslâm gençliğini Büyük Doğu mihrak ve istikametinde gösterici bir tahlil, terkip, tefekkür ve tahassüs ifadesiyle... ..15 yıllık oluşunun harcı içinde alın terim, hummalı nefesim ve olanca kıvılcıkta gücüm yatan “Millî Türk Talebe Birliği”nin nihayet ölü kalıplar içinde donduruluşu, tek ümit halinde yöneldiğim Ülkücü gençliğin de Henüz ruh adalelerine büyük vecd ve tefekkür cereyanını vermeye fırsat bulunmayışı önünde, bu, en beklenmedik yerden kendi kendisine yükselen ses, bana müjdelerin müjdesini getirdi: Onlar benim arımdan gelmeyecek, ben onların arkasından koşacağım!” Necip Fazıl Kısakürek, “Müjdelerin Müjdesi”, *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 12. Kısakürek’in bu ifadeleri *Akıncı Güç*’ün “Büyük Doğu” ideolojisini benimsendiğine ilişkin beyanının, ideolojinin oluşturucusu tarafından kabulü, icazeti manasına gelmektedir. Ayrıca Kısakürek, derginin üçüncü sayısında neşredilen yazısında *Akıncı Güç* kadrosunu “...Akıncı, Ülkücü ve daha bilmem neci çevreler bir arada, davamızın billur sarayını, kafağının, yani topyekün insanlıkça özlenen eskimez ve pörsümez ideal tepesinin en yüksek noktasında inşa istidadında mimar namzetleri...” olarak nitelendirmektedir. Necip Fazıl Kısakürek, “Işık”, *Akıncı Güç* 3 (15 Temmuz 1979), 8.

⁴¹⁹ Hüsnü Kılıç, “Akıncı Hareket Güç’lenirken”, *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 2. *Akıncı Güç*’ün yayımlanmasından beklenen amaç husus için bk. Hüsnü Kılıç, “Siyasi Şuur ve Siyasi Hareket”, *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 4.

Akıncı Güç'te yalnızca Türkiye'deki güncel gelişmelere değil, farklı İslam ülkelerindeki müslümanlara ve İslamî hareketlere yönelik gelişmelere de yer verilmiştir. Özellikle muhtelif ülkelerde İslamcı hareketlerin gerçekleştirdiği eylemler ve faaliyetler Akıncı faaliyetleri olarak nitelendirilmiş ve okuyucu kitlesine örnek olarak sunulmuştur. Bu anlamda bahsi geçen hareketler, düzen karşıtlığına yönelik söylemlerin bir tamamlayıcısı olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda *Akıncı Güç*'te asıl mesele gayri İslamî olarak nitelendirilen düzenin değiştirilmesi ve talip olunan iktidarın nasıl ele geçirileceği olmuştur.

Dergide üçüncü sayıdan itibaren “Türkiyeli Akıncıların Yayın Organıdır” ibaresi yer almış, Türk yerine Türkiye kavramı kullanılarak derginin zihniyeti ve kimleri temsil ettiği açıkça dile getirilmiştir. Beşinci sayısından itibaren “Siyasi, Aksiyoner Gençlik Gazetesi” ibaresi dergi kapağına eklenerek, derginin temel temaları ortaya konulmuştur. Salih Mirzabeyoğlu, H. Hüsnü Kılıç, Zübeyir Yetik, Atilla Özdür, Kurtuluş Tezvil gibi isimlerin yer aldığı bir kadrodan oluşan *Akıncı Güç*, Ekim 1979'da yayın hayatından ayrılmıştır.

1.3.7. Akıncılar

Yaşamın iman ve cihattan teşekkül ettiğinin ifade edildiği⁴²⁰ 3 Ağustos 1979 tarihli ilk sayısıyla *Akıncılar* yayın hayatına dahil olmuştur. Derginin ilk sayısında “İki gün birbirine eşit olmama prensibi içinde sürekli bir gelişme çizgisinde Hakkın tebliğinde üzerine düşeni yapacaktır. İyiye, doğruya, güzele giden yolda el ve gönül birliği edeceğiz. Akıncılar dergisi bu düşüncelerle yayın hayatına girmektedir. ...Her akıncı dergisi düşmana sıkılan bir mermi, dostu sunulan bir gül hükmündedir..”⁴²¹ şeklinde yer alan ifadelerle derginin yayıncılık düsturu ortaya konulmuştur. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Akıncılar, dergideki yazıların düşmanı alt edici bir mahiyete sahip olduğunu söylerken aynı yazıların kendileri ile aynı safta yer alanlara sunulan bir armağan ve övünç vesilesi olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca derginin ilk sayısında Akıncı gençliğin kim olduğuna dair “...çağlar üstü ve kavimler üstü bir nizam olarak islamı tek kurtuluş yolu olarak...” görenler şeklinde bir tanımlamada bulunulmuştur.⁴²² Böylelikle hem

⁴²⁰ “Hayat; İman ve Cihat'tır”, *Akıncılar* 1 (3 Ağustos 1979), 1.

⁴²¹ “Başlarken”, *Akıncılar* 1 (3 Ağustos 1979), 2.

⁴²² “Başlarken”, *Akıncılar*, 2.

derginin çıkarılmasındaki temel gaye hem de derginin arkasındaki kadronun kendisini nasıl tanımladığına işaret edilmiştir.

Akıncı cenah içerisinden çıkartılan diğer neşriyatlarda olduğu gibi *Akıncılar* mecmuasında da dünyanın muhtelif yerlerindeki Müslümanların karşı karşıya kaldığı sorunlara ve İslam coğrafyasında yaşanan gelişmelere yer verilmiştir. Bu mücadeleler Türkiye’deki okuyucularına bir örnek olarak sunulmuştur. Ayrıca *Akıncılar*’da İslamî olmadığının ileri sürüldüğü düzen karşısında yürütülecek mücadele bağlamında İran İslam Devrimi’ne hususi vurguların yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla *Akıncılar*’da müesses nizamın değiştirilmesine yönelik fikriyat çerçevesinde söylem üretildiğini söylemek mümkündür.

Mehmet Güney, Akif İnan, Arif Altunbaş, Rasim Özdenören gibi isimlerin yazar kadrosunu oluşturduğu *Akıncılar*’ın 19 Mart 1980 tarihinde yayınlanan onuncu sayısı ile birlikte yayın hayatına nokta konulmuştur.

1.3.8. Şûrâ

5 Ocak 1978 tarihinde “Şeriatçı bir gazete olabilir mi?”⁴²³ sorusunu kapağına taşıyarak yayın hayatına dahil olan *Şûrâ*’nın⁴²⁴ ilk sayısında “İslâm’ı dünyevi ve uhrevi hayatın her safhasını aklın idrakinden uzak en cüz’i noktalarına kadar tesis ve tanzim eden şeriatı malik, noksandan münezzeh, değişmez ve değiştirilemez yegâne nizam kabul eden bir kadro...” tarafından çıkartıldığı dile getirilmiş ve eğer “Mes’uliyetinin hesabını veremez vaziyete düştüğü, hasbilikten hesabılığe kaydığı ve düşmanın âmaline alet olma emarelerini hissettiği...” bir durum söz konusu olursa derginin yayın faaliyetlerinin sona erdirileceği belirtilmiştir.⁴²⁵ Böylelikle hem *Şûrâ*’nın hangi fikriyata sahip kimselerce neşredildiği hem de yayın çizgisi ortaya konulmuştur.

⁴²³ Bu sorunun cevabı ilk sayıda aynı başlıklı bir yazıda aranmış, öncelikli olarak şeriatın neliği üzerinde durulmuştur. Bahsi geçen yazı için bk. “Şeriatçı Gazete Olabilir mi?”, *Şûrâ* 1 (5 Ocak 1978), 2-3.

⁴²⁴ Gazetenin isminin ilk olarak *Şûrâ* olarak düşünülmeyeceğini Yılmaz Yalçınır şu şekilde anlatmaktadır: “...Şûrâ ilk andaki teşebbüsümüzde “es-Selâm” adıyla çıkacaktı. ...Ama sonradan bu isimle bir başka derginin 15 günlük çıktığını öğrenince, vazgeçmek mecburiyeti hasıl oldu. Doğrusu “es-Selâm” ismi pek güzeldi. Bunun üzerine düşündük taşındık ve tesbit ettiğimiz iki isim arasından Şurâ’da karar kıldık. Diğer isim “Ezan” idi. Ama isim ne olursa olsun, gazetede başlık olarak yer alırken, bunun, lâtin harfleriyle ve fakat ölümsüz elifbâ’nın estetik karakteriyle yazılmasıydı. Ve Şurâ’nın bugünkü başlığı işte böyle vücut buldu.” Yılmaz Yalçınır, “Şeriatçı Gazete..ci..”, *Şûrâ* 4 (26 Ocak 1978), 14.

⁴²⁵ “Bu Gazete”, *Şûrâ* 1 (5 Ocak 1978), 2.

Belli düşünce kalıpları etrafında kümelenen grupların çıkardıkları mecmualar yalnızca benimsedikleri düşünceleri okuyucu kitlelerine aktardıkları bir unsurun olmanın ötesinde, yürüttükleri davaların bir parçası hüviyetindedir.⁴²⁶ Bu mecmualar, onları çıkararak kadrolarca düşmana yönelik bir silah olarak tasvir edilmekte ve yazılan yazılarla bir mücadelede bulunulduğunun altı çizilmektedir. Bu doğrultuda *Şûrâ*'nın bu hüviyette olduğu ““Şurâ, haftalık bir gazete.. fakat, hem gazete hem silâh!” Bu silâh, Evvelâ Hakk'ın, müteakiben cemaatimizin rızasını kazanmak için kullanılacaktır. Bu silâh, Allah ve Resulü'nün yolunda, tek ve yegâne saadet nizamına kavuşabilmemiz için kullanılacaktır.”⁴²⁷ şeklinde ifade edilmiştir.

Şûrâ'da yalnızca neşredilen yazılar vasıtasıyla değil, her sayfanın başına iliştirilen kısa ifadelerle de doğrudan okuyucuya bir mesaj iletmekte ve bu doğrultuda bir algı oluşturma gayesine hizmet edilmektedir. Örneğin ilk sayının ikinci sayfasında “Bu düzen bizim değildir”, dördüncü sayfasında “Müslümanlar tek millettir.”, altıncı sayfada “Masonlara, Lionslara, Rotaryenlere İnanma” şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Verilen bu mesajlar, *Şûrâ*'nın benimsediği ilke ve değerleri kısa ve öz bir şekilde ortaya koymakta, aynı zamanda nasıl bir toplum tahayyül ettiklerinin anlaşılması açısından da yol gösterici olmaktadır. “Kullandığı dil ve söylem itibarıyla kurulu düzenle açık bir çatışma içeren dergide İslamcılığın daha sloganik ve kışkırtıcı izler...”⁴²⁸ Bu doğrultuda *Şûrâ*'da var olan düzenin yıkılması gerektiğine dair görüşler merkezde yer almış, bu durum var olan siyaset icracılarına ve devlete yönelik tutumlarını doğrudan etkilemiştir.

⁴²⁶ Bu zihniyete *Şûrâ*'daki şu ifadeler örnek gösterilebilir mahiyettedir: “Da'vâsı olmayan gazete yoktur. Şerîatı dava eden gazete vardır, dinsizliği da'vâ eden gazete vardır, parayı da'vâ eden gazete vardır, nüfuzu da'vâ eden gazete vardır; ...Gazete için, “adam sen de, hava cıva gazetesi, da'vâ ve fikir gazetesi değil” denmez. Bu hükümleri biz, muayyen bir da'vâyı elinde tutduğumuz için söylüyoruz. ...Çünkü bizim da'vâmız ademoğlunu mü'min-kâfir diye ikiye ayırırken, aynı zamanda da'vâ ve karşı da'vâ ölçüsünü de beraberinde getiriyor...”. Ahmed Selâmi, “Şer'i da'va ve Şura”, *Şûrâ* 2 (12 Ocak 1978), 7.

⁴²⁷ Yılmaz Yalçınar, “Eveet...”, *Şûrâ* 1 (5 Ocak 1978), 6. “Okumak ihtiyacı hissedilmeyen gazete, gazete değildir. Dua edelim; Şurâ, gazete olsun. Hem de öyle gazete ki, küfre karşı ölüm saçan bir silâh olsun. Kâfirler, ehl-i bid'at, mürailer, münafıklar şaşkına dönsün. Mü'minler mesrur olsun.” Yılmaz Yalçınar, “Yeniden”, *Şûrâ* 5 (16 Şubat 1978), 7. Bu ifadeler aynı zamanda *Şûrâ*'da uzlaşmacı bir tavır içerisinde olunmayacağına da beyanı hüviyetinde olmuş, bu durum *Şûrâ*'da şu şekilde dile getirilmiştir: ““Şûrâ, İslâmî gazete... Gazete fakat, hem gazete hem silâh!..” dedik. Silâh'ın konuştuğu yerde uzlaşma yoktur. Uzlaşmanın yapılacağı yere de silâhla gidilmez. O halde, Şûrâ, her ne sebeple olursa olsun -eğer stratejik zaruret icabı değilse- asla objektif habercilik yapamaz, yazılarıyla “uzlaştırıcı” vazifeler yüklenemez.” “Omuz Omuza”, *Şûrâ* 10 (23 Mart 1978), 2.

⁴²⁸ Nazım Maviş, “İslamcılık Düşüncesinin Değişimini İslamcı Dergiler Üzerinden Okumak”, *Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 1/208.

Böylelikle *Şûrâ*'da ortaya konan söylemler Türkiye'de gerçekleştirmek istedikleri düzen değişikliğine yönelik olmuştur.

Yılmaz Yalçın, Selahaddin Eş Çakırgil, Mekki Yassıkaya ve Ömer Yorulmaz *Şûrâ* kadrosunu oluşturan isimler arasında yer almaktadır.⁴²⁹ 30 Ekim 1978 tarihli kırk birinci sayısının kapağında yer alan “Sizleri bir kere daha Tevhid Bayrağını yüksekte tutmaya çağırıyor ve neşriyatımızı tatil ediyoruz.”⁴³⁰ ifadeleriyle *Şûrâ*'nın yayın faaliyetlerine son verilmiştir.

1.3.9. Tevhid

17 Aralık 1978 tarihinde “İran’da Zafere Duacıyız” ifadelerinin yer aldığı kapak yazısıyla *Tevhid*, *Şûrâ*'nın kapatılmasının ardından “...haftalık bir gazete olarak, İslam davasının ezelden ebede devam edecek hakka davet mücadelesinde üzerine düşeni yapmak gayreti...” ile “İmkanları nisbetinde, Hakk’ın mühimmat iççiliğini yapma...” hedefini dile getirerek yayın hayatına dahil olmuştur.⁴³¹ Maddi imkanlarının kısıtlı olması durumu, *Tevhid* kadrosunun Milli Selamet Partisi ve Akıncılar teşkilatının yanı sıra dönemin diğer İslamcı dergilerini çıkartan isimler ile yollarını kesiştirmiştir.

“Şûra'nın yayın hayatına son vermesinden sonra, meydana bir boşluğun hissedileceği düşünülebilirdi: bunu, Tevhid'i çıkaran arkadaşlar da düşündüler. Ama haftalık bir gazetenin çıkarılmasında ilk bir-birbuçuk ayın para işlerini çevirebilmek için elde bulunması gereken meblağ, asgari 5-600 bin liraydı. Halbuki elde avuçta böyle bir meblağın onda biri ancak vardı. ...Tam bu sırada devreye Akıncılar Derneği girdi. Umumi neşriyatın mes'uliyeti Selahaddin Eş tarafından deruhte olunacak haftalık bir gazetenin finansmanını karşılayabileceklerini bildirdiler. ...Gazetenin çıkarma hazırlıkları devam ederken, çıkış günü olarak İslam takviminin yılbaşı olan 1 Muharrem esas alınmıştı ve bu sebeple de 1 Muharrem 1399 (1 Aralık 1978) günü gazetenin piyasaya verilmesi planlanmıştı. Ne varki, evdeki hesap çarşıya uymadı. Çünkü, Akıncılar'la temasımız devam ederken, Ankara'dan bir haber geldi. MSP Lideri Erbakan Tevhid'i çıkaracak arkadaşlarla görüşmek arzusunda bulunmuşlardı. ...Tabiatıyla bu gelişmeler içinde gazetenin bir müddet gecikmesi kaçınılmaz bir zaruret olarak karşımıza çıktı. Çünkü, gazetenin finansmanı, Akıncılar gibi maddi güç bakımından imkanları sınırlı bir teşkilata büyük bir yük olacaktı. ...Bu durum karşısında, camiamızın böyle iki güzide teşkilatıyla prensiplerde ittifak hasıl ettikten sonra mali ihtiyaçların karşılanması o teşkilata da bırakılabilirdi. ...Binaenaleyh, eldeki mevcut imkanla en büyük

⁴²⁹ Kâmil Yeşil, “Şûra-Tevhid-Hicret Gazeteleri ve İslami Düşüncede Radikal Tavrı”, *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme*, ed. Vahdettin Işık – Ahmet Köroğlu – Yusuf Enes Sezgin (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016), 420.

⁴³⁰ “Başlık Yok”, *Şûrâ* 41 (30 Ekim 1978), 1.

⁴³¹ “Bir teşebbüsün hikayesi..”, *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 19.

tasarruf zihniyetiyle değerlendirilerek, böyle bir gazetenin çıkarılmasına teşebbüs edilip, TEVHİD neşriyat hayatına atılmış oldu.”⁴³²

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Tevhid*, hem siyasi alanda yer alan bir partiden hem de İslamcı cenah içerisinde yer alan farklı şahıslardan destek alarak ve onları bir araya getirerek yayınlanmaya başlamıştır.

Müesses nizamın karşısında yer alındığının derginin her sayısında açıkça ortaya konulduğu *Tevhid*'de İran İslam Devrimi'ne özel bir önem atfedilmiştir. Devrim, yalnızca siyasi bir olay olarak ele alınmamış, düzene karşı gerçekleştirilmek istenen faaliyet hususunda tetikleyici, yönlendirici ve eğitici bir mesele olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda İran İslam Devrimi'ne yönelik ortaya konulan övgüler, aynı zamanda talep edilen değişimin bir göstergesi hüviyetindedir.

İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan siyasi hareketleri sayfalarına taşıyan *Tevhid*'in yazar kadrosunda Hüsnü Aktaş, Beşir Eryarsoy ve Selahaddin Eş Çakırgil gibi isimler yer almıştır. Ağustos 1979'da yayınlanan otuz ikinci sayısı ile *Tevhid* yayın hayatından ayrılmıştır.⁴³³

1.3.10. Hicret

Hicret, “Cemaat'ten Devlet'e...” ve “İslam'ın emrinde haftalık bir gazete fakat... Hem gazete Hem silâh...” sloganlarıyla *Tevhid*'in kapatılmasının ardından, yazı ekibinin bir kısmının aynı muhteviyata sahip, aynı çizgide yayın hayatına devam etmek isteği üzerine, derginin mesuliyetini üstlenen Selahaddin Eş'in öncülüğünde Eylül 1979'da haftalık olarak çıkartılmaya başlanmıştır. *Hicret*'i ortaya çıkaran ekip, *Tevhid* kadrosu içerisinde yaşanan fikir ayrılıklarının neticesinde dergiden ayrılan isimlerdir.⁴³⁴ Bu açıdan *Hicret*,

⁴³² “Bir teşebbüsün hikayesi..”, 2. *Tevhid* kadrosu, MSP ile irtibata geçilmesinin yanlış anlaşılması ve değerlendirilmemesi amacıyla yaptıkları görüşmede durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Tevhid, herhangi bir dernek veya siyasi partinin resmi neşir vasıtası olmadığı gibi, neşriyatıyla onları ilzam etmek gibi bir mes'uliyeti de yüklenmek istemeyecektir. Akıncıların müzaheretinden memnun olduğu gibi, MSP'nin de alaka göstermesinden de aynı memnuniyet duyulmaktadır. Tevhid'in etrafında bir araya gelenlerin ortak kanaatine göre, mevcud partiler düzeninde kesin tercihimizin tekrar ifadesine bile lüzum görmüyoruz. Ancak bu siyasi kuruluşun sesi olarak, onun haber bülteni durumunda gözükmek gibi bir düşünce kesinlikle mevzubahs değildir.” “Bir teşebbüsün hikayesi..”, 2.

⁴³³ *Tevhid*'in yayın hayatına son verilmesi hususunda bk. “Neşriyatımız Sustu ise de, Siperden Çıkmayacak, Bayrağımızı (Tevhid) Elden Bırakmayacağız!”, *Tevhid* 32 (Ağustos 1979), 10-15.

⁴³⁴ “...bazı kardeşlerimiz diyecekler ki; öyleyse TEVHİD'i terk ederek, neşriyatına son vermesine niçin vesile oldunuz? Önce şunu belirtelim: Eğer bu sualdeki asıl hedef inancımızın mücadelesinde kendilerine itimad olunan bir ekibin mücadele vasıtasının ellerinden alınmasından doğan bir üzüntüyü ifade etmek ise; o zaman hiç üzölmeye gerek yok.. Çünkü işte aynı ekib, şimdi de “Cemaat'ten Devlet'e” esprisini taşıyan HİCRET'te elele verdiler, mücadelelerine kaldıkları yerden, aynı şevk ve heyecanla –ve biraz daha tecrübeler edinmiş olarak- devam ediyorlar. ..biz şeriatı anlamak bakımından kendileriyle ihtilafa

Şurâ ve Tevhid'in bir devamı olmakla birlikte aslında bu dergileri neşreden fikri kadro arasında meydana gelen ayrılıktan kaynaklanan bir kopuş manasına da gelmektedir.

“Farz-ı muhal, “ben, bana şeriat iddiasıyla reislik yapacak olanların alınını karışlarım; bir müslümanın riyasetinde çalışmaktansa gider, bir keferenin emrinde çalışırım, benim mizacım bu; şeriat benim mizacımı mı değiştirecek? Ben özür dilerken bile kazığımı atarım, ben ağırlığımı hissettiğim an karşımdakini harcarım, bu işi ancak ben yaparım... Bu vasıtanın bütün mal varlığı devamıza tahsis edilmiştir diye ortak kararımıza bakmayın, ben bu gazetenin sahibiyim, ama bunu tevazuumdan dolayı söylememiştim, bugüne kadar.. Benim mizacım bu.. Şeriat benim mizacımı değiştiremez!.. gibi sözler edebilen kimselerle bir arada bulunmamızın asla mümkün olmadığını, bu gibi sözleri söyleyenleri kendi nefislerinin kabarmış dalgaları arasına terk edip bir kenara çekileceğimizi, yarın için de şimdiden taahhüd ederiz.”⁴³⁵

Hicret'in de bir gün bırakılıp bırakılmayacağına yönelik oluşabilecek bir şüpheye dair ortaya konulan bu ifadeler, *Tevhid* içerisinde meydana gelen ayrılıkların ne boyutta olduğunu açıkça göstermektedir.

Hicret'in çıkarılış amacı genel itibarıyla Müslüman toplumun sesi olmak, var olan düzene karşı bir duruş sergilemek olarak dile getirilmiştir. Mecmuanın ilk sayılarında hicret kelimesinin anlamı, tarihte hicret olayı, hicretteki gaye gibi başlıklar taşıyan yazılar incelendiğinde, derginin hangi gayeyle çıkarıldığı daha anlaşılır hale gelmektedir. *Hicret*'in fikrî kadrosu, mevcut devletin İslam devleti olmadığı kanısında olup, bu doğrultuda hicret etmeyi bir zorunluluk olarak kabul etmişlerdir. Bu fiili de *Hicret* dergisinde kaleme aldıkları yazılar aracılığıyla yapmışlardır. Var olan müesses nizamın “tağuti” olarak nitelendirildiği *Hicret*'te İran İslam Devrimi'ne yönelik vurgulara yer verilerek, mevcut düzenin yıkılmasına yönelik talebin altı çizilmiştir.

Hicret'in 21 Nisan 1980 tarihinde yayınlanan son sayısında “Neşriyatımızı –şimdilik-tadil ediyoruz” duyurusuyla yayıncılık faaliyetlerine ara verdiklerini açıklamışlardır. Son sayının kapağında yer alan “Tağut’a teslim olmak yok! Mücadele sürecek”⁴³⁶ ifadesi de yazar kadrosunun faaliyetlerine devam etme niyetinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemden itibaren dergi kadrosu kendi ifadeleri ile “susarak konuşma”⁴³⁷ dönemine girmiştir.

düştüklerimizi açıkladıklarımızla bir arada bulunamazdık.” “Hicret'ten Okuyucuya”, *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 19.

⁴³⁵ “Hicret'ten Okuyucuya”, 19.

⁴³⁶ “Tağut’a Teslim Olmak Yok”, *Hicret* 21 (21 Nisan 1980), 1.

⁴³⁷ Selâhaddin Eş Çakırgil, “Susunluğumuz Başlarken”, *Hicret* 21 (21 Nisan 1980), 16.

1.3.11. İslâmî Hareket

“Din, yalnız Allah’ın oluncaya ve fitne yeryüzünden kalkıncaya kadar...” sloganıyla yayın hayatına dahil olan *İslâmî Hareket*’in ilk sayısı 1 Şubat 1978’de yayınlanmıştır. *İslâmî Hareket*’in çıkartılma amacı ikinci sayında “Elinizdeki gazete her yönüyle dar imkânlarla rağmen bir inanç ve aksiyon neticesi çıktı. ... Yeminle başladık bu dâvaya: Din, yalnız Allah’ın oluncaya ve Fitne yeryüzünden kalkıncaya kadar...”⁴³⁸ ifadesiyle dile getirilmiştir. Mecmuayı çıkartan zihniyet ise “İslâmî Hareket, bir şuurlu yönelişin adıdır. Temelinde Allaha iman yatmaktadır. Dolayısıyla, her türlü şartlanmışlığın ve tepkinin ötesinde, «inançtaki dirilişin» belirtisidir.”⁴³⁹ sözleriyle tanımlanmıştır.

İslâmî Hareket bir bütün olarak incelendiğinde dergide hem Selçuklu ve Osmanlı geleneğini öven hem de bahsi geçen gelenekten hiçbir şekilde beslenmeyen modern anlatıları bir arada görmek mümkündür. Örneğin Osmanlı Devleti ile alakalı ifadelerin geçtiği neredeyse her yerde Osmanlı’nın bir ırk değil bir İslam devleti olduğu hususiyetle vurgulanmaktadır. *İslâmî Hareket*’in Türklüğün bir millet olmadığı vurgusu⁴⁴⁰ hatırlanıp bu ifadeler o şekilde bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda bu söylemin temelde Türk geleneğini Türklükten arındırmak gibi bir amaca matuf olduğunu söylemek mümkün hale gelmektedir. *İslâmî Hareket*’te öne çıkan bir diğer husus var olan düzenin gayri İslâmî olduğu düşüncesini merkeze alarak söylemlerin üretilmesi ve bu doğrultuda söylemlerin var olan düzenin yıkılmasına yönelik olmasıdır. Bu anlamda *İslâmî Hareket*’te özellikle İran’daki hareketler ve İran İslam Devrimi’ne vurgular yapılmıştır.

İslâmî Hareket’in kadrosunda Sedat Yenigün (Mehmed Mengüç), Selâhaddin Eş Çakırgil, Beşir Eryarsoy ve Yaşar Ömeroğlu gibi isimler yer almaktadır. 5 Temmuz 1980’de derginin fikrî lideri olan Sedat Yenigün’ün öldürülmesinin ardından *İslâmî*

⁴³⁸ İslâmî Hareket, “Gönülverenlerle”, *İslâmî Hareket* 2 (1 Mart 1978), 2.

⁴³⁹ İslâmî Hareket, “Gönülverenlerle”, 2.

⁴⁴⁰ “«Kürt» diye bir millet yoktur! Nasıl ki, Türk, arap diye, Japon, İngiliz, rus diye bir takım milletler de yoksa!. Bizim mânalarımız, mefhumlarımız inancımızdan neş’et eder. İslâm’da millet aynı inanç etrafında birleşmiş insan topluluğu demek olduğuna ve bütün insanlar da temelde İslâm ve küfür milleti diye ikiye ayrıldığına göre; kürt bir inancın ismi midir ki, bir millet olsun, keza, Türk, Arap, Japon, İngiliz, Kızılderili, Sarı derili, zenci vs. Bunlar birer inancın ismi midirler ki, bunlara «millet» diyelim. ...biz, müslüman olarak her türlü kavmiyetçiliğin kesin bir sapıklık olduğuna inandığımızı göre, insanların şu veya bu ırktan, kavimden olmaları gibi düşüncelerle hareket etmek hakkını kendimizde göremeyiz.” Selâhaddin Eş Çakırgil, “Türkiye Müslümanlarını Bekleyen Yeni Bir Fitne: Türklük-Kürtlük Sürtüşmesi”, *İslâmî Hareket* 6 (1 Temmuz 1978), 12.

Hareket, bunalımlı bir döneme girmiş ve 1 Eylül 1980’de yayınlanan otuzuncu sayısı ile yayın hayatından ayrılmıştır.⁴⁴¹

1.3.12. İstiklâl

İstiklâl, 1985 yılının Ekim ayında yayınlanan ilk sayısı ile yayıncılık alanına dahil olmuştur. Yalnızca Türkiye’de değil, muhtelif Avrupa ülkelerinde de satılan⁴⁴² derginin çıkarılma amacı ilk sayıda şu şekilde ortaya konulmuştur:

“Küfrün, şirkin ve zulmün yeryüzünde direk ya da dolaylı olarak egemenlik kurup Allah Tebareke ve Teala’nın yeryüzü hakimiyetinin gasbedildiği İslam ümmetinin ve mustaz’af halklarının esaret ve safaletle mahkum edilip can, mal, ırz, namus ve iffet masumiyetlerinin ayaklar altında çiğnendiği, fitne, fesad ve cahiliyye adetlerinin alabildiğince yaygınlaşıp insanların fitri ahlakı bir yozlaşmayla geniş bir bunalım ve buhrana sürüklendiği, İslami gerçeklerin unutturulup İslam dışı her düşünce ve sistemin insanlar için genel geçer ilan edildiği karanlık bir çağda yaşıyoruz. Bu düzlemde müvahhid Müslümanların ilk görevi; İkbâl’in “Ey Müslüman! Zamanın Nemrudlar’ını iyi tanı ki, sen de iyi bir İbrahim olasın” sözü bağlamında, içinde yaşadığımız çağı, siyasi, kültürel ve ideolojik putlarıyla karartan Nemrudlar’ın ve yandaşlarının karşısına Tevhid meşalesiyle dikilmektedir. İstiklâl dergisinin hedefi ve yayın politikası sözü edilen hususlar doğrultusunda olup bu görevi şartlar ve imkanlar muvacehesinde bir dergi çalışması bağlamında ifa etmeye çalışacaktır.”⁴⁴³

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *İstiklâl* kadrosu mevcut düzen karşısındaki tutumunu ortaya koymak gayesiyle ve bunu da “Tevhid meşalesi” olarak nitelendirerek yayın faaliyetine başlamışlardır. *İstiklâl* de var olan düzene karşı bir mücadele yürütülmüş ve bu doğrultuda düzen değişikliğine yönelik talepler için İslam coğrafyasındaki farklı hareketler örnek gösterilmiştir. Bu hareketlerden ise özellikle İran İslam Devrimi ön plana çıkartılmış ve bu doğrultuda hareketin mezhepsel farklılıklar göz önünde bulundurularak değerlendirilmesinin önüne geçilmeye gayret gösterilmiştir. Bu anlamda dergide bilhassa İran’ın bir örnek olarak konu edinildiğini söylemek mümkündür.

Dergide Atasoy Müftüoğlu ve Hamid Algar gibi isimlerin yanında Murtaza Muharri, Lois Lamya el-Faruki, Kelim Sıddıki, Muhammed Hüseyin Tabatabai ve Ali Şeriati gibi isimlerin metinlerine yer verilmiştir.⁴⁴⁴ Böylelikle *İstiklâl*, kapağında yer alan “Aylık

⁴⁴¹ İslamcı Dergiler Projesi (İDP), “İslami Hareket” (Erişim 10 Ağustos 2020).

⁴⁴² İslamcı Dergiler Projesi (İDP), “İstiklâl” (Erişim 10 Ağustos 2020).

⁴⁴³ “Başlarken”, *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 2.

⁴⁴⁴ “Sabit bir yazar kadrosunun olmaması ve genellikle çeviri ağırlıklı yazıların yayınlanması nedeniyle *İstiklâl*’in diğer İslamcı dergilere kıyasla daha zayıf bir yayın hayatı olduğunu söylemek mümkündür. Bazı sayılarda yayımlanan makalelerin tekrara düşmesi de bu intibayı desteklemektedir.” Fatma Aladağ, “İstiklâl”, “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 2/476.

Evrensel İslami Siyaset ve Kùltür Dergisi” ibaresindeki “evrensel” vurgusuna uygun bir kadro elinden çıkmıştır. *İstiklâl*’in 1986 yılının Mayıs ayında yayınlanan sekizinci sayısı ile sekiz ay süren yayın hayatına nokta konulmuştur.

1960’lardan 1990’lara kadar yayınlanan İslamcı dergiler hakkında özet bir bilginin verildiği ve genel eğilimlerinin hùlusa edildiği bu bölüm doğrultusunda şunu söylemek mümkündür ki İslamcı dergiler bahsi geçen 30 yıl içerisinde hem Türkiye’de hem de uluslararası alanda yaşanan siyasi değişim ve dönüşümler çerçevesinde hem zihniyet hem de söylem bakımından büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Aynı dönemde *Diyanet Gazetesi* ise ilk çıktığı dönemde ortaya konulan, toplumu dinî hayata ilişkin konularda bilgilendirme, toplum içerisinde birlik ve beraberliği tesis etmek gibi gayeler etrafında faaliyet göstermeye devam etmiştir. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*’nde yalnızca toplumun ihtiyaçlarına binaen içeriğinde değişiklikler yapılmış ancak bu durum söylemlerin ortaya konulmasını sağlayan zihniyete sirayet etmemiştir. Bu durum temelde *Diyanet Gazetesi*’nin kaynağını ifade eden Türk düşünce geleneği sabit kalırken, İslamcı dergilerin kaynaklarını ifade eden unsurların her geçen gün değişim göstermesi ve ortaya çıkan siyasi gelişmeler çerçevesinde bu unsurlara yeni kaynaklar eklenmesi sebebiyledir.

BÖLÜM 2: MODERN TÜRKİYE’DE DİN SİYASET İLİŞKİLERİNİN TECESSÜM ETMİŞ HALİ OLARAK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte belli alanlarda Osmanlı Devleti’nden kopuşlar yaşanmış olsa da bazı kurum ve yapılar varlığını koruyarak, yeni devlet yapılanması içerisinde kendisine yer bulmuş ve bu anlamda Türk yönetim geleneğine, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla birlikte bir halka daha eklenmiştir.⁴⁴⁵ Osmanlı Devleti’nin yönetim mekanizması içerisinde önemli bir yere haiz olan Şeyhülislâmlık makamının⁴⁴⁶ ve Millî Mücadele döneminde din işlerinin yürütülmesi hususunda tesis edilen Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti’nin⁴⁴⁷ mirasçısı olarak kabul edebileceğimiz Diyanet

⁴⁴⁵ Halil İncalcık bu durumu şu şekilde izah etmektedir: “Türkiye Cumhuriyeti, hangi alanlarda ne dereceye kadar Osmanlı’nın bir devamı sayılabilir? Toplum, yaşanan zaman, sürekli bir değişim içindedir. Fakat belli bir toplumun temel yapısını, inanç ve değerler sistemini, örfüâdatını, davranış biçimlerini yine de belli bir dönem içinde devamlılık halinde buluruz. ...Kuşkusuz, Osmanlı dönemindeki Türkiye, derin değişikliğe rağmen yaşam biçimleri, örfüâdât gibi birçok alanda kuvvetle yaşamaktadır.” Halil İncalcık, “Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı”, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası* (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014), 183.

⁴⁴⁶ Şeyhülislâmlık makamı hususunda detaylı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/91-96; Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014); Mehmet Yüksel, “Osmanlı Toplum Yapısında Şeyhülislâmlık Makamına Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/3 (Aralık 2016), 3487-3500; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002); Kemaleddin Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 67-82; Davut Dursun, *Yönetim – Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 227-239.

⁴⁴⁷ “Osmanlı İmparatorluğu döneminde Şeyhülislâmlık eliyle yürütülen din işleri, 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra kurulan Büyük Millet Meclisi hükümetleri döneminde Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti tarafından yürütülmüştür. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin, 23 Nisan 1920 tarihinde açılışından 10 gün sonra, yani 3 Mayıs 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanunla, İcra Vekilleri Heyeti oluşturulmuştu. Oluşturulan bu bakanlıklardan bir tanesi de, Şer’iyye ve Evkâf Vekâletiydi. Bu bakanlık, Osmanlı İmparatorluğundaki Bab-ı Meşihatın, yani Şeyhülislâmlığın ve Evkâf Nezaretinin yetki ve sorumluluklarını yüklenmiştir.” Mustafa Fayda, “Cumhuriyetin İslâm’ın Temel Kaynaklarına Atfettiği Önem ve Değer”, *Kuruluşunun 80. yılında Diyanet İşleri Başkanlığı*, haz. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 27. Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti hususunda bk. Ali Akyıldız, “Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/7-8; Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 83-85.

İşleri Başkanlığı bu durumun bizatihi göstergesi hüviyetindedir.⁴⁴⁸⁴⁴⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilen *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)* serlevhalı eserde öncelikli olarak Şeyhülislâmlık ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti tanıtılmış ardından Diyanet İşleri Başkanlığı da bu tanıtımların devamına eklenerek burada kurumlar arası devamlılık fikrinin olduğu açıkça gösterilmiştir.⁴⁵⁰ Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kendisini bahsi geçen bu kurumların ve bu kurumlar tarafından tesis edilen geleneğin bir devamı olarak tasavvur ettiği söylenebilir.⁴⁵¹ On altıncı Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

⁴⁴⁸ “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın – Meclis hükümeti bir yana- T.C. Devleti için menşe devlet olan Osmanlı İmparatorluğu idaresindeki mukabili “Meşihat (Şeyhülislâmlık)” müessesesidir.” Hamdi Mert, “Türkiye'nin Manevî Hayatında DİYANET'in Yeri”, *Diyanet Aylık Dergi* 9 (Eylül 1991), 5. “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tarihsel kökleri İslam'ın varlık bulmaya çalıştığı başlangıç süreçleriyle kolaylıkla ilişkilendirilebilse de onun kendine mahsus işleyişi Cumhuriyet'le birlikte başlamıştır. Ona Osmanlı hatta Selçuklu yönetim şeması üzerinden kök bulma çabası içinde olanlar yok değildir ama temel nitelikleri ve işleyiş tarzı dikkate alındığında kurumun oldukça yeni sayılabilecek zamanların ürünü olduğu söylenebilir. Kuruma asalet kazandırmak ve onu temellendirme konusunda daha köklü bağlantılarla ilişkilendirme çabası bir noktaya kadar mazur görülebilir. Esasen din alanında yeniden bir yapılandırma çabası içinde ortaya çıkan kurumu eski uygulama ve örnekleri dışarıda bırakarak değerlendirmek de pek mümkün değildir. Örneğin Nizâmülmülk'ün yönetsel uygulamaları çerçevesinde dinin devlet bünyesinde bir organ olarak tasarlanması hiçbir şekilde göz ardı edilemez. Öte yandan Osmanlı yönetim şeması içinde güçlü bir kurumsallaşma biçimi olarak Şeyhülislâmlık da yapılan analizlerde hiçbir şekilde dışarıda bırakılamaz.” Necdet Subaşı, *Kamusal Maneviyat* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 32.

⁴⁴⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Şeyhülislâmlık makamı ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin bir devamı olup olmadığı meselesi üzerine, diğer bir deyişle bu kurumların belli bir geleneği temsil edip etmedikleri hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İsmail Kara, “Şeyhülislâmlık ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'ne ait ...yetki, sorumluluk ve görev alanlarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilenler kıyaslandığında benzerlik ilişkisinden çok farklılık ilişkisinin öne çıkacağı, hatta kıyaslama ve devamlılık ilişkisinin kurulmasını zorlaştıracak bir daralma ve gerilemenin olduğu söylenebilir.” şeklinde beyan ettiği görüşü ile bu kurumlar arasındaki farklılıkların devamlılıklardan daha fazla olduğunu vurgulamıştır. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 1/62. Kemaleddin Taş ise “Bir takım idarî hizmetlerin ve vakıfların idaresi yanında, ifta ve kaza, eğitim ve irşad, araştırma ve yayın görevlerini yerine getiren ve Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislâmlık müessesesi ile günümüzdeki Diyanet İşleri Başkanlığı arasında bir köprü vazifesi gören Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti...” şeklindeki ifadeleriyle Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin geçiş dönemi kurumu olduğuna ve aynı zamanda bu kurumlar arasındaki devamlılığa işaret etmiştir. Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 85. Farklı dönemler ve koşullar çerçevesinde kurulmuş olan bu kurumlar arasında farklılıklar olması oldukça doğaldır. Bahsi geçen kurumlar arasında devamlılık ilişkisinin var olduğunun ileri sürülmesi daha çok her dönemde bu kurumların varlığına devlet nezdinde ihtiyaç duyulması ve geleneksel din siyaset ilişkisi çerçevesinde devlet ile bu dinî kurumlar arasında bir ilişkinin tesis ediliyor olmasıyla rabitalidir. Bu kurumların işleyiş, görev ve yetkilerinin sınırlandırılması hususunda önemli farklar olmasına rağmen aslî vazifeleri ve devletin bir parçası olma hüviyetlerinde bir değişiklik söz konusu değildir. Bu durum, üç kurum arasında bir sürekliliğin olmadığı sonucuna değil, kurumların yetki alanlarının ve seviyelerinin farklılaştığına bunun da dönemin siyasal koşulları ve zihniyetleri ile ilişkili olduğu sonucuna varılmasına sebebiyet vermektedir.

⁴⁵⁰ Bahsi geçen bölüm için bk. *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe – Teşkilat – Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)*, haz. Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma ve Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 2-20.

⁴⁵¹ Mehmet Aydın, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir geleneğin halkası olduğuna şu sözleriyle işaret etmektedir: “Diyanet İşleri Başkanlığı aslında daha da geriye giden en köklü kurumlarımızdan biri... İsim

“Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tarihi gelişimini sadece Cumhuriyet dönemi içinde kalarak özetlemek, böyle bir dinî yapılanmanın tarihsel süreçte geçirdiği merhaleleri göz ardı ettireceğinden yanıltıcı olacaktır. Osmanlı Devletindeki Şeyhülislamlık kurumunun Cumhuriyet döneminde “Diyanet İşleri Başkanlığı” adı altında aynen devam ettiği söylenemez. Çünkü bu iki kurum arasında işlev ve mahiyet farklılıkları vardır. ...Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı, gerek Osmanlı’nın din-devlet ilişkilerindeki o dengeli ve kıvrak tecrübesini belli ölçüde devam ettirmesi yönüyle, gerekse Türk modernleşmesinin din ayağını teşkil etmesi ve devletin laik yapısıyla uyumlu hâlde yapılandırılmış olması yönüyle ilk günden itibaren özgün, dikkat çeken ve dikkatle izlenen bir kurum olmuştur.”⁴⁵²

Türk siyaset düşüncesi içerisinde din ve siyaset arasında var olan ilişkinin mahiyeti bu kurumların her dönemde varlığını devam ettirmesine olanak tanımıştır. Bu bağlamda Türkiye’de din ve siyaset arasındaki ilişkinin seyrinin incelenmesi hususunda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın, bu kurumun temsil ettiği mananın, sahip olduğu misyonun ve icra ettiği faaliyetlerin tetkik edilmesi yol gösterici bir mahiyettedir. Bu doğrultuda çalışmanın bu bölümünde öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tarihsel tecrübesine, görev ve faaliyetlerine yer verilerek ardından Diyanet İşleri Başkanlığı merkezli olarak yürütülen tartışmalar incelenerek Diyanet İşleri Başkanlığı’nın modern dönem Türk düşüncesinde ne şekilde konumlandırıldığı ortaya konulacaktır.

2.1. Sebebî Asabiyetin Müessisi Bir Kurum Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Tarihsel Tecrübesinin Hülâsası

Cumhuriyet’in kurulmasının ardından yönetim mekanizmalarında yapılan değişiklikler neticesinde 3 Mart 1924 tarihinde yürürlüğe giren “Şer’iye ve Erkan-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlgâsına Dair Kanun”la Şer’iye ve Evkaf Vekâleti’nin

değiştirmek, bir bakıma görev farklılaşmasını takip etmek, o bünyenin aynı bünye olmadığı anlamına gelmemektedir. Dönemleri açısından hukukî statüleri birbirinden farklı da olsa her halükârda gördüğü hizmet bakımından sürekliliği olan çok önemli ve çok kadim bir kurumun içinde bulunuyoruz.” Mehmet Aydın, “Açılış Konuşmaları”, *Kuruluşunun 80. yılında Diyanet İşleri Başkanlığı*, haz. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 13.

⁴⁵² Ali Bardakoğlu, “Açılış Konuşmaları”, *Kuruluşunun 80. yılında Diyanet İşleri Başkanlığı*, haz. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 7-8.

faaliyetine son verilmiş ve Diyanet İşleri Reisliği tesis edilmiştir.⁴⁵³ 3 Mart 1924 tarihinde yürürlüğe sokulan kanunun ilk maddesi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş amacını ve yetki alanını açıkça ortaya koymaktadır: “Türkiye Cumhuriyetinde muamelât-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup, din-i mübin-i İslâmın bundan mâada itikadât ve ibadâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir.”⁴⁵⁵ Böylelikle yeni kurulan devlette din işlerini tanzim etme görevi, Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiş ve bu kuruma önceki dönemlerde benzer görevleri üstlenmiş olan seleflerine kıyasla daha sınırlı bir görev tanımlaması yapılmıştır.⁴⁵⁶ İhtar Gözaydın bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir:

⁴⁵³ Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 461; Hicret K. Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 84. “Başlangıçta “din işleri” adıyla verilen teklifin, Zonguldak vekili Tunalı Hilmi'nin önerisiyle “diyanet işleri” olarak değiştirilmesi, doğrudan doğruya yeni kurumun görevini belirlemekle ilgiliydi. “Din işleri” kazai ve ifai insan ilişkilerine dair her konuyu kapsadığı halde, “diyanet”in yalnızca ‘itikât’ ve ‘ibadet’ alanını ifade etmesi, esasen “umur-ı diniyye” ve “umur-ı diyaniyye” tartışmasının sadece kavramsal düzeyde kalmayıp, temelinde İslâm'ın hukuka dayalı geleneksel işlevinin bundan böyle söz konusu edilememesi ve Diyanet'in görev alanının sınırlandırılması meselesi yatıyordu...” Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, 84. “Türkçemiz”de: “dinin hükümlerine uymak” demek olan diyânet kelimesi, “Diyânet İşleri” tâbirinde tamâmiyle ‘dîn’ anlamında kullanılmıştır. Buradaki ‘dîn’den kasıd, İslâm’dır. Zira Diyânet İşleri Başkanlığı'nın yahûdi, Hıristiyan... gibi gayr-ı İslâmî dîn mensublarına yönelik idârî hiçbir hizmeti söz konusu değildir.” Mehmed S. Hatiboğlu, “Diyânet Meselemiz”, *İslâmiyât Üç Aylık Araştırma Dergisi* 4/1 (Ocak – Mart 2001), 7. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasıyla alakalı olarak ayrıca bk. İhtar Tarhanlı, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyânet İşleri'nin Düzenlenmesi”, *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 111.

⁴⁵⁴ “Diyanet İşleri Reisliğinin ihdas edilmesi aslında Türk devlet geleneği ve laik sistem içinde yeni bir düzenleme fikrini ifade ediyordu. Dinin devletten ayrı ve müstakil bir yapı olarak tanzim edilmesi düşüncesine dayanan laiklik, Türkiye örneğinde kısmi müdahalelerle farklı bir şekil almış ve dini, devlet gerekliliklerinin hem parçası sayan hem de onu genel yapıdan ayırarak statüsünü tartışılır kılan bu yapı bir şekilde Diyanet İşleri Reisliğine yeni düzenleme içinde yer açabilmişti.” Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, 87. Toprak bu ifadeleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tesis edilmek istenen laik düzenden dolayı dönüşüme uğramış din-siyaset ilişkilerinin bir sonucu olduğuna işaret etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın modern Türkiye'de geleneksel din siyaset ilişkilerinin sürdürülmesinin bir ürünü olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu durum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın geleneğe yaslanan yönünü açıkça ortaya koymaktadır. Bununla beraber bu ifadelerde ortaya konan “laik bir sistem içinde yeni bir düzen fikri” anlatısı tarihi tecrübeye uygun görünmemektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1924'te kurulduğunda Anayasa'da halen devletin dininin İslâm olduğuna ilişkin ibarenin yer aldığı ve laikliğin 1937'de Anayasa'ya dahil edildiği hatırlandığında bu kurumun laik bir sistemi düzenleme gibi bir amaca matuf bir şekilde kurulmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

⁴⁵⁵ Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/64; İhtar Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 61; Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 85; Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Din Eğitimi*, 461.

⁴⁵⁶ “Şeyhülislam dini işlerden sorumlu olduğu kadar hukuki, adli, ilmi, idari ve siyasi görevlere de haiz iken, 4 Mayıs 1920'de Ankara Hükümeti tarafından kurulmuş olan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti sadece dini işlerden ve vakıflardan sorumlu ama oldukça etkili, yönetim hiyerarşisi bakımından bakanlık düzeyinde bir kurumdu. Cumhuriyet dönemimin kurucu siyasi otoritesi, Diyanet kurumunu din işlerinden sorumlu, Başbakanlık'a bağlı bir İdare olarak yapılandırmayı tercih etmiştir.” Gözaydın, *Diyanet Türkiye*

“429 sayılı Kanun’un ...1. maddesi, Kemalist laiklik anlayışının bir yansımasıdır. Bu düzenlemeyle, dine ilişkin hususlar içindeki inanç ve ibadetlerle ilgili faaliyetlerin yürütülmesi Diyanet İşleri Başkanlığı’na özgü alan olmuş; öte yandan geri kalan alanın tüm olarak TBMM’nin yasama yetkisi altına alınmasıyla, meşruiyetini dinsel kaynaktan alan bir hukuk sistemi olarak şeriat uygulaması kaldırılmıştır.”⁴⁵⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulduğu dönemde Karesi mebusu olan Mehmet Vehbi Bolak Başkanlığın kurulma sebebini ortaya koyarken kurumun Türk milleti için önemine şu şekilde işaret etmiştir:

“Kimse başkası için, “niçin Müslüman değilsin”, “niçin mu’tekit değilsin”, “niçin zındıksın”, “niçin Hıristiyanısın” demeye selahiyattar değildir. Türkiye’de her fert kendi aleminde, kendi ayininde; asayiş-i umumiyyeye, adab ve kavanin-i umumiyyeye riayet şartıyla serbesttir. Fakat buna mukabil, bir cemiyetin ekseriyet-i azamesi ve belki yüzde doksanbeşi bir din saliki olduğu için o din resmî olarak kabul edilmiş ve bu sebeple Diyanet İşleri Reisliği teşkil olunmuştur.”⁴⁵⁸

Bolak’ın bu ifadeleri Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kurumunun neden Türk devlet yapılanması içerisinde bir zorunluluk arz ettiğini sarahaten ortaya koymaktadır. Bu anlamda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığının Türk milletinin doğrudan aslî ihtiyaçlarına yönelik olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁵⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulmasının ardından 1935 yılına kadar kuruma ait bir teşkilat kanunu ortaya konulmamış, “Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun” 14 Haziran 1935’te yürürlüğe girmiştir.⁴⁶⁰ 29 Nisan 1950 tarihinde ise “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Ek Kanun” ile Başkanlık bugünkü

Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi, 15. Necdet Subaşı, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın seleflerinden farkına ilişkin farklı bir görüş ortaya koymuştur: “Diyanet İşleri Başkanlığı bir Cumhuriyet kurumudur. Kuruluş itibarıyla sahip olduğu rol aslında Cumhuriyet’in yeni hedefleriyle kurulan ilişkileri açıklar. Diyanet bundan böyle de devletle toplum arasındaki dinsel bağıntıyı tanzim edecektir ancak seleflerinden bir farkla. O da dinî hayatı laik ve seküler hedeflere odaklanmış modern devlet gereklilikleriyle çatışmaya girecek bir arayış içinde olmamayı gerektirecektir.” Subaşı, *Kamusal Maneviyat*, 35.

⁴⁵⁷ Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, 61-62.

⁴⁵⁸ TBMM ZC, Devre 2, c.14, s. 212’den aktaran Toprak, *Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, 89.

⁴⁵⁹ “Cumhuriyet hükümetinin ilk yönetici kadroları, bir bakıma geleneği koruyarak, toplumu meydana getiren nüfusun büyük çoğunluğunun, Hıristiyanlıkta olduğu gibi ruhbanlar sınıfı bulunmayan ve kilise gibi bir teşkilata sahip olmayan İslam dinine mensup olmaları sebebiyle, din işlerini devlet kontrolünden tamamen uzak bir şekilde cemaatlere bırakmak veya din olgusunu yok saymak yerine, toplumun ihtiyaçlarını bir kamu hizmeti olarak değerlendirmişler ve Başbakanlığa bağlı bir teşkilat olan Diyanet İşleri Reisliği’ni kurmuşlardır.” Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 86. Taş’ın cümlelerinde yer alan “devlet kontrolü” ifadesi şayet Türk din tasavvuruna alternatif bir din tasavvurunun engellenmesi mahiyetinde kullanılmış ise isabetlidir. Çünkü din ve devlet arasında tesis edilen ilişkide din devleti tahkim ederken, devlet de dini muhafaza etmektedir. Bu anlamda devletin dini muhafazası manasına gelecek şekilde “kontrol” mekanizmasının ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁶⁰ Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 88; Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, 463.

ismini kazanmıştır.⁴⁶¹ 27 Mayıs'ta gerçekleştirilen darbenin ardından yapılan yeni anayasa ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı anayasal bir kurum olarak kabul edilmiştir.⁴⁶² 1965 yılının Haziran ayında "633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun", Başkanlığın ikinci teşkilat kanununu teşkil etmiştir.⁴⁶³

22 Haziran 1965 tarihinde çıkarılan "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun"⁴⁶⁴ ile kuruluş amacının ortaya konulduğu birinci maddede değişikliğe gidilmiş ve madde şu şekle büründürülmüştür: "İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütme konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur."⁴⁶⁵ Maddenin yeni şeklinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve sorumlulukları dinî alan ile kısıtlanmıştır. Ancak İslam dininin muhteviyatı gereği din ile siyasi, toplumsal, iktisadî kısacası hayatın tüm alanlarına ilişkin meseleler arasında keskin bir çizgi çekmek mümkün olamayacağı için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyet alanına yönelik bu kısıtlamaların, pratiğe dökülürken karşılık bulmadığını söylemek mümkündür. Çünkü toplumun din alanında bilgilendirilmesi için görevlendirilen Diyanet İşleri Başkanlığı, bu görevini ifa ederken toplumun hayatının tamamına sirayet etmekte ve onun yaşama pratiklerine istikamet verdiği gibi düşünce dünyasını da şekillendirmektedir. Bu doğrultuda kanun maddeleri çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve sorumluluklarına şeklen bir kısıtlama getirilmiş olsa da hayatın her alanına şamil bir din olan İslam'ın, bir zihniyet meselesi olarak bu sınırlamaları kendiliğinden aştığı söylenebilir niteliktedir. Bu durumu Bahri Savcı şu şekilde dile getirmiştir:

"Daha birinci maddesinde Başkanlığa, ahlâk alanında görev verilmiştir: Başkanlık, islâm dininin ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütecektir, denmiştir. İslâm dini, hayatın her safhasını ve bu her safhanın düzenlenmesini kapsar. Her safhasına ait ahlâk kuralları kurar. Bu itibarla, Başkanlık geniş-bütün hayatı kapsayan bir işler demeti görecektir. ...Başkanlık, sadece, dinin ibadet ve itikat alanında değil, genel olarak hayatın her yönünü kapsayan bir din olan islâm dini alanında din konusuna giren her

⁴⁶¹ Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 88.

⁴⁶² Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 88.

⁴⁶³ Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 89.

⁴⁶⁴ "Diyanet İşleri Başkanlığı merkez teşkilatına büyük oranda bugünkü organik yapısını kazandıran ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tarihî gelişimi içerisinde yeni bir dönemi başlatan da bu kanun olmuştur. 633 sayılı kanun, daha önce dağınık halde bulunan muhtelif kanunlarda yer alan hükümleri yürürlükten kaldırarak, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili mevzuatı tek metinde toplamıştır. Böylece, Başkanlığa yeni görevler tevdi edilmiş ve yeni birimler kurularak, teşkilat günün şartlarına göre geliştirilmiştir." Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 89.

⁴⁶⁵ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/64; Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 465.

konuda –yani, her hususta toplumu aydınlatacaktır. ...1965 Kanunu, Anayasanın emrine de uyarak, genel idare içinde bir irade cüzü kurmuş gibi gözükmetedir. Fakat, bu idare aslında, kanunun koyduğu uzuvları yolu ile, kendine mahsus «politika» ...tesbitine yetkili bir idare olmuştur. Çünkü itikatlar ve ibadetler alanını aşan kültürel, sosyal, eğitimsel, ahlâksal olanlarda dinci temelde görüşler tesbit ederek tasarruflara çekebilmektedir. ...bu kanun, bu din teşkilâtına, itikatlar ve ibadetler alanını aşan kültürel, sosyal ve eğitimsel, ahlâksal görevler tanımlamak suretiyle, Başkanlığın, sırf beşerî ilişkiler alanına da müdahalesine yol açmıştır. ...Ona, topluma, dinsel bir yön verme faaliyetinde bulunma yetkisi tanınmıştır. Millî ahlâki ve milli kültürü bile din çerçevesinde inşa imkânı vermiştir.”⁴⁶⁶

Savcı, her ne kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyişine ilişkin 1965'te çıkartılan kanun ile birlikte Başkanlığın dinî alan dışında faaliyet göstermesine imkan tanındığını belirtmiş olsa da bu durum kurumun kurulduğu ilk günden itibaren geçerlidir. Bu kanun ile birlikte yalnızca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hali hazırda yerine getirmiş olduğu sorumluluk hukuki bir zemine dayandırılmıştır. Dolayısıyla bu durumun bir yenilik arz etmekten çok, var olana yasal bir statü kazandırılması hüviyetinde olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁶⁷

1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrı bir madde kapsamında yer verilmiş ve kuruma yüklenen görev ve sorumlulukların altı şu şekilde çizilmiştir: “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.”⁴⁶⁸ Bu kanun maddesiyle birlikte her ne kadar Başkanlığın hareket alanı belli sınırlar çerçevesinde daha da daraltılıyor gibi görünse de aslında Diyanet İşleri Başkanlığı'na önceki kanunlarda tanınmış dinî alana has görev ve sorumlulukların dışında millî bütünlüğün tesisi hususunda bir vazife yüklenmiştir. Böylelikle Başkanlık Türk milleti arasında sebepî asabiyetin⁴⁶⁹ kurucusu ve

⁴⁶⁶ Bahri Savcı, “Diyanet İşleri teşkilatının gelişmeleri”, *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII/3 (Eylül 1967), 99-101.

⁴⁶⁷ Daha kurulduğu yıl Ahmet Hamdi Akseki'nin kaleme aldığı “Ahlâk Dersleri” isimli bir eseri yayımlayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk dönemden itibaren toplumun ahlakî düşünce ve yaşantısına yön verme görevini üstlendiği açıkça görülmektedir. Bahsi geçen eser için bk. Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016).

⁴⁶⁸ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nden Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/64-65; Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 466; Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 89.

⁴⁶⁹ İslamlaşma devri sonrasında Türk düşüncesini İbn Haldun kadar etkileyen isimlerin sayısı oldukça azdır. Osmanlı düşüncesinde özellikle devlet, siyaset ve toplum hususunda ortaya konan fikirlerde İbn Haldun'un izlerini görmek rahatlıkla mümkündür. Onun bilhassa devletlerin kuruluşundan yıkılışına kadar geçirdikleri dönemleri ortaya koyduğu tavırlar nazariyesi ile asabiyet fikri Türk düşüncesinde önemli bir görünürlüğe sahip olmuştur. İnsanları bir topluluk haline getiren bağı ve birlikte olmayı sağlayan metafizik hali ifade eden asabiyet kavramı İbn Haldun tarafında nesebî ve sebepî asabiyet olarak sınıflandırılmıştır. Aynı soy bağından gelmeleri sebebiyle oluşan akrabalık bağı etrafında bir araya gelmeyi ifade eden ve temelde maddî bir unsura dayanan bağ nesebî asabiyet olarak adlandırılırken bir fikir, amaç, hedef yahut din etrafında bir

koruyucusu olma hüviyeti resmi bir niteliğe kavuşmuştur. Bu durum doğrudan Başkanlığın dinî alanın yanında hayatı alakadar eden her alanda söylem ve eylem üreten yapısını açıkça ortaya koymaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi sitesinde yer alan “Kurumsal Tarihçe” kısmında verilen bu yeni vazifeler, “tarihi bir misyon yükle...”nmesi olarak nitelendirilmiştir.⁴⁷⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin 1982 Anayasası'nda yapılan değişikliğin ardından yaklaşık yirmi sekiz sene sonra 2010'da “...6002 sayılı yeni/üçüncü bir Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu TBMM'de geçirilerek yürürlüğe...” girmiştir.⁴⁷¹ Bu kanunla birlikte Başkanın görev süresinde değişikliğe gidilmiş; Başkan Yardımcı sayısı azaltılmış; Din İşleri Yüksek Kurulu, Başkanlık içerisinde dinî alanda en üst karar ve danışma mercii olarak kabul edilmiş; “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Dinî Yayınlar Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü ve Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü” olmak üzere yedi yeni müdürlük tahsis edilmiş; Rehberlik ve Teftiş Kurulu Başkanlığı ve Strateji Geliştirme Başkanlığı isimli iki yeni birim teşekkül ettirilmiştir.⁴⁷² Kasım 2017 tarihinde 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'yle Başkan yardımcılarının sayısı yeniden arttırılmıştır.⁴⁷³ 2018 yılında yönetimdeki sistem değişikliğinin ardından Diyanet İşleri Başkanlığı

araya gelmeyi sağlayan manevi bağ ise sebepî asabiyet olarak isimlendirilmiştir. Bir nesep etrafında toplanma ve topluluk oluşturma fikri daha çok küçük siyasi teşekküllerde etkili olurken tekamül etmiş siyasi topluluklarda milleti bir araya getiren unsurların çok farklı soylara mensup olmasından dolayı nesebî asabiyetin birlik yerine tefrika ortaya çıkarma tehlikesinden dolayı bu farklı neseplere mensup toplulukları ortak bir gaye ve ruh altında bir araya getirmenin imkanı sebepî asabiyetin inşa edilmesinde görülmüştür. Sebepî asabiyeti var eden temel gaye ve ruh varlığını koruduğu sürece bu bağ etrafında bir araya gelen topluluklar bu ortaklığı muhafaza etmeye devam etmektedir. Fakat bu sebep ve ruha yönelik şüphelerin ortaya çıkması da ortada maddi bir bağın yokluğundan dolayı asabiyetin zayıflamasını yanında getirmektedir. Bu noktada sebepî asabiyet etrafında bir araya gelen topluluklarda bu sebebin ısrarla vurgulanması, milleti bir arada tutan unsurun zihinlerde sürekli varlığını muhafaza etmesi açısından özel bir öneme sahip olmaktadır. Sebepî asabiyeti şekillendirmenin kaynağı olan en önemli unsurlardan birini ise hangi nesebe mensup olursa olsun insanların ortak bir itikat altında birleştiğin din olduğu rahatlıkla söylenebilir niteliktedir. Nitekim İbn Haldun da dinin sebepî asabiyetin kurulmasında önemine özellikle vurgu yapmıştır. İbn Haldun'un *Mukaddime*'yi tesis ederken üzerinde en fazla durduğu kavramlardan biri olan asabiyet kavramı hususunda bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013),1/334-336, 545.

⁴⁷⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Kurumsal Tarihçe” (Erişim 14 Temmuz 2020).

⁴⁷¹ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 467.

⁴⁷² Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 467.

⁴⁷³ DİB, “Kurumsal Tarihçe”.

Cumhurbaşkanlığı'na bağlı bir kurum haline getirilmiş, görev ve yetkilerinde değişiklikler yapılmıştır.⁴⁷⁴

2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görev ve Sorumluluğu Doğrultusunda Toplumu Aydınlatmada Bir Yöntem Olarak Süreli Neşriyat

Tarihsel tecrübesinde yer verilen kanunlar çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın üstlenmesi icap eden vazifeleri üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar: “1. İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek 2. İbadet yerlerini yönetmek 3. Din konusunda toplumu aydınlatmak.”tır.⁴⁷⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı üzerine düşen bu vazifeleri, Başkanlık içerisinde oluşturulan farklı birimler vasıtasıyla yerine getirmektedir.⁴⁷⁶

Toplumun dinî hususlarda aydınlatılması ve İslam dininin ortaya koyduğu ahlâk esaslarının öğretilmesi hususunda yayıncılık faaliyetleri oldukça önem arz etmektedir.⁴⁷⁷ Başkanlık yayınları vasıtasıyla çok sayıda insana hitap edebilme imkanı bulabilmekte aynı zamanda yayınlarını toplumun farklı kesimlerine yönelik hazırlamış olmasıyla da

⁴⁷⁴ DİB, “Kurumsal Tarihçe”.

⁴⁷⁵ Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/65. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve sorumlulukları hususunda ayrıca bk. Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 95-102. “Cumhuriyet döneminde hukuki metinlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'na üç tür işlev yüklediği görülür. Başkanlığa yüklenen bu fonksiyonları dönemler halinde incelemek mümkündür. Bu dönemlerden birincisi 1924-1965 yılları arasında kapsayan 40 yıllık birinci dönemdir ki, bu dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi “İslâm'ın inanç ve ibadetlerini yürütme ve dinî kurumları yönetme”dir. 1965-1982 yılları arasında kapsayan ikinci dönemde Başkanlığa, ilâve ve yeni bir görev olarak, “halkı din konusunda aydınlatma” görevi verilir. Üçüncü dönemde, yani 1982 yılından günümüze kadar olan süreyi kapsayan dönemde ise Başkanlık, bunlara ilâve olarak “toplumsal dayanışmayı ve bütünlüşmeyi sağlama” görevini de üstlenmiştir. Bu fonksiyonlar ileriye yönelik bir projeksiyon olarak düşünülebileceği gibi, geçmişte milletçe yaşanan sıkıntılara anayasa ve yasalarda verilen cevap ve beklenti olarak da algılanabilir.” Bardakoğlu, “Açılış Konuşmaları”, 8.

⁴⁷⁶ Bahsi geçen birimler hususunda bk. T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Birimler” (Erişim 14 Temmuz 2020).

⁴⁷⁷ “Başkanlığın ...633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”da ...teşkilatın kuruluş amacı ve görevini belirten “İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işlerini yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek...” şeklindeki ilk maddesinde geçen “toplumu din konusunda aydınlatmak” ibaresine atıfta bulunarak yayın faaliyetinin Başkanlığın asli görevleri arasında olduğu yorumlandı. Çünkü toplumu aydınlatmada basılı, süreli, sesli ve görüntülü yayın faaliyetlerinin çok önemli bir yeri ve fonksiyonu vardır. Nitekim, o günden bu güne Başkanlık, giriştiği her irşat ve yayın faaliyetinin gerekçesini açıklarken, bu maddeye gönderme yapmayı bir teamül hâline getirmiştir.” Mehmet Bulut, “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayın Faaliyetleri”, *İslâmiyât* 4/1 (Ocak – Mart 2001), 61-62. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi sitesi Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü tanıtım sayfasında yer alan “Diyanet İşleri Başkanlığının, toplumu din konusunda aydınlatma görevini yerine getirmesinde en önemli imkânlardan biri de yayın hizmetleridir.” şeklindeki ifadeler Bulut'un işaret ettiği hususun bir örneğini teşkil etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Tanıtım” (Erişim 14 Temmuz 2020). “Diyanet İşleri Başkanlığı ...kuruluş tarihi olan 3 Mart 1924 yılından beri “halkımızı din konusunda aydınlatma” görevinin gereği olarak yayınlar yaparak halkımıza intak ettirmiştir.” “Yayın Hizmetleri Hakkında Başkanlık Görüşü”, *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*, haz. Ahmet Günay vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 297.

doğrudan hedef kitlesine ulaşabilmektedir. Ayrıca “Başkanlık, bir devlet kuruluşu olması nedeniyle “resmi dinî yayıncılığın” da temsilciliğini yapmaktadır.”⁴⁷⁸ Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde dinî ve toplumsal konularda ilmî değeri yüksek pek çok kitap basılmıştır.⁴⁷⁹ Bu eserlerde toplumun din konusunda bilgilendirilmesi amaçlanırken aynı zamanda Türk din tasavvurunun sınırları çerçevesinde kalmanın imkanı sağlanmaktadır. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından çıkartılan yayınların, Türk düşünce geleneğinden beslenen bir mahiyette olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yayıncılık faaliyetlerini, devlet yönetimi adına toplumu din konusunda bilinçlendirilmesi çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu faaliyetleri “emr-i bi’l mâruf ve nehy-i ânil münker”⁴⁸⁰ yani dinin bütün Müslümanlara bilhassa idarecilere emrettiği, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama vazifesi kapsamında görmek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yayın çizgisinin belirlenmesi hususunda güncel koşulların göz önünde tutulduğu ve bu doğrultuda gereksinimlerin giderilmesine gayret edildiğinin belirtildiği Başkanlığın resmi internet sitesinde Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü’nce ortaya konulan yayıncılık faaliyetlerinin ilke ve hedeflerinden bazıları şu şekilde ifade edilmiştir:

“Toplumu din konusunda sahih kaynaklara dayalı, doğru bilgiyle aydınlatmak, İslâm’ın temel kaynaklarının neşrine önem vermek, Toplumun sosyal ve kültürel yapısını göz önünde bulundurarak; halk, gençlik, çocuk, kadın ve aydınlar için ayrı ayrı yayınlar hazırlamak, Çocuk ve gençleri kötü alışkanlık ve zararlı akımlardan korumaya yönelik yayınlara öncelik vermek, Engelli, kimsesiz, yaşlı, yoksul,

⁴⁷⁸ Bulut, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayın Faaliyetleri”, 61. İsmail Çakan, bu husustaki yetkili mercileri şu şekilde genişletmiştir: “Bugün memleketimizde halkı din konusunda aydınlatma yasal görevini, işin tabiatı gereği bilimsel verilere ve dinî esaslara uygun olarak imkânlar ölçüsünde yürütmekten sorumlu bir Diyanet İşleri Başkanlığı; ...din bilimleri sahasında araştırmaya dayalı yeterli bir ilmî birikimi oluşturmakla tabii olarak görevli İlahiyat Fakülteleri ... bulunmaktadır.” İsmail L. Çakan, “Din Hizmetleri, Din Eğitimi ve Din Bilimleri Araştırmalarının Koordinasyonu”, *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*, haz. Ahmet Günay vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 46.

⁴⁷⁹ 1924-1997 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilmiş yayınlar hususunda bibliyografik bir çalışma için bk. Mehmet Bulut, “Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Bibliyografyası (1924-1997)”, *Diyanet İlmî Dergi* 33/4 (Ekim – Kasım – Aralık 1997), 85-128. “Diyanet İşleri Reisliği bir taraftan geleneksel dini neşriyatın sürekliliğini sağlarken, öbür taraftan yeni dini metinlerle özellikle genel halk kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. 1925 yılı bütçe müzakerelerinde Eskişehir vekili Abdullah Azmi (Torun), Diyanet’in kuruluş gayesine dikkat çekerek “milletin itikadât ve âdâtına müteallik olan ahkâm-ı islamiyeyi millet anılayabileceği derecede birtakım resail neşrederek onlara okutturmak ve onların maneviyetini yükseltmek” gerektiğini söyledi. Torun’un önerisiyle Kur’an-ı Kerim’in tercüme ve tefsiri, yeni bir hadis külliyyatının tercümesi ve bir hutbe mecmuasının hazırlanması için Diyanet’in bütçesine 20 bin lira ödenek tahsis edildi.” Toprak, *Mihrap, Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, 178.

⁴⁸⁰ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Çağrı, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l –Münker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/138-141.

hükümlü, tutuklu gibi özel ilgi ve desteğe muhtaç vatandaşlarımız için yayın hazırlamak, Bilgi ve ahlak eksenli, hikemî-irfanî derinliğe sahip, evrensel insanî/islamî erdemleri önceleyen bir dindarlığın gelişmesine katkı sağlamak, ..yayınları toplumun bütün kesimlerine ulaştırmaya çalıştırmak.”⁴⁸¹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayıncılık hayatında en önemli faaliyetlerinden biri neşrettikleri süreli yayınlardır. 1954 yılında neşredilen *Reislik Mecmuasıyla* birlikte süreli yayın hayatına dahil olan Başkanlık, 1956'da *Diyanet İşleri Mecmuası Ramazan Nüshası*'nı, 1960-1961 yıllarında ise *Diyanet İşleri Reisliği Mecmuası*'nı, 1962 de ise günümüzdeki adı *Diyanet İlmi Dergi* olan *Diyanet Dergisi*'ni çıkarmıştır.⁴⁸² 1968 yılında *Diyanet Gazetesi*'ni süreli yayınları arasına dahil eden Diyanet İşleri Başkanlığı, daha sonra sırasıyla 1979'da *Diyanet Çocuk Dergisi*, 1992'de *Diyanet Gazetesi*'nin yeni formu olan *Diyanet Aylık Dergi*, 1999'da *Diyanet Avrupa Dergisi* ve 2013'te *Diyanet Aile Dergisi* yayınlanmaya başlanmıştır.⁴⁸³ *Diyanet İlmi Dergi*,⁴⁸⁴ *Diyanet Çocuk Dergisi*, *Diyanet Aylık Dergi* ve *Diyanet Aile Dergisi* halen yayınlanmaktadır.⁴⁸⁵

Farklı yaş gruplarına yönelik, farklı içeriklere sahip bu yayınları ile Diyanet İşleri Başkanlığı, toplumun tamamına hitap etmeyi amaçlamakta ve böylelikle Türk toplumunun düşünce dünyasını ve yaşam pratiklerini muhafaza etme ve yön verme imkanına sahip olmaktadır. Ayrıca toplumu din konusunda aydınlatma görevi ile ilişkili olarak ele alabilecek ahlak işlerini yürütme görevi kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı'na toplumu dinî ve ahlakî hususlarda yönlendirme ve bu minvalde İslam dininin penceresinden millî ahlâk ve kültürü, millî benliği oluşturma görevi tevdi edilmiştir. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlerini icra etmek için gerçekleştirdiği faaliyetler, toplumun siyasal algı ve anlayışının istikametinde oldukça etkilidir. Bu doğrultuda Türk toplum yapısı hususunda yapılacak her türlü çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir şekilde hesaba katılmasının gereklilik arz ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü toplum, dinî inanç ve yaşama pratiklerine aykırı olduğu düşüncesinde oldukları söylem ve eylemler için öncelikli olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'na başvurmakta ve Başkanlığın konuyu ne şekilde değerlendirdiğiyle ilişkili

⁴⁸¹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “İlkeler ve hedefler” (Erişim Tarihi 14 Temmuz 2020).

⁴⁸² Bulut, “Başkanlığın Bilinmeyen Bir Süreli Yayını Yeni Köy Hocası / Köy Hocaları İçin Belleten”, 60.

⁴⁸³ DİB, “Tanıtım”.

⁴⁸⁴ *Diyanet İlmi Dergi*'deki Din Bilimlerine dair metinlerin tetkiki hususunda bir çalışma için bk. Mustafa Koç, “Diyanet İlmi Dergi'de Din Bilimleri ile İlgili Yayınlanan Makaleler (1962-2004) Üzerine Bibliyografik Bir Araştırma”, *Diyanet İlmi Dergi* 41/2 (Nisan – Mayıs – Haziran 2005), 111-144.

⁴⁸⁵ DİB, “Tanıtım”.

olarak hareket etme eğilimi göstermektedir. Bu durum Türk yönetim geleneğinde dinin göz ardı edilerek hareket edilemeyeceği şeklindeki kabul ile yakından ilişkilidir.

İsmail Kara, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilen yayınların doğrudan siyasal erkin talepleriyle şekil aldığı şu şekilde ifade etmiştir: "...siyasî merkezin, başından itibaren Diyanet'in yayınlarından beklentisinin iki paralel çizgi doğrultusunda yürüdüğünü söyleyebiliriz: Biri "hurafelerden arındırılmış" dinî bilgi ve kültür verme, ikincisi de dinin, devlet, cumhuriyet ideolojisi ve inkılaplarla bir şekilde uzlaştırılmasıdır."⁴⁸⁶ Kara tarafından ortaya konulan bu talepler, Türk siyaset tasavvuru ile doğrudan ilişkilidir. Bu doğrultuda ilk talebin Türk din tasavvurunu muhafazaya ikinci talebin dinin devleti tahkim etmesine ilişkin olduğunu ve dolayısıyla bahsi geçen taleplerin din ve siyaset arasındaki geleneksel ilişkinin tesisine yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Türk devlet yapısının dinî mahiyeti göz önünde tutulduğunda, bir kamu kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dinî alana ilişkin bilgi üretilmesi ve aktarılmasında yetkili tek mercii olması aslında kurumun Türk devlet geleneği çerçevesindeki önemini de kendiliğinden ortaya koyar niteliktedir. Diyanet İşleri Başkanlığı yayıncılık faaliyetleriyle ve Cuma hutbeleriyle, vaazlarla, düzenlediği dini sempozyum ve konferanslarla Türk toplumunun yalnızca dinî yaşayış ve idrak tarzının değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal alana ilişkin düşünce dünyasının şekillenmesinde rol oynayan önemli bir kurumdur.

"Diyanet, inanç ve ibadet meselelerinin eğitimi, düzenlenmesi ve teşvik konularında vaaz, hutbe, kitap neşri vb. gibi dolaylı araçlara sahiptir. Bu dolaylı araçlar arasında her Cuma günü camilerde okunan hutbelerin Diyanet tarihi boyunca din-siyaset ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi açısından önemli bir konu ve yeni dinî yorumların ve tavırların benimsetilmesi yolunda bir nüfuz vasıtası, bir hissiyat oluşturma ve bilgilendirme aracı olarak mütalaa edildiği ve kullanıldığı görülmektedir."⁴⁸⁷

Bu hususta toplumun siyasal ve toplumsal düşünüş ve yaşayış pratiklerinin şekillendirilmesini talep eden merciinin Diyanet İşleri Başkanlığı değil, devlet mekanizması olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Bu durum bizatihi din ile siyasetin Türk siyaset geleneğinde iç içe olmasından kaynaklanmaktadır. Kara, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletin taleplerini de gözeterek söylem ve eylem üretmesini ve

⁴⁸⁶ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslâm* 1/76-77.

⁴⁸⁷ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslâm* 1/70.

Başkanlığın toplumun yaşam pratiklerinde yapmış olduğu din temelli değişiklikleri kurumun devlet güdümünde olmasıyla ilişkilendirmektedir:

“...Diyanet teşkilatı, nerede ise Cumhuriyet’le yaşıt tarihi süresince, kendisine biçilen yere ve sınırlara sadık kalarak Müslümanların din işlerine bakmaktan çok “devletin din işlerine bakan”, devletin felsefî ve siyasî temayülleri, zaman zaman baskıları doğrultusunda dinî yorumlar yapan, halkın din anlayışını, dini yaşama biçimini dönüştürmeyi amaçlayan bir kurum olagelmiştir.”⁴⁸⁸

Kara’nın işaret ettiği bu durumu devleti tahkim etme arayışı olarak görmek Türk siyaset geleneğinin meseleye yaklaşımı düşünüldüğünde yerinde olacaktır.⁴⁸⁹

2.3. Din Siyaset İlişkileri Çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığına Yönelik Tartışmalar

Geçmişte ve günümüzde, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yapısı ve işleyişi, kurulu düzen içerisindeki meşruiyeti ve konumu,⁴⁹⁰ toplum nazarındaki yeri gibi hususlara yönelik din siyaset ilişkileri çerçevesinde laiklik mefhumunun merkeze alındığı tartışmalar yürütülmüş ve halen yürütülmektedir.⁴⁹¹ Kara, bu durumu şu şekilde dile getirmektedir: “Diyanet üzerindeki bu tartışma yoğunluğunun sebepleri çok da gizli ve anlaşılmasız değildir. Öncelikli sebep, Türkiye şartlarında ortak/paylaşılabilir tarifi hâlâ yapılamamış olduğu için ilmî/hukukî kavram olmaktan çok siyasî ve tarafların ideolojik mücadele aracı

⁴⁸⁸ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/78.

⁴⁸⁹ “Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuat ve işleyiş itibarıyla hemen bütün tarihi boyunca, siyasî merkez açısından üst bir itibara mazhar olan veya değer verilen bir kurum olmamıştır. Fakat siyasî merkezin, Diyanet İşleri Başkanlığı’nı meşrulaştırmak, nüfuz aracı olarak kullanmak, sınırları tayin edilmiş bir din anlayışını empoze etmek, daha da önemlisi bu kurumun varlığını gerekçe göstererek milletin içinde muteber konumlarını sürdüren ulema ve meşayih’in tayin edici ve etkili statülerini zayıflatarak ortadan kaldırmak için bu kurumun halk katında özellikle de dinî endişelere sahip insanlar nezdinde itibarlı olması gerekiyordu.” Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/80. Kara’nın bu ifadeleri Diyanet İşleri Başkanlığı’nı devletin bir parçası olarak görmediğini ve Başkanlığın devlet tarafından araçsallaştırıldığına dair bir kaniye sahip olduğunu göstermektedir. Benzer bir görüşü Ejder Okumuş daha açık bir şekilde dile getirmiştir: “...Diyanet İşleri Başkanlığı’nın resmi konumu ve görevinin devlet için yararlı bir din ortaya koymak olduğu gözlemlenebilir. Denilebilir ki Diyanet İşleri Başkanlığı, öncelikle dindar insanların dinî ihtiyaçlarını karşılama fonksiyonundan ziyade, devletin, ideolojik anlamda son derece münbit sayılan dinî alandaki bir temsilcisi işlevini görmeyi tercih etmiştir. Başkanlık, aslında Gramsci ve Althusser’in meşhur ifadeleriyle, devletin bir çeşit ideolojik aygıtı olarak çalışmaktadır.” Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Ark Kitapları, 2005), 198.

⁴⁹⁰ “...şeyhülislam atayan Osmanlı Devleti netice itibarıyla başında halifenin bulunduğu bir tür dinî devletken Diyanet İşleri başkanı atayan Türkiye Cumhuriyeti Devleti laik bir devlettir ve diğer üst düzey memurlar gibi ‘memur’ atamaktadır. Meclis’teki bütçe müzakerelerinde Diyanet İşleri Başkanını sürekli olarak Tapu Kadastro müdürüyle eşdeğerde tutan konuşmaların varlığını da biliyoruz. Yani Diyanet vekâlet veya tedvir düzeyinde de olsa herhangi bir dinî temsilci vasfı taşımamaktadır.” İsmail Kara, “Diyanet İşleri Başkanlığı Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Tanıl Bora – Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/178.

⁴⁹¹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/53; Kara, “Diyanet İşleri Başkanlığı Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum”, 6/178.

düzeyinde kullandıkları laiklikle alakalıdır.”⁴⁹² Bu minvalde Diyanet İşleri Başkanlığı’na dair tartışmaların doğrudan siyaset ile ilişkili olduğu söylenebilir mahiyettedir. Özellikle hükümetlerle ilişkilerin ön planda tutularak meselelerin gündeme alınması bu durumu açıkça göstermektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın devletin bir parçası olarak mı yoksa devletin söylem ve eylemlerini meşrulaştırmak için kullandığı bir aygıt olarak mı görüldüğü, bu tartışmaların seyrini doğrudan etkilemekte ve tartışmaya istikamet vermektedir. Burada meselenin ne şekilde ele alındığı dünyayı idrak biçimi ve bu idrak biçimini şekillendiren din tasavvuru ile alakalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın gelenek ile bağını görmeyen veya görmek istemeyenlerin vardığı sonuç Başkanlığın meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanıldığı şeklinde olmuştur. Ayrıca meselenin hangi teorik yaklaşım çerçevesinde ele alındığı oldukça önem arz etmektedir. Batı düşünce dünyasında neşet eden eleştirel söylemler çerçevesinde konuya yaklaşanların Diyanet İşleri Başkanlığı’nın gelenekle bağını ve tarihî misyonunu kavraması mümkün olmayacağı için bu şekilde teşekkül ettirilmiş çalışmaların da varacağı istikamet bellidir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin laik bir devlet yapılanmasına sahip olması, devletin “dinî” işlerini yürüten bir kurum olarak kabul gören Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığının ve faaliyetlerinin sorgulanmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁹³ Bu durum öncelikli olarak “laiklik” kavramından ne anlaşıldığı ile ilişkilidir. Ali Bardakoğlu’nun bu konudaki tespitleri iktibas edilmeyi hak eder niteliktedir:

“Diyanet İşleri Başkanlığı yapısı itibariyle kamusaldir. Yani devletin organizasyonu içinde yer almaktadır. Bunun devletin laik yapısıyla çelişip çelişmediği öteden beri hukukçular ve bilim adamları arasında ciddi tartışma konusu olmuştur. Aslında bu, laikliği nasıl anladığımızla da yakından alakalıdır. Bu bağlamda laiklik, devletin din işlerine saygılı olmasını, din işlerinin de devlet işlerine karıştırılmamasını ifade etmekte olup, burada, iki tarafın birbirinden tamamen bağımsızlığı ve ayrı alanlarda birbirinden kopuk faaliyet göstermesi değil, karşılıklı saygı ve denge esasına dayalı bir ilişki amaçlanmıştır. Yani, tahakkümü önleyen, ama birbirinin yaptığından da

⁴⁹² Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/53.

⁴⁹³ “Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili yapılan tartışmalar arasında en önde gelen konulardan birisi de laik devlet yapısı içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı ve meşruiyetidir. Bu tartışmalar etrafında, bir taraftan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın laik bir devlet yapısı içerisinde bir kamu kurumu olarak yer almasının doğru olmadığını ve bu bakımdan lağvedilmesi gerektiğini öne sürenlerin yanında, diğer taraftan bu görüşün aksine, Türk toplumunun kendine özgü şartlarından dolayı Diyanet İşleri Başkanlığı’nın devlet yapısı içerisinde yer almasının gerekliliği üzerinde duranlar ve bu durumun laiklik ile çelişmediği görüşünü benimseyenler öne çıkmaktadır.” Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, 156.

haberi olan, birbirini destekleyen ve toplumun kalkınması, geliştirilmesi yönünde karşılıklı işbirliğini öngören bir anlayış vardır.”⁴⁹⁴

Hiç şüphesiz Türkiye’de uygulanan laiklik anlayışı ve uygulamaları Batılı ülkelerdeki laiklik anlayışından farklılık arz etmektedir.⁴⁹⁵ Çünkü Cumhuriyet’in kurucu kadrosu da dinin devlet işlerinden tamamen ayrı tutulmasını değil, dinin Diyanet İşleri Başkanlığı’nın teşekkül ettirmesiyle devletin içerisinde yer almasını yani bir anlamda din ve devletin birbirinden ayrılmamasını tercih etmiştir.⁴⁹⁶ Dolayısıyla din ile bütün bağların kopartılması yönünde bir isteğin Cumhuriyet’in herhangi bir döneminde mevzu bahis olmadığını söylemek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı’na dair tartışmaların bir başka yönünü ise Başkanlığın Hanefi-Mâtürîdî bir çizgiye sahip olması ve bu doğrultuda farklı din tasavvurlarına bilhassa Aleviliğe müntesip olan kimselerin temsilciliğini yapmadığına ilişkin görüş oluşturmaktadır.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Bardakoğlu, “Açılış Konuşmaları”, 9.

⁴⁹⁵ Ahmet Kuyaş bu durumu şu şekilde ele almaktadır: “Diyanet’in varlığı laik olmadığımızı gösterdiği gibi, belli bir iktidarla birlikte anti-laik bazı noktalara da kaymamıza da neden olabilir. ...iyice düşünüp taşıyıp, özgün bir “Türk laikliği” geliştirmeden, sırf Fransız modeli üzerinden düşünerek Diyanet’ten vazgeçmenin pek akıl kârı olmadığı kanısındayız.” Ahmet Kuyaş, “Kuruluşunun 75. Yılında Diyanet ve Laiklik Din ve devlet işleri: Ayrılacak da beraberiz!”, *#tarih dergi* 67 (Aralık 2019), 32.

⁴⁹⁶ “Dinle devlet arasındaki ilişkilerin özellikle Osmanlı örneğinde Şeyhülislamlık üzerinden işleyen içerik ve formlarının bugün modern Cumhuriyet koşullarında oldukça seküler sayılabilecek hedefler içinde bile öncekini hatırlatacak bir şekilde, niteliksel olarak onu takip eden Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden sürdüğünü kabul etmek gerekir.” Subaşı, *Kamusal Maneviyat*, 36. Gözaydın bu görüşün tam tersi istikamette bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren, İslam gibi siyasal anlayışı gereği din ve devletin birbirinin içine geçmiş olduğu bir ideolojinin, ulus ideolojisini ve bilincini benimsetmeye çalışan Kemalist kadrolar için en büyük rakip olacağı ortadaydı. Her şeyden önce, İslamiyet’e göre meşru otorite Allah’ın otoritesini yansıtan otoritedir; dolayısıyla egemenliğin ulusa ait olduğunu savunan Cumhuriyetçi görüşle çelişkilidir. Güçlü rakipten kurtulmak isteyen Mustafa Kemal ve yandaşları, önce kurumsal düzeyde dini değiştirmek için girişimlerde bulunmuşlar, ancak uygulamaya koymadan bu projeden vazgeçmişlerdir. Bunun üzerine, dinin bireyle Tanrı arasında bir mesele olduğunun öne sürülmek suretiyle vicdanlara itilmesi siyasası güdülmeye başlanmıştır ki bu, siyasal ve toplumsal yaşamda gerçekleştirilen laikleşme sürecinin bir parçasından ibarettir.” Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, 236-237. Gözaydın burada Cumhuriyet’in kuruluş döneminde dinin bireylerin özel hayatına indirgenmesini, bir tasfiye girişimi olarak nitelendirmektedir. Bu dönemde dinin toplumsal ve siyasal alanda görünürlüğünün kırılmasına ilişkin bir çaba içerisine girildiği bir hakikati ifade etmektedir fakat bu dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın dinin tanzimini yürütmek için kurulması meselenin tek bir boyutta ele alınamayacağını açıkça göstermektedir. Kara ise “Cumhuriyet ideolojisinin batılı mânada bir din-devlet / siyaset ayrılığını öngörmediği hatta bunu kendisi için tehlikeli ve tehditkâr bir husus olarak telakki ettiği açıktır. Sebebi ne olursa olsun dini devletle veya devleti dinle irtibatlı görme şeklinde özetlenebilecek bu anlayış ve yöneliş, Türk siyasî düşüncesi ve siyasî gelenekleri ile Cumhuriyet idaresinin din ve İslâmî endişe sahibi Müslüman unsurlarla ilişkileri açısından normal hatta stratejik olarak doğru kabul edilebilir.” şeklindeki ifadeleriyle duruma yönelik bakış açısını ortaya koymuştur. Kara, *Cumhuriyet Türkiye’si’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 1/77.

⁴⁹⁷ Bu hususta bk. Hatice Rumeysa Dursun, *Türkiye ve Tunus’ta Din-Devlet İlişkilerinin Dönüşümü* (Ankara: Kadim Yayınları, 2019), 208-211.

“Diyanet’e yönelik bir diğer ...eleştiri kurumun İslam’ın Sünni mezhebine, hatta onun da sadece Hanefi koluna hizmet ettiği iddiası etrafında şekilleniyor. Eleştiri sahipleri, kurumun İslam yorumlarının ya da yayımladığı kaynakların Hanefi ekolüne hizmet ettiğini, eğitim kurumlarında Hanefi yorumunun öğretildiğini ileri sürüyorlar. Türkiye’de sayıları tam olarak bilinmese de Alevi, Şafii, Caferi gibi İslam’ı farklı yorumlayan gruplar da var. Hiç kuşkusuz bunların arasında Diyanet’e karşı en sert eleştiriler kendilerini Alevi olarak tanımlayan inanç grubundan geliyor. Alevi-Bektaşilerin Diyanet’te temsil fikrine bakışları ve zorunlu din dersleri konusundaki görüşleri bu kesimden yükselen en önemli iki tartışma konusu olarak önümüzde duruyor.”⁴⁹⁸⁴⁹⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı’nda farklı İslam tasavvurlarının kendisine yer bulamadığına ilişkin ortaya konulan söylemlerdeki problemler, Türklerin İslam tasavvuru çerçevesinde ele alındığında daha anlaşılır olacaktır. Cumhuriyet’in kuruluş devrinde “...Elmalılı Hamdi Efendi’ye ...yazmasını talep ettiği tefsirin Ehl-i Sünnet itikadı ve Hanefi fihkî üzere yazılması hususunda bir protokol imzaladığı hatırlandığında Türklüğün Avrupalılaşmak adına içinin boşaltıldığı bir dönemde bile Sünnilik özelinde Hanefilik ve onun şerhi mahiyetindeki Maturidilik’ten vazgeçemediği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.”⁵⁰⁰ ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bu durum Diyanet İşleri Başkanlığı ile değil Türk din tasavvuruyla alakalıdır.

⁴⁹⁸ Ruşen Çakır – İrfan Bozan, *Sivil Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* (İstanbul: Tesev Yayınları, 2005), 114. Kara, ortaya konulan bu eleştirileri şu şekilde değerlendirmektedir: “Diyanet’in dini temsil ettiği, bu temsilinde yalnızca Sünnilikte odaklandığı ve Aleviliği dışladığı meselesine gelince, burada öncelikle Diyanet’in bir temsil kurumu olmadığını belirtmek lazım gelecektir. Yani değişik mezhepler veya tarikatlar burada temsil ediliyor değildir. Bilgilerim beni yanıltmıyorsa Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşundan bugüne kadar Alevilik ve Aleviler aleyhinde üst makamlara takdim etmek için herhangi bir rapor hazırlamamıştır. ...Kesin olan bir şey var ki 1994’te yapılan Alevî temsilcilerin de davet edildiği, konuşulduğu Din Şurası’na kadar Diyanet hiçbir dinî cemaati doğrudan tanımış ve kale almış değildir. Diyanet’in açık veya örtük olarak Alevilik aleyhinde olan çok az sayıdaki beyanları, doğrudan Alevilikle alakalı olmaktan ziyade Alevî çevrelerde görülen dinî mübalâtsizliklerde merkezileşen meseleler olarak ele alınmaya daha müsait gibi görülmektedir. Bu bakış açısı devletin mezhep ve meşrep farklılığı tanımayan tek tip din anlayışıyla örtüşmektedir.” Kara, “Diyanet İşleri Başkanlığı Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum”, 196.

⁴⁹⁹ “Alevi-Bektaşilerin Diyanet’te temsil fikri, sanıldığı aksine, bütün Alevi-Bektaşî çevrelerce benimsenen ve savunulan bir fikir değildir. Bu çevrelerin bu konudaki görüşleri ve beklentileri birbirinden oldukça farklıdır. Aslında Alevi-Bektaşî dernekleri, vakıfları ve dergahları, bu konuya farklı açılardan bakmakta, fakat herkes kendi görüş ve yaklaşımını bütün Alevi-Bektaşilerin genel yaklaşımı imiş gibi genelleyerek sunmaktadır.” Sönmez Kutlu, “Alevilik-Bektaşiliğin Diyanet’te Temsili Problemi”, *İslâmiyât* 4/1 (Ocak – Mart 2001), 23.

⁵⁰⁰ Enes Şahin, *Türk Düşüncesinde İslamcılığın Sınıflandırılması Problemine Tarihsel Bir Çözüm: Türk ve Tat İslamcılıkları* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 49. “Kur’an-ı Kerim hiçbir dile tam olarak çevrilemeyeceğinden, tercümenin ibadetlerde aslı yerine ikame edilemeyeceğini savunan Elmalılı, ayrıca ayetlerin açıklanmasında “itikadca Ehl-i sünnet mezhebine ve amelce Hanefi mezhebine” riayet edecek, “Frenk müelliflerince yanlış ve tahrif yolu şeyler dermiyan edildiği görülebilen noktalarda tenbihi muhtevi not”lar ilâştirecekti. Böylece meal, tefsir çalışmasını toplumun dini refleks ve beklentilerine uygun şekilde “Türkçe ibadet” hazırlıklarına “alet olmayacak” bir dil içinde tamamlamaya çalıştı.” Toprak, *Mihrap, Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, 179.

Türk devletinin varlığının din özelinde İslam'a bağlı olduğu şeklindeki kuvvetli inanç, Hanefî-Mâtürîdî dünya tasavvuru etrafında şekillenen düşünce ve siyaset geleneği ve din devlet ayrımının halk nezdinde kabulünün mümkün olmaması Türkiye'deki laiklik algısının kendine has bir yapıya sahip olmasını gerekli kılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığına ilişkin laiklik temelli tartışmalarda bu gerçeğin gözden kaçırılması veya göz ardı edilmesi tartışmanın çözüme kavuşmasının önüne geçmekte ve tartışmayı çözülmez hale getirmektedir. Dolayısıyla bu tartışmanın bir sonuca vardırılabilmesi için öncelikli olarak Türk siyaset geleneğinde dinin yerinin ve öneminin anlaşılması, din olmadan devletin devlet olmadan dinin varlığını idame ettiremeyeceği fikrinin hakimiyetinin kabul edilmesi gerekmektedir.⁵⁰¹ Ancak bu kabulün ardından konu sağlıklı bir şekilde ele alınabilir ve Türk düşünce dünyasından beslenerek din siyaset ilişkine dair bir kavramsallaştırma yapılabilir.⁵⁰² Böylelikle devletin en önemli kurumlarından biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da devlet geleneğindeki yeri ve önemi anlaşılabilir. Bu başta dinî olmak üzere toplumsal hayata istikamet veren, Türk din tasavvurunun muhafaza ve ihyasını kendisine bir vazife addeden kurumun varlığının ve faaliyetlerinin idrak edilmesi hususunda bir gereklilik arz etmektedir.

Din siyaset ilişkisinin Türkiye'deki seyrinin kavranabilmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ehemmiyetinin kavranması bir ön koşulu ifade ettiğine göre Türk düşünce geleneğinden beslenen bir bakış açısının ve kavramsallaştırmasının ortaya konulması oldukça önemlidir. Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın “sebebî asabiyetin müessisi” olarak nitelendirilmesi bu bakış açısının ortaya konulması hususunda bir başlangıç teşkil etmektedir. Bu nitelendirme, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hem devlet hem de toplum yapısı içerisindeki ehemmiyetini kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, yeni kurulan devlet yapılanması içerisinde geleneğin, yeni koşullar çerçevesinde oluşturulmasına yönelik bir çabanın ürünü olarak kabul edilebilir mahiyettedir. Bu durum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kökenlerinin

⁵⁰¹ Subaşı da benzer bir görüşü şu şekilde ortaya koymaktadır: “Diyanet'in kuruluşundan bu yana hangi süreçlerden geçtiği dikkatle izlendiğinde her şeyden önce “Türk tipi” bir dinî devlet pratiğine yoğunlaşmak gerektiğini vurgulamak gerekir.” Subaşı, *Kamusal Maneviyat*, 39.

⁵⁰² Mümtaz Soysal'ın “Türkiye gibi dine dayalı bir toplumdan laik bir toplum yaratmaya çalışmak, çözümünü olmayan bir problemi yapmaya kalkmaktır. Hiçbir aşamada biz bu problemi çözemeyiz, bu çelişkiyi kabullenerek bu problemle olumlu bir şekilde yaşamayı öğrenmemiz gerekir.” şeklindeki ifadeleri Batı tipi laiklik yaklaşımları çerçevesinde meselenin neden anlaşılamayacağına işaret etmektedir. M. Soysal, “Laiklik problemini Çözemeyiz”, *Güneş* (14 Ocak 1990), 3'ten aktaran Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, 237-238.

geleneğe dayandığını açıkça göstermektedir. Bu anlamda Başkanlık, Şeyhülişlâmlık ve Şer'iyeye ve Evkâf Vekaleti'nin bir devamı hüviyetinde olup, bu kurumsal mirasın modern Türkiye'deki temsilcisidir. Bahsi geçen kurumlar arasında teşekkül ettikleri ve faaliyette buldukları dönem doğrultusunda farklılıklar ortaya çıkmış olsa da bu hususların, kurumlar arasındaki bağı ortadan kaldıran bir mahiyete sahip olmadığı bir gerçektir. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türk geleneğinin bir halkası olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

BÖLÜM 3: ASRİLEŞME, İSLAMCILIK VE NEŞRİYAT: MODERN BİR ARAYIŞ OLARAK İSLAMCILIK VE İSLAMCI DERGİLER

3.1. Modernleşmenin İmkanlarını Düşünce Dünyasında Aramak: Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi

Modern anlamda sosyal bilimlerin tetkik ettiği en önemli meselelerden birinin modernizm, modernleşme ve bu durum ile süreçlerin ortaya çıkardığı sonuçlar olduğu söylenebilir. Modern, modernizm, modernleşme, modernizasyon gibi kavramlar bu istikamette sosyolojiden psikolojiye, siyaset biliminden uluslararası ilişkilere kadar sosyal bilimlerin hemen her dalında tartışmaya açılmıştır.⁵⁰³ Anthony Giddens, modernlik kavramını 17. yüzyıldan itibaren öncesinde Avrupa’da devamında ise dünyanın geri kalan bölgelerine nüfuz eden toplumsal hayat ve eylem şekli olarak ele almaktadır.⁵⁰⁴ Hans Van Der Loo ve Williem Van Reijen, modernleşmeyi, içinde bulunan hayat biçimini belirleyen ve sürekli olarak istikamet çizen çok yönlü karmaşık bir değişim süreci olarak ortaya koymaktadır.⁵⁰⁵ Marshall Berman, modern olma halini Marx’a atıfta bulunarak “...“katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği” bir evrenin parçası olmak...”⁵⁰⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Peter Wagner ise “özgürlük” ve “özerklik” kavramlarının modernlik kavramının temel dayanak noktasını olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁷ Matei Calinescu,

“Bir kavramın ortaya çıkışının kesin tarihini saptamak hep güç olmuştur, incelenen kavram modernlik gibi tarihi boyunca tartışmalı ve karmaşık bir kavram olunca durum daha da güçleşiyor. Fakat modernlik düşüncesinin sadece belli bir zaman farkındalığı, yani çizgisel ve geri çevrilmez, karşı konulmaz biçimde ileri akan tarihsel zaman çerçevesinde kavranabileceği açıktır.”⁵⁰⁸

⁵⁰³ “Modernlik, oldukça uzun bir zamandır üzerinde tartışılan, aydınların ve devlet yöneticilerinin kendisine bel bağladığı ...bir kavram haline gelmiştir.” Hamza Ateş, “Modernlik ile Postmodernlik Arasında Kamu Yönetimi”, *Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye*, ed. Güngör Erdumlu (Ankara: Babil Yayıncılık, 2004), 63.

⁵⁰⁴ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 9.

⁵⁰⁵ Hans Van Der Loo – Williem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, çev. Kadir Canatan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 14.

⁵⁰⁶ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 27.

⁵⁰⁷ Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2003), 27.

⁵⁰⁸ Matei Calinescu, *Modernliğin Beş Yüzü Modernizm Avangard Dekadans Kitsch Postmodernizm*, çev. Sabri Gürses (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 21.

şeklindeki ifadeleriyle “modern” kavramının muhteviyatına ilişkin tartışmalı yönü⁵⁰⁹ ortaya koyarken aynı zamanda kavramın anlaşılabilmesi noktasında ilerlemeci tarih anlatısının işlevsel olacağına dikkat çekmiştir. Böylelikle modernleşmenin, “ilerleme” ile ilişkisine doğrudan işaret edilmiştir.⁵¹¹

Modernleşme yerine kullanılan kavramlar üzerinden bir değerlendirmede bulunan Kemal Karpat, “değişim”in modernleşmedeki başat rolüne, modernleşme yerine kullanılan kavramların değişmesine rağmen bu kavramların arkasında yatan “değişme” eyleminin

⁵⁰⁹ Modernleşmeyi “...evrensel olanla evrensel olanın mücadelesinin kazanana ve kaybedene göre farklılaşan ve zıtlaşan öyküsünden ibaret...” olarak değerlendiren Mehmet Ali Kılıçbay’ın şu ifadeleri duruma yönelik bir örnek teşkil etmektedir: “Modernitenin ve modernleşmenin çok sayıda tanımı yapılabilir, yapılmıştır da. Ama bana göre, modernleşme öncelikle siyaset alanına, yani toplumsallaşma sürecindeki esas, temel başat bir konum olma noktasından itibaren tanımlanmalıdır. Eğer bu yapılacak olursa, modernleşmenin, her biri kendini bir totalite olarak algılayan/hisseden kısmiliklerin, yerelliklerin dışında/ötesinde ama sonuçta onları ihata etmeyi ve kendi programı dahilinde değiştirmeyi sentezlemeyi ve belki de dönüştürerek yok etmeyi hedefleyen bir yapılanmanın süreçsel bir şekilde belirmesi, kendine yer edinmesi ve sonuçta egemen hâle gelmesi olduğu görülecektir.” Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Modernleş(eme)mesi Türk Post-Modernleşmesi”, *Doğu Batı* 8 (Ağustos, Eylül, Ekim 1999), 95.

⁵¹⁰ Ahmet Çiğdem, “modernite” ve “modernizasyon” kavramları arasındaki ayrıma işaret ederek modernleşmenin muhteviyatına ilişkin farklı bir hususa dikkat çekmiştir: ““Modernite” ve “modernizasyon” arasında Habermas’ın kastettiği anlamda esaslı bir farklılık vardır ve bu farklılık, sadece Batılı toplumların değil, aynı zamanda Batı olmayan toplumların da tarihsel evrimini belirlemiştir. Kısaca söylemek gerekirse, modernite bir projeye, refleksiyona, modernizasyon ise bu projeyi, refleksiyonu mümkün kılan kurumsal-yapısal evrime işaret eder. Bu çerçevede tekrarlanması gereken bir başka yargı, Batı dışı toplumların, sadece “modernleştikleri”, ama “modern” olamadıkları yâni ancak modernitenin kurumsal alt yapısıyla (“modernizasyon”) eklenilebildikleridir. ...Batılı olmayan toplumların, hangi adlarla adlandırılmış olursa olsun, yaşadıkları ya da maruz kaldıkları “modern” pratikler, tarihsel olarak asla “çağdaş” pratikler olmamıştır. Batılılaşma, bu halde zaten, bir “telafi edici” ideoloji ve “tarihsel gecikmişliğin” giderilmesinin bir aracı olarak kendisini kurmuştur.” Ahmet Çiğdem, ““Türk Batılılaşması”nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkaldırı Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık*, ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 3/68.

⁵¹¹ “Modernleşme kuramlarına göre, modern dünya görüşünün en ayırt edici vasfı “ilerleme” vurgusudur. Fikir ve düşünce, insanlığın tarihsel olarak daha iyiye ve daha güzele doğru bir amaç çerçevesinde ilerleme kaydetmektedir. Doğaldır ki, bu anlayışa göre, tarihsel gelişim çizgisinin bir önceki aşaması, bir sonrakine göre daha geri ve ilkindir.” Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din* (Konya: Çizgi Kitabevi, 1999), 47.

kendisini muhafaza ettiğini belirterek dikkat çekmiştir.⁵¹²⁵¹³ Bu anlamda modernleşmenin hangi kavram ile adlandırıldığının değil, bu kavramların arkasındaki tetikleyici unsurun önemli olduğunu ortaya koymuştur.

Peter L. Berger, Brigitte Berger ve Hansfried Kellner'ın birlikte kaleme aldıkları *Modernleşme ve Bilinç* isimli eserde modernleşme kavramının farklı şekillerde tanımlandığı fakat modern dünyanın ana unsurlarından birinin teknolojik üretim olduğu şeklindeki önermenin kabulü hususunda ortak bir kanaatin olduğu ortaya konulmuş böylelikle teknoloji ve modernite arasında doğrudan bir ilişki tesis edilmiştir.⁵¹⁴ Bu

⁵¹² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, çev. Ceren Elitez (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 9. Benzer bir şekilde Metin Çulhaoğlu da modernleşmenin bireylerin hayatının tamamına sirayet eden bir değişim ortaya çıkardığını belirterek modernleşme ve değişim arasındaki ilişkiye işaret etmiş ve bu doğrultuda modernleşme kavramının "...kapitalist gelişmenin toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel, kurumsal ve etik alanlarda yol açtığı değişimin bütünü..." şeklinde nitelendirilebileceğini belirtmiştir. Metin Çulhaoğlu, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık*, ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 3/170. Modernleşmenin değişim temelli yönünü Fatih M. Şeker ise şu şekilde dile getirmiştir: "Herkes bilir ki eski hayatımızın üzerine kurulduğu değerler sistemi modernleşme asırlarında değişim süreci içine girmiştir. Batılılaşma, eskilerin hayatlarını idare eden kıymetlere yeni bir istikamet ve şekil vermiştir." Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 7. Giddens, eskinin değişmesi hususunu şu şekilde izah etmektedir: "Modernliğin sonucunda ortaya çıkan yaşam tarzları bizi bütün geleneksel toplumsal düzen türlerinden eşi görülmedik bir biçimde sökü� çıkarmıştır. Modernliğin getirdiği dönüşümler hem yaygınlıkları hem de yoğunlukları açısından önceki dönemlere özgü değişim biçimlerinin çoğundan daha etkilidir. ...Açıktır ki geleneksel ile modern arasında süreklilikler vardır ve bunlar birbirinden tamamen ayrı parçalar değildir; geleneksel ve modern çok genel bir biçimde karşılaştırmanın ne kadar yanıltıcı olduğu çok iyi bilinmektedir." Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 12. Ahmet Özkiraz, modernleşmenin geçmişten kopuşu ifade ettiğini, "Etimolojik kökeni itibarıyla "modern" kavramın uzun bir tarihi geçmişi vardır. Zaman zaman popülerleşen bu kavramın tarih boyunca en karakteristik özelliği bir "kopma" durumunu yansıtmaması olduğunu söylersek abartmış olmayız. Modern, Latince biçimi ile "modernus", ilk defa M.S. 5'inci yüzyılın sonuna doğru Roma'nın putperestlik geçmişini o sırada Hıristiyanlığın resmen kabul edildiği dönemden ayırmak için kullanılan bir terimdir. Değişen içerikleriyle modern terimi, eskiden yeniye geçişi vurgulamak üzere kendini eski çağlara dayalı geçmişle kıyaslayan ve yeni bilinçliliğe sahip olduğunu ileri süren bir çağı belirlemek üzere kullanılmıştır." cümleleriyle dile getirmiştir. Ahmet Özkiraz, *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003), 13-14. Cengiz Sunay ise modernleşmenin gelenek karşıtlığına şu sözleriyle dikkat çekmiştir: "Modern, kavram olarak geleneğin antitezidir. Yeniyi, moda olanı benimsemesi onu gelenekle çatıştırmaktadır. Modernleşme her halükarda geleneğe, onun kurumlarına ve zihniyetine karşı işlemektedir. Modernlik kendini geleneğin ıslah edicisi olarak tanımlar." Cengiz Sunay, "Modernleşme ve Çevre", *Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye*, ed. Güngör Erdumlu (Ankara: Babil Yayıncılık, 2004), 118.

⁵¹³ Alain Touraine'nin modernleşmenin yalnızca değişim manasına gelmediği yönündeki ifadeleri için bk. Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 25.

⁵¹⁴ Peter L. Berger – Brigitte Berger – Hansfried Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cevdet Cerit (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 34-35. Bu doğrultuda yaptıkları modernizasyon tanımlaması ise şu şekildedir: "...Modernizasyon, teknoloji vasıtasıyla ekonominin değişiminde kök salmış bir müesseseler kümesinin büyümesi ve difüzyonudur." Berger – Berger – Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, 20. Ayrıca bk. Mustafa Aydın, *Moderniteye Bakmak* (İstanbul: Açılımkitap, 2009), 11.

doğrultuda modernleşmenin genel manada ilerlemenin her veçhesiyle özel manada ise teknik ilerleme ile alakalı olduğunu söylemek mümkündür.

Modernleşme kavramının Batı'nın ortaya koyduğu değer ve normları benimseme ve bunlar etrafında bir hayat düzeni tesis etme yönünde bir değişim ile ilişkili olarak ele alınması, modernleşmenin Batılılaşma ile eşdeğer görülmesine sebebiyet vermiştir.⁵¹⁵ Osmanlı-Türk modernleşmesinin konu edinildiği pek çok çalışmada bu yönde bir kullanımın tercih edildiği görülmektedir.⁵¹⁶ Bu anlamda modernleşme, çağdaşlaşma, muasırlaşma, Batılılaşma gibi aralarında belli nüansların bulunduğu kavramların birbirleri yerine kullanıldığı ve bu kavramlar merkezinde Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin modernleşme serüveninin anlamlandırılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

İlber Ortaylı'nın “Modernleşme olgusu, kaba bir deyişle, var olan değişimin değişmesidir.”⁵¹⁷ şeklinde ifade ettiği üzere hayatın tabii seyirindeki değişimde yaşanan kırılmanın ana eksenini oluşturduğu modernleşme kapsamında ele alınabilecek yenileşme hareketleri, Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın sonlarına doğru görülmeye başlanmıştır.⁵¹⁸ Askeri sahada alınan yenilgilerin zihniyette yaşattığı güven kırılması⁵¹⁹ ve endişe doğrultusunda Avrupa'dan ilham alınan yöntemlerin uygulanmasına yönelik yönetimde oluşan istek, Osmanlı topraklarında modernleşme girişimini var etmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁵ “Batı Sömürgeciliğinin başlangıcından bu yana, Batılı olmayan toplumlar yönünü, biçimini ve zamanlamasını kendilerinin saptamadığı bir değişim süreci içindeler. Sosyal bilimciler, Batılı olmayan toplumların geçirdikleri bu köklü değişim süreçlerini dile getirmek üzere kimi zaman “gelişme”, kimi zaman da “modernleşme” kavramlarını kullanıyorlar. Bu nedenle olsa gerek ki, Batılı olmayan toplumlar bazen “gelişmekte” olan toplumlar, bazen de “modernleşmekte” olan toplumlar diye nitelendiriliyor.” Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 11.

⁵¹⁶ Bu hususta Nilgün Toker ve Serdar Tekin'in şu ifadeleri örnek olarak gösterilebilir mahiyettedir: “Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın ilk yarısında başlayan, ama asıl olarak 19. yüzyılda gelişen Batılılaşma hareketlerinin, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar uzanan yaklaşık 150 yıllık süre içinde belirginleşen iki genel özelliği olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, ‘devletin korunup kollanması ve ihya edilmesi’ türünden pratik bir amacın, başlangıcından itibaren Batılılaşma hareketlerine yön veren temel saik olmasıdır. ...İkinci olarak, başlangıçta kısmî amaçlarla ortaya çıkan Batılılaşma hareketlerinin, giderek ‘topyekûn Batılılaşma’ hamlesine dönüşmesi söz konusudur. Bu süreç ‘Batılılaşma’dan ‘Batıcılık’a ‘bir yöntem olarak Batılılaşma’dan, ‘bir program olarak Batıcılık’a geçiş olarak adlandırılabilir.” Nilgün Toker – Serdar Tekin, “Batıcı Siyasî Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten Kamusuz Demokrasi’ye”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce- Modernleşme ve Batıcılık*, ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 3/82.

⁵¹⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 15.

⁵¹⁸ Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecinin aşamaları hususunda bir değerlendirme için bk. Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 139-140.

⁵¹⁹ Seyfi Kenan (ed.), “Giriş”, *Nizâm-ı Kâdîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 14-17.

⁵²⁰ Ersin Kalaycıoğlu – Ali Yaşar Sarıbay (ed.), “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim”, *Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014), 23.

Avrupa'nın üstün olduğuna ilişkin görüşün kabul görmediği Osmanlı düşünce dünyasında⁵²¹ Avrupa karşısında savaş alanında alınan yenilgiler⁵²² Osmanlı Devleti'nde yaşanan yenileşme sürecinin tetikleyicisi olmuştur.⁵²³ Avrupa'nın askerî alanda aldığı zaferlerin sahip oldukları askerî imkanlarla ilişkili görülmesi, yeniden güç kazanmak ve ülkenin istikbalinin teminatı için onların askerî teknolojisinden istifade etme yönünde bir istek ortaya çıkarmıştır.⁵²⁴ Bu durum yenileşme hareketlerinin seyrini de belirlemiş, öncelikli olarak askerî alana yönelik ıslahatların hayata geçirilmesine gayret gösterilmiştir.⁵²⁵ Bu minvalde Karpaz, III. Selim'in 1793'te kendine bağlı bir ordu tesis etme yönündeki çabasını modernleşme hususunda gerçekleştirilen ilk hamle olarak değerlendirmiştir.⁵²⁶

⁵²¹ “Osmanlıların, kendi mükemmeliyetlerine olan inançlarının ve kazanmış oldukları önceki başarılarının etkisiyle uzun süre Batı karşısında psikolojik açıdan mağrur bir tavır sergileyerek buradaki gelişmelere büyük ölçüde kayıtsız kaldıkları genelde kabul edilen bir görüştür. Bu bakış açısında, İslâm'ın dış unsurlara karşı kendisini mükemmel görme ve İslâmî olmayanı ve İslâmî olmayandan geleni şüpheyile karşılama anlayışının da önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir.” Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 15. Ayrıca bk. Jean – François Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 273.

⁵²² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 39-40.

⁵²³ Yahya Kemal, savaş alanında alınan yenilgilerin yenileşme hareketlerini tetiklediğini şu sözlerle dile getirmiştir: “Bizde teceddüd hareketi, Onsekizinci Asır'da eski Osmanlı silâhlarının yeni Rus ve Avusturya silâhlarına karşı artık müdâfaaya kadir olamayışından doğmuştu. ...Bizde teceddüd fikri şu ve bu ecnebi tesiriyle değil, şu ve bu edebiyâtın tesiriyle değil, yâhud da müteceddid olmak sevdisına düşmüş bir hükümdârın sevkıyla değil... yalnız ve yalnız düşman karşısında aczimizi tecrübe etmiş ve gözüyle görmüş olanların fikri idi.” Yahya Kemal, *Tarih Musâhabeleri* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1975), 113-114.

⁵²⁴ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 125.

⁵²⁵ “Askerî modernleşme kuşkusuz Osmanlı modernleşmesinin çekirdeği ve itici ögesi olmuştur; ama gelişmeler ordunun, idarenin, maliyenin yanında edebiyata, mimariye, günlük hayata da kaçınılmaz olarak sıçradı.” Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 51. “Osmanlı devlet adamları tarafından yenileşmenin gerekliliğinin, veya diğer bir ifadeyle, bazı şeylerin iyi gitmediğinin farkına varılmasından sonra, sorunun uzun süre askerlik alanındaki gerilikle ilgili olduğu sanıldı; çünkü Batı'yla aralarında bulunan potansiyel farkı, ilk olarak savaş alanlarında ortaya çıktı. Klasik dönemlerin, Avrupa devletlerinin oluşturduğu müttefik ordularını dize getiren muzaffer Osmanlı ordusunun artık tek tek bu devletler karşısında bile başarısız neticeler alması, ister istemez Osmanlı reformcularının dikkatlerini bu noktaya yoğunlaştırmalarına neden oldu. Öte yandan “bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları, bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale” gelmişti. Bu yüzden Osmanlı Devleti'ndeki ilk yenileşme hareketleri askerî karakterlidir.” Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 18. Askerî alanda gerçekleştirilen ıslahat çabaları ve bu alanda kaleme alınan lâhiyalar hususunda bir çalışma için bk. Ahmet Öğreten, *Nizam-ı Cedîde Dâir Askerî Lâhiyalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 33-301.

⁵²⁶ Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, 80. Ayrıca benzer ifadeler için bk. Kenan, “Giriş”, 23. Kemal Beydilli ise “Muhakkak ki “yenilenme ve yeniden yapılanma” (nizâm-ı cedîd) III. Selim'le özdeşleşen bir kavram olmuştur. Yenilenme zarureti kendinden önceki dönemlerde de açık bir şekilde hissedilip ortaya atılmış olmakla birlikte, bunun Osmanlı modernleşmesini başlatacak boyutlarda ele alınışının Selim'in şahsıyla yakından ilgili olduğuna şüphe yoktur.” ifadeleriyle III. Selim'in modernleşme yolundaki ehemmiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Kemal Beydilli, “III. Selim:

“Osmanlı İmparatorluğu, Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Ne var ki, imparatorluğun yükselme devrinde, Osmanlılar, kendi uygarlıklarını Batı’nınkinden üstün saymışlar, Batı’nın bir “model” olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla, niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyleşen bir tutumla Batı’nın askerî üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır. ...Böylece, daha 18. yüzyılın başlarında, Batı’nın askerî kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirilebileceği önemli bir devlet sorunu olmuştur.”⁵²⁷

Avrupa’ya yönelik ilgisinin⁵²⁸ ve reformist yönde eğilimlerinin⁵²⁹ yönetime geçmeden önce de var olduğu ifade edilen III. Selim, “Nizâm-ı Cedîd”⁵³⁰ düzenlemeleri olarak adlandırılan yenileşme hamlelerini başlatmıştır.⁵³¹ Nizâm-ı Cedîd hareketi her ne kadar farklı alanlara yönelik yenilikler barındıran çok yönlü bir program olsa da kavram akıllara ilk olarak askerî alanda yapılan yenilikleri getirmektedir.⁵³² Buna mukabil Osmanlı Devleti’nde yenileşmeye yönelik isteğin askeri alanda yaşanan yenilgilerden doğduğu fikri, Nizâm-ı Cedîd hareketi kapsamında da öncelikli olarak askerî alanda reformların

Aydınlanmış Hükümdar”, *Nizâm-ı Kâdim’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2010), 27.

⁵²⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 9-10.

⁵²⁸ “Selim, tahta çıkışından önce de, sarayın dışındaki dünyaya ve Avrupa’ya ilgi göstermişti. Şehzade iken, örnek aldığı şahsiyet olan Fransa Kralı XVI. Louis ile yazışmış olduğu ve çevresine, Avrupa’ya özgü şeylere olan ilgisini paylaşan dost ve hizmetkârlarını topladığı bilinmektedir. Bu kişilerin birçoğunu tahta çıktığında etkin mevkilere atadı.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 43.

⁵²⁹ “Selim III daha padişah olmadan önce Osmanlı imparatorluğunda ıslahat gereğini duymuş ve bu duygunun tesirile, içinde bulunduğu şartların kötülüğüne rağmen, kendisi ıslahat hazırlamağa koyulmuştur. Acaba Mustafa III’ün oğlunu ıslahat yoluna sürükleyen sebepler hangileridir? Türlü cinsten olan bu sebeplerin başında Selim’in doğduğu asrın genel karakteri gelir. Gerçekte XVIII. asır bir ıslahat asırındır.” Enver Ziya Karal, *Selim III’ün Hat-Tı Hümayunları – Nizam-ı Cedit – 1789-1807 –* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 11.

⁵³⁰ “Selim’in yaptığı ıslahat için kullandığı bu deyim ilham kaynağını apaçık ortaya koymaktadır. Fransa, ihtilalin getirdiği düzene «Yeni Düzen» adını takmıştı. Selim’in kendi ıslahatı için aynı adı benimsemiş olması ilham kaynağını ve cesaretini göstermesi bakımından ilginçtir.” Sina Akşin (haz.), “Siyasal Tarih (1789-1908)”, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2013), 3/79. Akşin’in aksine Zürcher, III. Selim’in Fransız İhtilali’nden etkilenmediğini şu sözleriyle dile getirmektedir: “Nizam-ı Cedîd’i başlatırken, bu terimin kendisi Fransızcadan türetilmiş olsa bile, Sultan III. Selim’in esin kaynağı kesinlikle Fransız Devrimi olmamıştı. O, devrimciler tarafından idam edilecek olan XVI. Louis’nin mutlak monarşisinin ve Fransızların askerî ve idari becerilerinin hayranıydı.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 49.

⁵³¹ “Genelde “Nizâm-ı Cedîd”e dair hazırlanan lâhiya sayısı yirmi üç olarak zikredilir. III. Selim’e takdim edilen ve konu başlıkları Nizâm-ı Cedîd’in de alanını belirleyen bu lâhiyaların önerdiği yenilikler belli başlı konularda yoğunlaşmıştı: 1. Askerin nizamını sağlama ve düşmana mukabele; 2. Mülkî-idarî nizamı sağlama, refah ve asayişin temini; 3. İlimiyeyi tanzim ve adaletin tesisi; 4. Ticarî ve iktisadî hayatı canlandırma; 5. Sosyal, kültürel ve teknik seviyenin yükseltilmesi.” Muzaffer Doğan, “III. Selim Döneminde Devlet Teşkilâtına Dair Bazı Düzenlemeler”, *Nizâm-ı Kâdim’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2010), 81.

⁵³² “...Nizam-ı Cedit denince Selim III’ün yeniçeri ocağı dışında kurduğu talimli askerden başka bir şey akla gelmez. Gerçekte Nizam-ı Cedit çok geniş ve köklü bir ıslahattır. Bu ıslahatın ağırlık noktasını askerî düzen teşkil etmekle beraber, idare, iktisat, adliye, siyaset ve politika alanında da yenilik yapılmıştır.” Karal, *Selim III’ün Hat-Tı Hümayunları – Nizam-ı Cedit – 1789-1807 –*, 187. Ayrıca bk. Murat Tazegül, *Modernleşme Sürecinde Türkiye* (İstanbul: Babil Yayınları, 2005), 71-72.

hayata geçirilmesinin hedeflenmesini sağlamış ve bu doğrultuda Nizâm-ı Cedîd ordusu tesis edilmiştir.⁵³³⁵³⁴ Kurulmak istenen bu yeni ordu için hazırlıklar 1794'te başlatılmış ve 1807'ye gelindiğinde dönemin koşulları itibarıyla iyi bir eğitime tabii tutulmuş ve modern donanımına sahip takriben 30 bin askerden oluşan Nizâm-ı Cedîd ordusu ortaya çıkmıştır.⁵³⁵ Yeni ordunun mensubu olan askerlere Avrupa tarzı bir eğitim verilmiş ve giydikleri kıyafetlerden kullandıkları silahlara, disiplin edilme şekillerinden aldıkları taktiksel bilgilere kadar Avrupa'nın askerî tarzının etkisi altında kalınmıştır.⁵³⁶ Ancak devletin gerileyişini sona erdirmek adına atılan bu adımlar tam manasıyla istenilen neticeyi sağlamamış, Osmanlı Devleti'nin askerî sahadaki yenilgileri devam etmiştir.⁵³⁷ III. Selim'in hayata geçirmeye çalıştığı yenileşme hareketleri ona karşı muhalif tutumu körüklemiş ve nihayetinde III. Selim tahttan indirilmiştir.⁵³⁸ Tahtın yeni sahibi olan IV. Mustafa, eski düzenin yeniden tesis edilmesi yönünde bir siyaset yürütmüş,⁵³⁹ geleneksel

⁵³³ “Nizâm-ı Cedîd, Sekbân-ı Cedîd, Eşkinci denemeleri ve nihayet Vak'a-yı Hayriyye ile Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye bu zeminin üzerine bina edilecektir.” Yüksel Çelik, “Nizâm-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)”, *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2010), 567.

⁵³⁴ Enver Ziya Karal, III. Selim'in babası III. Mustafa'nın askerî alandaki reformist tavrını benimsediğini şu anekdotla ortaya koymaktadır: “...Mustafa III. Faal bir adamdı. Vaziyeti düzeltmek için (bazı şeyler yapmak) lâzım geldiğini kabul etmişti. Yapılacak işlerin başında ordunun ıslahı geliyordu. Bu hususta Selim ile aralarında şöyle bir muhavere geçmiştir. Padişah- Yeni bir ordu hazırlanmadıkça düşmanlarımızın hakkından gelmek imkânsızdır. Fakat yeni bir ordu nasıl hazırlanmalı? Selim- Yeniçeri Ocağını ıslah etmeli. Padişah- Yeniçeri Ocağı kabili ıslah değildir. Selim, çok sonraları babasının bu husustaki fikrini kabul edecek ve Padişah olduğu vakit Yeniçeri Ocağını ıslah edecek yerde Yeniçeri Ocağından ayrı talimli bir ordu teşkiline teşebbüs edecektir.” Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 7.

⁵³⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 45.

⁵³⁶ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmanlı (İstanbul: e Yayınları, 2008), 1/319. Abdülkadir Özcan'ın, Nizâm-ı Cedîd ordusu hakkında ortaya koyduğu bilgiler Batı tipi bir ordunun kurulmasına gayret gösterildiğine işaret etmektedir: “Bu ordunun askerleri Avrupaî tarzda bölük, tabur ve alaylara ayrılmış ve yine Batı tarzında eğitilmelerine özen gösterilmiştir. Modern Türk ordusunun ilk çekirdeği sayılan bu üniformalı ordunun giderleri için İrâd-ı Cedîd adıyla ayrı bir hazine kurulmuştur.” Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askerî Teşkilatı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6/554.

⁵³⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 89.

⁵³⁸ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 333; “III. Selim (1789-1807)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 12/208-210.

⁵³⁹ “Yeni padişah kendisini tahta geçirenlerin elinde bir kukladan başka bir şey değildi. Kısa süre içinde Nizâm-ı Cedîd'i ve ona ilişkin bütün kuruluşları, okulları ortadan kaldıran fermanlar yayımlandı. IV. Mustafa, reformların iktidarı kendi ellerine geçirmek isteyen padişah çevresinin ürünleri ve III. Selim'in hükümdarlığında imparatorluğu paramparça eden yenilgilerin ve anarşinin nedenleri olduğunu ilân etti. Bundan sonra geleneksel yasalar ve kurumlar üstünlük kazanacaktı. III. Selim döneminde konulan bütün vergiler kaldırılarak eskileri yürürlüğe konuldu. Askerlikten atılanlar yeniden askere alındılar. Nizâm-ı Cedîd subay ve erleri yakalanıp öldürüldüler, III. Selim ile diğerlerini destekleyenler için bir dehşet dönemi başladı.” Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 333. Ayrıca bk. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 39. IV. Mustafa'nın “Bir sene iki ay süren saltanatı müddetinde hakkında yazılanlar genelde iç ve dış durumlarla ilgili hususlar olmuş,

yapı ve kurumların korunmasına yönelik siyasetin yürütüldüğü bu kısa dönemin ardından II. Mahmud tahta geçmiştir.

II. Mahmud, III. Selim'in başlattığı yenileşme hareketlerini devam ettirmiş ve bu hususta Osmanlı modernleşmesinin önünde engel olarak görülen Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmıştır.⁵⁴⁰⁵⁴¹ Böylelikle eskiyi koruyarak yeni düzeni inşa etmenin yollarını arayan III. Selim'in⁵⁴² aksine II. Mahmud eski düzenin önemli simgelerinden birini teşkil eden askerî birliği kaldırarak, modernleşme hareketlerine yeni bir vechе kazandırmıştır.⁵⁴³ III.

bazı yazarlar onu III. Selim'in reformlarını sona erdirdiği için “gerici” olarak nitelendirirken, diğerleri “kargaşa çıkarıcı tasfiyeye çalışmış” ve “tıpkı I. Mahmud gibi davranmak istemiş” diyerek onu savunmuştur. Genel kanaat ise onun, “muhakeme ve zekası az, zamanın icaplarından habersiz, devletin bekasını tehlikeye düşürecek bir isyanı hazırlayanlar ile işbirliği yapacak kadar saltanata haris ve merhametsiz” olduğu şeklindedir.” “IV. Mustafa (1807-1808)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 12/211.

⁵⁴⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 11; “II. Mahmud (1808-1839)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 12/217. “1826'da, Yunan isyanının kritik bir döneminde, II. Mahmud nihayet yeniçerilerden kurtulmak hususunda kaçınılmaz kararını verdi. Tıpkı vilayetlerdeki asî ayanlar gibi bunları ortadan kaldırıp, bilahare zamanın şartlarına uygun olarak, imparatorluğu yeniden organize etmek için sınırsız bir iktidara sahip olacaktı.” Halil İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye - Araştırmalar-*, ed. Tuğçe İnceoğlu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 58..

⁵⁴¹ “Yeniçerilik ve bektâşî'lik münâsebetlerinde, Hacı Bektâş Veli'nin, yeniçerilerin isim babası olduğu ve onlar için hayır duasında bulunduğu târihen meşkûk ise de, bu târihatın ordu üzerindeki nüfuzu kesinlikle bilinen bir vâkıdır.” İrfan Gündüz, “Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 4/478. Yeniçeri Ocağı ile birlikte eski ordu anlayışının tasfiye edilmesi bir takım geleneksel dinî uygulamalarda da düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Bu durumu Ahmed Cevdet Paşa şu şekilde aktarmaktadır: “Sultan Selim Mevlevî dostu idi. (Ennas alâ din-i mülâhüküm) deyiimiyle halk da kimi içtenlikle kimi özenerek bu tarikata girmişti. Çoğu devlet ricali ve büyükleri dairelerinde birer kişi olsun Mevlevî bulundurur, her nereye varılsa mevlevî sikkesi görülür, toplantılarda ney ve rebab sesleri işidilirdi. Yeniçeriler Bektaşî idi. Bu sırada Nizam-ı Cedide râğbet vardı. Yer yer Yeniçerilik düşüncesi kaldırılmak gerekiyordu. Bektaşî tarikatına karşılık tarikatlerden birinin ön alması o zamanın hükmüne göre olağan işdi. Nizam-ı Cedid düşüncesine mevlevî tarikatı uygun gelerek pek parlamıştı.” Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Osmanlı Tarihi*, sad. Dündar Günday (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994), 3/1589.

⁵⁴² “III. Selim'in Nizâm-ı Cedid projesinin başarısız olmasının arkasındaki temel neden mevcut sistem yerinde dururken yanına yeni bir sistem inşa edilmeye çalışılmasıydı. Zaman içinde yeni sistemin genişletilerek mevcut sistemi yutması veya dönüştürmesinin planlandığı programın sonunu hazırlayan da merkezî yönetimin birbirine zıt yapıları bir arada yürütmeye çalışmasıydı.” Mehmet Mert Sunar, “Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler”, *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 527.

⁵⁴³ “II. Mahmut, III. Selim'in yarım bıraktığı reform hareketini radikal olarak ele almış ve Balkanlar'da beliren isyanı, Yeniçerilerin bastıramamasından dolayı halkta oluşan hoşnutsuzluğu kullanarak Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmış, yerine Avrupa eğitim ve donanımı ile güçlendirilmiş “Asakir-i Mansureyi Muhammediye'yi kurmuştur.” Tazegül, *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, 73. III. Selim ve II. Mahmud dönemindeki yenileşme hareketleri hususunda bk. Stanford J. Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reformlara Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, çev. M. Faruk Çakır, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 609-628; Gül Akyılmaz, “III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasi Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 660-670; Besim Özcan, “Sultan III. Selim Devri İslahat Hareketleri (Nizâm-ı Cedid)”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 671-683; Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda*

Selim döneminde başlatılan ve sonrasında II. Mahmud tarafından devam ettirilen ordu merkezli yenileşme hareketlerinin, sosyal hayata doğrudan sirayet etmesi ve Osmanlı modernleşmesinin yeni bir yön kazanması Gülhane Hattı Hümayunu ile olmuştur.⁵⁴⁴⁵⁴⁵ Bir anlamda Tanzimat,⁵⁴⁶ uzun soluklu yenileşmeye yönelik istek ve bu doğrultuda atılan adımlar açısından yeni bir merhaleyi teşkil etmektedir.⁵⁴⁷

Osmanlı modernleşmesinde önemli yapı taşlarından birini teşkil eden 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın⁵⁴⁸ ilanı ile başlayan Tanzimat devri, köleliğin ilgası, millet

Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 140-174.

⁵⁴⁴ Ejder Okumuş, Tanzimat Fermanı'nı şu şekilde tanımlamaktadır: "...ilanı vesilesiyle çeşitli yerlerde şenlikler de düzenlenen Tanzimat Fermanı, bir umutla; gerilemekte, parçalanmakta ve çöküşe doğru yol almakta olan Osmanlı Devleti'ni dağılma ve çöküş sürecinden çıkarıp kurtarmak umuduyla ilan edilen bir Ferman; yani bir kurtuluş umududur. Dolayısıyla denilebilir ki Tanzimat Hareketi'nin içerdiği reformlar, André Miquel'in "Eceliyle ölmedi. O, can çekişirken Avrupa sadece ona ölümü tez olsun diye yardım etti." dediği gibi Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarma umudunun bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır." Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 228. Gülhane Hatt-ı Hümayunu hakkında meseleyi farklı cephelerden ele alan pek çok çalışma yapılmıştır. Ferman'ın bir hukuk metni olup olmadığı, dışarıdan bir zorlama sonucu mu yoksa içsel tercihler neticesinde mi yapıldığı gibi hususlar bu çalışmaların üzerinde özel olarak durduğu konuları teşkil etmektedir. Bu hususta Ali Gevgilili'nin ifadeleri için bk. Ali Gevgilili, *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1990), 33-34.

⁵⁴⁵ Tanzimat'ın Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısına yönelik etkisi hususunda bk. Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi"', *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 4/212-216.

⁵⁴⁶ Halil İncalcık, "Tanzimat" kavramının kullanım şekillerini şu şekilde ifade etmiştir: "Tanzimat bazen, Osmanlı İmparatorluğu dahilinde hâkim Müslüman kitle ile tabî Hıristiyan kavimler arasındaki münasebetlerin bir safhası olarak düşünülmektedir. Bazen de memleketimizin garp medeniyeti dairesine giriş hadisesiyle bir tutulmaktadır. Tanzimat şüphesiz bu iki ana istikameti tamamı ile sınırları içine almakta; ve esasen bu iki hareket arasında da pek sıkı münasebetler bulunmaktadır." Halil İncalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 31.

⁵⁴⁷ "Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde ve toplum hayatında yaklaşık ikiyüz yıldan beri süregelen reform ya da ıslahat ihtiyacı, eğilim ve girişimlerinin tatbikata intikal etmiş önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Tanzimat'a gelindiğinde, Osmanlı reform hareketi, öncekilerden farklı olarak, nitelik, yön, hız ve kapsam bakımından büyük değişiklik gösterdi. Bu reform hareketi, kendi dönemiyle sınırlı kalmadı, I. ve II. Meşrutiyet rejimlerini, birçok fikri ve siyasi hareketi ortaya çıkardığı gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan kurum ve fikirlere de kaynaklık etti." Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2010), 12.

⁵⁴⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu – Halil İncalcık, "Sunuş", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), IX. Tanzimat Fermanı'na yönelik değerlendirmeler hususunda bk. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 59-88; Halil İncalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 99-110; Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 111-132; Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 145-165; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 213-252.

sisteminin tasfiye edilmesi ve bu doğrultuda müslüman ve gayrimüslim tebaanın toplum içindeki geleneksel yapı ve ilişki sisteminin dönüştürülmesi gibi hususlarda Osmanlı coğrafyasında yaşayan tebaanın içinde bulunduğu sistemi büyük ölçüde değiştiren bir evreyi teşkil etmektedir.⁵⁴⁹ Bu doğrultuda bu dönemde Osmanlı Devleti'nin geleneksel, toplumsal⁵⁵⁰ ve kurumsal yapısında önemli değişikliklerin ortaya çıktığı ve askerî alanda başlayan ıslahat hareketlerinin her alanı içerisine kapsayan bir hal aldığı söylenebilir mahiyettedir.⁵⁵¹ Dolayısıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edilmesiyle başlayan, Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın idaresindeki Tanzimat Dönemi,⁵⁵² Türk modernleşmesinde bir dönüm noktası hüviyetindedir.⁵⁵³

Tanzimat Döneminin ikinci evresini teşkil eden 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı,⁵⁵⁴ Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndaki toplumun tüm kesimlerini dinî aidiyetlerini

⁵⁴⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 105.

⁵⁵⁰ Tanzimat Fermanı'nın Müslüman ve gayrimüslim tebaayı eşit konuma getiren bir söyleme haiz olması, Ferman'ın dinî meşruiyetinin sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Engelhardt bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: “Vergilerde düzen birliği, askerlik süresi ve askere çağırılma gibi önemli yenilikler getiriyorsa da Devlet iktidarının ve yetkilerinin sınırları konusunda hiçbir değişiklik yapmıyordu; asıl amacı idarî mekanizmaydı; işte bu dar çerçevede verimli bir düşünce ortaya atıyor, imparatorluktaki tüm tebaanın medenî haklarında bir gelişme, bir iyileştirme vaadi açık terimlerle yer alıyordu. Hattı Şerif'in Müslüman tebaaca dine aykırı diye nitelenen can alıcı noktası işte bu maddeydi; ve gayrî Müslimlere, Müslümanlara eşit haklar tanıdığı için dine aykırı diye niteleniyordu.” Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, çev. Ayda Düz (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976), 32.

⁵⁵¹ Tanzimat Döneminde gerçekleştirilen reformlar hususunda bk. Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Reformları”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 782-804; Roderic Davison, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi”, çev. Hayrettin Pınar, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalıcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 289-301.

⁵⁵² Kuntay Gücüm, *İmparatorluğun “Liberal” Yılları (1856-1870)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 23.

⁵⁵³ “Eğer Tanzimat Osmanlı devletinin gittikçe daha da aşağıya doğru giden sarmalını durdurmayı hedeflediye, 20. yüzyılın perspektifinden bakıldığında başarısızlığa uğramıştır. Yine de ıslahatın Osmanlı toplumunun toplumsal yapısında önemli değişimler yarattığını kabul etmek gerekir. Temelleri Osmanlı devletinin idari ve askeri kurumları ile eğitim kurumlarındaki ıslahatla atılan yeni toplumsal güçler, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumunda temel bir rol oynadı. Ayrıca, Tanzimat dönemindeki birçok ıslahat ve Osmanlı entelijensiyasının yürüttüğü kültürel ve siyasi tartışmalar, imparatorluk düzeninininkinden farklı eğilimler ve hususlara dayansa da, Türk ulus-devletinde de varlığını sürdürdü.” Dietrich Jung – Wolfgang Piccoli, *Yol Ayrımında Türkiye*, çev. Berna Kurt (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 54.

⁵⁵⁴ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 95; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 14. Bilal Eryılmaz Islahat Fermanı'nın Osmanlı Devleti'nin hakimiyetiyle alakalı yönüne şu şekilde işaret etmiştir: “...Islahat Fermanı, büyük ölçüde yabancı devletlerin hazırladığı ve Bab-ı âli'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir tedbirler bütünüdür. Osmanlı Devleti, bu fermanı, kendiliğinden ilân ettiğini dünyaya açıklamakla, hükümdarlık haklarını, yalnız şekil yönünden kurtarmış oluyordu. Gerçekte ise, Hıristiyan tebaanın haklarını ve refahını düşünmek ve bu hususta gereken kararları almak yetkisi, Avrupa Büyük Devletlerinin eline geçmişti. Nitekim Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından yedi gün sonra, büyük devletlerin temsilcileri, Paris'te toplandılar. Paris Kongresi olarak bilinen bu toplantıda üyeler, büyük devletlerin görüşleri dikkate alınarak hazırlanan Islahat Fermanı'nın, Paris Antlaşması'nda zikredilmesi konusunda fikir birliğine vardılar. Türk tarafının başkanı olan Âli Paşa, Islahat Fermanı'nın, her ne şekilde olursa olsun Paris Antlaşması'nda zikredilmesine karşı çıktığıysa da yapılan pazarlıklar sonucu, Islahat Fermanı,

göz ardı ederek eşit kabul eden anlayışı daha keskin bir hale büründürmüştür.⁵⁵⁵ Bunun sonucu olarak Klasik Osmanlı yapısını ifade eden millet sistemi yürürlükten kalkmış, Osmanlı Devleti modern bir toplum tipine tedricen intikal etmiştir.⁵⁵⁶ Bu anlamda bu iki ferman, Osmanlı Devleti'nin toplumsal yaşantısına ve aynı zamanda bu dönemde gerçekleştirilen modernleştirme uygulamalarıyla birlikte düşünce dünyasına da yön vermiştir.⁵⁵⁷ Bu durum ilerleyen dönemde modernleşmenin devlet merkezli olarak yürütülmesi halini sona erdirmiştir.⁵⁵⁸

1860'lı yıllara kadar modernleşme devlet tarafından hayata geçirilen uygulamalar vasıtasıyla sağlanıyorken, sonraki yıllarda modernleşme meselesi, yeni oluşan Osmanlı aydın sınıfının da gündemine dahil olmuştur.⁵⁵⁹ “XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydını artık risâle ya da lâhiya sunan, bunun karşılığında “atiye” alan aydın değildir. Devrin aydını düşüncelerini gazete köşelerinde, roman veya tiyatro eserlerinde anlatan; böylelikle düşüncelerini öncelikle topluma, ama bu arada yöneticilere duyuran kimsedir.”⁵⁶⁰ II. Abdülhamid'in hükümdarlığı döneminde hayatın her alanına intikal ettirdiği modern kurum, yapı ve uygulamalar ile Avrupa'ya gönderilen öğrenciler bu yeni

Antlaşma'nın 9. maddesinde yer aldı. Bununla, büyük devletler, gayrimüslim tebaa için bir teminat ve hatta müdahale hakkı elde etmiş oluyorlardı.” Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 140. İlber Ortaylı'nın bu yaklaşıma muhalif bakış açısı için bk. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 131. Islahat Fermanı'nın hükümleri hususunda bk. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 47.

⁵⁵⁵ “Neredeyse yalnızca Hıristiyan nüfusun haklarını ele alan Islahat Fermanı, Avrupalı güçlerin garantörlüğünde Hıristiyanlara esas olarak ayrıcalıklı bir statü kazandırdı. Hıristiyanlara tanınan “eşitlik”, temel olarak, Müslüman bir devlette yaşamalarından dolayı Hıristiyanlar için yürürlükte olan özel yükümlülükleri ve sınırlamaları tamamen ortadan kaldırdı.” Karpas, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, 100.

⁵⁵⁶ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 86-87.

⁵⁵⁷ “Tanzimat döneminde sadece dış siyasi müdahaleler, idari reformlar, ya da ekonomik bütünleşme açısından bakılması yeterince anlaşılmasını imkânsız kılar, çünkü Tanzimat sınırlı olsa da kültürel bir devrim niteliği de taşıyordu. Tanzimat döneminde devlete egemen hale gelen kalemiye mensupları –artık bürokrattılar- yeni bir tipti. Bunların yükselmesini sağlayan şey Avrupa'yı ve Avrupa dillerini bilmeleri idi. İçlerinden bir çoğu bu bilgileri Babıâli'nin Tercüme Odası ve Tahrirat-ı Hariciye Kalemleri'nde ve diplomatik hizmetlerde edinmişlerdi. Bilgileri de tarzları da yeniydi.” Zürcher, *Türkiye'nin Tarihi*, 106.

⁵⁵⁸ “Osmanlı devletinin modernleşmesi standartlaştırılmış bir dilin yaratılmasını gerektirdi; bu da imparatorluğun şehir merkezlerinde okur yazar bir nüfusun ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Bu okur yazar nüfus, 19. yüzyılın ikinci yarısında gazeteler ve kitaplar vasıtasıyla siyasi söylemin önemli bir parçası haline geldi.” Jung – Piccoli, *Yol Ayrımında Türkiye*, 59.

⁵⁵⁹ “Avrupa'yı bizzat görerek, eğitim ve öğrenimini orada yapanlar ya da “istibdat”tan kaçarak Batı'nın başşehirlerinde yaşayan aydınlar, Osmanlı toplumunda yeni bir dönemin ve yönelişin kapısını araladılar. Artık Batı ve onun temsil ettiği “uygarlık”, aydınlar için yalnızca devletin bekasına kasteden bir düşman değil, aynı zamanda ulaşılması gereken bir “ideal dünya”dır.” Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, 93.

⁵⁶⁰ Abdullah Saydam, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 857.

aydın sınıfı daha da kuvvetlendirmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı aydınları⁵⁶¹ yenilenme ve yenileşmeyi merkeze aldıkları metinler kaleme almaya başlamış ve bu metinler vasıtasıyla modernleşme arayışları tedricen halka ulaştırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu halin çaresi üzerine kafa yoran ve bu doğrultuda düşünce üreten aydınlar, düşüncelerinin kaynaklarını ve istikametini yansıtan mahiyette farklı düşünce ekolleri oluşturmuşlardır. Bu doğrultuda bahsi geçen dönemde farklı düşünce akımları ortaya çıkmış ve bu akımların mensubu olan isimler Osmanlı Devleti'nin ve İslam coğrafyasının kurtuluşu ve modernleşmenin şekli ve yol haritası hususunda fikir üretmişlerdir.⁵⁶²

Bu dönemde devletin kurtuluşunu merkeze alarak çözüm yolları ortaya koyan düşünce akımlarından birisini İslamcılık oluşturmaktadır.⁵⁶³ Osmanlı modernleşmesinin bir

⁵⁶¹ Bu aydınlar içerisinde Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan kesimin mühim bir yeri bulunmaktadır. Ortaylı bu durumu “Yaklaşımlarında ister Batıcı, ister Batı'ya karşı olsunlar, Osmanlı düşün hayatına Batı'yı getiren ve tartışan öncüler olduklarına kuşku yoktur. Bu tutum ve tartışmayla birlikte Yeni Osmanlılar toplumlarında yeni bir arayışı başlatan aydınları.” ifadeleriyle ortaya koymuştur. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 309. “Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun Osmanlı seçkinler sınıfı içerisindeki ilk modern ideolojik hareket sayılabilir. Yazılarıyla bir kamuoyu, Osmanlıca söylersek efkâr-ı umumiye yaratmak ve onu etkilemeye bilinçli bir şekilde çalışmak da ilk kez onların yaptığı bir işti.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 112. Yeni Osmanlılar hususunda detaylı bilgi için bk. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015); Cemil Koçak, “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 72-82.

⁵⁶² “Modernleşmeye yönelik bu meşrep farklılaşmasında ölçü, yenileşmenin olup olmaması değildir çünkü bahsi geçen dönemde kalem oynatmış her meşrepten tefekkür ehli, içinde bulunduğu durumun manzarasına baktığında, tespit ettiği sorunlara yönelik çözüm arayışlarının girizgâhı bir değişim ve dönüşüm hareketinin zaruriyet kesbettiği olmuştur. Aradaki farkı ortaya koyan temel unsur ise bu yenileşmenin nitelik ve niceliği; yani dokunacağı alanlar ve değiştireceği miktardır.” Şahin, *Türk Düşüncesinde İslamcılığın Sınıflandırılması Problemine Tarihsel Bir Çözüm: Türk ve Tat İslamcılıkları*, 4.

⁵⁶³ “İslamcılık kavramı genel olarak Osmanlı İmparatorluğunun çöküş döneminde aydınların savundukları kurtuluş politikalarından birisini tanımlamak için kullanılmaktadır.” Hulusi Şentürk, *İslamcılık Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011), 17. İslamcılığın kurtuluş ideolojisi olduğuna dikkat çeken Alev Erkilet, sonraki dönemde bu ideolojinin kurucu bir hüviyete sahip olduğunu şu sözlerle ortaya koymaktadır: “O dönemde İslamcılık “kurtarıcı” bir ideolojidir. İmparatorluk yıkıldıktan sonra “kurucu” bir ideoloji haline gelecektir. Hilafetin ve devletin yeniden tesisi ve alternatif bir toplumsal sistemin önerilmesi ikinci evrede söz konusu olacaktır.” Alev Erkilet, *Mazlum Doğu'nun Mağrur Çocukları İslamcı Portreler ve Türkiye'de İslamcılığın Seyri*, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 20. Zerrin Kurtoğlu, İslamcılığı “siyasal bir kurtuluş ideolojisi” “siyasal proje” olarak nitelendirmekte ve bu doğrultuda “...İslamcılık, ortaya çıkışı itibarıyla, siyasal olduğu kadar dinsel bir projenin de adıdır.” şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır. Zerrin Kurtoğlu, “Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset Pozitivizm Yönetim İdeolojisinin İslâm'ın Siyasallaşmasına Katkısı”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/201-202.

neticesi olarak ele alınabilecek İslamcılık,⁵⁶⁴ İsmail Kara'nın ifadeleriyle şu şekilde tanımlanabilir:

“...İslâmî bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) “yeniden” hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metodla Müslümanları, İslâm dünyasını batı sömürsünden, zâlim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden ...kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünü ihtiva eden bir hareket...”⁵⁶⁵

Merkezinde İslam'ın yer aldığı bu düşünme tarzı, temelde inananların İslam'ı anlamlandırma süreciyle ilişkili olduğu ve netice itibarıyla Müslümanların dini idrak biçimi etrafında şekillendiği için mutlak bir karşılığının bulunduğunu söylemek mümkün değildir.⁵⁶⁶

İslamcılık çalışmaları bu istikamette yaptıkları tanımlar çerçevesinde belli temel ilkeleri sabite olarak kabul eden, bunları tartışma konusu haline dahi getirmeyen yekpare ve yeknesak bir İslamcılık idrakinde olsalar da İslamcılık tecrübesi incelendiğinde fiili durumun bu şekilde olmadığı kolaylıkla görülmektedir. İslamcı düşünce ortaya çıktığı dönemden itibaren çok farklı düşünce, ekol ve hizipler şeklinde kendisini göstermiştir. Dolayısıyla Türkiye’de tek bir İslamcı düşünceden değil, farklı söylemleri ön plana

⁵⁶⁴ İsmail Kara, İslamcılığın modernleşme ile alakasını şu şekilde ortaya koymaktadır: ““İslâmıcılık aslında modernleşme döneminin bir ürünüdür. Bu yüzden de modernist ve modernleştirici bir akımdır.”. İsmail Kara, *Şeyh efendinin Rüyasındaki Türkiye* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 277. “İslâmıcı söylem dönemi olarak da muhteva olarak da modern (uzun tarihî bir süreçle ve gelenekle irtibatları zayıflamış), modernleştirici (modernist), ideolojik (genelleştirmeci, indirgemeci, basit, siyasî) ve büyük ölçüde seküler bir söylemdir.” İsmail Kara, “İslâmıcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değerleri”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/41. İsmail Kara, İslamcı düşüncenin Yeni Osmanlılar ile rabitasını ortaya koyarken de modernleşme sürecine atıfta bulunmaktadır: “İslâmıcıların Yeni Osmanlılar’dan ve Jöntürkler’den strateji ve muhteva olarak bir miras devraldıklarına şüphe yoktur. İslâmıcılığı Osmanlı modernleşmesinin büyük ölçüde muvafık ve paralel bir uzantısı durumuna getiren amiller arasında bu mirasın da önemli bir yeri vardır. Fakat İslâmıcıların Avrupa kültürü ve medeniyeti, yakın dönem siyasî düşünceler ve kurumlar tarihi etrafındaki bilgilerinin Yeni Osmanlılar ve Jöntürkler’e göre bir miktar geri olduğu açıktır.”. İsmail Kara, *İslâmıcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 24. Bedri Gencer, İslamcılığın modernleşmenin bir ürünü olduğunu ortaya koyarken aynı zamanda modernleşmenin seyrine bağlı olarak İslamcı düşüncenin de değişim yaşadığına işaret etmektedir. Bedri Gencer, “Şeriatçılıktan Medeniyetçiliğe İslâmıcılık: Bir İslâmıcılık Tipolojisine Doğru”, *Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara – Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 69. Burhanettin Duran ise meseleye şu şekilde yaklaşmaktadır: “Osmanlı/Türk Sünniliğinin “aşkın devlete” yaptığı vurgunun (dinin/ümmetin selameti için siyasî otoritenin kaçınılmazlığı ve ümmetin devletsiz varolamaması) İslâmıcılığın Osmanlı-Türk modernleşmesinin “muvafık ve paralel” bir uzantısı olarak ortaya çıkmasında önemli bir etkisi vardır.”. Burhanettin Duran, “Cumhuriyet Dönemi İslâmıcılığı İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/129.

⁵⁶⁵ İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 17.

⁵⁶⁶ Yasin Aktay, “İslamcı Siyasetin Yeni Halleri ve Söylemleri”, *Tezkire Düşünce – Siyaset – Sosyal Bilim* 48 (Mart/Nisan/Mayıs 2014), 79.

çıkartan, farklı talepler ortaya koyan İslamcılık düşüncelerinden söz edilebilir.⁵⁶⁷ Burada önemli olan konuyu düşüncenin üretimi noktasında beslenen kaynak teşkil etmektedir. Bu anlamda İslamcı düşünce mensuplarının ortaya koydukları metinleri tetkik ederken, hangi kaynağın ürünü olduğunun akıldan çıkarılmaması gerekmektedir.

Osmanlı'nın modernleşme çabası içerisinde olduğu ve ülkenin istikbali için izlenecek farklı yolların ortaya konduğu dönemde, İslam'ı temel hareket noktası olarak belirleyerek, düşüncelerini İslam'ın çizdiği sınırlar içerisinde kalma gayretiyle dile getiren ilk dönem İslamcıları, öncelikli olarak ülkenin kurtuluşu için kalemlerine sarılmış ve bu minvalde metinler ortaya çıkarmışlardır. Bu dönem itibarıyla asıl mesele Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu halin çözüme kavuşturulması olmuştur. Çözüm yollarının uygulanıp uygulanmaması gerektiğine karar kılınması noktasında İslam'a dönülmüş ve modernleşmeye İslam'ın sınırları içerisinde bir çözüm bulunmaya çalışılmıştır.⁵⁶⁸ Bu doğrultuda Batı'nın ilminin ve teknolojisinin alınması ancak kültüründen uzak durulması gerektiği şeklinde bir ilerleme modeli makbul bulunmuş ve bu anlamda seçmeci bir tutum benimsenmiştir. İsmail Kara bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

“...usûl olarak seçmeci-telifçi (eklektik: intihabî) bir yolu benimsediler. Buna göre batının medenî, ilmî, sınaî, fennî (teknik) üstünlükleriyle İslâmın kültürel ve ahlâkî özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşim Müslümanların büyük ölçüde işine yarayacaktır. Böyle bir usûlü meşrulaştırmak için çeşitli açıklamalar da yapılmıştır. Bunların başında bir hadiste de belirtildiği gibi “hikmetin Müslümanın yitmiş malı olduğu, nerde bulursa alacağı”, prensibi; mevcut Avrupa medeniyetinin zaten İslâma pek yabancı olmadığı, batıların çeşitli yollarla Müslümanlardan öğrendikleriyle bugünkü seviyeye geldikleri fikri ve nihayet bugün batının sahip

⁵⁶⁷ Enes Şahin, Türkiye'deki İslamcı düşüncenin sınıflandırılması hususunda dile getirilen görüşleri tetkik etmiş ve ardından kendi İslamcılık tasnifini ortaya koymuştur. Şahin, Türkiye'deki İslamcı düşünce içerisinde var olan grupları “Türk” ve “Tat” İslamcılıkları olarak yeni bir sınıflandırmaya tabi tutmuş ve böylelikle İslamcı düşünceyi geleneksel ve modern kaynaklardan beslenenler olarak iki kol üzerinden değerlendirmiştir. Bahsi geçen sınıflandırma için bk. Şahin, *Türk Düşüncesinde İslamcılığın Sınıflandırılması Problemine Tarihsel Bir Çözüm: Türk ve Tat İslamcılıkları*, 13-21, 23-80.

⁵⁶⁸ “İslamcılık Osmanlı topraklarında ve İslâm dünyasında modernleşme hareketlerinin ortaya çıkardığı fikirlerden biri fakat en yaygın ve en önemlisidir. En etkili ve en yaygın olmasını mümkün ve zaruri kılan şey İslâm dünyasında ıslahat/modernleşme hareketlerinin aynı zamanda dinî bir mesele, dinin gerektirdiği bir şey, en yumuşak ifade ile dinî açıklamaya büründürülmüş, dinî meşruiyeti sağlanmış bir hadise olarak anlaşılması ve sunulmuş olmasıdır. Bir başka şekilde söylersek –felsefi olarak ne kadar problemlili, hatta imkânsız gözükmüşse gözüksün –modernleşme dinleşme ve İslâmlaşma ile kuvvetli bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Bu durum diğer fikir hareketlerinin ...de aynı zamanda bir İslâmî (hatta İslâmî!) fikir ve politikaya, dinî bir programa sahip olmalarını gerektirmiş yahut mümkün kılmıştır.” İsmail Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara – Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 19.

olduğu yüksek değerlere İslâmın zaten sahip olduğu, fakat bunların zamanla unutulduğu veya unutturulduğu düşüncesi gibi akıl yürütmeler gelmektedir.”⁵⁶⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere İslamcı düşüncenin ilk döneminde Batı ile zorunluluk dahilinde bir ilişki kurulmuş ve bu süreçte Batı'nın üstün tarafını oluşturan unsurların Müslümanların tarihi geçmişinde halihazırda var oldukları vurgulanmıştır. Böylelikle Batılılaşmanın meşruiyeti dinî temeller üzerine inşa edilmiştir. Genel itibarıyla bu dönemde İslamcılarının temel endişesi devletin kurtuluşunu sağlamakla alakalıdır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte İslamcı düşünce bir kesintiye uğramış ve görünürlüğü büyük oranda yitirmiş, bu durum çok partili hayata geçiş sürecine kadar da devam etmiştir.⁵⁷⁰ Yeni kurulan devletin ilk evresinde İslamcı cenah kendi düşüncelerini ortaya koyabilecek bir imkana sahip olamamış ve bu anlamda 1924-1946 yılları arasındaki dönem, İslamcılar için etkinliklerini yitirdikleri bir döneme tekabül etmiştir.⁵⁷¹ Bu dönemde Nurettin Topçu'nun *Hareket*'i, Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu*'su gibi İslamcı cenah içinden seslerin dile getirildiği yayınlar neşredilmiş olsa da genel itibarıyla bu dönemde İslamcılık düşüncesinin perde arkasında varlığını devam ettirdiği görülmektedir.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, 22.

⁵⁷⁰ “Tek Parti dönemindeki yasaklar ve din eğitiminin 1930-1945 arası neredeyse ortadan kalkması, Türkiye’de zengin bir birikime sahip olan İslâmcılık akımına ciddi bir sekte vurmuştur.” Murat Yılmaz, “Darbeler ve İslâmcılık”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/633.

⁵⁷¹ “1924 sonrası şartlar İslâmcılık düşüncesi ve hareketi açısından en sıkıntılı ve zor yıllara tekabül eder. Yayın organları kapanmış, kitap ve risale neşirleri imkânsız hale gelmiş, ilgi alanları ve meslekleri itibarsızlaştırılmış, düşünceleri yasaklanmış, dinî alana müdahale ve biçimsizleştirme teşebbüsleri artmış, her seviyedeki din eğitimi en alt düzeye inmiş, kadrolar farklı istikametlere doğru dağılmış, kaçmış veya büyük ölçüde gizlenmiştir.” Kara, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, 27. “Cumhuriyet döneminin 1950'lere kadar olan devresi, o zamanki basının da yardımıyla, her alanda İslâmî düşüncenin ve yaşantının devletin sıkı takip ve hattâ zaman zaman müdahalesine maruz kalmasıyla karakterize edilebilir. Bu sebeple bu dönemde gerçek bir İslâmî düşünce faaliyetinden söz edilemez. Bu devre, halkın, polis ve jandarma korkusu, hapis tehlikesiyle yüzyüze kalma pahasına İslâm'ı gizli kapaklı öğrenmeye, üzerinde düşünmeye ve yaşamaya çalıştığı evredir.” Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 99.

⁵⁷² Bahsi geçen dönemi İslamcı cenah için bir sessizlik dönemi olarak nitelendiren Lütfi Sunar'ın dönemle ilgili değerlendirmesi şu şekildedir: “Cumhuriyetin kendi modernleşmeci reformlarını hakim kılmak için her türlü farklılığı bastırıldığı bu dönemde İslamcılar da sükut etmişlerdir. Cumhuriyet eski dönemle ilişkili her türlü kurumu ama özellikle de dini kurumları ciddi bir biçimde bastırmıştı. Dini mahkemeler, medreseler ve tarikatların kapatılması, Latin alfabesine geçiş, dilin değiştirilmesi, Türkçe ezan gibi değişimler İslamcı aydınların susturulmasına yol açtı. ...1945'e kadar kamusal olarak İslami metinsel üretim sınırlı düzeyde Diyanet İşleri Reisliğinin denetimi ve gözetimi altında gerçekleşti.” Lütfi Sunar (ed.), “İslamcılığı Konumlandırmak: Genel Bir Giriş”, *Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler* (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 8.

Çok partili hayata geçişin ardından görece serbest bir ortamın var olmasıyla birlikte İslamcı cenahın müntesipleri kendilerini daha rahat ifade etme imkanına kavuşmuştur. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi de bu ılımlı ortamın tesisi hususunda etkili olmuştur.⁵⁷³

1960 darbesinin ardından oluşturulmak istenen düzenin hukuki teminatı hüviyetinde olan 1961 Anayasası, düşüncenin görece özgür bir şekilde aktarılmasına imkan tanımıştır. Bu durum İslamcı düşünce müntesiplerini de doğrudan etkilemiş ve bu dönemden itibaren hem İslamcı düşünce kendisini daha görünür hale getirmiş hem de kendi içerisinde bölünmeler yaşamaya başlamıştır.⁵⁷⁴ 1960'lardan itibaren başlayan tercüme hareketi de bu bölünmeleri tetiklemiş ve İslamcı düşünce içerisinde tercüme vasıtasıyla farklı kaynaklar merkeze alınarak tesis edilen fikirler etrafında düşüncelerini üreten, gelenekten beslenmeyen bir kesim ortaya çıkmıştır.

“Tercümelemlerle birlikte gelen veya tercümelemlerin beslendiği yeni İslâmcılık elbette tek tip ve tek kademeli değildir. Çünkü bu tercümelemler 65-80 yılları arasında çok geniş bir zümre tarafından okunmuş ve farklı şekillerde istifade edilmiştir. Bununla beraber kaynaklara dönüş merkezli sade ve dar bir din anlayışına sahip, büyük ölçüde yeni selefiliğe mütemayil, vehhabiyü'l-meşrep, aktivist, radikal, siyasî talepleri kuvvetli, rejim muhalifi, cihad taraftarı, sadece Cumhuriyet tarihiyle değil Osmanlı tarihiyle de irtibatı zayıf, İslâmcılık tarihini Mısır, Pakistan (sonra İran) merkezli olarak okuyan, geleneksel Müslümanlıkla, buna bağlı olarak tasavvufu, tarikat ve cemaatlerle mesafeli, ümmetçi, sesi gür, hissiyatı yüksek, talepkâr, mücadeleci, yer yer tekfir ve şirk kavramları üzerinden dışlayıcı diri bir tip ve din anlayışı ortaya çıkardığı söylenebilir.”⁵⁷⁵

Mısır, Hint alt kıtası ve İran'daki İslamcı düşünürlerin dile getirdikleri fikirlerin Türkçe'ye çevrilmesiyle birlikte gelenekten kopuk ve gelenekle kavgalı bir İslamcı düşünce zuhur etmiştir. Bu anlamda 1960'lardaki tercüme faaliyetinin İslamcı düşünce içerisinde bir kırılmaya sebebiyet verdiğini söylemek mümkündür.

“...altmışlı yıllara kadar büyük ölçüde milliyetçi-muhafazakâr bir söylem olarak veya kendi kendini sömürgeleştirici siyasetlerin mağduru bir söylem olarak temayüz eden İslâmcılığın, altmışlı yıllardan itibaren, biraz da uluslararası öneme sahip Mevdudi, Seyyid Kutub gibi İslâmcıların kitaplarının Türkçe'ye çevirilerinin de etkisiyle daha evrenselci vurgular kazanmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu tarihten itibaren İslâmcılığın Türkiye'de kendi yerel dinamikleri kadar hatta belki çoğu kez

⁵⁷³ “1950 seçimleriyle iktidara gelen Demokrat Parti'nin en azından hoş görmesiyle, 1950'li yıllarda İslâmcılar yeniden kendilerine gelme sürecine girer. Örneğin, İslâmcı yayınlar yeniden artmaya başlar. Bu yayınlarda daha çok, demokrasinin inanç ve ibadet özgürlüğü temin ettiğine ilişkin vurgular dikkat çeker.” Yusuf Tekin – Birol Akgün, “İslâmcılar – Demokrasi İlişkisinin Tarihî Seyri”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/657.

⁵⁷⁴ Sunar, “İslâmcılığı Konumlandırmak: Genel Bir Giriş”, 9.

⁵⁷⁵ Kara, “Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, 32.

daha fazla dış dinamiklerin etkisiyle önemli ivmeler ve ufuklar kazandığını görebiliriz.”⁵⁷⁶

1960’lı yıllar aynı zamanda İslamcı düşünce içerisindeki eleştirel damarın kapısını aralayan ilk evreyi de temsil etmektedir. Bu dönemde yavaş yavaş kendisini belli etmeye başlayan politika ve uygulamalar temelinde gerçekleştirilen devlet ve sistem eleştirisi, sonraki yıllarda topyekûn bir eleştiriye dönüşmüş ve sonunda bu eleştiriler devlet ve sistem yapısında değişiklik taleplerini beraberinde getirmiştir. Ayrıca tercüme hareketiyle birlikte 1970’li yıllardan itibaren evrenselci bir dil ortaya çıkmış ve böylelikle İslam coğrafyasının tamamındaki siyasi hareketler ve ortaya konulan söylemler, Türkiye’deki İslamcı kesimin ilgi gösterdiği bir mesele haline gelmiştir. Çeviri hareketi merkezli, uluslararası nitelik gösteren, Türk düşünce geleneğinden kopmak bir yana onu tenkit unsuru olarak gören İslamcı söylemin müntesiplerinden Hamza Türkmen’in şu ifadeleri bu dönemde ortaya çıkan kopuş ve değişimi açık bir biçimde ortaya koymaktadır: “1970’lerden itibaren evrensel İslâmi hareketlerin ve tevhidi uyanışın söylem ve eserlerinin Türkiye’deki Müslüman genç kuşak üzerinde bıraktığı etki, Anadolu İslâmcılığından bir kopuşu, ...mezhepçi ve gelenekçi telakkilerden sıyrılmaya yolunu açmıştır.”⁵⁷⁷

1979 İran İslam Devrimi’nin İslamcı düşünce içerisinde bazı kesimler üzerinde hususi bir önem ve etkisi bulunmaktadır.⁵⁷⁸ Tercüme hareketi çerçevesinde Türkçe’ye çevrilen metinler etrafında düşünce üreten, gelenekten beslenmeyen ve bu doğrultuda Türk düşüncesine ve Türk din tasavvuruna alternatif söylemler ortaya koyan bu kesim, İran’da yaşanan devrimin ardından devrimci bir İslam tasavvurunu var etmenin imkanını aramış ve meseleleri bu bakış açısı doğrultusunda ele almıştır. Bu çerçevede “...İran İslâm Devrimi’nin İslâmcılığı bir topyekûn dönüşüm hareketi olarak tasavvur etmenin somut karşılığını göstermiş ve İslâmcı hareketin ufkuna devrim düşüncesini yerleştirmiştir.”⁵⁷⁹ 1980’li yılların ortalarından itibaren ortaya çıkan neo-liberal yapının da etkisiyle

⁵⁷⁶ Yasin Aktay (ed.), “Sunuş”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/21.

⁵⁷⁷ Hamza Türkmen, *Türkiye’de İslâmcılığın Kökleri* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2014), 171. Türkmen’in ifadelerinde tahfif edici bir şekilde yer alan “Anadolu İslamcılığı” kavramının, geleneğin ortaya çıkardığı Türk din tasavvuru olduğu hatırlandığında, İslamcılığın geçirdiği dönüşüm daha iyi anlaşılacaktır.

⁵⁷⁸ Nuray Mert’in bu husustaki görüşleri için bk. Nuray Mert, “Türkiye İslâmcılığına Tarihsel Bir Bakış”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/415.

⁵⁷⁹ Aktay, “Sunuş”, 21.

İslamcılık toplumsal alanın tamamına sirayet etme imkanını bulmuştur.⁵⁸⁰ Bu dönemde her ne kadar İran İslam Devrimi'nin tetikleyici bir rol üstlendiği radikal tutumlar varlığını bir şekilde muhafaza etse de⁵⁸¹ tedricen İslamcı düşüncenin uyum sürecine girdiğini söylemek mümkündür.⁵⁸² 1990'lı yılların ortalarından itibaren ise İslamcılığın kademeli bir şekilde bireylerin İslam'ı yaşama ve anlama pratiklerine yoğunlaştığı, analiz düzeyinin yapıdan bireye dönüştüğü görülmektedir.

Özetle, bir devletin içerisinde bulunduğu müşkil duruma çareler üretmek deva olma gayesiyle ortaya çıkan İslamcı düşünce, içte ve dışta yaşanan siyasal, toplumsal ve iktisadî olaylar neticesinde dönüşümler yaşamış, farklı görüş ve talepleri olan farklı grupların yer aldığı bir hale bürünmüştür. Bu doğrultuda günümüzde Türkiye'de tek ve bütüncül bir İslamcı düşüncenin var olduğunu söylemek mümkün değildir. Modernleşme devrinde her ne kadar modern müelliflerin dönemin şartları çerçevesinde kendisine yer bulduğu durumlar olsa da temelde Türk düşünce geleneğinden beslenen İslamcılık düşüncesi, Cumhuriyet'in kurulmasının ardından 1950'lere kadar kesintiye uğramıştır. 1950 sonrasında ise İslamcılığın, İslamî ilimler ve Türk düşünce geleneği hususunda vukufu bulunmayan fakat İslam coğrafyasının farklı toplumsal ve siyasal bağlamlarında telif edilmiş eserlerin çevirilerinde ortaya konan düşünceleri merkeze alan farklı versiyonları ortaya çıkmıştır. İran İslam Devrimi ve devamında oluşan siyasal ortamın etkisiyle İrancı ve müesses nizama karşı fikirler ortaya koyan hizipler kendisini göstermiş, 1990'lardan itibaren ise sistemin içerisinde kendisine yer bulmaya çalışan bir hale intikal etmiştir. Bu durum İslamcı düşünce alanında yapılacak çalışmalarda, grupların beslendikleri kaynakların tespit edilip ortaya çıkartılmasını önemli bir hale getirmektedir. Her düşüncenin bir anlamda kendi devrinin ürünü olduğu göz önünde

⁵⁸⁰ “12 Eylül 1980'de gerçekleşen askerî darbe, sağ-sol ayrımını ve anarşizmi aşmak için İslam'a alan açmıştır. İslam, İslamcılık da dâhil olmak üzere aşırılıkla itham edilen her türden ideolojiyle mücadelenin meşruiyet ve güç kaynağı olarak görülmüştür. ...70'lerden itibaren kendi ayırıcı vasfını gün yüzüne çıkarmaya başlayan İslamcılık, 12 Eylül siyasetinin Türk-İslam sentezi mantığıyla yeniden 70 öncesine, yani milliyetçi-muhafazakâr çizgiye çekilmek istenmiştir.” Murat Küçükçiftçi, “Fazla Politik, Biraz Entelektüel İslamcılığa Yöneltilen Eleştiriler”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 1/324.

⁵⁸¹ “...Türkiye'de, 1980'lerden yaklaşık 1990'lı yılların ortalarına kadar Müslüman aydınlar tarafından yayımlanan telif ve çeviri olmak üzere kitap ve makalelerin büyük çoğunluğu İslâm'ın siyasal yönünü ele almaktaydı. Bu yayınlarda, gerek başlangıcından günümüze kadar tarihteki İslâm devletlerinin, gerekse teorik olarak İslâm'ın siyasal yapısı seçmeci bir yöntemle incelenmekte, bir “İslâmî devlet” modeli çıkarılmaya uğraşılmaktaydı.” Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 103.

⁵⁸² Kara, “Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, 35.

bulundurulduğunda İslamcı düşüncenin tam anlamıyla idrak edilebilmesi için devrinin koşullarının tam anlamıyla anlaşılması da bir diğer önemli unsurdur. Bu doğrultuda Türkiye’de İslamcı düşüncenin mahiyetinin kavranabilmesi için çok yönlü bir çaba ortaya koymak gerekmektedir. Ancak bu şekilde İslamcı düşüncenin içerisindeki gruplar arasındaki farklar yakalanabilecek ve bu gruplar arasında bir sınıflandırma yapmak mümkün olabilecektir.

3.2. Düşüncenin Kalıcı Kılınması: İslamcı Düşüncenin Süreli Neşriyat Faaliyetleri

Bir düşünceyi kalıcı hale getirerek, belli bir zaman ve mekanın yani bağlamın ötesine taşımının imkanını sağlayan yazı ve yazı vasıtasıyla ortaya konan eserlerin geniş bir kesime yayılmasına aracılık eden matbaa, kitlesel yayıncılık faaliyetlerinin temelini teşkil etmektedir.⁵⁸³ Yayıncılık faaliyetleriyle birlikte yazının kalıcı kıldığı düşünce, geniş bir kitleye hitap edebilecek bir mahiyete büründürülmüş, böylelikle üretilen bilginin hem bilinirliği artmış hem de ortaya konulan düşüncenin etki alanı genişletilmiştir. Sahip olunan düşüncenin başkalarına aktarılması amacıyla yürütülen çabaların neticesinde Jan Gutenberg, ilk hurufat baskıyı üretmiştir.⁵⁸⁴ Bu anlamda Gutenberg’in çabaları, basın yayın faaliyetlerinin tekamülüne istikamet vermiştir.

Avrupa’da ortaya çıkan ve hızla yayılan matbaacılık faaliyetlerinin⁵⁸⁵ Türk topraklarına gelmesi gayrimüslim tebaanın girişimleri vasıtasıyla olmuştur.⁵⁸⁶ Osmanlı Devleti’nde

⁵⁸³ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaatı*, der. Ali Birinci (Ankara: Gezin Kitabevi, 2002), 31; *Basın 4. Kuvvet* (Ankara: Türkiye Gazeteciler Federasyonu Yayınları, 1968), 8.

⁵⁸⁴ *Basın 4. Kuvvet*, 5. Gutenberg’in matbaa alanındaki ilklği hususunda Alpay Kabacalı farklı bir bakış açısına sahiptir: “Johann Gensfleisch Gutenberg (1394-1469), hiç kuşkusuz ki, matbaayı icat etmiş ya da Avrupa’da ilk kez kullanmış kişi değildir. Dolayısıyla, Gutenberg’in Avrupada (Meinz’da) dizgi harfleriyle ilk kitabı (42 Satır İncil’i, 1450-57 arasında) bastığı yolundaki bilgiler de gerçeği yansıtmamaktadır. Gutenberg öncesi basımevleriyle ilgili başka bir görüşe göre, Hollanda Haarlem’de, 1430’lu yıllarda, Laurens Coster bir basımevi kurmuş ve Gutenberg, basımcılığı Coster’in çırağından öğrenmiştir. Ancak, kesin olan, Gutenberg’in bu buluşu geliştirmiş olması ve yaygınlaşmasını sağlamış bulunmasıdır.” Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2000), 3.

⁵⁸⁵ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, 3-4.

⁵⁸⁶ “Türkiye’de ilk basımevini Musevilerin kurduğu anlaşılmaktadır. Avram Galanti’ye göre, İspanya’dan kovulan Yahudiler Türkiye’ye gelirken yarılarında matbaa getirmişler ve 1493’te İstanbul’da ilk matbaayı açmışlardır. Selim Nüzhet Gerçek’in hiç tartışmadan doğru saydığı bu bilgi, başka yazarlarca da aktarılagelmiştir. Oysa Wolf’un Bibliothéque hebraïque’ine (C. II) dayanan Ubcini’ye göre, İstanbul’da basılan ilk kitap Leçons des enfants adlı küçük bir İbranice sözlüktür. A. L. Castellan ile Toderini de aynı bilgiyi vermektedir. ...Yahudi matbaalarının tarihini on yıl geriye, 1483’e götüren Romanyalı Ionescu’ya göre, ilk basımevini haham Gerson kurmuştur. Gerson 1530’a kadar çalıştıktan sonra işi oğullarına bırakmış, onlar da büyük Osmanlı kentlerinde matbaalar açmışlardır. ...Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç şudur: İlk Yahudi matbaası İspanya’dan getirilmiş değildir; matbaanın Avrupa’da yayıldığı dönemde Türkiye’deki Yahudiler de matbaa kurmuşlardır.” Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa*

Türkler tarafından ilk matbaa ise İbrâhim Müteferrika⁵⁸⁷ ve Said Efendi tarafından kurulmuştur.⁵⁸⁸⁵⁸⁹ Sonraki dönemde matbaaların sayılarında artış yaşanmış, 1831 yılından itibaren ise ülkenin dört bir yanında matbaa faaliyetleri görülmeye başlanmıştır.⁵⁹⁰

Basın ve Yayın, 9. M. Nuri İnuğur ise matbaanın Osmanlı Devleti'ne girişinin gayrimüslimler vasıtasıyla olduğunu dile getirilmekle birlikte bunun Yahudi göçüyle gerçekleştirildiğini belirtmektedir: "Gutenberg'in 1440 yılındaki buluşundan (50) yıl sonra 1490'daki Yahudi göçü sayesinde baskı makinesi Osmanlı ülkesine girebildiği halde, ancak (240) yıl sonra kurulan ilk Türk basımevinde sadece kitap basılabilmesi ve ilk Türkçe gazetenin yayınlanabilmesi için yüzyıl daha beklenmesi zorunluluğu, bu alanda belirtilen aşamaya ulaşılmamasının zor koşullar içinde gerçekleştiğinin kanıtıdır.". M. Nuri İnuğur, *Türk Basınında "İz" Birakanlar* (İstanbul: Der Yayınevi, 1999), 1. Türk Basın tarihi ve yayıncılık faaliyetlerinin Türk topraklarındaki serencamı hususunda bk. Orhan Koloğlu, *Türk Basını Kuvayı Milliye'den Günümüze (70. Yılında Cumhuriyet Basını)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993); Arslan Kaynardağ, "Türkiye'de Yayıncılığın Gelişmesi ve Sorunları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, haz. Murat Belge – Bülent Özüakın (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 10/2823-2836.

⁵⁸⁷ Machiel Kiel, İbrahim Müteferrika'nın aldığı eğitim hususunda şu şekilde aktarımda bulunmuştur: "İbrahim oldukça iyi eğitim görmüş, yetenekli bir kişidir. Mıknatısın yaydığı dalgalar ve çağdaş düzen gibi zor teknik ve felsefi konularda yazılar yazmış, ...Kâtip Çelebi'nin Büyük Coğrafya'sını tamamlamış ve genişletmiş, hatta onu eski uygarlık dönemindeki yazıların coğrafya birikimini yeterince kavrayamamış olduğu için eleştirmiştir. İbrahim, bilindiği üzere, Transilvanya'da (Erdel) bir manastır okulundan mezun olmuş, kursuz bir biçimde Latince yazma ve okumayı öğrenmiş ve mükemmel bir klasik eğitim almıştır.". Machiel Kiel, "Giriş", *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004), 67. İbrâhim Müteferrika hakkında detaylı bilgi için bk. Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/324-327.

⁵⁸⁸ *Basın 4. Kuvvet*, 11; Gerçek, *Türk Matbuatı*, 41. İbrahim Müteferrika öncülüğünde kurulan matbaa hususunda ayrıca bk. *Basın 4. Kuvvet*, 11-12; Kemal Beydilli, "Müteferrika Matbaası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), EK-2/347-348.

⁵⁸⁹ "İlk matbaacımız Müteferrika İbrahim Efendi matbaasını kurmak için verdiği istidada "lûgât, hikmet, heyet, tıp, riyaziye, hendese, tarih ve coğrafya"ya müteallik eserler basmak talebinde bulunmuş "tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm" kitapları basmamak şartıyla ruhsat almıştı." Gerçek, *Türk Matbuatı*, 58. Osmanlı Devleti'nde matbaanın kuruluşu hususunda, Türk matbaasının kurucu ismi İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan bir yazı için bk. İbrahim Müteferrika, "Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı", *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu – Machiel Kiel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 71-75. Server İskit, matbaanın kurulması hususunda Şeyhülislâm makamından alınan icazeti şu şekilde ortaya koymaktadır: "Matbaanın tesisi mühim bir mesele oluyor, istihzarata başlayan Müteferrika'nın tekrar verdiği bir istida üzerine nihayet Şeyhülislâm Abdullah Efendiden şöyle bir fetva alınıyordu: "Basma san'atinde meharettir iddia eden zeyd, lûgât ve mantık ve hikmet ve heyet ve bunların emsali ulûmu âliyyede telif olunan kitapların huruf ve kelimatının suretlerini bir kalıba nakşedüp evrak üzerine basma ile ol kitapların misillerini tahsil ederim dese, zeyd'in bu veçhile amelî kitabete mübaşeretine şer'an ruhsat var mıdır; beyan buyrula. Elcevap Allahü âlem Basma san'atinde mehareti olan kimesne bir musahhah kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahihan nakşedüp evraka basmakla zamanı kalilde bilâ meşakka nusahî kesire hâsıl olup kesreti kütüp ve rehisi baha ile temlike bais olur. Bu veçhile faidei azimeyi müstemil olmakla ol kimesneye müsaade olunup birkaç âlim kimesneler sureti nakşolacak kitabı tashih için tayin buyrulursa gayet müstahsene olan umurdan olur." Fetvayı müteakıp Sait Mehmet Efendi ile Müteferrika İbrahim Ağaya hitaben bir ferman da veriliyor. Bu fermanla matbaanın tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm kitapları basmaması emrolunuyordu. Resmîye yakın bir mahiyeti haiz olan matbaa, bu fetva ve fermanın sonra, Sait Mehmet Efendi ile Müteferrika İbrahim Efendinin aralarında kurdukları şirketi müdarebeyi müteakıp 1139-1727 senesinde Müteferrikanın Sultan Selim semtindeki konağında fiilen tesis edilerek kitap tab'ına başladı.". Server R. İskit, *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000), 19.

⁵⁹⁰ "İstanbul'da ikinci Türk matbaası 1743'den 1755 yılına kadar işletilen Kadı İbrahim ve Kadı Ahmet matbaasıdır. Bunu, 1783'de yine İstanbulda Beylikçi Raşit ve Vakanüvis Vasıf, 1786'da; Beylikçi Raşit,

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında matbaanın bir karşılık bulması,⁵⁹¹ aynı zamanda geleneğin korunmasıyla da rabitalidir. Şöyle ki “...matbaacılığın yaygınlaşp basma kitabın bolladığı 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlılar, kitabı el sanatlarının bir bileşkesi olarak değerlendirmişlerdir. Yalnızca okunmakla yetinilmeyen, yazılarının, tezhiplerinin, minyatürlerinin, cildinin güzelliğiyle görsel önem ve estetik değer taşıyan bir nesne olarak algılamışlardır.”⁵⁹² Bu anlamda Osmanlı toplumunda kitabın yalnızca içeriğine değil, şekli özelliklerine de büyük önem verilmesi matbaa faaliyetlerine yönelik tutumda belirleyici bir rol üstlenmiştir demek mümkündür.

“Yeryüzünde Türkler kadar, başka ülkelerin yararlı icatlarını kolaylıkla alıp benimseyen bir millete daha rastlamak zordur. Bunun en iyi örnekleri, önce bizim icat ettiğimiz, sonra onların bizden aldığı küçük ve büyük top vb. buluşlardır. Buna rağmen nedense kitap basmaya ve çalar saat kullanmaya bir türlü ikna edilememişlerdir, çünkü “hattın” baskıya dönüştüğü anda kutsallığını yitireceği tasasından bir türlü kurtulamamaktadırlar.”⁵⁹³

1796’da; Abdurrahman Efendi (Mühendishane Matbaası), 1802’de; yine Abdurrahman Efendi tarafından Üsküdar Matbaası, 1821’de; Mısır’da Bulak Matbaası, 1831’de; İstanbul’da Takvimi Vakayı kurulmuştur. ...Osmanlı Ülkesinde azınlıklar 1728-1831 yılları arasında; 5 Türk matbaasına karşılık 20 matbaa açmışlardır. Bunların çoğu da İstanbul’da açılmıştır.” Basın 4. Kuvvet, 12.

⁵⁹¹ “Türk basınının doğuşu 19. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Toplumsal düzende, ekonomik yapıda ve dünya görüşlerindeki değişim süreci, yepyeni bir iletişim ortamını zorunlu kılmış, 18. Yüzyıl sonu ile 19. Yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda yer alan ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeler, ilk Türkçe gazetelerin doğmasına yol açmışlardır.” Nilgün Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 25.

⁵⁹² Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, 5. “Bizde yazma kitaba meyil çok eskidir. Âdeti ananevidir. Fransız sefareti tercümanı olarak on yedinci asırda uzun müddet aramızda yaşamış bulunan Galland bu meylimize karşı duyduğu âdeti hayreti, bakınız nasıl anlatıyor: “Türklerin matbu kitaptan zevk almadıklarını sözüme ilâve etmeliyim. Basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber, işlek olmayan bir yazıyla yazılmış bile olsa Türkler yazma kitabları en iyi basmalara tercih ediyorlar.” Gerçek, *Türk Matbuatı*, 49. Selim Nüzhet Gerçek bu tercihin sonucunda ortaya çıkan yazma eserleri şu şekilde nitelendirmektedir: “...yazma kitap, Türk zevkinin, bütünlüğünü, inceliğini, zarıflığını, asaletini tamamıyla meydana çıkaracak değerdedir. ...Yazma kitap, zengin Türk muhayyilesinin en parlak numunesidir.” Gerçek, *Türk Matbuatı*, 51.

⁵⁹³ Franz Babinger, “18. Yüzyılda İstanbulda Kitabiyat”, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 7. A.D. Jeltyakov meseleyi şu şekilde değerlendirmektedir: “...gelenek ve göreneklerin gücü ...kitap yayıncılığına geçişi frenleyen önemli faktörlerden biri oldu. Tahsil görmüş Türkler ve genellikle müslümanlarla, her şeyden önce sivil ve dindar derebeyi ve bürokratların ileri gelenleri, yazma eserlere alışkındılar. Yazma kitaplardan kütüphane yaratmak ve bunları vakıf olarak vaziyet etmek, yüzyıllar boyu alışıl gelmiş ve Tanrı indinde makbul sayılan bir gelenektir. Ayrıca yazma eserler, sanat yapıtları olarak da değerlendiriliyordu. Üstelik baskı kitap, hattat elinden çıkmış, minyatürlerle süslenmiş bir yazma kitap yanında sönük ve gösterişsiz kalıyordu.” A.D. Jeltyakov, *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları)* (Moskova: Nauka Yayınevi, 1972), 21. “Bazı sultanların da ilgilendiği asil bir sanat olarak görülen hat sanatına Türklerin duyduğu dinsel saygı ve bu sanatın dinleriyle olan mistik bağı, kutsal metnin mekanik bir şekilde çoğaltılmasının benimsenmesinin önündeki en büyük engeldi. Batılı bir sefir bunu kabul etmişti: Eğer matbaa benimsenirse, “Onların kutsal kitabını oluşturan yazılar, yazı olmaktan çıkarlar.” Allah kelamına duyulan saygı gereğince, bu kelamın yazma halinde korunması şarttı. ...Avrupa’da Modern Zamanlar’ı başlatan matbuat devriminin Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyıl başına kadar esamisi bile okunmadı.” Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, 274. İlber Ortaylı bu hususta farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır: “...matbaa bu ülkeye şu veya bu sebepten dolayı geç gelmedi, bir tek sebepten dolayı

Dönemin koşullarına ayak uydurmak adına eski tutumların geri planda bırakılmasıyla birlikte bugün süreli neşriyat başlığı altında ele alınan “gazeteler” Osmanlı topraklarında kendisine yer bulmuştur. Osmanlı Devleti’nde çıkarılan ilk gazete *Le Bulletin de Nouvelles*; ilk özel gazete ise *Le Spectateur Oriental* isimli Fransızca gazetedir.⁵⁹⁴ İlk Türkçe gazete ise 1831’de çıkarılmaya başlayan *Takvîm-i Vekayi*,⁵⁹⁵⁵⁹⁶ ilk Türkçe özel gazete William Churchill tarafından 1840’ta çıkarılan *Cerîde-i Havâdis*⁵⁹⁷ ve Türk vatandaşları tarafından çıkartılan ilk Türkçe özel gazete ise 1860’ta yayın hayatına dahil

geç geldi. Arz ettiğim gibi, insanların eve kapanıp okuma alışkanlığının olmamasıyla ilgiliydi.” İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2006), 123.

⁵⁹⁴ Gevgilili, *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, 38-39.

⁵⁹⁵ *Takvîm-i Vekayi*’nin ilk Türkçe gazete olduğu hususunda genel bir kabul söz konusu olsa da Orhan Koloğlu ilk Türkçe gazetenin *Takvîm-i Vekayi*’den üç yıl önce Mısır’da neşredilmeye başlanan *Vakayi-i Misriye* olduğunu ortaya koymuştur. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018), 13.

⁵⁹⁶ “Takvim-i Vakayi’in çıkışından beş gün önce, 26 Ekim 1831’de yayımlanan ...önsöz incelendiğinde, gazetenin şu amaçları öngördüğü anlaşılmaktadır: a) Bütün Osmanlı vatandaşlarının yurt içinde ve dünyada olanları öğrenmesi. Yabancıların Osmanlı yönetiminin resmi görüşünü öğrenmesi. b) Yanlış haberlerin yayılmasını engelleyerek iç huzurun (asayişin) bozulmasını önlemek. c) Fen, sanat, sanayi ve ticarete dair bilgilerin, yaygınlaştırılıp halkın yararına sunulması. d) Devlet icraatının herkesçe bilinip buna uyulması sayesinde devlette birliğin sağlanması.” Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, 49. İnuğur, *Takvîm-i Vekayi*’nin farklı dillere çevrilerek yayınlanmasının ehemmiyete şu sözlerle dikkat çekmektedir: “...II. Mahmud uzun süredir tasarladığı projesini uygulamaya koymuş, Osmanlı Devletinin resmi sözcüsü olarak (Takvim-i Vekayi) 1 Kasım 1831’de yayınlanmıştır. Takvim-i Vekayi’nin arapça, farsça, fransızca, rumca, Ermenice nüshalarının çıkarılmış, olması, II. Mahmud’un Kamuoyu oluşturmaya ne derece önem verdiği ve devlet politikasının ana çizgilerinin devleti yönetenlerce bilinmesi istediğinin kanıtıdır.” İnuğur, *Türk Basınında “İz” Birakanlar*, 2. Ali Budak *Takvîm-i Vekayi*’nin çıkarılmasını “...eski kurumların yenilenme çabalarının bir parçası...” şeklinde ele almaktadır. Ali Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014), 191. *Takvîm-i Vekayi* hususunda detaylı bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, “Takvîm-i Vekâyi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/490-492.

⁵⁹⁷ “Devletten destek gören, bu yönüyle yarı resmi bir nitelik kazanan gazete, başlangıçta hiç satılmayan bir yayın durumunda iken, 1852 yılında iç ve dış ilanlara önem vermesi, 1854 Kırım Savaşı mahallinde izleme imkânı sağlaması, bu gazetenin gelişmesine neden olmuştur.” İnuğur, *Türk Basınında “İz” Birakanlar*, 3-4. “Ceride-i Havadis, içerik ve biçim yönlerinden Takvim-i Vakayi’e benziyordu. İlk sayılarında değişik ülkelerde geçen garip olaylara, coğrafya ve tarih bilgilerine yer veren ve bu içeriğiyle bir dergiye benzeyen, on günde bir yayımlanan Ceride-i Havadis’in okur sayısı ilk yıllarda 150’yi aşmadı. Bu nedenle yayını durdurmak zorunda kalınca, Churchill’e ayda 2500 kuruşluk devlet yardımı yapılmaya başlandı. Sonuçta Ceride-i Havadis, bu yardımla yaşayabilen yarı resmi bir gazete niteliğine büründü; Osmanlı Devleti’nin çıkarlarını savunur oldu.” Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, 61. “Basın tarihçileri, yapılan para yardımını dikkate alarak, Ceride-i Havadis’i baştan itibaren yarı resmî bir gazete olarak değerlendirmişlerdir. Bunun bir sebebi de, 1860 yılında Ceride-i Havâdis’e rakip olan “Tercümân-ı Ahvâl”in bir polemik sırasında yapmış olduğu tasniftir. Burada, mevcut gazetelerin nitelikleri ve sahipleri bir tablo halinde verilmiştir. Tabloya göre, Takvîm-i Vekâyi resmî bir gazetedir, dolayısıyla sahibi devlettir. Tabloda Ceride-i Havâdis için “nîm-resmî”, yani yarı resmî sıfatı kullanılmış, sahibinin bir “İngiliz” olduğu vurgulanmıştır. Tercümân-ı Ahvâl kendisini ise “gayr-i resmî” bir gazete olarak tanıtmış, sahibi hanesinin altına İngiliz Churchill’in gayrimüslim oluşuna gönderme yaparak, “Ehl-i İslâm” ibaresini koymuştur.” Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 196-197. *Ceride-i Havâdis*’in çıkarılma öyküsü hususunda bk. Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 17. *Ceride-i Havâdis* hakkında detaylı bilgi için bk. Ziyad Ebüzziya, “Ceride-i Havâdis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/406-407.

olan Agâh Efendi ve Şinasi'nin *Tercümân-ı Ahvâl*⁵⁹⁸ isimli gazetesidir.⁵⁹⁹ 1860 yılında Agâh Efendi ve Şinasi,⁶⁰⁰ gazetecilik faaliyetlerini başlatarak bu alanda öncü olmuş ve ardından Türk gazeteciliğinin önemli örneklerini teşkil eden *Tasvîr-i Efkâr*,⁶⁰¹ *Muhbir*, *İbret* gibi Türk basın tarihinde ciddi bir yer edinmiş gazeteler çıkartılmaya başlanmış, böylelikle gazeteleri çıkartan kadrolar, savundukları düşünceleri halka intikal ettirme imkanına kavuşmuştur.⁶⁰² Türkçe dergicilik faaliyetleri ise ilk olarak 6 Mart 1849'da *Vakayî-i Tıbbiye* isimli "...ülke içindeki toplumsal olaylarının açıklanması, yurt dışındaki gelişmelerle ilgili çevirilere yer verilmesi, halk sağlığı, ilaçlar ve tıbbi gereçler üzerine yayın yapılması..." gayesiyle yayın hayatına dahil olan dergi ile başlamıştır.⁶⁰³ 1862'de "...vatan çocuklarını yetiştirmek..." maksadıyla yayınlanmaya başlanan *Mecmua-i Fünun* dergisi de Türk dergiciliği açısından önem arz etmektedir.⁶⁰⁴ 1865 tarihinden sonra neşredilen dergi sayısında artış yaşanmıştır.⁶⁰⁵

⁵⁹⁸ *Tercümân-ı Ahvâl*'in "...Mukaddimesi"nde belirtildiğine göre Tercüman-ı Ahval iç ve dış olaylardan seçme haberlerle eğitici yazılar yayınlayacak ve bunlar "umum halkın kolaylıkla anlayabileceği düzeyde" olacaktır". Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 19. M. Nuri İnuğur, *Tercümân-ı Ahvâl*'in Türk basın tarihindeki önemine şu sözlerle işaret etmektedir: "Türk basınında imzalı başyazı geleneği bu gazete ile başlamış, tefrika ve tartışmalar bu gazete ile basına girmiştir. Haberi ön plâna çıkararak bu gazetede değerli araştırmalara yer verilmiş, eğitim sisteminin aksaklıklarını belirten ilk siyasî eleştiri örnekleri bu gazetede yayınlanmıştır." İnuğur, *Türk Basınında "İz Bırakanlar"*, 5. *Tercümân-ı Ahvâl* hususunda detaylı bilgi için bk. Hamza Çakır, "Tercümân-ı Ahvâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/495-497.

⁵⁹⁹ Gevgilili, *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, 39

⁶⁰⁰ "Türk gazetecilerinin piri kimdir? Bu soru iki ayrı görüşün söz konusu edilmesine ve iki ismin ortaya atılmasına sebep olur: Agâh Efendi ile Şinasi. Bir noktai nazara göre ilk Türk gazetesinin ilk muharriri olmak şerefi Şinasi'nindir. Eğer gazeteler için bir (Şeyh-ül Reis) arayacak olursak bu sıfatı Şinasi'ye vermek lâzım gelecektir. Diğer noktai nazara göre ise, "Şinasi, Tercüman-ı Ahval'e yalnız 24 nüshada edebî kalem yardımlarında bulunmuştur. Yoksa gazetenin sahibi ve hakikî yazıcısı Agâh Efendi'dir. Evet. Şinasi, basın tarihimizin bu ilk devirlerindeki yazıların en kuvvetlilerini yazmıştır, Tercüman-ı Ahval'in ilk sayısının mukaddimesini yazmak şerefi de O'nundur, Namık Kemal'i O yetiştirmiştir. Buna rağmen Türk gazetecilerinin Piri Agâh Efendi'dir." Biz bu iki noktai nazardan birine katılmasak dahi Agâh Efendi ile Şinasi'nin Türk gazeteciliğini mustakar bir meslek haline getiren iki büyük üstad olduklarını söylemeden geçemeyiz. Agâh Efendi ile Şinasi, ilk Türk gazetecileri değillerdir. Evet, Tercüman-ı Ahval'den 20 yıl önce çıkan Ceride-i Havadis, Çörçil isimli bir İngilize aittir ve devletten malî yardım gördüğü için yarı resmî bir gazetedir fakat orada çalışan Türk yazarlarının ilk Türk gazetecileri olduklarını inkâr edebilir miyiz? İbnülemin Kemal, Nüzhet Efendi, Emin Bey, Siret Bey, Ali Zarifi, bu gazetenin muharrirlerinden idiler." 4. *Kuvvet Basın*, 24.

⁶⁰¹ *Tasvîr-i Efkâr* hususunda detaylı bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, "Tasvîr-i Efkâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/138-140.

⁶⁰² İnuğur, *Türk Basınında "İz" Bırakanlar*, 35.

⁶⁰³ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*, 69. Türk edebiyatındaki dergiler hususunda kaleme alınmış bir eser için bk. Erdal Doğan, *Edebiyatımızda Dergiler* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997).

⁶⁰⁴ Abdullah Uçman, "Mecmûa-i Fünûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/270. "...Ebüzziyâ Mehmed Tevfik'in "Münif Paşa Mecmûa-i Fünûn'u yayımlamakla devletin yapamadığını yapmıştır" demesine bakılırsa dergi, daha sonraki yıllarda içinden birçok oluşumun filizlendiği bir kültür ocağı hüviyetine de sahiptir." Uçman, "Mecmûa-i Fünûn", 28/270.

⁶⁰⁵ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*, 70.

İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'nin başlatmış olduğu Türk matbuat geleneği, Türk yayıncılık faaliyetlerine istikamet verirken, Şinasi ve Agah Efendi çıkarmış oldukları *Tercüman-ı Ahvâl* ile gazetecilik ve dergicilik faaliyetlerinin tetikleyicisi olmuştur. Bu anlamda dönemde neşredilen gazeteler, Türk gazetecilik tarihinin başlangıç devrini teşkil etmeleri açısından büyük bir öneme sahipken,⁶⁰⁶ aynı zamanda muhteviyatları itibarıyla sonraki dönemlerde neşredilecek olan gazete ve dergiler için de bir ilham kaynağı olmuştur.⁶⁰⁷

Gazete ve dergicilik faaliyetleri modern dönem Türk düşüncesi hususunda da büyük bir önem arz etmektedir. Asrileşmenin hangi mahiyet ve keyfiyette gerçekleşmesi gerektiği noktasında fikir üreten çeşitli ekoller kendilerini gazete ve bilhassa dergiler vasıtasıyla ifade ederek kamuoyunda karşılık bulmanın imkanını aramışlardır. *Genç Kalemler*⁶⁰⁸ ve *Türk Yurdu*⁶⁰⁹ gibi dergiler vasıtasıyla milliyetçi; *İştirak* dergisi ile sol; *İctihad* dergisinde⁶¹⁰ Batıcı fikirler ortaya konmuş ve halka aktarılmaya çalışılmıştır.⁶¹¹ Bunun yanında *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebilürreşâd*,⁶¹² *Beyânü'l-Hak*⁶¹³ ve *Hikmet*⁶¹⁴ gibi dergilerle de İslamcı düşünce hem teşekkül ettirilmiş hem de kamuoyuna sunulmuştur.⁶¹⁵ İslamcı dergiler her ne kadar Cumhuriyet'in ilk döneminde yayın faaliyetleri hususunda bir fetret dönemine girmiş olsalar da dinî yayıncılık Diyanet İşleri Başkanlığı vasıtasıyla devam

⁶⁰⁶ “‘Tercüman-ı ahvâl’, 21 Ekim 1860 tarihinden itibaren çıkmaya başladı. Bu tarih, Türk gazetecilik tarihinin başlangıcı kabul edilir.” Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908)*, 52.

⁶⁰⁷ “I. Meşrutiyet öncesinin özel Türk gazeteleri, Türkiye’de kamuoyu fikrinin oluşmasına, düşünsel siyasal muhalefetin şekillenmesine yardımcı olmuşlardır. Özel gazetelerle birlikte halk, yeni fikirlerle tanışmaya başlamıştır.” Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, 27. “...Tasvîr-i Efkâr ...teknik ve içerik açısından çok daha ileri bir düzeyin sahibi olmuş, devrin gençleri etrafında kalabalık bir hâle meydana getirmiştir. Tasvîr-i Efkâr âdetâ bir fikir ocağı gibi hizmet vermiş, daha sonra yayına başlayacak pek çok gazete için öncü rolü üstlenmiştir.” Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 199.

⁶⁰⁸ Hüseyin Çelik, “Genç Kalemler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/21-23.

⁶⁰⁹ Hüseyin Tuncer, “Türk Yurdu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/550-551.

⁶¹⁰ Nazım H. Polat, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/446-448.

⁶¹¹ Kenan Demir, “Osmanlı’da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Nisan 2016), 87, 89, 92.

⁶¹² Adem Efe, “Sebilürreşâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/251-253.

⁶¹³ Şerif Demir, “Beyân’ül-Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 32 (2012), 309-325.

⁶¹⁴ Atilla Çetin, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/519-520.

⁶¹⁵ Demir, “Osmanlı’da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)”, 93-94.

ettirilmiş,⁶¹⁶ çok partili hayata geçişi sağlayan ortamla beraber ise *Hareket*,⁶¹⁷ *Büyük Doğu*⁶¹⁸ dergileri yayın hayatında kendisine yer bulmuş ve *Sebilürreşâd* da yayınlanmaya devam etmiştir.⁶¹⁹ Türkiye’de İslamcı dergiciliğin yeniden sayısal olarak artış gösterdiği dönemin ise 1960 ve sonrası olduğunu söylemek mümkündür.

3.2.1. Düşüncüyü Dergiler(l)e Taşımak: 1960’lardan 1990’lara Türkiye’de İslamcı Dergiler

Türk matbuat geleneği, başlangıçta dinî içerikli neşir yapılmaması hususundaki bir sınırlamaya tabi tutulduğu bir dönemden geçerek teşekkül etmiştir. Ancak sonraki dönemde dini eserlerin de diğer yayınlar gibi hızlı ve adet olarak çok basılmasına yönelik ihtiyaçların çeşitli dönemlerde ortaya çıkması dolayısıyla bu yasaklama devlet tarafından tedricen kaldırılmış, böylelikle İslamî yayıncılık faaliyet alanı bulmaya başlamıştır.⁶²⁰

19. yüzyıldan itibaren düşüncenin aktarımı hususunda en önemli araçlardan biri haline gelen gazete⁶²¹ ve Cemil Meriç’in “...hür tefekkürün kalesi...”⁶²² olarak nitelendirdiği dergiler, İslamcı düşüncenin kurucu aydınlarının⁶²³ savunucusu oldukları görüşleri aktarmak için başvurdukları en önemli unsurlardan biri haline gelmiştir. Bu aktarım süreci netice itibarıyla bugün İslamcılık olarak adlandırılan düşünce biçimlerinin

⁶¹⁶ Tek partili yıllarda dinî yayıncılık hususunda bk. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 415-482.

⁶¹⁷ M. Orhan Okay, “Hareket”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/123-125.

⁶¹⁸ M. Orhan Okay, “Büyük Doğu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/513-514.

⁶¹⁹ Efe, “Sebilürreşâd”, 36/253.

⁶²⁰ “Osmanlı İmparatorluğu dinî kitap basmama şartıyla başlattığı matbaa serüveninde dinî kitap basma aşamasına yine saraydan bir girişimle, III. Selim döneminde Hatice Sultan’ın 1803 yılında yeni açılan askerî okullarda ve ordu sisteminde eğitim amaçlı hasıl olan ihtiyacı karşılama sebebiyle Muhammed Birgivi’nin Risale’sini bastırarak geçmiştir.” Ayşen Baylak, “İslamî Yayıncılıkta Mecralar ve Eğilimler Çeşitlenen Türler”, *Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 4/5. *Birgivi Risâlesi*’nin neden ve nasıl basıldığı hususunda bk. Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 193-196.

⁶²¹ Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, 25-26.

⁶²² Cemil Meriç, dergilerin düşünce dünyasındaki ehemmiyetini şu sözleriyle açıkça ortaya koymaktadır: “Dergi hür tefekkürün kalesi. Belki serseri ama taze ve sıcak bir tefekkürdür. Kitap, çok defa tek insanın eseri, tek düşüncenin yankısı; dergi bir zekâlar topluluğunun. Bir neslin vasiyetnâmesidir dergi; vasiyetnâmesi, daha doğrusu mesajı. Kapanan her dergi, kaybedilen bir savaş, hezimet veya intihar.” Cemil Meriç, *Bu Ülke* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 102.

⁶²³ Cemil Meriç aydın kavramını “...Yazı ve söz aracılığıyla toplumun şuurulanmasına yardım eden, yol gösteren, aydınlatan kişi.” olarak açıklayarak toplumsal gelişme hususunda aydın sınıfın rolünü açıkça ortaya koymuş ve bu doğrultuda aydın olarak telakki edilen sınıfın telif ettikleri eserlerin ehemmiyetine de işaret etmiştir. Cemil Meriç, “Batıda ve Bizde Aydının Serüveni”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, haz. Müçteba Anğ vd.. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1/130.

imkanını sağlamıştır.⁶²⁴ “...Türkiye’de İslamcılık düşüncesinin II. Meşrutiyet dönemi ile başlatılmasının aynı vakte tekabül eden Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad’ın çıkmaya başlaması ile rabitalandırılması Türkiye’de İslamcı düşüncenin dergiler ile olan ilişkisini göstermesi açısından dikkate değer bir olgudur.”⁶²⁵ Bu anlamda İslamcı düşüncenin serencamının ortaya konulması hususunda, İslamcı kadroların elinden çıkan gazete ve dergilerin yol gösterici bir mahiyete sahip olduğunu söylemek mümkündür.

“İslamcılığın, kendini dergicilik kanalıyla varlık sahasına sürdüğü söylenebilir. ...II Meşrutiyet’in İslamcı aydınlarının fikirlerini paylaştıkları, tartıştıkları, İslamcılığın düşünsel müktesebatını ürettikleri mecra dergiler olmuştur. ...Cumhuriyet döneminde de İslamcılığın aldığı şekil ve yaşadığı evrimin izi en güzel dergiler aracılığıyla sürdürülebilir. Öte yandan Türk İslamcılığı üzerinde derin etkisi olan İslamcı yazar-edebiyatçıların ekolleşmesi de yine dergiler aracılığıyla olmuştur. ...Türkiye’de İslamî bir hareket varsa, bu hareket varlığını bir ölçüde dergilere borçludur. ...Dergiler, İslamcılığın tarihine tanıklık eden, İslamcı aktörlerin düşüncelerini, bakış açılarını ve gelişmeler karşısındaki tutum alışlarını en iyi yansıtan malzemelerdir. Dergiler yalnızca kendi dönemlerinin temel tartışma konularını ele vermezler. Aynı zamanda öncesi ve sonrasıyla bir tarihsel süreç içerisindeki evrilmeleri de gösterirler.”⁶²⁶

Farklı düşünce ve kavramlar vurgulanarak, belli fikirlerin altının kalın bir şekilde çizildiği İslamcı dergiler, neşredildikleri dönemlerde gösterdikleri temel özellikler merkeze alınarak muhtelif dönemlendirmelere tabi tutulmuştur. Bu doğrultuda İsmail Kara, Cumhuriyet devri dinî neşriyatın tamamına yönelik olarak yaptığı sınıflandırmada 1920-1924 arasını ilk dönem, 1925-1947 arasını ikinci dönem, 1947-1960 arasını üçüncü

⁶²⁴ Celaleddin Çelik bu durumu şu şekilde izah etmektedir: “Bir düşünce ve ideoloji hareketi olarak İslamcılığın başlangıcı geleneksel kurumlardan ziyade gazete ve dergiler üzerinden kendini göstermesi, kitle iletişim araçlarının modern zamanlardaki baskın etkisiyle açıklanabilecek bir yönelimdi.”. Celaleddin Çelik, “İslamî Gruplarda Söylem ve Hafıza İnşa Aracı Olarak Dergiler (1980 Sonrası)”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 4/27.

⁶²⁵ Ahmet Köroğlu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak”, *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme*, ed. Vahdettin Işık – Ahmet Köroğlu – Yusuf Enes Sezgin (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 5. *Sebilürreşad* hakkında kaleme alınmış bir metin için bk. Caner Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/96-128.

⁶²⁶ Maviş, “İslamcılık Düşüncesinin Değişimini İslamcı Dergiler Üzerinden Okumak”, 1/205. Ferhat Kentel de İslamcı düşüncenin anamlandırılması hususunda İslamcı dergilerin ehemmiyetini şu sözlerle ortaya koymuştur: “Dergiler, İslâmî hareketin hem seslendiği, hem de beslendiği tabanın aktif unsurlarıyla diyalog kuran en önemli araçlardır. Bu nedenle, dergileri “okumak” ya da İslâmî düşüncenin izlediği seyri incelemek, aynı zamanda İslâmî hareketin hangi güzergâhlarda seyrettiğine dair işaretleri de toplamak demektir. Bu işaretler ise daha genel olarak toplumsalın izlediği seyirden bağımsız değildir. Ve mektepler yani dergiler ve hitap ettiği kesimler birbirleriyle etkileşim içinde değişime uğramışlardır ve değişmeye devam etmektedirler.”. Ferhat Kentel, “1990’ların İslâmî Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entelektüeller”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/722.

dönem ve 1960'tan sonrasını dördüncü dönem olarak ele almıştır.⁶²⁷ Kara, bu sınıflandırmasında ikinci döneme tekabül eden zaman aralığında "...dini yayıncılığın bazı sivrilmiş yıldızları olmakla beraber, en problemlili ve en alt düzeye indiği..."ni dile getirmiş, üçüncü dönemde bir canlanmanın yaşandığına işaret ederken, 1960 ve 1980 darbelerinin dinî yayıncılık hususunda itici bir güç hüviyetinde olduğunu⁶²⁸ ve 1980 sonrası dönemde neşredilen yayınların İran İslam Devrimi dışında 1960'ların yayıncılık çizgisiyle aynı çizgiye sahip olduğunu belirtmiştir.⁶²⁹

Asım Öz, İslamcı dergiciliğin miladı olarak *Urvetü'l Vüska* dergisini kabul etmiş ve bu derginin "...Sıratı Müstakim dergisinin öncülü..." olduğunu belirterek, bahsi geçen derginin, Türkiye'deki İslamcı dergilerin seyrine etkisine işaret etmiştir.⁶³⁰ Öz, İslamcı dergilerin Türkiye tecrübesinin başlangıcını II. Meşrutiyet dönemine götürmüş, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde İslamcı dergilerin arka planda kaldığına dikkat çekmiş, Cumhuriyet'in ilanının ardından tek parti döneminde ise "sindirme politikaları" ile karşı karşıya kaldığını belirtmiştir.⁶³¹ 1939'da Nurettin Topçu'nun *Hareket*'inin yayın hayatına dahil olduğu döneme kadar İslamcı süreli neşriyatın faaliyet gösteremediğini belirten Öz, 1940'lardan itibaren İslamcı dergicilik alanında bir hareketlenmenin yaşandığını ifade ederken, bu dönemde çıkartılan dergilerin kendilerine bir alan tesis etme çabası içerisinde olduğunu dile getirmiştir.⁶³² Çok partili siyasal sistemin var edilmesinin İslamcı dergilerin seyrini önemli ölçüde biçimlendirdiğini söyleyen Öz, 1960'ların "hareketli ve bereketli" bir döneme tekabül ettiğini⁶³³ ve bu

⁶²⁷ İsmail Kara, "Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Plânı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları", *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi Tebliğler-Müzakereler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 23-25.

⁶²⁸ "1960 İhtilâli ve 1980 İhtilâli, fevkâlede önemlidir. Bu ihtilâllerin ikisi de -28 Şubat yanılığısından kurtulmamız lâzım- ilk tahmin edilenin aksine, Türkiye'deki dinî yayıncılığı fevkâlede süratlendirmiş ve arttırmıştır. Bu süratlendirme ve artırma, sadece sayısal bir şey değil, aynı zamanda muhtevaya ilişkindir." Kara, "Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Plânı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları", 24.

⁶²⁹ Kara, "Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Plânı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları", 23-25.

⁶³⁰ Asım Öz, "Kenetlenmenin İmkânsızlığı", 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğinin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme", *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme*, ed. Vahdettin Işık – Ahmet Köroğlu – Yusuf Enes Sezgin (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 77.

⁶³¹ Öz, "Kenetlenmenin İmkânsızlığı", 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğinin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme", 77.

⁶³² Öz, "Kenetlenmenin İmkânsızlığı", 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğinin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme", 77.

⁶³³ Öz, "Kenetlenmenin İmkânsızlığı", 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğinin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme", 79.

dönemden itibaren hareketliliğin varlığını devam ettirdiği belirterek İslamcı dergilerin Türkiye tecrübesi hususunda bir yol haritası çizmiştir.⁶³⁴

Genel itibarıyla ortaya konulan bu dönemlendirmelerden de anlaşılacağı üzere değişen siyasal şartlar ve koşullar, İslamcı dergilere hem nitelik hem nicelik manasında istikamet vermiştir.⁶³⁵ Bir derginin yayın hayatına dahil olması gibi derginin yayın faaliyetlerine devam edebilmesi doğrudan dönemin siyasal şartlarıyla alakalı olmuş ve bu anlamda İslamcı dergiler, siyasetin kendilerine tanıdığı alan çerçevesinde var olabilmektedir. Dönemin siyasi şartları yalnızca dergilerin faaliyet alanını belirlememiş aynı zamanda içeriklerine de sirayet etmiştir. Değişen siyasal koşullar dergilerin başta siyaset olmak üzere diğer bütün konuları anlamlandırma ve aktarma süreçlerini etkilemiş, bu doğrultuda İslamcı dergiler, dönem dönem farklı söylemler ortaya koymuşlardır.⁶³⁶

1960'lara gelinceye kadar genelde İslamcı neşriyat özelde ise İslamcı dergilerde ortaya konulan metinlerde 1923-1946 yılları arasında tek partili siyasal sistemin, sonrasında ise çok partili hayata geçişin sunduğu yaşam pratiklerinin yansımalarını bulmak mümkündür.⁶³⁷ 1960'lı yıllardan itibaren başlayan çeviri hareketi İslamcı dergilerin

⁶³⁴ “1960’lar İslamcı dergicilik açısından ancak ikinci yarısı itibarıyla hareket kazanır. Ardından gelen 1970’ler ise ağır fikrî ve siyasi tartışma ve ayrışmaların sarmalında bambaşka bir siyasi hareketliliğe sahne olmuştur. Bu döneme rengini veren dergilerin neredeyse tümü 1970’lerin ikinci yarısında yayın hayatına başlamıştır denilse abartılmış olmaz.” Öz, ““Kenetlenmenin İmkânsızlığı”, 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme”, 95. Ahmet Köroğlu, *Sırat-ı Müstakîm/Sebilürreşad*’ın çıkartıldığı dönem ile başlattığı İslamcı dergilerin Türkiye serüvenin, Cumhuriyet’in ilanı ile “içe kapanış ve bekleyiş dönemi” geçirdiğine işaret etmiş, tek partili dönemde varlığını devam ettiren bu durgunluk halinin *Hareket* dergisinin yayınlanmaya başlamasıyla bir dönüşüm yaşadığını dile getirmiştir. Köroğlu, 1960’lı yıllardan itibaren İslamcı dergilerin canlanma ve hareketlilik yaşadığını ifade ederek, siyasal hayatın doğrudan İslamcı dergilerin serencamını da belirlediği bir dönemselleştirme ortaya koymuştur. Köroğlu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak”, 7-15.

⁶³⁵ Ayşe Baylak bu durumu şöyle ifade etmektedir: “...İslamî eserlerin Osmanlı-Türkiye bağlamında matbuat serencamı, aşağı yukarı iki yüzyıllık bir sürece tekabül etmektedir. Bu sürecin ilk ivme kazanması Meşrutiyet dönemine tekabül etmekteyken (sürelî yayınlarda hassaten II. Meşrutiyet dönemi) ikinci ivmelenmesi ise 1950 sonrası (Çok partili hayata geçiş) hassaten de 1980 sonrası (Özal ve liberalleşme) döneme tekabül etmektedir.” Baylak, “İslamî Yayıncılıkta Mecralar ve Eğilimler Çeşitlenen Türler”, 4/5.

⁶³⁶ İslamcı dergilerin çoğunluğunda dönemselleştirme olarak söylemlerde değişiklikler var olsa da eleştirel yönün kendisini bir şekilde muhafaza ettiğini söylemek mümkündür. Mehmet Kürşad Atalar bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir: “...esasen, Türkiye’deki ‘İslamcı’ akımın genel olarak ‘muhalif’ karakterli olmasıdır. Diğer muhalif ideolojik akımlar gibi İslamcılık da Türkiye’de ‘iktidar olma’yı istemekte ve bunun için çeşitli enstrümanlardan yararlanmaya çalışmaktadır. İslamcı dergiler, bu talebin ‘düşünce’ alanındaki sembolik araçlarından başka bir şey değildiler.” Mehmet Kürşad Atalar, “İslamcı Dergilerin Siyaset ve İktidar Anlayışları İktibas ve Haksöz Dergileri Bağlamında Bir Değerlendirme”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 2/244.

⁶³⁷ Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslâmî Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 6/218.

söylemlerinde meydana gelen değişimin önemli bir sebebini teşkil etmektedir.⁶³⁸ Başta Ebü'l-Al'â Mevdûdî,⁶³⁹ Seyyid Kutub⁶⁴⁰ ve Ali Şerîatî⁶⁴¹ olmak üzere Ayetullah Humeynî, Muhammed Kutub, Saîd Havvâ, Hasan el-Bennâ, Muhammed İkbâl, Mustafa es-Sibâî, Abdulkadir Üdeh, Takiyüddin Nebhânî, Ebü'l-Hasan Nedvî, İsmâil Râcî Fârûkî gibi isimlerin eserleri Türkçe'ye çevrilmiş ve bu isimlerden bazılarının yazıları İslamcı dergilerde kendisine yer bulmuştur.⁶⁴² Mevdûdî'nin *Kur'an'a Göre Dört Terim, İslâm'da*

⁶³⁸ İslamcı cenahın söylemlerinde çeviri hareketinin etkisine yönelik bir çalışma için bk. Ahmet Köroğlu, *Türkiye'de İslamcı Söylemin Oluşumunda Tercümelerin Etkisi (1960-1990)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020). "1970'lerdeki I. Tercüme Hareketi'nde, İhvan-ı Müslimin ve Pakistan İslamcılığının metinleri çevrilmiş ve Türkiye'de İslamcılığın müstakil bir siyasi hareket olarak şekillenmesine bu çeviriler itki vermişti." Tanıl Bora, "1980-2000 Arası İslamcı Dergilere Panoramik Bir Bakış Bir Arifenin Seyir Defteri", *"Bir Başka Hayata Karşı" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 1/94.

⁶³⁹ Mevdûdî *Hilal* dergisinde "...ilk olarak 1961 yılına ait 18. Sayıda "Ebu'l Ala el-Mevdudi Kimdir?" başlıklı makale ile tanıtılmıştır. Bu makalede Mevdudi için, "umumi efkârda İslam nizamı ve İslam devleti fikrini yarattı" ifadesi kullanılmaktadır. O güne kadar Türkiye İslamcılığında "İslam Devleti" hedefinin belirgin olarak oluşmadığı göz önünde bulundurulursa, bu ifade daha da önem kazanacaktır." Maviş, "İslamcılık Düşüncesinin Değişimini İslamcı Dergiler Üzerinden Okumak", 207-208. Mevdûdî'nin fikriyatının Türkiye'ye intikal ettirilmesi süreci ve çevrilen eserleri hususunda bk. Abdulhamit Birişik, "Mevdûdî İslamcılığının Türkiye'ye Giriş Biçimi ve Türkiye İslamcılığına Etkisi", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara – Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 390-394; Yücel Bulut, "Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara – Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 358-359.

⁶⁴⁰ Seyyid Kutub'un söylemlerinin Türkiye'ye aktarılması süreci hususunda bk. Hamza Türkmen, "Seyyid Kutub Türkiye'de Nasıl Algılandı?", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara – Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 371-373. Seyyid Kutub'un tercüme edilen eserleri hususunda bk. Bulut, "Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri", 361.

⁶⁴¹ Ali Şeriatî'nin 1980'li yıllardan itibaren Türkçeye tercüme edilen eserleri hususunda bk. Bulut, "Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri", 364. "Şeriatî'nin kendi toplumunun geleneksel değerlerine yakınlığı, bu değerleri mevcut iktidara karşı devrimci biçimde kullanmaya yönelik olarak geleneksel anlamlarını sorgulayan, yerinden eden ve yeniden fakat bu kez devrimci bir tarzda yorumlayarak yerine yerleştiren yöntemi, sistematik olarak kaleme almış olduğu eser sayısı son derece sınırlı olması, eserlerinin neredeyse tamamına yakınının Hüseyinî-i İrşad ve başka kurumlarda vermiş olduğu derslerden, seminerlerden ve konferanslardan oluşması, kullandığı dil, muhteva ve üslupla laik eğitim almış ve liberalizm veya Marksizm gibi ideolojilere yakınlık duyan İran gençliğiyle güçlü bir bağ kurabilmesi önemli özellikleriydi." Bulut, "Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri", 361. Ümit Aktaş, Ali Şeriatî'nin eserlerinin çevrilmesiyle birlikte Türkiye'deki İslamcı cenahın devrimci bir İslâm anlatısının var olabileceğini düşündüğünü şu sözleriyle ifade etmektedir: "Şeriatî'nin kitapları, 1980'lerden itibaren, Türkiyeli Müslüman okura, ihtiyaç duyduğu devrimci ruh ve coşkuyu kazandırmanın yanı sıra, devrimci bir İslâm tarihi okumasının ya da İslâm'ın devrimci bir okumasının imkânını ve yolunu öğretecektir. ... "Devrim" ve "aydın" terimlerinin anlamı kadar, iman etmenin de olumluluğunu da büyük ölçüde ondan öğrenmiştik.". Ümit Aktaş, "Göller Bölgesinde Bir Ada": Ali Şeriatî (1933-1977)", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara – Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 450.

⁶⁴² İslamcı düşüncede karşılık bulan, eserleri çevrilen isimler hususunda ayrıca bk. Köroğlu, *Türkiye'de İslamcı Söylemin Oluşumunda Tercümelerin Etkisi (1960-1990)*, 55-70. "60'lı yıllardan itibaren kademeli olarak ilerleyen "dışarıdan" tercüme faaliyetleri 80 ihtilaliyle birlikte önemli bir aşama kaydetmeye başlamış, buna bağlı olarak çevirileri çoktan tamamlanmış kimi Ortadoğulu yazarlara ek olarak özellikle İran kaynaklı bir çeviri dalgasının etkisi dikkat çekici bir şekilde diğerlerinin etkisini kırmaya başlamıştır. ...80 sonrası tercüme faaliyetlerinin belki de en önemlileri arasında zikredilmesi gereken bir başka damar

İhya Hareketleri; Seyyid Kutub'un *Yoldaki İşaretler, Fi Zilali'l Kur'an ve İslam'da Sosyal Adalet*; Ali Şerîatî'nin *İnsanın Dört Zindanı, Dua, Dine Karşı Din, Anne-Baba Biz Suçluyuz* gibi eserleri İslamcı dergilerin üzerinde büyük tesire sahip olmuştur.⁶⁴³

Farklı coğrafyalarda neşet eden İslamcı düşüncelerin Türkçe'ye çevrilmesiyle birlikte düşünceler Türkçeleştirilmiş fakat bu düşünceler ait olduğu coğrafyaların ürünleri olmasından dolayı Türkleştirilememiştir. Bu anlamda geleneksel Türk din tasavvurundan büyük oranda kopan, bu anlayış biçimine alternatif bir din tasavvuru ortaya çıkmış ve bu durum devlet, siyaset, yönetim gibi hususlara yönelik farklı bir bakış açısı da var etmiştir. Bu doğrultuda çeviri hareketiyle birlikte Türk düşüncesi ve din tasavvurunun muhafaza ve müdafaa değil, tahfif ve tenkit edildiği bir döneme girildiğini söylemek mümkündür. Çeviri hareketini içeriden bir göz olarak değerlendiren Bilal Kemikli'nin şu ifadeleri meselenin anlaşılması hususunda açıklayıcıdır:

“...bizim düşüncelerimiz yap-boz halinde bir türlü rayına oturamadı. Çoğu kere edilgen olduk; yerli ve milli düşüncenin tekâmül etmesi için gerekli hür zemini tesis edemedik. ...Nitekim 12 Eylül ile içine kapanan, dernekleri kapandığı için kendilerini, İslamcı, Muhafazakâr ve Milliyetçi gibi asli sıfatlarla tanımlayan muhitler bir özeleştirme sürecine girmeden, hesaplaşma ve yüzleşmeye fırsat bulamadan kendini iki rüzgârın etkisinde buldu: İran devrimi ve tercüme. ...Sorulara aradıkları cevabı Humeyni'nin tecrübesinden ve dolayısıyla adı zikredilmese de Şia'dan alma gayretinde oldular. ...Tercüme rüzgârı ...Hindistan, Pakistan ve Mısır'dan esmeye başladı. Bilhassa Hint-Pakistan rüzgârı, sömürge zihniyetine karşı mücadelenin, daha doğrusu İngiltere'nin orada açtığı tahribatlar ekseninde cevaplar arayan bir birikimle bize ulaştı. Orada temerküz eden düşünce bir aksülameldi, tabii seyrinde cereyan etmemişti. Mısır da benzeri tecrübelerle dönüşmüş, orada da benzeri bir dil inşa edilmişti. Oysa “nizâm-ı âlem” ruhuyla hareket eden Selçuklu ve Osmanlı tecrübesinin üzerinde oturuyorduk; ama modernleşme süreci ve zorunlu kültür değişimi politikalarının tesiriyle kendi hakikatimize yabancılaşmış, yaşadığımız toprağın ruhunu ideolojik tarih penceresine hapsedmiş, hamasi bir kısım söylemlerle günü kurtarma çabasıydık. Örselenmiştik; sığınacak ve huzura erecek liman arayışındaydık. İran ve tercüme bu dönemde önümüze çıktı; arabesk bir düşüncenin esiri olduk... Yerli ve milli tecrübeyle kendi arayışımızı tamamlama idealini tahkir ettik. Tekfirci, dışlayıcı, ötekileştirici, tarihi reddeden ve “atalar dini” olarak takdim edilen geleneği teyfiz eden bir sürece evirildi düşünce hayatımız. Sokakta kavga yoktu; fakat ekseninden koparılmış muhitler derinden derine bu kavga içinde boğulmaktaydı. ...Dergiler,

da özellikle Batı'dan gerçekleştirilenleridir. Bu bağlamda literatüre “gelenekselciler” başlığı altında giren trandisyonalistlerden yapılan çeviriler bir hayli önemlidir. Fritjof Schuon, Titus Burckhardt, Martin Lings ve René Guénon gibi “gelenekselci” yazar ve düşünürlerin çoğu İslam dünyasına yönelmiş verili İslamcı söylem akışları içinde kuşkusuz yeni bir entelektüel damar üretme noktasında önemli bir merhale olarak dikkat çekicidir.” Necdet Subaşı, “1980’lerde İslamcıların Okuma Serüveni”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 3/383-384.

⁶⁴³ Koroğlu, *Türkiye’de İslamcı Söylemin Oluşumunda Tercümelerin Etkisi (1960-1990)*, 58, 61, 63-64, 68-69, 78.

artık tıpkı Meşrutiyet döneminde olduğu gibi, muhit inşa eden merkezler haline dönmüş oldu.”⁶⁴⁴

Yalnızca farklı coğrafyalarda zuhur eden İslamcı düşüncelerden değil aynı zamanda Batı düşüncesinin eleştirel duruşundan da etkilenen İslamcı dergilerin söylemlerinde büyük bir değişim yaşanmıştır.⁶⁴⁵ Böylelikle Türkiye’deki İslamcı düşünce iki farklı kaynaktan beslenen düşünme biçimlerinin etkisinde kalmıştır. İslam coğrafyasının bazı bölgelerinin sömürge geçmişinden dolayı bu tecrübe ve bağlam etrafında fikir üreten İslamcı düşünürlerin görüşleri, bu durum göz ardı edilerek doğrudan Türkiye’deki İslamcı düşünce içerisine aksettirilmiştir.

“Seksen sonrası İslamcı dergilerin Batılı eleştirel kültüre ve kurumlara yakın durması, ekolojiden kadın ve insan haklarına, modern medeniyet eleştirisinden gelenekselci eğilimlere kadar yine Batılı düşünce serüvenine ait literatürden etkilendiğini söyleyebiliriz. ...Batının eleştirel düşünce mirasına karşı yumuşak bir tutum sergilenmiş, İslamcı dergilerin yarattığı entelektüel muhalefet, Batının teknolojisini ve onun bilimsel temellerini sorgulayan post-modern düşüncenin etki alanına girmiştir. Bu noktadan itibaren gerek İslamî müktesebata gerekse diğer medeniyetlerin birikimlerine karşı tartışmaların seyri değişmiştir.”⁶⁴⁶

Söylem değişimlerinde uluslararası konjonktürün de etkisinin büyük olduğunu tespit etmek mümkündür. 1979’da gerçekleşen İran İslam Devrimi bu durumun müşahhas bir örneği hüviyetindedir. İran’da rejime karşı hareketler, doğrudan İslamcı dergilerin sayfalarında kendisine yer bulmuş, gelişmeler detaylı bir şekilde aktarılmış ve zihniyet olarak da doğrudan etkilenilmiştir. Bir anlamda bazı İslamcı dergilerin İran’daki hareketin sözcüsü hüviyetine büründüğü söylenebilir niteliktedir. İran İslam Devrimi’nin ardından bir kısım İslamcı dergiler, literatürde “İrancı” olarak nitelendirilen bir yayın çizgisine bağlı kalarak söylemler ortaya koymuşlardır.⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Bilal Kemikli, “Bizim Hikâyemiz: Seksen Sonrası İslamcı Fikir Muhitlerine Dair Bazı Mülâhazalar”, *Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 3/415.

⁶⁴⁵ “Bu açık oturumda ilginç bir nokta da Mehmet Bekar’ın İslâmî hareketlerin “Marksist-Leninist metottan” etkilenmesine dikkat çekmesidir: 70’li yıllarda biz radikal Müslümanlar Marksistlere imrenerek bakıyorduk, cesaretlerine hayran oluyorduk, yaptıkları eylemlere ve muhalefete gıpta ile bakıyorduk.” ...Edip Sevinç, İslâmî hareketin ideolojik ve kültürel değil ama metod olarak “organize bir minik kadro örgütleyip iktidarı ele geçirme” perspektifinde Marksist hareketlerden etkilendiği kanaatindedir.” Bora, “1980-2000 Arası İslamcı Dergilerde Panoramik Bir Bakış Bir Arifenin Seyir Defteri”, 100.

⁶⁴⁶ Çelik, “İslamî Gruplarda Söylem ve Hafıza İnşa Aracı Olarak Dergiler (1980 Sonrası)”, 30.

⁶⁴⁷ “İran’ın takip ettiği politikalar anti-emperyalizm ve anti-Siyonizm kapsamında değerlendirilerek İran Devrimi ve Humeyni bağımsız ve devrimci bir İslamî hareket için model olarak sunulmuşlardır. Bu sunum “Allah-u Ekber, Humeyni Rehber” sloganı ile vücut bulmuştur. Bunun yanı sıra söz konusu dergiler tevhid ve ümmet gibi kavramları araçsallaştırarak kullanmışlardır. Mezhebî ve etnik farklara bakılmaksızın tüm Müslümanlar’ın aynı ümmetin parçası oldukları anlayışından hareketle hem İran’ı mezhebi yönden eleştirenlere karşı çıkmış hem de ‘İrancı’ bir pozisyonda görülmeleri nedeniyle İslamî camia içerisinde izole olan çevrelere ‘biz de sizdeniz’ mesajı verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tevhid ve ümmet

“Seksen sonrası İslamcı dergilerde İran İslam Devrimi’ne yönelik ilgi, yer yer sünni refleksleri örten bazı itirazlarla karşılaşsa da bu özel ve sarsıcı heyecan dalgasından etkilendi. Bu süreçte Sünni fıkıh kültürü ve tasavvufi mirası sahiplenilen bazı gelenekçi İslamî grupların arasında bile tarihsel mezhebi farklılık ve ihtilaflar adeta askıya alınıyordu. ...İdeolojik ve entelektüel zayıflığını atlatamamış ya da büyük kentsel yığılmalarda kendi medeni mirasını dönüştürememiş Müslüman gençlik için İslam devrimi, adeta tarihsel süreci altüst eden bir sahneye çıkış anıydı. Devrimin yarattığı heyecan, İran kökenli Ayetullah ve hüccetullah gibi alışılmadık dini otoritelerin eserlerinin hızla çevrilmesine ve kültürel Şii eksenli bir literatürün dergilere sirayet etmesine yol açtı.”⁶⁴⁸

Bu etkileşim aynı zamanda İslamcı dergilerin beslendiği kaynakların da değişmesine yol açmış ve böylelikle Türk din tasavvuruna muhalif çeşitli anlama tarzları⁶⁴⁹ ve bu bakış açılarının ortaya çıkardığı devlet, siyaset, yönetim, toplum gibi hususlarda farklı tasavvurlar inşa edilmiştir. Dolayısıyla İran İslam Devrimi, 1960’lı yıllarda ortaya çıkan farklı coğrafyalarda neşet eden İslamcı düşünce merkezli çeviri hareketini farklı bir yere taşımıştır.⁶⁵⁰ 1980’li yıllarda İslamcı dergilerin söylemlerine tesir eden önemli hususlardan birisi de Afganistan’ın işgali meselesidir. Tanıl Bora, bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

“1980’ler, İslamcılığın müstakil bir siyasi akım olma iddiasını, özgüvenini bileyen bir dönemdi. Bu dönemde İslamcı hareket, geleneği koruyan bir savunma konumunda, bütünüyle “sisteme” karşı bir alternatif olma iddiasına yönelmekteydi. İran devriminin ve Afganistan işgaline karşı İslamî grupların silahlı mücadelesinin moral etkisi, bu iddiayı küresel bir boyuta oturtuyor ve aynı zamanda arkasına radikal-devrimci bir rüzgâr katıyordu. 80’lerin İslamcı dergileri, bu iddianın, özgüvenin, enerjinin taşıyıcıları oldular.”⁶⁵¹

söylemlerinin araçsallaştırdıkları iddia edilebilir.” Nail Elhan, “İran Devrimi ve Türkiye’de İslamî Entelektüellik Devrim’in İslamcı Yayınlar Üzerindeki Etkileri”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 2/467.

⁶⁴⁸ Çelik, “İslamî Gruplarda Söylem ve Hafıza İnşa Aracı Olarak Dergiler (1980 Sonrası)”, 30. İran İslam Devrimi’ne karşı takınılan tutum hususunda İsmet Özel’in dile getirdiği “...Nihayet Müslümanların da bir Moskova’sı oldu” ifadesi durumun mahiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Çelik, “İslamî Gruplarda Söylem ve Hafıza İnşa Aracı Olarak Dergiler (1980 Sonrası)”, 30.

⁶⁴⁹ “1980 sonrası dönemde, tercüme eserler alanında dikkati çeken bir özellik, ...gerek eserleri tercüme eden yazarların ve gerekse de tercüme edilen eserlerin savundukları tez ve İslâm anlayışlarında görülen yorum farklılıklarıdır. Bu dönemde, İslâm’ın modernist, radikal, devrimci, Vahhabi ve Selevi yorumlarına denk düşen eserlerin yanı sıra, İslâm’ı daha geleneksel ve mistik bir tarzda yorumlayan eserler de Türkçeye kazandırılmıştır.” Bulut, “Türkiye’de İslâmıcılık ve Tercüme Faaliyetleri”, 361. “Devrim’in fikirlerinden etkilenen yayıncılar, İran’da yeni kurulan rejimin diline paralel bir dil kullanarak pasif olarak nitelendirdikleri Türkiye’deki yerleşik din anlayışına radikal bir eleştiri getirmişler...”dir. Elhan, “İran Devrimi ve Türkiye’de İslamî Entelektüellik Devrim’in İslamcı Yayınlar Üzerindeki Etkileri”, 2/470.

⁶⁵⁰ Sümeyye Sevim Ahi, “1980 Sonrası Türkiye İslamcılığını Dirilişten Okumak”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 4/176.

⁶⁵¹ Bora, “1980-2000 Arası İslamcı Dergilere Panoramik Bir Bakış Bir Arifenin Seyir Defteri”, 97. “1970’lerin sonlarında İran’da bir halk devrimi neticesinde İslâmıcıların iktidara gelişi, Afganistan’ın SSCB tarafından işgaline karşı gerçekleştirilen direniş hareketinin İslâmıcı karakteri, Filistin meselesinde İslâmıcı

Bu ifadelerden de anlaşılabilirliği üzere İslam coğrafyasında yaşanan olaylar,⁶⁵² İslamcı dergilerin sayfalarında yalnızca bir haber olarak kalmamış aynı zamanda söylemlerine de istikamet verme hüviyetine sahip olmuştur. Bu durum Türk düşüncesinin ortaya koyduğu din siyaset anlayışından giderek kopulmasına ve farklı coğrafyalarda neşet eden İslamcı düşünceler çerçevesinde yeni bir anlayışın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Türk din tasavvuru da İslamcı dergilerde yerini melez olarak addedebileceğimiz bir din tasavvuruna bırakmıştır. Düşüncelerini inşa ederken rehber edindikleri şahısların fikriyatları İslamcı dergilerin söylemlerinde büyük bir etkiye sahip olmuş ve bahsi geçen bu fikriyat İslamcı dergilerde ortaya konulan söylemlere istikamet vermiştir.⁶⁵³ Burada bu durumun yalnızca bir söylem değişikliği olarak değerlendirilmemesi önem arz etmektedir. Çünkü burada düşüncenin kaynağının değişmesi söz konusudur ki bunun sonucu olarak dünya idraki değişim göstermekte ve sonuç olarak din, devlet, siyaset başta olmak üzere her konuya dair ortaya konulan bakış açısı değişip dönüşmektedir. Bu dergilerin yayınladığı dil Türkçe olsa da içerikleri ortaya koyan düşünme biçimleri, Türk zihniyeti merkezli olmaktan çok uzak bir niteliğe sahiptir.

“1980 darbesi sonrasında kısa bir sükût dönemine giren dergiler, 1985’ten itibaren güçlü ve radikal söylemlere, İslâmi taleplere ve sistem taleplerini dillendirmeye başlamıştır. Diğer taraftan yine bu dönemde dergilerde o zamana kadar görülmeyen bazı eğilimler/yaklaşımlar arz-ı endam etmiştir. Bunun en bariz göstergelerinden biri de İslamcılığın içinden mealcilik adı verilebilecek bir eğilimin kendisini göstermesi, öte yandan gelenek eleştirilerinin yüksek sesle yapılmaya başlamasıyla birlikte, bir yandan da Kur’ancılığın yüceltmeye çalışılmasıdır. Diğer bir ifadeyle, geleneği reddetme eğilimi ön plana çıkarken bununla paralel bir şekilde öze dönüş, aslı kaynaklara dönme, Kur’an İslam’ı ve bunların birer mahsulü olarak

hareketlerin öne çıkmaları, İran-İrak Savaşı gibi uluslar arası siyasî olaylar, Türkiye İslâmıcı gençliğinin ilgisini ülke dışındaki olaylar üzerinde yoğunlaştırdığı ve Türkiye İslâmıcılığının enternasyonalist yaklaşımını beslediği gibi, Türkiye’de de İran’dakine benzer bir devrimin gerçekleştirilebilmesi noktasında İslâmıcı gençlikte ümitvar bir halet-i ruhiyenin oluşmasını sağlamıştır.” Bulut, “Türkiye’de İslâmıcılık ve Tercüme Faaliyetleri”, 361.

⁶⁵² “70’lerin ortalarından itibaren Hilal, İslam, Hareket, Hicret, Akıncılar, Tevhit, Sebil, Akıncı Güç, Maverâ, Şura ve benzeri pek çok dergi incelendiğinde, dergilerin bizatihi kendi isimleri, başlıkları, kapak görselleri ve ele aldıkları konular itibarıyla giderek artan bir biçimde antici yaklaşımlardan kurtulduklarını; Afgan cihadı, İran devrimi, Pakistan’da şeriat ilan edilmesi, Hama ayaklanması gibi süreçlerin de etkisiyle savunucu dilden uzaklaşıp siyasal bir inşa çabası içine girdiklerini görüyoruz.” Alev Erkilet, “Soğuk Savaş Sonrası İslamcılığın Ana Söylem ve Dinamiği Siyasal ve Epistemolojik Bir Rönesans’ın Peşinde”, *Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 1/144-145.

⁶⁵³ “Devrimci-inkılabî kelimesinin benimsemesinde elbette baş müşevvik İran devrimiydi, bunu en iştihakla yapanlar da İran’ı rehber tanıyanlar oldular.” Bora, “1980-2000 Arası İslamcı Dergilere Panoramik Bir Bakış Bir Arifenin Seyir Defteri”, 97-98.

nitelendirebileceğimiz mealcilik ve Kur’ancılık gibi söylemler oldukça popüler hâle gelmiştir.”⁶⁵⁴

Ulusal ve uluslararası konjonktürle birlikte değişim gösteren İslamcı dergilerdeki söylemler, belli temalar etrafında oluşturulmuştur. Bu doğrultuda 1960’lı yılların İslamcı dergilerinde toplumun dini anlama ve yaşama pratikleri üzerinden bir karşı koyuş ortaya konulurken, 1970’li yıllardan itibaren cihadın ön planda tutulduğu görülmektedir.⁶⁵⁵ 1980’li yıllara gelindiğinde ise 1979 İran İslam Devrimi’nin rehberliğinde daha radikal söylemlerin dile getirildiği⁶⁵⁶ ve “...cihatlardan ve istiklâlin kazanılmasından sonra girişilecek inşa faaliyetine temel oluşturacak bir siyaset felsefesinin peşine...” takınıldığı görülmektedir.⁶⁵⁷ Özellikle 1980’li yıllardan itibaren Ali Şeriatî’nin eserlerinin çevrilmesiyle birlikte bir kısım İslamcı cenahın söylemlerinde devrimci ruh ortaya çıkmıştır. Çünkü Ali Şeriatî fikriyatını Ümit Aktaş’ın ifadeleri ile şu şekilde var etmiştir:

“Batılı düşünceler içerisinde o sıralar en etkili olan ve doğunun gençlerini baştan çıkararak, temel ihtiyacımız olan bağımsızlık, adalet ve özgürlük sorunumuzu çözümleneceğini iddia eden ve bu sorunların müsebbibi gibi gözükken batı dünyasına da bu anlamda bir alternatif teşkil eden komünizm ya da Marksizm’dir. Şeriatî bu amaçla Marksizm’le adeta boğuşur; onu anlamaya, anlatmaya ve cevaplamaya çalışır. Bunun için de Marksizm kadar, İslâm tarihini de yeni bir okumaya tâbi tutar. Marksizm aslında tarihin ve toplumların iktisadî sınıflaşmalar üzerinden okunarak, buradan bir gelecek öngörüsünde bulunma söylemiyle, dinî söyleme biçimini iktisadileştirmiştir. Şeriatî de bu kez, Marksist söyleme biçiminden dolayımılarak,

⁶⁵⁴ Ercan Şen, “1980 Sonrası Dergilerde “Kur’ancılık” ve “Mealcilik” Tartışmaları”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 3/261. Şen, Kur’ancılık ve Mealcilik eğilimin ortaya çıkardığı sorunu şu şekilde ifade etmektedir: “...dergilerde Kur’an meali okunmasına dair sıkça yapılan vurgular yeni sorun alanları üretmiş, zamanla meal ile Kur’an eşdeğer görülmeye başlanmış, hatta Kur’an mealinden hüküm çıkarma/fetva verme aşamasına gelinmiştir. Üstelik üzerinde uzlaşılan belli bir metot da bulunmadığından, herkes okunan mealin satır arasında kendi düşünce ve beklentisini bulmaya başlamıştır.” Şen, “1980 Sonrası Dergilerde “Kur’ancılık” ve “Mealcilik” Tartışmaları”, 3/276.

⁶⁵⁵ Erkilet, “Soğuk Savaş Sonrası İslamcılığın Ana Söylem ve Dinamiği Siyasal ve Epistemolojik Bir Rönesans’ın Peşinde”, 142-143.

⁶⁵⁶ Dursun Çiçek’in kendi tabiriyle “Türkiye İslamcılığının” 1980 sonrası dönemi hususunda tespit ettiği özelliklerin genel manada 1980 sonrasında neşredilen İslamcı dergilerin söylemlerini de özetlediği ifade edebilir. Bu doğrultuda Çiçek’in sıraladığı özelliklerden bazıları şu şekildedir: “ii. Gelenek ile bağları oldukça zayıftır. ...iv.İran devriminin ve Afganistan’ın işgalinin popülist anlamda etkisindedirler. v. Tarihe rasyonel ve ilerlemeci bir bakışa sahiptirler. vi. Güç ile kurdukları ilişki sorunludur. vii. Sürekli savunmacı/reaksiyonerdirler. ...ix. İslam ile ilgili referansları, göndermeleri, bağlamaları modern bir çerçeveye sahiptir.” Dursun Çiçek, “Postmodernist Dindarlaşma ve Yeni İslamcılar Bilgi ve Hikmet- Yeni Zemin Dergileri Bağlamında Bir Değerlendirme”, *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 1/168. Burada altı çizilmesi gereken husus, Çiçek’in ortaya koyduğu bu tespitlerin 1980 sonrasında İslamcı cenah içerisinde düşünce üreten her şahıs ve çıkartılan her dergi bu özellikleri taşıyor olsa da ekseriyetle bu durumun geçerli olmasıdır.

⁶⁵⁷ Erkilet, “Soğuk Savaş Sonrası İslamcılığın Ana Söylem ve Dinamiği Siyasal ve Epistemolojik Bir Rönesans’ın Peşinde”, 144.

dinî söyleme biçimini devrimcileştiren ve Marksizm'e karşı cevaplaştıran yeni bir okuma yapar.”⁶⁵⁸

Tüm bunlar değerlendirildiğinde bazı İslamcı dergilerdeki eleştirel söylemin giderek güç kazandığını ve belli bir kesimde Türk din tasavvurunun bir değişime uğradığını ve hatta tasfiye edildiğini söylemek mümkündür. İlk başlarda toplumun dinî yaşantısı ve inanışları, devletin dinî alana yönelik faaliyetleri üzerinden dile getirilen eleştiriler, 1970'lerden itibaren değişim göstermeye başlamış ve devletin muhteviyatına oradan da içinde bulunulan sistemin topyekûn eleştirilmesine ve yıkılıp yeniden yapılması talebine dönüşmüştür. Bu anlamda 1960'lı yıllardaki İslamcı dergilerin eleştirel söylemin kapılarını aralayan bir mahiyete sahip olduğunu söylemek mümkündür. 1980'li yıllara gelindiğinde ise 1970'lerde ortaya konulan düzeni yıkmaya yönelik talep daha belirginleşmiştir. 1990'lı yıllarda ise devlet yapılanması nezdinde dile getirilen eleştiriler değişime uğramış ve toplumun merkeze alındığı söylemler üretilmeye başlanmıştır.

“Daha önce sıkça kullanılan “İslam devleti”, “tağutî düzen” gibi kavramlar giderek terk edilmiş ve yukarıdan aşağıya İslamî bir dönüşüm düşüncesi zayıflamaya başlamıştır. Buna karşın aşağıdan yukarıya doğru bir İslamî değişimin ve bu doğrultuda geliştirilecek hareketlerin daha doğru, daha gerçekçi ve dolayısıyla daha sonuç alıcı olduğu düşünölmeye başlanmıştır. ...Ortaya çıkan bu durumda, İslamcılar artık dikkatlerini devletten çok “toplum”a çevirmişlerdir. Toplum, artık bir varlık kategorisi olarak devletin karşısına yerleştirilmiş, 28 Şubat'tan sonra da bir varoluş zeminine dönüşmüştür. ...devlet kendisi vasıtasıyla toplumun dönüştürölebileceği bir araç olmaktan çıkmış, toplumsal değişimin sonucunda kendiliğinden dönüşecek bir aygıt dönüşmüştür.”⁶⁵⁹

Bu ifadelerden de anlaşılabilceği üzere 1990'lı yıllardan itibaren devletin şekli ve yapısı bir sorun olmaktan çıkmış, bunun yerine toplumun ön planda tutulduğu ve toplumsal değişim vasıtasıyla istenilen devlet düzeninin de elde edilebileceği savunulmaya

⁶⁵⁸ Aktaş, ““Göller Bölgesinde Bir Ada”: Ali Şeriatî (1933-1977), 457. “...1970'li yılların sonundan itibaren haberli olunmuş olsa da ağırlıklı olarak 1980'li yıllarda okunup tartışılan Ali Şeriatî'nin, Türkiye'deki İslamcılık ve onun fikri gelişim sürecindeki etkisi, 1960'lı yılların sonundan itibaren okunan Seyyid Kutup ve Mevdudî ile kıyaslandığında tabii ki hem daha az hem de farklılıklar hatta çelişkiler içeren bir mahiyete sahiptir. Neticede, Türkiye'deki İslamcı kimliğin oluşum sürecinde Yoldaki İşaretler ve Kur'an'a Göre Dört Terim temel ve esaslı kitaplar oldular. Şeriatî de bu bağlamda Hüseyinîye-i İrşad'daki çalışmalarının etkisiyle ortaya çıkan Anne-Baba Biz Suçluyuz, Dine Karşı Din, Hac, Dua, İnsanın Dört Zindanı gibi kitaplarıyla süreci tamamlayan ya da derinleştiren bir rol oynamıştır. Yani belli konulardaki düşüncelerini oluşturup yola koyulan İslamî bir hareketlilik söz konusu idi, Şeriatî de bunun tahkiminde rol oynadı.” Musa Üzer, “Hareket ile Sükûn Arasında Dışarıdan Akan Bir İrmak: Ali Şeriatî'nin Türkiye'deki Etkileri”, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed. İsmail Kara – Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 485.

⁶⁵⁹ Ali Haydar Beşer, “Yeni Olan Ne? Yüzyılın Dönümünde “Yeni İslamcılık” Tartışmaları”, *Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 1/244.

başlanmış, devlet etken değil edilgen bir unsur haline büründürülmüştür.⁶⁶⁰ Bu anlamda 1990'lar bilhassa 28 Şubat süreci İslamcı dergicilikte bir kırılmayı teşkil etmektedir. Bu döneme kadar bir şekilde İslamcı dergilerde kendisini gösteren devlete karşı çatışmacı söylem silinikleşmeye başlamış,⁶⁶¹ eleştirel söylem, 1960'lı yıllarda olduğu gibi devletten birey ve topluma kaymıştır.

⁶⁶⁰ Beşer, "Yeni Olan Ne? Yüzyılın Dönümünde "Yeni İslamcılık" Tartışmaları", 247, 261.

⁶⁶¹ Kentel, "1990'ların İslâmî Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entelektüeller Bilgi ve Hikmet, Umran, Tezkire Dergileri", 723.

BÖLÜM 4: DİYANET GAZETESİ VE İSLAMCI DERGİLERDE SİYASETİN TAHKİMİ İLE ISLAHI ARAYIŞLARI DÖNEMİ: 1960’LI YILLAR

4.1. 1960’lı Yılların Türkiye’sinin Siyasal ve Toplumsal Hayatına Dair Bir Hülasa

Bir devrin ruhunu var eden koşulların ardında bulunan nedensellik ilişkilerinin tam olarak anlamlı hale getirilebilmesinde bahsi geçen dönemin öncesinin, bilhassa yakın geçmişinde ortaya çıkan vakıaların tetkik edilmesinin önemi herkesçe bilinmektedir. Tarihsel süreç içerisinde yaşanan olaylar ve bir devri ortaya koyan zihniyet, birbirinden bağımsız bir şekilde meydana gelmez.⁶⁶² Dolayısıyla belli bir tarihsel kesitte yaşanan gelişmeleri, öncesi hiç yaşanmamış gibi incelemek ve idrak edebilmek mümkün değildir. Bu istikamette bir devri ortaya koyacak çalışmalarda, olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisini izah etmek, tarihsel süreklilikler ve kopuşları göz önünde bulundurulmayı zaruri bir hale getirmektedir. Kişilerin kendi yaşam öykülerinin dahi bir tarih anlatısı oluşturduğu düşünüldüğünde,⁶⁶³ yakın tarihe başvurma’nın ehemmiyeti kendiliğinden ortaya çıkacaktır. “...her geçmiş dönemin özünü yakalama çabası, insanın zihniyetinin ve gerçekleştirdiklerinin ne kadar geniş bir çeşitlilik gösterdiğini, dolayısıyla da önümüzde duran olasılıkların kapsamını fark etmemizi sağlar.”⁶⁶⁴

Türk siyasal hayatının 1960’lı yıllara tekabül eden döneminde meydana gelen olay ve durumların tam anlamıyla idrak edilebilmesi için de bu devrin ruhunun temellerini teşkil eden gelişmelerine bir anlamda geçmiş tecrübelerin ortaya çıkardığı yol haritasına başvurulması gereklidir.⁶⁶⁵ Bu doğrultuda 1960’lı yılların siyasal, ekonomik ve sosyal

⁶⁶² Michael Stanford, geçmişin inşacı yönünü şu şekilde ortaya koymuştur: “...şimdinin, kendinden önce gerçekleşen her şeyin bir toplamı olup olmadığı sorulabilir. Katiyen cevap veremeyiz. Geçmişte olup biten şimdi hiçbir şeye katkıda bulunmamış bir şey gösteremem; sadece benim onu bilmem bile onu bir katkıya dönüştürecektir.” Stanford, *Tarihin İncelenmesi İçin Bir Kılavuz*, 10.

⁶⁶³ “Yanıbaşımızdaki tarihle ilgili çalışmalar yapmak, çeşitli güncel durumlarla baş etmeye yardımcı olabilen bir düşünce biçimini destekler. Bir aile, örgüt ya da toplulukta yıllar boyunca neler yaşandığının ortaya çıkarılması, toplumsal koşulların kökenlerini, değişimin ve güncel şartların nedenlerini ortaya koyar. ...Şartların bir dönem boyunca nasıl geliştiğini incelemek ve bu süreci etkileyen, geniş bir çeşitlilik gösteren etkenleri göz önüne almak ...aydınlanma ve perspektif sağlar.” David E. Kyvig – Myron A. Marty, *Yanıbaşımızdaki Tarih*, çev. Nalan Özsoy (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 7.

⁶⁶⁴ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 15.

⁶⁶⁵ “Biliriz ki, hayattaki hiçbir durumu, kesintisiz bir süreç içinde nereye oturduğunu veya daha önce yaşanıp yaşanmadığını öğrenmeden kavrayamayız. ...Gelecekte nelerin olabileceğine, geçmişte nelerin olduğuna -ya da olmadığına- bakarak karar veririz. Kısacası deneyim yoluyla öğreniriz.” Tosh, *Tarihin Peşinde*, 1.

koşullarının ortaya konulacağı bu bölümde öncelikli olarak 1950'lilerin 1960'lardaki koşulları var eden zihniyet ve siyasetine yer verilmesi uygun olacaktır. Nitekim "...altmışlı yıllar, öncesindeki on yıl(lar)ın bir türevidir..." diyen Mete Kaan Kaynar'ın bu hükmü isabetlidir.⁶⁶⁶

"Türkiye'de siyasetin en renkli dönemi denilebilecek altmışlı yıllar, ancak ve ancak ellilerdeki bu dönüşüm irdelendiğinde gerçek manada kavranabilir. Bu tarihsel kesitte siyasetin toplumsal tabanının genişlemesi ve dönüşmesiyle birlikte Türkiye'deki siyaset algısı da baştan aşağı değişecektir. Bu anlamda ellili yıllara Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri olarak bakabiliriz."⁶⁶⁷

Türk siyasal hayatının 1960'lı yılları tetkik edilirken, bu dönemin başlangıç tarihi olarak 27 Mayıs 1960 darbesinin⁶⁶⁸ gösterildiği ve 12 Mart 1971'de gerçekleştirilen muhtıra ile dönemin sonlandırıldığı dikkat çekmektedir.⁶⁶⁹ Bahsi geçen dönemin "iki darbe arası dönem" olarak nitelendirilebilecek mahiyeti, 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen askeri müdahaleye giden sürecin dikkatli bir şekilde tetkik edilmesini gerektirmektedir. Yalnızca 1960'lı yılların bu şekilde tarihsel sınırlandırmaya tabi tutulması bile 1950'li yıllarda yaşanan gelişmeler ile ilişki kurulmasını zaruri bir hale getirmektedir.

⁶⁶⁶ Mete Kaan Kaynar (haz.), "Önsöz", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 19. "...altmışlı yıllara rengini, râyihasını veren, onu Cumhuriyet'in en revnakdar tarihsel kesiti olarak anlamamıza imkân veren, tüm Cumhuriyet tarihinin yekünü; ama en çok da öncesindeki on yılın toplumsal iklimidir." Kaynar, "Önsöz", 16.

⁶⁶⁷ Mete Kaan Kaynar (haz.), "Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 15. Benzer bir ifade için bk. Mete Kaan Kaynar (haz.), "Altmışlar Türkiye'sine Ellili Yıllardan Bakmak", *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 668.

⁶⁶⁸ 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen vakianın darbe, ihtilal, devrim, müdahale, inkılâp kavramlarından hangisi ile adlandırılabilceği hususundaki tartışmalar için bk. Mete Kaan Kaynar, "İnkılâp, Revolution, Devrim: Bir Kavramın Tarihsel Serencamı Üzerine", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 59-75; Seçil Karal Akgün, "Ellinci Yılına Yaklaşırken 27 Mayıs ve Getirdiği Anayasaya Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 43 (Bahar 2009), 407; Selman Saç, "İlimli Mücadeleden Radikal Önlemlere: 27 Mayıs 1960", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 78-80; Yasemin Doğaner, "İhtilâlin Mantığı", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 99.

⁶⁶⁹ Kaynar, "Önsöz", 16. Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* başlıklı çalışmalarında 1960-1980 arası dönemin ele alınacağı bölümün başlığını "1960-1980: Darbeler Çağı" olarak isimlendirmiştir. Suavi Aydın – Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 59. Davut Dursun *Türkiye'nin Siyasal Hayatı* isimli eserinde bahsi geçen dönemin ele alındığı bölüme "Türkiye'nin Siyasal Hayatında Altmışlı Yıllar: 12 Mart Darbesi'ne Varan Süreç ve 12 Mart Rejimi" şeklinde başlık vererek benzer bir yaklaşım ortaya koymuştur. Davut Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı* (İstanbul: Beta Yayınları, 2018), 141.

1950'lerden itibaren köyden kente göçün artması⁶⁷⁰ ve bu doğrultuda kentli nüfusun ortaya çıkardığı yeni toplumsal yapı,⁶⁷¹ siyasal alanda çok sesliliğin sağlanması⁶⁷² ve bu durumla ilişkili olarak dinin kamusal ve önceki devre nazaran siyasal alanda kendisine daha fazla yer bulması⁶⁷³ gibi hususlar 1960'lı yılların siyasal koşullarının ve zihniyet dünyasının oluşmasında etkili olmuştur.

II. Dünya Savaşı'nın hitama ermesinin ardından savaşın galiplerinin ekserisini teşkil eden demokratik rejimle yönetilen ülkeler, siyaseten ideal yönetim şeklinin belirleyicisi olma gücüne sahip olmuş ve bu durum özellikle Batı kanadında yer almak isteyen diğer ülkelerin de kimliklerini Batı ile özdeşleştirmek için demokrasiye geçişin gereklilik arz eden bir aşama olarak değerlendirmesine sebebiyet vermiştir.⁶⁷⁴ Bu süreçte Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den taleplerinden⁶⁷⁵ dolayı iki ülke arasındaki ilişkilerin

⁶⁷⁰ Davut Dursun, *27 Mayıs Darbesi Hatıralar / Gözlemler Düşünceler* (İstanbul: Şehir Yayınları, 2001), 24.

⁶⁷¹ "Ellili yıllar, ...1920'lerde bir kır toplumu üzerinde bina edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyolojik yapısının kente doğru dümen kırdığı bir dönemdi. Kentsel nüfustaki olağandışı artış, siyasetin toplumsal tabanındaki genişlemeye eklenerek sonrasındaki dönem üzerinde belirleyici oldu. Hem siyasetin sosyolojik tabanındaki bu genişleme, hem de bu sosyolojik tabanın kentli karakterindeki belirginleşme, siyasal ve sosyal sonuçlarını altmışlı yıllarda daha da net bir şekilde göstermeye başladı." Kaynar, "Önsöz", 18.

⁶⁷² Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 168.

⁶⁷³ Bayram Koca, "Ellili Yıllarda Merkez Sağ: Demokrat Parti'nin Özgürlük ile İstismar Arasındaki Dinî Politikaları", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 294.

⁶⁷⁴ Hüseyin Çavuşoğlu, "27 Mayıs 1960 Darbesinin Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Tartışma", *Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze*, ed. Hasan Acar (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018), 338; Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 85. "Batılı müttefiklerin Birinci Dünya Savaşındaki zaferi ve savaştan sonra imparatorlukların parçalanışı, demokratlaşmayı önemli ölçüde etkiledi. ...ilk demokratlaşma dalgasını doğuran faktörler, ekonomik ve sosyal gelişme, İngiliz göçmen ülkelerinin ekonomik ve sosyal ortamı, Batılı Müttefiklerin Birinci Dünya Savaşındaki zaferi ve bunun sonucunda belli başlı kıtasal imparatorlukların parçalanmasıdır. İkinci demokratlaşma dalgasında açıkça siyasal ve askerî faktörler egemendi. Bu dalgada demokrasiye geçen ülkelerin çoğu, üç kategoriden birine girmektedir. Birincisi, muzaffer Batılı Müttefikler birçok ülkelere demokrasiyi empoze etmişlerdir: Batı Almanya, İtalya, Japonya, Avusturya'nın büyük bir kısmı ve Güney Kore. İkincisi, diğer birçok ülke, Batılı Müttefikler savaşı kazandıkları için demokrasiye yönelmiştir. Bu kategori, Yunanistan, Türkiye, Brezilya, Arjantin, Peru, Ekvator, Venezüela ve Kolombiya'yı içine almaktadır." Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, çev. Ergun Özbudun (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993), 38-39. "Birleşmiş Milletler Anayasası'nın imzalanması, İkinci Dünya Savaşı'nı demokrasi cephesinin kazanması ile dünyaya hâkim duruma geçen demokratik ideolojilere Türkiye'nin kendi siyasi rejimini uydurması zorunluluğu gibi dış etkenler bu gerçeği hızlandırmıştır." Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 225. Ayrıca bk. Kemal H. Karpat, *Türk Siyasal Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Ceren Elitez (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 94.

⁶⁷⁵ Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den talepleri hususunda bk. Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/501-503; M. Seyfettin Erol, "1946-1950 Dönemi Türk Dış Politikası", *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*, ed. Adem Çaylak vd. (Ankara: Savaş Yayınevi, 2011), 347-350; Metin Heper, *Türkiye Sözlüğü Siyaset, Toplum ve Kültür*, çev. Zeynep Mertoğlu (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006), "Rusya (Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği, Rusya Federasyonu)", 404.

kötüleşmesiyle birlikte Türkiye yüzünü Osmanlı modernleşme tecrübesinden itibaren muasır medeniyetler seviyesi olarak kabul edilen Batı'ya ve bilhassa II. Dünya Savaşı'nın ardından düzenin kurucusu olma vasfını elde etmiş Amerika Birleşik Devletleri'ne çevirmiş ve bu durum demokratikleşme sürecini tetiklemiştir.⁶⁷⁶

1946 yılında Demokrat Parti'nin⁶⁷⁷ kurulmasıyla birlikte çok partili hayata geçiş fikri, zihin dünyasının dışına çıkarak pratiğe dökülme imkanı bulmuştur.⁶⁷⁸⁶⁷⁹ Çok partili düzenin tesis edilmesine ilişkin çabalar, 14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerden sonra tam olarak karşılık bulmuş ve bu dönemden itibaren siyasal alan tedricen pek çok görüşün dile getirildiği ve farklı kesimlerin destekledikleri parti aracılığıyla siyaset içerisinde yer aldığı bir mecra haline gelmeye başlamıştır.⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar* (İstanbul: Alfa, 2017), 68-69. Türkiye'nin ABD'ye yakınlaşma süreciyle ilgili olarak bk. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 165.

⁶⁷⁷ “İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerikan yaşam tarzının tüm dünyada popülerleştiği bir dönemde, ABD siyasetindeki cumhuriyetçiler – demokratlar esprisini Türkiye'ye taşıyacak şekilde, partinin isminin Demokrat (Parti) olmasına karar verilir. Yeni kurulan DP, tıpkı ABD'de demokratların cumhuriyetçiler karşısında siyasal konumuna benzer bir şekilde, Türkiyeli cumhuriyetçilerin (CHP'nin) iki parmak solunda tanımlar kendini. Gerçi bu vurgu daha sonra tamamen unutulacak; parti tarihe, solculuğu ile değil, aksine, adını telaffuz etmekte zorlanan halkın tabiriyle demirkıratlar olarak geçecektir.” Kaynar, “Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerinde Bazı Notlar”, 16.

⁶⁷⁸ DP'nin 7 Ocak 1946'da kurulması, CHP'nin içerisinde bir kopma yaşanmasıyla gerçekleşmiştir. Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi* (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), 11. Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Mehmed Fuad Köprülü'nün 7 Haziran 1945'te vermiş olduğu “Dörtlü Takrir”, iktidar içerisindeki muhalif tutumun muhalefet partisi olarak siyasal alanda bir karşılık bulmasına öncülük etmiştir. “Demokrat Parti'nin kuruluşuna yol açan belge resmi olarak Dâhiliye Vekâletine verilen kuruluş dilekçesi olsa da, partinin asıl kuruluş belgesinin Dörtlü Takrir olarak isimlendirilen ve özünde antidemokratik yasaların ilgasını talep eden, anayasada demokratik açılımlar yapılması teklifiyle CHP meclis grubuna verilen metin olduğu söylenebilir.” Cengiz Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri - 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve Sonrası-* (Ankara: Orion Kitabevi, 2010), 89.

⁶⁷⁹ DP'den önce muhalif hüviyette kurulan ilk parti Nuri Demirağ'ın başkanlığındaki Millî Kalkınma Partisi'dir. Ancak bu parti siyasal alanda iktidara karşı etkin olarak varlık gösterememiş ve aynı zamanda dönemin iktidar partisi tarafından da muhalefet partisi olarak kabul görmemiştir. “1945 Temmuz'unda kurulan bu parti, bürokratik iktidar mihrakları tarafından istenilen nitelikte bulunmadığından muhalefet gücü oluşturmaya mani olunmuştur. Aynı yılın Kasım'ında Meclis açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı İ. İnönü, “Bizim tek eksikimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunamamasıdır” diyerek sözü edilen partiyi dışarıda bırakma tavrını ortaya koymuştur.” D. Mehmet Doğan, *Darbeler Müdahaleler ve Siyasî Sistem* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 90-91. Dolayısıyla DP'nin kurulmasıyla birlikte siyasal alanda iktidarın da karşında bir güç olarak kabul ettiği bir muhalefet partisi ortaya çıkmış ve çok partili hayata geçildiğinin ilk emaresi görülmüştür. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 166. Ayrıca Karpat, 1945 yılında MKP'nin kurulmasını “...iktidarın muhalefeti kabullenmeye gerçekten hazır olduğuna işaret...” olarak nitelendirmiştir. Karpat, *Türk Siyasî Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 95. Bu açıdan bakıldığında her ne kadar MKP'nin kurulması siyasal alanda ve iktidar partisi nazarında bir karşılık bulmamış olsa da fikir dünyasında siyasete dair bir değişimin öncüsü olduğunu söylemek mümkündür.

⁶⁸⁰ “...çok partili nizamın halk hayatına getirdiği ...hareketlerin en başında, siyasetin halka götürülüşü, toplumun en uç noktalarına kadar yayılışı gelir. Hatta bu gelişmeye biz, bir nevi halka yöneliş de diyebiliriz. Evet, çok partili parlamento rejiminde siyaset, elbette halka inecekti. Çünkü partilerin her biri bir başka dili konuşsa bile, temsilcileri bu rejimde, parlamento halkın oylarıyla geleceklerdi. ...Hulâsa, mademki oy artık geçer akçeydi. O halde bu oyları toplamak, bu geçer akçeyi kazanmak için, halkın ayağına gitmek lâzımdı. Böyle olunca da, çok partili demokraside siyaset, halka iniyor, halka mal ediliyor demekti.” Şevket

Çok partili hayata geçiş hususunda önemli bir adımı teşkil eden 14 Mayıs 1950 seçimlerinin⁶⁸¹ ardından oyların yarısından fazlasını alan DP,⁶⁸² tek başına iktidara gelmiş; Cumhuriyet tarihinde ilk kez CHP siyasette muhalefet partisi olarak yer almıştır.⁶⁸³ Seçim sonrasında Celal Bayar Cumhurbaşkanı, Adnan Menderes Başbakan seçilmiştir.⁶⁸⁴ DP'nin devletin başına geldiği dönemden 27 Mayıs 1960 darbesine kadar üç kez genel seçim gerçekleştirilmiş, bu seçimlerin sonucunda devletin üst kadrosunda herhangi bir değişiklik meydana gelmemiş, Bayar Cumhurbaşkanı, Menderes Başbakan ve Refik Koraltan da Meclis Başkanlığı görevini icra etmeye devam etmiştir.⁶⁸⁵

DP, iktidarının ilk döneminde Türkçe ezan uygulamasının kaldırılması,⁶⁸⁶ ilkökul dört ve beşinci sınıf kademesindeki öğrencilere seçmeli olarak din dersi alma hakkı tanınması,

Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 220. "1950 seçimleri ne yönden değerlendirilse değerlendirilsin olağanüstü bir siyasal gelişmeydi. ...sıradan insanlar anayasanın öngördüğü şekilde iktidara kimin geçeceğine karar veren nihai merci haline geldi." Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 235. Ayrıca bk. Kaynar, "Önsöz", 17.

⁶⁸¹ Her ne kadar çok partili hayata geçiş kararı 1946'da verilmiş olsa da 14 Mayıs 1950 genel seçimlerine kadar olan süreç, çok partili hayatın kurulması hususunda geçiş dönemini oluşturmaktadır. Davut Dursun'un 1946-1950 arasındaki dönemi çok partili hayata hazırlık dönemi olarak vasıflandıran ifadeleri için bk. Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 89.

⁶⁸² "14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP 4.241.393 oy alırken, CHP 3.176.561 oy aldı. Seçime katılım oranının %89.3 olduğu bu seçimde, yürürlükte olan liste usulü çoğunluk seçim sisteminin de katkısıyla, oyların %52.7'sini alan DP 415 milletvekilliği kazanırken, oyların %39.4'ünü alan CHP sadece 69 milletvekili çıkarabilmişti. CHP %39.4 oranıyla milletvekilliklerinin %14.2'sini alırken, DP %52.7'lik oy oranıyla milletvekilliklerinin %85.2'sine sahip olmuştu." Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 99. "CHP ülkenin daha kalkınmış olan batı bölgesindeki tek bir vilayette dahi üstünlük sağlayamamıştı; kazandığı bütün vilayetler Ankara'nın doğusundaydı ve bu büyük ölçüde, az gelişmiş bölgelerde CHP'ye sadık olan eşraf, aşiret reisleri ve büyük toprak sahiplerinin kullandığı oyları denetlemiş olmalarından kaynaklanıyordu." Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 318. "Özellikle köylüler, maddi refah için değişim taraftarı iken, CHP'nin toplumsal değişim anlayışına karşı idiler. CHP döneminin dinsel gruplara karşı katı politikası ve laiklik anlayışına karşın, DP'nin dine daha hoşgörülü yaklaşımı, köylü ve taşralıların bu yeni partiye sempati beslemelerini sağlamıştı." Birsen Örs, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler (Bir Açıklama Modeli)* (İstanbul: Der Yayınları, 1996), 151. Örs'ün 1950 seçimleri hususundaki bu tespitleri Zürcher'in verdiği bilgilerle tenakuz arz eder niteliktedir.

⁶⁸³ Tanel Demirel, "Demokrat Parti İktidarı ve Ordu", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 267. "Cumhuriyeti takip eden ve tâ 14 Mayıs 1950'ye, yani Demokrat Parti'nin seçim zaferine kadar süren bu Rejim'in vasfı şu oldu: Tek Şef, Tek Parti ve Otoriter Devlet Rejimi... 14 Mayıs 1950'de, işte bu nizam sona erecekti. 14 Mayıs 1950 bu bakımdan yakın tarihimizde, bu rejimin, yani Kahramanlar Devri'nin son'u oluyordu... Demokrat Parti böylece, yalnız bir iktidar kazanmış oluyordu. Bu şartlarla, yeni bir devrin, yeni ve büyük bir tarihi aşama'nın da öncüsü ve icracısı oluyordu." Şevket Süreyya Aydemir, *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 125.

⁶⁸⁴ Bu hususta bk. Aydemir, *Menderes'in Dramı*, 149.

⁶⁸⁵ Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 97.

⁶⁸⁶ 1932 yılında çıkarılan bir yasa ile Türkçe ezan okunması uygulamasına geçilmiş ve DP iktidara gelip 16 Haziran 1950 tarihinde ezanın aslî dilinde okunmasına ilişkin yasağı kaldırılana kadar, 18 yıl boyunca Türkiye'de ezanlar, halkın kullandığı ve anladığı dilde ama kalbine hitap etmeyen ve din tasavvurunca kabul görmeyecek şekilde okunmuştur. "Dr. Reşit Galip'in Müslümanlık: Türk'ün Millî Dini başlığıyla

1924 Anayasası'nın dilinin eski haline çevrilmesi gibi siyasal, toplumsal hayatı ve siyasal tasavvuru doğrudan etkileyecek oldukça önemli değişiklikler hayata geçirmiştir.⁶⁸⁷ Ezanın aslî şekliyle okunmasına geri dönülmesi, okullarda din eğitimin verilmesi gibi adımlar Kemal Karpat'ın deyişiyle “dinsel özgürleşme” sağlamıştır.⁶⁸⁸ Bu durum bir anlamda iktidarın el değiştirmesiyle birlikte toplumsal hayata tezahür eden ideolojik bir zihniyet dönüşümünü beraberinde getirdiği ve bu doğrultuda dinin de tedricen kamusal alanda yer almasına olanak tanıyan daha esnek politikaların uygulanmaya başlandığı şeklinde yorumlanabilir mahiyettedir.⁶⁸⁹

kaleme aldığı tezin kaynaklık ettiği 1932 Ramazanı İnkilâbı, hiç kuşku yok ki siyasî merkez tarafından hayata geçirilmeye çalışılan ibadetleri Türkçeleştirme, dini Türkleştirme projesinin en önemli safhalarından biridir. Türkçe Kur'an okuma denemelerinin yapıldığı, ezan, tekbir ve salâların Türkçeleştirilip sadece namazların istisna edildiği bu inkılâb hareketi sırasında elden gelen bütün gayret gösterilmiş, hatta halkın merak sâikiyle camilere dolarak izlediği büyük ihtifaller düzenlenmiş olduğu halde arzu edilen başarıya ulaşamamıştır. Buna rağmen Türkçeleştirilen ezan, tekbir, salâların okunması zorunlu tutulmuş ve minarelerde 18 yıl boyunca ezanlar Türkçe okunmuştur.” Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 92-93. “İnkilâb hastalığına tutulan müfritler, sorusuz sorgusuz hüküm yürüttükleri mutlakiyet devrinde, diğer hürriyetlere koydukları bağlar gibi vicdan hürriyetine de el uzatmışlar, camilerde Kur'an talim eden hâfızları cürm-i meşhûd ile suçlandırıırken minarelerde Arapça Ezan okunmasını da menederek müezzinleri hemen alelacele yanlış olarak tercüme ettikleri Türkçe Ezan okumaya mecbûr etmişlerdi. Mahkemelerin evâmîr-i hükûmete muhalif diye verdikleri cezaları Temyiz Mahkemesi kanunsuz olduğundan bozmakta devam edince, Adliye Vekâleti bundan bahisle bu babda bir kanun maddesi konması lüzûmunu ileri sürdü, bunun üzerine Ceza Kanunu'nun 526'ncı maddesine şu fıkra ilave olundu: “Arapça ezan ve kâmet okuyanlar üç ay kadar hafif hapis veya on liradan ikiyüz liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar.”” Eşref Edib, “Ezan Meselesi”, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Dücane Cündioğlu (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 313. Ezanın aslî dilde okunmasının yasaklanması sürecini özetleyen bu ifadeler durumun vehametini de açıkça ortaya koymaktadır. Bu dönemde bu yasağa ilişkin Ömer Rıza Doğrul tarafından yazılmış olan eleştiri, her ne kadar ezanın Türkçe okunmasına dönemin şartları sebebiyle karşı olmadığı yönünde bir görüntü verse de oldukça anlamlıdır. “Biz ezan'ın Türkçe okunması aleyhinde değiliz. Fakat bunun lüzûmsuz bir külfet, faydasız bir teşebbüs olduğuna inanıyoruz. Çünkü Türk'ün bildiği ve benimsediği Ezan-ı Muhammedî Arapça değil, fakat İslâmca'dır ve İslâmca olduğu için hem Arapça'dır, hem Türkçe'dir, hem Acemce'dir; hatta hem Hindce'dir, hem Çince'dir. O, bir müşterek dildir ki bu câmiaya bağlı olanların hepsi anlarlar, kelimelerini belki akılları kavrayamaz, fakat ruhları kelimelerin içyüzlerini kavrar. Allahu Ekber Arapça değil, İslâmca'dır ve İslâmca olduğu için Türkçe'dir.” Ömer Rıza Doğrul, “Ezan ve Kâmet Hakkında”, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Dücane Cündioğlu (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 310.

⁶⁸⁷ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 171; Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 95; Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2008), 71-72.

⁶⁸⁸ Karpat, *Türk Siyasal Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 140.

⁶⁸⁹ “...CHP'nin 14 Mayıs 1950 seçimleri sonrasında iktidarı Demokrat Parti'ye devretmesiyle her alanda olduğu gibi dinî özgürlükler ve din eğitimi konusunda da yeni bir dönem başlamıştır. Demokrat Parti'nin iktidarı almasından kısa bir müddet sonra ezanın Türkçe yerine yeniden Arapça olarak okunmaya başlaması ile bu konuda ilk adım atılmış, bunu hac yasağının kaldırılması, türbelerin açılması, dinî yayınların serbest bırakılması gibi adımlar izlemiştir.” Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 188.

Menderes Hükümeti döneminde iktisadî alanda yürütülen politikalar, ülkenin hızlı bir şekilde kalkınmasını sağlamaya yönelik olmuştur.⁶⁹⁰ Bu doğrultuda iktisadî sorunların çözüme kavuşturulması için hem piyasayı canlandıracak hem de toplumun vergi yükünü hafifletmeye yönelik hamlelerde bulunulmuştur.⁶⁹¹

DP döneminin dış politika hususunda, iç siyasete de sirayet edecek belki de en önemli vakıası, 25 Temmuz 1950’de Kore’ye asker gönderilmesidir.⁶⁹² Asker gönderilmesindeki temel gaye, iki kutuplu sistemin Batı kanadına dahil olunduğunu ifade eden Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü’ne (NATO) üye olabilmektir.⁶⁹³ 18 Şubat 1952’de Türkiye, Kore’ye asker gönderilmesinden elde edilmek istenen amaca ulaşmış ve NATO’nun üyesi olmuştur.⁶⁹⁴ Böylelikle Türkiye, Batı savunma bloğunun bir üyesi olma hüviyetine sahip olmuş, askeri alana yönelik dış politik hamlelerinde bu bloğa uygun istikamette hareket etme sorumluluğunu üstlenmiştir.⁶⁹⁵ Bu askeri müttefiklik durumu Menderes Hükümeti’nin ardından kurulan hükümetlerin de dış politikadaki faaliyetlerini

⁶⁹⁰ Feridun Cemil Özcan, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 40. DP döneminde iktisadî hayat hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2000* (Ankara: İmge Kitabevi, 2015), 104-118; Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 223-234; Abdullah Takım, “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 67/2 (2002), 157-187.

⁶⁹¹ Özcan, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, 40; Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 170; Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 141-142.

⁶⁹² “Kuzey Kore’nin 25 Haziran 1950’de başlattığı saldırıya karşı BM’nin uluslararası işbirliğine gidilmesi çağrısı DP yönetimi tarafından olumlu karşılanır. Dışişleri Bakanı Köprülü TBMM’de 30 Haziran 1950’de Türkiye’nin BM’ye karşı “taahhütlerini yerine getirmeye amade olduğunu” açıklar. Katılım kararının ayrıntıları Temmuz ayının ilk yarısında yapılan dar katılımlı toplantılarda tartışılır. Kore’ye 4500 kişilik muharip tugayın gönderilmesi kararı 25 Temmuz’da BM’ye bildirilir. Temmuz sonlarında yola çıkan tugay, 18 Ekim’de Pusan’da karaya ayak basar.” Gencer Özcan, “Ellili Yıllarda “Dış” Politika”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 104.

⁶⁹³ Özcan, “Ellili Yıllarda “Dış” Politika”, 106.

⁶⁹⁴ “NATO’ya giriş, Türkiye’de hem Demokratlar hem muhalefet tarafından çok büyük bir başarı olarak nitelendi ve coşkuyla karşılandı. Bu NATO coşkusunun hem akılcı hem de duygusal nedenleri vardı. Stratejik açıdan NATO, Sovyet tehdidine karşı bir güvence olarak görülüyor, Türkiye’nin modernleşmesini mümkün kılacak Batı yardımını ve borç para akışını garantilediği düşünülüyordu. Duygusal açıdan ise, Türkiye’nin nihayet Batı ulusları tarafından eşit koşullarda kabul gördüğünün bir işareti olarak algılanmıştı.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 342.

⁶⁹⁵ Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali* (İstanbul: Boyut Kitapları, 2004), 37. “Türkiye NATO’ya girdikten sonra bütün güvenliğini “Ortak Savunma”nın gereği olarak örgüt içinde yapılan işbirliğine bağladığı gibi, ABD ile çok yaygın bir ikili antlaşmalar ağı kurmuştur.” Doğan Akyaz, *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 49.

etkilemiş,⁶⁹⁶ aynı zamanda NATO'ya üyelik devlete yöneltilen eleştirilerin de bir nesnesi haline gelmiştir.⁶⁹⁷

DP'nin 1950 seçimlerinin ardından iktidara, CHP'nin ise muhalefet konumuna gelmesiyle birlikte siyasal alan iki parti arasındaki çekişme ve gerilime sahne olmaya başlamıştır.⁶⁹⁸ DP'nin, CHP'nin siyaset üzerindeki etkisini kırmak⁶⁹⁹ ve iktidarda bulunduğu dönemde kazanmış olduğu edimlerini ortadan kaldırmak için yapmış olduğu girişimler bu çekişme ve gerilimi farklı bir boyuta taşımıştır.⁷⁰⁰

“Menderes muhalefette iken CHP'ne güven vermek amacıyla iktidar olmaları halinde “devr-i sabık yaratmama” hususunda açıklamaları vardı. Hatta bu husus Birinci Menderes hükümetinin programında bile yer almıştır. Buna rağmen CHP'nin haksız şekilde iktisap edildiği savunulan malları ve taşınmazları haczedilerek hazineye devredilmesi, ...muhalefeti köşeye sıkıştırmanın bir yolu olarak görülmüştür. Bunun yanında Köy Enstitülerinin kapatılması, Halkevleri'nin tasfiye edilmesi gibi adımlar DP iktidarının CHP ile ciddi şekilde hesaplaşmaya yöneldiği şeklinde anlaşılmış ve hem Meclis'te hem de basında çok sert tartışmalara konu olmuştur.”⁷⁰¹

Bu dönemde DP'nin muhalefeti bastırma amacıyla ortaya koyduğu savunulan uygulamalarından yalnızca CHP değil Millet Partisi de etkilenmiştir.⁷⁰² DP'nin Nisan

⁶⁹⁶ Mustafa Balcıoğlu, “Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2007), 471.

⁶⁹⁷ Altmışlı yılların ortalarından itibaren gerek çeviri hareketleri gerek farklı ülkelerden üniversite okumak için gelen öğrencilerin aktarımlarıyla birlikte öğrenci hareketlerinin söylem ve eylemlerinde dönüşüm meydana gelmiştir. Gencer Özcan, “Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika”, *Türkiye'nin 1960'lu Yılları*, ed. Taml Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 219-220. “Türkiye’de NATO’ya Hayır kampanyaları da bu dönemde başlar. ...NATO’dan ayrılarak Türkiye’nin dünya siyasetinde yeniden konumlandırılmasını öneren “Tam Bağımsız Türkiye” çağrısı, siyasal gündemin bütün konularını kat eden bir mega anlatıya dönüşür. Bu anlatıya göre, tüm sorunlarımızın kaynağında bağımlı olmamız vardır; siyasal sorunlarımızın çözümü, NATO’dan çıkarak bağımsızlığımızın yeniden kazanılmasına bağlıdır. Bağımsızlık çağrılarının hedefinde doğal olarak Türkiye’nin ABD ile ilişkileri ve NATO üyeliği vardır.” Özcan, “Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika”, 220.

⁶⁹⁸ “14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidar değiştiği zaman, garip bir çelişme oldu: Demokrat Parti iktidara, Halk Partisi de, muhalefete hazır değildi! Bu çelişme baştan sona kadar, bu iki partinin mücadelesinde bir hazımsızlık yaşattı. Bu iki parti birbirlerini, normal birer parlamento gücü olarak, hiç bir zaman kabul edemediler...” Aydemir, *Menderes'in Dramı*, 148.

⁶⁹⁹ 1957 seçimlerinin ardından “Meclis İç Tüzük'te muhalefete rağmen gerçekleştirilen değişikliklerle denetim imkanı daraltılarak “Sözlü sorular yalnız Cuma günleri ve en fazla bir saat müzakere olunacaktı; bakanlar bu sorulara kamu çıkarı gerekçesiyle isterlerse cevap vermeyeceklerdi.” Milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması basit bir suçlama ile mümkün...” olacağı şeklinde bir karar alınmış ve böylelikle muhalefetin Meclis faaliyetlerine kısıtlamada bulunulmuştur. Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 106.

⁷⁰⁰ “CHP'nin malvarlıklarının hazineye devri, köklü bir kopuş olmaktan çok, hem tabanı teskin etmeyi hem de CHP'ye gözdağı vermeyi amaçlamaktaydı.” Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, 159.

⁷⁰¹ Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 107. Ayrıca bk. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 139.

⁷⁰² “Millet Partisi (MP) seçimde fazla bir varlık göstermemiş olmakla birlikte 1951 yılından sonra özellikle muhafazakar bölgelerde ciddi gelişme göstermesi “ileride rakip bir parti olabileceği kanaati uyandıran bu gelişmelerden endişe” duyulması... ..Partinin 27 Haziran 1953'te toplanan Beşinci Kongresinde yaşanan sert tartışmalar ve “Atatürk devrimlerine karşı politika izlendiği ve din sömürücülüğü yapıldığı” şeklinde

1960'ta muhalefetin, iktidar karşıtlığını körüklediğini ifade ettiği fiillerini araştırmak ve ordunun siyasetin bir parçası haline getirilmesini engellemek amacıyla üst düzey yetkilere sahip olan Tahkikat Komisyonu'nu kurdurması, muhalefet tarafından DP'nin tahakküme dayalı bir yönetim tesis etmesi yönünde atılmış bir adım olarak nitelendirilmiştir.⁷⁰³ Bu hususta İsmet İnönü, halkın anayasal haklarını teminat altına alacak kurumsal mekanizmanın varlığını yitirmiş olduğunu ifade etmiş ve bundan dolayı var olan iktidarın yönetimden uzaklaştırılması için yapılacak müdahaleyi meşru olarak değerlendirdiğini beyan etmiştir:

“Demokratik rejim, insan hakları yürütülüyor mu, yürütülüyor mu? ...Eğer insan hakları yürütülmez, vatandaşlar hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa ihtilâl behemahal olur. ...Beni dinleyin. ...Biz böyle bir ihtilâl içinde bulunmayız, bulunamayız. Böyle bir ihtilâl dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. ...Biz demokratik rejim dedik, demokratik rejim kurulmuştur. Bu demokratik rejim istikametinden ayrılp baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam. ...Şimdi arkadaşlar, şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilâl meşru bir haktır. ...İhtilâl niçin yapılır? Eğer ihtilâl vatandaş için başka çıkar yol yoktur, kanaati zihinlere ve bütün müesseselere yerleşirse, meşru bir hak olarak kullanılacaktır.”⁷⁰⁴

Bu beyan, Mayıs 1960'ta gerçekleştirilecek darbeye muhalefet kanadının müspet yaklaştığını ve bir meşruiyet zemini tesis edilmesine yönelik faaliyette bulunulduğunu göstermektedir.⁷⁰⁵⁷⁰⁶

muhalef kanadın eleştirileri üzerine Savcılığın Millet Partisi hakkında soruşturma açması neticesinde 27 Ocak 1954'te kesin olarak kapatılması, iktidarın muhalefete karşı tutumunu ortaya koymaktaydı.” Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 103. Dönemdeki iktidar ve muhalefet arasındaki gerilimin ne boyutlara ulaştığını göstermesi açısından 1954 yılında gerçekleştirilen seçimlerde Kırşehir halkının Millet Partisi'ne oy vermesi ve bunun neticesinde halkın bu seçiminden dolayı bir nevi cezalandırılması amacıyla Kırşehir'in ilçe yapılması önemli bir örnek teşkil etmektedir. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 144; Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, 103-104, Dursun; *27 Mayıs Darbesi Hatıralar/Gözlemler Düşünceler*, 27. Benzer bir şekilde “1950 seçimlerinde çoğunlukla CHP'ye oy veren Abana, ilçe merkezi olmaktan çıkarılmış, 1954 seçimlerinde CHP'ye çoğunluk sağlayan Malatya seçmeni cezalandırılarak Adıyaman ilçesi Malatya'dan kopararak il haline getirilmiştir.” Akyaz, *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, 79.

⁷⁰³ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 61; Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 147. “DP iktidarının ana muhalefete karşı en büyük darbesi 1960 yılında “Tahkikat Encümeni”nin kurulması olmuştur. “CHP'nin yıkıcı gayri meşru ve kanun dışı faaliyetleri”ni araştırmakla yükümlü 15 DP'li üyenin oluşturacağı komisyonun amacı CHP'yi siyasal yaşamdan tasfiye etmektir.” Akyaz, *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, 80.

⁷⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI Cilt:18, İçtima:3, Elli Sekizinci İnikat, 1960.

⁷⁰⁵ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 125.

⁷⁰⁶ 27 Mayıs Darbesi gerçekleşmeden önce yaşanan pek çok olay yönetime müdahalede bulunulacağını bir işareti olarak değerlendirilmiştir. Bengü Öztan ve Zişan Ataman Çelik, DP'nin ordunun içerisindeki yönetime el konulması hususunda yaşanan gelişmeler hakkında bilgi sahibi olduğu ve bu doğrultuda ordunun üst düzeyindeki askerler ile iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterdiği ve aynı zamanda Ocak 1957'de darbenin yapılması için faaliyetlerde bulunan dokuz subayın gözdağı verilmesi amacıyla tutuklatıldığını dile getirerek, DP'nin kendilerine bir darbe yapılma ihtimalini göz önünde tuttuklarına işaret etmektedir.

Darbeye giden sürecin hangi vakıyalardan beslendiği hususunda Türk siyasal hayatına dair çalışmalarında pek çok unsur ön plana çıkarılmıştır. Muhalefeti baskılamak amacıyla çeşitli düzenlemelerin yapılması, iktidar karşıtı öğrenci hareketlerinin artmasına⁷⁰⁷ karşı iktidarın bu hususta ordu tarafından istediği desteği alamaması⁷⁰⁸ ve netice olarak iktidarın hem ülkenin asayiş ve güvenliğinin sağlanması hem de kendisine karşı muhalif tavırların bastırılması amacıyla sokağa çıkma yasağı, sıkıyönetim ve polis kontrolleri gibi uygulamalara başvurması toplumun farklı kesimlerinin hükümete olan karşıtlığını daha da arttırdığı ifade edilmiştir.⁷⁰⁹ Bunun yanında ekonomi cephesinde halkın yaşadığı sıkıntıların iktidara karşı olumsuz bakış açısını derinleştirdiği tespiti yapılmıştır.⁷¹⁰ Bu dönemde İsmet İnönü'nün "...iktidara karşı sert muhalefeti yurdun her tarafına yaymak için düzenlediği gezi ve mitinglerinde bir tür savaş dili kullanması ve "Trakya çıkarması", "Ege taarruzu", "Büyük taarruz" gibi ifadelerin tercih edilmesi..." iktidar ve muhalefet arasındaki husumeti daha da çözümlenemez bir vaziyete sokmuştur.⁷¹¹

Bengü Öztan - Zişan Ataman Çelik, "27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 157. Benzer şekilde Davut Dursun da "5 Haziran günü bir albayın 8-9 Haziranda bir darbe yapmak için bazı generallerin hazırlık yaptıkları yönündeki ihbarı üzerine Menderes'in büyük bir tasfiye hareketine girişerek komuta kademesinin değiştirilmesi, kimisinin emekli edilmesi, kimisinin de yerlerinin değiştirilmesi yeni yönetimin Ordu'ya hakim olmak istediğini ortaya koyan kararlı bir adımlı." şeklindeki ifadesiyle Menderes'in olası bir askeri müdahale ihtimaline karşı tedbirli davrandığına işaret etmektedir. Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 117. Ancak Dursun, 1958 yılında yaşanan Dokuz Subay olayıyla ilgili Menderes'in benzer bir davranışta bulunmadığını, olayla ilgilenmesine rağmen "ordunun politikaya girmeyeceğine" dair inancından ötürü ciddi bir refleks geliştirmediğini belirtmektedir. Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 119-120.

⁷⁰⁷ "Sıkıyönetim ilân edilmiş olmasına rağmen, eski başşehir İstanbul'da da, yeni başkent Ankara'da da talebe çevreleri fokur fokur kaynıyordu. Her Allah'ın günü Ankara'da, Kızılay Meydanı'nda az ya da çok önemli gösteriler oluyordu." Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, 137.

⁷⁰⁸ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, 148; Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 129. "Başlarında subayları olmak üzere süngü çekmiş askerler, öğrencilerin sınıksız kalabalığı üzerine yürüdü. Bunun üzerine talebeler var güçleriyle ve âhenli bir şekilde "Yaşasın ordu! Yaşasın kahraman Türk askeri!" diye bağırmağa başladılar. ...Aniden birlik durdu. Birkaç saniyelik duraklamanın hemen ardından subaylar, askerler ve öğrenciler birbirlerine sarılıp neredeyse gözleri yaşlı bir hâlde kucaklaşmaya başladılar. Kendi kendime "Menderes hükümetinin sonudur bu" dedim, çünkü harekete artık askerler de katıldı." Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, 120-121. "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki bazı hocaların derslerinde aldıkları tavır ve basına yaptıkları açıklamalar öğrencileri cesaretlendiriyor, önce İstanbul'da arkasından Ankara'da öğrenciler hükümet aleyhinde gösterilere başlıyordu. Binlerce öğrenci "Kahrolsun diktatörler" ve "Menderes istifa" sloganlarıyla sokaklara dökülmüştü. Polis olayları önlemekte etkisiz kalırken, askerlerin göstericileri açıkça destekledikleri görülüyordu. ...meydana gelen öğrenci olayları üniversitenin ve ordunun hükümetten açıkça koştüğünü gösteriyordu." Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, 123-124.

⁷⁰⁹ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 148. DP döneminde hayata geçirilen sıkıyönetim uygulamaları hususunda bk. Zafer Üskül, *Siyaset ve Asker* (İstanbul: AFA Yayıncılık, 1989), 70-94.

⁷¹⁰ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 172; Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 96, 143-144; Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 116.

⁷¹¹ Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 106. Davut Dursun'un iktidar ve muhalefet arasındaki çözümsüzlüğe giden süreç hususundaki değerlendirmeleri için bk. Davut Dursun, "Türk Siyasetinde Muhalefete Karşı Tahammülsüzlük ve Demokratikleşme Sürecine Olan Etkileri", *Türkiye Günlüğü* 92 (Kış 2008), 56

Siyasal ve toplumsal alanda zuhur eden çatışmaların tırmanması ve siyaset içerisinde her zaman etkili bir unsur olan ordunun iktidar karşısı bir tavır içerisinde girmesiyle birlikte hem siyasal ve toplumsal hem de ordu muhalefetine bir sonucu olarak Cumhuriyet tarihinin ilk darbesi⁷¹² 27 Mayıs 1960 tarihinde emir-komuta zincirinden bağımsız bir şekilde gerçekleştirilmiştir.⁷¹³⁷¹⁴ Darbenin gerçekleştirilmesinin ardından, müdahalenin bir parti ve grubu hedef almadığı belirtilerek, millet arasında tefrika çıkması ve demokrasinin işlemez hale gelmesi gibi sebeplerle yönetime el konulduğu Alparslan Türkeş tarafından halka bildirilmiştir.⁷¹⁵

Askeri müdahalenin gerçekleştirildiği günün ertesinde akademisyenlerden oluşan Bilim Heyeti,⁷¹⁶ kaleme aldıkları “Anayasa Komisyonu Raporu”⁷¹⁷ ile devletin, vatandaşlarının haklarını ve faydasını gözetmek ve bu doğrultuda aslî vazifesi olan kamu hizmetini yürütmek hususunda işlevini kaybetmiş olduğu; Atatürk reformları ile tenakuz arz eden

⁷¹² Darbeyi gerçekleştiren kesim, 27 Mayıs’ı “İkinci Cumhuriyet” olarak nitelendirmektedir. Yasemin Doğaner, “İhtilâlin Mantığı”, 106. “...dağıtılan Yassıada Broşürü’nde şöyle denmektedir: “Netice olarak Yassıada 27 Mayıs inkılabımızın, onu diğer bütün ihtilâllerin üstüne çıkaran bir belgesi ve ikinci cumhuriyet mutlu yıllarının kararmayacak fecri olacaktır.”. Kerem Yavaşca, “Ada’da Bir Müsamere: Düşükler Yassıada’da”, *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 131.

⁷¹³ “...bu müdahalenin temel özelliği, hem örgütlenme hem de müdahale sürecinin ordunun hiyerarşik yapısının dışında gerçekleşmesidir.” Akyaz, *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi*, 75. William Hale, 27 Mayıs Darbesi’nin yalnızca ordu içerisindeki emir-komuta zincirini kırmadığını aynı zamanda ordunun siyasete müdahale etmesiyle birlikte Atatürk’ün başlattığı devrim geleneğinin de sekteye uğratıldığını şu şekilde dile getirmektedir: “Atatürk’ün devrimi Türk ordusunu cumhuriyetin ebedi bekçisi olarak bırakmış, fakat doğrudan yönetim sorumluluğundan da ayırmıştı. 1960’ta, ordu seçilmiş bir sivil yönetimi devirmek için müdahale ettiğinde bu gelenek dramatik bir şekilde bozuldu.”. William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014), 125.

⁷¹⁴ Kurtuluş Kayalı, “DP’nin son zamanlarında, 25 Mayıs 1960 günü Eskişehir’de Menderes’in Tahkikat Komisyon’unun görevinin bittiğini belirtmesine ve Mayıs 1960’da İstanbul ve İzmir’de seçimlerin yakın bir gelecekte yapılacağını söylemesine rağmen ihtilâlden vazgeçilmemiştir.” şeklindeki ifadesiyle ordunun darbe yapma hususundaki kararlılığını ortaya koymaktadır. Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 63.

⁷¹⁵ Bahsi geçen bildiri için bk. Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 62-63.

⁷¹⁶ Bilim heyetinde yer alan isimler için bk. Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze* (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2013), 89.

⁷¹⁷ Komisyon metni için bk. Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 66-67. Tevfik Çavdar bahsi geçen metnin “profesörler fetvası” olarak nitelendirilebileceğini belirtmiştir. Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 89. Kemal Karpaz, yayınlanan bildiriye bahsi geçen fetva söylemi etrafında şu şekilde değerlendirmektedir: “Profesörlerin yayınladıkları bu bildiri bir tür fetvayı andırıyordu. Eski düzende fetva, Şeyhülislam tarafından, hükümette yaşanan iktidar değişimleri gibi gelişmelere dinsel onay vermek için yayınlanırdı. Profesörlerin bildiri, bir bakıma, Türkiye’de felsefeye ve zümrelere ilişkin yaşanan değişimi simgeliyordu. Üniversite, adeta yeni bir din hâlini alan bilim ve ilerlemenin simgesiydi (veya en azından öyle görülüyordu). Modernite, demokrasi, bilim ve ilerleme üzerine kurulu bu yeni “din”in en yüksek “din adamları” olan profesörler ise eskiden kötü olarak kabul edilen iyi olarak görülmesini sağlayabiliyorlardı. İhtilal hareketlerinin yasallaşması için de profesörlerin sözü yeterliydi. Şeyhülislam bağılı meşihat kurumunun yerine artık üniversite gelmişti. Ulemanın yerini ise aydınlar almıştı. Artık otoritenin kime verileceğine karar verilmesi ve iktidarın meşrulaştırılması işlevlerini üniversite ve aydınlar yerine getiriyordu.” Karpaz, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 150.

politikaların uygulandığı ve iktidarın yönetimi elinde bulundurmak için sahip olması gereken meşruiyeti yitirdiği; anayasanın koymuş olduğu hükümlere uymayan kanunlar çıkararak kanunsuz faaliyetlerde bulunduğu gibi gerekçeleri ileri sürerek darbeyi meşru bir çerçeveye oturtmaya çalışmış, ordu tarafından gerçekleştirilen fiili eylemin kağıt üzerindeki meşruiyetini bu raporla tesis etmeye gayret göstermiştir.⁷¹⁸ Başka şekilde ifade etmek gerekirse mevcut iktidarın meşruiyetini sağlayan hukukî dayanak noktasının ortadan kalkmış olduğu ileri sürülmüş ve devletin vatandaşlarına karşı temel sorumluluklarını yerine getiremediği, kamu menfaatini değil, şahıs ve grupların menfaatini gözetken politikalar uyguladığı dile getirilmiştir.⁷¹⁹ Bilim Heyeti tarafından ortaya konulan bu metin, yalnızca darbeyi meşrulaştırmamış aynı zamanda devrilen hükümet üyeleri arasında ayırım gözetilmeksizin tamamının yargılanmasında da etkili olmuş, bu anlamda eski rejim olarak kabul edilen iktidarla hesaplaşmaya ön ayak olan bir hüviyette kendisini göstermiştir.⁷²⁰

27 Mayıs darbesinin ardından Menderes Hükümeti'ne resmi olarak son verilmiş ve ülke yönetimini devralan geçici hükümette Cemal Gürsel⁷²¹ devlet ve hükümet başkanı olarak

⁷¹⁸ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 65-67; Saç, “İlimli Mücadeleden Radikal Önlemlere: 27 Mayıs 1960”, 92. Darbenin meşruiyet zeminin sağlanması hususunda bu rapor ortaya konan tek çaba değildir. 27 Mayıs darbesinin ardından basında DP'nin kendisine muhalif olan kimseleri öldürdüğü ve ortadan kaybettiği şeklinde haberler yapılmış ve hayatını kaybedenler “Hürriyet Şehitleri” olarak adlandırılmıştır. Bahsi geçen kişiler daha sonra görkemli törenlerle Anıtkabir'e defnedilmiş ve böylelikle hayatını kaybeden isimler siyasal mücadelenin bir simgesi haline getirilmişlerdir. Mete Kaan Kaynar (haz.), “Türkiye'nin Altmışlı Yılları Üzerine Bazı Notlar”, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 37-44. Mete Kaan Kaynar bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir: “...27 Mayıs'ı gerçekleştiren darbeciler, kendilerini, gençleri öldüren bir iktidarı alaşağı etmekle meşrulaştırma niyetinde değildiler. Bir meşrulaştırma çabasının olduğu kesindir; ancak bu, yukarıda değinilen tarzda basit bir katil iktidar (DP), maktul gençler (şehitler) ve kahraman ordu (MBK) teslisi üzerinden gerçekleşen bir meşrulaştırma girişimi değildir; Hürriyet Şehitleri vurgusu, darbeye daha sofistike, daha tarihsel ve köklü bir meşrulaştırma bağlamı sunar. Şöyle ki, Hürriyet Şehitleri, eski rejimin katilliliğini değil, baskıcılığının, daha da önemlisi onun resmi ideoloji dışılığıının bir simgesi olarak işlevseldir. ...şehitlerin birer Hürriyet Şehidi olarak tescillenmesi ile eski rejimin despotluğunun ve anti-demokratikliğinin ispatı, teorik olarak kendisini “Atatürk'ün kurduğu demokratik bir Cumhuriyet” olarak tanımlayan rejimin (artık yeni) Nizâm-ı Âlem'inin ihlal edildiğine işaret etmektedir. ...Özetle, 27 Mayıs'ın henüz ortada olmayan –ve de olmayacak- Hürriyet Şehitleri'nden devşirmeye çalıştığı şey, insanları öldürmesi nedeniyle iktidarın suçlu olduğunu tescillemek değil; cinayetin bir istibdat rejimine karşı yürütülen hürriyet mücadelesi sürecinde vuku bulması ve sonuçta istibdadın müesses nizâmın bekasını tehdit etmesi ekseninde kurulan bir meşrulaştırmadır.” Kaynar, “Türkiye'nin Altmışlı Yılları Üzerine Bazı Notlar”, 44.

⁷¹⁹ Aydın – Taşkın, *1960'lardan Günümüze Türkiye Tarihi*, 65.

⁷²⁰ “Bu hukukçu grup, darbeci subayları sadece DP ileri gelenlerini değil, aynı zamanda milletvekillerini de tutuklamaları gerektiğine ikna etti. Onlara göre “Anayasa'yı ihlâl etmiş olan” bu milletvekillerinin hepsi tutuklanmazsa ihtilâlin meşruiyeti tehlikeye girecekti.” Aydın-Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 65.

⁷²¹ Cemal Gürsel'in müdahalenin başına neden getirildiği hususunda çeşitli fikirler mevcuttur. Farklı hususları merkeze alan bu söylemler şu şekilde ortaya çıkar: “...Ragıp Gümüşpala, darbenin başındaki komutanın kıdeminin kendisinden düşük olması durumunda karşı bir hamleyle harekete son vereceğini

seçilmiştir. Yönetime el koyan Millî Birlik Komitesi (MBK),⁷²² 12 Haziran 1960'ta 1924 Anayasası'nı tedavülden kaldırarak, kendilerini siyasal alanda muktedir duruma getiren Geçici Anayasa'yı⁷²³ yürürlüğe koymuş ve Komite kazandığı yetkiler doğrultusunda basın ve toplanma özgürlüğünü yeniden hak olarak tanımlamış, siyasal suçlardan dolayı hüküm giyen kişileri beraat ettirmiştir.⁷²⁴ Toplumsal alanda görece genişletici bu adımların tam aksi bir istikamette siyasal hayatta özgürlüğün kısıtlanmasına matuf olduğu tespiti yapılabilecek uygulamalara gidilmiş ve MBK, 23 Haziran'da siyasal toplantıların yapılmasını ve 7 Temmuz'da ise siyasete dair herhangi bir faaliyette bulunulmasını yasaklamıştır.⁷²⁵

29 Eylül 1960 tarihinde ise siyasal alanda getirilen yasaklamalar doğrudan bir kesimi hedef almış ve bunun neticesinde DP, siyasal alandan tasfiye edilerek kapatılmış, 14 Ekim'de Yüksek Adalet Divanı savcılığı, iktidarın eski sahipleri olan DP'nin ileri gelen isimlerini Anayasa'ya aykırı hareket etmekle itham etmiştir.⁷²⁶ Bu durum açıkça darbenin belli kişi, grup ve bu unsurlar tarafından temsil edilen zihniyeti hedef alarak gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. İlk bakışta siyaset icracılarının tamamına yönelik bir hareket olarak değerlendirilebilecek bu yasakların daha sonra belli bir kesime yöneldiği ve bu yasaklarla birlikte ileride kurulacak yönetim içerisinde kimlerin yer

darbecilere iletmişti. Bu yüzden o sıralar emekliliğine kısa bir süre kalmış ve İzmir'de izinli olarak istirahate çekilmiş olan Cemal Gürsel ikna edilip hareketin başına getirildi.” Saç, “İlmli Mücadeleden Radikal Önlemlere: 27 Mayıs 1960”, 84. “Gürsel'e liderlik teklif edilmesinin sebebi, oldukça genç ve akran olan subayların kendi içlerinden bir lider çıkarmak yerine askerî hiyerarşiyi de gözeterek kıdemli bir komutana ve onun pozisyonunun sağlayacağı imkânlarla duydukları ihtiyaçtır.” Doğaner, “İhtilâlin Mantığı”, 106. Bu doğrultuda Saç, Cemal Gürsel'in müdahalenin başına getirilmesinin bir anlamda darbeyi gerçekleştirecek ekibin dışından gelen bir talep doğrultusunda gerçekleştiğini; Doğaner ise darbeyi gerçekleştirecek olan askerlerin kendi istekleri doğrultusunda böyle bir seçimde bulduklarına işaret ederek farklı iki görüş sunmaktadır. Aralarında nedensellik açısından farklar bulunsa da her iki görüş de Cemal Gürsel'in askerî rütbesinden dolayı tercih edildiğine işaret etmektedir. Bengü Öztan ve Zişan Ataman Çelik bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Yalnız, bir noktanın daha altını çizmek gerekiyor ki, Gürsel'in gerçekten darbe hareketinin lideri olmasından ziyade, apoletlerindeki yıldızların hürmetine bu makama layık görüldüğü kanısı herkeste hâkimdi.” Öztan – Çelik, “27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri”, 157-158.

⁷²² MBK'nın içerisinde yer alan isimler için bk. Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 68-69.

⁷²³ “Tuhaf olan nokta, 27 Mayısçıların Demokrat Parti (DP) iktidârını anayasayı ihlâl ettikleri için suçlarken, kendilerinin de ihlâl edilen anayasayı savunmak yerine, onun yerine geçici bir anayasa ilân etmeleriydi doğrusu... Bu bile, 1924 anayasasının aslında darbeci subaylar tarafından da benimsenmediğini gösteriyordu...” Cemil Koçak, *Darbeler Tarihi 27 Mayıs, 22 Şubat, 21 Mayıs ve 12 Mart...* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 50-51.

⁷²⁴ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 151.

⁷²⁵ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 69.

⁷²⁶ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 73.

alacağına değil ama yer almayacağına ordu tarafından net bir şekilde ortaya konulduğu anlaşılmaktadır.

Siyaset alanında yaşanan tasfiye süreci orduya da sıçramış ve MBK, kendi siyasetini hayata geçirme noktasında önünde engel teşkil edebilecek ordu üyelerini emekli ederek onları kendi varlığına tehlike olmaktan çıkarmış, ordu içerisinde tek ve bütünlüklü bir yapının oluşturulmasını sağlamaya çalışmıştır.⁷²⁷ Tasfiye sürecinin sonunda ise varılan yer MBK'nın bizzat kendisi olmuştur. MBK, iktidara yönelik farklı tasarrufları bulunan iki gruptan teşekkül etmiştir. İlmli kanat, yönetimin kısa süre içerisinde sivil idareye teslim edilmesi gerektiğini savunurken, radikal kanat ise daha kalıcı reformların yapılabilmesi ve böylelikle yönetimin istenilen şekle büründürülebilmesi için bir süre daha iktidarda bulunmaları gerektiğini düşünenlerden oluşmaktadır.⁷²⁸ İki grup arasındaki bu fikir ayrılığı neticesinde, MBK içerisindeki “radikaller” olarak nitelendirilen Alparslan Türkeş'in önderliğindeki grubun, MBK'daki görevleri hitama erdirilmiş ve bu kişiler yurt dışına görevlendirilerek, bir anlamda “diplomatik sürgün”e tabi tutulmuşlardır.⁷²⁹ Bu tasfiye hareketi, yönetimin sivillere devredilip devredilmeyeceğini ve bu anlamda askeri müdahalenin sonraki dönemde evrileceği şekli ortaya çıkarması bakımından oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca MBK'nın kendi içerisinde giriştiği bu tasfiye hareketi, Komite üyelerinin tamamının ortak bir görüş etrafında bir araya gelmediklerini açıkça göstermektedir.⁷³⁰

Ordu tarafından kurulan siyasi düzenin hitama erdirilebilmesi ve sivil nizamın yeniden tesis edilmesi adına atılan ilk adım, 6 Ocak 1961 tarihinde yeni Anayasa'nın oluşturulması için farklı kesimden grupları bünyesinde bulunduran Temsilciler Meclisi ve MBK üyelerinin yer aldığı Kurucu Meclis'in bir araya gelmesidir.⁷³¹ Meclis üyelerinin

⁷²⁷ Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs- 12 Mart*, 73.

⁷²⁸ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 152; Akyaz, *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, 140.

⁷²⁹ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 174. MBK içerisindeki radikal kanadın tasfiye edilme süreci literatürde “Öndörtlerin Tasfiyesi” olarak isimlendirilmektedir. Tasfiye süreci hususunda bk. Akyaz, *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, 145-148.

⁷³⁰ “Darbenin hemen sonrasında MBK içinde beş ayrı grup oluştu. Bunlar, Türkeş, Küçük-Madanoğlu, Okan-Köksal, Ataklı ile Havaacılar'ın önderlik ettiği dört ayrı gruba ilaveten komite içinde özel bir yeri bulunan Orhan Kabibay'dı. Bu ayrılmalar daha birinci ayın içinde olmuştu.” Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs – 12 Mart*, 75.

⁷³¹ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 154. “Kurucu Meclisin askerlerden oluşan 23 kişilik Milli Birlik Komitesi ayağı darbeyi gerçekleştirmiş olan subaylardan teşekkül ederken sivillerden oluşan Temsilciler Meclisi ayağı ise illerin ve çeşitli kuruluşların temsilcilerinden ve toplam 273 üyeden belirlenmiştir. Temsilciler Meclisi üyelerinin bir bölümü bir çeşit iki dereceli seçimle belirlenirken bir

çoğunluğunu CHP'liler ve CHP'ye destek veren kimseler oluşturmuştur.⁷³² Bu doğrultuda oluşturulan Kurucu Meclis tarafından ortaya konulan Anayasa'nın belli bir düşüncenin ürünü olduğunu söylemek mümkündür.⁷³³ 9 Temmuz 1961'de yapılan referandumla Anayasa halkın verdiği oylarla kabul edilmiştir.⁷³⁴

1961 Anayasası ile kişilerin sahip oldukları hak ve özgürlükler genişletilmiş, sendikal haklar, toplu sözleşme ve grev hakkı gibi işçilerin çalışma şartlarını doğrudan etkileyen haklar tanınmış, basın ve medyanın serbest bir şekilde “milli güvenlik ve kamu ahlakına halel getirmeden” faaliyette bulunabilmesine ilişkin düzenlemeler hayata geçirilmiştir.⁷³⁵⁷³⁶ Anayasa'nın genel itibarıyla sosyal hayattan ekonomik hayata pek çok

bölümü faaliyetlerini sürdüren siyasi partilerin kendi seçtikleri temsilcilerinden, bir diğer bölümü ise barolar, basın, eski muharipler birliği, esnaf örgütleri, gençlik, işçi sendikaları, odalar, öğretmen örgütleri, tarım kuruluşları, üniversiteler ve yargı organları gibi çeşitli kuruluşların temsilcilerinden oluşmuştur.” Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 143. Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası hususunda bk. Hikmet Özdemir, “1960-1980 Dönemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 17-18.

⁷³² Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 144; Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 187-188.

⁷³³ “Aralık ayında MBK kurucu meclis anayasasını, Feyzioğlu tasarısı esasına göre kabul etti o ayın sonlarında üye seçimleri başladı. İllerden gelecek temsilciler için partili partisiz farkı kaldırılmış olduğundan hemen her yerde seçimleri -bu seçimler bir seçim kurulu tarafından yapılıyordu ve kurullarda çoğunluk CHP'de idi- CHP adayları kazanıyordu. Gerçi anayasaya göre CHP'nin kontenjanı 49 idi, ama birçok CHP ileri geleni illerden temsilci olarak kurucu meclise geliyorlardı. ...Bu durumda CHP'nin kurucu mecliste tam bir egemenlik -ve çoğunluk- sağlaması güç olmadı. ...İsmet Paşa kurucu mecliste ...” ilk hedefler beyannamesi”nin esaslarını anayasanın temeli yapacak bir çoğunluğu bunun için istiyordu. Yoksa kurucu meclis bir CHP iktidarı oluşturmayacaktı ki...” Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973 Yarı Silahlı, Yarı Kûlahlı Bir Ara Rejim* (Ankara: Bilgi Yayınları, 1991), 212-214.

⁷³⁴ “Anayasa'nın yapılışına tüm gruplar katılmadığı gibi, Anayasa halkoyuna sunulduğu sırada Anayasa'yı eleştirme özgürlüğü de tanınmamıştır. Anayasa savunusunun sürekli ve yoğun olarak yapıldığı bir ortamda oylamaya katılan halkın yüzde 38.3'ünün red oyu vermesi önemli bir olaydır. Halkoyuna askerlerin ilk defa oy kullandıkları da hatırlanırsa, bu olayı, 1960-61 arasındaki gelişmelere Türk halkının gösterdiği tepkinin asgarisi olarak nitelemek gerekir. Çünkü, olaylara temelde karşı olan bir kısım halk da normal yönetime geçişi kolaylaştıracağı düşüncesiyle Anayasa'ya “evet” demiştir.” Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs – 12 Mart*, 87.

⁷³⁵ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 89-92. Taha Parla, 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmına ilişkin şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Anayasalar kısa ve özlü olma, başka bir deyişle söz ekonomisi yapma zorunluluğu bulunan metinlerdir. Her anayasada bulunmayan başlangıç bölümü, bu kuralın biraz dışına taşılabilen, bir anayasanın tarihçesine, erdemlerine, kalıcılığına ilişkin “edebiyat”a az çok yer verebilen bölümdür. Bu bakımdan, 1961 anayasası hafif romantiktir...” Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 23. “...1961 Anayasası'nın başlangıç bölümü, bir askeri cuntanın iradesi ve fiili ile milletin iradesi ve fiilini özdeşleştiren bir “fiksiyon” yaratmakta, askeri darbelere ve darbe anayasalarına meşruiyet kazandıracak emsali Türk siyasal yaşamına sokmaktadır.” Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, 19. Bahsi geçen başlangıç bölümü için bk. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “1961 Anayasası” (Erişim 17 Haziran 2020).

⁷³⁶ Karpat, Anayasa'da yer alan maddelerin “...DP'nin elindeki iktidarı kötüye kullanmasına imkân sağlayan aşırı yetkilerle donanmış yürütmeye karşı gösterilen duygusal bir reaksiyona dayan...”dığını belirtmekte ve 1961 Anayasası'nın “Liberal bir fanteziyi değilse bile ütöpik bir hayali ve Batı'nın düşüncesizce yapılmış bir taklidi...” olduğunu dile getirmektedir. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 188. Davut Dursun'un 1961 Anayasası'nı oluşturan düzeni İkinci Cumhuriyet olarak adlandırdığı şeklindeki ifadeler için bk. Dursun, *Türk Siyasal Hayatı*, 143. Metin Toker'in İkinci Cumhuriyet

alandanda görece özgürleştirici değişikliklerin yapıldığına dair genel kanaat mevcuttur. Bu doğrultuda Kaynar'ın 1961 Anayasası hususundaki tespiti yerindedir: “Bir taraftan Türkiye'ye özgürlükleri taşıyan bir metin olarak neredeyse kutsanan, diğer taraftan Türkiye'ye bol gelmekle eleştirilen başka bir Anayasa bulmak oldukça zordur.”⁷³⁷

Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın'a göre 1961 Anayasası iki yönden modernleşme devri itibarıyla Türk siyasetinde tesis edilen diğer anayasalardan farklılık arz etmektedir. Bunlardan birincisi önceki anayasaların aksine vatandaşa tevdi edilen hak ve özgürlüklere daha geniş bir alan açılması, sosyal devlet zihniyetinin öncelenmesi ve hukuk devleti nosyonunu kuvvetlendirecek müesseselerin tesis edilmesi; ikincisi ise yeni kontrol mekanizmalarının oluşturulması ve bu mekanizmalar vasıtasıyla parlamento üzerinde sert bir teftiş çabası ortaya koyması ve böylelikle demokrasinin kendi kontrolünden çıkmasının önüne geçmesidir.⁷³⁸

Vatandaşa tanınan anayasal hakların dışında bu dönemde sosyal hayatta dönüşüme vesile olacak uygulamalara gidilmiş ve bu doğrultuda okuryazar oranını artırmaya yönelik programlar yapılmış, Devlet Planlama Teşkilatı⁷³⁹ ve Halkevleri ile benzer bir işlev görmesi için Türk Kültür Dernekleri kurulmuştur.⁷⁴⁰ Toplumsal ve zihinsel bir dönüşüm yaratmak amacıyla atılan bu adımlar, yönetime el koyanların yalnızca siyasal alanı şekillendirme değil aynı zamanda siyasal erki belirleme hakkı bilâkayt kendisinde olan halkı, talep ettikleri siyasal tasavvurlar doğrultusunda yönlendirme gayreti içerisinde olduklarını açıkça göstermektedir.⁷⁴¹

adlandırmasını eleştirdiği ifadeleri için bk. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 İnönü'nün Son Başkanlığı 1961-1965* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1992), 11.

⁷³⁷ Kaynar, “Önsöz”, 20. “1961 Anayasası ile oluşturulan yeni konjonktür, dünyadaki gelişmeleri takip eden bir entelektüel çevrenin oluşmasına, serpilmesine ...olanak sağlamıştır. ...Fakat 1970 yılına yaklaşıldıkça dönemin siyasileri, her ne kadar bir askerî darbeden sonra inşa edilmiş olsa da görece özgürlükçü bir ortama zemin hazırladığı görülen bu Anayasanın –daha doğrusu Anayasa'da çizilen özgürlüklerin- “topluma bol geldiği”ni ifade etmeye başlayacak; toplumun bedenine geniş geldiği için eleştirilen bu özgürlük elbisesinin daraltılması için mücadele edecektir. Nitekim 12 Mart Muhtırası'nın ardından AP senatörü İhsan Sabri Çağlayangil bu durumu şöyle ifade eder: “1961 Anayasası belki bizim bünyeye bol gelen bir elbise yaratmıştı. Biçip kesip kendi vücudumuza uydurmaktansa, şişmanlayıp şu elbisenin içine sığmaya çalışalım dedik, olmadı. Şimdi bol elbiseyi daraltmaya çalışıyoruz.” Benzer ifadeler Kenan Evren'in 1982 yılında yaptığı bir konuşmada da rastlamak mümkündür: “61 Anayasası bize bol geldi. 12 Eylül'e bu bolluk içinde oynaya oynaya geldi.” C. Oral Özdemir, “15-16 Haziran Eylemleri: Dayanışma Düzeyinde Kalan Sınıf Bilinci”, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 689.

⁷³⁸ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 89.

⁷³⁹ Bu hususta bk. Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 104.

⁷⁴⁰ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 153.

⁷⁴¹ Karpat, bu adımları “...toplumsal reform için duyulan özlem...” olarak nitelendirmektedir. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 153.

Toplumsal hayatta dönüşüm sağlayacak uygulamalar hayata geçirilirken bir yandan siyasal ve toplumsal hayat üzerindeki izi silinmek istenen eski düzenin yöneticilerinin yargılanma sürecinde de neticeye varılmıştır. DP üyelerinin Anayasa'yı ihlal ettiği gerekçesiyle⁷⁴² MBK tarafından görevlendirilmiş Yüksek Adalet Divanı'nın⁷⁴³ yürütmüş olduğu, Yassıada'da⁷⁴⁴ başlatılan davalar, 15 Eylül 1961'de sonuçlanmış, yargılanan pek çok kişiye bir ay ile müebbet arasında değişen hapis cezaları verilirken on beş kişi idam cezasına çarptırılmıştır.⁷⁴⁵ Verilen idam cezalarından Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın infazı MBK tarafından onanmış ve bu isimler İmralı Adası'nda idam edilmiştir.⁷⁴⁶ Celal Bayar'a verilen idam cezası onanmış olmasına rağmen daha sonra yaşından dolayı müebbet hapse, idam cezasına çarptırılan diğer sanıkların cezaları ise hapse çevrilmiştir.⁷⁴⁷

“Başta Cemal Gürsel olmak üzere Milli Birlik Komitesi'nde de idam cezalarının uygulanmaması doğrultusunda bir eğilim belirmişti. Fakat ordu içinde adeta bir cunta çekirdeği oluşturan “Silahlı Kuvvetler Komitesi”, başta Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay olmak üzere Milli Birlik Komitesi üzerinde baskı yaparak idam cezalarının infazını istedi. Bu baskılar sonucunda üç kişinin idam cezası Milli Birlik Komitesi tarafından onaylandı.”⁷⁴⁸

İdamların gerçekleştirilmesinin ardından hapis cezasına çarptırılan isimlerin Kayseri ve Adana'ya götürülmesiyle birlikte Yassıada'da 27 Mayıs'ın yargı aşaması sona ermiş ve “Yassıada Mahkemesi, Türk demokrasisinin ve adaletinin kalbinde büyük bir yara açarak tarihe gömülmüştür.”⁷⁴⁹

⁷⁴² Mahkemede yargılanan kişilere isnat edilen suçlar ve cezalar hususunda bk. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi V Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960 – 12 Eylül 1980)* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2002), 72-75; Yavaşca, “Ada'da Bir Müsamere: Düşükler Yassıada'da”, 125-128, 134-138; M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti* (İstanbul: Ülke Kitapları, 2001), 163-170.

⁷⁴³ Mahkeme üyeleri hakkında bk. Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 76.

⁷⁴⁴ Kerem Yavaşca, 27 Mayıs darbesinin ardından gözaltına alınan isimlerin Yassıada'daki yargılamalarını “...daha önceleri yalnızca bir askerî tesis olarak adı geçen Yassıada, Türk siyasî tarihinde, darbecilerin sivil iktidarı muhakeme ettiği mekân olarak sembolik bir anlam kazanmıştır.” şeklinde yorumlamaktadır. Yavaşca, “Ada'da Bir Müsamere: Düşükler Yassıada'da”, 117. Yassıada'da tutuklu bulunan kişilere ne şekilde muamele edildiği ve orada yaşanan olayların halka ne şekilde yansıtıldığına ilişkin bk. Yavaşca, “Ada'da Bir Müsamere: Düşükler Yassıada'da”, 118-120. Burada özellikle adadaki koşullara yönelik kamuoyunda oluşan algının kırılması adına çekilen “Düşükler Yassıada'da” isimli filme ilişkin bilgiler dikkat çekici niteliktedir.

⁷⁴⁵ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 87-88; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 360; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 96.

⁷⁴⁶ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 88.

⁷⁴⁷ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 88.

⁷⁴⁸ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 97.

⁷⁴⁹ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 175.

Ocak 1961’de siyasal partilerin kurulmasına izin verilmesiyle siyasal hayata dahil olan Ekrem Alican’ın kurduğu Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Ragıp Gümüşpala’nın Adalet Partisi (AP)⁷⁵⁰ DP’liler tarafından desteklenmiştir.⁷⁵¹ Bu durum bir anlamda dünya tasavvurunun siyasete yansıtılmasında lider hüviyetinde gördükleri Adnan Menderes ve DP’nin önde gelen isimlerinin cezalandırılmasına verilen bir tepki ve kendilerini bu fikriyatın bir halkası olarak gösteren AP’ye destek vererek benimsenen zihniyetin siyasal alandaki varlığını daim kılma mahiyetinde olmuştur.⁷⁵²

Siyasal alanın, sivillerin yönetiminde seyreden olağan akışına döndürülmesi için 1961 Anayasası ile başlayan süreç, 15 Ekim 1961’de gerçekleştirilen seçimle hitama ermiştir. Yüksek katılımın olduğu seçimin “...sonuçlarına göre AP, mevcut oyların %34,8’ini almıştı. CHP %36,7 gibi az bir farkla seçimlerin galibi olmuş, eski DP mirası üzerinde AP ile rekabet içinde olan YTP’nin oy oranı %13,9 iken CKMP’nin oy oranı ise %13,7’de kalmıştı.”⁷⁵³ Bu oy oranları, herhangi bir partinin tek başına iktidar koltuğuna oturamayacağını göstererek Türkiye’de koalisyon hükümetleri tecrübesinin kendisini gösterdiği ilk örneği ortaya koymuştur.⁷⁵⁴

Seçimlerin ardından yeni düzenin oluşturulması hususunda istediği neticeyi elde edemeyen ordu, Meclis faaliyete geçmeden siyasal süreçleri kontrolü altında tutmanın imkanını tesis edebilmek amacıyla Cemal Gürsel; Genelkurmay Başkanı, kuvvet komutanları, önemli ordu komutanları ve tüm parti liderlerinin yer aldığı bir görüşme gerçekleştirmiş ve “...27 Mayıs rejimi ile Atatürk İlke ve İnkılâplarına bağlılığı, Cumhurbaşkanlığı için Cemal Gürsel’in adaylığını, İsmet İnönü’nün Başbakanlığını,

⁷⁵⁰ “Partiye “Adalet” isminin konulması tesadüf değildi. Çünkü Yassıada duruşmaları devam etmekteydi. Bu ismin alınması ile DP tabanına bir mesaj verildiği söylenebilir.” Çavuşoğlu, “27 Mayıs 1960 Darbesinin Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Tartışma”, 356.

⁷⁵¹ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 83-85. “Daha ilk faaliyetlerinde DP’nin gerçek mirasçısının AP olacağı ortaya çıkmıştır.” Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 111. Bu dönemde kurulan çeşitli görüşlerden partiler için bk. Gökhan Atılğan, “1960-1971 Sanayi Kapitalizminin Şafağında”, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*, haz. Gökhan Atılğan – Cenk Saraçoğlu – Ateş Uslu (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), 573-574.

⁷⁵² Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 156-157; Yücel, *Demokrat Parti*, 182. “1961 seçimlerinde AP’nin DP çizgisinde olduğu daha bir açıklıkla ortaya çıktı. Yapılan konuşmalarda sürekli olarak “gözlerimize bakarsınız anlarsınız” teması işlenerek, Menderes, Polatkan ve Zorlu’nun idamlarına duyulan keder ve isyan vurgulandığı gibi, birçok DP’linin yakınlarının aday ilan edilmesi de bu durumu pekiştirmekteydi.” Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 112.

⁷⁵³ Deniz Cenk Demir, “Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat’tan Adalet Partisi’ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni”, *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 497.

⁷⁵⁴ Metin Toker’in bu dönemdeki koalisyon hükümetleri hususunda yaptığı değerlendirme için bk. Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 İnönü’nün Son Başkanlığı 1961-1965*, 9.

147'ler ve EMİNSU ile akademiden ve ordudan tasfiye edilenlerin geri dönmeyeceğini ve de eski DP'lilerin affedilmeyecekleri..." şeklindeki koşulların öne sürüldüğü Çankaya Protokolü, tüm parti liderlerine imzalatılmıştır.⁷⁵⁵

Çankaya'da yapılan protokol doğrultusunda Cumhurbaşkanı olarak seçilen Cemal Gürsel, CHP lideri İsmet İnönü'ye hükümeti kurma yetkisi vermiştir. 20 Kasım 1961'de CHP ile AP arasında ilk koalisyon hükümeti kurulmuş, böylelikle ordunun yönetiminde geçen dönem sona ererek, ülke idaresi demokrasinin işleyişine uygun olacak şekilde sivillere bırakılmıştır.⁷⁵⁶ Askeri yönetimin ardından başa gelenler için öncelikle iktisadî sorunların çözülmesi, siyasal istikrarın sağlanması açısından bir zaruret oluşturmuştur.⁷⁵⁷

Ekonomik sorunların bu denli yapısal niteliğe büründüğü bir dönemde, hükümetin iki ayrı kanadından sorunların çözümü hususunda farklı politika önerileri ön plana çıkartılmış, AP ekonomik liberalizmin, CHP ise devletçi politikaların uygulanması gerektiğini savunmuştur.⁷⁵⁸ Hükümet bir yandan ekonomik problemleri bertaraf etmenin yollarını ararken, Talat Aydemir önderliğindeki askerlerin 22 Şubat 1962'de teşebbüs ettiği yeni bir darbe girişimi ile önemli bir sınav vermek durumunda kalmıştır.⁷⁵⁹ "İsmet İnönü'nün dirayetli duruşu ve Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay ile ordunun bir bölümünün İnönü liderliğindeki hükümetten yana tavır alması sonucu ...cuntacılar darbeden sonuç..." alamamıştır.⁷⁶⁰ Bir netice elde edilemeyen bu darbe girişiminin ardından Aydemir ve ekibinin yargılanmayıp ordudan emekli edilmelerinin dışında bir cezaya çarptırılmamış olması,⁷⁶¹ AP'liler tarafından, seleflerinin affedilmesi için bir araç olarak

⁷⁵⁵ Demir, "Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni", 498; Öztan – Çelik, "27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", 163; Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 148.

⁷⁵⁶ Bu devrin değerlendirildiği siyasi tarih çalışmalarında koalisyon hükümetine yönelik ilginç bir evlilik benzetmesi yapılmaktadır. Hale, CHP ve AP arasında kurulan bu koalisyonu "zoraki evlilik" olarak nitelendirmektedir. Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 191. Zürcher ise iki parti arasında kurulan koalisyonu "...bir aşk evliliği değil, bir çıkar evliliğiydi." şeklinde değerlendirmektedir. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 361.

⁷⁵⁷ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayın, 2010), 264.

⁷⁵⁸ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 157.

⁷⁵⁹ Talat Aydemir'in önderliğinde başlatılan ve başarısız olan darbe girişimi hususunda bk. Öztan – Çelik, "27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", 164-270; Koçak, *Darbeler Tarihi*, 124-126. Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, 180-214; Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 199-208.

⁷⁶⁰ Demir, "Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni", 500.

⁷⁶¹ Öztan – Çelik, "27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", 170. "İhtilâlciler, ellerindeki gücün hızla karşı tarafa kaydığını gördüler. Muhtemelen ellerinde olduğunu düşündükleri güçler de, o kadar ellerinde değildi zaten... Kendilerine sunulan öneriyi kâbul ettiler ve teslim

değerlendirilmiş ancak talepleri karşılık bulmamıştır.⁷⁶² Bu dönemde yalnızca 27 Mayıs darbesinin ardından üniversitelerden tasfiye edilmiş olan akademisyenler görevlerine geri döndürülmüş, kamuoyunda bilinen adıyla 147'ler affedilmiştir.⁷⁶³

İsmet İnönü, 26 Nisan'da mensubu buldukları koalisyonun gidişatı hususunda koalisyonun diğer mensuplarının temsilcileri ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve koalisyonun varlığını idame ettirmesi doğrultusunda ortaya konulan iktisadî alana ilişkin hususlarda hükümetin yanında yer alınması telkininde bulunmuş ve partilerin koalisyonu sürdürülemez hale getirebilecek muhalif tutumlarından vazgeçmeleri, kanun tasarılarına destek vermeleri gerektiğinin altını çizmiştir.⁷⁶⁴ Ancak istekler kabul görmemiş ve İnönü, var olan koalisyonun bu şartlarda sürdürülmesinin mümkün olmadığı kanaatiyle seçimde meclise giren diğer partileri içinde barındıran yeni bir koalisyon arayışı içerisine girmiş ve böylelikle “zoraki” kurulan, Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon hükümeti sona ermiştir.⁷⁶⁵

İnönü'nün önderliğindeki ikinci koalisyon, CHP, YTP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) tarafından 25 Haziran 1962'de kurulmuştur.⁷⁶⁶ Bu dönemde hükümet tarafından sağ cenahın güçlenmesine olanak tanıyacak adımların atılması sebebiyle CHP'ye siyasal alanı güçlendirecek girişimlerin yapılmasının önüne geçeceği fikri doğrultusunda içeriden ve dışarıdan tepki gösterilmiştir.⁷⁶⁷ Bunun yanında komünizm ideolojisinin tasfiye edilmesi gerektiğine dair bir kanaat neticesinde Meclis, 11 Ocak 1963 tarihinde tüm partilerin katılımıyla Komünizmle Mücadele Komisyonu'nu tesis etmiş, bu oluşum daha sonra Komünizmle Mücadele Dernekleri'nin⁷⁶⁸ kurulmasını da

oldular. Bu öneri, onları ordudan tasfiye ediyordu. Ama canlarını da bağışlıyordu. Hattâ haklarında dâvâ bile açılmayacaktı. İnönü, bizzat söz vermişti. Öyle de oldu zâten... Hemen ardından yetmişen fazla subay emekli edildi. Elbette pek çok komutanın da yerleri değiştirildi.” Koçak, *Darbeler Tarihi*, 126.

⁷⁶² Ümit Cizre, *AP – Ordu İlişkileri Bir İklimin Anatomisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 64.

⁷⁶³ Demir, “Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni”, 500.

⁷⁶⁴ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 267.

⁷⁶⁵ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 268. Kemal Karpat, I. Koalisyon Hükümeti'nin yıkılmasını “AP'nin halk desteği üzerinde zararları olmasından çekinilmesi...” ile ilişkilendirerek açıklamıştır. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 161.

⁷⁶⁶ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 118; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 138.

⁷⁶⁷ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, s. 270-271.

⁷⁶⁸ Komünizmle Mücadele Dernekleri hususunda bk. Ertuğrul Meşe, *Komünizmle Mücadele Dernekleri Türk Sağında Antikomünizmin İnşacıları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

tetiklemiştir.⁷⁶⁹ Bahsi geçen dönemde Feroz Ahmad'a göre "diş dokunur" tek adım, dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit'in büyük uğraşları ile çıkartılan, sendikalara grev ve toplu sözleşme, işverenlere de lokavt hakkı veren iş kanunlarıdır.⁷⁷⁰ Sendikal hareketler hususunda yaşanan bu gelişme doğrudan siyasal hayatı etkileyen bir mahiyettedir. Çünkü, bahsi geçen dönemde sendikalar yalnızca iktisadî hayata tesir eden bir oluşum değil iktidara yönelik baskıcı söylem ve eylemleriyle de siyasal hayat üzerinde etki etme imkanına sahip olmuştur.⁷⁷¹

Bir önceki koalisyon hükümetinin karşı karşıya kaldığı Talat Aydemir tarafından gerçekleştirilen müdahale girişimi, bu dönemde tekrar etmiş ancak sonuç değişmemiş, darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁷⁷² Ancak bu sefer darbe girişiminde bulunan askerler affedilmemiş; İstanbul, Ankara ve İzmir'de bir aylığına sıkıyönetim ilan edilmesinin ardından başlayan yargı sürecinin tamamlanmasıyla darbe girişimin başında bulunan iki isim; Talat Aydemir ve Fethi Gürcan idam edilmiş, darbe girişimine destek veren öğrencilerden bir kısmına hapis cezası verilirken bu öğrencilerin tamamı Harp Okulu'ndan atılmıştır.⁷⁷³

İkinci koalisyonun dağılmasına ise 17 Kasım 1963'te gerçekleştirilen yerel seçimlerde aldıkları oy oranlarından memnun olmayan YTP ve CKMP'nin bu sonuçların CHP ile koalisyon kurmaları nedeniyle ortaya çıktığı şeklinde değerlendirmesinden dolayı hükümetten ayrılmaları sebebiyet vermiş, bunun üzerine 2 Aralık 1963 tarihinde İsmet İnönü istifa etmiştir.⁷⁷⁴ Böylelikle İkinci Koalisyon Hükümeti de kısa bir süre sonra dağılmış, siyasal alandaki istikrarsızlık sorunu çözüme kavuşturulamamıştır.

Farklı sebepler neticesinde başarısızlıkla sonuçlanan koalisyon hükümetlerinin ardından, Cumhurbaşkanı Gürsel, Ragıp Gümüşpala'yı yeni hükümeti kurması için görevlendirmiş, Gümüşpala'nın vazifeyi yerine getirememesi üzerine hükümet kurma görevi yeniden

⁷⁶⁹ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 273; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 140.

⁷⁷⁰ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 273; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 118; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 140.

⁷⁷¹ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 154.

⁷⁷² Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 212-213.

⁷⁷³ Öztan-Çelik, "Mayıs'ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", 176-177.

⁷⁷⁴ Nuray Keskin, "Altmışlı Yıllarda Kamu Yönetimi", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 870; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 274; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 121; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 140-141; Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 214.

İsmet İnönü'ye tevdi edilmiştir.⁷⁷⁵ İnönü'nün bağımsızların katkılarıyla kurduğu kabine 25 Aralık'ta onaylanmış, bahsi geçen dönemde Türkiye'yi Yunanistan ile karşı karşıya getiren Kıbrıs sorununun devam ediyor olması hükümetin güvenoyu almasında etkili olmuş ve böylece yeni koalisyon hükümeti kurulmuştur.⁷⁷⁶ Bu dönemde hükümetin temel çabası Kıbrıs'a dair problemlerin çözüme kavuşturulmasına odaklanmak olmuştur.⁷⁷⁷ Ancak burada dikkat çeken husus, Kıbrıs'a dair politikalarda hükümetin, muhalefet kanadından, özellikle AP'den beklediği desteği bulamamasıdır.⁷⁷⁸ Hükümet ve muhalefet arasında herhangi bir konuda uyumun tesis edilememesi hali koalisyonun da işleyişini etkilemiş ve bu durumun bir sonucu olarak İsmet İnönü, Bütçe Kanunu'nun Meclis'te kabul görmemesi üzerine istifa etmiş böylelikle İnönü önderliğinde kurulan koalisyon hükümetleri dönemi sona ermiştir.⁷⁷⁹

Birbiri ardına koalisyon hükümetlerinin kurulup yıkıldığı bu dönemde siyasal alanda istikrarın tesisi mümkün olmamıştır. AP, her ne kadar siyasal alanda ilk kurulan koalisyon hükümeti dışında dönemin diğer koalisyon hükümetlerine dahil olmayarak, siyaset içerisinde karar verici pozisyonunda faaliyet göstermiyor olsa da halkın desteğini sağlamak amacıyla etkili bir şekilde çalışmaya devam etmiş ve bu konuda başarılı da olmuştur.⁷⁸⁰ Süleyman Demirel gibi halk tarafından takdir ve beğeniyle karşılanan bir ismin partinin genel başkanı yapılması da AP'nin aldığı desteği genişletmesine imkan

⁷⁷⁵ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 124.

⁷⁷⁶ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 275. “İnönü bu kez denenmemiş başka bir yolu denemeye karar verdi; meclisteki 33 bağımsız milletvekili artı CHP ile birlikte arkasında 208 oya sahip bir hükümet kurmaya yöneldi. Bu iki unsurun toplamı 208 ediyordu, yani güvenoyu için gerekli olan sayının 18 eksiği. Ancak tam bu sıralar Kıbrıs meselesiyle birlikte gerilen Türk-Yunan ilişkilerinin, çatışmaya dönme olasılığı, yeni kurulan hükümetin imdadına yetişti. Meclis aritmetiği toplam 441 üyeden oluşuyordu ancak bunun 9'u boştu güvenoyu için gereken miktar 221'e tekabül ediyordu. Hükümetin güvenoyu alamaması halinde CHP'liler çok güçlü bir tehdit savurdular; buna göre eğer güvenoyu alamazlarsa bundan sonra kurulacak hiçbir koalisyonda yer almayacaklarını açıkladılar. Bu tehdit bile AP ve CKMP'yi red oyu vermekten alıkoymadı ancak YTP böylesine kritik dış münasebetler ortamında güven oylamasında koalisyon lehinde oy kullandı ve 175'e karşı 225 oyla koalisyon güven oyu aldı.” Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 141-142.

⁷⁷⁷ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 142. “Kıbrıs Türklerinin güvenliği kaygısı, Türkiye'deki iç bölünmelerin üstesinden gelmeye yaradı ve orduya iç politika dışında ilgilenebileceği önemli bir şey sağladı.” Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 215.

⁷⁷⁸ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 277-278.

⁷⁷⁹ Keskin, “Altmışlı Yıllarda Kamu Yönetimi”, 870; Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 162. “9 Şubat 1964'e gelindiğinde artık hükümet bütçesinin reddi yönünde muhalefet partileri aralarında anlaşmışlardı. Dört yıl boyunca pamuk ipliğine bağlı protokollerle ve ordunun zorlamasıyla süren İnönü hükümetlerinin sonuncusu, 11 Şubat 1965'te sona erdi.” Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 144.

⁷⁸⁰ Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 161; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 133.

sağlamıştır.⁷⁸¹ Karpat'a göre Demirel'in iktisadî kalkınmayı öncelemesi ve bu doğrultuda liberal ekonomiyi merkeze alması, ordu ya da devlet kademelerinden gelmemesi gibi sebepler halkın ona olan bakış açısında belirleyici olmuş, bu anlamda Demirel'in döneminin aranan lider vasıflarına haiz olduğunun düşünülmesi hem halkın hem de ordunun desteğini almasına vesile olmuştur.⁷⁸²

İsmet İnönü'nün başında olduğu koalisyon hükümetlerinin varlığını devam ettirememesi üzerine Suat Hayri Ürgüplü tarafından AP, YTP, CKMP ve MP'nin yer aldığı bir koalisyon hükümeti kurulmuş ve bu "seçime hazırlık hükümeti"⁷⁸³ 1965'te gerçekleştirilecek seçimlere kadar yönetimde kalmıştır.⁷⁸⁴ Koalisyon içerisinde yer alan partiler, kurulan 27 Mayıs düzenini korumayı, ülkeyi kaosa sürükleyen radikal eylemlerle mücadele etmeyi, iktisadî alanda düzenleme sağlayacak toprak reformu gibi kanunları yürürlüğe sokmayı, bu doğrultuda karma ekonomi prensipleri çerçevesinde ve kalkınma planını göz önünde bulundurarak yönetim icra etmek için vaatte bulunmuşlardır.⁷⁸⁵

10 Ekim 1965'te yapılan seçimlerde Senato ve Meclis'te çoğunluğu elde eden AP tek başına iktidara gelmiş ve hükümet Demirel liderliğinde kurulmuştur.⁷⁸⁶ Bu seçimle birlikte darbenin ardından sürüp gitmekte olan koalisyon hükümetleri dönemine son verilmiş ve görece daha istikrarlı bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır.⁷⁸⁷ 1961 Anayasası ile

⁷⁸¹ "Demirel'in AP genel başkanı olması ile Demokrat Parti çizgisi biraz daha güçlenmişti. Zira Süleyman Demirel, Türkiye siyasal hayatında şimdiye kadar rastlanmayan bir yöntemle, bir imaj yaratma becerisiyle, kitlelerin güvencini kazanmakta ve beğeni çemberini genişletmekteydi. Bu imajın yapıcı unsurları arasında, bir taraftan ordu ve Atatürkçü çevrelerin hoşuna gidecek biçimde, Batıcılık, medenilik, mühendislik gibi unsurlar, bir taraftan da gelenekçi geniş kitlelerin hoşuna gidecek biçimde milliyetçilik ve mukaddesatçılık gibi unsurlar yer almaktaydı." Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 133. "Demirel, yeni Türk politikacısının ideal örneği oldu. 19. yüzyıldaki Tanzimat Döneminden beri Türkiye'deki siyasi yaşama egemen "askeri bürokratik aydın" geleneğinden gelmiyordu. Bir teknokrattı, "Barajlar Kralı"ydı. "Sıradan Türk"ün, özellikle kırsal alandan gelip, yeni biten kentlerden birine yerleşen hırslı göçmenlerin, kendi kendini yetiştiren adam açısından kendilerini özdeşleştirdikleri bir liderdi." Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 292-293.

⁷⁸² Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 192-193.

⁷⁸³ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 144.

⁷⁸⁴ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 134.

⁷⁸⁵ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 281.

⁷⁸⁶ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 139. "1965 seçimleri sonucunda ortaya çıkan tabloyu ilginç kılan çok önemli bir faktör bulunmaktadır. AP'nin 1961-1965 yılları arasında sergilediği tavır ve tutumlar halk nezdinde 27 Mayıs'ın mağduru olan DP'nin asıl mirasçısının hangi parti olduğu yönündeki kafa karışıklığının giderilmesine hizmet etti." Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 145.

⁷⁸⁷ 1961 seçimlerinin ardından, 1965 seçimlerinde AP'nin tek başına iktidar partisi olarak başa geldiği döneme kadar siyasal yönetimi üstlenen koalisyon hükümetlerinin hiç biri uzun ömürlü olmamıştır. Birsen Örs, her ne kadar koalisyon hükümetlerini oluşturan partiler olası bir asker müdahalesine karşı birlikte hareket etmeye çaba sarf etseler de, tutukluluk hali süren DP'lilerin affedilmesi ve sosyo-ekonomik

birlikte genişleyen özgürlük alanı, seçim sistemlerine de sirayet etmiş, temsilde adalet ve yönetimde istikrar unsurları arasında şekillenen seçim sistemlerinde⁷⁸⁸ ibre “temsilde adalet”ten yana kaymış ve böylece bu dönemde güçlenen sol düşünce, Türkiye İşçi Partisi (TİP) ile birlikte Meclis’te kendine yer bulmuştur.⁷⁸⁹ “...partilerin d’Ohnt sistemiyle illerde aldığı oyların nisbî temsili sağladığı gibi, partilerin ülke çapında aldığı genel oyla orantılı olarak parlamentoda temsil edilmelerini mümkün...” kılan “milli bakiye” sisteminin uygulandığı 1965 seçimlerinin ardından, Mehmet Ali Aybar’ın başkanlığındaki TİP, mecliste on beş milletvekili ile yer almıştır.⁷⁹⁰

Seçimden galip çıkan Süleyman Demirel’in 12 Ekim 1965 tarihinde düzenlemiş olduğu basın toplantısında seçim sisteminde yenilenmelere gidileceği, basın faaliyetlerinden dolayı suçlu bulunanların affedileceği, servet beyannamelerine ilişkin uygulamanın hitama erdirileceği, devlet tarafından özel sektör ve yabancı sermayeye destekte bulunulacağı belirtilmiştir.⁷⁹¹ Bu hedefler doğrultusunda AP, 1965-1969 yılları arasında ekonomik kalkınmanın sağlanması ve sosyal adaletin tesis edilmesini hedefleyerek

meseleler hususunda anlaşmazlığa düştüklerinde koalisyonların sona erdiğini belirtmektedir. Örs, *Türkiye’de Askeri Müdahaleler (Bir Açıklama Modeli)*, 157.

⁷⁸⁸ Temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkeleri hususunda bk. Ferhat Ateş, Tuncer Utkan, “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar Bağlamında 1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/54 (2017), 219- 221; Batuhan Ustabulut, “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye’de Ülke Seçim Barajı Uygulaması”, *İnsan & İnsan* 5/18 (Güz 2018), 350-352.

⁷⁸⁹ “1965 seçimleriyle 450 kişilik TBMM’de, aldığı %58,87’lik oy oranıyla AP’nin salt çoğunluk olan 226 rakamını ancak 14 sandalyeyle geçerek 240 milletvekilliği kazanabildiği düşünüldüğünde, milli bakiye sisteminin temsilde adalet ilkesini ne oranda gözettiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Aynı seçimlerde İsmet İnönü’nün CHP’si %28,75’le 134; Osman Bölükbaşı’nın Millet Partisi %6,26’la 31; Ekrem Alican’ın YTP’si %3,72’yle 19; Mehmet Ali Aybar’ın TİP’i %2,97’yle 14; Alparslan Türkeş’in CKMP’si %2,24’le 11 milletvekilliği kazanırken sadece 1 bağımsız milletvekili meclisi girebiliyordu.” Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 154. Sunay’ın burada verdiği Türkiye İşçi Partisi’nin 14 vekil ile meclise girdiği bilgisinde maddi bir hata mevcut olup doğrusu 15 vekil olmalıdır. Nitekim Sunay eserinin ilerleyen sayfalarında vekil sayısını doğru olarak kullanmıştır. Bu istikamette bir sehiv olduğu akla gelmektedir. Konuyla alakalı olarak bk. Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 155.

⁷⁹⁰ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 136. “Benimsenen nisbi sistem, barajlı d’Hondt idi. Buna göre bir seçim çevresinde geçerli oyların tamamının çıkarılacak milletvekili sayısına bölünmesiyle elde edilecek kota kadar oy alamayan, yani barajı geçemeyen partiler hesaplamaya katılmayacak; barajı aşanlar ise, alınan geçerli oy, çevrenin çıkaracağı millet vekili sayısına varana dek 1. 2. 3...’e bölündüğünde çıkan paylar altta yazılarak milletvekillikleri payların büyüklük sırasına göre partilere dağıtılacaktı. ...1960’lı yıllarda, 1961’de benimsenen seçim yasasında birkaç önemli değişiklik yapıldı. Bunlardan 13.2.1965 tarihli değişikliğin getirdiği en önemli yenilik, “seçim çevresinde değerlendirilemeyen artık oyların bir milli seçim çevresinde birleştirilerek” partiler arasında dağıtılmasını öngören milli bakiye sisteminin benimsenmesiydi. Her oyun değerlendirilmesini amaçlayan ve küçük partilerin yararına olan bu sistem sayesinde, 1965 seçimlerinde ilk kez bir sosyalist parti (TİP) parlamentoya temsilci gönderebildi.” Şirin Tekeli, “Cumhuriyet Döneminde Seçimler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, haz. Müçteba Anğ vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 7/1803-1804.

⁷⁹¹ Keskin, “Altmışlı Yıllarda Kamu Yönetimi”, 871.

siyasal faaliyetlerini yürütmüştür.⁷⁹² Dönemin siyasal istikametinin belirlenmesinde ise temel mesele 27 Mayıs'ın ardından siyasetin dışına itilen eski DP üyelerinin bir zihniyeti yok etmek amacına matuf bir şekilde gasp edilen siyasal haklarına yeniden sahip olup olmayacağı hususundaki gerilimler olmuştur.⁷⁹³

“AP hükümetinin oluşumu ve icraatları Demokrat Parti hükümetlerinin oluşum ve icraatlarına çok benzemektedir. Daha çok kalkınma ve refah artışı olarak gördüğü modernizmi, devlet teşvikleriyle köylüden sanayiciye kadar geniş bir kesimi memnun etmeye yönelik popülist iktisat politikası, ülke çapında bir patronaj ağına dayanan örgütlenmesi, geniş kitlelerin dinî duygularını okşayan mukaddesatçılığı ve Avrupa'dan çok Amerika'yı örnek alan batıcılığı ile AP iktidarı, adeta DP iktidarının yeniden doğuşu gibiydi.”⁷⁹⁴

Siyasal alandaki özgürleşme, partililik dışında muhalefet faaliyetlerinin yürütülmesine olanak tanımış ve bu doğrultuda “parlamento dışı muhalefet hareketlerine” alan açılmış,⁷⁹⁵ 1965 yılından itibaren ise sağ ve sol cenahın aşırı uç kesimleri de dahil olmak üzere farklı siyasal görüşler kendisine alan açma imkanı bulmuştur.⁷⁹⁶

12 Ekim 1969'de gerçekleştirilen genel seçimlerin ardından kurulan II. Demirel Hükümeti'nin⁷⁹⁷ çözüme kavuşturması gereken sorunlar, ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik bunalım ve buna bağlı olarak artış gösteren şiddet olaylarıdır.⁷⁹⁸ Bu durumun bir neticesi olarak ordunun yönetime el koyabileceğine dair görüşler ortaya çıkmış⁷⁹⁹ ve hükümet hem olası darbe ihtimalini bertaraf etmek hem de ekonomik ve sosyal açıdan bozulmuş olan düzeni yeniden ihya etmek amacıyla faaliyetlerde bulunmuştur.⁸⁰⁰ Bu dönemde 1968-1972 yıllarını kapsayan II. Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında hamleler yapılmış, Sovyetler Birliği'nden maddi destek alınmış, Kamu İktisadî Teşekkülleri vasıtasıyla sanayileşme hamlelerinde bulunulmuş ancak bir yandan ülkenin

⁷⁹² Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, 163.

⁷⁹³ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil – Asker İlişkileri*, 147.

⁷⁹⁴ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 141.

⁷⁹⁵ Bu hususta bk. Özdemir, “1960-1980 Dönemi”, 17/32.

⁷⁹⁶ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 155.

⁷⁹⁷ “Demirel seçimi kazandı, fakat oyları azalmıştı; karlı çıkanlar yüzde 5.6 oy alan bağımsızlardı. Katılım oranının, yüzde 71.3'ten yüzde 64.3'e düşüşü de Demirel için eşit derece bir tehlike işaretiydi. Partideki denetimini daha da güçlendiren egemenliğine ve seçim zaferine karşın Demirel, çıkarlarını koruduğunu söylediği insanların, yani iş dünyasının güvenini yitiriyordu.” Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 304.

⁷⁹⁸ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 179.

⁷⁹⁹ “Bir taraftan ordu içindeki sol-popülist unsurlar, gençlik hareketi ile ittifak arayarak bir darbe hazırlığı içine girmekte; bir taraftan da ordu hiyerarşisine riayet etmeden icra edilecek ve bu yüzden 27 Mayıs'a benzeyecek bir darbe girişimini durdurmak ve ortamdaki sorumlu tutulan Demirel hükümetini iş başından uzaklaştırmak üzere ordu emir-komuta zinciri içinde bir başka müdahale ısıtılmaktaydı.” Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 180.

⁸⁰⁰ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 180.

hızlı bir şekilde büyümesine olanak tanıyan bu girişimler, diğer yandan ülkenin yüksek meblağlarla dışarıya borçlanmasına da sebebiyet vermiştir.⁸⁰¹ 1969'da gerçekleştirilen seçimlerin ardından hükümete yönelik muhalif öğrenci ve işçi hareketlerinin artması,⁸⁰² parti içerisinde meydana gelen ayrışmalar⁸⁰³ Demirel Hükümeti'ni zor durumda bırakmıştır. Süreç 12 Mart 1971'de ordunun verdiği muhtıra ile sonlanmış ve demokrasi bir kez daha ordu tarafından yönetime müdahalede bulunulması suretiyle kesintiye uğratılmıştır.

1960'lı yıllarda dış siyasette ortaya çıkan önemli olayların başında ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki gerilimin sonuçlarından biri olarak ortaya çıkan ve Türkiye'nin bir taraftan müttefiklik ilişkileri diğer taraftan coğrafi pozisyonu sebebiyle muhatap olmak mecburiyetinde kaldığı 1962 Küba Füze Krizi gelmektedir. ABD'nin, SSCB'nin Küba'da konuşlandığı balistik füzeleri saptayıp, meseleyi uluslararası kamuoyunun gündemine taşımaya karşılık olarak SSCB de Türkiye'ye yerleştirilmiş Jüpiter füzelerini bir sorun haline getirmiş, bu gerilimli sürecin sonucu olarak SSCB ve ABD'nin başrolde olduğu bir bunalımdan Türkiye de nasibini almıştır.⁸⁰⁴ SSCB'nin "karşılık verme" tehdidinde bulunması ve bu tehdidin gerçeğe dönüşmesi durumunda girilecek çatışma hali, ABD'nin her ne kadar NATO ülkelerinin gözünde itibar kaybedecek olsa da füzelerin sökülmesinden yana bir tutum içerisinde girmesine neden olmuştur.⁸⁰⁵ Bu süreçte Sovyet

⁸⁰¹ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 181-182. "1965-1969 zaman dilimi, AP açısından talihli bir dönemdir. Çünkü dünyanın ekonomik konjonktürü de böyle bir büyümeye izin vermektedir. Öte yandan, dış ülkelerdeki emekçilerin yurda gönderdikleri dövizler de dış ödemeler açığına olumlu bir katkıda bulunmaktaydı. Ancak her şeye rağmen, sözünü ettiğimiz büyüme ekonominin dışa bağımlılığını arttırmakta, hatta bu bağımlılık enerji kesimine kadar (petrol açısından) uzamaktaydı. Bu olguyu o dönemde dile getiren muhalefete ise, görünürdeki somut koşullar yardımcı olmuyordu." Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 159.

⁸⁰² Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 165.

⁸⁰³ "Demirel'in sıkıntılarının sorumlusu seçmen ya da muhalefet değildi, sıkıntılar kendi partisi içerisindeydi. Demirel ülkenin sanayileşmesi için gereken parayı sağlamakta yardımcı olacak yeni vergi teklifleri yapmış ve bu yüzden, Anadolu toprak sahiplerinin, küçük tüccarın ve esnafın çıkarlarının temsilcisi olan en muhafazakâr kanadın desteğini, bütün çabalarına rağmen sonunda yitirmişti. Şubat 1970'te AP'nin sağ kanadı muhalefetle birlikte oy kullandı ve Demirel'i istifaya zorladı. Ancak Demirel'in alternatifi yoktu; Mart ayında yeni kabineyi kuran yine o oldu." Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 365-366. "...Demirel, 1964'te liderliğe ani yükselişinden hep rahatsız olmuş kendi partisindeki DP kanadının ciddi bir meydan okumasıyla da karşı karşıyaydı. 1969 seçimlerinden sonra kurduğu kabinede bu unsurları bütünüyle dışarıda bırakmıştı. Buna tepki olarak, Sadettin Bilgiç ve Menderes'in oğlu Yüksel Menderes'in de aralarında bulunduğu beş muhalif 4 Şubat 1970'te Adalet Partisi Genel Yürütme Kurulu'ndan istifa ettiler. Bir hafta sonra, taraftarlarıyla birlikte hükümetin bütçe tasarısına karşı oy kullanarak kabineyi istifa etmek zorunda bıraktılar." Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 227.

⁸⁰⁴ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 75; Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/681-682.

⁸⁰⁵ Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 1/682-684.

tehdidine karşı bir güvence olarak görülen Jüpiter füzelerinin kaldırılacak olması gündemi yoğun bir şekilde meşgul etmiştir.⁸⁰⁶ Nisan 1963'te Jüpiter füzelerinin kaldırılmasıyla tamamlanan süreç sonrasında aslında ABD'nin SSCB ile anlaşma sağlanmasının bir neticesi olarak Jüpiter füzeleri yerine Polaris denizaltıların yerleştirildiği anlaşılmıştır.⁸⁰⁷ Küba Krizi, ABD'nin kendi menfaatleri mevzubahis olduğunda, müttefik olma durumunu göz ardı ederek Türkiye'yi SSCB ile karşı karşıya bırakabileceğini açıkça göstermiştir.⁸⁰⁸ Türkiye bu sürecin ardından ABD merkezli tek taraflı dış politika icrasını bir kenara bırakarak, çok yönlü bir politika yürütme gayreti içerisine girmiştir.⁸⁰⁹

Dönemin bir diğer önemli dış politik olayı, 1963 yılında Kıbrıs'ta yaşanan gelişmelerdir. 16 Ağustos 1960 tarihinde bağımsızlığın deklare edilmesinin ardından Kıbrıs Cumhuriyeti'nde ülkenin askerî, kamusal ve yönetsel işleyişine dair hususlarda sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır.⁸¹⁰ Sorunların çözüme kavuşturulması hususunda bir neticeye varılamaması üzerine Cumhurbaşkanı Makarios, Kıbrıs Anayasası'nın revize edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü ve bunun için Türkiye'ye talebini iletmiş fakat Türkiye tarafından bu talep kabul görmemiştir.⁸¹¹ Makarios'un siyasi tasavvurları doğrultusunda Kıbrıs yönetimine şekil verme gayretlerinin⁸¹² ortaya çıkardığı huzursuzluğun yanı sıra Kıbrıslı Rum ve Türk kesimi arasında var olan çekişmeler adada yeni bir çatışma ortamının fitilini

⁸⁰⁶ Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 1/684.

⁸⁰⁷ Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 1/684; Hasan Kösebalaban, *Türk Dış Politikası: İslâm, Milliyetçilik ve Küreselleşme*, çev. Hüsamettin İnaç (Ankara: BigBang Yayınları, 2014), 190-191; Cihat Göktepe, "Türkiye'de 27 Mayıs Darbesi Sonrası İç ve Dış Siyasi Gelişmeler [1961-1964]", *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*, ed. Adem Çaylak vd. (Ankara: Savaş Yayınevi, 2011), 411. "...füzelerin çekilmesi, Türkiye'ye Amerikalıların oyununda sadece bir piyon olduğu duygusunu vermişti." Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 395.

⁸⁰⁸ Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 131.

⁸⁰⁹ Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 1/684.

⁸¹⁰ Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/720.

⁸¹¹ Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 1/722; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 123; İdris Bal, "Türk Dış Politikası (1960-1980)", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 17/93.

⁸¹² "Makarios, Başbakan İnönü'den, Türkiye'nin Anayasasının tek taraflı bir şekilde değiştirilmesini asla onaylamayacağı cevabı almasına karşın 30 Kasım 1963'te Kıbrıs Anayasası'nın 13 maddesinde değişiklik yapılmasını öngören bir plan açıklayarak taleplerinde ısrar eder. 13 Nokta Planı olarak adlandırılan öneriler Türk toplumunu, elindeki en önemli silahı olan veto yetkisini elinden alarak, azınlık konumuna indirgemeyi amaçlamaktadır." Özcan, "Altmışlı Yıllarda "Dış" Politika", 231.

ateşlemiştir.⁸¹³ 21 Aralık 1963'te daha sonra “Kanlı Noel”⁸¹⁴ olarak adlandırılan saldırıların yaşanmasının ardından adadaki gerilimin düşmemesi üzerine Türkiye, Kıbrıs Anayasası'nın ortaya koyduğu hükümlere hâle getirmeyecek şekilde adaya müdahalede bulunmuştur.⁸¹⁵ Sorunun nihayete erdirilmesi amacıyla garantör devletler Londra Konferansı'nda toplanmış, konferansta alınan karar neticesinde Birleşmiş Milletler Barış Gücü adaya konuşlanmış ancak bu durum adadaki sorunların hitama ermesini sağlamamış, Türkiye 16 Mart 1964'te meclisten Kıbrıs'a askerî hareket gerçekleştirilebilmesi için izin almıştır.⁸¹⁶ “Kıbrıs'taki iki toplum sürekli olarak silahlanırken, Makarios'un 4 Nisan 1964'te İttifak Antlaşmasını tek taraflı olarak feshettiğini açıklaması bardağı taşıran son damla...” olmuş, Türk hükümeti tarafından kabul görmeyen bu kararın ardından Türkiye, adadaki sorunların hitama ermemesi durumunda müdahalede bulunabileceğinin sinyallerini vermiştir.⁸¹⁷

Bu durumun ardından 5 Haziran 1964'te ABD Başkanı Lyndon B. Johnson, İsmet İnönü'ye Türk hükümetinin ABD'nin müttefikliğini sorgulamasına neden olan, literatüre “Johnson Mektubu” olarak geçen bir mektup göndermiştir.⁸¹⁸ Johnson, kaleme aldığı mektupta Türkiye'nin Kıbrıs'a askerî harekatta bulunmasının imkan dahilinde olmadığını dile getirmiş, şayet böyle bir durum gerçekleşirse ABD tarafından verilen ve NATO'ya ait olan silahların kullanılmayacağını altını çizerek olası müdahale durumunda Türkiye'nin yanında yer alınmayacağı gibi bu müdahalenin karşısında durulacağını belirtmiştir.⁸¹⁹ Adaya yönelik bir müdahale ihtimalini bertaraf etmek gayretiyle kaleme

⁸¹³ Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, 723; Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar*, 137.

⁸¹⁴ Saldırıları hakkında bk. Galip Alçitepe, “Kıbrıs Bunalımı ve Kıbrıs Barış Harekâtı”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 17/117.

⁸¹⁵ Özcan, “Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika”, 231; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 124; Bal, “Türk Dış Politikası (1960-1980)”, 17/93.

⁸¹⁶ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar*, 138; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 126; Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, 1/724-725; Göktepe, “Türkiye'de 27 Mayıs Darbesi Sonrası İç ve Dış Siyasi Gelişmeler [1961-1964]”, 413.

⁸¹⁷ Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, 1/725.

⁸¹⁸ Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, 1/726; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 127. Johnson Mektubu hususunda bk. Veysel Ergüç, “Johnson Mektubu”, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 257-274; Bal, “Türk Dış Politikası (1960-1980)”, 17/94.

⁸¹⁹ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 127. “...Mektupta Sovyet saldırısı karşısında Türkiye'nin savunulmayabileceğinin ima edilmesi, NATO'nun Türkiye'nin güvenliğini ne kadar sağladığı sorusunun kamuoyunda yoğun biçimde tartışılması sonucunu doğurdu. ...Mektup Türk dış politikasının çok yönlülüğe geçişi sürecinde çok önemli bir kilometre taşı oldu. ...Johnson Mektubu Türk ordusundaki silahların büyük bölümünün ABD kaynaklı olmasının yol açtığı olumsuzluğu gözler önüne serdi. Bunu gidermek için Türkiye bir yandan silah satın aldığı ülkelerin sayısını artırmaya çalışırken, bir yandan da yerli silah sanayinin geliştirilmesine önem verdi.” Erhan, “ABD ve NATO'yla İlişkiler”, 689-690.

alınmış bu mektup,⁸²⁰ “Türkiye’nin Kıbrıs’a müdahaleden vazgeçmesinin resmî gerekçesi...” olarak görülmüş ve bu doğrultuda adadaki sorunların çözümüne ilişkin yumuşak gücü ön plana çıkararak fakat sorunları çözüme kavuşturmayan bir yönteme başvurulmuştur.⁸²¹ Milli Muhafız Birliği’nin 6 Ağustos tarihinde Erenköy Limanı’nda hakimiyet kurmak için gerçekleştirdikleri saldırının ardından Türk hükümeti adaya havadan müdahale etme kararı almıştır.⁸²² 7 Ağustos günü uyarı niteliğinde gerçekleştirilen uçuşların ardından 8-9 Ağustos tarihlerinde Rum mevzileri bombalanmıştır.⁸²³ Türkiye’nin hava harekâtının sonrasında Makarios’un Güvenlik Konseyi’nin ateşkes talebine riayet ederek ablukayı kaldıracağını belirtmesinin ardından Türkiye de bu talebe karşılık vermiş ve Kıbrıs’ta yaşanan çatışma kısa bir süre için de olsa sona ermiştir.⁸²⁴ Ancak kalıcılık vasfı olmayan, günü kurtarma niteliğindeki bu çözümler, Kıbrıs meselesinin Türk siyasal hayatında yapısal bir soruna dönüşmesine sebebiyet vermiştir.

1967 yılına gelindiğinde Kıbrıs’ta tam olarak çözüme kavuşturulamamış olan sorunlar yeniden ortaya çıkmaya başlamış, Milli Muhafız Birliği’nin Kıbrıslı Türklere yoğun bir şekilde yapmış olduğu saldırılar, Yunanistan ve Türkiye’yi yeniden karşı karşıya getirmiştir.⁸²⁵ 15 Kasım günü başlayan Kıbrıslı Türklere yönelik saldırıların devam etmesi durumunda Türkiye’nin adaya müdahalede bulunacağı duyurulmuş ve ardından uluslararası teşebbüslerin sonucunda Milli Muhafız Birlikleri geri çekilmiştir.⁸²⁶ Dış politikanın önemli hususlarından birini arz eden Kıbrıs’a ilişkin bir sorun daha tam olarak çözüme kavuşturulmadan geçici çözümlerle askıya alınmış ve bu durum Kıbrıs’ın ilerleyen yıllarda da bir sorun olarak Türk siyasetinin gündemine tekrar gelmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemde Kıbrıs meselesi dışında hükümetlerin gündemini meşgul eden bir diğer mevzu Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişkiler olmuştur. Türkiye’nin iktisadî

⁸²⁰ Özcan, “Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika”, 233.

⁸²¹ Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 1/726-728.

⁸²² Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 1/729; Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar*, 139; Özcan, “Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika”, 234.

⁸²³ Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 1/729; Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 128.

⁸²⁴ Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 1/729; Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar*, 139.

⁸²⁵ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar*, 140; Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 148-149; Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 1/737.

⁸²⁶ Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 1/737; Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 149; Özcan, “Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika”, 245.

gerekçelerle üyesi olmak istediği AET'ye üyelik hususunda yürütülen faaliyetler, 27 Mayıs darbesinin ardından askeri idare tarafından sürdürülmüştür.⁸²⁷ Türkiye'nin Batılılaşma yolundaki adımlardan biri olarak görülen⁸²⁸ AET ile bütünleşme süreci bağlamında 12 Eylül 1963'te Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Bu durum hükümetlerin değişmesinin belli politikaların yürütülmesinde değişikliği beraberinde getirmediğinin bir göstergesi olmuştur.⁸²⁹

Netice itibarıyla 1960-1970 dönemini Türkiye'nin iç ve dış siyasette belirli sorunlarla karşı karşıya kaldığı ve 27 Mayıs ile kesintiye uğrayan demokrasinin yeniden ihya edilmeye çalışıldığı yıllar olarak nitelemek mümkündür. Bu dönemde ortaya çıkan 1960'lı yılların siyasal, toplumsal ve ekonomik koşulları da 1970'li yılların koşullarını var etmiştir. Ayrıca 27 Mayıs darbesi sonraki dönemlerde yönetime yapılacak müdahale girişimleri ve müdahalelerin de ilk örneğini teşkil etmiş ve bu anlamda Türk siyasal hayatında demokrasinin kara lekeleri olarak ortaya çıkan darbe geleneğinin oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁸³⁰

4.2. 1960'lı Yıllarda Din Siyaset İlişkisinin Seyrini Neşriyatta Aramak: Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerin Mukayesesi

4.2.1. Siyasetin Tahkimi ile Islahı Arayışları Arasında Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Söylemi

Siyaset yalnızca bir devletin yönetilmesi, devlet ile o devleti tesis eden millet arasındaki ilişkilerin tanzim edilmesi ve devletler arası ilişkilerin icrası manasına gelmemektedir. Siyasetin “takip edilen yol, yöntem”⁸³¹ manasına da geldiği hatırlandığında, kavramın mahiyet ve keyfiyeti genişlemektedir. Bu doğrultuda çalışmanın bu bölümünde siyaset,

⁸²⁷ Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 147; Çağrı Erhan – Tuğrul Arat, “AET'yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/813.

⁸²⁸ Erhan – Arat, “AET'yle İlişkiler”, 1/813.

⁸²⁹ Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 147.

⁸³⁰ “...27 Mayıs gününü “milli bayram” ilan etmek ...bir bakıma askerî müdahale ve darbeleri meşrulaştırmak ve bu çeşit hareketlerin önünü açmak demektir. Gerçekten de 27 Mayıs, askerinin siyasete karışmasının önünü açmıştır. Böylelikle Cumhuriyet'in kuruluşundan beri bizzat Atatürk'ün desteklediği siyasetin sivil bir alan olduğu ve askerinin siyasetten uzak durması gerektiği yönündeki temel ilke ihlal edilmiştir.” Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 179.

⁸³¹ Kubbealtı Lugatı, “Siyaset” (Erişim 1 Haziran 2020). Siyaset kavramı ile ilgili farklı tanımlamalar için bk. Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, haz. Raşit Gündoğdu vd. (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014), “seyâset”, 590; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2015), “siyâset”, 1119.

hem kavramın siyaset bilimi literatüründe atıf yapılan dar anlamına hem de yukarıda ortaya konulan geniş manasını muhtevi bir şekilde değerlendirilecektir. Bu minvalde bu bölümde siyaset ve siyasal alana ilişkin meseleler *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak*'da ortaya konulan söylemler çerçevesinde tetkik edilecektir.

4.2.1.1. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Kavram ve Söylemi

Siyasetin muhteviyatı ve ideal yönetimin tesisi gibi güncel siyasetin fikri alt yapısını oluşturan ve bu doğrultuda ona yön veren tartışmalara, siyasetin fikri bir mesele olarak sorunsallaştırıldığı dönemden itibaren farklı düşünce dünyalarının müntesibi olan her meşrepten müellif kaleme aldığı eserlerde yer vermiştir. Yürütülen bu tartışmalarda ortaya konulan düşünceler, düşünceyi ortaya koyanların hangi fikrî kaynaktan beslendiği ve dünyaya hangi pencereden baktığıyla ilişkili olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla siyasal zihniyetin ontolojisi, epistemolojisi ve metodolojisi hususunda dile getirilen görüşler aynı zamanda bu düşünceleri ortaya çıkartanların hangi zihniyetin temsilcisi olduğunu da açıkça göstermektedir. *Diyanet Gazetesi* ve dönemin İslamcı dergilerinde de siyasetin neliği, nasıl icra edilmesi gerektiği, ideal bir yönetim tesis etmenin imkanını sağlayacak hususlar üzerinde durulmuş ve bu meseleler dönemde ekseriyetle Türkiye özelinde ele alınmıştır.

Diyanet Gazetesi'nin ikinci sayısında “İslam Medeniyeti Tarihi” serlevhalı bölümde Mehmet Açıkgözoğlu tarafından kaleme alınan yazıda Busbecq'in İstanbul'a ziyaretinin ardından İstanbul'da yaşadıklarının kendisinde oluşturduğu intiba ve etkiyi ortaya koyduğu *Türk Mektupları* isimli eserinden iktibaslar yapılarak, diğer dinlere mensup vatandaşlara ne şekilde davranıldığından Türk ordusunun disiplinine, yaşam tarzından toplumsal ve siyasal hayatta dinî kaidelere uyularak hareket edilmesine pek çok hususa ilişkin bilgiler verilmiş ve bu istikamette Türk devlet ve toplum geleneğinin ana hatlarına dair değerlendirmelerde bulunulmuştur.⁸³² Burada önemli olan husus bahsi geçen metnin “Vazifenin Ehil Kimselere Verilmesi” alt başlığında yer alan ifadelerdir. Açıkgözoğlu'nun “Üç kıtaya medeniyet götürmüş olan Türk milleti devlet işlerine hatır ve gönülle kimseyi getirmemiş, bu hususta da Hz. Peygamber (S.A.S) in emrine uyduğunu göstermiştir. Bu durum Busbecq'in de dikkatini çekmiş ve önemle üzerinde

⁸³² Mehmet Açıkgözoğlu, “Türk Mektupları”, *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 4, 15. Bahsi geçen eser için bk. Ogier Ghislain De Busbecq, *Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011).

durarak Türklerin başarısının hakikî sırrının bu olduğu ...belirtmektedir.”⁸³³ şeklindeki ifadesi doğrudan Türk yönetim geleneğinin dinî mahiyetine dikkat çektiği gibi aynı zamanda liyakate dayalı bir yönetim tesisine gayret edildiğine işaret etmesiyle Türk yönetim geleneğinin Türk din tasavvuru çerçevesinde oluştuğunu ortaya koymasından önem arz etmektedir. “Şurası bir gerçektir ki milletimiz Allah’ın (C.C.) emirlerine sarıldığı nisbette yükselmiş, ayrıldığı nisbette de gerilemiştir.”⁸³⁴ söylemiyle siyaseten ilerlemenin anahtarının dinin emir ve yasaklarına riayet etmekle alakalı olduğu belirtilerek Türk siyasetnamelerinde ısrarla verilen bu hüküm modern dönemde tekrar edilmiştir. Görüleceği üzere siyaset bu anlatılar etrafında doğrudan dinî bir niteliğe bürünmüştür. Bu doğrultuda dinin emir ve yasaklarına riayet etmek siyasal olarak da daha üst mertebelere ulaşmayı yanında getirdiğine göre *Diyanet Gazetesi*’nde siyaset ilahî kaynaklı bir mahiyete sahip olarak tasavvur edilmektedir. Siyasetin bulunduğu hal böylece Allah tarafından kendisine itaatkar olduğunda verilen bir ödül ve isyan edildiğinde çarptırılan bir ceza olarak anlaşılmaktadır. Tüm bunların sonucu olarak sağlam bir siyaset ortaya koymanın imkanının ancak dine uygun bir hayat sürmekte görüldüğünü söylemek mümkün hale gelmektedir.

Dönemin İslamcı dergilerinden *Fedai*’de “Siyaset, insanın ve insan topluluğunun her hangi bir gayesini tahakkuk ettirmek için yapılan şuurlu davranışlar, sanatkârane vazife görmeler, usta manevra gücünün bir adı...” şeklinde tanımlanmıştır.⁸³⁵ *Fedai*’de iktidarın belli amaçların gerçekleştirilmesi için araç olmaktan çıkartılarak, iktidarda bulunmanın bizzat amaç haline getirildiği; bu doğrultuda “iktidarı ilahlaştırma” eğiliminin güçlendiğinin ortaya konulması, siyasetin hali hazırdaki durumunun aslî değil talî bir mesele olarak ele alındığı göstermektedir.⁸³⁶ İktidarı elinde bulundurmanın sonsuz bir kuvveti de beraberinde getirdiğine dikkat çekilerek, normal şartlarda devletin yönetimini kolaylaştırmak ve sağlamlaştırmak için ortaya konulan yönetim kademelerinin bu amaçlarından şaşarak var olan iktidara hizmeti temel amaç haline getirdiği şu şekilde ifade edilmiştir: “Bugün ...iktidarın kudreti sonsuzdur. Vekiller, reisler, vezirler, bütün yüksek mevkiler, polis âmirleri, ...parti genel sekreterlik mevkileri ve bunlar gibi ehemmiyetli mevkiler ve makamlar hep iktidara mensup ve onu destekleyenler

⁸³³ Açıkgözoğlu, “Türk Mektupları”, 4.

⁸³⁴ Açıkgözoğlu, “Türk Mektupları”, 15.

⁸³⁵ M. Sâid Çekmegil, “Siyaset Şahsiyet İster”, *Fedai* (Mart 1969), 4.

⁸³⁶ Cevat Rifat Atilhan, “İktidar Hastalığı ve Son Hadiseler”, *Fedai* 18 (Ocak 1965), 2.

içindir...”.⁸³⁷ Bu söylem çerçevesinde devlet yönetimine ilişkin olarak devletin değil fakat iktidarın merkezde yer aldığı, diğer tüm mercilerin ise faaliyetlerini kamu yararı için değil fakat bu merkez için gerçekleştirdiği şeklinde bir bakış açısının ortaya konulduğu görülmektedir. Aynı zamanda burada milleti ve dini ayakta tutacak devlet mekanizmasının değil bu mekanizmanın yürütücülerini memnun etmeye yönelik bir tasarrufta bulunulduğuna işaret edilmiştir. Ancak *Fedai*'nin iktidara yönelik menfi tutumunun iktidar kavramın kendisiyle değil ortaya çıkan vakıa ile alakalı olduğunu söylemek mümkündür.⁸³⁸ Nitekim iktidarın öneminin vurgulandığı “Seçim nutuklarını dinlerken”⁸³⁹ isimli yazıda vatana hizmetin ön planda tutulduğu bir iktidar tasavvuru ortaya konulmakta ve böylelikle yönetimin aslî vazifesinin sınırları çizilmektedir:

“İktidar iyi bir şeydir. Onu elde etmek için ihtiras da lüzumlu bir şeydir. Fakat şu şartla ki, sandalyaya oturur oturmaz, vaadlerimizi yerine getirmek, memlekete hakiki bir hürriyet, geniş bir refah, varlık ve terakki getirmek için... Geniş mikyasta vatana hizmet, elbette ki iktidar sayesinde mümkündür. Fakat o sihirli sandalyaların mıknaatı cazibesinden kendimizi sıyrarak, geceli, gündüzlü çalışarak, gözle görülür, elle tutulur eserler, âbideler, mamureler, bolluk, bereket ve saadet yaratmak için iktidar istenir.”⁸⁴⁰

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Fedai*'de, siyasetin içinde olup yönetim faaliyetini gerçekleştirmenin verdiği yetkilerden çok sorumluluklar ön plana çıkartılmış ve iktidara talip olmanın bir sorumluluk meselesi olduğuna işaret edilmiştir. Yönetici olma vasfını edinecek olan kimselere Hz. Ömer'in söylemleri örnek olarak gösterilmiş ve böylelikle ideal bir yönetici profili ortaya konulmuştur:

“Ömer, kendi vali ve memurlarına şöyle buyruk gönderirdi: «Ey valiler, ey ümera, sizlerin halk üzerinde bir hakkınız olduğu gibi onların da sizlerin üzerinde hakları vardır. ...Halk, idare memurlarının yanına, kendi evine girer gibi girmelidir. Herhangi bir memurun böyle bir huyda olmasından daha güzel ve menfaatli ve faidesi umuma, her ferde şâmil bir şey yoktur, olamaz da.. Bir idare adamının bilgisiz ve duygusuz olması bütün cemiyeti sarsar. Milleti çöküntüye götürür, yıkıntılar meydana getirir, cemiyetin bünyesinde derin yaralar, gedikler açar. ...Bu iki seciyeyi yâni insaf ve merhameti kendisine düstur yapan idare adamına Allah gökten âfiyetler indirir.»⁸⁴¹

⁸³⁷ Atılhan, “İktidar Hastalığı ve Son Hadiseler”, 2.

⁸³⁸ Nitekim *Fedai*'nin başyazarı olan Kemal Fedai Coşkuner'in Muhafazakâr Parti isimli bir oluşumun kurulmasında öncülük edeceğine dair bir habere *Fedai*'de yer verilmiştir. “Anadolunun Gerçek Sesi: Muhafazakâr Parti”, *Fedai* 26 (Eylül 1965), 2.

⁸³⁹ Cevat Rifat Atılhan, “Seçim nutuklarını dinlerken”, *Fedai* 5 (Aralık 1963), 18.

⁸⁴⁰ Atılhan, “Seçim nutuklarını dinlerken”, 18.

⁸⁴¹ “İslâm Tarihinden Seçme İnciler: Hazreti Ömer (R.A.) dan”, *Fedai* 6 (Ocak 1964), 7.

Hız. Ömer'e atfedilen bu ifadelerin dergide yer alması rastlantısal bir biçimde olmamıştır. İktibas edilen bu ifadeler doğrultusunda devletin yönetim mekanizmasında yer alanların halk ile iç içe olması gerektiğine vurgu yapılmış, bilgili ve vicdan sahibi olmaması durumunun toplumu kötü bir hal içerisine sokacağına altı çizilmiştir. Dolayısıyla bilgili ve vicdan sahibi olan bir yöneticinin toplumsal yaşantının sorunsuz bir şekilde devam edebilmesi için gereklilik arz ettiği dile getirilmiş, insaf ve merhamet sahibi bir yöneticinin de Allah tarafından ödüllendirileceğine dikkat çekilmiştir. Tüm bu ifadeler *Fedai*'nin yönetim idrakini ve yönetime sahip olanlardan ne beklediğini açıkça ortaya koymaktadır. Aynı yazıda Hız. Ömer'e atfedilen,

“Ey Nâs! Şunu biliniz ki, ben size göndermiş olduğum valileri, sizleri tehdit altında bulundursun, tazyik etsin, ıstıraba düşürsün, dövsün, sövsün, sizlere azamet göstereyin, gururlansın, tahakküm etsin ve bu sayede malınızı alsın, kesesini doldursun, kendisini refaha kavuştursun, sizleri perişanlığa düşürsün diye göndermiş değilim. Ben onları ancak ve ancak size dininizi öğretmek, ahlâk ve ibadetlerinizi düzeltmek, ...Allahın ve Resulün istedikleri, gittikleri yolları anlatmak, ...adalet dairesinde hak ve tesviye etmek, huzur ve rahatınızı emniyet ve itimadınızı sağlamak için gönderiyorum.”⁸⁴²

şeklindeki ifadelere yer verilerek, yöneticinin aslı vazifelerinin ne olduğu belirtilmiş, halkın iyiliğe yönlendirilmesi noktasında doğrudan yöneticinin sorumlu olduğunun altı çizilmiş ve halk emrinde olması gereken bir yönetici tasviri çizilmiştir. Böylelikle Hız. Ömer'in yönetime dair söylemlerine atıfta bulunularak *Fedai*, benimsediği yönetici ve yönetim anlayışının temel unsurları ortaya koymuştur. Hız. Ömer'den yapılan bu iktibaslarda ifade bulan, yalnızca kendi menfaatini düşünen, halka karşı zalim bir tutum sergileyen, kendisinin varlığı halka güven değil bilakis korku veren yönetici imajı ile *Fedai* dergisinin fiili pratikte karşılık bulan iktidara yönelik bir anıştırma yaptığını ifade etmek mümkündür. Nitekim yukarıda işaret edilen merkeze kendini alıp bütün kamu güçlerini de kendi menfaati için teyakkuz haline geçiren iktidar anlatısı bu benzeşimler vasıtasıyla *Fedai* tarafından aleni bir şekilde olmasa da tenkit edilmektedir.

Tohum mecmuasında ise politika mefhumu “...muayyen bir insan topluluğunun, ileri telâkki edilen bir seviyeye yükseltilmesi san'atı...” olarak tanımlanmış, “...bu seviye telâkkisi, mutlaka bir dünya görüşüne bağlı olmak zaruretindedir.” ifadesiyle ise siyasetin dünyaya hangi açıdan bakıldığı ile ilişkili olduğuna ve düşünce dünyasının siyaset

⁸⁴² “İslâm Tarihinden Seçme İnciler: Hazreti Ömer (R.A.) dan”, *Fedai*, 7.

yapımındaki ehemmiyetine dikkat çekilmiştir.⁸⁴³ Ayrıca politika kavramı Peygamber Efendimiz ve sahabeler dönemi haricinde insanoğlunun çıkarlarını iktidara taşıması ve iktidarının devamlılığı için araç olarak nitelendirilmiştir.⁸⁴⁴

“Hükümetler, bir milletin muayyen bazı günlük meselelerini halletmek, ondan sonra resmi kabullerde boy gösterip kalabalıklara nutuk çekmek için hâkimiyeti ellerinde tutmazlar; topluluğun, her bakımdan üstün, müreffeh ve mes’ut bir hayat seviyesine yükseltilmesi için lüzumlu bütün vasıta ve tedbirlerin bulunup tatbik edilmesi vazifesiyle iktidar mevkiinde bulunurlar. Böyle bir hayat seviyesi anlayışı ise, elbette bir takım günlük işleri döndürmek ve hazırdaki halin acil ihtiyaçlarını karşılamakla beraber, mutlaka millet varlığı üzerinde devirler ötesine uzanan müessir, hayati ve uzun vadeli görüş ve teşebbüsleri de zarurî kılar. O halde hükümetin başlıca iki vazifesinden biri, millî varlığın muhafazası, diğeri de millî istikbalin, emniyet altında arzulan seviyeye ulaştırılmasıdır.”⁸⁴⁵

Dile getirilen bu ifadeler, *Tohum* kadrosu tarafından “millî” temellere dayalı bir siyasetin icrasının imkanlarının arandığını göstermekte ve yönetimi elinde tutanların da bu şekilde bir politika tesis etmeleri gerektiğine dair görüşü ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda *Tohum*’da “Millet başındaki idareciler ve etrafındakiler, her şeyden önce milli dünya görüşüne bizzat ve samimiyetle baş eğmek, sonra da o görüşün politika ve ahlâk telâkkisini prensipleştirmek ve bu neticeyi millet gözüne programlaştırılmış olarak arzetmek, onu millete sevdirmek ve milleti ona inandırmak mecburiyetinde...”⁸⁴⁶ olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda *Tohum*’da izlenilmesi gerektiği düşünülen siyasetin millî bir muhteviyata sahip olduğu söylenebilir niteliktedir.

Millî saikler etrafında bir siyaset tasavvurunun benimsendiği *Tohum*’da tesis edilmesi talep edilen yönetim mekanizması “1. «Bulduğunuz hâle göre idare olunursunuz» 2. «İşler ehil olmayanlara verildiği zaman kıyameti beklemek lâzımdır» 3. «Allah’a itaat etmeyene itaat olunmaz.»”⁸⁴⁷ şeklindeki hadisler çerçevesinde ortaya konulmuştur. Bu mekanizmasının yürütücülerinin ise “adil” olma vasfına nasıl haiz olabileceği meselesi Hasan el-Basrî’nin Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz’e yazdığı mektup iktibas edilerek ele alınmıştır.⁸⁴⁸ Bahsi geçen mektupta öncelikle “...Allah Teâlâ, âdil önderi eğik şeylere kıyam, zulüm ve eziyet edenlere karşı kasd, bozulan hususlara salâh,

⁸⁴³ Hüseyin Rahmi Yananlı, “Millî Dünya Görüşü”, *Tohum* 17 (Şubat 1965), 3.

⁸⁴⁴ Mustafa Yazgan, “Politika Birliklerinden Kültür Birliklerine”, *Tohum* 33 (Kasım 1968), 16.

⁸⁴⁵ Yananlı, “Millî Dünya Görüşü”, 3-4.

⁸⁴⁶ Yananlı, “Millî Dünya Görüşü”, 4.

⁸⁴⁷ “Üç Hadisle Bir Dünya Nizamı”, *Tohum* 2 (Kasım 1963), 23.

⁸⁴⁸ “Âdil Önder”, çev. Celâl Yıldırım, *Tohum* 14 (Kasım 1964), 17-18. Yöneticinin adaletle hükmetmesine ilişkin vurgu Peygamber Efendimiz’in hadislerine başvurularak da ortaya konulmuştur. Bk. “Üç Pırlanta Söz”, *Tohum* 18 (Mart 1965), 25.

zayıflara kuvvet, mazlumlara tam bir adalet, tasalı ve kaygılı olanlara emniyet verici sığınak kılmıştır.” ifadeleriyle adil bir yöneticinin ehemmiyetine ve aslı vazifesine işaret edilmiş, ardından “âdil bir önder” olmanın ne şekilde mümkün kılınabileceği dile getirilmiştir.⁸⁴⁹

“Âdil önder, -Ya Emirelmü’minin!- devesi üzerine şefkatle titreyen çoban gibidir; ona en güzel otlağı seçer, helâk edici, tehlikeye düşürücü çayrılardan korur, canavarlardan muhafaza eder, onu sıcak ve soğğun tesirinden sığınağa alır. ...Âdil önder, ...beden içindeki kalb gibidir; onun düzelmesiyle beden her tarafı düzelir, bozulmasıyla her tarafı bozulur. Âdil önder ...Allah’la kulları arasında duran kimsedir. Allah’ın kelâmını duyup, kullara duyurur; O’nun azametini temâşa edip onlara gösterir. Hem kendisi Allah’ın buyruklarına inkıyad eder, hem de onları inkıyad ettirir.”⁸⁵⁰

Adil bir liderin nasıl davrandığına yönelik bir çerçeve çizildikten sonra mektupta bu yolda nelerden sakınılması gerektiği ortaya konulmuş ve mektup verilen tavsiyeleri uygulamanın zor olduğunun bilincinde olunduğu ancak bu tavsiyelere riayet edilmesi durumunda fayda sağlanacağı belirtilerek hitama erdirilmiştir.⁸⁵¹ İktibas edilen ifadeler doğrultusunda *Tohum*’da şefkatli, koruyucu, doğruya yönlendirici, Allah’ın emir ve yasaklarına hem riayet eden hem de riayet edilmesine aracı olan bir yönetici profili çizildiğini söylemek mümkündür.⁸⁵² Görüleceği üzere *Tohum* kadrosu millî siyasetin imkanını İslam siyaset düşüncesinin içerisinde görmüş fakat bunu yapısal bir niteliğe büründürmek yerine İslam tarihinden alıntılanan anekdotlar vasıtasıyla ifade etmiştir.

Yönetilenlerin hangi kıstaslar dahilinde yöneticiye tabi olacağı hususu ise Hz. Ebubekir’e atfedilen ifadelerden iktibas yapılarak ortaya konulmuştur: “Ey insanlar! Sizin en iyiniz olmadığım halde sizin başınıza geçmiş bulunuyorum. Vazifemi yollu yolunda ifa edersem, bana yardım ediniz, yanılırsam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk emanet, yalancılık hiyanettir. ...Ben Allah ve Peygambere itaat ettikçe, siz de bana itaat ediniz. Ben Allah ve Peygambere isyan edersem, sizin bana itaatınız gerekmez.”⁸⁵³ Allah’a itaat etmeyene itaatin şart olmadığına dair bu ifadelerin *Tohum*’da kendisine yer bulması siyaseti dinin bir parçası haline getirirken aynı zamanda var olan siyasi düzene yönelik

⁸⁴⁹ “Âdil Önder”, *Tohum*, 17.

⁸⁵⁰ “Âdil Önder”, *Tohum*, 17.

⁸⁵¹ “Âdil Önder”, *Tohum*, 17.

⁸⁵² “Vicdanının emrinde politikacı ve politikacının emrinde olmıyan memur istiyoruz.” şeklindeki ifade de *Tohum*’da yönetici profilinin manevi esaslar ön planda tutularak ortaya konulduğunu göstermektedir. *Tohum*, “Neler İstiyoruz”, *Tohum* 35 (Kasım 1968), 3.

⁸⁵³ “Ölçü”, *Tohum* 2 (Kasım 1963), 5.

getirilebilecek eleştirilerin de meşruiyet zeminini tesis etmenin arayışını gösterir bir niteliğe sahiptir.

Siyasetin mahiyetinin tespit edilip, onun icracıları ve oy kullanmak suretiyle siyasete dahil olurken yönetilmek suretiyle siyasetten etkilenen pozisyonunda olan katılımcılarına ilişkin bir yol haritası çıkarılmasının ardından “İslam devleti”nin neliği hususundaki tartışmalar *Tohum* sayfalarına taşınmış ve mesele Ebul-A'lâ El Mevdûdî'nin bir yazısı yayınlanarak ortaya konulmuştur.⁸⁵⁴ Bahsi geçen yazıda İslamî olduğu düşünülen devlet yapılanmasının amaçları,

“...sadece insanların birbirine karşı düşmanlığını önlemek, insan hürriyetini korumak ve devleti müdafaa etmek değildir. Bütün bunlara ilâveten İslâm devletinin en yüksek hedefi Allahın Kitâbının getirmiş olduğu içtimaî adâlet nizamının teessüsüdür. Bu hususta Allah teâlânın beyan buyurmuş olduğu bütün kötülük nevilerini yasak etmek, şer ağacının kökünden sökmek. Allahın razı olduğu ve Kur’anda açıklanmış olan hayrı yaygın hâle getirmek İslâm devletinin gayesidir.”⁸⁵⁵

şeklinde dile getirilmiştir.

Mevdûdî'nin yazısında dikkat çeken bir başka önemli mesele “Hani rabbın meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti.”⁸⁵⁶ mealindeki ayetten yola çıkılarak “Böyle bir cemiyette hiçbir şahıs veya zümre diğerleri üzerinde istibdat ve diktatorya kuramaz. Zira bu cemiyetin ferdlerinin her biri bir halifedir. İçlerinden birinin veya bir grubun bütün müslümanlardan halifelik hakkını çıkarıp alarak kendisini onların üzerinde hâkim kılması olamaz.” şeklinde bir değerlendirmede bulunulmasıdır.⁸⁵⁷ Devlet işlerinin yürütülmesini sağlamak amacıyla kişilerin “...kendi halifeliklerini kendilerinden birine...” devretmeleri ve “hilâfeti onun zâtında temerküz...” ettirmelerinin takip edilecek usul olduğu belirtilmiştir.⁸⁵⁸ Burada ön plana çıkartılmak istenen şey İslam toplumunu oluşturan bireylerin kendi tercihleri doğrultusunda bir yetki devri yapmasıdır.⁸⁵⁹ Mevdûdî'nin bu ifadelerle modern dönemde Avrupa siyaset düşüncesinde ortaya çıkan sözleşme teorilerini İslamileştirmeye gayret gösterdiğini söylemek mümkündür. Mevdûdî burada herkeste eşit şekilde olan yönetim hakkını bir konsensüs tesis ederek aktarmak suretiyle toplum sözleşmesi inşa edildiğini ifade ederek halifelik

⁸⁵⁴ Ebul- A'lâ El Mevdûdî, “İslâm Devleti ve Gayesi”, çev. A. Vefa Çamdibi, *Tohum* 29 (Kasım 1966), 6-8.

⁸⁵⁵ El Mevdûdî, “İslâm Devleti ve Gayesi”, 6.

⁸⁵⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 15 Haziran 2020), el- Bakara 2/30.

⁸⁵⁷ El Mevdûdî, “İslâm Devleti ve Gayesi”, 8.

⁸⁵⁸ El Mevdûdî, “İslâm Devleti ve Gayesi”, 6.

⁸⁵⁹ El Mevdûdî, “İslâm Devleti ve Gayesi”, 6.

gibi İslâmî kavramlar etrafında Thomas Hobbes, John Locke ve J. J. Rousseau gibi Avrupa entelektüellerinin fikirlerini modern İslam düşüncesinde ete kemiğe büründürmüştür.⁸⁶⁰

“...halife seçilmiş olan şahıs bir taraftan Allah’a karşı, diğer taraftan bütün halifeler yâni kendisine hilâfeti vermiş olan müslümanlar karşısında mes’uldür. Eger istibdat tesis ederek kendini mutlak itaat olunan bir diktatör ilân ederse o bir halife değil, halifeliği zorla almış bir gâsıbdır. Zira diktatörlük umumî hilâfetin zıddıdır. ...İslâm dini, Rusya ve diğer dikta ile idare edilen memleketlerdeki diktatörlerin istibdatlarını kendisiyle kurdukları mutlak sulta ve hâkimiyeti devlet reisine vermez. Burada diğer bir mühim nokta vardır: Her Müslüman ferd olarak Allah indinde mes’uldür. O şahıs ferdi mes’uliyeti (personal responsibility) hususunda hiçbir kimseyle müşterek değildir. Her ferde dilediği hareket yolunu seçmesi ve canının istediği şeyi yapmak hususunda cehd sarfetmesi için kanun hududu dahilinde tam bir hürriyet verilmiştir. Devlet reisinin tuttuğu yol bunun haricinde olursa bu, Allah indinde cezalandırılacak olan bir zulümdür.”⁸⁶¹

Mevdûdî’nin bu ifadeleri modern dönemin zihin dünyasında siyaset idrakini oluşturan bir okur tarafından makul bulunabilir nitelikte olsa da onun toplum sözleşmesi fikrinden mülhem bu İslâmî yönetim anlatısı tarihî tecrübeye intikal ettirildiğinde bir karşılık bulduğunu söylemek mümkün değildir. Halifeliğin ortaya çıktığı dönemden itibaren hükümdarların başa gelmesi süreçleri tetkik edildiğinde bunların Mevdûdî’nin izah ettiği şekilde olmadığı açıkça görülebilir niteliktedir. Mevdûdî burada İslâmî kavramlar kullanarak geçmişe döner gibi gözükse de esasen modern döneme göz kırpmakta, İslam siyaset düşüncesini Batı siyaset düşüncesi ile kavramsal olarak ayrıştırırken yapısal olarak birleştirmeye çalışmakta, tabir caizse Batı siyaset düşünce ve sistemlerini İslamîleştirmeye çalışmaktadır.

Devlet yönetimine ilişkin meselelerin gündeme getirildiği *Tohum*’da mevcut devlet yönetiminin şekline doğrudan bir eleştiri ortaya konulmamaktadır. Bununla birlikte “Hilâfet; muhtelif Müslüman toplulukları tek kuvvet hâline getiren ve insanların koyduğu kanunlarla değil de hatâ etmez Allah’ın kanunlarıyla idare edilen sarsılmaz muhteşem bir müessesedir.”⁸⁶² şeklindeki ifadenin eleştiri mahiyetinde değerlendirilmesi mümkündür. Buna yukarıda işaret edilen Allah’a itaat etmeyene itaatın şart olmadığına dair söylemler de ilave edildiğinde aslında *Tohum*’da eleştirel bir tavrın zemininin teşekkül ettirilmeye

⁸⁶⁰ Toplum Sözleşmesi hususunda bk. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013); John Locke, *Yönetim Üzerine İki İnceleme*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020); Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017).

⁸⁶¹ El Mevdûdî, “İslâm Devleti ve Gayesi”, 8.

⁸⁶² Rıza Güney, “Şeriat ve Hilâfet”, *Tohum* 37 (Mart 1969), 11.

gayret gösterildiği yorumunu yapmak imkanı hale gelmektedir. Bununla beraber milli bir siyasetin imkanını aradığını ifade eden ve siyaset anlatısı bu millilik söylemi çerçevesinde oluşturan *Tohum*'da Türk düşüncesiyle hiçbir alakası ve bağlantısı olmayan Mevdûdî gibi bir ismin⁸⁶³ görüşlerine yer verilmesi bir ikilemi ifade etmektedir. Milli bir varlığın ancak geleneğin bir devamı olduğunda mümkün kılınabileceği düşünüldüğünde İslam düşüncesine modern açılımlar getiren⁸⁶⁴ bir ismin bu dergide kendisine yer bulması İslamcı dergilerin ele alındığı bu dönemde siyasal zihniyetlerinin bütünlüklü olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Sancak dergisinde ise siyaset ile politika arasında kavramsal bir ayırım yapılmış fakat bu ayırım sağlam temellere oturtulmamıştır. Siyaset hususunda herhangi bir tanımlamaya gidilmezken politika “garbın icadı”⁸⁶⁵ olarak nitelendirilmiş ve böylece politika dendiğinde anlaşılan şeyin modern dönemde ortaya konan, Batı siyasal zihniyetinden beslenen siyaset tasavvuru olduğuna -en azından söylemsel olarak- işaret edilmiştir. Politika hususunda dile getirilen şu ifadeler *Sancak* dergisinin politikayı dar anlamıyla Türkiye’de var olan güncel siyaset ve siyasete yönelik kavram ve fiiller olarak tasavvur ettiğini ortaya koymaktadır: “Politika kaypaktır, dönektir, zâlimin karşısında yutkunup, mazlûma diş bilemektir. Yerine göre akı kara, karayı ak görüp göstermektir; mevki ve ikbale erişmek için her çâreye başvurma, her alanı hoş görme, tüm kötülöklere göz yumma san’atıdır.. Bizim inandığımız dosdoğru yolda bu mezmum hallerin hiçbirine itibar yoktur.”⁸⁶⁶ Rahatlıkla gözlemlenebileceği üzere *Sancak*’ta ortaya konulan bu ifadelerle Batı siyaset düşüncesi etrafında ortaya konan zihniyet, kurum ve fiillerin Türkiye’deki karşılığı tahfif ve tahkir edilmektedir. Böylece politikaya yönelik menfi bir tutum takınılmaktadır. Ayrıca *Sancak*’ta dile getirilen “Kemâli sen nâra yanma, Politikacıya kanma, Sakın aldanma, inanma, Tapacaksan Allah’a tap; Bir gün görülecek hesap...”⁸⁶⁷ şeklindeki ifadeler siyasetin neredeyse bir din gibi anlaşıldığını ortaya koymaktadır. *Sancak*’ın siyasete yönelik hususi bir ayırım yapmaksızın, siyaseti Batı düşüncesi merkezli politika anlatısı ile neredeyse aynileştirmesi din ile siyaset arasında

⁸⁶³ Anis Ahmad, “Mevdûdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/435.

⁸⁶⁴ Bu hususta bir örnek için bk. Süleyman Narol – Muhammed Ersöz, “İdeolojinin Kur’ân Yorumuna Yansıması -Mevdûdî’nin Yûsuf Sûresi 76. Âyetini Tefsiri Özelinde-”, *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/10 (Aralık 2018), 414-434.

⁸⁶⁵ “Sevgili Sancak Okuyucuları”, *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 20.

⁸⁶⁶ “Sevgili Sancak Okuyucuları”, *Sancak*, 20.

⁸⁶⁷ “KASAP”, *Sancak* 1 (Aralık 1967), 9.

kategorik bir ayırım ortaya koymasına sebebiyet vermektedir. Bu anlayış tarzının ise kadim dönemlerden itibaren Türk düşüncesinde bir karşılık bulduğunu söylemek mümkün değildir. Türk siyaset tasavvurunda din ile siyasetin mündemiç hali, siyasetin kaçınılması, hor görülmesi gerektiğine dair görüşün karşılık bulacağı bir alan olmaz. Çünkü din, devlet ve siyasetin diğer bir deyişle din ile devletin varlığı birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlamda iyi bir siyasetin yürütüldüğü devlet, dinin muhafazası ve devamlılığı için gereklilik arz etmektedir. *Sancak*'ta ise siyasete dair ortaya konulan bu ifadeler doğrultusunda siyasetin dinden bağımsız, yalnızca dünyevî niteliğe sahip olan bir şekilde görüldüğü fikrinin hakim olduğunu söylemek mümkündür. Böylece din ile siyaset bir ve beraber değil, birbirine zıtlık arz eden ve birbiriyle mücadele halinde bir ilişkiye sahip olarak idrak edilmektedir.

Siyasete yönelik bu menfi tutum, Müslümanların çıkarını tesis etmek maksadıyla siyaset mesleğini icra edenlere dair küllî bir bakış açısı ortaya konulmasına sirayet etmemiş ve bu doğrultuda adil davranmayı kendisine şiar edinmiş, kendi menfaatinden çok kamu yararını gözeten, nefsî heves ve arzularına kapılarak hareket etmeyecek kimselerin siyaset arenasında yer alması ve bu belirtilen esaslar dahilinde memleketlerine hizmet etmelerinde bir sakınca görülmemiş olsa da *Sancak* müellifleri her halükarda siyasetin dışında bulduklarını ifade etmektedir.⁸⁶⁸

Sancak'ta siyasete mesafeli yaklaşılmış olsa da icrasında hangi hususların merkeze alınması gerektiğine dair söylem üretilmiştir. Bu doğrultuda adalet mefhumunun önemine işaret edilmiş, “İslâm dininde adalet duygusu her tasavvurun üstündedir. İbadetlerin efdalidir. Faziletlerin kaynağıdır. Cemiyeti ayakta tutan, huzur ve sükûnu temin eden, hâkimiyetin müsavat üzerine devamını sağlayan bir ana mefhumdur.”⁸⁶⁹ ifadeleriyle yönetimde devamlılığın sağlanması ve sağlamlaştırılması hususunda adaletin tecelli ettirilmesinin üzerinde durulmuştur. Yönetimde adaletin tesis edilmesi yolunda ise Kur'an-ı Kerim'in kılavuzluğuna başvurulduğu belirtilmiş ve “Elbette âdil olan daima mansûr, zâlim olan ise zelîl ve makhûrdur.” denilerek yöneticilerin Allah'ın yardımına mazhar olabilmesi için adil olması gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁷⁰

⁸⁶⁸ “Sevgili Sancak Okuyucuları”, 20.

⁸⁶⁹ Veli Ertan, “Adalet”, *Sancak* 6 (Şubat 1968), 3.

⁸⁷⁰ Ertan, “Adalet”, 3.

Yönetim mekanizmasında adalet kavramının ön plana çıkarıldığı *Sancak*'ta yönetilen kısmında yer alanlar için ise seçimlerin önemine işaret edilmiştir. Demokrasi ile yönetilen bir sistemde demokrasinin varlığını açıkça gösteren ve onun ete kemiğe bürünmesini sağlayan seçim mekanizması ve yöneticilerin seçilmesi için oy kullanma fiili, *Sancak* yazarlarından Kemâleddin Nomer tarafından yalnızca bir hak olarak değil aynı zamanda bir sorumluluk olarak ortaya konulmuş ve bu doğrultuda seçimlerde desteklenen kişi ve partilere oy vermenin ötesinde yönetim görevini layığıyla yerine getirecek kimsenin seçimine gayret gösterilmesinin önemine işaret edilmiştir.⁸⁷¹ Burada ortaya çıkan dilemma *Sancak* müelliflerinin politikayı tahfif ve tahkir edip ondan kaçmanın imkanlarını ararken, seçimlerde oy kullanmak vasıtasıyla demokratik sistemin bir parçası haline gelmeyi eleştirmek bir yana bilinçli bir şekilde yapılmasını salık vererek teşvik etmelerinde kendisini göstermektedir. Bu bakış açısı doğrultusunda seçimden seçime oy kullanarak yönetimde söz sahibi olan seçmenden çok, yönetimi her zaman gözetimde tutan, düşüncelerini ve isteklerini gerekli gördüğü zaman açıklamaktan çekinmeyen bir seçmen profili, yönetim mekanizmasının sorunsuz işlemesi için son derece önemli görülmektedir.

“Bir milletin istiklâli, hürriyeti, müesses nizâmı, dili, dinî, mükeddesâtı, kanunları, millî kıymetlerine tecavüz vuku bulduğu anda o milletin ferdleri gereken reaksiyonu, tepkiyi göstermeleri son derece önemlidir. Her şey buna bağlıdır; hür ve insanca yaşamanın, demokrasinin teminatı da, müesses nizamın devamı, millet hayatının selâmet ve saadeti hep bu davranışla kaimdir.”⁸⁷²

Halkın talepleri doğrultusunda bir yönetimin tesis edilmesi ve hükümetin bu talepler doğrultusunda politika üretmesinin gereklilik olarak nitelendirildiği *Sancak*'ta halkın yönetime karşılık verebilme kabiliyetine haiz olmasının önemine dikkat çekilmiş fakat bu karşı koyuşun kuvvete dayalı bir hareket şeklinde olmasının tasvip edilmediği de dile getirilmiştir.⁸⁷³ Avrupalı ülkelerde halkın siyasal alandaki konumuna ilişkin örnekler gösterilirken halkın yönetim mekanizması içerisinde edilgen değil etken bir figür olarak yer aldığına özellikle işaret edilerek bu durum İslam siyaset pratiği ile benzeştirilmiş bu

⁸⁷¹ Kemâleddin Nomer, “Millî Şuur”, *Sancak* 1 (Aralık 1967), 7. “İlk iş cemiyette «emanetleri ehline vermek»tir. Bu yapılmazsa sayısız musibetlerin başa gelmesi mukadderdir; çünkü bu âlem sebep-netice zincirine bağlanmıştır. En ulvî hizmetten, en süflî işe kadar her yerde «emâneti ehline» vermek, adama iş değil, işe adam aramak şarttır. Bu bakımdan içlerinden iyileri seçip işbaşına getirmek, başında iyi idareciler buldurmak, kötülere barındırmamak vatandaşın ilk vazifesidir. Seçimlere iştirakle bu esasa göre rey kullanmak ...aslî bir vazifedir.” Nomer, “Millî Şuur”, 7.

⁸⁷² Nomer, “Millî Şuur”, 7.

⁸⁷³ Nomer, “Millî Şuur”, 7.

doğrultuda halifeliği döneminde Hz. Ömer'e halkın "Eğer doğru yoldan ayrılırsan, seni kılıçlarımızla doğrulturuz" şeklindeki uyarısı örnek gösterilmiştir.⁸⁷⁴ Hem Avrupalı ülkelerden hem de Hûlefa-yi Râşidîn döneminden örnekler verilerek halkın siyaset içerisinde yalnızca seçmen olarak değil, yönetimin denetleyicisi olarak da bulunmasının telkininde bulunulurken aslında toplum ile devlet arasında bir gerilim yaşanmasının da kapısı aralanmaya çalışıldığı söylenebilir.

Yönetimin halk tarafından benimsenmeyen politikalarına karşı aksiyoner davranılması öğütlenirken, halkın bu aksiyoner tavır ile "...asla başıbozukluk, memleket meselelerini sokaklarda halle çalışmak, müesseseleri şuursuz kalabalıkların zedelemesine imkân vermek, gençliği sokaklara düşürüp politikaya bulaştırmak ve anarşiye yol açma..."sının kastedilmediği belirtilmiş fakat toplumun meselelere ne şekilde karşılık verebileceğine dair de net bir yöntem ortaya konulmamıştır.⁸⁷⁵ Yöntemin muğlaklığı, her ne kadar desteklenirse de yönetime karşılık verilmesi hususundaki söylem halkın sokağa çıkmasına, anarşiye başvurmasına, gençlerin siyasetin bir nesnesi haline gelmesine sebebiyet verebilir mahiyettedir. Bu yüzden yöntem belirlemeden önce eylem ve söylemde bulunmaya teşvik, istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına her zaman gebe dir.

Sancak ile ilgili yapılacak genel bir değerlendirme, bu derginin politika kavramına köktenci karşı duruşu ve politikayı dinin karşısına konumlandırmasına rağmen söylemleriyle demokrasinin teminatının nasıl güvence altına alınacağını ortaya koymasında düğümlenmektedir. Bir taraftan Avrupa demokrasilerinin ne kadar doğru ve güzel işlediği örnekler verilerek açıklanırken, bir yandan da bu uygulamalar İslam pratiklerine benzeştirilerek demokrasi ile İslam bir araya getirilmiştir. Burada neyin onaylandığını neyden rahatsızlık duyulduğunu anlamak oldukça zordur. Bir sayfada eleştirilen meselelerin diğer sayfalarda başka vesilelerle desteklendiği *Sancak*, bu manada ilginç bir örneği ifade etmektedir.

Diyaret Gazetesi ve Fedai, Tohum ve Sancak'ın 1960'lı yıllarda yayınlanmış sayıları tetkik edildiğinde siyaset kavramı ve bu kavramla alakalı olarak ideal yönetici, yönetilenlerin sorumlulukları gibi meseleleri "adalet" temelli olarak ele aldıkları görülmektedir. Bu anlamda adaletin tecelli ettirilmesi siyaset icracılarının aslî vazifesi

⁸⁷⁴ Nomer, "Milli Şuur", 8.

⁸⁷⁵ Nomer, "Milli Şuur", 7.

olarak telakki edilmiştir. İslamcı dergilerde genel itibarıyla siyasetin ne şekilde icra edilmesi gerektiği tartışılırken, *Diyanet Gazetesi*'nde Türk siyaset geleneğinin “din” temelliliğine işaret edilmiş ve bu anlamda İslamcı dergiler tarafından talep edilen din temelli siyaset arayışının halihazırda Türk siyaset tecrübesinde hayata geçirildiği ortaya konulmuştur. Bu dönemde İslamcı dergilerde, özellikle *Sancak* ve *Fedai*'de siyasete yönelik gerek kavramsal ve gerekse fiili duruma yönelik tenkitlerin ortaya konulduğunu gözlemek mümkündür. Bunun yanında var olan düzene yönelik eleştiri genellikle doğrudan değil İslam tarihine, özellikle de yönetim kabiliyeti hususunda, hakkında bir ittifak bulunan Hazreti Ömer'e atıflar yapıp onun ideal bir yönetici olarak ortaya konulması ile gerçekleştirilmiştir. Buna göre ideal yönetim, Hazreti Ömer'in siyaseti ile özdeşleştirilirken hali hazırda var olan durum onun tenkit ettiği yönetim tarzı ile aynileştirilmiştir. Özetle, bu dönemin İslamcı dergiler ve İslamcı düşünce için tenkidin ve bu tenkit doğrultusunda siyasetin ıslah arayışlarının imkanlarının yoklandığı bir devir olduğunu ifade etmek mümkündür. Çeviri hareketinin kendisini gösterdiği yıllardan itibaren neşredilen İslam coğrafyasının farklı bölgelerindeki İslamcı düşüncelerin müntesibi isimlerin Türkiye'deki İslamcılık düşüncesinde bir karşılık bulmaya başladığı da *Tohum* dergisinde yayınlanan Mevdûdî çevirisinde gözlemlenebilir bir niteliğe bürünmektedir.

4.2.1.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Takdir ile Tekdir Arasında Müesses Nizam ve Siyaset İdraki

Siyaset kavramının mahiyeti üzerine yürütülen tartışmaların bir sonucu olarak dönem kaynaklarında mevcut düzen ve düzenin yürütücülerinin söylem ve eylemleri ele alınmış ve böylelikle güncel siyaset ve müesses nizama yönelik tavsiyeler, eleştiriler ve destekler ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak*'ta siyaset yalnızca bir kavram olarak ele alınmamış, siyasetin icra ediliş şekli ve ortaya çıkardığı neticeler de gündeme getirilmiştir.

Diyanet Gazetesi'nin dördüncü sayısında Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinden olan vekil imamların yaşadığı sıkıntıların çözüme kavuşturulması hususunda dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in “Meclisler tatile girmeden bütün din görevlileri ile birlikte vekil imamların da geçim şartlarını yükseltecek bir tedbiri alacağız. Bunun çalışması içindeyiz.” şeklindeki ifadesine yer verilerek, problemi çözmeye yönelik bir

tavır içerisinde bulunduğuna işaret edilmiştir.⁸⁷⁶ Ayrıca Yüksek İslâm Enstitüleri'ne "akademi" hüviyetini kazandırılmasına ilişkin kanun teklifinin de kısa süre içerisinde değerlendirileceği belirtilmiştir.⁸⁷⁷ *Diyanet Gazetesi*'nde bu ifadeler yer verilerek bir devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı ve onun personellerinin devleti yönetenler ile ilişkileri doğrudan ortaya konulmuştur.

1961 seçimlerinin ardından yönetimin sivillere devredilmesiyle birlikte 1970'li yıllara kadar gerçekleştirilen seçimler, *Fedai* dergisinde siyasal düzene getirilen eleştirilerin bir yönünü oluşturmuştur. "Memleket bir seçim alanı haline geldi. İki senede, bir senede boyuna seçim.. Vatandaşın işi gücü yok da boyuna seçimle mi uğraşacak? Seçim dediğin dört senede bir olur. Mahalli seçimler bir, Parlâmento seçimleri bir.. Bunları bir düzene koymak lâzım.."⁸⁷⁸ Gerçekleştirilecek seçimler öncesinde parti üyelerinin oy toplamak için yaptığı konuşmalar ve seçmenlere sundukları vaatlerin bir ehemmiyetinin olmadığı, sözün değil işin önemli olduğunun altının çizildiği *Fedai*'de "Biz az konuşan, çok iş yapan, dediğini yerine getiren, feragatli, vefakâr insanlara muhtacız."⁸⁷⁹ ifadesiyle yönetimde bulunmasını talep ettikleri siyasetçi profili ortaya koyulmuştur.

1965 seçimlerinin öncesinde Kemal Fedai Coşkun, "Ey Türk unutma ki, memleketin bu günkü durumu, birinci Büyük Millet Meclisinin içinde bulunduğu şartlar kadar ağır ve vahimdir. Bu itibarla, Meclisin önümüzdeki devresine göndereceğin elemanların, imanlı, hak yolunda pervasız, milliyetperver olmalarına bilhassa dikkat etmelisin. Aksi halde sonumuz hüsrân olur. Zira, Vatanın bu günkü haliyle bir dört seneye daha tahammülü yoktur." ifadeleriyle seçimlerin kendileri için ne anlam ifade ettiğine işaret etmiştir.⁸⁸⁰ Burada hali hazırdaki, siyasal durum, Kurtuluş Savaşı ve sonrasındaki ortamla karşılaştırılarak temelde var olan siyasete bir eleştiri getirilmiştir. Ayrıca gerçekleşecek seçimler öncesinde okuyucuların tercihlerine yön verme gayreti içerisinde bulunduğunu da söylemek mümkündür. Bu doğrultuda "Önümüzdeki seçimlerin neticesinde halkımızın yeniden bir sükûtu hayale uğramaması için bu husustaki düşüncelerimizi açıklamak

⁸⁷⁶ "Vekil İmamların Durumu", *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 16.

⁸⁷⁷ "Vekil İmamların Durumu", *Diyanet*, 16.

⁸⁷⁸ "Seçim Kanunu", *Fedai* 32 (Haziran 1966), 20.

⁸⁷⁹ Atilhan, "Seçim nutuklarını dinlerken", 3.

⁸⁸⁰ Kemal Fedai Coşkun, "Seçimler Yaklaşırken", *Fedai* 23 (Haziran 1965), 10. "CHP, azınlık iktidarının son yılları, milletimizin maddî ve manevî sahada büyük huzursuzluk yılları olmuştu. Şimdi İsmet Paşa Hükümetinin devrilip, son Ürgüplü kabinesinin başa getirilişiyle bütün bu sıkıntılar bir anda giderilivermiştir midir? Asla, hayır!. Son CHP devrinin ameliyat sancuları el'an şiddetiyle devam etmektedir." Kemal Fedai Coşkun, "Selâm Millî İradeye!.. Selâm Millete!..", *Fedai* 20 (Mart 1965), 10.

mecburiyetini duyuyoruz.”⁸⁸¹ ifadeleriyle kendilerinin siyasal alana yönelik tasavvurunun, halkı salaha kavuşturacağına dair bir inanç çerçevesinde ortaya çıktığı görülmektedir.

“Evvelâ şu hususu kesinlikle belirteyim ki, bu seçimlerde mücadelemizin sıklet merkezini teşkil edecek bütün yollar, hükümeti C.H.P. li şefçilerin eline teslim etmemek noktasında birleşmelidir. Aksi halde dört senelik bir İsmet Paşa hükümetinin bu memleket için bir ıstırap, bir sefalet, bir felâket zinciri olacağı unutulmamalıdır. ...Memleket nüfusunun dörtte üçe yakın büyük bir ekseriyetinin, etrafında ümitle bel bağladıkları bir ana parti vardır ki bu haliyle Adalet Partisidir. C.H.P. ne karşı olan Adalet Partisini iktidara getirirken ...programlı, plânlı bir ölçü metoduna göre hareket etmez de, canım sende A.P.’nde kayıtlı olsun da, nasıl olursa olsun havasına gidersek bu şekilde bir çalışma tarzının verimli olmayacağını bilmemiz lâzımdır.”⁸⁸²

Seçimlerde izlenmesi gereken siyasetin CHP’nin iktidara gelmemesi ve AP’nin iktidar koltuğuna oturtulması üzerine kurulu olduğunun belirtildiği *Fedai*’de, 1965 seçimleri öncesinde “Milli Bakiye Sistemi” adı verilen seçim sisteminin gündeme getirilmesi “...CHP hükümetinin, kırık değneklerle iktidar koltuğunda ebediyen oturmasını sağlamak.” olarak yorumlanmıştır.⁸⁸³

Seçim sisteminde değişiklik yapılmasına dair çalışmaların karşısında olunmadığının belirtildiği *Fedai*’de seçimlerin gerçekleştirilmesine uzun bir dönem olduğu belirtilerek, çalışmaların zamansız bir şekilde yürütülmesi tenkit edilmiş ve yapılmak istenen değişikliğin AP’nin aleyhine olduğuna şu şekilde işaret edilmiştir:

“Seçim sisteminde yapılması icap eden değişikliğin aleyhinde değiliz. Tesbit edilen zamanın, aceleliğin aleyhindeyiz. Seçimlere üç buçuk sene var. Üç sene sonra düşünülmesi icap eden iş, üç sene önceye niçin alınmıyor? Seçim kanunu’nun Meclisten geçmesiyle A.P. normalinden 10 senatör daha fazla çıkarır. On senatör noksan çıkarsa, bu A.P. iktidarına gölge mi düşürür? Netice değişmeyeceğine göre TİP ve CHP dışındaki muhalefet partilerine en çok ihtiyacımız olduğu bir zamanda, onların can damarlarına dokunmak suretiyle karşımıza almaya, onları kendimize düşman etmeye ne lüzum vardı?”⁸⁸⁴

Bu ifadelerde görülebileceği üzere *Fedai*’nin mevcut yönetimin bu eylemini tenkit etse de yönetimdeki iktidara destek verdiği açıkça görülmektedir. Siyasal sistem içerisinde yer

⁸⁸¹ Coşkuner, “Seçimler Yaklaşırken”, 10.

⁸⁸² Coşkuner, “Seçimler Yaklaşırken”, 10.

⁸⁸³ “«Milli Bakiye Usulü»”, *Fedai* 16 (Kasım 1964), 17. “Son sözümüz şudur ki, milletçe C.H.P. ne 1950 indirdiğimiz yumruğun, bir ikincisine olanca enerjimizle hazırlanmalıyız. Çünkü bu parti ne derece hezimete uğrarsa, memleketin o nisbette hayrına olacaktır.” Coşkuner, “Seçimler Yaklaşırken”, 11.

⁸⁸⁴ “Seçim ve Af Kanunu”, *Fedai* 31 (Mayıs 1966), 16.

alan muhalif partilerin gerçekleştirilmesi talep edilen değişikliğin ardından karşıya alınması durumunun içselleştirildiği, dile getirilen ifadelerden anlaşılabilir mahiyettedir.

Seçim sisteminde değişiklik yapılmasına dair adımların öncesinde pek çok sorunun halledilmeyi beklediğinin altının çizildiği *Fedai*'de var olan durumun müsebbibinin yalnızca muhalefet partileri olmadığı belirtilmiş ve iktidarın sorumluluğuna işaret edilerek, iktidarın çözüme kavuşturmadığını ileri sürdükleri meseleler sıralanmıştır:

“...Meclis, seçim kanunu yüzünden aylardır çalışamaz bir hale gelmiştir. Bunun mes’uliyetini, vebalini sadece muhalefette aramak hakkaniyete sığmaz. İktidar da kendisini bu mes’uliyetten müstağni sayamaz. Seçim kanunundan daha önemli Af Kanunu var. Seçim beyannamemize aldık, vaat ettik. Cumhuriyet Bayramı geçti, Ramazan, Kurban dedik, o da geçti. Madem çıkaramıyacağız, ne diye vaat edip onbinlerce insanı ayağa kaldırıyoruz. Memleketin manevî bünyesinin, küfrün zelzeleleriyle hergün sarıldığı bir zamanda üzerinde durulacak başka şey kalmadı da, seçim kanunu mu kaldı? Patrikhane ve Ayasofya meselesi mi halledildi? Kıbrıs dâvası mı başarıya ulaştı? Din ve vicdan hürriyetini yok eden 163. madde mi kaldırıldı? Komünizmin kökünü kazıyacak kanunlar mı çıkarıldı?. Milletın başına dert olan şu TRT faciasına mı son verildi? Yangına körükle varan şu müstehcen neşriyat mı önlendi? Vitrinlerde teşhir edilen komünist eserler mi toplattırıldı? Her gün birkaç fakir ikaz eder; fakirin belini kıran bu hayat pahalılığına mı bir çâre bulundu? Hangi maddî ve manevî meselemize bir formül bulundu ki, şimdi hepsini bırakıp seçim kanunuyla uğraşalım.”⁸⁸⁵

Burada sıralanan hususlar mevcut yönetime yönelik eleştirel tavrın hangi meseleler etrafında neşet ettiğini açıkça göstermektedir. Af kanunu çerçevesinde ortaya konulan ifadelerin *Fedai* iktidarın bir parçasıymış gibi dile getirilmesi ile aynı zamanda buradaki serzenişin bir içsel eleştiriye dönüştüğünü de söylemek mümkündür.

AP'nin mevcut siyasal sistem içerisinde CHP'nin iktidar olmasının önüne geçmek amacıyla desteklendiği fakat yeri geldiğinde eleştirildiği *Fedai*'de sonraki süreçte sergilenen bu tutum değişim göstermiş ve AP'nin artık bir anlam taşımadığı, beklentileri karşılamadığı, milleti hayal kırıklığına uğrattığı ifade edilmiştir:

“Hiçbir tereddüte kapılmadan Adalet Partisinin manâda sona erdiğini ifade edebiliriz. Milliyetçi, muhafazakar ve doktrin partisi oluş vaadleri unutulmuş, belli bir kadro C.H.P. iktidarları gibi halkın karşısına geçmiştir. Milli ve manevî değerlere sırt çevrilmiş, zaman ve zeminin müsait olduğu sezildiğinde yıpratılmıştır. ...Milliyetçi ve muhafazakâr zümre hayâl sükûta uğratılmıştır. Sol gösterilip sağ vurulmuş, içtimâî adâlet ve içtimâî tesanüt katliâmına girişilmiştir. Gidiş kötü, gidiş yönsüz, açlık ve sefalet had safhada, cepçiler iş başındadır. Tek ifade ile tekrarda fayda vardır. Adalet Partisi mânada halkı sukutu hayale uğratmıştır.”⁸⁸⁶

⁸⁸⁵ “Seçim ve Af Kanunu”, *Fedai*, 16.

⁸⁸⁶ Osman Üçer, “Milliyetçi, Muhafazakâr Camia Sukutu Hayale Uğramış Adalet Partisi Mana Plânında Geride Kalmıştır.”, *Fedai* 43 (Aralık 1968), 9. Bu hususta *Fedai*'nin 39. sayısının arka kapağında yer alan

Böylelikle mevcut siyasal sistem içerisinde öncesinde belli saikler çerçevesinde desteklenen parti de *Fedai*'de bir hüsrân nüvesi olarak addedilmiştir. Bu durum güncel siyasetin icracılarına verilecek destek noktasında tutucu bir tavır içerisinde girilmediğini fakat desteklememe noktasında kararlı bir tutum içerisinde olduğunu açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda *Fedai*'nin hısımları hakkında devamlılık arz eden bir özne bulmak söz konusu olmasa da CHP karşıtlığının alenen ortaya konulduğu söylemler göz önünde bulundurulduğunda, hasımlarının kim olduğunu tespit etmenin mümkün olduğu söylenebilir. Dolayısıyla *Fedai*'de yönetimin kimler tarafından icra edildiğinin önemli görülmesiyle birlikte aslen yönetime kimlerin getirilmediğinin üzerinde durulduğu şeklinde bir değerlendirme yerinde olacaktır.⁸⁸⁷

Fedai'de siyasal alana ilişkin ele alınan bir diğer mesele seçim dönemlerinde parti mensuplarının dinî söylemlerde bulunmalarıdır. "...Partisi ne olursa olsun politikacılar Allah, vatan, peygamber nutuklarına başlarlar. Kiblesini gösteremiyenler bakarsın kırk yıllık sofı kesilir. Bazı istisnaların dışında durum değişmez."⁸⁸⁸ şeklinde dile getirildiği üzere *Fedai*'de seçim döneminde dinin araçsallaştırıldığı ileri sürülmüştür.

Tohum'da aktif siyasetin içerisinde yer alan herhangi bir partinin kendi tasavvurlarını yansıtacak hüviyete sahip olmadığı "Aslında bizi sevindirecek bir parti, tarih boyunca ne iktidara ne de muhalefete gelmedi..."⁸⁸⁹ şeklinde dile getirilmiş ve bu doğrultuda mevcut siyasal sistem, genel kanının aksine milli birlik ve beraberliğe hâlel getirdiği düşüncesiyle tenkit edilmiştir.

yıkılmış at figürünün üzerinde yazan şu ifadeler oldukça anlamlıdır: "Sen ölmeyecektin Kıratım, seni öldürdüler. Cümle eşekleri yüzüne güldürdüler." "Başlık Yok", *Fedai* 39 (Şubat 1967), 24. Bahsi geçen karikatürün izahı ise şu şekilde yapılmıştır: "Komünistler, İslâm düşmanları, beynelmilel zararlı cereyanların Türkiye'deki cemiyet ve kulüpleri, particiliği normal ölçüsünden çıkarıp din ve mezhep haline getiren aşırı partizanlar bu kompozisyonun taşıdığı mânânın şumulü dahilindedir." *Fedai*, "Kırat", *Fedai* 39 (Şubat 1967), 22.

⁸⁸⁷ Bu tutumu Kemal Fedai Coşkun'er'in şu ifadeleri açıkça göstermektedir: "10 Ekim 1965 seçimleri ertesinde TİP ve CHP hariç, dört parti içerisindeki sağcı eleman olarak nisbetinizin Meclis tutarına göre yüzde yirmi civarında olduğunu öğrenince ne kadar sevinmiştik. Zira parlamento tarihimizde Birinci Meclis hariç, bu kadar mukaddesatçı bilinen kimselerin bir araya geldiği görülmemiştir." Kemal Fedai Coşkun'er, "Meclisin Muhafazakar Mebusları ile Bir Sohbet", *Fedai* 32 (Haziran 1966), 12. Sağ cemahtan kimselerin Meclis'te geçmiş dönemlerle kıyaslandığında sayıca çoğalmasından duyulan memnuniyetin dile getirildiği bu ifadeler, bu kimselere kayıtsız şartsız destek verildiği anlamını taşımamaktadır. Bu doğrultuda bahsi geçen kesime getirilen tenkitler hususunda bk. Coşkun'er, "Meclisin Muhafazakar Mebusları ile Bir Sohbet", 12-13, 21.

⁸⁸⁸ "Seçimler", *Fedai* 41 (Nisan 1968), 18. Benzer ifadeler için bk. "Seçimlere Doğru", *Fedai* 49 (Haziran 1969), 17.

⁸⁸⁹ Ekrem Sağıroğlu, "Seçimin Düşündürdükleri", *Tohum* 44 (Kasım 1969), 9.

“Sistem olarak mevcutların en iyisi veya en az kötüsü olarak kabul edilmiş bulunan «çok partililik», tatbikatta hiç de iyi neticeler vermemiştir. Üstelik, memlekette ayrılışı, dağılmayı, hattâ düşmanlığı doğurması bakımından da milli bütünlüğü sarsıcı rol oynamıştır. İşte bu iyi semere vermeyişinin diğer bir sonucu olarak da, bunca partiye ve bunca seçim devresine rağmen, Türk’ün ruh köküne bağlı, yepyeni bir dünya görüşüne sahip, haysiyetli bir parti çıkmadı.”⁸⁹⁰

Siyasetin bir diğer cephesini teşkil eden seçmenler ise partilerine körü körüne bağlı olmaları ve bilinçli tercihlerde bulunmamaları dolayısıyla eleştirilmiş ve böylelikle güncel siyasetin her veçhesi ve unsuru bir eleştiri malzemesi haline dönüşmüştür.

“Bizde rey sahibi büyük halk yığını olaylardan ve partide dönen dolaplardan habersizdir. Okumaz, dinlemez... Kimi, niçin seçeceğini, niçin tutması ve tutmaması lâzım geldiğini düşünmez. Partisine öyle bir taasupla bağlanmıştır ki, hiçbir ibret verici olay ve haber onu etkilemez. ...Şuursuz partililiğin küçücük bir delili, seçimlerde oy dağılışı ilan edilirken gördüğümüz «geçersiz oy sayısı»nın korkunç derecede kabarık oluşudur. ...Bu oyları atanlar, oy atmasını bilmiyecek âciz demektir. ...Rey vermesini beceremiyen bir seçmenden iyi parti seçmesi nasıl beklenebilir? Evde kocasından aldığı izahatı yolda unutup yanlış partiye rey veren, parti isimlerini bilmeyip Kartal, Koç, Kırat v.s. gibi hayvan isimleri dillerinde sokak çekişmesi yapan, Kırat’ın resmini makasla oyup zarfa koyan kadınları çok gördük ve duyduk...”⁸⁹¹

Dile getirilen tahfif içerikli bu ifadeler, mevcut yönetimin yönetmeye layık olanların değil siyasal bilinç açısından neredeyse hiçbir bilgisi olmadığı düşünülen halkı kendisine daha iyi çekmeyi başaranların yönetimi olarak tasavvur edilmektedir.⁸⁹²⁸⁹³ “Memleketimizde seçime iştirak nisbeti gittikçe düşmektedir. ...Köylere nisbetle şehirlerde bezginlik ve alâkasızlık daha fazla... Bunun altında gizli mâna vardır. Artık şuurlanan halk, partileri, daha doğrusu bu düzeni benimsemiyor. Şimdiye kadar türlü vaadlerle aldatıldığını

⁸⁹⁰ Sağıroğlu, “Seçimin Düşündürdükleri”, 9. Seçim sistemine yönelik eleştirilen bir diğer husus ön seçimlerdir. Bu konuda bk. Sağıroğlu, “Seçimin Düşündürdükleri”, 10.

⁸⁹¹ Sağıroğlu, “Seçimin Düşündürdükleri”, 9-10.

⁸⁹² *Tohum*’un ikinci sayısında yer alan “Partiler, İstanbul Belediye Meclisi üyelikleri için sporcu aday arıyor!” başlıklı haber bu bakış açısının bir örneği olarak gösterilebilir. “Halk, güzel şut çeken bir futbolcuya bu meziyetinden dolayı takdir ediyor ve seviyor diye, ondan bu kimseyi apayrı bir saha, apayrı bir iş için seçmesini istemek, bana, halkın iz’anı ile alay etmek gibi geliyor.” denilerek partilerin, halkın oylarını kazanmaları babında yaptıkları bu hamle eleştirilmiş, “Hayatında topa ayak vurmamış bir insanın millî takımda oynamak, ne ise, milleti idare edecek mevkie, o işle hiç alâkası olmıyanları getirmek de odur.” ifadeleriyle bu duruma yönelik bakış açısı ortaya konulmuştur. Refik Özdek, “Ehliyet”, *Tohum* 2 (Kasım 1963), 22.

⁸⁹³ Bu siyaset, yönetim ve demokrasi tasavvurunun J. J. Rousseau’dan mülhem olduğu söylenebilir. Rousseau’nun şu ifadeleri durumu ortaya koymaya yetecektir: “Herkesin iradesi ile genel irade arasında çoğu zaman büyük ayırım vardır; genel irade yalnızca ortak çıkarları gözetir ve özel iradelerin toplamından başka bir şey değildir. ...Halk, kendiliğinden iyiyi ister hep, ama kendi başına iyiyi her zaman göremez. Genel irade her zaman doğrudur, fakat onu yönlendiren anlayış her zaman aydınlanmış değildir.” Mehmet Ali Ağaoğulları (ed.), “Jean- Jacques Rousseau: Halk Kendini Yaratıyor”, *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 584.

anlıyor.”⁸⁹⁴ Bu ifadelerden de doğrudan görülebileceği üzere *Tohum*’un bilinçli siyasete yönelik bakışı ancak seçmenin veya milletin seçimlere katılmaması ve mevcut düzeni protesto etmesiyle alakalı olarak ortaya konulmuştur.

Toplum ile yönetim arasında bir gerilimin var olduğu, mevcut yönetimin halkın düşüncesini göz ardı ettiği ve bu doğrultuda toplum içerisinde birlik ve beraberliğin zarar gördüğü gibi hususlar, *Tohum* dergisinde ıslah edilmesi gerektiği söylenen mevcut sisteme ve yönetime yönelik eleştirilerin temelini oluşturmaktadır.

“Türkiye’nin bugünkü manzarasına kuşbakışı bir nazar atfediniz. Halka rağmen yol tutturan, adeta halkın can damarlarını kesmeye uğraşan birkaç şaşkın göreceksiniz. Müsbet hamleler yerine, sadece maneviyatçı zümreleri ve müesseseleri tahrip icraatını yürütmeye gayret sarfedenleri ibretle seyredeceksiniz. Ve varacağınız hüküm politikada birleştirici değil, ayırıcı zihniyetin körüklendiği şekilde olacaktır.”⁸⁹⁵

Müesses nizamdan duyulan hoşnutsuzluk *Tohum*’da⁸⁹⁶ var olan gidişatı değiştirecek yeni bir lider ve toplum içerisinde yeni tip insan arayışı çerçevesinde ortaya konulmuş, bu doğrultuda mevcut sistemin ıslahının gerekliliği kuvvetli bir şekilde vurgulanmıştır.

“Lime lime olmuş cemiyetimizin bünyesinde urlar var. Mikrobik cerahat dolu. Ufunetler saçıyor etrafımıza... bunu ise, yürüyüp yerinde görececek ayak, görececek göz, duyacak kulak, hissedecek burun, dolayısıyla idrak edip akl-ı selimini kullanacak bir beyin, hiss-i kablel vukuya sahip bir kalb ve en nihayet neşteri atacak dirayetli bir el arıyor... Yani Müslüman Türk olan gerçekçi insanını, milli beynini ve diğer bir tabir ile bu toprağın hakiki çocuklarını ve çocuğunu... Ve yine o neşter, bünyemizi yiyip bitiren olanca haksızlık cerahatlarını akıtacak. Müslüman Türkün ahlâk nizamını kuracak... İşte dostlarım, kardeşlerim bu gün için ararıpta bulunamıyan bu... Yine işte Anadolu ve onun insanları bu kaybını, bunu iade edecek elleri ve eli, bu temel prensipler ışığında iktisadi, kültürel hülâsa her alanda kalkınma hamlesini yapacak liderlerini insanlarını ve insanını arıyor.”⁸⁹⁷

Tohum’da sistemin ve yönetimin aksaklıklarına ilişkin ortaya konulan bu ifadelerden de anlaşılabilceği üzere *Tohum* mevcut sistem, devlet ve siyasetin ıslahı amacıyla yöneticilerinin değiştirilmesi gerektiği düşüncesini taşımakta, bu düşünceler bazen doğrudan bazen de dolaylı bir şekilde ifade edilmektedir. Bu talebin dolaylı bir şekilde

⁸⁹⁴ Sağıroğlu, “Seçimin Düşündürdükleri”, 10.

⁸⁹⁵ Günvar Otmanbölük, “Halka Cephe Alanlar”, *Tohum* 1(Ekim 1963), 28.

⁸⁹⁶ “Hemen hemen hiç bir tutuşumuzda istikrar ve düzen yok! Cemiyet bir ümitsizlik, başıboşluk içerisinde. Hükümetler ise tam mânasıyla varlığını hissettirememekte. Gündelik iş ve gündelik düşünce, hissî yatırımlar, çeşitli fikir akımları karşılıklı kuru fikir çekişmeleri, her gün yeni yeni üzücü ve nahoş hâdiseler, benlik hissi ve ihtirası... İşte tümüyle günümüzün manzarası” Hüsnü Dikeçligil, “Ahlak ve Ahlak”, *Tohum* 24 (Eylül 1965), 15.

⁸⁹⁷ Hüsnü Dikeçligil, “Arıyoruz...”, *Tohum* 1 (Ekim 1963), 7.

dile getirildiği bir metin Vehbi Sınmaz tarafından kaleme alınan “Fakat Çok Geç” başlıklı yazıdır. Sınmaz, bu yazısında gördüğü bir rüyayı şu şekilde aktarmaktadır:

“Rüyamda büyük ve kalabalık bir camideydim. Hafız Kur’an okuyordu. Camiden çıkarken Kur’an okuyan hafızın karakola çağırıldığını gördüm. Hadisenin şahidi olarak ben de karakola gittim. Komiser şikâyet edene:

-Nedir şikâyetiniz?

-Efendim bu adam camide Kur’an okudu.

-Kur’an okumak yasak mı?

-Efendim her ne kadar Kur’an okumak yasak değilse de okuduğu Kur’anın mânâsı bugünkü devrimlere aykırıdır.

-Peki bunu cemaat anladı mı?

-Anlamadı efendim.

-Öyleyse boş ver okusun.

-Ya bir gün anlarsa?

-Evet, ya bir gün anlarsaaa?! Çaresini o zaman düşünürüz...

Ve böylece cemaatin anlayışsızlığı karşısında hafız beraat etti. Hem hafıza hem cemaate geçmiş olsun demeğe imkân kalmadan uyandım. Fakat çok geç...”⁸⁹⁸

Bu rüya anlatısı *Tohum*’un kurulu düzen ve yöneticilere ilişkin tavrını apaçık bir şekilde ortaya koymaktadır. Böylelikle var olan düzenin aksaklıkları olduğuna dair bir intiba okuyucuların nezdinde oluşturulmaya gayret gösterilmiştir. Bu doğrultuda şunu söylemek mümkündür ki *Tohum*’da içerisinde bulunan mevcut düzenin ıslah edilmesi gerektiği düşüncesi okuyucuya iletilmektedir.

Güncel politikanın bir unsuru olmamayı kendisine düstur edinmiş *Sancak*’ta dönemin yöneticileri ve izledikleri politikalar gündeme taşınarak eleştirel bir söylem ortaya konulmuştur. Eleştirinin dili bazen tahfif edici bir boyuta dahi ulaşmıştır. Bu doğrultuda örneğin *Sancak*’ın ikinci sayısında yer alan “Jet Uçaklı Bakan’dan Bir Ricamız” isimli yazıda Posta ve Telgraf Teşkilatı Genel Müdürlüğü’nün işleyişine dair bir şikâyet dile getirilmiş ve hizmetlerin zamanında yerine getirilebilmesi hususunda “Jet Uçaklı Bilgiç” olarak tasvir ettikleri bakanın düzeni tesis etmesi talep edilmiştir.⁸⁹⁹ Yazının başlığından da anlaşılacağı üzere talep ve eleştiri tahfif edici bir dil kullanılarak ortaya konulduğu gibi aynı zamanda yazının “Kadıköylü Körkadı” mahlası kullanılarak yayınlanması bu tutumun bir devamı mahiyetindedir.

⁸⁹⁸ Vehbi Sınmaz, “Fakat Çok Geç”, *Tohum* 2 (Kasım 1963), 30. Bu yazı, *Fedai*’nin 33. sayısında da neşredilmiştir. Vehbi Sınmaz, “Fakat Çok Geç”, *Fedai* 33 (Temmuz 1966), 13.

⁸⁹⁹ Kadıköylü Körkadı, “Jet Uçaklı Bakan’dan Bir Ricamız”, *Sancak* 2 (Ocak 1968), 18.

Dönemin mevcut yönetimini devlete istikamet vermek hususunda yetersiz bulan *Sancak*'ta⁹⁰⁰ devlete yönelik eleştirel tutum ve var olan sistemden duyulan rahatsızlık şu şekilde dile getirilmiştir: “Nice yıllar bu gemi bir limanda demirli.. Sadece sağa sola yalpa vurup duruyor.. Kocaman teknesi çürüyüp sular istilâ etmeden onu sağduyu istikametinde hareket ettirecek mehâretli bir kaptan-ı derya bekleniyor.. Ne yazık ki O'nun sâdik habercileri bile ufukta görünmüyor..”⁹⁰¹ Bu ifadelerle yalnızca mevcut yönetim yetersiz bulunmamış aynı zamanda yönetimi hakkıyla yerine getirebilecek kişilerin bulunmadığına da işaret edilerek, gelecek için ümitvar olunmadığı vurgulanmıştır.

İdarecilerin yalnızca yönetim için yetersiz oldukları değil aynı zamanda samimi olmadıklarına da dikkat çekilmiş, bir yandan dindar gözükrken diğer yandan dini umursamaz fiiller gerçekleştirdiklerine dair kanı, onların siyasi bir pozisyon sebebiyle dindar görüntüsü verdikleri fikrini oluşturmuş ve bu durum samimiyetsizliğin delili olarak okuyuculara sunulmuştur:

“Hacı Bayram camiinde Bayram namazı kılıp da binbir memleket derdini bir kenara iterek-gece sabahlara kadar balo meclislerinde eğlenip viski yudumlayacak kadar bol vakit harcayan, ondan sonra da «mamur ve müreffeh Türkiye» hayaliyle milleti avutacağını sanan gafil idareciler. O kimseler ki; her gün hak'dan adâletten, hukuk ve faziletten dem vururlar da kesin delillerle ortaya serdiğiniz ibretâmiz zulüm ve haksızlıklar karşısında dut yemiş bülbül kesilirler.”⁹⁰²

Bu ifadeler yalnızca yöneticilerin dindar olmadıkları değil aynı zamanda dinin devlet yöneticileri tarafından toplum önünde dindar bir profil çizilmesi maksadıyla araçsallaştırıldığı vurgusunu taşımaktadır. Bu doğrultuda dönemin yöneticileri dinî hassasiyetler gütmeye değil dinî hassasiyetler güdüyormuş gibi görünme gayretinde olmakla eleştirilerek onların neden yönetme istidadına sahip olmadıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Burada yöneticilerin dindarlıklarının yalnızca siyasal amaçlara hizmet etmesi ve bu şekilde toplum nezdinde bir itibar oluşturulmasına yönelik olması, rıza üretilmesi hususunda dinin araç haline getirildiğinin ileri sürüldüğü Gramsciye anlaşıya benzerlik arz etmektedir. Sergilenen bu eleştirel tutum, Türk siyaset düşüncesinin yöneticiye itaat meselesiyle ilgili kabulleri hatırlandığında geleneksel fikriyattan kopulduğunu ortaya çıkarmaktadır.

⁹⁰⁰ Ülke yönetimini elinde bulunduranların yetkin kimseler olmadığına dair görüş, “Devlet kuşu, fazilet erbâbının değil; kötülükleriyle ün salmış olanların başında dolanıp durur..” şeklinde beyan edilmiştir. Sancaktar, “Dur!..”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 13.

⁹⁰¹ “Türkiye’de İrtica var mı?”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 3.

⁹⁰² “Öyle bir devre geldik ki..”, *Sancak* 9 (Mayıs1968), 3.

Sancağ dergisinde yönetim mekanizmasındaki aksaklıklar ve yönetimin eksikliği hususunda, yöneticilerin toplumun bir üyesi olduğunun altı çizilerek, yöneticileri var eden toplumun bu noktadaki sorumluluğuna dikkat çekilmiş, böylelikle eleştiri iki yönlü bir mahiyete bürünerek hem yönetim hem de yönetilenlerin mesuliyetine işaret edilmiştir.

“«Kusurlu dediğimiz şu İdareciler kimlerdir?» Saltanat, Tanzimat, Meşrutiyet, Cumhuriyet, Tek Parti, Çok Parti, Demokrasi, Millî Birlik, Koalisyon şu veya bu Parti devri adı altında senelerden, hattâ asırlardan beri başımızdaki İdareciler mütemadiyen değiştiğine ve bunlar –gökten inmeyip, gümrükten ithal malı diye geçmeyip- doğrudan doğruya kendi içimizden, aramızdan yetiştiğine, bizden ayrı varlıklar olmadığına göre kusur ve kabahati kendimizin dışında aramamak lâzımdır. Bu hakikati esasen bundan 14 asır önce Allahın Elçisi «Siz nasıl iseniz, öylece idare olunursunuz» sözüyle bildirmiş olup, cemiyette görülen kusurlardan dolayı kabahat ve mes’uliyetin kendimizde olduğunu kabul etmek gerekir. İdareci, idare edilen, âlim, cahil, memur, asker ...din adamı, politikacı diye adlandırdıklarımız hakikatte aynı hamurun parçalarıdır; yâni bizleriz.”⁹⁰³

Sancağ’ta yönetime dair dile getirilen eleştiriler bazen doğrudan bir şahsı hedef almıştır. Cumhuriyet’in kurulduğu ilk dönemden itibaren Türk siyasetinin önemli isimlerinden biri olan İsmet İnönü’nün sağ cenahı hedef alan,

“«Hepsinden tehlikelisi, kültür sahasında ve umumi terbiyede aşırı sağın ihtiyatsızca ve mütemadiyen teşvik edilip korunmasıdır. ...Dünyanın bugünkü ihtiyacı ortadayken bizdeki aşırı sağın, BEŞ ASIR ÖNCEKİ İLİMLE yetinip o devrin TAASUP ve SALDIRI (?) zihniyetini bugünün ilmine, öğretmenine ve ilim müesseselerine tatbik etmeğe kalkışmasında mahzur olmayacağını zannetmek, BEŞ ASIR EVVELKİ TAASUP, İRTİCA VE CEHALET vasatından medet ummak demektir...»”⁹⁰⁴

şeklindeki ifadelerine yer verilen *Sancağ*’ta bu ifadelerin muhatabının doğrudan İslam dini ve müntesipleri olduğuna “Onun en ileri hücumu dâima İslâm âlemine ve müslümanlardır.” denilerek işaret edilmiştir.⁹⁰⁵ İnönü’nün irtica vurgulu söyleminin tenkit edildiği yazının sonunda ise “...artık onu millet, kendi harim-i ismetinden tamamen tasfiye edecektir. Yeni devre seçimleri Türk milleti için inşallah hayırlı ve uğurlu olur.” temennisine yer verilerek, bir anlamda hoşnut olunmayan siyasi erkin değişmesi için radikal bir yol yerine, demokrasinin çizdiği sınırlar içerisinde, seçimler vasıtasıyla bir değişimden yana olunduğu ortaya konulmuştur.⁹⁰⁶

“Rakamların Diliyle Ana Davalarımız” isimli yazıda hukuk düzeninden istenilen neticenin elde edilemediği, herkesin birbiri ile davalı olduğunun dile getirildiği bir

⁹⁰³ Kemâleddin Nomer, “Mes’uliyet”, *Sancağ* 3 (Ocak 1968), 3.

⁹⁰⁴ MİM-CİM, “Mimcim’den iğneler: İnönü Tehlikesi”, *Sancağ* 4 (Ocak 1968), 9.

⁹⁰⁵ MİM-CİM, “Mimcim’den iğneler: İnönü Tehlikesi”, 9.

⁹⁰⁶ MİM-CİM, “Mimcim’den iğneler: İnönü Tehlikesi”, 9.

ortamda adalet sisteminde yapılacak yeniliklerin bir anlam ifade etmeyeceği üzerinden adalet meselesi ele alınmıştır. “...memleketi baştan başa modern hapishanelerle donatsanız, fertlerinin kahir bir ekseriyetinin birbiriyle dâvalı olduğu ifade edilen bir cemiyette bu tedbirlerinizin mâna ve pratik faydası nedir? Bu hal, nüfusunun yarısı zafiyete düçar olmuş bir topluluğu prevantoryumlarda tedaviye benzemez mi?” cümleleriyle bu durum ortaya konulmuştur.⁹⁰⁷ Modernleştirici yöntemlerin bir çözüm yolu olmadığı ifade edildiği yazıda hukuk sisteminin başka ülkelerden alınmış olmasının asıl sorun olduğuna vurgu yapılmış, öz kaynaklardan neşet eden kanun yapım sürecine gidilmesi ve ayrıca suç işlenmesinin önlenmesine yönelik çaba sarf edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.⁹⁰⁸

“...fertleri, hastalığa yakalanmadan önce maddî manevî koruyucu bütün tedbirleri almalısınız ki, müsbet bir netice hasıl olsun. Mahkemeler tedaviye sevk edilen hasta bulamasın, hapishaneler onbinlerce zavallı ile dolup taşmasın.. Bilâkis hastasız, sinek avlıyan dispanserlere benzesin ki, o zaman Hukuk devletinin tam mânasıyla tecelli edip, adâletin de kemal mertebesine ulaştığını kabul edelim.”⁹⁰⁹

Bu ifadelerden aynı zamanda toplumda suç oranının azaltılması ile gerçek anlamda adaletin tesis edilebileceğine dair bir kanıya sahip olduğu ve hapishanelerde bulunan kişi sayısı neticesinde adaletin ülkede tecelli edip etmediğine ilişkin değerlendirmede bulunulduğu görülmektedir.

Müesses nizam ve yöneticilerine ilişkin eleştirel söylem, *Sancak* kadrosunun kaleminden çıkan metinlerin dışında,⁹¹⁰ Ali Fuad Başgil’in *Komünizme Karşı Mücadele Dergisi*’nde yayınlamış bir yazısının iktibas edilmesiyle de ortaya konulmuştur. Bahsi geçen yazı “Değerli ilim ve fikir adamımız hâlen sağ olsalardı ve bu makalenin de birkaç rakam ve kelimesini çıkarmak suretiyle neşretseydik, bu yazıyı sizler mutlaka şu son aylarda vuku bulan hadisat üzerine kaleme alınmış sanırdınız.”⁹¹¹ denilerek alıntılanmış, böylelikle *Sancak*, Ali Fuad Başgil’i düşüncelerinin tercümanı olarak ortaya koymuş, dergi yazarları kalem oynatmadan mevcut sistem ve yönetimi Başgil üzerinden eleştirilmiştir.

⁹⁰⁷ “Rakamların Diliyle Ana Davalarımız”, *Sancak* 6 (Şubat 1968), 9.

⁹⁰⁸ “Rakamların Diliyle Ana Davalarımız”, *Sancak*, 9.

⁹⁰⁹ “Rakamların Diliyle Ana Davalarımız”, *Sancak*, 9.

⁹¹⁰ Var olan düzenin bozukluğunun çeşitli konular vesilesiyle dile getirildiği *Sancak*’ta bu bozulmaların sebebi şu şekilde ortaya konulmuştur: “Biz ise, bil’akis nizam bozukluğu ahlâksızlıktan doğmuştur diyoruz. Bir de sivri akıllı solcular yüzünden” “«Bozuk düzen»”, *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 9.

⁹¹¹ “Türkiye’de İrtica var mı?”, *Sancak*, 3.

İrtica meselesinin merkeze alındığı yazıda Başgil, “Medenî Kanunun millî hayatımıza, hususiyle aile yuvamıza indirdiği darbeler inkâr kabul eder şeyler midir? Bu kanunun evlenme ve miras sistemleri bu memleketin aile ocağını bombaladığı bir hakikattir.” diyerek Medeni Kanunu toplum yapısını bozduğu gerekçesiyle tenkit etmiş, DP’nin seçimleri kazanmasıyla birlikte yeni bir siyasal sistemin tesis edildiği tarih olan 14 Mayıs’ın arkasında toplumun dindar kesiminin yer aldığını “...yirmi yedi senelik kahîr bir oligarşi ahtapotunu 14 Mayıs darbesiyle söküp atan kuvvet ne partilerdir, ne matbuattır, ne de bir avuç münevver. Hakikatte bu kuvvet, bugün sokak karikatürcülerinin tezyifine uğrayan masum ve dindar kütledir.” şeklinde ifade etmiş ve netice itibarıyla irtica diye adlandırılabilir bir durumun mevzu bahis olmadığını vurgulamıştır.⁹¹² Ayrıca Başgil’in siyasete ilişkin dile getirdiği “İslâmiyette hükümet adamlarının kuvvet ve selâhiyetleri ilâhî kanunun iyilik, adalet ve mes’uliyet kaideleriyle hudutludur. Hükümet ancak bu kaidelere uymak şartı ile ve uydukları nisbette meşru’dur ve itaate lâyıktır.” gibi sözlerin de içerisinde yer aldığı söyleyişler, “Siyasî Vecîzeler” başlığı altında aktarılmıştır.⁹¹³ Burada bunları söyleyenden çok neden bu sözlerin seçilip, iktibas edildiği önem arz etmektedir. Başgil’in bu sözleri üzerinden *Sancak*’ın yönetim, devlet, hükümete dair düşüncelerini anlayabilmek mümkündür.

Siyasal hayata ilişkin eleştiri okları *Sancak*’ta genel itibarıyla iktidarı elinde tutanlara yönelik olmuştur. İç politikadan dış politikaya, ekonomiden eğitime fiili siyasetin tamamından öncelikle hükümetin başındaki isimlerin sorumlu olması, AP’ye yönelik tenkitlerin ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Okuyuculardan gelen mektupların cevaplandırıldığı bir bölümde bu durum, bir okuyucu tarafından dile getirilmiş, *Sancak* ekibi tarafından duruma Adalet Partisi “Bugün ...iş başındadır. Bu milletin ve memleketin mukadderatından birinci derece mes’ul durumdadır.” denilerek karşılık verilmiştir.⁹¹⁴ Toplumsal bozulmaların ve sapmaların çözüme erdirilmesi hususunda faaliyette bulunulması için de yüzlerin çevrildiği ilk merci yönetimi elinde bulunduranlar olmuştur. Bu doğrultuda mevcut yönetime seslenilerek, “Ey medeniyetçi, akılcı, ilerici, bilmem neci geçinen idareciler, mes’ul kişiler, artık uyanınız! İkinci bir cahiliyye gavyasına yuvarlanmakta olan bu cemiyyeti sahte reçetelerle değil, en müessir ilâçlarla

⁹¹² Ali Fuad Başgil, “Türkiye’de İrtica var mı?”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 3-4.

⁹¹³ Başgil, “Siyasî Vecîzeler”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 4.

⁹¹⁴ “Okuyucu Mektupları”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 16.

tedaviye başvurup bir an evvel kurtarınız...”⁹¹⁵ çağrısında bulunulmuştur. Bu durum aktif siyasetin icracılarının var olan toplumsal sorunların çözülmesi hususunda birincil derecede sorumlu tutulduğunu açıkça göstermektedir.

Bir siyasal oluşum ile alakalarının bulunmadığının sıklıkla altının çizildiği *Fedai, Tohum* ve *Sancak*'ta bu dönemde siyaset içerisinde yer alan isimler ve partiler ciddi bir şekilde eleştiriye tabi tutulmuş ve böylelikle mevcut yönetimlerin yetersizliğine işaret edilerek siyasetin ıslahı arayışı noktasında söylem üretilmiştir. İslamcı dergilerin, genel itibarıyla 1960-1970 yılları arasında kurulan hükümetlere yönelik menfi bir yaklaşım içerisinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu doğrultuda dile getirilen eleştiriler, siyasetin ıslah edilmesi talebine dönüşmüştür. Fakat bu durum, hiçbir zaman devlet eleştirisine dönüşmemiş, devlete yönelik müspet bakış muhafaza edilirken hükümetlere yönelik menfi değerlendirmeler ortaya konulmuştur.

4.2.1.3. İslamcı Dergilerde Komünizm ile Mücadele Söylemi

1960'lı yıllarda komünizm ile mücadele hususu gerek devlet eliyle gerek oluşturulan dernekler vasıtasıyla gerekse süreli neşriyat aracılığıyla yürütülen bir mahiyete sahiptir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'nin oluşan yeni dünya sistemi içerisinde siyasal tutum ve tarafgirliğini ABD'nin başında olduğu Batı kanadına intikal ettirmesi ve bu doğrultuda öncelikli olarak 1946'da çok partili hayata geçilmesinin ardından, Truman Doktrini⁹¹⁶ ve Marshall Yardımları⁹¹⁷ çerçevesinde ABD yardımlarını kabul etmesi ve bu kanattaki varlığını resmi bir niteliğe büründürme çabası doğrultusunda Kore Savaşı'na dahil olarak NATO'da kendisine yer bulması, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki pozisyonunu ortaya çıkarmış ve pekiştirmiştir. Bu doğrultuda Soğuk Savaş'ın diğer cephesini ifade eden Sovyetler Birliği ve komünizm ideolojisine karşı gerek siyasal gerekse toplumsal bir mücadele alanı oluşturulması ve toplumun bu unsurlardan muhafaza edilmesi çabası siyasal hayatta ve düşünce hayatında önemli bir yer bulmuştur. İslamcı dergiler de komünizm konusunda toplumu bilgilendirmeyi kendilerine bir görev edinmiş ve sıklıkla tehlike merkezli söylemler ortaya koymuşlardır. Bahsi geçen

⁹¹⁵ “Yerler gökler titriyor!..”, *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 5.

⁹¹⁶ Truman Doktrini hususunda bk. Çağrı Erhan, “ABD ve NATO ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/528-537.

⁹¹⁷ Marshall Yardımları hususunda bk. Erhan, “ABD ve NATO ile İlişkiler”, 1/538-542.

yazılarda komünizmin neliği, komünizm ile nasıl mücadele edilebileceği ve komünizmin milli değerlere olan tehdidine dikkat çekilmiştir. Bu dönemde yalnızca dört sayısı yayınlanan *Diyanet Gazetesi*'nde komünizm hususunda herhangi bir vurguya yer verilmemiştir.

Komünizmle mücadele söylemi dönemin diğer İslamcı dergilerinde olduğu gibi *Fedai*'nin de yayın politikasında kendisine yer bulan bir mesele olmuştur. Bunun yanı sıra *Fedai*'de diğer dergilere nazaran bu mesele hususunda özel bir çabanın da gösterildiğini söylemek mümkündür. “Mücadelemizin ağırlık merkezi, milletimizi tehdit etmeğe yeltenen komünizm üzerinedir.”⁹¹⁸ ifadesiyle ortaya konulduğu üzere komünizm ile mücadele *Fedai*'nin talî unsurlarından biri değil doğrudan aslî meselesi hüviyetindedir. Mücadelelerinin merkezine oturttukları komünizmin tanımlaması ise şu şekilde yapılmıştır: “Komünizm Allahsız metaryalizme dayanan bir doktrindir. Komünizm Allahı, Peygamberleri ve Mukaddes kitapları inkâr eder. Komünizm insanların sadece bir maddeden ibaret olduğunu iddia eder.”⁹¹⁹

Fedai'de komünizm, Peyami Safa tarafından “habis ruh”, “uydurma bir sosyalistlik” olarak nitelendirilmiş ve yeri geldiğinde komünist düşüncesinin solculuk ya da sosyalizm haline büründüğüne işaret edilerek kimliği ve niteliği değişkenlik arz eden komünizm ile devlet tarafından etkin bir mücadelenin yürütülemediğinin altı çizilmiştir.⁹²⁰ Bu anlamda komünizm ile mücadele meselesi *Fedai*'nin devlete yönelttiği bir eleştiri okuna dönüşmüş, milletvekillerinin komünizm tehlikesi karşısında sessiz kalması tenkit edilerek, mücadele namına yapılanlar az bulunmuş ve komünistlere karşı neden etkili bir karşı koyuşta bulunulmadığı sorgulanmıştır.⁹²¹ Devlet radyosu gibi devletin kaynaklarının sol düşünce müntesipleri tarafından kullanılması üzerine devletin duruma el koyması ve milletin bu ıstıraptan kurtarılması talep edilmiştir: “En yüksek merciden istirham ediyoruz. Devlet radyomuza kadar girebilmek cür’etini bulan bu küstah sesi

⁹¹⁸ “Yolumuz”, *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 2.

⁹¹⁹ Mustafa Uzuncaova, “Hâlâ Gaflet içindeyiz”, *Fedai* 35 (Ekim 1966), 15. Komünizm kavramları hususunda *Fedai*'de yayınlanan bir yazı için bk. Yücel İpek, “Komünistlerin Lügatı”, *Fedai* 19 (Şubat 1965), 2.

⁹²⁰ Peyami Safa, “Habis Ruh”, *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 7.

⁹²¹ Kemal Fedai Coşkun, “Bir Milletın tekmil Şeref ve mukaddesatının bütünlüğünü, tehlikeye düşürmekte olan şu korkunç trajedinin karşısında sen ben kaygısına düşüp, gözleri ihtirasla perdelenenler! Lütfen insafa gelip şu necip Millete acıyınız!”, *Fedai* 2 (Eylül 1963), 2. Komünizmle mücadele hususunda devletin yeterince etkin faaliyet göstermediğine ilişkin görüş için bk. Kemal Fedai Coşkun, “Komünist Avı ve 163. Madde”, *Fedai* 30 (Nisan 1966), 3.

lütfen boğunuz. Ecdat kemiklerini titretmekten, vatan evlerinin sakinlerini inlemekten kurtarınız.”⁹²² Komünizm tehlikesine hemen hemen her sayısında dikkat çekilen *Fedai*’nin başyazarı Kemal Fedai Coşkun, bu hususta devlet erkanına “«Memleket, mahut eller tarafından sür’atle komünizme kaydırılmaktadır. Halk, büyük bir endişe ve heyecanla olayları takip etmektedir. Bütün dikkatlerin bu nokta üzerine teksif edilmesini önemle rica etmekteyiz.»” şeklinde bir telgraf yollayarak, mücadelenin devlet eliyle de yürütülmesi talebini dile getirmiştir.⁹²³

Komünist kanadın ülkedeki faaliyetlerinin tamamen hitama erdirilebilmesi hususunda devletin istenilen şekilde hareket etmediğine ve belli sebeplerden dolayı edemeyeceğine kanaat getirilmesinin ardından Kemal Fedai Coşkun tarafından sorunun çözümü için Cevdet Sunay’a hitaben dergide bir mektup kaleme alınmıştır. Bu mektupta öncelikli olarak ordunun önemi ve kutsallığına “Ne zaman «ordumuz» denilse o mübarek kelimenin içimi huşu ile doldurduğunu duyar, kalbimin titrediğini hissederim. Bizim indimizde bu kelime azizdir, mukaddestir.” denilerek vurgu yapılmış, orduya yönelik olumsuz bir söylem kullananların ırkından ve imanından şüphe duyulacağı ifade edilmiştir.⁹²⁴ Bunun ardından komünizm ile mücadele hususunda etkin bir söylem ve eylem ortaya koymadığı düşünülen devlet yöneticilerinin uyarılması talebinde bulunulmuş ve bunun millet açısından oldukça önemli olduğuna işaret edilmiştir:

“...milli bütünlüğümüzün, istiklâlimizin yegâne teminatı olan şanlı Ordumuz uyanıktır. Bu kızıl faaliyetleri adım adım takip etmekte, gözünden kaçırmamaktadır. Buna eminiz. Fakat atalar sözüdür: «Çivi sökülür, izi kalır.» demişler. Senelerden beri kızıl baykuşların bünyemizde meydana getirdikleri tahribatın, tedavisi çok güç olan yaralarını nasıl kapatacağız? ...Diyeceksiniz ki hükûmet vardır. Elbette hükûmet vardır Paşam... Fakat manevi ve iktisadi hayatımızda tahribatını sür’atle geliştiren bu kızıl küfür yobazlarına karşı hükümetimizin almış olduğu tedbirler, kifayetsiz kalmaktadır. Hükûmet bunlarla lâyıki veçhile mücadele edememektedir. ...Şimdi sizlerden Silâhlı Kuvvetlerimizin Kumandanı, Erkânı Harbiye Reisimizin sıfatıyla bazı istirhamlarımız olacaktır Paşam... Acaba mümkün mü, komünizm tehlikesine karşı ilgililerin dikkatlerini çekebilir misiniz? Belki de tehlikeyi tam vuzuhuyla görememekten ileri gelen gaflete düşmüş bir zihniyetin mümessillerini birazcık olsun uyarabilir misiniz? ...Bizler şu kanattayız ki, bir ikaz derecesinde değil, hattâ gayri resmi olarak ilgilileri nazik bir hatırlatmadan ibaret bir uyarmanız bile içtimaî, iktisadi hayatımızda, ferah ve huzurun ilk adımı ve işareti olacaktır.”⁹²⁵

⁹²² Kemal Fedai Coşkun, “Cumhurbaşkanlığına Çekilen Tel”, *Fedai* 5 (Aralık 1963), 17.

⁹²³ “Partilere Çekilen Tel”, *Fedai* 17 (Aralık 1964), 6.

⁹²⁴ Kemal Fedai Coşkun, “Erkânı Harbiye Umumiye Reisi Orgeneral Sayın Cevdet Sunay’a Açık Mektup”, *Fedai* 17 (Aralık 1964), 10.

⁹²⁵ Coşkun, “Erkânı Harbiye Umumiye Reisi Orgeneral Sayın Cevdet Sunay’a Açık Mektup”, 11.

Burada Coşkuner, orduyu açık bir şekilde müdahaleye teşvik etmese de *Fedai*'nin ordunun siyasete akor verici, siyaset üstü ve siyaseti kontrol eden bir unsur olarak tasavvur ettiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Komünizmle mücadele hususunda istenilen neticenin hasıl olmamasının ardından ise Coşkuner, dergide Başbakan Süleyman Demirel'e hitap ettiği bir mektup kaleme almış ve bu konuda hükümeti yetersiz bulduklarını açıkça beyan etmiştir:

“Türkiyenin şu hazin manzarasına dikkat buyurunuz sayın Başkan!. Bugün bu memlekette komünizmin icaplarını müdafaa etmek suç değil, İslâmiyetin icaplarını müdafaa etmek suç haline gelmiştir. İsbatını mı istiyorsunuz? İşte kitapçı vitrinlerini dolduran, gazete köşelerinden taşan marksizme ait çeşit çeşit yazılar, yayınlar.. İşte komünizmin kurucusu Karl Marks'ın, Lenin'in, Nazım Hikmetof'un eserleri.. Bunları alanlar, satanlar takip ediliyor mu? Bunlara mâni olan var mı? Hayır!. Bir yıllık iktidarınızda ancak iki komünist tevkif edilmiş, onlar da onar gün sonra serbest bırakılmıştır.”⁹²⁶

Benzer bir şekilde Zararlı Cereyanlarla Mücadele Komitesi⁹²⁷ de kaleme aldıkları bir raporda komünizmin Türkiye için acil kararlar alınmasını gerektirecek mahiyette bir tehlike arz etmediğini ifade etmesi sebebiyle *Fedai* tarafından tenkit edilmiş ve gaflet içerisinde bulunduğu belirtilmiştir.⁹²⁸ Komünizm ile mücadele konusunda suçlu görülen bir diğer cenah toplumun zengin kesimidir. Komünist ideolojiye karşı mücadele için sahip oldukları zenginliği ortaya koymayan varlıklı kimseler, milliyetçi cenahın güçlenmesine destek olmadıkları ve komünizm ile mücadele için gerekli yardımı sağlamamaları sebebiyle tenkit edilmiştir.⁹²⁹

Komünizmin üstü kapalı faaliyetler aracılığıyla ülkelere sokulduğunun altının çizildiği *Fedai*'de komünist ideoloji müntesiplerinin ne şekilde hareket ettiğine dair bilgiler ortaya konularak toplumda bir hassasiyet oluşturulmaya çalışılmış ve “...komünistler buldukları ve gördükleri yerde başları ezilmedikçe huzur bırakmazlar. Bu dava uğrunda hiçbir fedakârlıktan çekinmemeliyiz.” ifadeleriyle komünistlere karşı verilen

⁹²⁶ Kemal Fedai Coşkuner, “Sayın Süleyman Demirel'e Açık Mektup”, *Fedai* 35 (Ekim 1966), 12.

⁹²⁷ *Fedai*'de Zararlı Cereyanlarla Mücadele Komitesi olarak adlandırılan komitenin “Komünizm ve Faşizm Gibi Demokratik Nizam Aleyhtarı Cereyanlarla Mücadele Komisyonu” olduğunu düşünülmektedir. Bu hususta bk. Meşe, *Türk Siyasal Hayatında Komünizmle Mücadele Dernekleri*, 65.

⁹²⁸ Kemal Fedai Coşkuner, “Zararlı Cereyanlarla Mücadele Komitesi Yanlış Yoldadır”, *Fedai* 24 (Temmuz 1965), 11, 19.

⁹²⁹ Kemal Fedai Coşkuner, “Zenginler!. Türk Milliyetçileri Sizlere Kırgındır!..”, *Fedai* 3 (Ekim 1963), 10-11, 17; Kemal Fedai Coşkuner, “Zenginlerin İhaneti”, *Fedai* 15 (Ekim 1964), 11.

mücadeleye bir dava hüviyeti kazandırılarak, meselenin kendileri açısından ne kadar ciddi ve ehemmiyetli olduğuna dikkat çekilmiştir.⁹³⁰

Komünizm ile kavgalı olma durumunun bir neticesi olarak *Fedai*'de iki kutuplu sistem içerisinde komünist düşüncenin karşısında konumlandırılmış olan ABD'ye yönelik ılımlı bir tutum sergilendiği görülmektedir.⁹³¹ Bu bağlamda Amerika ile siyasi, askeri alanda yürütülen işbirliklerinden rahatsızlık duyulmadığı açıkça ortaya koyulduğu gibi ABD'nin otuz beşinci başkanı olan John F. Kennedy'nin ölümünün üzüntü ile karşılandığı şu şekilde dile getirilmiştir: “Bir komünist kurşunu neticesinde Mr. Kennedy'nin üfulü ile beşeriyet en mümtaz evladını kaybetmiştir. Bu matem, dost Amerikan milletinin olduğu kadar, hür dünyanın, büyük Türk milletinin de matemidir. Milletimiz, tarihinin hiç bir devresinde yabancı bir devlet adamına bu derece içten üzülmemiştir. Dost Amerika, hür dünya, başın sağolsun!”⁹³² Bu ifadeler bir taziye mesajı olmasının yanı sıra, *Fedai*'nin kendisini hangi cephede konumlandığı ve kimi dost kimi düşman olarak gördüğünün açık bir beyanı hüviyetindedir.

Fedai dergisinde yalnızca komünizm ile değil masonluk faaliyetleri ile de sıkı bir mücadele içerisine girilmiş ve bu doğrultuda masonların faaliyetlerinin yıkıcılığına dikkat çekilmiştir.⁹³³ Yahudilik ile masonluk arasında bir ilişki olduğuna işaret edilen “Farmasonluk” isimli yazıda öncelikli olarak,

“«Bir gün gelecek ki İslâm bağrına hançer saplanmış, yurdunu yuvasını istilâ etmiş, hanumanlarını tahrip ve canlarını kıymış olan İsrail oğulları o zorla yerleştikleri yerden def olup gideceklerdir. Müslümanlarla mücadelelerinde mağlûp ve münhezim olacaklardır. Aldıklarını geri vereceklerdir. Bu savaşlarda taşlar, ağaçlar

⁹³⁰ Ömer Lütfi Bozcalı, “Gafletten Uyanalım”, *Fedai* 10 (Mayıs 1964), 9-10.

⁹³¹ “Hür dünya, ve komünist blok diye, Milletlerin iki kutba ayrıldığı bir devrede, hür dünyanın dolayısıyla onun önderliğini yapan Amerikanın safında yer almış olmamız gayet tabiidir. Bu günkü coğrafi durumumuz ve Sovyet Rusya ile olan tarihi münasebetlerimiz itibariyle bu durum, memleketimizin tek başına müstakil bir politika takip etmesini güçleştirecek, haliyle bizi Amerika ile işbirliğine zorlayacaktır.” Kemal Fedai Coşkun, “Amerika ile Olan İttifakımızın da Bir Sınırı Olmalıdır.” *Fedai* 36 (Kasım 1966), 3. ABD ile kurulan ilişkiler hususunda benzer değerlendirme tarzı için bk. Osman Yüksel Serdengeçti, “Amerika Düşmanlığı”, *Fedai* 23 (Haziran 1965), 3; Coşkun, “Amerika ile Olan İttifakımızın da Bir Sınırı Olmalıdır.”, 2, 22.

⁹³² “Büyük Acı”, *Fedai* 5 (Aralık 1963), 2. John Kennedy'nin 28 Kasım Şükran Günü için hazırladığı beyanamesi *Fedai* dergisinde “ehemmiyetine binaen sütunlarımızda dercediyoruz. Ve bu yazıyı, millî bayram günlerimizde şurada burada bol bol nutuk çekip de Allaha şükretmeyi zerre kadar hatırlarına getirmeyen beylere ithaf ediyoruz.” denilerek yayınlanmıştır. “Müteveffa Kennedy'nin Şükran günü Beyanamesi”, *Fedai* 6 (Ocak 1964), 9. Burada görülebileceği üzere beyanında Kenddy defaten Allah'ı anmasıyla *Fedai* tarafından sanki Müslüman alemin mensubu bir devlet lideri gibi gösterilmiş ve okuyucuların Amerikan zihniyet ve şahsiyetlerine sempati ile yaklaşması temin edilmeye çalışılmıştır.

⁹³³ “Yolumuz”, *Fedai*, 2.

dile gelecek ve müslümanlara şöyle sesleneceklerdir: Ey Allahın kulu, ey Müslüman. Benim arkamda bir yahudi gizlenmiştir. Gel onu yok et.»

şeklinde mealini verdikleri hadise yer verilmiş ve böylelikle masonlar karşısında yürütülen mücadelenin dinî temellerine işaret edilmiştir.⁹³⁴ Mealin hemen sonuna eklenen “(Taşlar ve ağaçlardan murat, bu günkü radyodur.)”⁹³⁵ ibaresi, mücadelelerinin haklılığını ortaya koyma pahasına hadisin, modernist bir çerçevede günümüze uyarlanarak yorumlanma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Cevat Rifat Atilhan da benzer bir şekilde “...Büyük Türk Milletini tarihe gömmek isteyen bazı varlıklar vardır ki bunlar, taâ Fâtih Sultan Mehmet devrinden başlayarak sinsi, kahbece ve nâmert suikastlarla devletin kökünü kurutmak isteyen birbirinden doğma, birbirinden ayrılmaz iki kuvvet: Yahudilik ve Farmasonluk..”⁹³⁶ söylemiyle düşman çemberinin içerisine Yahudiliği dahil etmiştir.

Özet olarak *Fedai* dergisinde komünizmle mücadele birincil öneme sahip bir meseledir. Bununla birlikte mücadele hususunda ihmalkar ve yeterince gayret göstermez şekilde davrandıklarını düşündükleri her kesim eleştirilerin ana hedefini oluşturmuştur. Bu doğrultuda mevcut yönetime karşı eleştirel tavrın bir yönünü komünizm ve diğer zararlı buldukları ideolojilerle mücadele meselesi teşkil etmiştir. Bu durum, derginin muhtelif sayılarının kapağında yer alan manşet ifadeler üzerinden de kolay bir şekilde görülebilir niteliktedir.⁹³⁷

Tohum'da ise “...insanlık saadetini tehdit eden, hür milletlerin istikbaline göz diken, Dünyayı köle, ırgat ve mazlumlar ülkesi haline çevirmek isteyen vahşi bir

⁹³⁴ “Farmasonluk”, *Fedai* 17 (Aralık 1964), 7. Yazının devamında yer verilen şiirde de Yahudilerin çıkarlarına ulaşmak için masonlardan istifade ettiklerine değinilerek Yahudiler ve masonlar arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. Hüseyin Avni Güngörmez, “Masonluk Nedir?”, *Fedai* 17 (Aralık 1964), 8. Cevat Rifat Atilhan da “Farmasonluk, büyük devletlerimizi bir hamlede yıkıp paramparça eden ve elimizde geri kalanını da yok etmeğe gayret eden, yahudi uşağı bir teşekküldür.” diyerek Masonluğun, Yahudilerin hizmetinde olduğuna işaret etmiştir. Atilhan, “İktidar Hastalığı ve Son Hadiseler”, 3. Benzer bir değerlendirme için bk. M. Raif Ogan, “Dünya İmparatorluğu Masonluk”, *Fedai* 38 (Ocak 1967), 11, 22; Hüseyin Avni Güngörmez, “Dünya İnsanlığının En Büyük Tehlikesi Siyonizm ve Farmasonluk”, *Fedai* 44 (Ocak 1969), 6, 15. Masonlukla mücadele kapsamında *Fedai*'de *Türkiye Masonları* isimli kitaptan iktibas yapılarak Türkiye’de mason oldukları ileri sürülen isimlerin listesine yer verilmiştir. “Türk Masonları”, *Fedai* 28 (Şubat 1966), 19.

⁹³⁵ “Farmasonluk”, *Fedai*, 7.

⁹³⁶ Cevat Rifat Atilhan, “Memleketimizi Tehdit Eden Kurtlar”, *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 3.

⁹³⁷ Bahsi geçen kapak yazılarından bazıları için bk. “Ey Türk Uyan!... Kızıl Cennet Dedikleri, İnsan Eti Yedikleri. Uyan Yurdum Artık Uyan! Sel Basmakta Petekleri!..”, *Fedai* 2 (Eylül 1963), 1; “Savulun Kızıl Köpekler! Anadolu İçtimaî Nefs Müdafaasına Hazırlanıyor. Topunuz Bu Çelik Yumruğun İmanlı Pençesinde Ezileceksiniz.”, *Fedai* 25 (Ağustos 1965), 1; “Bizde Komünizmle Mücadele... Ya Birde Kolları Serbest Olaydı!..”, *Fedai* 31 (Mayıs 1966), 1.

emperyalizm...”⁹³⁸ şeklinde tanımlanan komünizm, “Kırk yılı aşan bir zamandan beri insanlığın başına kızıl bir belâ...”⁹³⁹ olarak tasvir edilerek bu ideolojiye müntesip olma halinin bir fayda sağlamayacağı görüşü açıkça ortaya konulmuştur.⁹⁴⁰ “Bugün için ideolojik sahada milli bünyemize musallat olmak isteyen en büyük tehlike hiç şüphe edilemez ki Komünizmden gelmektedir.”⁹⁴¹ şeklindeki ifade ile komünizmin milli bütünlüğü ve değerleri tahrip edici yönü olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda komünizm farklı ideolojiler arasında zarar verme potansiyelini en çok taşıyan “...korkunç bir düşünce sistemi...”⁹⁴² olarak nitelendirilmiştir. Komünizm müntesiplerinin, tüm dünyada hüküm sürmek ve herkesi bu ideolojinin bir parçası yaparak, dünyayı komünizm rengine boyamak gibi temel hedefleri olduğu dile getirilmiş, komünist ideolojinin karşılık bulamadığı ülkelerde yıkıcı eylemlerde bulunarak o ülkeyi komünist bir çehreye büründürmeyi talep ettikleri aktarılmıştır.⁹⁴³

Bir kimsenin komünizmi benimseyip benimsememe hali ise *Tohum*'da şu şekilde değerlendirilmiştir: “1- Zeki ve namuslu İnsan Komünist olamaz. 2- Zeki ve Komünist olan namuslu olamaz. 3- Namuslu ve Komünist olan zeki olamaz.”⁹⁴⁴ Ortaya konulan bu kıstaslardan da anlaşılacağı üzere komünist olma hali namuslu ve/veya zeki olmamanın neticesinde gerçekleşebilecek bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda akliselim ve erdemli bir insanın komünizm ideolojisini benimsemeyeceği ve bu ideolojinin ahlaken ve aklen bir sapma olduğu ileri sürülmüştür.

Tohum dergisinde komünizm ile mücadelenin manevi cepheden yürütülmesiyle başarı sağlanabileceği belirtilerek din, gelenek, milli değerler gibi hususlar mücadelenin ana

⁹³⁸ Fehmi Cumalıoğlu, “Komünizm”, *Tohum* 4 (Ocak 1964), 23.

⁹³⁹ İlhan E. Darendelioğlu, “Komünist ve Komünizmin Yegâne Vasfı: Kan ve Yalan”, *Tohum* 1 (Eylül 1968), 13. Komünizmin neliği hususunda *Tohum*'da neşredilen yazılar için bk. Fehmi Cumalıoğlu, “Komünizm”, *Tohum* 2 (Kasım 1963), 7-8; Etem Demirci, “Komünizm”, *Tohum* 5 (Şubat 1964), 25-26.

⁹⁴⁰ “İnsanlara mesut bir Cennet vaat ettiği halde, eline geçirdiği bölgeleri kıpkızıl bir Cehennem haline sokan bu korkunç rejimde, kırk yıldan beri işlenen cinayetlerle teker teker veya kütleler halinde öldürülen insanların hazin akıbetlerini artık bilmeyen ve duymayan kalmamıştır.” Darendelioğlu, “Komünist ve Komünizmin Yegâne Vasfı: Kan ve Yalan”, 13. “İşte komünizm böyledir evlâtlar... Karşıdan susuzluğu giderecek, huzur getirecek üzüm salkımları şeklinde görülür. Ama susuzluğu gidermez. Elde etmek için daha ilk adımda çamura batır insan. Pis kokusu çıkması imkânsız bir çamur üzümüne yaklaştıkça çamur derinleşir. Diz boyu, göbek boyu, göğüs boyu, çamura tüm batma karşılığında yaklaşılan salkımların bulunduğu yerden ötede bir düzlük yoktur. Bu salkımlar çamurdaki hayatın devamı içindir, gerçek hayatın değil.” Mehmet Coşar, “Üzüm Salkımları ve Komünizm”, *Tohum* 29 (Kasım 1966), 14.

⁹⁴¹ Darendelioğlu, “Komünist ve Komünizmin Yegâne Vasfı: Kan ve Yalan”, 13.

⁹⁴² Darendelioğlu, “Komünist ve Komünizmin Yegâne Vasfı: Kan ve Yalan”, 13.

⁹⁴³ Fehmi Cumalıoğlu, “Komünizm”, *Tohum* 1 (Ekim 1963), 5.

⁹⁴⁴ “Üç İmkân”, *Tohum* 1 (Ekim 1963), 13.

unsurları haline getirilmiş, ayrıca güçlü bir ekonominin tesis edildiği bir yerde komünizmin faaliyet gösteremeyeceği, karşılık bulamayacağı belirtilmiştir:

“Komünizmi mağlup etmenin çaresi, maddeten mücehhez olmak kadar millî ve mânevi terbiye ile de mücehhez bulunmaktır. Din, an’ane, mukaddesât, mâneviyatçı milliyetçilik ve bunların yanında iktisadî refah, bir beldeye komünizmin sızmasına engel olacak en kuvvetli ve büyük silâhlardır. Ateşli silâhlara karşı belki oldukça kuvvetli olan Komünistler, mânevi silâhlar karşısında tamamen aciz kalırlar ve mugalâtaya saparlar; çünkü onların mânevi silahları yoktur, yahut varsa da pek yufka ve çürüktür. Muntazam bir mânevi müdafaa karşısında tutunamaz ve gerilerler.”⁹⁴⁵

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Tohum* dergisinde komünizm yalnızca dünyevî yönü bulunan ve bu yönü dolayısıyla bir zayıflık barındıran bir ideoloji olarak ele alınmıştır. Böylelikle belli ahlakî normlara sahip olan kimselerin komünist olamayacağı hükmü verilerek din ile komünizmin aynı potada yer alamayacağı dile getirilmiştir. Komünizmle mücadele hususunda ise yalnızca belli kurumların değil tüm vatandaşların vazifeli olduğu belirtilerek, mücadelenin toplum ayağı inşa edilmeye çalışılmıştır.⁹⁴⁶

Sancak'ta komünizme dair bakış açısının açıkça ortaya konulduğu Ahmed Bayezid ismiyle neşredilen “Kilisenin Siyaseti”⁹⁴⁷ başlıklı yazı, 1963'te *Tohum*'da Afife İffet adıyla kaleme alınan “Demokrasi ve Din”⁹⁴⁸ başlıklı yazıdan bazı bölümlerin kaynak göstermeksizin doğrudan alınarak ve üzerinde çok küçük değişiklik ve eklemeler yapılması suretiyle oluşturulmuştur. Bu durum Afife İffet ismiyle yayınlanan yazıda verilen hükümlerin dönemin İslamcı düşünce dünyasının komünizme dair görüşlerini yansıtmak bakımından temsil kabiliyetinin kuvvetli olduğunu açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda *Sancak*'ta da komünizmin maddeci düşüncenin bir neticesi olarak değerlendirildiği, milli varlık için tehlike arz ettiği ve bu zararlı ideoloji ile mücadele etmek için din, gelenek gibi manevi değerlere başvurmanın yanısıra güçlü bir ekonominin tesis edilmesinin elzem görüldüğünü söylemek mümkündür.⁹⁴⁹

Sancak'ta komünizme karşı yürütülen mücadelenin mahiyeti en açık şekilde yedinci sayıda yer verdikleri 22 Aralık 1962'de Ankara'da gerçekleştirilen mitinge katılanların taşıdıkları pankartlarda yer alan ifadeler üzerinden anlaşılabilir niteliktedir. Bu pankartlarda yazılanlardan bazıları şu şekildedir: “Allah'ımı seven, komüniste hizmet

⁹⁴⁵ Afife İffet, “Demokrasi ve Din”, *Tohum* 3 (Aralık 1963), 24.

⁹⁴⁶ Semahaddin Cem, “Milli Ruhun Sesi”, *Tohum* 22 (Temmuz 1965), 32.

⁹⁴⁷ Ahmed Bayezid, “Kilisenin Siyaseti”, *Sancak* 6 (Şubat 1968), 15.

⁹⁴⁸ Afife İffet, “Demokrasi ve Din”, 24-25.

⁹⁴⁹ Bayezid, “Kilisenin Siyaseti”, 15.

etmez. Ayı derisinden post, komünistten dost olmaz. Demokrasi cennet, komünizm cehennemdir. Demokrasi hayat sesi, komünizm ölüm sesidir. Ezan sesleri yayılan ülkede komünizm yayılamaz. İslâmiyet komünizmi reddeder. Komünizm Allahsızdır! Türk Komünist olamaz!”⁹⁵⁰ Burada komünizm ile dinsizlik arasında bir bağlantı kurulduğu gibi Türkiye’de komünizmin karşılık bulmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca komünizme yönelik karşıtlık İslam üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Komünizm karşıtlığının en sarıh şekilde görülebileceği bir diğer örneği ise Hoca mahlası kullanılarak kaleme alınmış “Bir Baba Olsun da...” başlıklı yazı teşkil etmektedir. Yazıda Sovyet Rusya’da çocukların bir aile müessesesi içerisinde dünyaya gelip gelmediğine bakılmaksızın kimliklerinde babasının kim olduğunun yazılabileceğine dair habere yer verilmiş ve “...Komünizm zaten bir nevi hayvanlık demek olduğuna göre, şu kadar ki bir derece terfi ettikleri, ayılıktan kurtulup eşeklik mertebesine yükselmeğe çalıştıklarını kimlikleriyle de isbat ediyorlarmış.. Bilirsiniz ya; Katıra «Baban kimdir?» diye sormuşlar da o inatla «anam at’tır» cevabını verirmiş..” denilerek yalnızca Komünist devlet ve siyaset anlayışına değil komünist dünya görüşü çerçevesinde şekillendiğini ifade ettikleri yaşam tarzına yönelik eleştiriler de ortaya konulmuştur.⁹⁵¹

Komünizme karşı yürütülen mücadelenin bir ayağını da Türkiye’deki sol cenahla mücadele etmek oluşturmuş, *Sancak*’ta ortaya konulan söylemlerin⁹⁵² yanında eylemde bulunmak suretiyle de sol kesimlerle karşı karşıya gelinmiştir. 25 Şubat 1968’de sol düşünce mensuplarının gerçekleştirdiği mitinge karşılık İslamcı cenah, Milli Türk Talebe Birliği’nin çağrısının ardından Taksim meydanında toplanmıştır.⁹⁵³ Toplumun farklı kesimlerinin katıldığı miting “Solculara karşı yapılan tarihî ihtar...”⁹⁵⁴ olarak

⁹⁵⁰ “Bundan Önce 22.12.1962 Günü Ankara’da İşçilerimizin Komünizmi Tel’in Mitinginde Ellerinde Taşıdıkları Yüzlerce Levhaların Üzerindeki Sözlerden Bir Kısmı”, *Sancak* 7 (Şubat 1968), 11.

⁹⁵¹ Hoca, “Bir Baba Olsun da..”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 10.

⁹⁵² *Sancak*’ın sekizinci sayısında yer alan “Hizaya Gel!” başlıklı şiir, doğrudan sol kesime yönelik bakış açısını ortaya koyarken aynı zamanda her dörtlüğün sonunda “Sağa bak, hizâya gel!” denilerek bir ikazda bulunulmuş ve bu doğrultuda sol kesime istikamet verilmek istenmiştir. Kemâli, “Hizaya Gel!”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 11.

“Yolumuz dost doğru yol..

Nereden çıktı şu sol?..

Yeniden Müslüman ol,

Sağa bak hizâya gel!” Kemâli, “Hizaya Gel!”, 11. Bu şiirde aynı zamanda sol görüşe müntesip olma durumu Müslüman olmamak şeklinde nitelendirilmiş ve sağ-sol arasındaki düşünceye dair tartışma imanı olup olmama meselesi olarak ele alınmıştır.

⁹⁵³ “İstanbul’da, Taksim Meydanında yapılan tarihî büyük mitingden bir görünüş”, *Sancak* 7 (Şubat 1968), 10.

⁹⁵⁴ “İstanbul’da Taksim Meydanında yapılan tarihi büyük mitingden bir görünüş”, *Sancak*, 10.

nitelendirilmiş, katılımcıların bir noktada birleştiği söylem şu şekilde belirtilmiştir: “Dillerdeki parola şuydu: Allaha inananlar! Solcularla mücadele için birleşiniz... Tunç bileklerde taşınan levhalarda yazılmış yeminli sözlerden bir kısmı da şöyle idi: “İslâmda iman, dikkat müslüman, komünizme verme aman. Komünizm zehrine tek panzehir İslâmiyet! ...İşte sana yol evvelâ İslâm ol. ...Allahsız komünistleri Müslümanlar ezecektir..”⁹⁵⁵ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Sancak* dergisinde komünizm ve sol düşünce ile mücadele din temelli söylemler ortaya konularak ve komünist düşüncenin İslam ile tenakuz arz ettiğinin altı çizilerek yürütülmüştür.

Dönemin İslamcı dergilerinden *Tohum*, *Sancak* ve bilhassa *Fedai*'de komünizme karşı yürütülen mücadele bir dava hüviyetinde görülmektedir. Bu doğrultuda toplumda komünizm hakkında hassasiyet oluşturmayı ve milleti tesis eden her şahsı bu mücadelenin bir parçası yapmayı kendilerine vazife edinmişlerdir. Bu söylemler devlet yöneticilerinin eleştirilmesine kapı aralaması açısından ayrıca önem arz etmektedir.

4.2.1.4. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyasetin Bir Cephesi Olarak Ekonomiye Yönelik Söylemler

Her ülkenin iktisadî durumu, iç ve dış politikasını doğrudan etkileyen ve belli hususlarda ona yön veren bir mahiyete sahiptir. Bu doğrultuda iktisadî hayatta bozulmaların yaşanmaya başladığı dönemlerde devlete yönelik eleştirilerde, ekonomi alanında belli bir istikrarın tesis edildiği dönemlerde ise hükümete destekte bir artışın ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bireylerin yaşantısına doğrudan yansıyan ülke ekonomisi, siyaset tartışmalarının da merkezinde yer almaktadır. Ülkenin gidişatına ilişkin tartışmalarda konunun dönüp dolaşıp geldiği yerin ekonomi olması bu anlamda son derece doğaldır. Ülke ekonomisine dair konular *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak*'ın da sayfalarında kendisine yer bulmuş, bu mecmuaları ortaya koyan kadroların benimsedikleri dünya görüşleri çerçevesinde meseleler ele alınmıştır.

Diyanet Gazetesi'nin ilk sayısından itibaren iktisadî hayata doğrudan etkisi olan tarım ve hayvancılık alanlarına yönelik meseleler, alanında uzmanlığa sahip kimselerce kaleme alınan yazılar çerçevesinde ele alınmış,⁹⁵⁶ böylelikle ekonomik kalkınmanın toplumsal

⁹⁵⁵ “İstanbul’da Taksim Meydanında yapılan tarihi büyük mitingden bir görünüş”, *Sancak*, 10-11.

⁹⁵⁶ Bahsi geçen yazılar için bk. Ahmet Baykurt, “Tarım ve Teknik çiftçilik”, *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 13; Hüseyin Turan, “Çiftçilerimizin Çok Kazanmaları İçin Tavsiyeler”, *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 13; Mustafa

ayağının tesis edilmesine gayret gösterilmiştir. Bahsi geçen yazılarda salt bir ekonomi metni olmanın ötesine geçilerek, mesele dinî bir mahiyette ele alınmış böylelikle konu çok boyutlu bir şekilde değerlendirilmiştir. “Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahret için çalış.” hadisinin bir düstur olarak ele alındığı yazılarda, toplumun bu düstur çerçevesinde hareket etmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

“«Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahret için çalış.» hadis-i şerifi gereğince, dünya maişetini temine çalışırken, ilmin, tekniğin en son en yeni metod ve kolaylıklarından faydalanmamız gerektiğini, izah etmeye çalışacağız. Mademki rızkımızı temin için bize çalışmak düşüyor, o halde en kolay ve en teknik çalışma nasıl yapılır, teknik tarım nasıl tatbik edilir, bunu iyi bilmek lâzım, hattâ elzemdir.”⁹⁵⁷

Tarımsal faaliyetlerde bulunurken teknik imkanlardan faydalanmanın bir gereklilik olarak ortaya konulmasının sebebi ise “Tarım, Türkiyemizin bel kemiğidir. Millî kalkınmamız için onun geliştirilmesi, modernleştirilmesi şarttır. Zira: Bu gün hepimizin bildiği gibi Türkiye nüfusunun %70 i tarımla uğraşan çiftçi yani köylü kardeşlerimizdir.”⁹⁵⁸ ifadeleri düşünüldüğünde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*’nde kalkınmanın imkanı tarım faaliyetlerinin verimliliğinin artırılması ile ilişki olarak ele alınmış ve bu doğrultuda çözüm yollarına da yer verilmiştir. Çünkü Türkiye’deki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde yeterince verimli olunmaması hali, geri kalmışlığın ve toplumun fakir kalmasının sebebi olarak görülmüştür:

“Allah, insanlara birçok nimetler bahşetmiştir. Bunların içinde en önemlileri de Orman, Toprak ve Hayvandır. Bunları akla, ilme ve tekniğe göre kullanmasını bilmeyen memleketler iktisaden geri ve fakir kalmıştır. Bu gelir kaynaklarını akla, ilme ve tekniğe göre, kullanan memleketler de iktisaden ileri gitmiş ve zengin olmuşlardır. İşte bizim geri kalmış memleket ve fakir millet olmamızın sebepleri de bunlardır.”⁹⁵⁹

Bu ifadeler yalnızca bir durum tespiti değil aynı zamanda Türkiye’de tarım ve hayvancılık işleriyle meşgul olan şahıslara yönelik iktisadî bir uyarı mahiyetinde değerlendirilmeli ve ülke ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmaya yönelik olduğu dikkatten kaçırılmamalıdır. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*’nde devletin iktisadî alanda yürütmüş olduğu politikalara destek verilerek devletin güçlendirilmesine katkıda bulunmaya

Hacıömeroğlu, “Milletce Fakirliğimizin Sebepleri ve Çareleri”, *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 13; Hüseyin Turan, “Toprak ve Bitki Münasebetleri”, *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 13.

⁹⁵⁷ Baykurt, “Tarım ve Teknik çiftçilik”, 13.

⁹⁵⁸ Baykurt, “Tarım ve Teknik çiftçilik”, 13.

⁹⁵⁹ Hacıömeroğlu, “Milletce Fakirliğimizin Sebepleri ve Çareleri”, 13.

çalışıldığını söylemek mümkündür. Bu durum Türk siyaset geleneğinde dinin devleti tahkim etme vazifesinin apaçık bir örneğini teşkil etmektedir.

Diyanet Gazetesi'nde iktisadî kalkınmayı sağlayacak unsurların ele alındığı bu yazılarda ortaya konulan uyarı ve tavsiyelerle, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde verimliliğin artırılmasına ve böylelikle kalkınma söylemine fikri cepheden destek verildiği görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı neşriyatında devlet mekanizmasının talepleri doğrultusunda toplumun aydınlatılmasına gayret edildiği ve bu istikamette belli konuları gündemine taşıdığı düşünüldüğünde meselenin mahiyeti daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durum Türk siyaset geleneğinde din ve siyasetin iç içe olan yapısının, Diyanet İşleri Başkanlığı ve devlet arasında tecelli etmesinden başka bir şey değildir. Bu anlamda iki kurum arasında tesis edilen ilişkiyi bir geleneğin tezahürü ve devamlığı olarak nitelendirmek mümkündür.

Ülke ekonomisine destek vermek için neşredilen bu yazıların yanı sıra irat edilen hutbeler ve bu hutbelerin *Diyanet Gazetesi* aracılığıyla topluma ulaştırılması da aynı kapsamda değerlendirilebilir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nin 15 Ocak 1969 tarihinde yayınlanan sayısında “İctimaî Yardımlaşma” konulu bir hutbeye yer verilmiş, toplumsal yardımlaşmanın kişiye ve topluma faydasının altı çizilerek “Birbirimizi sevelim. Fakirlere, muhtaçlara, düşkünlere, borçlulara... yardım edelim.”⁹⁶⁰ şeklinde bir telkinde bulunulmuş ve bir anlamda iktisadî kalkınmanın toplumsal ayağı inşa edilmeye çalışılmıştır. Toplum içerisinde yardımlaşmanın tesis edilmesinin ehemmiyetinin vurgulandığı hutbede, yardımlaşmanın “...fitrî ve beşerî bir ihtiyaç...” olduğuna dikkat çekilerek bir anlamda iktisadî politikanın toplum merkezli cephesi ortaya konulmuştur.⁹⁶¹ Din ve devletin birbirini muhafaza ve tahkim eden yapısı, iki müessese arasında birbiriyle uyumlu söylem ve eylemlerin yürütülmesi zarureti kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla yardımlaşma vurgusu yalnızca dinî bir vecibe değil aynı zamanda toplumsal kalkınmanın sağlanmasının bir teminatı hüviyetinde değerlendirilebilir mahiyettedir.

İktisatla alakalı söylemlerde hususiyetle güçlü devlet algısı ortaya konulmuş ve bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan “Filibe Fuarı” başlıklı yazıda bu mesele vurgulanmıştır. Türk sanayicileri tarafından tertip edilen fuarda Bulgaristan Türklerinin

⁹⁶⁰ Zekeriya Kara, “İctimaî Yardımlaşma”, *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 5.

⁹⁶¹ Kara, “İctimaî Yardımlaşma”, 5.

yoğun katılımında bulunduğu dile getirilirken "...Bulgaristan Türkleri, buzdolabı, çamaşır makinası ve diğer sanayi mamûllerini gördükçe şaşırıklarını belirtmiş «Demek Türkiye’de her şey yapılıyor. İftihar ediyoruz» demişlerdir.”⁹⁶² şeklindeki ifadelerle özel olarak yer verilerek Türkiye’nin gelişmişliğine dikkat çekilmiştir. Benzer bir şekilde “Altınca Şilebi” başlığıyla verilen haberde yer alan “Denizcilik Bankası Deniz Nakliyat Şirketi hesabına inşa edilmiş olan bu gemi ile Deniz Ticaret filomuz biraz daha kuvvetlenmiştir.” cümleleri ile denizcilik sanayisindeki gelişmelere işaret edilerek iktisadî bakımdan güçlü devlet söyleminin devamlılığı sağlanmıştır.⁹⁶³ Dolayısıyla bu dönemde *Diyanet Gazetesi*’nde iktisadî alana ilişkin ele alınan yazıların hem kalkınmaya hem de güçlü devlet algısının tahkim edilmesine katkı sağlamaya yönelik olarak ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

Fedai’de ise iktisadî alanda yaşanan sorunlar "...ekonomimizi yutan..."⁹⁶⁴ şeklinde tasvir edilen masonluk faaliyetleri çerçevesinde ele alınmıştır. "Millet masonların elinde oyuncak olmuş, ekonomik dertlerle kıvranmış, elinden tutan olmamıştır; Ondanmış gibi görünen dalkavuk sözde müslümanların kurbanı olmuştur.”⁹⁶⁵ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere iktisadî alandaki problemler masonların faaliyetleri ile ilişkili görülmüş ve böylelikle sorunun dış kaynaklarına temas edilmiştir. Komünist düzenin tehlikesinin defaten altının çizildiği *Fedai*’de kapitalist sistem de tenkit edilmiş, içerisinde bulunan iktisadî yapılanmanın ıslah edilmesi gerektiği belirtilmiş ve bu doğrultuda milli temayüllere sahip olan yeni bir iktisadî nizamın tesis edilmesinin gerekli olduğu söylenmiştir.⁹⁶⁶

Fedai’de iktisadî kalkınmanın sağlanması hususunda köylerde yapılabileceklerle ilişkin dile getirilen öneriler oldukça önemlidir. Köylerde manevi kalkınmanın sağlanması hususunda din görevlilerinin vazifeleri sıralanırken "Köyde kooperatif kurulmasına önyak olmalı, ziraî ve iktisadî sahada köylüleri aydınlatmalı, yol, su, fidanlama, el sanatları üzerinde teşvik edici rolü bulunmalıdır." şeklinde bir maddeye yer verilmiştir.⁹⁶⁷ Böylelikle din görevlisi iktisadî alanda gerçekleştirilmesi talep edilen kalkınmanın bir

⁹⁶² "Filibe Fuarı", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 16.

⁹⁶³ "Altınca Şilebi", *Diyanet* 1(Kasım 1968), 15.

⁹⁶⁴ Mehmet Akdoğan, "Millî Ekonomimizi Soygunculardan Kurtaralım", *Fedai* 52 (Aralık 1969), 14.

⁹⁶⁵ Akdoğan, "Millî Ekonomimizi Soygunculardan Kurtaralım", 14.

⁹⁶⁶ Akdoğan, "Millî Ekonomimizi Soygunculardan Kurtaralım", 14.

⁹⁶⁷ Enver Tuncalp, "Köy Kalkınmasında Din Adamının Rolü", *Fedai* 40 (Nisan 1967), 8.

parçası haline getirilmiş ve bir anlamda köylülere önderlik etmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Benzer bir şekilde “Eğer kıtlık varsa, köyde yağmur duasına çıkmalı ve çıkmadan köylülere duanın kabulü için tevbe ettirmeli, küsleri barıştırmalı, borçları ödetmeli ve diğer icapları yerine getirmelidir.” ifadesiyle de iktisadî problemlerin çözüme kavuşturulmasında maneviyattan beslenilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁹⁶⁸ *Fedai*’de tatbik edilmesi talep edilen sistemin anahtar kavramı ise “milli ekonomi” olmuş ve milli çıkarların ön planda tutulduğu, ticaret sahasının millileştirildiği bir iktisadî programın uygulanması gerektiğine işaret edilerek ekonomide ıslahın ne şekilde gerçekleştirilebileceğine yönelik söylemler ortaya konulmuştur.⁹⁶⁹

İktisadî alana ilişkin söylemlerde *Fedai*’de hükümetlerin doğrudan hedef alınmaktan ziyade bu hususta hükümete önerilerde bulunulduğu görülmektedir.⁹⁷⁰ Bu durum derginin öncelikli mesele olarak iktisadî alanı görmemesiyle alakalı olarak değerlendirilebilir mahiyettedir.⁹⁷¹ Nitekim daha önce ifade edildiği üzere Türkiye ile alakalı her problemin olduğu gibi iktisadî sorunların kaynağı olarak da masonluğa işaret edilmesi, masonlar ve diğer tehlikeli unsurlarla mücadele konusunda yetersiz olduğu vurgulanan hükümetin dolaylı olarak yeniden eleştirilmesi mahiyetini taşımaktadır. Dolayısıyla *Fedai*’de iktisadî meselelerin, devletin dolaylı olarak eleştirildiği bir alanı teşkil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Tohum’da ekonomiye dair konular,⁹⁷² bir sistem meselesi olarak ele alınmış ve bu doğrultuda mevcut “liberal” sistem, demokrasinin bir gerekliliği olarak kabul edilmiş böylelikle bir anlamda mevcut iktisadî düzende şekli bir değişikliğin talep edilmediği ortaya konulmuştur. “Bugün iktisadî sistemler incelendiğinde en adil bir sistemmiş gibi gösterilmeye çalışılan Sosyalizmin karşısında, Liberalizm halen Demokratik nizamın kaçınılmaz bir iktisadî sistemi olduğu ve tatbik edilemediği memleketlerde tam manasiyle

⁹⁶⁸ Tuncalp, “Köy Kalkınmasında Din Adamının Rolü”, 8.

⁹⁶⁹ Kemal Fedai Coşkun, “İslâmiyet ve Kapitalizm”, *Fedai* 49 (Haziran 1969), 18.

⁹⁷⁰ Getirilen öneriler hususunda bk. Kemal Fedai Coşkun, “Toprak Reformu”, *Fedai* 21 (Nisan 1965), 11, 13; “İktisadî Durum”, *Fedai* 28 (Şubat 1966), 21.

⁹⁷¹ “Memleketimizin hastalığı manevidir. Yol, köprü, baraj inşalarıyla bir refah devleti meydana getireceği hülyasının kuvveden fiile çıkarılabilmesi, ancak manevi hastalığımızın giderilebilmesi hususunda gerekli tedbirlerin süratle alınmasına bağlıdır, önce bir memlekette manevi kalkınma olmadıkça, orada siyasi huzur, iktisadi kalkınma beklenemez...” Kemal Fedai Coşkun, “Bizim Kırgınlığımız Adalet Partisine Değil, Onun Yöneticilerinedir”, *Fedai* 34 (Eylül 1966), 3.

⁹⁷² *Tohum*’da iktisat alanına dair genel tasavvurun ortaya konulduğu bir yazı için bk. Dinçer Baykan, “İktisada Dair”, *Tohum* 42 (Ağustos 1969), 10-11.

yüksek bir yaşama seviyesi meydana getirdiği görülecektir.”⁹⁷³ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere *Tohum*’da eleştirilen mesele iktisadî sistemin şekli değil aksine var olan sistemin gerekliliklerinin hakkıyla yerine getirilmemesi durumudur.

“Liberalist sistem amme menfaatini ilgilendiren, münakale, bankacılık, posta, telgraf, telefon, elektrik v.s. gibi işlerde devletin müdahalesini kabul ederken mukabil fikirlerle karşısına çıkan sosyalizmin gelir inhisarındaki müsaviliği hedef ittihaz etmesi ve maddî istihlal vasıtalarındaki amme mülkiyetine cevaz vermesi bu sistemin ne kadar bir ferdi mülkiyet düşmanı kesildiği göstermektedir ki, böyle bir tutumun bizi komünizmin kucağına itmesi de hatırdan uzak tutulamaz.”⁹⁷⁴

İktisadî sistemler arasında kendilerinin tercihin ne olduğunun açıkça belirtildiği *Tohum*’da dönemin koalisyon hükümetinin yetersizliğine atıfta bulunularak, “güçsüz” bir devlet anlatısı ortaya konulmuş ve halkın içerisinde bulunduğu halin bir an önce çözüme kavuşturulması gerektiği dile getirilmiştir.

“...aylardan beri Türkiye ticaret piyasası felçli bir halde hareketsiz yatıyor. ...Her sahada olduğu gibi, iktisaden çökmüş bir milleti, daha ne kadar ayakta tutabileceğiz? ...salgın üstüne salgın, zam üstüne salgın, zam üstüne zam!... Hükûmetin bildiği ve tatbik ettiği iş bundan ibaret. Hazım-kâr, çilekeş efkârı; gökten ne yağmış ki, toprak reddetmiş? Diyerek; devletin salgınlığına karşı, imanla, azimle, sabırla göğüs geriyor, boyun büküyor. ...Açlık, yoksulluk, bakımsızlık, zâlim bıçağını çekmiş, fakir halk tabanlarının gırtlığına dayanmış; halk ise kendisini bu ıstıraplardan kurtaracak âcil tedbirler bekliyor.”⁹⁷⁵

Bu ifadeler iktisadî sorunlar çerçevesinde hükümet eleştirisinin kapılarının aralandığını açıkça göstermektedir. Özellikle hükümetin yalnızca zam yaptığının iddia edilmesi toplum nezdinde devletin itibarsızlaştırılmasına yönelik bir söylem olarak nitelendirilebilir mahiyettedir. Nitekim “Ülkemizin diğer ülkeler yanında adı “Geri

⁹⁷³ Erdinç Beylem, “Liberalizmin Bugünkü Görünüşü”, *Tohum* 8 (Mayıs 1964), 11. “Bilindiği gibi 2nci Cihan Harbinden sonra Almanya, Batı ve Doğu hükümetleri olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Batıda demokrasi prensiplerine bağlı ve serbest ekonomi sistemini tatbik eden hür Federal Almanya, doğuda sosyalist rejimli ve mutlu bir azınlık tarafından idare edilen, Rus peyki Doğu Almanya Halk (!) Cumhuriyeti vardır. Sosyalizmin bir memleketi ilerleteceği veya gerileteceği hususunda mütereddit olan, fakat biraz akıl, idrak ve vicdan sahibi bulunan her insan, bu iki Almanya’yı mukayese etmek suretiyle müşkülünü kolayca çözebilir. Demokrat ve liberal Batı Almanya’da refah, saadet, servet, huzur, emniyet ve hürriyet vardır. Memleket, son Cihan Harbinde baştan başa yakılıp yıkıldığı halde, şimdi eskisinden daha güzel bir şekilde baştan başa imar edilmiştir. Fabrikalar gece gündüz çalışmakta, yerli işçiler kâfi gelmediği için dışarıdan yüzbinlerce işçi dâvet edilmektedir. Batı Almanya’nın Markı dünyanın en itibarlı parası haline gelmiştir. ...Buna mukabil Sosyalist Doğu Almanya’da ise istihlal düşüktür. İşçinin, köylünün, memurun ve serbest meslek erbabının kazançları ve hayat standartları, Batıya nisbetle geridir. Harpten kalan harabeler hâlâ sırtmaktadır. Para değersiz ve istikrasızdır. ...Geçim sıkıntısı her yerde kendini hissettirmektedir.” Mehmed Şevket Eygi, “Utanç Duvarının mânası”, *Tohum* 9 (Haziran 1964), 12.

⁹⁷⁴ Beylem, “Liberalizmin Bugünkü Görünüşü”, 12. “Sosyalizm, merkezden sola doğru açıldıkça tedricen komünizme doğru giden merhaleli bir fikir sistemidir.” “Sosyalizm Oyunu”, *Tohum* 19 (Nisan 1964), 7. Mülkiyet mefhumu üzerinden meseleye yaklaşan Beylem, hadislere atıfta bulunarak ferdi mülkiyetin korunmasının ehemmiyetine dikkat çekmiştir. Beylem, “Liberalizmin Bugünkü Görünüşü”, 12.

⁹⁷⁵ A. Rahim Balcıoğlu, “KIBRIS ve Halimiz”, *Tohum* 11 (Ağustos 1964), 15.

kalmış ülke”dir.”⁹⁷⁶ şeklindeki beyan doğrudan güçsüz bir devlet anlatısına işaret etmektedir.

İktisadî bunalımların yaşandığına işaret edilen *Tohum* dergisinde bu sorunlardan en çok muzdarip olduğu düşünülen köylülere özel bir yer açılmış, “Türlü idaresizlik, adaletsizlik, bakımsızlık, asayişsizlik ve her türlü soygunculuklarla köylü perişan bir hale gelmiştir. Köylü, ekonomik düzensizliğin yarattığı hava içinde “geçim savaşı” yapmaktadır.”⁹⁷⁷ ifadesiyle köylü kesim üzerinde mevcut hükümetin yetersizliğine dair bir intiba bırakılmaya çalışılmıştır.

Milli vurgular, *Tohum* dergisinde öncelikli olarak köylü kesim olmak üzere toplumun tamamını müşkil hale soktuğu ileri sürülen ekonomik duruma ilişkin değerlendirmelerin yapıldığı yazılarda da kendisini göstermektedir. “...iktisadî gelişme ve sanayileşme hamlelerimizin dönüm noktasına geldiğimiz bir anda meselenin milli bir şuurla incelenerek milli ekonomiye en faydalı olan sanayi grubunu himayesi iktisadi kalkınmamız için bir zarurettir.”⁹⁷⁸ şeklindeki ifade bu vurgunun açık bir örneğini teşkil etmektedir. Milli ekonominin tesisi ve kötü gidişata dur demenin reçetesi ise siyasetçilerin, iktisatçıların ve ahlakçıların birlikte çaba sarf etmelerinin neticesinde ortaya koyacakları nizam olarak saptanmış ve böylelikle siyaset ve ahlak mefhumları arasında ayırım gözetilen bir anlayış ortaya konulmuştur:

“Siyasetçileri ve iktisatçıları, demokratik nizam dahilinde halkın refah seviyesini yükseltme düşünce ve gayretleri meşgul ederken, ahlakçıları da bu gidişe ayak uydurabilecek kıymet sistemleri şuurunu yerleştirebilme meseleleri meşgul edecektir. Sefaletin ahlak bozucu tesirlerine karşı müştereken mesainin tarzı müzakere edilecek; iktisatçılar, siyasetçiler ve içtimaiyatçılar aralarında vazife taksimi yapacaklardır. Devlet ise, ahlak çöküntüsünü sağlayan unsurları bertaraf edecek, maarifimizi milli ahlak telâkkilerine uygun olarak, ilmin çerçevesinde tanzime çalışacaktır.”⁹⁷⁹

Tohum'da ekonomi alanı, devlet eleştirisine açılan kapının anahtarı hüviyetinde olmuş ve bu doğrultuda mevcut yönetimin ülkenin refahını yükseltme hususunda başarısız olduğunun altı çizilmiştir. Bu doğrultuda iktisadî hayatın düzenlenmesi noktasında hayata

⁹⁷⁶ Sıtkı Tekümit, “Köyümüzün Hasreti”, *Tohum* 3 (Aralık 1963), 22. Bu hususta bir değerlendirme için bk. Mustafa Yazgan, “İktisadî İstikrarsızlık”, *Tohum* 38 (Nisan 1969), 6-7.

⁹⁷⁷ Tekümit, “Köyümüzün Hasreti”, 22. Köylü kesimin sorunlarına dikkat çekildiği bir yazı için bk. Timurtaş Uçar, “Köy Yolları”, *Tohum* 25 (Temmuz 1966), 24.

⁹⁷⁸ Sabahattin Zaim, “İthal kontenjarlarının tevzii bakımından Sanayimizin durumu”, *Tohum* 37 (Mart 1969), 13.

⁹⁷⁹ Günvar Otmanbölük, “Ahlak Buhranının Sebepleri”, *Tohum* 4 (Ocak 1964), 15.

geçirilmesi gerektiğine inanılan yöntemler ortaya konulmuştur. Hükümetin toprak reformu gibi iktisadî alana ilişkin gündeme getirdiği uygulamalar hususunda ise itidalli bir tutum sergilenmiştir.⁹⁸⁰ *Tohum*'da iktisadî meselelerin hükümet ve devlet merkezli olarak ele alınması ise yönetimin iktisadî sorunları bertaraf etmekte ana sorumlu olarak görülmesiyle doğrudan ilişkilidir.⁹⁸¹

Sancak'da ülke ekonomisine dair eleştirel bakış en açık şekilde Kemaleddin Şenocak tarafından kaleme alınan "Pahalılık üzerine bir dertleşme" isimli yazıda ortaya konulmuştur.⁹⁸² Şenocak bahsi geçen yazısında mevcut hükümetin iktisadî alana dair yürüttüğü politikaların yetersizliğine artan pahalılığı delil olarak göstermiş, toplumun zengin kesiminin de ekonominin mevcut durumunu kavrayamamasından hayıflanarak "tok açın halinden ne anlar" vecizesi ile durumu tasvir etmiştir.⁹⁸³ Yazının sonunda meselelerin çözüme kavuşturulması için halka örnek teşkil edecek kimselerin başa gelmesi gerektiği dile getirilmiş, böylelikle ekonomi temelli eleştirel söylem, yönetimde değişiklik talebine dönüşmüştür.

"Bu memlekette döviz sarfına, para sarfına ihtiyaç hasıl olmaksızın halli mümkün ve elzem mesele ve dertlerimiz var ki... Bunları halledecek babayiğitler ister.. Bunun için de önce kendi nefesine söz anlatıp, kendi kemerlerini sıkmayı başarmış ve böylece milletine imtisal numunesi olmuş liderler ister.. Feragat ve fedakârlık yukarıdan gelirse bir anda neler, neler olmaz..."⁹⁸⁴

"Rakamların Diliyle Ana Davalarımız" başlıklı metinde bazı gıda ve ihtiyaç ürünlerinin 1939-1966 yılları arasındaki ortalama fiyatlarına ve bahsi geçen yıllarda devletin bütçesinin ne kadar olduğuna dair bir tabloya yer verilmiş, tablodaki veriler üzerinden Türk parasının değer kaybettiği sonucuna varılmıştır.⁹⁸⁵ "Devlet eliyle yapılan lüks ve israf harcamalarından şu kadar milyar tasarruf edilecek ve edildi diyen bir idareye kavuşuncaya kadar rakamların bu korkunç belâgati karşısında «Refah devletine doğru (!)» sözleri çocukları oyalayan acıklı bir masaldır vesselâm!." sözleriyle mevcut iktisadî durumdan duyulan rahatsızlık açıkça ortaya konulurken aynı zamanda mevcut hükümet

⁹⁸⁰ Bu hususta kaleme alınan bir yazı için bk. Mustafa Necati Sepetçioğlu, "Toprak Reformu", *Tohum* 15 (Aralık 1964), 4-5.

⁹⁸¹ Mustafa Yazgan, "İdari Hayatımız Üzerindeki Tesbitler", *Tohum* 34 (Kasım 1968), 6.

⁹⁸² Kemaleddin Şenocak, "Pahalılık üzerine bir dertleşme", *Sancak* 7 (Şubat 1968), 8.

⁹⁸³ Şenocak, "Pahalılık üzerine bir dertleşme", 8.

⁹⁸⁴ Şenocak, "Pahalılık üzerine bir dertleşme", 8.

⁹⁸⁵ "Rakamların Diliyle Ana Davalarımız", *Sancak* 4 (Ocak 1968), 12.

ile halkın refah seviyesinin arttırılmasının imkanı olmadığına dikkat çekilerek, ekonomiye dair hususlardaki eleştiriler üzerinden hükümet tenkit edilmiştir.⁹⁸⁶

İktisadî alana dair hükümete yöneltilen eleştirilerin dili bazen tahfif edici bir mahiyete bürünmüş ve bu doğrultuda mevcut durumdan duyulan rahatsızlık alaycı bir şekilde dile getirilmiştir. Bu minvalde örneğin bazı gıda ürünlerinin Almanya ve Türkiye’deki fiyatlarının karşılaştırılması üzerinden çıkarımda bulunulduğu “Enerjik Hükümetimizi Tebrik!” başlıklı yazıda “...geleceğe lüzum kalmaksızın yurdumuzu Almanya seviyesine ulaştıran, hatta pekçok sahalarda o merhaleyi ...aştıran, sadece «mamur ve müreffeh Türkiyemizi (Hâşâ) yaratmakla» (!) çok meşgul demirelli, enerjik hükümet erkânımıza bravo!... deriz.” ifadesi ile mevcut duruma dair alaycı yaklaşım ortaya konulmuştur.⁹⁸⁷

Fiyatların pahalılığından dem vurulan bir başka yazıda da evladının istediği muz almamak için alışverişe giden vatandaşın, satıcı ile muz fiyatlarının neden yüksek olduğu hususundaki konuşmasına yer verilmiş ve satıcının bu durumu “«Beyim, bu iş İstanbulda âzami üç kişinin elindedir. İstedikleri gibi fiyat koyuyorlar.» Ne diyelim, Rabbim onlara insaf, idarecilere idrak ve dirayet bizlere de üstün sabırlar ihsan buyursun. İnşallah, bu sene hele şu yarım kiloyu oğlunuz yiye dursun... Ölmez sağ kalırsak biz de iştahımızı ya Almanyaya veya -seçimlerin yaklaştığı- seneye saklarız..” ifadeleriyle aktardığı belirtilerek yönetimde ıslah talepleri tekrar vurgulanmıştır.⁹⁸⁸ “Donma Derecesi” başlığı atılan bir haberde ise dönemin Enerji Bakanı’nın arabasında soğuktan donma tehlikesi atlatmasına ilişkin yapılan haberin sonunda yer alan “...bakan beyin enerjik hareketleriyle kömür hakları (750) kiloda dondurulan yüzbinlerce aile şu kışta kıyamette her gün donma tehlikesi geçiriyorlar, haberi olan var mı?” ifadeleriyle halkın içerisinde bulunduğu hal, *Sancak*’a has üslupla dile getirilmiştir.⁹⁸⁹ Tüm bu örnekler, *Sancak*’ta halkın alım gücü üzerinden devletin iktisadî politikalarının tenkit edildiğini, bu durumun bazen halkın ağzından bazen doğrudan nicel verilere dayandırılarak ortaya konulduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu eleştiriler, mevcut hükümetle sorunların çözümünün mümkün olmadığına dair bir kanının oluşmasına sebep olmanın yanında iktisadî eleştiriler, siyasetin ıslahı için hükümet değişikliği talebini de beraberinde getirmiştir.

⁹⁸⁶ “Rakamların Diliyle Ana Davalarımız”, *Sancak* 4, 12.

⁹⁸⁷ Kadıköylü Korkadı, “Enerjik Hükümetimizi Tebrik!”, *Sancak* 1 (Aralık 1967), 16.

⁹⁸⁸ İstanbullu Vatandaş, “Ateş Bahası!”, *Sancak* 1 (Aralık 1967), 17.

⁹⁸⁹ “Donma Derecesi!”, *Sancak* 3 (Ocak 1968), 11.

Netice itibarıyla *Diyanet Gazetesi*'nde iktisadî meselelerin merkeze alındığı yazılarda devlet politikalarını güçlendirecek toplumsal ve fikrî cephe oluşturulmaya çalışılırken; *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak*'ta yer alan yazılarda mesele yönetim eleştirisine dönüşmüş ve bu doğrultuda siyasetle beraber ekonominin ıslahı arayışları da ortaya konulmuştur. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi* güçlü devlet anlatısını kuvvetlendirmenin imkanını ararken, İslamcı dergilerde mevcut yönetimin yetersizliği vurgulanmıştır.

4.2.1.5. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dış Politikaya Yönelik Algı ve Söylemler

1960'lı yıllarda Türkiye iç siyasetindeki hareketli ve hararetli ortam dış politikada da kendisini göstermiştir. Dönemin en önemli meselesi Kıbrıs sorunudur. Bu husus dönemin İslamcı dergilerinin gündeminde de kendisine yer bulmuş ve mesele farklı boyutlarda ele alınmıştır. Kıbrıs meselesinin ele alındığı yazıların bazılarında devletin söylem ve eylemlerine destek verilirken, bazılarında devletin sorunun çözümü için yürütmüş olduğu politikalar yetersiz bulunmuş ve böylelikle Kıbrıs meselesi, devleti tenkit etmek hususunda bir araç haline dönüştürülmüştür. 1960'lı yılların sonlarında neşredilmeye başlanan *Diyanet Gazetesi*'nin bu dönemde yayınlanan sayılarında ise yayına başlama tarihinin bu meseleden sonraya tekabülü sebebiyle Kıbrıs'a yer verilememiştir.⁹⁹⁰ Bu dönemde *Diyanet Gazetesi*'nde dış politik söylemlerin yer almaması hususunda istisnai bir örnek olarak gazetenin birinci sayısında kendisine yer bulan "Kore'de İslâmiyet" başlıklı bir haber gösterilebilir. "«-Ben Kore'liyim. Bu gün Kore'de üçbin müslüman var. Bizim Müslümanlığı kabul etmemize Türk ordusu sebep olmuştur. Biz Koreli müslümanlar sebep-i hidayetimiz olan müslüman Türkleri mânevî büyüğümüz ve mânevi babamız olarak saymaktayız.»" şeklinde haber metninde yer verilen Kore temsilcisinin bu ifadeleri, Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesinin siyasal sonuçlarının yanında dinî boyutunu ortaya koyması açısından önem arz etmekte ve *Diyanet Gazetesi*'nin din ile iç-dış siyaset arasındaki ilişkiye bakışını da aşikar etmektedir. İç politikayı önceleyen bir yayın çizgisine sahip olduğu söylenebilecek *Sancak*'ta da Kıbrıs meselesi ya da dönemde

⁹⁹⁰ "Kore'de İslâmiyet", *Diyanet* 1(Kasım 1968), 15.

yaşanmış dış politikaya dair bir mesele gündeme taşınmamış, yalnızca dünya çapında meydana gelen haberlere yer verilmiştir.⁹⁹¹

Türk dış politikasının en önemli meselelerinden birini teşkil eden Kıbrıs meselesi, *Fedai*'de Yunanistan'a bırakılan on iki ada ile ilişkili olarak gündeme getirilmiştir. "Adalar davası bu şekilde neticelenmemiş olsaydı, bu gün Kıbrıs diye bir dava olmayacaktı. Bu gün güney sahillerimizden ışıkları görülebilen yeşil ada üzerinde, ta yüzlerce mil uzaktan Yunanlılar hak iddia edebilmişse, bu 12 ada davasının bir neticesidir." şeklinde değerlendirmede bulunularak, adaların Yunanistan'a bırakılmasında payı olanlara yıllardır çözüme kavuşturulamayan meselenin sorumluluğu yüklenmiş ve Kıbrıs meselesi daha önce ortaya konan politikalar ve onların icracılarına yönelik bir tenkit unsuru olarak aktüalize edilmiştir.⁹⁹² Benzer bir şekilde Kemal Fedai Coşkuner de "Ege sahillerine yapışmış gibi, zorla alınıp koparılan inciler, hep bunun içindi. Bütün bunlar, o müstakbel Bizans'ın, Megolaidea'nın temin edilmiş ilk muvaffakiyet halkalarıydı. Elbette sıra Kıbrısa gelecekti ve geldi."⁹⁹³ ifadelerini kullanarak aynı noktaya temas etmiş ve Yunanların kademeli bir şekilde büyük ideallerini gerçekleştirmek için faaliyet gösterdiğine işaret etmiştir.⁹⁹⁴

Fedai'nin altıncı sayısı, kapağında derginin Yunan milletine bakış açısını doğrudan yansıtan, bir Türk atasözü olduğu belirtilen "Domuzdan post olmaz, Yunandan dost olmaz!" ifadesiyle yayınlanmıştır.⁹⁹⁵ Bu bakış açısı Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiye ve sorunlara yönelik bakış açısına da sirayet etmiş ve diplomatik yollarla herhangi bir çözümün kabul görmeyeceği belirtilmiştir. Nitekim Kıbrıslı Türklerin yaşadıkları sıkıntıların sona erdirilmesi hususunda "Fiiiliyat istiyoruz, aktif politika istiyoruz. Kana

⁹⁹¹ Bu husustaki bazı metinler için bk. "İslâm Şûrası", *Sancak* 7 (Şubat 1968), 12; "Vietman-Vietkong", *Sancak* 6 (Şubat 1968), 12; "Yahudi Casusu Alman", *Sancak* 8 (Nisan1968), 10; "İsrail Yerleşmesi", *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 10.

⁹⁹² "Türkiyenin Kilit noktaları olan 12 adayı Yunanlılara nasıl bahsettiler?", *Fedai* 2 (Eylül 1963), 8. Bu yazı *Fedai*'nin yedinci sayısında bir kez daha ufak değişiklikler yapılarak yayınlanmıştır. "Türkiyenin Kilit noktaları olan 12 adayı Yunanlılara nasıl bahsettik?" (Kalb Yaramız)", *Fedai* 7 (Şubat 1964), 15.

⁹⁹³ Kemal Fedai Coşkuner, "Kıbrısta Yunan Mezalimi", *Fedai* 6 (Ocak 1964), 2.

⁹⁹⁴ "...Kıbrıs, Yunanistan için bir başlangıçtır. Kıbrıs onlar için Anadolu'ya bir sıçrama tahtasıdır." Kemal Fedai Coşkuner, "Kıbrıs ve Ayasofya", *Fedai* 27 (Ocak 1966), 12

⁹⁹⁵ "Domuzdan post olmaz, Yunandan dost olmaz", *Fedai* 6 (Ocak 1964), 1. "Yunanlılar her fırsatta vatanımıza göz dikmekten geri kalmadıkları halde, millî mücadele sırasında şehit düşen vatan evlâtlarının kanları kurumadan Yunanlıları dost bilmek ve onları en ziyade müsaadeye mazhar devlet muamelesi yapmak gafleti bizi bugünkü Kıbrıs hâdisesiyle karşı karşıya bırakmamış mıdır?" Ömer Lütfi Bozçalı, "Kıbrıs ve Türk Yunan Münasebetleri", *Fedai* 22 (Mayıs 1965), 6.

kan, cana can istiyoruz!”⁹⁹⁶ denilerek devletten askeri çözüm yollarına yönelmesi talebinde bulunulmuş, gerekli adımların atılması için “...bari şu Kıbrıs işinde biraz cesur, biraz gayretli, biraz da basiretli olsalar...”⁹⁹⁷ ifadeleriyle devlet adamlarına telkinde bulunulmuştur. Böylelikle sorunun çözümü hususunda güç kullanımının bir gereklilik olduğuna işaret edilmiştir. Bu doğrultuda Kıbrıslı Türklerin sistematik olarak maruz kaldığı olumsuz muamelelere karşı Türkiye’nin diplomatik yöntemlere başvurmasının Türkiye için istenilen neticeyi getirmediği belirtilerek, sorunun BM aracılığı ile çözüme kavuşturulmasının devlet tarafından bir başarı olarak kabul edilmesi eleştirilmiştir.⁹⁹⁸

Fedai’de devletin Kıbrıs meselesinin çözümüne ilişkin yürüttüğü politikaların karşılık bulmamasının sebebi ise geçmiş dönemlerde uygulanan yanlış politikalara bağlanarak, Türkiye’nin gerek doğuda gerek Batı’da yalnızlaşmasının bir sonucu olarak Kıbrıs meselesinin çözümü hususunda çaresiz kalındığı belirtilmiştir.⁹⁹⁹ Yalnız kalma hali aynı zamanda hükümetlerin dost-düşman ayrımını doğru bir şekilde yapamaması ile

⁹⁹⁶ Coşkuner, “Kıbrısta Yunan Mezalimi”, 2. Muhsin İlyas Subaşı da “Vuralım !..” isimli şiirinde askeri güç kullanılmasına ilişkin talebini şu şekilde dile getirmiştir:

“Yeter artık uyanalım, Gürleyelim,

Coşalım.

Düşelim yola.

İnlesin yer-gök.

Çalkalansın Akdeniz.

Kıbrısa dayanalım.” Muhsin İlyas Subaşı, “Vuralım !..”, *Fedai* 9 (Nisan 1964), 19. Yunanlara karşı sert güce başvurma isteği Enver Tuncalp’ın “İntikam Almaya Hazırol Oğlum” isimli şiirinde de kendisini göstermektedir. Bahsi geçen şiir için bk. Enver Tuncalp, “İntikam Almaya Hazırol Oğlum”, *Fedai* 16 (Kasım 1964), 19.

⁹⁹⁷ Cevat Rifat Atilhan, “Lozan mağlubiyeti bize yeter, Kıbrısta bari aynı akibete uğramayalım”, *Fedai* 8 (Mart 1964), 5. Devlet adamlarının yürüttükleri politikalar yetersiz ve hatta Yunanistan karşısında küçük düşürücü olduğunun düşünüldüğü derginin bir sayısının kapağında “Ey Sakarya, Dumlu’nun Şehitleri Uyanın; Gülüncü Olduk Eyvah!. On Paralık Yunanın...” şeklinde ortaya konulmuştur. “Ey Sakarya Dumlu’nun Şehitleri Uyanın; Gülüncü Olduk Eyvah!. On Paralık Yunanın...”, *Fedai* 13-14 (Ağustos Eylül 1964), 1.

⁹⁹⁸ Osman Yüksel Serdengeçti, “Kıbrıs Üzerine”, *Fedai* 9 (Nisan 1964), 4. Uluslararası platformlar aracılığı ile sorunun çözümüne gayret sarf edilmesi Kıbrıs’ta yaşanan sorunları çözüme kavuşturmadığı için uluslararası ittifakların güvenilirliği sorgulanmış ve NATO gibi oluşumlar “çürük pamuk ipliği” olarak görülmüştür. “Cani General Gyani”, *Fedai* 10 (Mayıs 1964), 17. “Birleşmiş Milletler turistlerinden medet umuyoruz.” şeklindeki ifade de Kıbrıs’ta çözüm hususunda BM’nin işlevsiz olduğuna yönelik kanaati gösterir niteliktedir. “Kıbrıs”, *Fedai* 21 (Nisan 1965), 18.

⁹⁹⁹ Cevat Rifat Atilhan, “Yanlış yol, iflâs etmiş siyaset”, *Fedai* 9 (Nisan 1964), 13. Cevat Rifat Atilhan, Kıbrıs meselesi ile birlikte Türk milletinin yanında herhangi bir dost milletin kalmadığı ve her milletin sahip olduğu nüfuz dışında başka bir milletin gücüne güvenemeyeceği bir dönemin yaşandığı nın ortaya çıktığı belirtmiştir. Cevat Rifat Atilhan, “Suratımıza çarpan acı hakikatlar”, *Fedai* 10 (Mayıs 1964), 3. Benzer ifadeler için ayrıca bk. Cevat Rifat Atilhan, “Bu Korkunç Aczin Sonu Nereye Varacak?”, *Fedai* 15 (Ekim 1964), 13. “Birleşmiş Milletler, askerleri ve siyasetiyle bizim için bir garanti değildir. Kendimizin bizzat kuvvetli olması gerekir. Kuvvetli hükümet, milletin itimat ve sevgisini kazanmış hükümettir. Dahilde kendini sevdirememiş otoriteler atom ve hidrojene sahip olsalar dahi zayıf ve kuvvetsizlerdir.” Cevat Rifat Atilhan, “Önümüze serilen acı hakikatlar”, *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 17.

ilişkilendirilmiş ve netice itibarıyla Türkiye'ye destek olma gayretinde bulunanlara sırt çevrildiği, hasımlık güdenlerle ise dostane ilişkiler kurmaya gayret gösterildiği ifade edilmiştir.¹⁰⁰⁰ *Fedai*'de Kıbrıs'a yönelik yürütülen politikalarda ani değişikliklerin yapılması, uygulanan siyasetlerin bir devamlılık arz etmemesi tenkit edilmiş ve bu sürekli değişen politikalar neticesinde Kıbrıs meselesinin yenilgiyle sonuçlandığı ifade edilmiştir.¹⁰⁰¹

“Kıbrısta Türk semtleri iktisadî abluka altına alındı. Baharın, yazın nimetlerinden mahrum edilen kardeşlerimize ...gıda yardımı yapacağımız açıklandı. İlk gün bu yardımın uçaklarla havadan yapılacağını öğrendik, sonraki gün gemilerle yapılacak denildi. Sonraki gün şilebe indi. Daha sonraki gün motora razı olduk. Buyurun İsmet Paşa hükümetinin başarılı politikası... İşte biz Kıbrıs dâvasını böyle kaybettik.”¹⁰⁰²

Genel itibarıyla *Fedai*'de dış ilişkilerin Türkiye'nin çıkarlarına uygun olacak bir şekilde kurulmaması ve bir istikrarın tesis edilememiş olması doğrultusunda başarısız bir dış politika icra edildiği dile getirilmiştir.¹⁰⁰³ Bunun bir sonucu olarak ise dönemin en önemli dış politika meselesini teşkil eden Kıbrıs'ta yaşanan sorunların çözüme kavuşturulmasının bahsi geçen şartlar göz önünde bulundurulduğunda zor olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁰⁴ Bu anlamda dış politika, *Fedai*'nin hükümete eleştiri yönelttiği bir alan haline bürünmüştür.

Hükümetin gerekli görülmesi halinde sert güce başvurup adaya müdahale yapabileceğine dair söylemleri hususunda Osman Yüksel Serdengeçti, “Bizimkiler istedikleri kadar asker çıkarma hakkımız bâkidir desinler.. Artık o hüvelbâkidir... Ruhuna el Fatiha!” diyerek bu müdahaleyi artık mümkün olmayan bir şey olarak nitelendirmiş ve bu yönde bir adım atılmasına ilişkin geç kalındığına işaret etmiştir.¹⁰⁰⁵ Hükümetin hem askeri müdahalede

¹⁰⁰⁰ Cevat Rifat Atilhan, “Yanlış Politika”, *Fedai* 17 (Aralık 1964), 12.

¹⁰⁰¹ Kemal Fedai Coşkun, “Kabus olmaktan ileri geçemiyen bir azınlık İktidarının artık başımızda yeri yoktur”, *Fedai* 15 (Ekim 1964), 11.

¹⁰⁰² Coşkun, “Kabus olmaktan ileri geçemiyen bir azınlık İktidarının artık başımızda yeri yoktur”, 11.

¹⁰⁰³ “Kıbrıs'ın durumu mâlum. Henüz Yunan işgâli altında kara günlerini yaşamaktadır. Batı Trakya'ya gelince buradan gelen haberler en az Kıbrıs kadar düşündürücüdür. ...Bu durumda yirminci asra Türk ırkının mâtem asrı demek yanlış olmayacaktır. Hariciyemiz ise pasif, alâkasız, şahsiyetli bir dış politika takip edebilmekten uzaktır.” “Kıbrıs - Batı Trakya - Doğu Türkistan”, *Fedai* 6 (Şubat 1967), 20.

¹⁰⁰⁴ *Fedai*'de Kıbrıs'a dair var olan problemlerin çözüme kavuşturulamamasının bir diğer sebebi olarak Kıbrıslı Türklerin içerisinde bulunduğu halin Türkiye tarafından içselleştirilememesi görülmektedir. Serdengeçti, “Kıbrıs Üzerine”, 4-5.

¹⁰⁰⁵ Osman Yüksel Serdengeçti, “Kıbrıs Çıkmazı”, *Fedai* 13-14 (Ağustos Eylül 1964), 9. Kemal Fedai Coşkun de Kıbrıs'a askeri müdahale yapılmasının söz konusu olamayacağını şu şekilde ifade etmiştir: “Kıbrıs'a çıkartmalar, askerî müdahaleler artık hayâl olmuştur. Bütün o güzelim fırsatlar su gibi harcanmıştır. Değil Kıbrıs'a müdahale etmek; müddeti biteli ayları bulmuş birliğimizi bile papazın rızası olmadığı için değiştiremeyecek kadar acz içerisine düşmüştür. ...Yunanistan modern silâhlarla mücehhez bir ordusuyla resmen Kıbrıs'a çıkartma yaparken, biz çıkartmayı geç, oradaki birliğimizi dahi

bulunması istenirken hem de buna ilişkin söylemlerin gerçekçi bulunmayarak tahfif edilmesi, Kıbrıs meselesine ilişkin hükümetin tutumunu her halükarda eleştirecek bir yol bulunduğunu açıkça göstermektedir. Meselenin aynı zamanda milliyetçi reflekslerle ilişkili olarak ele alınması da üzerinde düşünülmesi gereken bir diğer husustur. Serdengeçti, devlet tarafından milliyetçi bir dış politika yürütülseydi Kıbrıslı Türklerin karşı karşıya kaldığı durumun zuhur etmeyeceği değerlendirilmesinde bulunarak devlet politikalarında milliyetçi nüansların yer almadığı ileri sürülmüştür.¹⁰⁰⁶

Kıbrıs meselesinin içinden çıkılmaz bir hale gelmesi hususunda *Fedai* dergisinde doğrudan sorumlu tutulan isim İsmet İnönü olmuştur. İnönü'nün seyrini belirlediği politikaların bir çözüm getirmediği gibi sorunu daha da derinleştirdiğini dile getiren Kemal Fedai Coşkun, İnönü'nün tarihi tecrübelerden gereken dersi almadığını belirtmiş ve meselenin halli için işi bilen kimsenin başa geçmesine izin vermesini talep etmiştir.¹⁰⁰⁷ “Memleketi, sonu meçhûl bir girdabın kenarına getirip dayadınız. Dalgalarla sürüklediğiniz gemiyi kurtarın diyeceğim. Fakat dilim varmıyor. Zira, kurtarın dedikçe, dibe gidiyoruz İsmet Paşa... Allah billâh aşkına çekiliniz, şu zavallı gemiyi bir ehline teslim ediniz, İsmet Paşa...”¹⁰⁰⁸ Coşkun'un bu ifadelerinden anlaşılabilen üzere *Fedai*'de Kıbrıs meselesinin mevcut yönetim tarafından çözüme kavuşturulabilmesi hususunda bir ümitsizlik hakimdir.

Fedai dergisinde Kıbrıs meselesinin çözümü üzerinde hususi olarak durulmuş ve Özker Yaşın'ın “Kıbrıs Mektubu” isimli şiirinde yer alan

“Kıbrısım, Yeşiladam, memleketim
En kutsal armağan ecdadımdan,
Seni nasıl bırakırım

değiştirecek cesareti kendimizde bulamıyoruz.” Coşkun, “Kâbus olmaktan ileri geçemiyen bir azınlık İktidarının artık başımızda yeri yoktur”, 10.

¹⁰⁰⁶ Serdengeçti, “Kıbrıs Çıkmazı”, 9.

¹⁰⁰⁷ Kemal Fedai Coşkun, “İsmet Paşa'ya Açık Mektup”, *Fedai* 13-14 (Ağustos-Eylül 1964), 12-13.

¹⁰⁰⁸ Coşkun, “İsmet Paşa'ya Açık Mektup”, 13. “İsmet Paşa: «Hem NATO blokunu, hem Sovyet blokunu bizden uzaklaştıranlar» diye suçladığı, üç aylık yeni bir iktidarı basiretsizlikle itham etmekle kendisini çok komik bir duruma düşürdüğünün farkında mıdır? ...Madem ki kendileri basiretliydi de üç senelik devri iktidarlarında Kıbrıs için lehimizde ne gibi bir başarı kaydetmişlerdir? Tek olsun gösterebilirler mi? Anlaşmaların sarih hükmüne dayanarak kanlı Noel'in sabahında en kolay şekilde adaya müdahalemiz mümkünken bundan sarfınazar etmiş olan kendileri değil miydi? Kıbrıs önlerinde demirleyen savaş gemilerimize «geriye dön!» emrini veren kendileri değil miydi? ...12 Adayı teslim et... Muhteşem bir zaferi git Lozan masasında mağlûp çıkar, sonra da Yunan'ın Kıbrıs'ı bir tümen askeriyle işgâline seyirci kal; bu uyuşuk, taviz üzerine tavizle dolu basiretsiz bir politikadan sonra, şimdi de dön Birleşmiş Milletlerdeki başarısızlık dolayısıyla, üç aylık bir iktidarı, vurabilme politikasının sevinci içerisinde basiretsizlikle itham et!... Hayır, vatanseverlik bu değildir İsmet Paşa!...” Coşkun, “Kıbrıs ve Ayasofya”, 12.

Ey şehitler yurdu vatan!..”¹⁰⁰⁹

şeklindeki dizelerle dile getirildiği üzere mesele emanetin, tarihi mirasın korunması bağlamında ele alınmıştır. Bu doğrultuda sorunun bir an önce çözüme kavuşturulması için daha kestirme bir yol yani askeri yöntemin uygulamaya hemen konulması talep edilmiş ve bu yönde adım atmayan hükümet geç kalmakla itham edilmiştir. Hükümetin sorunu çözüme noktasında yetersizliğinin muhtelif yazılarla dile getirildiği *Fedai*'nin sekizinci sayısının kapağında yer alan “Yavru vatan, nazlı Kıbrıs, yoksa sana elvedâ mı?” şeklindeki ifade de ümitsiz tavrın açık bir temsili hüviyetindedir.¹⁰¹⁰ Burada gözden kaçırılan temel husus çok taraflı ve uluslararası bağlayıcılıkları bulunan antlaşmaların ortada olduğu bir durumda Türkiye'nin sorunun çözümüne ilişkin diplomatik yöntemleri tüketmeden önce tek taraflı olarak hareket etmesinin beklenmesidir. Sorunun bir haysiyet meselesi olarak ele alınması ve bu anlamda olaylara yalnızca duygusal yönden yaklaşılması, uluslararası sistemin devamlılığının temin edilebilmesi için devletlerin karşı karşıya kaldıkları sorunları çözüme hususunda belli davranış kalıplarına uyması gerektiğinin göz ardı edilmesine sebebiyet vermiş ve bu düşünce doğrultusunda da devletin attığı her hamle yetersiz kalmakla itham edilmiştir.

“Perdenin birinci devresi 1950 da kapanmıştı. Daima aleyhimize gelişerek 1963 kanlı Noeliyle tekrar açılan facianın ikinci perdesi de Birleşmiş Milletlerin son kararıyla üstümüze çekildikten sonra şimdi iş facianın sonuç kısmına gelmiş, dayanmıştır. Artık hakikatların milletten gizlenecek tarafı kalmamıştır. ...Kıbrıs gidiyor!.. Giden yalnız Kıbrıs değil, Kıbrısla beraber üç bin yıllık tarihimin şerefli sayfalarına ihanet edercesine, bir milletin vakarı, haysiyet ve şerefi de beraber gidiyor. En son deminde eğer hiçbir şey yapamamanın imkânsızlığı içerisinde isek, ey nesiller, ey Müslüman Türk anaları yönünüzü Kâbe'ye dönüp ağlaşınız!..”¹⁰¹¹

Fedai'de dış politikaya dair gündeme getirilen bir diğer mesele Batı Trakya olmuştur. Kıbrıs meselesinden daha önemli olduğu belirtilen Batı Trakya sorunu hususunda güçlü bir dış politika uygulanamadığı ileri sürülmüştür.¹⁰¹² Ayrıca *Fedai*'de uluslararası sistemde giderek yalnızlaştığı düşünülen Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile ilişki kurması gerektiği belirtilmiştir. Bu hususta Türkiye'nin itibarının artırılması için istikrarlı ve gerçekçi bir dış politikanın uygulanması gerektiğinin altı çizilmiş ve bu doğrultuda “Türk soyu” ile ilgilenilecek bir dış politikanın yürütülmesi gerektiğine işaret edilmiştir.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁹ Özker Yaşın, “Kıbrıs Mektubu”, *Fedai* 6 (Ocak 1964), 13.

¹⁰¹⁰ “Yavru vatan, nazlı Kıbrıs, yoksa sana elvedâ mı?”, *Fedai* 8 (Mart 1964), 1.

¹⁰¹¹ Coşkun, “Kıbrıs ve Ayasofya”, 12.

¹⁰¹² “Batı Trakya-Yetim Trakya”, *Fedai* 51 (Kasım 1969), 18.

¹⁰¹³ Ziyaeddin Babakurban, “Orta Asya ile İlişki Kurmalıyız”, *Fedai* 37 (Aralık 1966), 14.

Kıbrıs meselesinin Türkiye nazarında ehemmiyeti ve konunun bizzat Türklükle ilişkisi *Tohum* dergisinde “Kıbrıs meselesi her cephesiyle Türklüğün ve Türk devletinin meselesidir.”¹⁰¹⁴ şeklinde ortaya konulmuştur. Bu ifadeden de anlaşılabilceği üzere Kıbrıs meselesi yalnızca bir dış politika konusu olarak değil aynı zamanda Türklük ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Kıbrıs sorununun temelini teşkil eden Kıbrıslı Türk halkının muhatap olmak durumunda kaldığı saldırılar, yalnızca Türk-Rum milletleri arasında yaşanan çatışma olarak nitelendirilmemiş, bu çatışmanın komünizm ile alakası olduğuna işaret edilmiştir. “9 ay evvel Kıbrıs’da başlayan mücadele, yalnız Türk-Rum mücadelesi değildir. Bu mücadele, İkinci Dünya Harbinden sonra, dünyayı kan ve ateşe boğmak ve böylece dünya hâkimiyetini kurmak isteyen komünistlerin, dünyanın üç hassas noktasında, evvelâ Kore’de, sonra Küba’da ve ondan sonra da Kıbrıs’ta çıkardıkları yangının neticesidir.”¹⁰¹⁵ Meselenin tarafları ise “imanlı-imansız” olarak vasıflandırılmış ve bu doğrultuda “...din farkı gözetmeksizin, bütün imanlı milletlerin çekiç ve orak sembolünü taşıyan komünistlere ve onlara uşaklık eden Kıbrıs Rumlarına karşı birleşmeleri insani bir hareket olur.”¹⁰¹⁶ ifadeleriyle ehl-i kitabla işbirliğinin yapılması gerektiğine dikkat çekilmiş, cihad kavramı revize edilerek var olan dünya sisteminde Türkiye’nin pozisyonuna uygun olduğu tasavvur edilen farklı bir yorumlaması ortaya konulmuştur. Her ne kadar inanç sahibi tüm insanların meselenin çözümü için taraf olmasına çağrıda bulunulmuş olursa da asıl olarak tüm İslam dünyasının desteği beklenmiştir.¹⁰¹⁷

Tohum’da Kıbrıs meselesine ilişkin yürütülen politikaların ne şekilde değerlendirildiğini Nihat Selışık tarafından kaleme alınan “Kıbrıs’tan Yurda” isimli şiirin dizelerinde bulmak mümkündür:

“Ben Lalapaşa’nın hediyesi,
Ben Selim Han’ın nedimesi.

¹⁰¹⁴ Kemaleddin Nomer, “Kıbrıs ve Patrikhanenin Faaliyetleri”, *Tohum* 5 (Şubat 1964), 9. Nomer tarafından Türklük ve Kıbrıs arasında kurulan ilişkinin bir örneğini Cevdet Türkay’ın kaleme aldığı “Kıbrıs’ım” isimli şiirinde yer alan şu dizelerde görmek mümkündür:

“Camii, Mescidi Türk’ün eseri,

Türk kokar toprağı, taşı, heryeri,” Cevdet Türkay, “Kıbrıs’ım”, *Tohum* 5 (Şubat 1964), 8. Kıbrıs’ın Türklere aitliği hususunda benzer bir görüş, şu ifadelerde doğrudan görülmektedir: “Kıbrıs’taki Türk sanat ve mimari eserlerini, adanın her tarafını dolduran Türklere ait hatıraları ve izleri gördükten sonra insanın buraya (Türkün mühür basığı topraklar) diyeceği geliyor.”. Macide Vildan Kunter, “Kıbrıs Hatıraları”, *Tohum* 12 (Eylül 1964), 8.

¹⁰¹⁵ Yusuf Demirağ, “Kıbrıs”, *Tohum* 14 (Kasım 1964), 5.

¹⁰¹⁶ Demirağ, “Kıbrıs”, 5. Buradaki vurgunun Soğuk Savaş esnasında Türkiye’nin konumunu pekiştirir bir niteliğe sahip olduğu da dikkatten kaçmamalıdır.

¹⁰¹⁷ Erdem Akçamlı, “Kıbrıs Türklerinin kimi var”, *Tohum* 8 (Mayıs 1964), 5.

Ben bu ülkenin, Akdenizin bekçisi,
Ben yalnız Türkiyenin sevgilisi sözlüsü;
Mahzun, öksüz KIBRIS'İM...
Sen «at-avrat, silâh verilmez» derdin,
Sen küçük yıldızın fedaisi Hilâl'din.
Sen şeref sözü verdin «Benim olacaksın» derdin.
Sen her zaman güzeldin. Hani beni severdin.
Bana göz koyanlara «sözlüyüm» dedim.
Yıllardır süslendim, seni bekledim.
Canımı, kanımı, malımı verdim.
Bir duvağım kaldı artık. AL BENİ..”¹⁰¹⁸

Türkiye'nin mahremi olarak nitelendirilen Kıbrıs'ı koruma hususunda devlet tarafından yürütülen politikaların yetersiz olduğuna işaret edilen şiirde, “AL BENİ” denilerek aslında meselenin çözümü hususunda adaya askeri müdahale gerçekleştirilmesinin beklenildiği dile getirilmiştir. Bu doğrultuda adada yönetimin tesisi için ortaya konulan çözüm önerilerinin de uygun görülmediğini söylemek mümkündür. Bu minvalde sorunun çözümü için BM'nin bir faydası olmayacağını belirtildiği *Tohum*'da Kıbrıslı Türklerin kurtuluşunun ancak Türk askeri olabileceği Namık Kemal'in “Sana senden gelir, bir işde dâd lâzımsa; Ümîdin kes zaferden, gayriden imdâd lâzımsa.” şeklindeki dizelerine atıfta bulunarak ortaya konulmuştur.¹⁰¹⁹ Bu düşünce doğrultusunda *Tohum*'da Kıbrıs meselesinin çözüme kavuşturulması için askeri müdahalenin tek yol olarak görüldüğü söylenebilir niteliktedir.¹⁰²⁰

““Hazır ol cenge, eğer ister isen sulhü salâh” düsturu, ezeli ve ebedi bir hakikatin ifadesidir. Sulhü temin için sadece onu arzu etmek kâfi değildir; tecavüz eden düşmanı ancak kuvvet ile durdurmak mümkündür. Kuvvetli harbe hazır bulunmadıkça sulh içinde hür yaşamaya, istiklâl ve varlığını muhafaza etmeye imkân yoktur. Tecavüzlere karşı hareketsiz kalmak, mütecavize cür'et veren ve bizatihi sulhü tehlikeye düşüren bir haldir. Makarios papazının bütün cür'et ve küstahlığı Türkiye'nin bidâyette adaya asker çıkarmaması ve ihtilâfi sulh yolu ile halletmek hususunda kararlı görünmesinden ileri gelmiştir. Aylardan beri müzakerelerin, notaların yapamadığını Türk uçaklarının Kıbrıs üzerinde 3 saat dolaşması yapmış ve muvakkat da olsa ateş kesme kararını Makarios'a verdirmiştir.”¹⁰²¹

Adaya askerî bir müdahalede bulunulması için hazırlık yapılması gerektiğine dair temkinli yaklaşıma *Tohum*'da “...Anadolu'nun bir parçası olan ve Anadolu'dan 40 mil

¹⁰¹⁸ Nihat Selışık, “Kıbrıs'tan Yurda”, *Tohum* 7 (Nisan 1964), 9.

¹⁰¹⁹ Kemaleddin Nomer, “Kıbrısta Türk Jetleri”, *Tohum* 12 (Eylül 1964), 4.

¹⁰²⁰ Mehmet Gökalp tarafından kaleme alınan “Bnb. Remzi Tuna'ya” ibaresinin yer aldığı “Nereye Binbaşım” isimli şiirde adaya gerçekleştirilmesinin gereklilik olarak görüldüğü askeri müdahale beklentisi doğrudan yansıtılmaktadır. Bahsi geçen şiir için bk. Mehmet Gökalp, “Nereye Binbaşım”, *Tohum* 12 (Eylül 1964), 5.

¹⁰²¹ Nomer, “Kıbrısta Türk Jetleri”, 4-5.

ötede bulunan KIBRIS adasına karşı yapılacak hareket, bir çıkarma hareketi değil, atlamadır. Atlama için birçok deniz vasıtalarına ihtiyaç yoktur. Atlama, sandallarla, takalarla, motörlerle ve her çeşit deniz vasıtası ile yapılır.”¹⁰²² şeklinde karşılık verilmiş ve bu doğrultuda harekete geçmek için beklenilmesine gerek olmadığı belirtilmiştir. Bu tutum devletin harekete geçmek, adaya müdahalede bulunmak için uygun şartların sağlanması gerektiğine dair görüşüne muhalif bir tavır arz etmektedir.

Kıbrıs Meselesi ile rabıtalı olarak *Tohum*'da ele alınan bir diğer mevzu Türk-Yunan ilişkileridir. İki ülke arasında var olan ilişkinin artık dostluk temelli olarak nitelendirilemeyeceğinin belirtildiği *Tohum*'da Yunanların yeni nesillerine Türk düşmanlığını aşıladığı gibi Türklerin de gelecek kuşaklarına Yunanların dost olmadığını aktarması gerektiği ifade edilmiş ve böylelikle iki toplum arasındaki husumetin kalıcılığının arayışları ortaya konulmuştur.¹⁰²³ Bu yolun dile getirilmesi Yunanistan ile başta Kıbrıs olmak üzere diğer sorunların çözüme kavuşturulmasının diplomatik, barışçıl yollarla mümkün olmadığı kanısının dışavurumu niteliğindedir. Bu anlamda *Tohum*'da Kıbrıs meselesinin çözüme kavuşturulması hususunda askeri yöntemlerin uygulanması yegane yol olarak görülmüş ve bu konuda dönemin hükümeti eleştirilmiştir.

Tohum'da bu dönemde dış politikayla alakalı gündeme getirilen bir diğer husus İslam ülkelerinin yaşadığı sıkıntılı hallerde Türkiye'nin bu ülkelerin yanında yer almadığına yönelik düşüncelerinden doğan eleştirilerdir. Pakistan'ın Hindistan'la mücadelesinde

¹⁰²² Demirağ, “Kıbrıs”, 5-6.

¹⁰²³ Raif Karadağ, “Türk Yunan Dostluğu”, *Tohum* 12 (Eylül 1964), 6. “Kendilerini mirasçısı olarak kabul ettikleri Bizans devletini ihya etmek, Konstantinopolis (Konstantin'in şehri) diye andıkları İstanbul'u almak, Ayasofyaya Haç takıp, Fatih'in yarıda bıraktığı Mukaddes (?) Âyin'i tamamlamak, Trakya'nın diğer kısmını, Anadolu'nun Ege sahillerini Yunan hâkimiyeti altına sokmak, Yunanlılara taassup halinde yerleşmiş, sabit bir fikir olmuştur. Bu mefkureleri için, Türk devletini ve Türk milletini kendilerine yegâne engel olarak gördüklerinden Yunan Maarifinin, Kilisesinin ve Milli politikasının temelini, mihrakını Türk düşmanlığı teşkil eder.” Kemaleddin Nomer, “Megalo İdea”, *Tohum* 13 (Ekim 1964), 5. “Dünya üzerinde hiçbir devlet kendi ülkesi üzerinde, kendi öz varlığına bu derece düşman bir fesat yuvasının varlığına ve faaliyet göstermesine göz yummaz. Türkiye'de ise, buna hem müsaade eder, hem de kendi milletine tanınmaktan çekindiği hak ve imtiyazları kullanmasına ses çıkarmaz. Patrik ve patrikhane sırf kendisini Bizans devletinin varisi saydığı, bu dâvayı yaşatmak ve Yunan Milletine her an hatırlatmak için Türk Toprakları üzerinde bulunmakta ve kendine tabi insanların yaşadığı topraklara gitmemektedir. Kuvvetle başarılacak, neticelerin hile ile kazanıldığına tarih daima şahadet etmektedir. Mümeyyiz vasıfları hilekârlık olan Yunanlıların «TAHTA AT»dan nasıl faydalandıkları, kuvvetle alamadıkları Truva şehrini ...dostluk nişanesi olarak bıraktıkları Tahta At'ın içinden bir gece çıkardıkları askerlerle nasıl hile ile ele geçirmeğe muvaffak oldukları meşhur ve malûm bir tarihi vâkiadır. Fakat maalesef lâyıkiyle bilinmeyen bugünkü vâkıa ise, Yunanlıların Tahta At'ının Fener Patrikhanesi olduğudur. Truvaya bırakılan Tahta At ile İstanbul'a bırakılan Patrikhanenin fonksiyonu arasında tam bir benzerlik vardır. Tahta Atı yurt dışına atmamak, ne cesaret, ne de akıllılık teşkil eder. Tarihten ibret alınmazsa, tekerrür etmesine hayret etmemek gerekir.” Kemaleddin Nomer, “Patrikhane”, *Tohum* 14 (Kasım 1964), 11.

Pakistan'ın zor durumda olduğuna dikkat çekilmiş ve Türkiye'nin söylemde kalan yardımlarının maddiyata dökülmesi, bu doğrultuda asker göndermesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰²⁴ Türk milletine de bu hususta görev düştüğünün belirtildiği bildiride bu yönde başarılı adımlar atılması halinde Türkiye'nin İslam ülkelerinin lideri konumuna gelebileceğine dikkat çekilmiştir.¹⁰²⁵

Uluslararası sorunların çözümü hususunda öncelikli olarak diplomatik yolların tüketilmesi, sorunun tarafı olan devletlerin içerisinde buldukları ittifaklar ve bağlı buldukları antlaşmalar çerçevesinde önem arz etmektedir. Bu anlamda modern uluslararası sistemde öncelikli olarak uluslararası uzlaşma yollarının denenmesi son derece olağandır. Kıbrıs meselesinin çözüme kavuşturulması hususunda da Türkiye'nin taraf olduğu bağlayıcılığı bulunan Garantörlük Antlaşması¹⁰²⁶ söz konusudur. Dolayısıyla Türkiye'nin sorunu ortadan kaldırmak için taraf olunan antlaşmaya riayet etmesi önem arz etmektedir. Bu doğrultuda gün geçtikte adada Kıbrıslı Türklerin karşı karşıya kaldığı problemler bir an önce adaya müdahale yapılması isteğini doğurmuş olsa da bu kararın alınması ve uygulanması, taraf olunan uluslararası antlaşmalar ve mensubu olunan uluslararası örgütlerin kurallarına riayet etmesi gereken bir devlet açısından kolay değildir. Dolayısıyla *Fedai* ve *Tohum*'un Kıbrıs'a yönelik ortaya koymuş olduğu söylemleri kalbe hitap etse dahi belli kurallar vasıtasıyla varlığını devam ettiren uluslararası sistem ve uluslararası hukuk açısından akla hitap etmediğini söylemek mümkündür.

4.2.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dinî ve Toplumsal Hayata Yönelik Söylemler

Bireylerin din tasavvurunun dini anlama ve pratiğe dökme şeklini belirlerken aynı zamanda toplumsal yaşantısına da doğrudan istikamet verdiği söylenebilir. Bu anlamda din tasavvuru yalnızca dini yaşama tarzıyla ilişkili değil bireyin tüm yaşam pratiklerini

¹⁰²⁴ İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti – Türkiye – İmam Hatip Okulları Mezunları Dernekleri Federasyonu İstanbul İcra Komitesi Başkanlığı, “Bildiri”, *Tohum* 23 (Ağustos 1965), 15.

¹⁰²⁵ İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti – Türkiye – İmam Hatip Okulları Mezunları Dernekleri Federasyonu İstanbul İcra Komitesi Başkanlığı, “Bildiri”, 15.

¹⁰²⁶ Garanti Antlaşması hususunda detaylı bilgi için bk. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Garanti Antlaşması Zürich, 11 Şubat 1959)” (Erişim Tarihi 1 Temmuz 2020). Kıbrıs'ta sorunların çözümü hususunda BM'nin arabulucu rolüne ilişkin bk. Sibel Akgün, “Kıbrıs'ta Birleşmiş Milletler Arabuluculuğu ile Siyasal Çözüm Modelleri ve Analizi”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5/11 (Kasım 2018), 89-107.

etkileyen bir hüviyete sahiptir. Dini hayatın toplumsal hayattan ayrılmasının mümkün olmaması hali, bu bölümde dinî ve toplumsal hayata yönelik söylemlerin birlikte tetkik edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda bu bölümde *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak*'ta din, din tasavvuru, dinî eğitim ve toplumsal yaşantıya dair söylemler tetkik edilecektir.

Modern Türkiye'de dinî hayatı tanzim etmekten sorumlu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın öncelikle halkın dinî inanç, yaşam ve pratiklerini doğru şekilde yönlendirme vazifesi doğrultusunda neşrettiği *Diyanet Gazetesi*'nde, gayet tabii bir şekilde toplumun namazın farzları gibi en temel dinî meselelerde aydınlatılmasına gayret edilmiş ve bu anlamda iman ve ibadet başlıklarına ayrılan "Din Bilgisi" serlevhalı bir bölüme yer verilmiştir.¹⁰²⁷ Bu sütun altında iman, ibadet gibi dini kavramların anlamlarına, bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkilerine, temizlik, abdestin farzları ve sünnetleri gibi meselelere yer verilmiş,¹⁰²⁸ böylelikle topluma kapsamlı ve herkesin anlayacağı şekilde dinî bilgi aktarılarak halkın alternatif dinî söylemler karşısında bilinçlendirilmesi sağlanmıştır. Ayrıca bu köşede yer alan yazılarla, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hayatın İslam'a göre anlamlandırılması ve yaşanması hususunda halka dinî hüviyette bir mihmandarlık yaptığı görülmektedir. Dolayısıyla doğrudan İslam'ın inanç ve ibadet esaslarını ortaya koyan bir köşe olmasına rağmen, bu köşenin bir anlamda toplumun düşünce dünyasını ve yaşantısını da muhafaza edip şekillendirmeye yönelik bir mahiyeti olduğu söylemek mümkündür.

Halkın dinî bilgi ve pratikleri doğru şekilde öğrenebilmesi amacıyla temel dinî bilgilerin ortaya konulduğu bu köşe dışında Peygamber Efendimiz'in hayatının anlatıldığı,¹⁰²⁹ "Kur'ân-ı Kerîm Meali" başlığı altında "Diyanet İşleri Başkanlığınca teşkil edilen salâhiyetli hey'etçe hazırlanmıştır." ibaresiyle *Kur'an-ı Kerim*'deki çeşitli sure ve ayetlerin meallerinin verildiği,¹⁰³⁰ "İslâm Büyükleri" başlığı altında ise Hulefâ-yi

¹⁰²⁷ Süleyman Ateş, "Din Bilgisi", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 2, 14; Süleyman Ateş, "Din Bilgisi", *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 2; Süleyman Ateş "Din Bilgisi", *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 2; Süleyman Ateş, "Din Bilgisi", *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 2.

¹⁰²⁸ Ateş, "Din Bilgisi", 2.

¹⁰²⁹ Bahsi geçen bölümde neşredilen yazılar için bk. M. Asım Köksal, "Peygamberimizin Şemali", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 2; M. Asım Köksal, "Peygamberimiz (S.A.S.)in Doğumu ve Soyu", *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 2; M. Asım Köksal, "Peygamber (S.A.S.)in Soyu ve Pederlerinin Vefatı", *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 2; M. Asım Köksal, "Peygamberimizin Künyeleri ve Süt Anneye Verilmeleri", *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 2.

¹⁰³⁰ Bahsi geçen bölüm için bk. "Fâtiha Sûresi", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 7; "Bakare Sûresi", *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 7; "Bakare Sûresi", *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 7; "Bakare Sûresi", *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 7.

Râşidîn'in hayatına dair bilgilerin aktarıldığı bölüme¹⁰³¹ yer verilmiştir. Böylelikle toplumun İslam'ın her veçhesine yönelik temel düzeyde bilgi sahibi olmasının imkanı aranmıştır. Bu durum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aslî vazifesi olan halkı din konusunda bilgilendirme vazifesi ile alakalıdır. Ancak aynı zamanda halkın din tasavvurunu tanzim etmeye ve ortaya konulan alternatif söylemler karşısında bir bilinç oluşturmaya da hizmet etmektedir. Örneğin Kur'an-ı Kerim mealinin verildiği bölümlerde "salâhiyetli hey'etçe hazırlanmıştır." vurgusu, toplumun din hususunda aydınlatılması noktasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkili kurum olduğuna işaret etmektedir.

Bir kimsenin kelimelere yüklediği anlamlar, o kimsenin düşünce dünyasını doğrudan şekillendirmekte ve onu yansıtmaktadır. *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan "Ansiklopedik Bilgiler" başlıklı bölümde dinî terim ve kavramların yanı sıra toplumun gündelik hayat içerisinde sıklıkla kullandığı ilim,¹⁰³² tevazu¹⁰³³ gibi kelimelerin dinî hassasiyetler de göz önünde bulundurularak anlamları verilmiştir. Kelimelere yüklenen anlamların, bir bakıma düşünme şeklini de doğrudan etkilediği düşünüldüğünde, bu bölümün basit bir didaktik metinden farkının olduğu açıkça görülmektedir. Bir kelimenin anlamlandırılması süreci doğrudan bir düşüncenin sıfırdan inşa edilmesi veya var olan bir düşüncenin şekillendirilmesiyle neticelenmektedir. Bu açıdan *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan bu bölüm toplumu bilgilendirme vazifesinin yanı sıra toplumun düşünce tarzını inşa etme ve şekillendirme görevini de üstlenmektedir. Toplumun düşünce yapısına istikamet vermek, onun doğrudan siyasal, toplumsal, iktisadî, dinî alana ilişkin görüşlerine sirayet edeceği için *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan bu bölüm oldukça önem arz etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, kendi cephesinden ansiklopedik tanımlamalarda bulunduğu bu bölüm ile dilin topluma yön verme işlevinden istifade etmiştir.

Toplumun düşünce dünyasını tahkim hususunda *Diyanet Gazetesi*'nde ilk sayısından itibaren kendisi ve eserlerine yer ayrılan en önemli şahsiyetlerden biri Mehmet Akif Ersoy olmuştur.¹⁰³⁴ Türk İslamcılığını şekillendiren Mehmet Akif'in eserlerinde Türk

¹⁰³¹ Bu bölümde yer alan yazılar için bk. Muhammed Tayyib Okiç, "Hazreti Ebu Bekir es-Sıddık", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 6; Muhammed Tayyib Okiç, "Hazreti Ömer el-Faruk", *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 6; Muhammed Tayyib Okiç, "Hazreti Ömer el-Faruk", *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 6; Muhammed Tayyib Okiç, "Hz. Osman İbn Affan (Zu'n Nûreyn)", *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 6.

¹⁰³² "İlim", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 3.

¹⁰³³ "Tevazu", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 3.

¹⁰³⁴ Bu dönemde yayınlanan *Diyanet Gazetesi* sayılarında Mehmed Akif Ersoy'a dair kaleme alınan yazılar için bk. Mahir İz, "Mehmed Akif ve Safahat", *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 11, 14; Mahir İz, "Akif Bey'in

İslamcılığının her cephesini bulmak ve muhteviyatını kavramak mümkündür.¹⁰³⁵ Bu açıdan bakıldığında düşünce dünyasını doğrudan yerli kaynaklardan beslenerek oluşturan Mehmet Akif'e dair okuyucuya iletilen her satır aslında Türk İslamcılığına yapılan bir vurgu mahiyetindedir ve Türk'ün İslam'ı anlama ve yaşama pratiklerine işaret edilmesi manasına gelmektedir. Mehmet Akif'e ilk sayıdan itibaren yer verilmesi, dönemin gelenekten neşet etmeyen ve hatta gelenek ile kavgalı İslamcı düşüncelerine bir karşılık hükmünde değerlendirilebilir niteliktedir. 1960'lı yıllarda ortaya çıkan ve çeviri faaliyeti çerçevesinde düşünce üreten İslamcı neşriyat vasıtasıyla halka intikal ettirilen farklı İslamcı düşüncelerin karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı, Türk İslamcılığını kaleme aldığı her eseriyle temsil eden bir isme başvurarak, halkın yönünü gelenekten neşet eden Türk İslamcılığına döndürme gayretinde bulunmuştur. Dolayısıyla gazetede Akif'e genişçe yer verilmesi, her konuda Türk düşünce dünyasından neşet eden geleneksel normların okuyucuya aktarılması anlamına gelmekte ve alternatif düşünce ve söylemlerin halk nezdinde itibar görmesini engelleme hüviyetinde görülebilir mahiyettedir. Netice olarak bu durum halkın düşünce dünyasının şekillenmesinde etkili olacağı için de dinî olduğu kadar toplumsal bir mahiyete sahiptir.

Toplumun din tasavvuruna istikamet vermek amacıyla kaleme alınan yazıların yanı sıra *Diyanet Gazetesi*'nde bilimsel hususlarda halkın bilinç sahibi olmasına yönelik yazılara yer verilerek gazetenin toplumsal hayata dair söylem alanı genişletilmiştir. *Diyanet Gazetesi*'nin üçüncü sayısında "İnsanoğlu fezaya yöneldi" başlığı altında 21 Aralık 1968 tarihinde Amerikalı astronotların uzayı çıkması haberine yer verilmiştir.¹⁰³⁶ Dönemin Devlet Bakanı Hüsamettin Atabeyli tarafından dile getirilen halkın "...bilimsel ve teknik

Edebî Şahsiyeti", *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 11; Mahir İz, "Akif Bey'in Edebî Şahsiyeti", *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 11; Mahir İz, "Akif Bey'in Edebî Şahsiyeti", *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 11.

¹⁰³⁵ Enes Şahin – Selin Topaloğlu, "Modernleşme Devri Türk İslamcılığının Medeniyet Tasavvuru", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/4 (Haziran 2016), 595. "Türk İslamcılığı adeta ete kemiğe bürünüp Akif diye görünür, onun şahsında tecessüm eder." Enes Şahin – Selin Şahin, "İslamcılık Olarak Medeniyetçilik, Medeniyetçilik Olarak İslamcılık: Mehmet Akif'ten Sezai Karakoç'a Medeniyet Tasavvurunun Değişim ve Dönüşümü", *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 66 (Ekim/Kasım/Aralık 2018), 22. "...Türk İslamcılık geleneği tesis eden herkesin kitapları yok olsa, yalnızca Mehmet Akif'in tesis ettiği metinler, onu yeniden kurmaya yetecek her şeyi muhtevidir. Türk İslamcılığının serüveni Akif'in yalnızca şiir ve vaazlarından değil hayat tecrübesi üzerinden de rahatlıkla okunabilir. Akif'in dönemlerin ihtiyaçları çerçevesinde farklılaşan fikirleri onu Türk İslamcılık tecrübesinin tüm renkleri kendisi gözlemlenebilir bir niteliğe büründürür." Şahin – Şahin, "İslamcılık Olarak Medeniyetçilik, Medeniyetçilik Olarak İslamcılık: Mehmet Akif'ten Sezai Karakoç'a Medeniyet Tasavvurunun Değişim ve Dönüşümü", 22. Mehmet Akif Ersoy'un düşünce dünyamızdaki ehemmiyetini ortaya koyan bir Akif tasviri için bk. Şahin, *Türk Düşüncesinde İslamcılığın Sınıflandırılması Problemine Tarihsel Bir Çözüm: Türk ve Tat İslamcılıkları*, 82-84.

¹⁰³⁶ "İnsanoğlu Fezaya Yöneldi", *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 1,16.

konularda bilgili...” kılınması şeklinde devletin *Diyanet Gazetesi*'ne yüklediği sorumluluk, bu gibi bilimsel gelişmelere yer verilerek yerine getirilmiştir.¹⁰³⁷ Bu haber bir anlamda devlete karşı yüklenen sorumluluğun bir tezahürüdür. Yaşanan bilimsel gelişmeye dair yapılan haberde olay, aya giden astronotların Amerikalı değil de sanki Türk Müslüman astronotlarmış gibi sahiplenilerek aktarılmıştır. Öyle ki astronotların uzayda etmiş oldukları dua Türkçeleştirilirken bir Müslümanın edeceği dua haline büründürülmüştür. Haberin içerisinde “Astronut’un Fezadaki Duası” başlığı altında verilen dua metni şu şekildedir: «Allahım, Bizlere, acimiz ve cehaletimize rağmen, iyiliğe inanma gücü ver. Bizlere, kalbleri anlıyarak dua etme bilgisi sun. Ve her birimize dünya barışını sağlamak için neler yapmamız gerektiğini göster... Âmin...».¹⁰³⁸ Bilimsel gelişmenin bu şekilde halka aktarılış biçimi Batının bilimine karşı Müslüman toplumlarda var olan mesafeli duruşun kırılması çabası bakımından da önem arz etmektedir.

Amerikalı astronotların uzaya çıkmasına ilişkin haberin ardından *Diyanet Gazetesi*'nin bir sonraki sayısında hadise, Tarık Buğra tarafından kaleme alınmış bir yazının iktibasını ile ortaya konulmuştur. Buğra, Amerikalıların bu bilimsel gelişmeyi gerçekleştirmelerini öncelikle 2000 yıllık bilimsel birikimin bir sonucu olarak değerlendirmiş ve “Ay’a Amerika değil, insanoğlu gitti.” şeklindeki ifadesiyle başarıyı tüm insanoğluna mal etmiştir.¹⁰³⁹ Bu yaklaşım bir önceki sayıda Amerikalılar tarafından gerçekleştirilen bilimsel keşfe yönelik duyulan heyecanı açıklar mahiyettedir. Buğra, her ne kadar keşfin gerçekleştirilmesini tüm insanlığın çalışma ve gayretlerine bağlamış olsa da Amerikalılar tarafından bu başarının gösterilmesini şu saiklere bağlamaktadır: “Niçin bir başka bir millet değil de Amerika? ...Amerika çalışkan, bilime değer veren ve Tanrı’ya îman eden çocukları sâyesinde yükselmiş, üstün olmuştur. Bir milletin yükselmesinin ve üstün olmasının da başka yolu yoktur.”¹⁰⁴⁰ Buğra bu ifadeleriyle dinin, bilim alanında ilerleme kaydedilmesi için önemli bir unsur olduğuna işaret etmiş aynı zamanda bilimsel yöndeki bu ilgi ve alakanın vatan sevgisi ile ilişki olduğunun altını çizmiştir.¹⁰⁴¹ Yazının sonunda “...Türkiyemizi seviyorsak, üstün bir ülkenin şerefli vatandaşları olmak istiyorsak bilime değer verelim, çalışalım. Allah bilen ve çalışan kullarını sever, yükseltir. Ay’ın da,

¹⁰³⁷ “Bakanımızın Mesajı”, *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 1.

¹⁰³⁸ “İnsanoğlu Fezaya Yönelde”, *Diyanet*, 1.

¹⁰³⁹ Tarık Buğra, “Aya Gidenler”, *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 12.

¹⁰⁴⁰ Buğra, “Aya Gidenler”, 12.

¹⁰⁴¹ Buğra, “Aya Gidenler”, 12.

gezegenlerin de yolunu ancak onlara açar.” denilerek halkın vatani için bilime ve bilimsel çalışmalara kıymet vermesi telkin edilirken, bunun neticesinde Allah’ın ecrini vereceği belirtilmiş ve böylelikle bilimsel çalışmalara dinî bir mahiyet kazandırılmıştır.¹⁰⁴² Bu ifadeler aynı zamanda dinin bilim ve teknik ilerlemeye karşı olmadığını bilakis destekçisi olduğunun ilanı olarak değerlendirilebilir niteliktedir.¹⁰⁴³ “Bir İlim Adamını Allahın Varlığına İnandıran Yedi Sebep” serlevhali, A. Gressy Morrison tarafından kaleme alınmış yazının çevirisinin yayınlanması bilim ve din arasındaki ilişkiyi ortaya koyma çabasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.¹⁰⁴⁴ Morrison’un “İlim ve fen asrının henüz pek başlarında bulunuyoruz ve her yeni gün, kudret ve ilim sahibi bir yaratıcı tarafından yapılan şeyleri bir parça daha meydana çıkarıyor. Darwin’den sonraki şu doksan sene içinde akla durgunluk veren yeni şeyler bulduk. İlme has bir tevazu ve bilgiden gelen bir imanla Allah’ın varlığının daha çok farkına varmaktayız ve varacağız.”¹⁰⁴⁵ şeklindeki ifadeleri ilim ve fennin Allah’ın varlığını idrak etmenin bir yolu olduğuna işaret etmektedir. Bu yazı ile din ve bilim arasındaki yakın ilişkinin toplum tarafından kavranmasının imkanının yoklandığını söylemek mümkündür.

Diyanet Gazetesi’nde toplumun din tasavvurunun ve düşünce dünyasının şekillendirilmesine yönelik yazıların dışında doğrudan toplumsal hayatı etkileyen meseleler de gündeme getirilmiştir. Bu meseleler arasında öncelikli olarak din eğitimi ele alınmıştır. İmam Hatip okulu öğrencileri ve mezunlarına dair gelişmeler *Diyanet Gazetesi*’nin sayfalarında kendisine yer bulmuştur.¹⁰⁴⁶ “...din adamı, yani Türkiye’nin İman ordusunun kumandanları...” olacağı belirtilen İmam Hatip okulu mezunlarının yüksek tahsil görmelerine imkan sağlayacak Yüksek İslâm Enstitüsü’nün açılması “...Türkiyede Dinî tedrisat sahasında ikinci büyük merhale...” olarak nitelendirilmiş ve bu anlamda bu kurumun ehemmiyetine işaret edilmiştir.¹⁰⁴⁷ Toplumun büyük bir kesimini

¹⁰⁴² Buğra, “Aya Gidenler”, 12.

¹⁰⁴³ Modernleşme devrinden itibaren Türk düşüncesinde din-bilim ilişkilerine ve İslam’ın bilimsel bakımdan ilerlemeye mani olduğu iddiasına verilen cevaplardan teşekkül ettirilen literatür hususunda bk. Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, haz. Nurullah Çetin (Ankara: Akçağ, 2014); Düccane Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında” İslâm Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Divan Disiplinlerarası Araştırmalar Dergisi* 2 (1996), 1-94.

¹⁰⁴⁴ A. Gressy Morrison, “Bir İlim Adamını Allahın Varlığına İnandıran Yedi Sebep”, çev. Naciye Hamdi Öncül, *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 3, 12, 15. Burada bir Türk düşünürün değil de Amerikalı müellifin din-bilim uyumu hususunda namzet gösterilmesi ilginç ve devrin ruhunu gösteren bir örnek olarak değerlendirilebilir.

¹⁰⁴⁵ Morrison, “Bir İlim Adamını Allahın Varlığına İnandıran Yedi Sebep”, 3.

¹⁰⁴⁶ “İMAM-HATİP MEZUNLARI Üniversiteye Girebilecek.”, *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 1,15; “Vekil İmamların Durumu”, *Diyanet*, 16.

¹⁰⁴⁷ Ahmet Çiftçi, “İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü”, *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 8.

ilgilendiren dinî eğitim konusunun üzerinde hassasiyetle durulması ve meselenin yakın takibinin yapılması oldukça önemlidir. Bu durum *Diyanet Gazetesi*'nin toplum nezdinde çözüme kavuşturulması beklenen meselelere yönelik duruşunu da açıkça göstermektedir.

Toplumsal bilincin oluşturulması ve toplumun düşünce ve yaşam pratiklerinin yönlendirilmesi hususunda önem arz eden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın topluma ilk ağızdan anlatılması *Diyanet Gazetesi* aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bir kurumun toplumsal hayatta dönüşümler ortaya çıkarabilmesi için öncelikli olarak toplum nezdinde iyi bir intibaya sahip olması gerekmektedir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nin dördüncü sayısında “Diyanet İşleri Başkanlığını ve Vazifelerini Biliyor Musunuz” başlığı ile kurumun tanıtılmasına gayret edilmiş aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı'na muhalif çeşitli zümrelerin ortaya çıkarmaya çalıştığı menfi bakış açısının önüne geçilmesinin imkanı aranmıştır.¹⁰⁴⁸ Bu yazılar gazetenin sonraki sayılarında da devam ettirilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığına ve faaliyetlerine yönelik bir yazı dizisi haline getirilmiştir. Bu yazı dizisi ile bir anlamda Başkanlığın kendi biyografisini teşekkül ettirdiğini söylemek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinden olan imam-hatipler “...Hz. Rasûl'ün imamet hizmetini gören, vâız O'nun yolunu öğretmeğe çalışan, müftü de din meselelerinin açıklayıcısı...”¹⁰⁴⁹ olarak nitelendirilmiş ve “Memleketimizde İslâm Dini'nin itikat, ibadet ve ahlâk esaslarına dair bütün hükümleri hakkında, vatandaşlara bilgi vermeyi, bu yolda aydınlatmayı ve dinî kuruluşların idaresini Diyanet İşleri Başkanlığı yapar.”¹⁰⁵⁰ ifadesiyle Başkanlığın devlet adına üstlenmiş olduğu vazife ortaya koyulurken aynı zamanda bu alanda tek yetkili mercii olduğuna dikkat çekilmiştir. Okuyuculara Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yapısına ve faaliyetlerine dair ilk elden ulaştırılan bu bilgiler, kurumun işleyişi ve faaliyetleri hakkında akıllarda var olan soru işaretlerinin giderilmesine imkan sağlamıştır. Kurumun yapısının, faaliyetlerinin şeffaf bir şekilde halka aktarılmasına gayret edilmesi, din konusunda alternatif bir otoritenin oluşmasının önüne geçilmesi açısından dikkate değerdir. Aynı zamanda bu şeffaf anlatım, halkın itimadını kazanma noktasında etkili olduğu gibi, bir devlet kurumu olarak Diyanet İşleri

¹⁰⁴⁸ Lütfi Doğan, “Diyanet İşleri Başkanlığını ve Vazifelerini Biliyor Musunuz?”, *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 3.

¹⁰⁴⁹ Doğan, “Diyanet İşleri Başkanlığını ve Vazifelerini Biliyor Musunuz?”, 3.

¹⁰⁵⁰ Doğan, “Diyanet İşleri Başkanlığını ve Vazifelerini Biliyor Musunuz?”, 3.

Başkanlığı'nın halk nezdindeki itibarını artırmaya yönelik bir çaba olduğu da düşünülebilir. Netice itibarıyla *Diyanet Gazetesi*'nde toplumsal ve dinî hayata yönelik olarak ortaya konulan söylemlerin, Türk din tasavvuruna alternatif bir söylemin halk nezdinde itibar görmesinin önlenmesine ve bu tasavvurun muhafazasına hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

Fedai'de, insanları bir toplum ve millet haline büründüren dil, milli benliğin olmazsa olmazı olarak kabul edilmiş, öz dile sahip çıkılmaması durumunda milli benliğin korunamayacağına altı çizilerek toplumsal yapının merkezine dil oturtulmuş ve sebepî asabiyet ortak dil üzerinden kurgulanmıştır.¹⁰⁵¹ Bu doğrultuda “Dil bahsinde dergimiz muallime öğretmen, mektebe okul diyemeyecek kadar muhafazakârdır.”¹⁰⁵² denilerek *Fedai*'nin dil konusuna güttüğü hassasiyet açıkça ortaya konulmuştur.

Dil dışında milli varlığın korunmasında *Fedai*'de bir diğer önemli hususun geleneklerin devamlılığının sağlanması olduğu belirtilmiş ve milletin “manevi silahları” olarak nitelendirilen gelenekler ile ilişkinin korunması halinde milli varlığın devam edebileceği, aksi durumda milli şuurun yok olacağı ve milletin kendi varlığını sürdüremeyecek duruma geleceğine işaret edilmiştir.¹⁰⁵³ Bu doğrultuda farklı kültürlerin etkisinde kalınmasıyla birlikte milli benlikte bozulmaların ortaya çıkacağı savunulmuş ve kültürel emperyalizm tehlikelerine dikkat çekilerek askeri ve siyasi sahada diğer ülkeler ile gerçekleştirilen ittifakların kültür sahasına sirayet etmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir.¹⁰⁵⁴ Bu durumu Osman Yüksel Serdengeçti, “Her çiçeğin bir rengi, her varlığın kendine has bir hususiyeti olduğu gibi bizim de kendimize göre bir rengimiz bir hususiyetimiz var!. Türküz! Türk doğduk! Türk kalacağız.”¹⁰⁵⁵ ifadeleriyle açıkça ortaya koymuştur.

İslamcı neşriyat hususunda geçiş devrinin bir dergisi olması hasebiyle gelenekle alakanın her daim korunması gerektiğine yönelik bu dikkatler yeni bir İslamcılık düşüncesinin filizlendiği bu dönemde gelenek vurgusunun kendisini sıklıkla göstermesine sebebiyet vermiştir. Bu doğrultuda Mehmet Akif Ersoy'un fikirlerine sıklıkla yer verilen *Fedai*'de Akif için “Her müslümanın kalbinde onun adı, ahlâkın, faziletin sembolü oldu. O

¹⁰⁵¹ “Yolumuz”, *Fedai*, 2.

¹⁰⁵² “Yolumuz”, *Fedai*, 2.

¹⁰⁵³ Nejdet Sancar, “Millî Geleneklerimiz”, *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 5, 19.

¹⁰⁵⁴ Osman Yüksel Serdengeçti, “Kültür Emperyalizmi”, *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 12.

¹⁰⁵⁵ Serdengeçti, “Kültür Emperyalizmi”, 16.

bayraklaştı, bayrak adam oldu.”¹⁰⁵⁶ ifadeleri kullanılarak milli şairin toplum nezdinde yeri ve önemine işaret edilmiştir. Türk düşünce dünyasını şekillendiren Mehmet Akif’in Arnavut asıllı olmasından dolayı Türk olmadığına dair yapılan göndermelere “Akif haliyle, diniyle, diliyle, yaşayışla eğer Türk değilse, bu memlekette ikinci bir Türk daha gösterilemez. Akif’e Türk değil diyenlerin, nazarımızda komünistlerden farkı yoktur.” şeklinde cevap verilmiştir.¹⁰⁵⁷ Böylelikle Akif’in Türklük bahsindeki yeri ve önemi doğrudan ortaya konulmuştur.

Okullarda öğrencilere verilen eğitimin problemlili bulunan yönleri pek çok neşriyat tarafından konu edildiği gibi bu durum *Fedai* tarafından da bir mesele olarak gündeme getirilmiştir. Dönemin Maarif Bakanı İbrahim Öktem’e yönelik eleştirel tutum,¹⁰⁵⁸ onun sorumluluğunda olan eğitim müfredatına da sirayet etmiş, bu doğrultuda Hakkı Dursun Yıldız’ın *Türk Kültürü* dergisinde neşredilmiş olan bir yazısına yer verilerek, ortaokul ve lise öğrencilerine verilen tarih eğitiminin yetersiz olduğuna dikkat çekilmek istenmiştir.¹⁰⁵⁹ Yazının sonuna iliştirilen “Ağla ey Türk ağla. Bu memleketin maarif sistemini bu hale getirenlerden hesap sorulabileceği güne kadar ağlamak senin kaderindir.”¹⁰⁶⁰ şeklinde *Fedai* kadrosunca düşülen not, yalnızca tarih eğitimi hususunda değil, topyekûn eğitim sistemine ilişkin rahatsızlığın olduğunu açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda eğitim alanının, *Fedai*’de devlete yöneltilen eleştirilerin bir cephesi olduğunu söylemek mümkündür.

Fedai’de toplumsal yaşantıya yöneltilen eleştirilerin bir parçası da kadınların giyim kuşam ve dış dünyadaki davranışları üzerine olmuştur. Özellikle Müslüman bir kadına yakışmadığı düşünülen giyim kuşam, makyaj yapma hususlarının Türk kadınları tarafından tatbik edilmesi sert bir şekilde eleştirilmiş, bu durum aynı zamanda toplumsal bozulma olarak görülmüştür.¹⁰⁶¹ Bu anlamda kadınlar üzerinden dile getirilen tenkidin toplumsal bir mahiyete büründürülerek ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

¹⁰⁵⁶ “Milli Mücadelemizin mânevi Babası Akif’i anıyoruz”, *Fedai* 6 (Ocak 1964), 10.

¹⁰⁵⁷ “Milli Mücadelemizin mânevi Babası Akif’i anıyoruz”, *Fedai*, 11.

¹⁰⁵⁸ İbrahim Öktem’e yönelik *Fedai*’deki bakış açısını ortaya koyması açısından şu ibare oldukça yeterlidir: “...Maarif Müdürü sadece sırf gösteriş olsun diye İzmir radyosunda eğitim konuşmaları yapar. Hepsi o kadar.”. “Dernek mi Meyhane mi?”, *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 16.

¹⁰⁵⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi”, *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 14.

¹⁰⁶⁰ “Fedai’nin Notu”, *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 14.

¹⁰⁶¹ Kadınlara yönelik tenkitlerin dile getirildiği metinlerden bazıları için bk. Fatma Betül, “Makyaj ve İslâm açısından düşünceler”, *Fedai* 50 (Ekim 1969), 4; Çırakoğlu Rekin Ertem, “Bir Anne Arıyorum”, *Fedai* 32 (Haziran 1966), 15; Abdurrahim Karakoç, “Asri Aileye Nazire”, *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 6-7.

Dinî ve toplumsal hayata şekil veren Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik tenkitler *Fedai*'nin sayılarında açıkça göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda örneğin altıncı Diyanet İşleri Başkanı Hüsnü Erdem'in emekli edilmesinin konu edinildiği yazıda müftülerin bağımsız hareket etmesi gerektiği vurgulanarak, hali hazırda görev yapmakta olan müftülere, müftü değil, Diyanet İşleri Müdürü denmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.¹⁰⁶² *Fedai* tarafından ortaya konulan bu söylem doğrudan din ve siyaset arasındaki ilişkiyi ne şekilde değerlendirdiklerini göstermektedir. Bu bakış açısıyla var olan düzenin Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullandığı ve araçsallaştırıldığına işaret edilmektedir. *Fedai* kadrosu tarafından ortaya konulan bu görüş, bu dönemden itibaren İslamcı dergilerin din siyaset ilişkisine yönelik bakış açısının girizgahını yapması açısından önem arz etmektedir. Bu değerlendirme tarzının Batı düşünce dünyasında teşekkül eden din siyaset ilişkilerine yönelik eleştirel söylemlerin özellikle Althusser tarafından dile getirilen versiyonuna benzer nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, Hatay bölgesinde Başkanlığın varlığını kabul etmeyerek bağımsız bir şekilde Kur'an-ı Kerim öğretiminde bulunan bir şahsı engellememesi, Amerika'da resmi kurumların dinî törenlere katılma zorunluluğunun olduğuna atıfta bulunularak Türkiye'de böyle bir talebi dile getirmemesi eleştirilmiştir.¹⁰⁶³ Bunun yanında Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde misyonerlerin faaliyetlerine karşı yeterli mücadeleyi yürütmediği söylemiyle *Fedai*'de Diyanet İşleri Başkanlığı'na ağırlığını ortaya koyması talebinde bulunmuş ve bu anlamda pasif kalması tenkit edilmiştir.¹⁰⁶⁴ Bu durum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetlerine yönelik dile getirilen eleştirilerin açık bir örneğini teşkil etmektedir.

Fedai'de Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilen bir diğer tenkit konusu ise ezanın hoparlörle okunmasıyla alakalıdır. "Biz esasen ezanların hoparlör ile okunmasına taraftar değiliz. İslâmi an'anemiz bunu icap ettirir."¹⁰⁶⁵ "Hoparlörle ezanın aşağıdan okunmasını uygun görmüyoruz. Amma müezzinin bizzat minareye çıkmak suretiyle hoparlörle

¹⁰⁶² "Diyanet İşleri Reisi H. Hüsnü Erdem niçin emekliye sevk edildi?", *Fedai* 16 (Kasım 1964), 4. "...Diyanet Teşkilâtımıza üniversite kadar olsun bir muhtariyet tanımayıp, Başvekâlete bağlı olarak siyasi şahsiyetlerin iradesine terkedilmiş olmasını vicdan hürriyeti demek olan lâiklik prensiplerine uygun görmemekteyiz." "Maarif ve Diyanet", *Fedai* 21 (Nisan 1965), 10.

¹⁰⁶³ "Diyanet işleri Bunları Duymuyor mu?", *Fedai* 4 (Kasım 1963), 17.

¹⁰⁶⁴ "Diyanet işleri Bunları Duymuyor mu?", *Fedai*, 17.

¹⁰⁶⁵ Ahmet Binicioğlu, "Diyanet İşleri Başkan muavini Sadettin Evrin Paşaya", *Fedai* 4 (Kasım 1963), 14.

okumasında mahzur yoktur.”¹⁰⁶⁶ Bu ifadelerden de açıkça anlaşılabilceği üzere ezanın hoparlörle minareye çıkmadan okunması durumu *Fedai*’de İslami gelenekten bir sapma olarak nitelendirilmiş ve bu sapmanın yaşanmaması için müezzinlerin gerekeni yapması talep edilmiştir:

“Evet hoperlörle ezan okunmalı, fakat bizzat müezzin minareye çıkmak şartıyla. Ses tonu isterse on misli yükseltilsin. ...Fakat minareye müezzin mutlaka çıksın. O minare çıkılmak için yapılmıştır. Ezan hoperlörle hallediliyorsa, minareye lüzum yok. Diksinler 50 metrelik birer ağaç, ucuna da hoperlör taksınlar, tamam. Müftüler ve hocalarımız lütfen bu işe alâka göstereyin. İslâmî an’anelerimizden infihar etmiyelim.”¹⁰⁶⁷

Ezanın hoparlör vasıtasıyla okunmasından rahatsızlık duyan bir vatandaşın durumu imzasız bir şekilde müftülüğe bildirmesi sonucunda müftünün hoparlörü kaldırdığına ilişkin yapılan bir haberin neticesinde mesele, “İmzasız mektuptan bu kadar korkan müftü, ya mektup imzalı olsaydı ne yapacaktı? Bunlar millet müftüsü değil, bugünkü Diyanetin müftüsüdür.” denilerek eleştirilmiş ve münferit bir vakıa üzerinden Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tenkidi yapılmıştır.¹⁰⁶⁸

Fedai’de din adamlarının toplum içerisinde her davranışıyla örnek bir şahsiyet olması gerekliliğine ilişkin genel kabulün değişime uğradığını söylemek mümkündür. Kendisi de din görevlisi olan Numan Kama’nın kaleme aldığı yazıda din adamlarının vazifeleri dinî alan ile sınırlandırılmış ve bu doğrultuda din adamının toplumun sosyal yaşantısına da sirayet etmesinin din adamlığı hüviyetiyle ilişkili olmadığına, din dışındaki konularda gösterilen örnek davranışların din adamı olarak örnek olma halini yansıtmadığına işaret edilmiştir.¹⁰⁶⁹ “...ziraat gibi faydalı olan dünyevi işlerde halka yardımcı olması iyi bir hareket olabilir. Amma din adamlığı hususunda örnek sayılmaz. Çünkü o gibi işler din adamının mesleki vazifesi değildir.”¹⁰⁷⁰ Bu ifadelerle din adamının vazifesi topluma kendi dini yaşantısı ile örnek olduğu gibi toplumu da dini hayata intikal ettirmek olarak belirlenmiştir. Dinin ve din adamının toplumsal hayatta bulacağı karşılığın modern günlük hayat pratiklerinde göz önüne çıkartılarak bu unsurlar üzerinde sempati

¹⁰⁶⁶ A.B., “Tavzih”, *Fedai* 4 (Kasım 1963), 19. *Fedai*’de daha sonraki dönemde hoparlörle ezan okunmasına karşı olduğunu belirtilmiştir. Bahsi geçen ifadeler için bk. Kemal Fedai Coşkun, “Ezan ve Hoparlör”, *Fedai* 42 (Haziran 1968), 9.

¹⁰⁶⁷ “Hoperlörle Ezan”, *Fedai* 9 (Nisan 1964), 20.

¹⁰⁶⁸ “Beşiktaş Müftüsü”, *Fedai* 13-14 (Ağustos Eylül 1964), 23.

¹⁰⁶⁹ Numan Kama, “Örnek bir Din adamının vasıfları”, *Fedai* 16 (Kasım 1964), 7.

¹⁰⁷⁰ Kama, “Örnek bir Din adamının vasıfları”, 7.

oluşturulabileceği yönündeki fikir ise anlaşılabilirliği üzere tamamen tenkit ve reddedilmiştir.

Fedai'de dinî hayata ilişkin ele alınan bir diğer mesele Ayasofya'nın yeniden aslı hüviyetine kavuşturularak cami yapılmasıdır. İstanbul'un fethinin anıldığı her dönemde Ayasofya'nın cami olma hüviyetini kaybetmiş olması gündeme getirilmiş, fetih kutlamalarının buruk bir şekilde gerçekleştirildiğine ve Ayasofya yeniden cami yapılmadıkça yıllar önce gerçekleştirilmiş fethin yarım bırakıldığına işaret edilmiştir.¹⁰⁷¹ Geçmişte ve günümüzde zaman zaman gündeme getirilen bu mesele Coşkuner tarafından "milli dava", "...milletimizin haysiyet ve şerefi davası..." olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁷² Bu doğrultuda Ayasofya'nın yeniden cami olarak faaliyet göstermemesinin milletin özsaygısına hanel getirmek olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.

İmam-Hatip mezunlarının neşrettiği *Tohum*'un ilk sayısından itibaren İmam-Hatip okullarıyla doğrudan ya da dolaylı bir şekilde alakalı meseleler ana gündem konusunu teşkil etmiş ve bu minvaldeki konuların üzerinde hususi olarak durulmuştur. Burada önemli bir husus İmam-Hatip okullarının işleyiş ve faaliyetlerine ilişkin kısıtlayıcı mahiyetteki politikaların hükümete yönelik eleştirel tavrın bir unsuru haline getirilmesidir. Devlete yönelik tutumu hususunda bir geçiş dönemi İslamcı dergisi olarak nitelendirebileceğimiz *Tohum*'da, bahsi geçen politikaların yürütücüleri doğrudan hedef alınmış ve böylelikle şahıs üzerinden hükümet eleştirisi yapılmıştır. Bu minvalde derginin ilk sayısında yayınlanan bildiride imam hatip okullarına yenilerinin eklenmesinin yasaklanmasına ilişkin karar, var olan imam hatip okullarının ortadan kaldırılmasına yönelik bir hamle olarak değerlendirilmiş ve dönemin Milli Eğitim Bakanı İbrahim Öktem sert bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁰⁷³ Benzer bir şekilde Kemaleddin Nomer tarafından

¹⁰⁷¹ Kemal Fedai Coşkuner, "Ağlıyan Ayasofya değil, Ayasofyanın şahsında Müslüman Türk Milletidir", *Fedai* 11 (Haziran 1964), 10, 12.

¹⁰⁷² Coşkuner, "Ağlıyan Ayasofya değil, Ayasofyanın şahsında Müslüman Türk Milletidir", 10.

¹⁰⁷³ İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti, "Bildiri", *Tohum* 1 (Ekim 1963), 20. Din eğitimi alanında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından alınan kararlara yönelik tepki mahiyetindeki tek bildiri bu değildir. 19-21 Kasım 1963 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen toplantının ardından alınan kararlara ilişkin bir bildiri daha yayınlanmıştır. İlgili metin için bk. Yüksek İslam Enstitüsü Talebe Cemiyeti- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mensupları Cemiyeti, "Bildiri", *Tohum* 5 (Şubat 1964), 29. Dönemin Milli Eğitim Bakanı İbrahim Öktem tarafından piyasadan toplatılması talep edilen neşriyatın okuyuculara tavsiye edilmesi de Öktem'e karşı menfi tavrın bir başka boyutunu göstermektedir. Peyami Safa'nın *Mahutlar*, İsmail H. Danişmend'in *Eski Türk Seciye ve Ahlâkı*, Nureddin Topçu'nun *Türkiye'nin Maarif Dâvası*, Mü'min Çevik'in *Türkçe Kurân Okunamaz*, Necip Fazıl Kısakürek'in *Her Cephesiyle Komünizma* isimli çalışmalarının da yer aldığı liste için bk. "Tavsiye", *Tohum* 1 (Ekim 1963), 31.

kaleme alınmış olan “Anayasaya Göre Din Hürriyeti” başlıklı yazıda da yeni imam hatip okullarının açılmasının önlenmesine ilişkin kararın yanlışlığının yanında Anayasa’ya ve İnsan Hakları Beyannamesine aykırı olduğuna işaret edilmiş, Milli Eğitim Bakanı’nın bu tutumuna karşı çıkılmıştır.¹⁰⁷⁴

“...Anayasa’nın 19. maddesinde vatandaşlara tanınan «Vicdan ve Din Hürriyetine» aykırı olduğu gibi, aynı zamanda İnsan Hakları Beyannamesinin ferdlere tanıdığı «Din Hürriyeti»ni de zedeleyen ve ihlâl eden bir davranış teşkil edeceğinden buna kimsenin, bâhusus Millî Eğitim Bakanının hakkı yoktur. Bir Millî Eğitim Bakanı «Ben, liseleri kapatacağım; Ben Hukuk Fakültesini kapatacağım; Ben, Tıp Fakültesini kapatacağım; Ben Heybeliada’daki Ruhban mektebini kapatacağım» diyemeyeceği gibi –idari mevzuat ne olursa olsun- «Ben İmam Hatip Okullarını kapatacağım» da diyemez. Müesseseler siyasî şahısların mülkü ve memlekete âtîfetleri değildir.”¹⁰⁷⁵

Bu ifadelerden anlaşılabilceği üzere dinî ve toplumsal hayatın bir parçası olarak kabul edebileceğimiz dinî eğitim ve bu eğitimin önemli bir parçasını teşkil eden imam – hatip okulları ile alakalı söylemler, *Tohum*’un hükümet tarafından yürütülen eğitim politikalarına belli hususlarda eleştirel yaklaştığını açıkça ortaya koymaktadır.

Gerek laiklik temelli gerek eğitim temelli tartışmalarda imam-hatip okullarının niteliği ve niceliği meselesi, tartışmaların önemli bir parçasını oluşturmuştur. İmam-hatip okullarının gereksiz ve faydasız olduğuna yönelik söylem, *Tohum*’da din ile din adamı arasındaki ilişkiye işaret edilerek cevaplandırılmıştır:

“Dinin mahiyetinde mündemiç bulunan din adamı problemi, din var oldukça insanlığı meşgul edecektir. Sosyal vakianın zorunlu kıldığı din adamı müessesesini sun’î zorlamalar ve şahsi tefsirlerle iptal veya iskat etmek mümkün değildir. Din adamına ve İmam-Hatip Okuluna ihtiyaç yoktur demek Din’e lüzum olmadığını söylemek demektir. ...Gerçek olan din adamı dinin temel yapıtı içinde mütalaa edilmesi zaruri bir sujedir, bunu inkâr dinin inkârıdır. Ancak mevcut din adamları göz önünde tutularak diyanet teşkilatında daha mütakâmil şahsiyetlerin ikâme imkânını düşünmek mümkündür. Her Müslüman bu öneme can-ı gönülden iştirâk eder. Bu inanç ve görüş ise zaruri olarak İmam-Hatip Okullarının arttırılma ve ıslah edilmesi neticesini tevhit eder.”¹⁰⁷⁶

İmam Hatip okullarının varlığının dini anlama ve yaşama hususunda doğrudan etki sahibi olan imam-hatip, müezzin kayyım ve vaiz gibi Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinin yetiştirilmesindeki öneminin altının çizildiği *Tohum*’da Başkanlığın statüsü, varlığı ve faaliyetlerine yönelik menfî bir tutum tespit edilmediği gibi *Tohum*’un din işlerinin yürütülmesi hususunda onu yetkili mercii olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür.

¹⁰⁷⁴ Kemâleddin Nomer, “Anayasaya Göre Din Hürriyeti”, *Tohum* 2 (Kasım 1963), 10-11, 32.

¹⁰⁷⁵ Nomer, “Anayasaya göre Din Hürriyeti”, 11, 32.

¹⁰⁷⁶ Yusuf Ziya İnan, “Niçin İmam-Hatip Okulları...”, *Tohum* 1 (Ekim 1963), 10.

1964 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri hakkındaki Kanun Tasarısı'nda yer alan maddelerin ele alındığı yazıda bu durum açıkça kendisini göstermektedir. Tasarı metninin tenkit edildiği yazıda yalnızca eleştirel bir söylem ortaya konulmamış aynı zamanda eleştirilen hususların nasıl düzeltilmesi gerektiğine yönelik ifadeler de yer verilmiştir.¹⁰⁷⁷

“Tasarının 1. Maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığının görevi «İslâm dininin itikad ve ibadetleri ile ilgili işleri Anayasa düzeni içinde yürütmek ve yönetmek» olarak tesbit ve tahdid edilmiştir. İslâm dini hakkında ve bilhassa ihtiyaç duyulan ahlâkî esasları hakkında toplumu aydınlatmak vazifesine yer verilmemiştir. ...maddenin kaleme alınışında, «İslâm dininin itikad ve ibadet işlerinin aynen yürütülmesi sanki laiklik esasına (Anayasaya aykırı düşürmüş gibi) şüpheli bir düşünceye delâlet edecek şekilde bu işlerin «Anayasa düzeni içinde» yürütülmesi kaydına yer verilmiştir. Maddenin kaleme alınışı şöyle olmak gerekirdi: «İslâm dininin itikad ve ibadet işleri ve ahlâki esasları ile ilgili işleri yürütmek ve yönetmek ve İslâm dini konusunda toplumu aydınlatmak üzere Anayasa düzeni içinde Başbakanlığa bağlı bir Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.»¹⁰⁷⁸

Burada dile getirilen tenkit, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki alanının daralmasına sebebiyet verilecek hukuki bir zeminin oluşturulmasına yöneliktir. Dolayısıyla *Tohum*'da Başkanlığın toplumu din konusunda aydınlatmak ve ahlakî bilgi aktarımını yapmak hususunda yetkili kurum olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Tohum'da tenkit edilen bir diğer mesele ise “İnceleme, Araştırma ve Danışma Kurulunun” görevleri içerisinde yer alan “Hutbe ve vaazların esaslarını tesbit etmek ve örnek metinler hazırlamak” vazifelerinin ortaya konulmasına ilişkin maddeye yöneliktir.¹⁰⁷⁹ Maddede yer alan bu ifade doğrultusunda “Vaiz ve hatibler mahdud ve muayyen hutbe ve vaaz metinlerini kürsüde birer robot gibi tekrarlayan insanlar haline gelecek... Hutbe ve vaazlar mahiyetini kaybedeceğinden bu hal hatiblik ve vaizlik mesleğinin de sonu olacak...” denilerek, bahsi geçen ifadenin maddeden kaldırılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁸⁰

Diyanet İşleri Başkanı ile İnceleme, Araştırma ve Danışma Kurulu Başkan ve üyelerinin yüksek tahsile sahip olmalarına ilişkin şartın, İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslâm Enstitüsü gibi doğrudan alana ilişkin bir kurumdan eğitim alınması şeklinde daraltılması

¹⁰⁷⁷ Kemalettin Nomer, “Yeni Diyanet Tasarısı”, *Tohum* 8 (Mayıs 1964), 7.

¹⁰⁷⁸ Nomer, “Yeni Diyanet Tasarısı”, 7.

¹⁰⁷⁹ Nomer, “Yeni Diyanet Tasarısı”, 7.

¹⁰⁸⁰ Nomer, “Yeni Diyanet Tasarısı”, 7. Bu uygulamanın temelde bir robotlaştırma değil, ülkenin her yerindeki Müslümanlara İslam'a uygun bilgi ve söylemlerin ortak bir şekilde ulaştırılması ve şahısların ortaya çıkması muhtemel keyfi söylemlerinin önünün alınmasına yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

gerektiği belirtilmiş, Diyanet İşleri Başkanının, Bařbakan ve yetkili Bakan tarafından belirlenmesinin yerinde olmadığına işaret edilmiş ve bu hŭkmŭn “Diyanet İşleri Başkanı: İl Mŭftŭlŭkleri ile İnceleme, Araştırma ve Dayanışma Kurulu Bařkan ve ūyelerinden mŭteřekkil bir heyet tarafından seğilecek ūç aday arasından Başbakanın teklifi ūzerine Cumhurbaşkanının imza edeceği Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile tŭyin olunur.” ūeklinde değiştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰⁸¹ Mŭftŭ, vaiz, imam-hatiplerin atamalarında ise yetkili Devlet Bakanının değil, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bu vazifeyi icra etmesi gerektiği ortaya konulmuş, kŭylerde gŭrev yapacak olan imamların da gŭrevlendirilmesinin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁸² Tasarıya getirilen eleştirilere bakıldığında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın gŭrev ve yetkilerinin artırılmasına ilişkin bir tutum sergilendiği gŭrŭlmektedir. Ama bu ifadeler aynı zamanda “personel atamaları” hususunda devletten bağımsız hareket edebilen, daha ūzerk bir Diyanet İşleri Başkanlığı tasavvurunun da yansımaları hŭviyetinde değerlendirilebilir mahiyettedir. Yani din ve siyaset arasında tesis edilmesi istenilen ilişkinin bu iki mefhumu bir arada bulunduran değil, birbirinden ayıran bir yapıya sahip olması talep edilmektedir. *Tohum*’da her ne kadar Diyanet İşleri Başkanlığı ūzerinden dinin yŭnetimi ve din tasavvuru hususunda olumlu bir sŭylem geliştirerek Diyanet İşleri Başkanlığı’na devlet iğerisinde bir alan ağmaya ęalıřıyor olsa da buradaki sŭylemin temelde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın devletin bŭrokratik cephesiyle olan ilişkisini en aza indirerek Başkanlığı devletten olabildiğince bağımsız ve ūzerk bir hale getirme ęabası ęevresinde ifade edildiği sŭylenebilir. Bu sŭylem ise Diyanet İşleri Başkanlığı’nın devletle bağını en aza indirme gayretiyle tıpkı dinin devlet ve yŭnetim alanından tasfiye edilmesi ęabasına benzer bir ūekilde dine devletten bağımsız bir alan ağmaya ęalıřarak Tŭrk dŭřŭncesindeki geleneğin getirdiği din siyaset ilişkisine muhalif bir tutumu ifade etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın toplum içerisinde ortaya ęıkan ve doğrudan dinî hayata sirayet eden sorunların ęŭzŭme kavuşturulması hususunda faaliyet gŭstermesi gerektiği, misyonerlik faaliyetlerinin tehlikesine işaret edilen bir yazıda dile getirilmiş ve bu

¹⁰⁸¹ Nomer, “Yeni Diyanet Tasarısı”, 8.

¹⁰⁸² Nomer, “Yeni Diyanet Tasarısı”, 8, 30.

doğrultuda Başkanlığın harekete geçmesi talep edilirken, öncesinde böyle bir eylemde bulunulmamış olması tenkit edilmiştir.¹⁰⁸³

“Teşkilâtın bütçesi kâfi değilse (!), bunu uyanık Müslüman zenginleri derhal bir araya gelerek, isterlerse bir günde temin edebilirler.. Mâli zorluk halledilince Diyânet Riyâseti bir program dahilinde faaliyete geçer ve çeşitli Batı dillerinde küçük risalelerle bu propagandalara misilleme hareketine başlayıp yayılım ateşi açar.. Diyânet Teşkilâtında Doğu ve Batı dillerini bilen zevât vardır. Bunlar niye bu mevzuda bir araya getirilip kendilerinden böyle ulvî bir vazife rica edilmez? Diyânet Riyâseti bu mevzûda çok pasif kalmaktadır.. Evet, İslâmiyet’in propagandaya ihtiyacı yoktur; lâkin ya karşı taraf işi azıtır da Müslüman kütleler arasına ve üniversitelere kadar sızarak mel’ânet yapmağa kalkarsa, buna Diyânet Mes’ulleri seyirci mi kalmalıdır? Bir iki Müslüman vatandaşın hamiyetli risâlesi veya şu veya bu mecmuada verilen bir iki sahifelik cevaplarla mes’ele aslâ halledilmiş sayılmaz.”¹⁰⁸⁴

Dile getirilen bu ifadeler *Tohum*’da daha aktif faaliyet gösteren bir Diyanet İşleri Başkanlığı talebinin ortaya konulduğunu göstermektedir. Bu anlamda kurumun statüsü, konumu gibi meseleler sorun edilmezken, yetersiz kaldığı düşünülen hususlarda kurumun faaliyetleri eleştiriye tabi tutulmaktadır.

1960’lı yıllardan itibaren çeviri hareketiyle birlikte farklı İslam coğrafyalarında ortaya çıkmış olan İslamcı düşünce ekolleri ve bu ekolleri ortaya koyan kişiler Türkiye’de belli İslamcı camialar tarafından benimsenmiş ve geleneksel Türk din tasavvuruna bir alternatif olarak ön plana çıkartılmıştır. Farklı coğrafyalardan neşet eden İslamcı düşüncenin Türkiye’de karşılık bulduğu mecralardan birini İslamcı dergiler oluşturmuştur. Seyyid Kutub, Mevdudi, Hasan el-Benna, Ali Şeriatî ve Humeyni gibi isimlerin din, siyaset, toplum gibi hususlarda ortaya koymuş olduğu düşünceler, Türk din ve siyaset tasavvuruna alternatif söylemler olarak dile getirilmiştir. Bu durum bazı İslamcı dergilerde topyekun gelenekten kopuşu beraberinde getirirken, bazılarında hem Türk düşüncesinin temsilcilerine hem de farklı coğrafyaların İslamcı düşünürlerine yer verilmiştir. Birinci durumda alternatif bir söylem oluşturulmuşken, ikinci durumda melez yani gelenekle beraber ama gelenekten belli oranlarda kopuş arz eden bir söylem ortaya çıkmıştır. Hem farklı coğrafyalarda neşet eden İslamcı düşünceleri bünyesinde barındıran hem de Mevlana, Mehmet Akif Ersoy gibi düşünce geleneğimizin birer halkasını teşkil eden isimlere yer vermesi sebebiyle *Tohum* bu sınıflandırma içerisinde melez söyleme dahil olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda *Tohum*’un 28. sayısında Seyyid Kutub’a

¹⁰⁸³ Semahaddin Cem, “Hıristiyanlık Telkinleri”, *Tohum* 1 (Ekim 1963), 27.

¹⁰⁸⁴ Cem, “Hıristiyanlık Telkinleri”, 27.

özel bir yer açılmış¹⁰⁸⁵ ayrıca Ebul A'lâ El-Mevlûdî'nin¹⁰⁸⁶ görüşlerine yer verilirken aynı zamanda Türk düşünce geleneğini temsil eden Mevlana, Mehmet Akif Ersoy gibi isimlerin fikriyatına dair yazılar da yayınlanmıştır.¹⁰⁸⁷ *Tohum*'da toplumun düşünce ve din tasavvurunun inşa edilmesinde farklı kaynaklardan beslenilmesi halinin melez bir düşünce ve tasavvurun ortaya çıkmasına sebebiyet verdiğini söylemek mümkündür.

Türklerin İslam tasavvurunun farklı kaynaklardan neşet eden düşünceler vasıtasıyla değiştirilip, dönüştürülmesinde herhangi bir sakıncanın görülmediği *Tohum*'da Türklerin İslamî kimliğini koruyamadığına yönelik İslam ülkelerinde dile getirilen söylemin, devletin söylem ve eylemleriyle alakalı olduğuna işaret edilmiştir.

“Bütün İslâm ülkelerinde, Türklerin artık Müslüman olmadığı ... hakkında bir inanç vardır. Buraya gelen Arap öğrencilerinden dostlarımız var ve bu düşüncenin yurtlarında yaygın bir inanış halinde olduğunu açıkça söylüyorlar. Buna, Anayasamızı değiştirerek, kanunlar çıkartarak, ibadet yerlerini kapatarak, müslüman halka gerici, yobaz diye adlar takarak, sebep olan biz değil miyiz? Ve biz değil miyiz ki; İslâm dünyası emperyalistlerle mücadele ederken onlara sırt çeviren hattâ onların dâvalarını baltalayan.”¹⁰⁸⁸

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere her ne kadar Türklerin İslamî kimliğini devam ettiremediğine dair bir kanı, *Tohum* tarafından ortaya konulmamış olsa da bu yönde dile getirilen bir söylemin altının doldurulması benzer bir düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda *Tohum*'da hem dinî hayatın daha iyi yaşanabilmesi hem de İslamî kimliğin korunabilmesi için sorumlu tutulan mercii ıslah edilmek istenen devlet yönetimi olmuştur.

Sancak dergisinde ilk sayıdan itibaren “milli şuur”un oluşturulması gayreti güdülmüş ve bu gaye doğrultusunda bir toplum projesi ortaya konulmuştur. Meseleler milli saikler

¹⁰⁸⁵ *Tohum*'un yirmi sekizinci sayısının kapağına Seyyid Kutub'un fotoğrafı konulmuş ve Seyyid Kutub'u anmak amacıyla farklı metinlere yer verilmiştir. Bu hususta bk. Necip Fazıl Kısakürek, “Seyyid Kutub Münasebetiyle”, *Tohum* 28 (Ekim 1966), 3-5; Ali Haydar Öztürk, “Modern Çağda İslam Düşüncesinin Büyük Şehidi Seyyid Kutub”, *Tohum* 28 (Ekim 1966), 6-7; Seyyid Kutub, “İslâm Milletinin Doğuşu ve Özellikleri”, çev. A. Vefa Çamdibi, *Tohum* 28 (Ekim 1966), 9-12; “Kutub'dan Seçmeler”, *Tohum* 28 (Ekim 1966), 13-15. *Tohum*'da Seyyid Kutub'un *İslâmda Sosyal Adalet* serlevhalı eserinin satışına yönelik bir reklama da yer verilmiştir. Bk. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 29.

¹⁰⁸⁶ Ebul A'lâ El-Mevlûdî, “İslâmı Korumak”, *Tohum*, çev. A. Vefa Çamdibi 12 (Eylül 1964), 15-16.

¹⁰⁸⁷ Bahsi geçen yazılardan bazıları için bk. Osman Turan, “Mevlâna ve Konya”, *Tohum* 4 (Ocak 1964), 4-5; Nurettin Topçu, “Mevlâna”, *Tohum* 4 (Ocak 1964), 7-10; Nurettin Topçu, “Safahat'ın Felsefesi”, *Tohum* 4 (Ocak 1964), 18-20. Dördüncü sayıda neşredilen bu yazı daha sonraki iki sayıda devam ettirilmiştir. Bahsi geçen yazılar için bk. Nurettin Topçu, “Safahat'ın Felsefesi”, *Tohum* 5 (Şubat 1964), 18-20; Nurettin Topçu, “Safahat'ın Felsefesi”, *Tohum* 6 (Mart 1964), 18-21; Erdoğan Cumalıoğlu, “Akif”, *Tohum* 4 (Ocak 1964), 16-17; Emin Işık, “Âkifin İmanı”, *Tohum* 16 (Ocak 1965), 3-5; Abdülkadir Karahan, “Mevlâna'da Dinanizm”, *Tohum* 16 (Ocak 1965), 5-7.

¹⁰⁸⁸ Ahmet B. Karabacak, “Garip Bir Milliyetçilik Anlayışı” *Tohum* 14 (Kasım 1964), 23-24.

etrafında değerlendirilmiş ve toplum nezdinde de meselelerin bu şekilde kavranmasına çaba sarf edilmiştir. Bu minvalde milli şuurun oluşturulması hususunda eğitim en önemli unsur olarak görülmüştür.¹⁰⁸⁹ Din eğitimi ise öğrencilerin mutlaka tabi tutulması gereken bir alan olarak kabul edilmiş ve bu alana dair bilgi sahibi olmayan veya yetersiz olanların ikmale bırakılması ya da sınıf tekrarı yapması gerektiği belirtilerek din eğitimine verilmesi gereken ehemmiyet ortaya konulmuştur.¹⁰⁹⁰

Sancak'ta milli şuurun oluşması hususunda eğitime yönelik hassasiyetin gösterildiği bir diğer alan Türkçe'nin doğru kullanılması bağlamında dile ilişkin olmuştur. Dergide Türkçe'ye kendi tabirleri ile "uydurukça" kelimelerin dahil edilmesi ve bu kelimelere itibar edenler şiddetle tenkit edilmiştir.¹⁰⁹¹ Türkçe'yi "uydurukça" olarak adlandırdıkları kelimelerin etkisinden kurtarmak ve Türkçe kelimelerin kullanılmasını sağlamak gayesiyle dergide "Güzel Türkçemizi Koruyalım" başlıklı bir bölüm açılmış ve dilde özün korunmasına verilen önem ortaya konulmuştur.¹⁰⁹² *Sancak*'ta dile atfedilen bu önem, millet varlığının devamlılığının sağlanmasının dilin korunmasıyla alakalı olduğunun düşünülmesi sebebiyledir. Dilin varoluş meselesi olarak ele alındığı ve Türk olmanın aynı zamanda Türkçe konuşmak ile mümkün olacağına altının çizildiği "Kaybolan Türkler" serlevhalı yazıda "Bir milletin her ferdi kendi öz dilini öğrenmek, bilmek zaruretindedir. ...Bir ferd ki, mensup olduğu milletin dilini hiç bilmemektedir, o ferd milletine kan bağı ile bağılı bile olsa, kanaatimizce, kendi öz dilini öğreninceye kadar o millettendir." şeklindeki cümlelerle ana dili bilmek bir millete mensup olmanın temel şartı olarak ifade edilmiştir.¹⁰⁹³ Bir kimsenin Türk olması öncelikli olarak kendi öz dili Türkçeyi doğru ve etkin bir şekilde kullanabilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Böylelikle sebebî asabiyetin kurulmasında dil ön plana çıkartılmıştır.

¹⁰⁸⁹ Kemaleddin Nomer, "Hareket Noktası", *Sancak* 2 (Ocak 1968), 3.

¹⁰⁹⁰ "Mecburi Din Dersleri", *Sancak* 3 (Ocak 1968), 11.

¹⁰⁹¹ "Bir taraftan kaba kelimeler, uydurma fiil ve isimler, diğer taraftan tamamen Frenkçe tâbirler, bu arada da ölü Asya dillerinden aktarma step kelimeleri Türkçemizi bugün acınacak ve ağlanacak duruma düşürmüştür. ...Uydurukçacılar! Türkçemizi rahat bırakınız!". Mıhriddin Cenân, "Katledilen dilimiz: Çabalama kaptan, ben gidemem!", *Sancak* 4 (Ocak 1968), 14.

¹⁰⁹² "Güzel Türkçemizi Koruyalım", *Sancak* 1 (Aralık 1967), 10; "Güzel Türkçemizi Koruyalım", *Sancak* 2 (Ocak 1968), 15; "Güzel Türkçemizi Koruyalım", *Sancak* 5 (Şubat 1968), 15.

¹⁰⁹³ İ. Semahaddin Cem, "Kaybolan Türkler", *Sancak* 10 (Haziran 1968), 7. Enver Tunçalp de bu hususu şu şekilde dile getirmiştir: "Türklüğü kabul etmenin ilk şartı Türkçeyi kabul etmek ve öğrenmektir. Bunun için de bu millî duyguyu benimsemek icab eder. Bir milleti meydana getiren dört esaslı faktör vardır. Bunlar; İrk, Dil, Din ve Kültürdür. Dil bunların en kuvvetlilerinden biridir. Zira, fertleri birbirine yaklaştıran, anlaşmalarını sağlayan, ısındıran, bağlayan ilk unsur DİL'dir...". Enver Tunçalp, "Anadili İtibarıyla Nüfusumuz", *Sancak* 10 (Haziran 1968), 12.

Ana dilin bir millete mensup olmanın temel şartı olarak ortaya konulduğu *Sancağ*'ta düşüncenin kaynağı hususunda aynı tutucu tavır sergilenmemiştir. Çeviri İslamcı eserlerin neşredilmeye başlandığı bu dönemde *Sancağ*'ta kendisini gösteren endişe bu eserlerin Türk düşüncesini götüreceği yerler değil bu çevirilerin Türkçe'de nasıl doğru ifade edileceği olmuştur. Problem düşüncenin kaynağının farklı coğrafyalar olarak belirlenmesi değil, çevirilerin niteliği olarak değerlendirilmiştir. *Sancağ*'ın ilk sayısında İ. Semahaddin Cem tarafından kaleme alınan “Sonu gelmeyen tâvizler” başlıklı yazıda bu konuya yer verilmiştir. Semahaddin Cem,

“Yeni tercemelerde uydurukça'ya pek fecî bir tarzda tâviz verilmektedir. Hangi kitabı elimize aldıkça, şehîd âlim Seyyid Kutub'un veya diğer bir islâm müellifinin Türkçeye aktarılmış eserini okuduksa hayâl kırıklığına ve zevksizliğe uğradık. Nedir o: toplum'lar, düzen'ler, olay'lar, özel'ler, genel'ler Yârabbî? O cânım, cemiyet, câmia, hususî, umumî nerelere gitti? Güzeller çirkinlerin tecavüzüne mâruz kalınca netice bu oldu!”¹⁰⁹⁴

şeklindeki ifadeleriyle çevirilerin niteliği ve bu durumdan duyulan rahatsızlığı sarahaten ortaya koymuştur. Burada sorunsallaştırılan Türk İslamcılığı içerisine zerk edilmeye çalışılan, Türkiye'deki İslamcı düşünceye yeni bir yön tayin etmek için başvuru kaynakların muhteviyatı değil, bu eserlerin Türkçe'ye aktarılırken yapılan kelime seçimleridir. Semahaddin Cem, kelimelerin bu şekilde seçilmesini dilde verilen taviz olarak değerlendirmekte ve “Türk dili, Komünizmin istilâcı plânına tam mânasiyle hedef olmakta, beyin yıkama usûlü bu yoldan devam etmektedir.” diyerek bunun bilinçli bir eylem olduğuna işaret etmektedir.¹⁰⁹⁵ Yazının sonunda yer alan “Genç müslüman mütercimler, uydurukçaya naklettikleri o kudretli eserlerin fikir ve telkinlerine dikkat etsinler, kâfidir. Çalاکalem terceme ile dâva kazanılmaz!”¹⁰⁹⁶ ifadesiyle ise bahsi geçen eserler, sürdürülen davanın bir kaynak ve mümessili hüviyetine büründürülmüştür.

Toplumun tasavvurunun şekillendirilmesinin ve varlığını devam ettirmesinin yegane unsurlarından birini teşkil ettiğini belirttikleri öz Türkçenin korunması hususunda vurguların fazlasıyla göze çarptığı *Sancağ*'ta halkın yaşam tarzı, bilhassa lüks yaşam tenkit edilmektedir.¹⁰⁹⁷ Yalnızca harcamalar ve yapılan parti, balo gibi faaliyetler değil

¹⁰⁹⁴ İ. Semahaddin Cem, “Sonu gelmeyen tâvizler”, *Sancağ* 1 (Aralık 1967), 8.

¹⁰⁹⁵ Cem, “Sonu gelmeyen tâvizler”, 8.

¹⁰⁹⁶ Cem, “Sonu gelmeyen tâvizler”, 8.

¹⁰⁹⁷ Bahsi geçen konuda neşredilen metinler için bk. Selâhaddin Kaptanağası, “Cemiyetlerin birinci iflâs sebebi: Moda ve Lüks”, *Sancağ* 3 (Ocak 1968), 4; Selâhaddin Kaptanağası, “Milli varlığımızın kangreni: Yüksek Sosyete”, *Sancağ* 4 (Ocak 1968), 4.

kadınların giyim kuşam şekli gündeme taşınmış ve bu hususta eleştiriler gündeme getirilmiştir. “Mini Etek” başlığı altında verilen haberde mini etek ip cambazlarının giyebileceği bir kıyafet olarak nitelendirilmiş, Meclis’e mini etek giyilerek gelinmesinden milletvekillerinin duyduğu rahatsızlık dile getirilmiş ve bu sorunun bir kanun çerçevesinde çözüme kavuşturulması gerektiği “Her sene değişen ve değiştikçe bozulan bu kıyafet ve kisve yoksulluğuna nihayet vererek bir nizam ve intizama bağlamak zamanı gelmiştir.” şeklinde ortaya konulmuştur.¹⁰⁹⁸ Halkın yaşam pratiklerinde yer alan ve yanlış olduğu düşünülen hususların sert bir şekilde dile getirilmesi ve bu davranışların ahlaksızlıkla ilişkilendirilecek kadar ağır ifadeler ile itham edilmesi, *Sancak* kadrosunun halkın yaşantısına her anlamda yön verme hususundaki tavrını ve belli sınıfların davranış ve yaşam tarzlarının gündeme getirilmesiyle toplum içerisinde ayrıştırıcı bir tutum sergilediğini açıkça göstermektedir.

Modern Türkiye’de dinî yaşam ve pratiklere istikamet verilmesinde ve toplumun dine ilişkin hususlarda aydınlatılmasında yetkili olan Diyanet İşleri Başkanlığı’na *Sancak* dergisinde doğrudan husumet güdümediği ancak belli meseleler dahilinde kuruma yönelik eleştiri ve taleplerin dile getirildiği görülmektedir. *Sancak*’ın Başkanlığa ilişkin temkinli tutumunu en açık şekilde “Tebriknâme” başlıklı şiirden anlamak mümkündür:

“Kardeşim Lütfi Doğan! Cübbeni tebrik ederim.
Hocanın bahtı karaymış, seni tebrik ederim...
Varmadan kırka oturdun Riyaset koltuğuna;
Jet bakanlarla gelen rütbeni tebrik ederim.
Bu devir diploma, yâran ve rozet devri inan;
Ehliyet olmasa dostum yine tasdik ederim.
Amma bak! Sen de paşâ gönlüme uymazsan eğer;
Sonra bir başka doğan Lütfiyi tahrik ederim.
Bir şikâyet Kelâmullaha dair olsa bile;
Altı ay geçse de bakmaz yine ta’lik ederim..
Der Kemâlî şu bakanmış, bu makammış demeden
Rabbimin buyruğu neyse onu tatbik ederim.”¹⁰⁹⁹

Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan’ın şahsına yazılmış bu dizelerde açıkça ona gözdağı verilmekte, herhangi bir makamın veya bakanın söylemlerinin bir kıstas olarak dikkate

¹⁰⁹⁸ “Bir Ahlâk Hastalığı Mini Etek”, *Sancak* 8 (Nisan 1968), 10.

¹⁰⁹⁹ “Tebriknâme”, *Sancak* 5 (Şubat 1968), 10. Tebriknameden duyduğu rahatsızlığı dile getiren dönemin Ankara Müftü Yardımcısı Hamdi Çetinkaya, şahsına *Sancak* dergisinin gönderilmemesi talebinde bulunmuş, bu durum *Sancak*’ın yedinci sayısında Kemaleddin Şenocak tarafından gündeme getirilmiş ve “İşte, sizin gibilerin o kudsî makamlara yerleştirilmesi hem naçiz kanaatimizi teyid, hem Tebriknâmemizin isabetindeki değeri bir kat daha artırmaktadır.” denilerek müftü yardımcısının talebine cevap verilmiştir. Kemaleddin Şenocak, “Tek Çatlak Ses”, *Sancak* 7 (Şubat 1968), 4.

alınmadığı ortaya konulmaktadır. Bu dizelerden anlaşılacağı üzere Diyanet İşleri Başkanlığı'nın statüsüne, devlet içerisindeki konumuna dair bir karşıtlık söz konusu olmamakla birlikte, Başkanlığın uygun bulunmayan söylem ve eylemlerine de sessiz kalınmayacağına, yani kurumun faaliyetlerinin takip edildiğine işaret edilmektedir.¹¹⁰⁰ Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı makamının hemşehricilik gözetilerek kullanıldığı ileri sürülerek, yetkilerin suistimal edilmesi tenkit edilmiştir.¹¹⁰¹

Başkanlığın faaliyetlerinin takipçisi olan *Sancak*'ta Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mushaf basımını denetleme ve basımına izin verme yetkisi kapsamında hareket edilmeyerek Başkanlığın yetkili heyetinin onayı alınmaksızın basılan bir mushafın yayınlanması gündeme getirilmiştir.¹¹⁰² Dönemin Diyanet İşleri Başkan vekili Lütfi Doğan'ın imzasının bulunduğu "Basılan bu mushafın boş bir sayfasını soğuk damga ile mühürleyebilirsiniz" ibaresinin yer aldığı belgeye yer verilerek, bahsi geçen belge "Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihinde Henüz misli ve benzeri görülmemiş bir hiyanet vesikası..." olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁰³

Ramazan ayının ve bayramının başlangıç tarihinin belirlenmesi ve uygulanması hususunda İslam ülkeleri arasında birlik sağlanmış değildir. Ülkeler her ne kadar bu hususu gündeme getirdikleri toplantılar düzenlemiş olsalar da bugün dahi birlikte hareket edilmesi mümkün olmamaktadır. *Sancak*'ta bu mevzunun Diyanet İşleri Başkanlığı'nın geleneğe değil, tekniğe riayet ederek davranmasının sonucu olarak ortaya çıktığı ifade edilmiş, Başkanlığın tespit ettiği tarihlere uyulmasının orucun eksik tutulmasına sebebiyet vereceği söylenmiş, böylelikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu hususta hatalı bir tutum ve uygulama ortaya koyduğuna dair tenkit şu şekilde dile getirilmiştir:

"Bu yıl yurdumuzda 1387 Ramazanı'nın 3/12/1967 gününde başladığı gazetelerle ve Diyanet İşleri Başkanlığınca ilân edildi. Halbuki tarihten iki gün önce müslüman radyoları Ramazanın başladığını bildirmişlerdi. Bu hesaba göre Türkiye'deki müslümanlar, yanlış hesap yüzünden bir gün oruç yemiş oluyorlardı. Gerçi başkanlığın Muvakkid, durumu izah ile, Griniç'den ve Kafkas saatinden bahsederek

¹¹⁰⁰ *Sancak*'ta Diyanet İşleri Başkanlığı ve personellerinin faaliyetlerine odaklanılırken yalnızca tasvip edilmeyen faaliyetlerine yer verilmemiştir. Bu doğrultuda Simav Din Hizmetlileri Yardımlaşma Cemiyeti'nin dini nikahın kıyılması için damadın sarhoş olup olmamasına bakılacağı, alkollü içeceklerin kullanıldığı düğünlerde mevlid okumasında bulunulmayacağı ve din görevlilerinin sinema, kahvehane, lokal gibi yerlerde gerçekleştirilen nişan ve düğünlerdeki dua merasimlerine katılmayacağı şeklindeki kararlar takdirle karşılanmıştır. "Simav Din Hizmetlileri Yardımlaşma Cemiyetinin çok yerinde bir kararı", *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 10.

¹¹⁰¹ "Öyle bir devre geldik ki..", *Sancak*, 3.

¹¹⁰² "Büyük Skandal", *Sancak* 7 (Şubat 1968), 7.

¹¹⁰³ "Büyük Skandal", *Sancak*, 7.

Ramazan iptidasının ayın 3 üne geldiğini isbata çalışıyordu. Lâkin, bazı müslümanlar da o gün kameri, âdeti kalınlaşmış ve şekil genişlemiş iki gecelik bir hilâl halinde görmüşlerdi. Çünkü esas kaide Griniç veya bilmem ne ölçüsü değil, hilâlin rü'yetidir. Bu itibarla, yenen bir günlük orucun vebali Başkanlık Muvakkithanesinin üzerinedir.”¹¹⁰⁴

Bu ifadelerden de anlaşılabilirliği üzere *Sancak*'ta Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hatalı davranıldığı düşünülen meseleler gündeme getirilirken kurumun bu husustaki sorumluluğuna dikkat çekilmektedir. Böylelikle kurumun statüsü ve varlığı değil ama faaliyetleri itibarsızlaştırılmakta ve oruca başlama ve bitirme gibi oldukça hassas bir meselede yanlış hareket edildiğine dair bir kanaat ortaya konularak toplumun ibadetlerini yerine getirme noktasında kılavuz edindiği Diyanet İşleri Başkanlığı'na güvenini zedeleyecek bir söylem dile getirilmiştir.

Genel itibarıyla bu dönemde *Diyanet Gazetesi*'nde Türk milletinin dinî ve toplumsal yaşantısının tanzim ve tahkim edilmeye çalışıldığı ve bu doğrultuda Türk din tasavvurunun muhafazasına gayret edildiği; *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak* dergilerinde ise toplumun yaşantısına yönelik ortaya konulan söylemlerde tenkidin ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bahsi geçen dergilerde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetlerine yönelik ortaya konulan eleştirel yaklaşımın, Türk din tasavvuruna alternatif söylemlerin toplum nezdinde itibar görmesine imkan sağlamaya matuf olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda tetkik edilen İslamcı dergilerin bir geçiş devri¹¹⁰⁵ ürünü olmaları hasebiyle her ne kadar topyekûn bir eleştirel tavır sergilememiş ve belli açılardan Türk geleneği vurguları ortaya koymuş olsalar da sonraki dönemlerde ortaya çıkacak eleştirel tavrın ilk örneklerini ve muharrik unsurunu sergiledikleri söylenebilir.

4.2.3. Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergiler Etrafında 1960'lı Yılların Bir Değerlendirmesi

1960 yıllardan itibaren İslamcı cenahın yayıncılık faaliyetlerinin sayısında bir yükseliş yaşanmaya başlamış ve bu dönemde çeviri faaliyetinin de etkisiyle İslamcı dergiler aracılığıyla Türk din tasavvuru ve düşünce tarzına muarız ve alternatif söylemler ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu durum İslamcı dergilerin ortaya koyduğu alternatif

¹¹⁰⁴ “Bu Yıllık Ramazan Orucu”, *Sancak* 2 (Ocak 1968), 11.

¹¹⁰⁵ Geçiş devri olarak değerlendirilebilmesinin başlıca sebeplerini gelenekle belli hususlarda bağını devamlılığının aranması ve korunmasına yönelik bir çaba içerisinde olunması, hükümet-devlet ayırımına gidilerek topyekûn bir eleştirinin ortaya konulmamış olması ve farklı İslam tasavvurlarının kısmî bir şekilde yer bulmaya başlaması teşkil etmektedir.

söylemlere cevap verebilme ve Türk din tasavvurunu muhafaza etmek için Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından dinî, siyasal, toplumsal muhteviyata sahip *Diyanet Gazetesi*'nin neşredilmeye başlanmasını beraberinde getirmiş, Başkanlık toplumun farklı kesimlerine hitap edebilme ve Türk düşünce geleneği çerçevesinde güncel olayları değerlendirme imkanına kavuşmuştur.

1960'lı yıllarda yayınlanmış *Diyanet Gazetesi* ile *Sancak*, *Fedai*, *Tohum* dergilerinin sayılarında siyaset mefhumunun ve yönetime dair meselelerin adalet merkezli söylemler çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi* ve devrin İslamcı dergilerinde siyasetin icracılarının adalet gözetecek bir şekilde yönetme vazifesini yerine getirmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Siyasetin ne şekilde icra edilmesi gerektiği meselesi, İslamcı dergilerin sayılarında kendisine yer bulurken *Diyanet Gazetesi* nasıl olmalı değil ne oluyor sorusunun üzerinde durmuş ve bu minvalde Türk siyaset geleneğinin din merkezliliğini ortaya koymuştur. Bu durum mecmualar arasındaki siyasetin muhteviyatı ve güncel siyasete yönelik bakış açısındaki farkı açıkça göstermektedir. İdeal siyaset tasavvurunun ortaya konulduğu *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak* dergilerinde aktif siyaset içerisinde yer alan isim ve partiler eleştirilmiş ve bu eleştirel tutum aynı zamanda var olan siyasetin ıslahına yönelik taleplerin bir parçasını oluşturmuştur. Her ne kadar yönetimdekilerin yetersizliğinin altı sıklıkla çizilse de burada var olan sistemin değil sistem yöneticilerinin değiştirilmesine yönelik bir talebin ortaya konulduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda devlet yöneticilerinin değiştirilmesiyle, siyasetin ıslahına yönelik bir tavır içerisinde bulunduğu açıkça görülmektedir. Dolayısıyla *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak* dergilerinde devlete dair müspet görüş korunurken, hükümetlere yönelik menfi bir tutum içerisine girildiği söylenebilir.

Hükümetlere karşı bu tutum, ortaya konulan politikalara yönelik bakış açısına doğrudan sirayet etmiş ve bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde siyasal, iktisadî ve toplumsal meselelere ilişkin metinlerde devlet politikalarını güçlendirecek söylemler ortaya konulurken; *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak* dergilerinde bahsi geçen meseleler devlete yöneltilecek tenkitlerin bir malzemesi haline gelmiştir. Bu anlamda benzer konularda *Diyanet Gazetesi*'nde “güçlü” devlet anlatısının ihyasına çaba sarf edilirken, İslamcı dergilerde “güçsüz”lük “yetersizlik” temalı yazılar neşredilmiştir. İslamcı dergilerde Kıbrıs meselesine dair ortaya konulan metinlerde hususi olarak hükümetler tarafından izlenen politikaların yetersizliğine işaret edilmiş ve sorunun çözüme kavuşturulamaması

hususunda yürütülen bu politikalar ve bu politikaların icracıları sorumlu tutulmuştur. Meselenin “millî” dava boyutunda ele alınması da devletin yetersizliğine yapılan vurguların mahiyetini daha da dikkate değer bir hale getirmiştir.

Dinî ve toplumsal alana yönelik söylemlerde ise *Diyanet Gazetesi*'nde toplumun dini yaşama ve anlama pratiklerindeki eksikliklerin giderilmesine, toplumsal yaşantının tanzim ve tahkim edilmesine gayret sarfedildiği; İslamcı dergilerde ise toplumun hayat tarzına yönelik eleştirel bir tavrın ortaya konulduğunu görülmektedir. *Diyanet Gazetesi*'nde Türk din tasavvurunun ve bu tasavvurun ortaya çıkardığı hayat tarzının muhafazasına yönelik söylem üretilirken; *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak* dergilerinde alternatif bir din tasavvuru ve hayat tarzının kapılarının aralanmasına imkan sağlayacak söylemlerin üretildiği görülmektedir. Bu durum sonraki dönemlerde neşredilen İslamcı dergilerdeki eleştirel tavrın ilk adımı olarak nitelendirilebilir mahiyettedir. Özellikle farklı İslam coğrafyalarında yaşamış ve düşünce üretmiş isimlerin metinlerine yer verilmesi bu eleştirel tavrın güçlendirilmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde devlet yapısına ve şekline yönelik bir tenkit söz konusu olmamakla birlikte devlet eleştirisini mümkün kılacak fikrî cephe tedricen oluşmaya başlamıştır. Bu anlamda bu dönemin eleştirel düşünce kapsamında Türklerin gelenek merkezli İslam anlayış ve düşünce biçiminden modern dönemde ortaya çıkmış İslam anlayışlarına bir geçiş aşamasını ifade ettiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda *Fedai*, *Tohum* ve *Sancak* dergilerinde bu dönemde dile getirilen söylemler, siyasetin ıslahına yönelik talebin ve arayışın bir ürünü olmuş; *Diyanet Gazetesi*'ndeki söylemlerde ise siyasetin tahkiminin ön planda tutulduğu görülmüştür.

BÖLÜM 5: DİYANET GAZETESİ VE İSLAMCI DERGİLERDE SİYASETİN MUHAFAZASI İLE TANZİMİ ARAYIŞLARI DÖNEMİ: 1970'Lİ YILLAR

5.1. 1970'li Yılların Türkiye'sinin Siyasal ve Toplumsal Hayatına Dair Bir Hülasa

27 Mayıs 1960 darbesinin ardından ortaya çıkan siyasal ve toplumsal koşullar 1970'li yılların seyrini doğrudan belirlemiştir.¹¹⁰⁶ 1961 Anayasası'nın tanıdığı özgürlükler, siyasal ve toplumsal hayatta farklı ideolojik görüşlerin kendisini göstermesine yol açmıştır. Bu durum bir önceki bölümde de belirtildiği üzere 1961 Anayasası'nın topluma "bol" geldiği şeklinde bir yorumun yapılmasına sebebiyet vermiştir.

Türk siyasal hayatının 1970'li yıllarına tekabül eden döneminin iki döneme ayrılarak tetkik edilmesinin uygun olacağını belirten Kaynar, 1970'li yılları 12 Mart muhtırası ile başlatmış ve ilk dönem olarak adlandırdığı bu dönemin 26 Ocak 1974'te CHP ve MSP arasında koalisyon hükümetinin tesis edilmesiyle sona erdiğini belirtmiş, bu koalisyon hükümeti ile başlayan ikinci dönemi ise 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen darbeyle hitama erdirmiştir.¹¹⁰⁷ Kaynar'ın bu dönemlendirmesinden de anlaşılacağı üzere 1970'li yıllar da bir önceki döneme benzer şekilde bir müdahale ile başlatılmakta ve yine bir başka darbe ile sona erdirilmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın bu bölümünde öncelikli olarak 12 Mart muhtırasının verilmesine giden süreç ele alınacak, daha sonra 1970'li yılların siyasal, toplumsal, iktisadî koşulları tetkik edilerek bu on yılın genel seyri ortaya konulacaktır.

II. Demirel Hükümeti döneminde ülkenin karşı karşıya kaldığı ekonomik bunalımın giderek derinleşmesi ve sokaktaki şiddet olaylarının artmasının ardından yönetime müdahalede bulunulabileceğine dair bir algının ortaya çıktığını belirten Aydın ve Taşkın, bu müdahale ihtimalinin iki cepheden geldiğine dikkat çekmiş ve bu doğrultuda hem ordu içerisinde sol tandanslı bir grubun hem de ordunun hiyerarşik yapısı içerisinde bir grubun müdahaleye yönelik hazırlık içerisinde bulunduğunu belirtmiştir.¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁶ "...altmışlı yıllar, ...kendi dinamiklerini, kendi hususiyetlerini de beraberinde getirecek ve onları yetmişli yıllara devrederek tarihteki yerini alacaktır." Kaynar, "Önsöz", 19.

¹¹⁰⁷ Mete Kaan Kaynar (haz.), "Yetmişler Türkiye'sine Altmışlı Yıllardan Bakmak", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1091.

¹¹⁰⁸ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 179-180. Tefik Çavdar yönetime müdahale edilme isteğini şu şekilde dile getirmiştir: "i. Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk vb. kişilerin başını çektiği,

1969 seçimlerinin ardından seçimleri kazanan Demirel ikinci kez hükümetini kurmuştur. Bu dönemde toplumsal hayatta sükûnet sağlanamamış, sokaktaki anarşi giderek artarken öğrenci ve işçi hareketleri de aktif bir şekilde varlığını devam ettirmiştir.¹¹⁰⁹ Ülke ekonomisinin dış ticarete bağlı olması hali, muhtıraya giden süreçte kurulan Demirel Hükümetlerinin iktisadî alana ilişkin faaliyetlerinde bağımlılığı ortadan kaldırmaya yönelik uygulamalara gitmesini beraberinde getirmiştir.¹¹¹⁰ Hükümet, karşı karşıya kaldığı ekonomik sorunları bertaraf edebilmek için çeşitli vergileri bünyesinde barındıran Finansman Kanunu'nu yürürlüğe koymayı ve bu kanun doğrultusunda işletme vergisi ve emlak vergisi gibi uygulamaları hayata geçirmeyi gündeme taşımıştır.¹¹¹¹ Ancak ortaya konulan politikalar ülke ekonomisinde olumlu bir gelişme ortaya çıkarmamış ve bu doğrultuda sorunları çözüme kavuşturmak için yapısal değişikliklerin gerekliliğine dair bir kanaat oluşmaya başlamıştır.¹¹¹² Bu doğrultuda 1960'ların sonunda başlayan ekonomik sıkıntılar ve Meclis'te bu sorunların çözüme kavuşturulmasına yönelik birliğin temin edilememesi, giderek tırmanan sokaktaki şiddet olaylarıyla¹¹¹³ birleşince yönetimde istikrarın sağlanmasının önüne geçmiştir.¹¹¹⁴ Bu dönemde AET ile entegrasyon sürecinin bir parçası olarak Katma Protokol imzalanmıştır.¹¹¹⁵

1961 Anayasası'nın tanıdığı grev ve toplu sözleşme yapma, sendikal faaliyetlerde bulunma hakları, işçi hareketlerinin faaliyet alanını genişletirken, aynı zamanda bu hareketler giderek politikleşmiş ve böylelikle işçi hareketleri, hükümete yönelik örgütsel

ilerici gençlik gruplarından da destek bulan istekler. Bunların Silahlı Kuvvetler içinde uzantıları vardı. Hatta Kara Kuvvetleri Kumandanı Orgeneral Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Kumandanı Muhsin Batur'un ilerici gruplara destek olduğu da söylenmekteydi. ...ii. Türkiye'de işçi ve gençlik hareketlerinin yükselmesinin yarattığı ortamı kendileri açısından tehlikeli bulan ABD ve onun Türkiye'deki uzantıları, büyük sanayici ve tüccarlar, toprak ağası diye nitelenen büyük toprak sahipleri de ülkedeki ilerici, hatta devrimci nitelikteki gelişmeleri etkileyecek bir sert (!) iktidarın özlemine taşıyorlardı." Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 191-192.

¹¹⁰⁹ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 165.

¹¹¹⁰ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 350.

¹¹¹¹ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 183. Finansman Kanunu, 29 Temmuz 1970 tarihinde yasalaştırılmış ancak Kanuna yönelik toplumun farklı kesimlerinden gelen tepkilerden dolayı, Kanun'un öngördüğü vergilerin uygulamaya geçirilmesi ileri bir tarihe bırakılmıştır. Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 183.

¹¹¹² Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 351.

¹¹¹³ "1970 yılının sonlarına gelindiğinde ideolojik nitelikli öğrenci olayları, sol örgütlerin desteğinde giderek ülke genelinde yayılıyor her alanda ciddi bir tedirginlik ve istikrarsızlık egemen oluyordu. S. Demirel hükümeti anarşik olaylar karşısında aciz kalıyor ve etkili bir tedbiri yürürlüğe koyamıyordu. Hükümet bir acziyet içine düşmüş bulunuyordu." Davut Dursun, *Ertesi Gün Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar: 27 Mayıs 12 Mart 12 Eylül* (Ankara: İşaret Yayınları, 2000), 118.

¹¹¹⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 373; Dursun, *Ertesi Gün Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar: 27 Mayıs 12 Mart 12 Eylül*, 118.

¹¹¹⁵ Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 148.

bir yapılanma olarak eleştirel söylem üreten muhalif gruplara dönüşmüştür.¹¹¹⁶ İşçilerin yapmış olduğu eylemlerin ardından güvenliğin yeniden sağlanabilmesi amacıyla sıkıyönetim ilan edilmiştir.¹¹¹⁷ Bu dönemde işçi hareketlerine göre daha aktif olan grup, öğrenci hareketleri olmuş, yayınladıkları çeşitli kitap, dergi ve gazetelerle sağ ve sol kesim arasındaki ayrımı daha da derinleştirmiştir.¹¹¹⁸ Ayrıca yaşanan siyasi cinayetler,¹¹¹⁹ sokaktaki şiddet olaylarının bastırılmaması gibi durumlar var olan düzenin artık işlerliğini yitirdiğine dair bir inancı ortaya çıkarmıştır.¹¹²⁰ Ülkenin mevcut hali, askerinin yönetime müdahale edebileceğine dair ihtimali zihinlerde gündeme getirmiştir.¹¹²¹

Ordunun müdahalede bulunacağına yönelik algının gerçeklik kazanmasıyla birlikte yönetime müdahalenin ne şekilde gerçekleştirileceği bir mesele olarak ordu içerisinde gündem haline gelmiştir.¹¹²² Bunun sonucu olarak 12 Mart 1971 tarihinde

¹¹¹⁶ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 191; Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 154.

¹¹¹⁷ Kurtuluş Kayalı, bu süreci şu şekilde aktarmaktadır: "...Sendikalar Kanunu'ndaki bir değişiklik üzerine patlak veren olaylara her iki konfederasyondan, Türk-İş ve DİSK'ten işçiler katılmışlardır. Böylece 12 Mart öncesinin en büyük kitle eylemi gerçekleşmiştir. ...Hareketin bir anlamda kendiliğinden tezahür etmesi bir yana, önemli boyutlara ulaşacağı da kestirilememiştir. Bu olayla Türk işçi sınıfı, sol hareketin somuttaki yanılıklarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. ...Darbeciliğin güncellik kazandığı bir ortamda Türk işçi sınıfı "ben de varım" dercesine tarih sahnesine çıkmıştır. AP'nin bu olaya mantıksal düzeyde yaklaşımı, menfi tepkisi dışında, Türk solunun yaklaşımından pek de farklı olmamıştır. Olayı "ihtilâl provası" şeklinde değerlendiren AP, tehlikeli bir durumun zuhur ettiği düşüncesi ile olayların üstüne gitmiştir. Sıkıyönetim ilânına gerek duyulmuştur. ...Hükümetin bu kararını ordu çevreleri de açık bir biçimde desteklemiştir." Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs – 12 Mart*, 174.

¹¹¹⁸ Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart*, 179; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 163. Bu dönemde öğrenci hareketleri hususunda bk. Hasan Acar (ed.), *Türk Siyasal Hayatında Anti-Demokratik Bir Müdahale Örneği Olarak 12 Mart Muhtırası*, *Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze* (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 464-468.

¹¹¹⁹ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 196.

¹¹²⁰ Zürcher, bahsi geçen dönemde hükümetin içerisinde bulunduğu durumu şu şekilde dile getirmektedir: "...Demirel hükümeti, 1971 başlarında felce uğramış gibiydi. Üniversite kampüslerindeki ve sokaklardaki şiddeti önlemek için eyleme geçecek gücü kalmamıştı ve toplumsal mali reformlara ilişkin herhangi bir ciddi yasayı meclisten geçirme umudu yoktu." Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 373. Bu ifadelerden de anlaşılabilirliği üzere mevcut siyasal yapı siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunları çözüme kavuşturmak hususunda işlevsiz kalmıştır. Ancak bu sorunların yönetime müdahalede bulunarak çözülemeyeceği ve nihayetinde çözülemediği aşikardır.

¹¹²¹ "1970 yılının başından itibaren giderek artan anarşik olaylar Milli Güvenlik Kurulunun devamlı gündeminde idi. Milli Güvenlik Kurulu toplantılarında askeri kesimde M. Batur'un öne çıktığı dikkat çekmektedir. Nisan 1970'teki toplantı öncesinde bir araya gelen dört komutan arasından Batur'un yaptığı konuşma ve gelişmeleri analiz etmesi önemlidir. Batur olayların ana sebebi olarak ekonomik ve sosyal faktörleri gösteriyor ve çözüm için "Komuta Konseyi olarak durumu Cumhurbaşkanına açıklamak, Cumhurbaşkanını başkanlığında 3 büyük partinin üst düzey yöneticileri ile bir toplantı yapıp, onları asgari müştereklerde birleştirecek gerekli icraat ve reformları, yol biraz anti-demokratik olsa da gerçekleştirmek" şeklinde önererek "Bu sağlanamazsa, maalesef son çare olarak, komuta düzeni içinde meseleye el koymak, bunun için de ciddi, ilmi ve mantıklı bir planlama yapmak gerekir diye konuşmuştur." Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 166.

¹¹²² "Silahlı Kuvvetlerde açık bir tedirginlik en üst katlarda hissedilmekte, subayların "erken kalkıp" müdahale etmelerinden kaygı duyulmakta ve emir-komuta içerisinde yapılacak olanların komuta katında düşünüldüğü, yapılacak bir şey varsa yapılacağı güvencesi verilmek istenmektedir. Muhtemel müdahaleye

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile Meclis ve Senato Başkanları'na hükümetin istifa etmesi ve bu doğrultuda partiler üstü bir milli birlik hükümetinin kurulması çağrısında bulunulan bir muhtıra verilmiştir.¹¹²³ Aynı gün 12 Mart muhtırası, TRT'de okunmuş ve böylelikle ordunun yönetime müdahalede bulunduğu kamuoyuna duyurulmuştur.¹¹²⁴ Verilen muhtıranın temel unsurları şu şekildedir:

“1. Parlamento ve hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içerisine düşürülmüştür. 2. Türk milletinin ve sinesinden çıkan silahlı kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kuralları içinde teşkili zaruri görülmektedir. 3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilmediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya almaya kararlıdır.”¹¹²⁵

Ordu gözünden yönetimde var olan sorunların teşhis edildiği ve bu sorunların ortadan kaldırılması için ne yapılması gerektiğine dair ifadelerin yer aldığı, üç madde etrafında teşekkül ettirilmiş,¹¹²⁶ yönetime el konulmasını değil ama mevcut yönetimin değiştirilmesini talep eden¹¹²⁷ bu muhtıranın mevcut hükümete verilmesinin ardından

açık bir karşı duruştan çok müdahalenin niteliği kaygı uyandırmaktadır. Silahlı Kuvvetlerde cuntacı girişimler nedeniyle yaşanmış olan tecrübelerin acı hatıraları ordunun emir-komuta içerisinde hareket etmesi konusunda hassasiyet göstermesine sebep olmuştur.” Dursun, *Türkiye'nin Siyasi Hayatı*, 175. Ayrıca bk. Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 174. Cengiz Sunay, ordunun doğrudan yönetime el koymak yerine dolaylı olarak yönetime hakim olunmanın tercih edilmesini şu şekilde açıklamaktadır: “1970 devalüasyonuyla iktisâdi sahada baş gösteren krizden çıkış yollarının arandığı, iç ve dış meselelerin gitgide daha çetrefil hale gelmeye başladığı bu evrede parlamentonun kapısına kilit vurulmasının doğru olmayacağı, böylesi bir girişimin yeni hükümetin meşruiyetini zedeleyeceği telkinleriyle, doğrudan müdahale yerine dolaylı bir müdahaleyle yetinilmesi kararına varıldı.” Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri -27 Mayıs-12 Mart-12 Eylül ve Sonrası-*, 165.

¹¹²³ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 228.

¹¹²⁴ Cemal Koçak, 12 Mart muhtırasını şu şekilde değerlendirmektedir: “Bir sıralama yapmak gerekirse, 12 Mart 1971 muhtırası, Türkiye'de askerî darbeler arasında en az iz bırakanı oldu. 27 Mayıs'tan daha uzun süre iktidarda kalmasına rağmen askerî cuntanın kalıcı olamadığı görüldü.” Koçak, *Darbeler Tarihi*, 189.

¹¹²⁵ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 193; Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 228-229; Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs – 12 Mart*, 182-183; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 205.

¹¹²⁶ Davut Dursun, muhtıra maddeleri hususunda şu şekilde değerlendirmede bulunmuştur: “Kime hitaben yazıldığı belli olmayan üç maddelik muhtıra devlet bürokrasisi geleneğine uygun bir üsluba sahip değildi. Sonunda ne bir arz ne de rica vardı; “bilgilerinize” ifadesi ile bitiyordu. Kim bilgilendiriliyor, kimden ne rica ediliyor veya kime arz ediliyor bilinmiyordu. Sadece belli olan hükümetin istifasının istendiği ve bazı reformları gerçekleştirecek partilerüstü bir hükümetin kurulmasıydı.” Dursun, *Ertesi Gün Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar: 27 Mayıs 12 Mart 12 Eylül*, 129.

¹¹²⁷ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 165; Zürcher, *Modernleşen Türkiyenin Tarihi*, 373; Gökhan Atılğan, “12 Mart: Kapanan ve Açılan Yollar”, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 67. “Grevler, öğrenci gösterileri, kent gerillalarının eylemleri ve

Ekim 1973'te gerçekleştirilecek seçim sürecine kadar ordunun gölgesi altında ve yönlendirmeleri doğrultusunda siyaset icra edecek partiler üstü hükümetler dönemi başlamış, yönetsel bu değişiklik açısından 1971 muhtırası, Türk siyasal hayatında bir kırılmaya sebebiyet vermiştir.¹¹²⁸

AP hükümeti, yönetime yönelik bu müdahaleyi Anayasa'ya tenakuz arz eden bir durum olarak değerlendirerek yönetimi bırakmıştır.¹¹²⁹ İnönü ise ilk başta ordunun yönetime müdahalesini kınamış ancak sonraki dönemde yeni hükümetin Nihat Erim tarafından kurulacağını öğrendiğinde bu hükümete destek vermiş, bir anlamda muhtıraya karşı çıksa da muhtıra sonrası hükümete muhalif bir tavır içerisinde olmamıştır.¹¹³⁰

19 Mart 1971'de Cumhurbaşkanı Sunay, Nihat Erim'i hükümet kurmakla görevlendirmiş¹¹³¹ ayrıca parlamentoda yer alan partilere de kurulacak hükümete güvenoyu verilmesi hususunda telkinde bulunmuştur.¹¹³² 26 Mart 1971'de Erim hükümeti

Meclis'teki açmazın yol açtığı "12 Mart muhtırası" ülkede yükselen anarşi ve kardeş kavgalarıyla baş edebilecek güçlü ve yetkin bir hükümet kurulmadığı takdirde kaçınılmaz olacak bir askeri darbeye siyasi elite gözdağı veriyordu." Jung – Piccoli, *Yol Ayrımında Türkiye*, 110.

¹¹²⁸ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 181.

¹¹²⁹ Tanel Demirel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 62. "Demirel'in ilk tepkisi, Büyük Millet Meclisi'ne gidip güvenoyu istemektir; meclis güvenoyu vermezse istifa edecekti. Ne var ki, hemen kabineyi toplantıya çağırdı ve fikrini değiştirip istifaya karar verdi." Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 239. "Başbakan Demirel muhtırayı doğru yorumlayarak "Anayasa ve hukuk dışı" yönünü vurgulamış, fakat bu yeni gelişmelere karşı aktif bir tavır almamıştır." Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs – 12 Mart*, 160.

¹¹³⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 373-374.

¹¹³¹ Nihat Erim'in hükümetin başına geçmekle görevlendirilmesi hususunda Cüneyt Arcayürek şu ifadeleri kullanmaktadır: "Nihat Erim'e altın bir tabak içinde iktidar sunuluyordu. Bu iktidar güçlü bir iktidar olacaktı. Demokratik kurallar içinde kurulacak ama arkasında her zaman ordu desteğini bulacaktı... Darbeye gitmiş olan AP'nin karşı çıkması olanaksızdı. Öteki partiler mi ayağına bağ olacaktı? Hayır, hiçbiri olamazdı. Erim, düşsel bir ortamdaydı. Ordu desteğiyle anarşiyi bir ayda söndürecek, ordunun buyruğu olan reformları kısa sürede gerçekleştirecek atılımcı, dinamik, Türkiye'ye demokrasiyi yeniden bağışlayan bir siyaset adamı olacaktı." Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 207-208.

¹¹³² Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 220. "Demirel parlamentoyu açık tutmanın lüzumuna inandığı için; İnönü ise mevcut statükonun ağır aksak da olsa sürmesine binaen hükümete hem güvenoyu hem de bakan veriyorlardı." Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 167. Nihat Erim'in 12 Mart sürecinde yaşadıklarına ilişkin kaleme aldığı eseri için bk. Nihat Erim, *12 Mart Anıları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018).

kurulmuştur.¹¹³³ “Ara Rejim Hükümeti”¹¹³⁴ ve kendileri tarafından “Reform Hükümeti”¹¹³⁵ olarak da adlandırılan I. Erim Hükümeti’ni önceki hükümetlerden ayıran vasfı, partiler üstü bir yapılanma olarak teşekkül ettirilmiş olması ve bu doğrultuda kabinede çok sayıda parlamento dışı üyenin var olmasıdır.¹¹³⁶

Hükümet, öncelikli olarak yönetimi zora sokan ekonomik sorunların hitama erdirilebilmesi amacıyla uygulamalar yapılmasını bunun yanında toplumsal alanda dönüşümü tetikleyecek eğitim, hukuk, adalet ve yönetim alanlarında reformlar yapmayı hedeflemiş, bu anlamda pek çok alana sirayet eden bir reform hedefi ortaya koymuştur.¹¹³⁷ Bu doğrultuda ekonomi alanında gerçekleştirilecek yenilikler için Atilla Karaosmanoğlu tarafından iktisadî alana yönelik pek çok uygulamanın ve ilkenin içerisinde bulunduğu bir ekonomi siyaseti tesis edilmiştir.¹¹³⁸ Ordunun gölgesinde siyasal yetkilerini kullanan hükümet, anarşinin sona erdirilmesi çerçevesinde faaliyetlerde bulunmuş, dış politikada içe dönük ve ABD merkezli politikalar yürütmeyi tercih

¹¹³³ “Erim hükümeti iki büyük partinin desteğiyle 7 Nisanda ezici bir güvenoyu aldı. Ne var ki, bu sonuç parti saflarında önemli ölçülere varan kuşku ve kargaşayı gizliyordu. Adalet Partisi cephesinde Demirel, kendi gözünde bütünüyle yasadışı yollardan iktidara gelen bir hükümete açık onay vermezdi. Yine de, yeni düzende gücünü ve nüfuzunu korumak için parti mensuplarının hükümete girmelerine ve parlamentoda hükümeti desteklemelerine izin verdi. Cumhuriyet Halk Partisi cephesinde ise, kendi programlarını hayata geçirmenin bir aracı olarak muhtırayı hoş karşılayanlarla açık desteğin CHP’yi kamuoyu gözünde otoriter askeri rejimle ilişkilendireceğinden korkarak askeri müdahale ilkesine karşı çıkanlar arasında fikir ayrılığı ortaya çıktı. CHP’nin 13 Marttaki grup toplantısında İnönü ikinci görüşü kararlılıkla savundu. Çok geçmeden fikrini değiştirip Erim hükümetine destek verdi.” Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 241.

¹¹³⁴ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 220.

¹¹³⁵ Nihat Erim, 2 Nisan 1971 tarihinde Meclis’e sunduğu hükümet programı ile hükümetin “reform hükümeti” olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: “Anayasanın getirdiği düzen içinde dinamik bir yapıya sahip olan toplumumuz, hızlı bir toplumsal ve siyasal değişme sürecine girmiştir... Gerçekleştirilmesi zorunlu yapısal ve kurumsal değişikliklere türlü nedenlerle girişilmemiş ve sorunları çözmeye olayların arkasında kalınmıştır. Bu durum toplumun yapısıyla devlet düzeni arasında önemli gerilimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır... Bu karışık duruma ve bunun yarattığı alışkanlıklara son vermek hükümetin çözmesi zorunlu olan önemli bir konudur... Bu ise, Anayasanın gösterdiği doğrultuda yapılması zorunlu reformların hiç beklenilmeden gerçekleştirilmesi ile mümkündür. İşte bu nedenlerle Türk kamuoyunun karşısına “Reform Hükümeti” olarak çıkıyor ve bu niteliğe uygun bir program sunuyoruz.” Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 353; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 196. Yeni kurulan hükümetin kendisini reform hükümeti olarak değerlendirmesi, kabine üyelerinin seçilmesi hususunda tartışmalara sebebiyet vermiş, üyelerin reform yapılmasına destek verecek hüviyette olması temel kıstas olmuştur: “Erim, reformcuların yanı sıra, Ferit Melen ve altmışların başında koalisyon hükümetlerinde reformların engellenmesinden sorumlu olan Sait Naci Ergin gibi muhafazakar anti-reformistleri de kabineye almak zorunda kalmıştı. Reformcular bu ikisinin kabineye alınmasına karşı çıktı. “Kendimizi bir reform kabinesi olarak öne çıkarıyoruz. Fakat aramızda, bankerleri temsil eden bir Sait Ergin var. Kişiliğinin bizim reform anlayışımızla bağdaşması olanaksız bir Ferit Melen var. O halde onlar kalsın, biz gidelim.”” Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 357-358.

¹¹³⁶ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 167; Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 374; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 166; Özdemir, “1960-1980 Dönemi”, 17/34.

¹¹³⁷ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 221; Özdemir, “1960-1980 Dönemi”, 17/35.

¹¹³⁸ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 374.

etmiştir.¹¹³⁹ Bu doğrultuda 17 Nisan 1971’de İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Zonguldak, Ankara, İzmir, Eskişehir, Adana, Hatay, Diyarbakır ve Siirt olmak üzere on bir ilde sıkıyönetim uygulanmıştır.¹¹⁴⁰

Hükümetin anarşiyi sona erdirmeye yönelik uygulamaları sol yapılanmaların yeraltında faaliyet göstermelerinin önüne geçememiş ve silahlı sol örgütler, ülkenin dış politikasını sıkıntıya sokacak uluslararası boyutları olan eylemlerde bulunmuşlardır. 17 Mayıs 1971’de Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi, İsrail’in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom’u kaçırmış, hükümet Elrom’un canlı olarak teslim edilmemesi durumunda, Elrom’u kaçıranların idam cezasına çarptırılacağını ifade etmişse de 22 Mayıs günü Elrom’un cesedi bulunmuştur.¹¹⁴¹

12 Mart düzeninin tesis edilmesinin ardından siyasal partiler içerisinde bir tasfiye süreci başlamış ve bu doğrultuda TİP, ülke içerisinde bölücü faaliyette bulunduğu, Milli Nizam Partisi ise laiklikle tenakuz arz eden faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle kapatılmıştır.¹¹⁴² Bu dönemde yapılan anayasal düzenlemeler ile birlikte 1961 Anayasası’nın tanıdığı hak ve özgürlükler, devletin varlığının korunması ve milli güvenliğin sağlanması amacı gösterilerek kısıtlanmıştır.¹¹⁴³ Anayasada değişiklik

¹¹³⁹ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 221.

¹¹⁴⁰ Koçak, *Darbeler Tarihi*, 211; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 167. “Erim sıkıyönetim ilan etme düşüncesine başlangıçta karşıydı ve hükümet programında da böyle bir olasılığa işaret edilmemiştir. Ne var ki fikrini değiştirmesi yönünde MİT’in ve komutanların güçlü baskılarına maruz kaldı. Terör olaylarının sürmesi de Erim’i güç durumda bıraktı; Sadi Koçaş’ın daha sonra açıkladığı gibi, “daha sonra sıkıyönetimden en çok çeken anarşistler, hükümeti fiilen buna ittiler.” Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 243.

¹¹⁴¹ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 362; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 201, 206. “Son derece dar bir kadroya dayanan, küçük burjuva olma özellikleriyle mücehhez, maceracı bir avuç devrimci gencin hayallerini süsleyen sosyalist ihtilâli çabuklaştırma gayreti, İsrail Başkonsolos’u Efraim Elrom’un kaçırılmasıyla başladı. Elrom’un salıverilmesi karşılığında cezaevlerindeki arkadaşlarının serbest bırakılmasını talebeden tedhişçilerin istekleri reddedildi. ...bu eylemin elebaşları, dönemin öğrenci gençliğinin popüler simaları olan: Mahir Çayan, Ulaş Bardakçı ve Hüseyin Cevahir’di. Bu eyleme karşı, hükümetin tepkisi çok sert oldu. Erim’in Balyoz gibi tepelerine ineceğiz cümlesi hareketin ve sonrasının nasıl bir biçimde bastırılacağı hususunda önemli bir ipucuydu.” Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 168.

¹¹⁴² Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 177; Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 375; Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 244.

¹¹⁴³ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 224-228; Özdemir, “1960-1980 Dönemi”, 17/35; Cemal Fedayi, “Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi [1971-1980] – Nâm-ı Diğer: 70’li Yıllar –”, *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*, ed. Adem Çaylak vd. (Ankara: Savaş Yayınevi, 2011), 497; Nuray E. Keskin, “Yetmişli Yıllarda Kamu Yönetimi”, *Türkiye’nin 1970’li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 749. “Ordunun ve parlamentodaki muhafazakâr partilerin baskısı altındaki hükümet, anayasayı sivil haklardan budayacak ve çeşitli kurumların özerkliğini sınırlayacak şekilde gözden geçirmek zorunda kaldı... Erim, kısa bir süre için hükümetin yetkilerini genişleten tek bir madde eklenmesi dışında anayasa değişikliğine başlangıçta karşı çıktı. Sıkıyönetim ilanında olduğu gibi, daha sonra fikrini değiştirmek zorunda kaldı.” Hale, *Türkiye’de*

yapılması meselesi bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Değişiklik fikrine karşı bir tutum sergileyenler anayasanın değil onun tam anlamıyla tatbikini gerçekleştiremeyenlerin suçlu olarak görülmesi gerektiğini ortaya koymuştur.¹¹⁴⁴

Bir reform hükümeti olma iddiasıyla devlet yönetimine gelen I. Erim Hükümeti, gerek reformların gerekse anarşinin bastırılması noktasında yeterli bir performans gösteremeyince on bir bakanının istenilen reformların yapılamayacağını ileri sürerek istifa etmesinin ardından hükümetin başında bulunan Erim'in de istifasıyla hükümet yönetimi bırakmıştır.¹¹⁴⁵ Erim'in istifa mektubunda yer alan ifadeler, durumu açıkça ortaya koymaktadır: “Bizim istifamız 8 ayı geçen gelişmiş, bir çok nedenlerin olmasındandır. Yurdumuzun muhtaç olduğu kalkınma hamlesini ve reformları Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirmek amacıyla kurulan hükümette görev aldık. Ve bunu gerçekleştirme olanağı kalmadığı inancı ile istifa ettik.”¹¹⁴⁶ Nihat Erim'den önce istifa eden bakanların da benzer ifadeleri kullanarak hükümetteki görevlerinden çekildikleri düşünüldüğünde hem Erim'in hem de bakanların hükümetin vaat ettiği reformları hayata geçirme hususunda başarısız olduğunu kabul ettikleri ve reformları hayata geçirme noktasında inançlarının kalmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu istifa Erim'in yönetimden uzaklaşmasına imkan tanımamış, Erim bir süre daha yönetimin başında kalmıştır.

Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın önerisi doğrultusunda yeni hükümetin kurulması sorumluluğu bir kez daha Nihat Erim'e verilmiştir.¹¹⁴⁷ Kurulan II. Erim Hükümeti de benzer politikalar yürüterek bir önceki hükümetten farklılık ortaya koymamıştır.¹¹⁴⁸ Ancak tüm çabalar sonuçsuz kalmış, sokaktaki anarşi ortamı devam

Ordu ve Siyaset, 245. “Toplam 44 madde değiştirildi. Anayasanın 11. maddesinde belirtilen temel hak ve özgürlükleri yasayla sınırlama fırsatı yaratıldı. Üniversitelerin, radyo ve televizyonun özerkliği sona erdirildi; basın özgürlüğü ve Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri sınırlandı. Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri ise, kabinenin talep etmediği konularda bağlayıcı tavsiyelerde bulunmayı içerecek şekilde genişletildi.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 376.

¹¹⁴⁴ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 364. Bu dönemde gerçekleştirilen anayasal değişiklikler hususunda bk. Selçuk Koca, “Hürriyetten Otoriteye: 12 Mart Dönemi Anayasa Değişiklikleri”, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 91-95.

¹¹⁴⁵ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 246-247; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 169; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 232; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 208.

¹¹⁴⁶ Altuğ, *Erim Olayı*, 221-222'den akt. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 371. Erik Jan Zürcher, Erim'in istifasının sebebinin “Cumhurbaşkanı Sunay'ın da onayıyla, meclisten ülkeyi kararnamelerle yönetme yetkisi ...” alma isteğinin reddedilmesi olduğunu belirtmektedir. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 376.

¹¹⁴⁷ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 233.

¹¹⁴⁸ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 234.

etmiş ve bunların bastırılması noktasında II. Erim Hükümeti başarı gösterememiştir.¹¹⁴⁹ Bu dönemde “Kültür Sarayı’nın yakılması, Marmara ve Eminönü vapurlarının batırılması, inşa halindeki Boğaziçi Köprüsünün havaya uçurulması planı, çeşitli soygun eylemleriyle yasadışı gizli örgüte malî takviyenin hedeflendiğine ilişkin savcılık iddianamesiyle...” pek çok kişi ve bu suçlamalar üzerinden yürütülen davalar kamuoyunun oldukça dikkatini çekmiştir.¹¹⁵⁰

II. Erim Hükümeti, Nisan 1972 tarihinde istifa etmiş, ancak muhtıranın ardından ortaya çıkan partiler üstü hükümet yapısı denemeleri sona ermemiş, bu doğrultuda hükümeti kurma görevi Suat Hayri Ürgüplü’ye verilmiştir.¹¹⁵¹ Fakat Ürgüplü tarafından önerilen kabine Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından kabul görmemiş ve ardından Ürgüplü 13 Mayıs 1972 tarihinde istifa etmiştir.¹¹⁵² Tüm bu başarısız hükümet denemeleri, siyasal istikrarın tesis edilemediğini ve ordunun yönetim üzerinde doğrudan etkili olduğunu açıkça göstermektedir. 15 Mayıs 1972 tarihinde hükümetin kurulması görevi Ferit Melen’e verilmiş ve Melen Hükümeti 5 Haziran 1972’de güvenoyu alarak göreve başlamıştır.¹¹⁵³

Sıkı yönetim uygulamalarını sürdüren Melen Hükümeti döneminde önemli bir Anayasal değişiklik gerçekleştirilmiş, bu değişikliklerle birlikte siyasi partilerin kapatılabilmesinin duruşma görülerek yapılmasına imkan sağlanmış aynı zamanda partilere sözlü savunma olağanı tanınmış ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin tesis edilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁵⁴ Petrol bunalımının yaşanması bu dönemde ekonomideki olumlu seyri bozmuş ve ülke ekonomisi büyük hasar almıştır.¹¹⁵⁵ Ekonomik sorunların bertaraf

¹¹⁴⁹ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 169-170.

¹¹⁵⁰ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 175-176.

¹¹⁵¹ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 249.

¹¹⁵² Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’lerden Günümüze*, 208. “Ürgüplü’nün 13 Mayıs’ta açıklanan kabinesi bütün başlıca partileri kucaklayan duvardan duvara bir koalisyondu; fakat herhalde ordunun baskısıyla Sunay tarafından kabul edilmedi.” Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 249.

¹¹⁵³ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 249. “Ferit Melen, ...programında reformlara sözde değindikten sonra şu noktaları öne çıkardı: “Komünizm ve her türlü bölücü ve aşırı faaliyetler, öncelikle üzerinde duracağımız konulardır. ...Hükümetimiz anaşinin, kanunsuz eylemlerin, komünizmin ve her türlü bölücü faaliyetlerin ortadan kaldırılması için iktidarı ve yetkisi içinde olan bütün idarî ve kanunî tedbirlerini almakla beraber yeni yetki ve müeyyidelere ihtiyaç gördüğü takdirde veya bunlar bir Anayasa değişikliğini zorunlu kıldığı hallerde durumu Yüce Meclis’in takdirine sunacaktır.” Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 209.

¹¹⁵⁴ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 239.

¹¹⁵⁵ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 239-240. “Türkiye’nin 1974 sonrasında tüm dünyanın sürüklendiği kriz koşullarına tepkisi, ...bunalımın ülke ekonomisine yansımaları ne pahasına olursa olsun ertelemeye çalışılmadı. Ham petrol fiyatlarının dünyada üç misli arttığı bu yıllarda Türkiye’de petrol türevlerinin fiyatları pek az değiştirildi. Türkiye ekonomisinin alışkın hale geldiği dış

edilmesi amacıyla 1972-1977 yılları arası dönemi kapsayan III. Beş Yıllık Kalkınma Planı yürürlüğe sokulmuştur.¹¹⁵⁶ CHP'nin ve AP'nin hükümete verdiği desteği kesmesiyle birlikte hükümet, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin gerçekleşmesinin ardından yönetimde kalamayacağını işareti verilmiştir.¹¹⁵⁷

6 Nisan 1973 tarihinde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerin ardından Fahri Korutürk Cumhurbaşkanı olmuştur.¹¹⁵⁸ Yeni hükümeti kurma görevi Naim Talu'ya verilmiş ve 12 Mart döneminin “partiler üstü” hükümet denemelerinin sonuncusu böylelikle hayata geçirilmiş, siyasetin ara dönemi olarak adlandırılan dönem bir anlamda sona ermiştir.¹¹⁵⁹ Naim Talu'nun 20 Nisan 1973'te ilan etmiş olduğu programda Ekim 1973'te gerçekleştirilmesi planlanan seçimlere kadar yönetimde bulunacak olmalarından dolayı uzun zaman diliminde gerçekleştirilebilecek hedefler belirlenmediği belirtilmiş ve seçimlere kadar toplum içerisindeki bölünmüşlüğü ortadan kaldırmaya ve ekonomiyi güçlendirmeye çalışacaklarını belirtmiştir.¹¹⁶⁰

Talu'nun ifadelerinden de anlaşılabilceği üzere bu hükümet, kısa bir zaman dilimi için görevde bulunacağından dolayı kapsamlı programlar ortaya koymak yerine gündemdeki problemleri çözmeye yönelik politikalar üretecek ve uygulayacak, böylelikle 1973 seçimlerine kadar ülke içerisinde siyasal ve sosyal istikrarın sağlanmasına gayret edecektir.¹¹⁶¹ Bu bağlamda Talu Hükümetini farklı kılan şey, ülkenin sağlıklı bir şekilde

kaynak türlerinde meydana gelen tıkanmaya rağmen, ticari kredilerle ve özellikle Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) adını taşıyan pahalı bir kısa dönemli borçlanma yöntemiyle ithalat hacmi arttırılmaya çalışıldı. Dünya ekonomik bunalım içinde debelenirken Türkiye ekonomisi bu yapay yöntemlerle 1975 ve 1976'da %8 dolaylarında büyümekteydi. Bu büyümenin zorlama niteliği, 1976 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranının 1/3' düşmesiyle ortaya çıkıyordu. ...Nitekim bu zorlamaların genel seçim koşullarında sürdürüldüğü 1977 yılı, ertelenmiş ekonomik bunalımın nesnel olarak da patlak verdiği yıl olmuştur.” Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1980-2009*, 131.

¹¹⁵⁶ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 240.

¹¹⁵⁷ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 240-241.

¹¹⁵⁸ Zürcher, Korutürk'ün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi sürecini şu şekilde aktarmaktadır: “Partiler dışlarını 1973'teki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde gösterdiler. ...ordu, cumhurbaşkanlığı için Genelkurmay Başkanı Orgeneral Faruk Gürler'i önermişti. Ancak partiler, cumhurbaşkanının yerine (Sunay'ın durumunda olduğu gibi) genelkurmay başkanının geçmesinin gelenek haline gelmemesi gerektiğinde birleştiler ve Gürler yenilgiye uğratıldı.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 377. Kurtuluş Kayalı ise bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir: “Ordunun isteği doğrultusunda bir seçim yapılmaması ve cumhurbaşkanlığına Fahri Korutürk'ün seçilmesini, Türk demokrasinin gelişimi açısından bir aşama saymak gerekir.” Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs – 12 Mart*, 187.

¹¹⁵⁹ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 222.

¹¹⁶⁰ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 223.

¹¹⁶¹ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 244.

seçimlere kavuşturulmasını sağlayacak “geçiş hükümeti” hüviyetinde olmasıdır.¹¹⁶² Temel gayesi, gerçekleştirilecek seçimlere kadar yönetimin devamlılığını sağlamak olan Talu Hükümeti’nin görevini sona erdirecek seçimler için 14 Ekim 1973 tarihi belirlenmiştir.¹¹⁶³ “...ara dönemin son kabinesini kuran, Naim Talu hükümetinin tam anlamıyla bir seçim hükümeti gibi çalışıyor oluşu herkeste bir iktidar umutları uyandırıyor. 1973 seçimleri siyasette rüşünü ispatlayacak bir lideri yaratan seçim olacaktı. 1973 ve sonrasında siyaset iki karizmatik lider etrafında cereyan edecekti: Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel.”¹¹⁶⁴

AP ve CHP’nin iktidara sahip olmak için vermiş oldukları mücadelenin neticesinde, 1973 genel seçimlerinden CHP birinci parti olarak çıkmış ancak seçim sonuçları yeni bir koalisyon hükümetinin kurulacağına işaret etmiştir.¹¹⁶⁵ Süleyman Demirel’in seçim sonuçlarından memnuniyetsizliği söylemlerine de yansımış ve hükümet kurma girişimlerinde yer almayacaklarını, halkın kendilerine muhalefet olma görevi verdiğini dile getirmiştir.¹¹⁶⁶ AP’nin kurulacak hükümette yer almayacağını beyan etmesinin ardından yüzler Milli Selamet Partisi (MSP)’ye dönmüş, her ne kadar parti içinde CHP ile hükümet kurulması hususunda eleştirel yaklaşımda bulunanlar olmuşsa da CHP ve MSP koalisyon hükümeti kurulmuştur.¹¹⁶⁷ Böylelikle “Türk siyasi partiler sisteminin

¹¹⁶² Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 245. Naim Talu, kurdukları hükümetin diğerlerinden farklılık arz ettiğini “Dikkat nazarınızdan kaçmadığına emin olarak bir kere daha ifade etmek isteriz ki hükümetimiz 12 Mart 1971’den bu yana kurulmuş hükümetlerden ayrı bir karakter taşımaktadır. Bu özelliği hizmet anlayışı farkından değil, kuruluş tarzından ve siyasi sorumluluğuna, iki partinin iştirakinden ileri gelmektedir. Huzurunuzda bulunan hükümetimiz kanımızca bu kuruluş tarzıyla demokratik rejimimiz için olumlu bir aşamadır.” Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 224.

¹¹⁶³ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 246.

¹¹⁶⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 377; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 181. Tevfik Çavdar, seçimleri kazanmak için partilerin yürütmüş olduğu faaliyetlerde en çok Bülent Ecevit’in dikkat çektiğini ve “...mitinglerde uçurduğu ak güvercinlerle hürriyet kahramanı olarak...” gördüğünü ifade etmektedir. Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’lerden Günümüze*, 226.

¹¹⁶⁵ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 185; Fedayi, “Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi [1971-1980] – Nâm-ı Diğer: 70’li Yıllar –”, 499; İsmet Akça, “Yetmişli Yıllarda Hegemonya Krizi, Ordu ve Militarizm”, *Türkiye’nin 1970’li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 111. “CHP, oyların üçte birini alıp 450 milletvekilliğinden 185’ini kazanmakla seçimlerden en büyük parti olarak çıktı. Ne var ki, salt çoğunluğu sağlaması için hâlâ 41 eksiği vardı. ...sonuçlar parti liderlerini, ortaklarından hiçbirinin uyumu kolaylaştırmasının olası olmadığı bir durumda bir koalisyon hükümeti oluşturma göreviyle karşı karşıya bıraktı.” Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 262.

¹¹⁶⁶ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 186; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 232.

¹¹⁶⁷ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 262. “CHP – MSP koalisyonu siyasi oportünizm sayesinde kuruldu ve aynı neden yüzünden de sona erdi. Her iki lider de kendilerini meşrulaştırmak zorundaydı ve bunun en iyi yolu, özellikle partisi 1971’de yasaklanan Erbakan için hükümet olmaktı. Yine de koalisyonun kurulması, üç aylık hararetle bir pazarlık süreci sonrasında Ocak 1974’te gerçekleşti.” Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 173.

kendine has özelliklerinden mülhem, uzlaşmaz iki anlayışın ilk ve son kez bir araya...” geldiği bu hükümet kurulmuştur.¹¹⁶⁸

Hükümet ilk olarak ekonomik alanda bir düzenlemeye gitmiş ve haşhaş ekimi yasağını kaldırmıştır.¹¹⁶⁹ Her ne kadar belli konularda hükümet uyum içerisinde çalışmış olsa da dünyaya farklı pencerelerden bakan bu iki partinin iktidarı paylaşması ekonomik, siyasal ve idari alandaki fikir ayrılıklarından doğan sorunların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu uyuşmazlıkların bir yansıması da Af Kanunu’nun çıkarılması sürecinde yaşanmış, kanun ilk olarak CHP’nin isteğinin ötesinde genel olmaktan ziyade MSP ile AP’nin anlaşma sağlamasının ardından solcu mahkumlar kapsam dışı bırakılarak çıkartılmıştır.¹¹⁷⁰ CHP’nin bu durumu Anayasa Mahkemesi’ne ilemesinin ardından Mahkeme, eşitlik ilkesi gözetilerek kanunun uygulanması gerektiği hükmüne varmış ve böylelikle yasa tüm mahkumları kapsayacak şekilde uygulanmıştır.¹¹⁷¹ Farklı ideolojilerden beslenen, hayatı idrak ve yaşama tarzları oldukça farklı olan bu iki partinin kurmuş olduğu hükümetin uzun ömürlü olamayacağı belli olsa da bu dönemde hem halkı hem hükümeti tek vücut yapan Kıbrıs’a dair gelişmeler, hükümetin yıkılmasının önüne geçmiş, “Kıbrıs meselesi milli bir dava uğruna hükümeti ayakta tutan en güçlü harç...” görevi görmüştür.¹¹⁷²

15 Temmuz 1974’te Yunanistan ordusunun komutasındaki Millî Muhafız Birliği askerlerinin Makarios hükümetine gerçekleştirdiği darbeyle birlikte Makarios iktidarı sona erdirilmiş, bu durum Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhak edilmesi ile neticelenebileceği hususunda Türkiye’de büyük bir tedirginlik yaratmıştır.¹¹⁷³ Bu doğrultuda hükümet, olası Kıbrıs ilhakının önüne geçebilmek amacıyla, adada garantör devlet olmasından ve adanın

¹¹⁶⁸ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 185. Zürcher, CHP ve MSP arasında kurulan bu koalisyonu “...Avrupa ve Amerikan nüfuzuna ve büyük sermayeye olan güvensizlikten kaynaklanan bir çıkar birlikteliği...” olarak nitelendirmektedir. Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 377. Hale’e göre “...kesin laikçi CHP’le İslami muhafazakâr MSP arasındaki ideolojik uçurum ...yadsınamazdı. Günaydın gazetesi, beline kadar inen geleneksel İslami çarşaf ve altında da aşırı Batılılaşmanın simgesi mini etek giyen alımlı bir kızı gösteren karikatürüyle paradoksu özetliyordu.” Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 263. Karpat da CHP’nin MSP ile koalisyon kurmasının şaşkınlık yarattığını, “hiç akla gelmeyecek parti” şeklindeki ifadesiyle göstermektedir. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 261.

¹¹⁶⁹ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 188.

¹¹⁷⁰ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 263; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 188.

¹¹⁷¹ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 188; Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 263

¹¹⁷² Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 188.

¹¹⁷³ Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 741; Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, 138; Sibel Akgün, “Askeri Açıdan Kıbrıs Barış Harekatının Oluşumu, Gelişmesi ve Sonuçları”, *Güvenlik Kuvvetleri Dergisi* 68 (Haziran 2006), 11.

yönetimi hususunda yapılan anlaşmalardan kaynaklanan haklarına istinaden sorunun diplomatik yollarla çözülmesini tercih etmiş ancak Türkiye'nin sorunun ortadan kaldırılması noktasında beklediği uluslararası desteği bulamaması, adaya askeri müdahalede bulunma durumunu beraberinde getirmiştir.¹¹⁷⁴ Bu gelişmeler doğrultusunda 20 Temmuz 1974 tarihinde adaya gerçekleştirilecek askeri harekât fiili olarak başlatılmış, sorunu çözüme kavuşturmak için Türkiye adaya müdahalede bulunmuştur.¹¹⁷⁵

Türkiye'nin adaya müdahalede bulunmasının ardından uluslararası kamuoyundan müdahalenin sona erdirilmesi için çağrıda bulunulmuş, Cengiz Sunay'ın ifade ettiği üzere "Adadaki Türkler Rum çeteleri tarafından katledilirken kayıtsız kalanlar, koro halinde ateşkes..." isteminde bulunmuşlardır.¹¹⁷⁶ Türkiye bu çağrılara kayıtsız kalmamış, 22 Temmuz 1974'te adada ateşkes ilan edilmiş, sorunların uluslararası düzeyde çözümlenmesi hususunda adımlar atılmış ancak bu adımların başarıya ulaşmamasıyla birlikte 14 Ağustos'ta harekâta devam edilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁷⁷ 16 Ağustos 1974 tarihinde ikinci harekât hitama erdirilmiştir. Adaya yapılan bu müdahale iç siyasete olumlu şekilde sirayet etmiş ve "milli koalisyon havası" oluşmuştur.¹¹⁷⁸

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ortaya çıkardığı birlik havası bir süre sonra sona ermiş ve hükümet içerisinde Kıbrıs sorunun çözüme kavuşturulması hususundaki başarıda kimin daha fazla payı olduğu konusunda her hizip kendi tarafını öne çıkarmaya çalışmıştır:

"CHP ve parti yanlısı kanaat önderleri, Ecevit'e Karaoğlan lâkabından sonra bir de Kıbrıs Fatihi unvanını vermekte gecikmedi. MNP açısından bu tez, tam anlamıyla saçmaydı. Savaş iki partinin ve muhalefetin desteğiyle tüm milletçe yürütülmüştü. Eğer muzaffer şahıs bulunacaksa bu kuşkusuz Erbakan olmalıydı. Üstelik imkân varken adanın tamamını ele geçirmeyi ihmal eden Ecevit, tüm ada toprakları için sürecek bir pazarlığı, adanın Türk kontrolündeki üçte birlik kısmına daraltmıştı."¹¹⁷⁹

Partilerin Türk siyasal hayatında çok önemli bir yeri olan zafer sonrasındaki bu tutumu hükümetin devamlılık gösteremeyeceğini aşıkâr kılmıştır. Ecevit, Kıbrıs Barış

¹¹⁷⁴ Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2/742; Özdemir, "1960-1980 Dönemi", 17/38.

¹¹⁷⁵ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 259-260.

¹¹⁷⁶ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 190.

¹¹⁷⁷ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 262; Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", 2/747-748. "Dışişleri Bakanı Turan Güneş, Yunanlı ve İngiliz meslektaşlarıyla görüşmelerde bulunmak üzere Cenevre'ye giderken, olası bir anlaşmazlık halinde harekâtın ikinci aşamasının parolası belirlenmişti: "Ayşe tatile çıkabilir." Görüşmelerde Yunan Dışişleri Bakanı Mavros'un uzlaşmaz ve diplomatik nezaket kurallarıyla kesinlikle örtüşmeyen tavır ve davranışları damgasını vurdu. Güneş tarafından Ankara'ya parola iletildiğinde, harekâtın ikinci aşaması başlıyordu." Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 190.

¹¹⁷⁸ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 191.

¹¹⁷⁹ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 194.

Harekâtı'na verilen halk desteğini oy olarak kendi hanesine yazarak, tek başına iktidara gelmek gayesiyle ve erken seçim yapılacağı düşüncesiyle 18 Eylül 1974'te istifa etmiştir.¹¹⁸⁰ Ecevit'in istifası, "...Türkiye'yi modern tarihinin en uzun hükümet krizine soktu. Yaklaşık 4,5 ay boyunca bir koalisyon oluşturmak için parti liderleri manevra yapıp durdular."¹¹⁸¹

Ecevit hükümetinin istifa etmesinin ardından Cumhurbaşkanı Korutürk, Sadi Irmak'a partiler üstü bir hükümet kurma görevi tevdi etmiştir.¹¹⁸² Ancak Irmak'ın hükümeti siyasal partilerden bir destek görmemiş ve meclisten güvenoyu alamamış olmasına rağmen 31 Mart 1975 tarihine kadar hükümet görevini ifa etmeye devam etmiştir.¹¹⁸³ Dönemin siyasal hayatının ne denli karmaşık olduğunu göstermesi açısından Irmak hükümetinin güvenoyu alamamasına rağmen yönetimde kalmış olması açık bir örnek teşkil etmektedir.

Sadi Irmak hükümetinin sonrasında 31 Mart 1975'te Süleyman Demirel'in girişimleri ile birlikte AP, MSP, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi'nin yer aldığı "Milliyetçi Cephe Hükümeti" kurulmuştur.¹¹⁸⁴ İki partiden oluşan koalisyon yapısı ülke yönetimini güç bir hale sokuyorken, koalisyonda yer alan partilerinin sayısının artmasıyla birlikte yapının da çeşitlenmesinin yönetimi daha da zorlaştırması, sokaktaki anarşinin artması ve en önemlisi ülkenin ekonomik durumu, I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin karşı karşıya kaldığı önemli sorunları teşkil etmiştir.¹¹⁸⁵ Devlet Güvenlik Mahkemeleri hususunda koalisyon partilerinin bir anlaşmaya varamaması kabine içerisinde büyük bir sorun yaratmıştır.¹¹⁸⁶ 1 Mayıs 1977 İşçi Bayramı kutlamalarının savaşı alanına dönmesi

¹¹⁸⁰ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 194-195; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 377; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 265; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 174; Gencer Özcan, "1974 Kıbrıs Bunalımı", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 299; Asım Öz, "Millî Görüş Hareketi: Millî Nizam ve Millî Selamet Partileri", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 484.

¹¹⁸¹ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 267.

¹¹⁸² Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 265.

¹¹⁸³ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 265; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 195; Özdemir, "1960-1980 Dönemi", 17/39.

¹¹⁸⁴ "31 Martta göreve başlayan Demirel kabinesinde AP'den 16, MSP'den 8, CGP'den 4 bakan yer aldı. Türkeş'le birlikte sadece üç milletvekili bulunan MHP iki bakanlık aldı." Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 267.

¹¹⁸⁵ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 269; Bayram Koca, "Yetmişli Yıllarda Merkez Sağ: Milliyetçilik ve Anti-komünizm", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 385, 387; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 196.

¹¹⁸⁶ "1976'da, Haziran 1973'te Talu hükümetinin kurduğu Devlet Güvenlik Mahkemeleri konusundaki anlaşmazlıkla kabine felce uğradı. Bu mahkemelerin kurulmasına esas olarak CHP ve genelde sol karşı çıkıyordu; fakat mahkemenin yetkilerinin genişliği koalisyon içindeki laiklerle İslami muhafazakârlar

ve çok sayıda insanının olaylar esnasında hayatını kaybetmesi, sokaktaki kaos ortamını açıkça gösterdiği gibi, Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin bu olayları bastırma hususunda başarısız olduğuna yönelik bir kanaat ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹¹⁸⁷ Önceki hükümetlerin karşılaştığı benzer problemlerin yanında hükümetin çoklu yapısının karar alma sürecini olumsuz yönde etkilemesi, hükümet içerisindeki anlaşmazlıkların çözümünü imkansız hale getirmiş ve bu doğrultuda 5 Haziran 1977'de seçim yapılması kararlaştırılmıştır.¹¹⁸⁸

1977 seçimlerinden CHP birinci parti olarak çıkmış fakat Meclis'te salt çoğunluğu sağlayamadığı için tek bir parti yönetimi oluşturulamamış, böylece koalisyon dönemi devam etmiştir.¹¹⁸⁹ Seçimlerin ardından hükümeti kurma görevi Bülent Ecevit'e verilmiştir. 21 Haziran 1977'de Ecevit, azınlık hükümeti kurmuş ancak bu hükümet göreve başlamak için güvenoyu alamamış, böylelikle Ecevit'in hükümet kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹¹⁹⁰ Hükümet kurmak için görevlendirilen sonraki isim Süleyman Demirel olmuştur. Demirel tarafından kurulan AP, MSP ve MHP'nin katılımlarıyla II. Milliyetçi Cephe hükümeti 1 Ağustos 1977'de güvenoyu alarak göreve başlamıştır.¹¹⁹¹ Böylelikle yeni çok partili koalisyon denemesi hayata geçirilmiş, CHP birinci çıktığı seçimlerin ardından kurulan hükümet içerisinde kendisine yer bulamamıştır. Her koalisyon hükümetinde olduğu gibi bu hükümet de benzer sorunlarla

arasında da anlaşmazlıklara yol açıyordu. 1976'nın Haziran ve Kasım ayları arasında hükümet tamamen kitlendi ve hiçbir yasa çıkaramadı. Bundan sonra, Demirel, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin doğal ölümüne izin vermek zorunda kaldı." Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 267.

¹¹⁸⁷ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 200. "1977 1 Mayıs'ı Türkiye tarihinin gördüğü en kitlesel 1 Mayıs kutlamasıydı. Ancak bu 1 Mayıs, aynı zamanda Türkiye tarihinin en kanlı 1 Mayıs'ı da oldu. Sosyal demokratlardan komünistlere bütün sol örgütlere, demokratik kitle örgütlerine ve işçi örgütlerine mensup yaklaşık olarak 500 bin kişinin katıldığı bu eylem, Taksim'de meydana hâkim çeşitli yerlere konuşlandırılmış "kimliği belirsiz" kişilerin açtığı ateş sonucu, kimi kurşun yarasıyla kimi ezilmek suretiyle 36 kişinin ölümü sonucunda yarım kaldı." Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 280-281.

¹¹⁸⁸ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 280; Fedayi, "Türkiye'nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi [1971-1980] – Nâm-ı Diğer: 70'li Yıllar –", 503.

¹¹⁸⁹ Özdemir, "1960-1980 Dönemi", 17/41.

¹¹⁹⁰ "Ecevit hızla hükümetini kurdu; fakat görünüşe göre, ilk önce küçük partilerden ve bağımsızlardan yeterli desteği alma ihtiyacını göstermeden. Nihayet 21 Haziranda açıkladığı hükümetin bir tek partiden oluşma avantajı vardı. Ertesi günkü Hürriyet'in manşeti genel bir reaksiyonu yansıtıyordu: "Allaha Şükür: Erbakan'sız Bir Hükümet." Ne yazık ki, bu durum hükümetin en büyük dezavantajıydı da. MSP'nin desteği olmadan, Ecevit açıkça çoğunluk sağlayamazdı ve hükümeti 3 Temmuzda güvenoyu alamadı." Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 278.

¹¹⁹¹ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 278; Koca, "Yetmişli Yıllarda Merkez Sağ: Milliyetçilik ve Anti-komünizm", 389.

karşılaşmış ve onlarla mücadele edilmek durumunda kalmıştır. Hükümet, Aralık 1977 tarihinde verilen gensoru oylamasının ardından 5 Ocak 1978’de feshedilmiştir.¹¹⁹²

Yeni hükümetin kurulması görevi Ecevit’e tevdi edilmiştir. Ecevit hükümeti, 17 Ocak 1978’de güvenoyu alarak göreve başlamıştır. Mevcut kaos ortamının yanı sıra, iktisadî bunalım ciddi bir şekilde bu dönemde kendisini hissettirmiş ve bu doğrultuda üç kez devalüasyon kararı alınmıştır.¹¹⁹³ Ülkenin içinde bulunduğu toplumsal ve iktisadî şartlar¹¹⁹⁴ zaten yönetimi zor bir hale getiriyorken, muhalefet partileri de mevcut hükümetin düşürülmesi hususunda faaliyette bulunmuş,¹¹⁹⁵ önceki dönemde hükümeti elinde bulunduran “...Milliyetçi Cephe koalisyonlarının aralarında paylaşılıp kadrolaştıkları bakanlık ve devlet dairelerini temizlemeye çalışması nedeniyle yönetim kısmen felce uğramış...”¹¹⁹⁶ ve neticede var olan sorunların çözüme kavuşturulması hususunda başarısız kalan hükümet istifa etmiştir.¹¹⁹⁷

12 Kasım 1979’da Demirel, MSP ve MHP’nin katkılarıyla bir azınlık hükümeti kurmuş ve 1970’lerin tamamına sirayet eden, giderek artan ekonomik ve sosyal sorunlar ile mücadele etmek durumunda kalmıştır.¹¹⁹⁸ Bu dönemde hükümet öncelikli olarak ekonomik problemlerin çözülmesine odaklanmış ve bu doğrultuda DPT Müsteşarı Turgut Özal’ın öncülüğünde enflasyonun düşürülmesi, ülkenin bütçe açığının kapatılmasına dair adımlar atılmış ancak bunlar kısa sürede bir çözüm getirmemiştir.¹¹⁹⁹ Bu anlamda 1970’li yılların sonuna gelindiğinde ülke ekonomisi ve şiddet olayları oldukça sıkıntılı bir tablo

¹¹⁹² Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 206; Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 279; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 177.

¹¹⁹³ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 295.

¹¹⁹⁴ “Ecevit’in politikasının sonucu 1978-79’un sert geçen kışında ülkenin karşı karşıya kaldığı yakıt sıkıntısı oldu. Okullar kapatıldı, hastaneler ısıtılamadı ve ekonomi hızla çöktü. Bu sırada bitmek bilmeyen grevler ve hükümet tarafından desteklenen cömert toplu sözleşmeler enflasyon oranını ikiye, üçe katladı.” Karpaz, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 263-264.

¹¹⁹⁵ “Muhalefetin, bilhassa da, hükümetin meşruluğunu inkâr eden ve hatta Ecevit’e “başbakan” demeyi reddeden Demirel’in vahşi saldırıları Ecevit kabinesi için yaşamı son derece güçleştirmişti.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 379.

¹¹⁹⁶ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 379.

¹¹⁹⁷ Karpaz, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 264.

¹¹⁹⁸ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 307. “Ecevit’in istifasıyla birlikte, siyasi tahtaravelli tekrar Demirel’den yana döndü. Mutsuz Milliyetçi Cephe koalisyonu deneyimlerini tekrarlamak yerine Adalet Partisi lideri diğer sağ partilerin dışarıdan desteğiyle bir azınlık hükümeti seçeneğine karar verdi. Bir bakıma şaşkıncu bir şekilde MSP ve MHP dışarıdan desteğe razı oldular ve bütünüyle AP’lilerden oluşan yeni kabine 25 Kasım 1979’da güven oyu aldı.” Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 280.

¹¹⁹⁹ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 284.

ortaya çıkarmış ve bu durum 1980’li yılların başından itibaren kendisini hissettirmeye devam etmiştir.

Bütün bu problemlerin yanında Türk siyasal hayatının en önemli olaylarından biri olan Kıbrıs meselesi bu dönemde, Türkiye’nin adaya askeri müdahalede bulunmasıyla birlikte farklı bir yöne evrilmiştir. 20 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, 1970’li yılların iç siyasetini doğrudan etkileyen ve şekillendiren en önemli dış politik olaydır.¹²⁰⁰ Millî Muhafız Birliği askerlerinin ada yönetime gerçekleştirdiği müdahaleye uluslararası bir tepki ortaya çıkmaz ve sorunun ortadan kaldırılması noktasında kimse çözümün bir parçası olmazken Türkiye’nin adaya ikinci kez gerçekleştirdiği müdahale sonrasında Türkiye “işgalci” ülke olmakla suçlanmış¹²⁰¹ ve adadan bir an önce çıkması için uluslararası düzeyde baskı yapılmıştır. Bu durum aynı zamanda Türkiye’nin adaya yönelik politikalarında tek başına olduğunu, uluslararası bir destekleyicisi olmadığını açıkça göstermiştir.¹²⁰² 1960 yıllarda Türkiye’nin adaya müdahalesi bir seçenek olarak gündeme geldiğinde Johnson Mektubu’yla müdahaleye karşı olduğunu açıkça gösteren ABD, 1974 Harekâtı’ndan sonra da farklı bir tutum benimsememiş, uluslararası sistemde kendi çıkarlarını önceleyecek şekilde hareket etmiş ve ittifaka uygun olmayacak bir şekilde Türkiye’nin karşısında yer alarak Türkiye’ye ambargo uygulamıştır.¹²⁰³ Bu anlamda Kıbrıs Barış Harekâtı Türkiye’nin dış ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve ittifak ilişkilerinin sorgulanmasına sebebiyet vermiştir.¹²⁰⁴

Genel itibarıyla 1970-1980 arası dönem, siyasal istikrarın sağlanamadığı ve siyasal düzenin yeniden tesis edilebilmesi için kurulan gerek partiler üstü hükümet denemeleri

¹²⁰⁰ 1970’li yılların dış politikası hususunda genel bir hülasa için bk. Gencer Özcan, “Yetmişli Yıllarda “Dış” Politika, *Türkiye’nin 1970’li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 261-290.

¹²⁰¹ Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, 140. “...son derece etkili bir Rum lobisinin bulunduğu senato ve temsilciler meclisindeki irade, Türkiye’nin Kıbrıs’ın bir bölümünü işgal ettiği gerekçesiyle yaptırım kararı alıyor; bu ambargo uygulaması olarak ortaya çıkıyordu. Söz konusu ambargo kararı, Türk-Amerikan ilişkileri açısından bir milât hükmündedir.” Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 192-193.

¹²⁰² “1974’te Türkiye’nin Kıbrıs’a askerî müdahalesi hem Türk dış politikası, hem Türk – Yunan ilişkileri, hem de Kıbrıs sorunu açısından bir dönüm noktası oluşturmuştur. ...Türkiye kısa bir süre sonra Batılı müttefiklerinden tepki almaya ve gerek ABD gerekse Avrupa ülkeleriyle ilişkilerinde bugüne dek artarak sürececek olan bir Kıbrıs sorunu yaşamaya başlamıştır.” Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 749.

¹²⁰³ M. Seyfettin Erol, “1971-1980 Dönemi Türk Dış Politikası”, *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*, ed. Adem Çaylak vd. (Ankara: Savaş Yayınevi, 2011), 526.

¹²⁰⁴ Kıbrıs Barış Harekâtı’nın dış politikaya etkisi hususunda bk. Giray Saynur Derman – Vefa Kurban, “Kıbrıs Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi ve ABD-SSCB ile İlişkiler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16/33 (Güz 2016), 455-484.

gerek koalisyon hükümetleri başarıya ulaşmamıştır.¹²⁰⁵ Ekonomik sorunların¹²⁰⁶ giderek çözümsüz hale gelmesi sonucunda devleti ve halkı zor duruma sokan birer krize dönüşmesiyle birlikte sokaktaki şiddet olayları ile işçi ve öğrenci hareketleri giderek artmıştır. 1971 muhtırasının ardından kurulan hükümetler, bağımsız bir politika izleme istidadına sahip olamamış ve bu doğrultuda siyasette ordunun tesiri kendisini göstermiştir. Bu durum sivil bir idarenin tam anlamıyla tesis edilmesinin önüne geçtiği gibi bu dönemde yönetimde istikrarın sağlanması da mümkün olmamıştır. 1970-1980 arası dönemde kurulan hükümetler hangi cehattan partiler tarafından kurulmuş olursa olsun, benzer problemlerle baş etmek durumunda kalmış ve hükümetlerinin sonunu da yine bu benzer problemler getirmiştir. Özellikle 1970’li yılların sonunda sokaktaki şiddet olayları iki farklı siyasi görüşün mensupları arasındaki yer yer silahlı çatışmadan, kamuoyunca değer verilen insanlara yönelik suikastlere varan yapısal şiddet olaylarına dönüşmeye başlamıştır.¹²⁰⁷ Dönemin hükümetleri ise yönü ve boyutu değişen bu şiddet olaylarını bastırma hususunda yeterince etkili olamamış, sıkıyönetim gibi uygulamalara başvurulmuş olsa da bu aşırı grupların faaliyetleri ortadan kaldırılamamıştır.¹²⁰⁸

Ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısında var olan bu kargaşa hali, reform yapma gayesiyle hükümetin başına gelenlerin hedeflerini yerine getirmelerinin de önüne engel olmuş, siyasal ve toplumsal düzenin sağlanması amacıyla reformist uygulamalarda bulunulabilmenin aksine hükümetler kendilerinden önce başlayan ve giderek artan muhalif tavırları bastırmak ve ekonomik sorunları çözmek için çaba sarf etmek durumunda kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında 12 Mart muhtırasının düzende etkili bir değişiklik meydana getirmediğini söylemek mümkündür. Talep edilen olumlu değişikliği

¹²⁰⁵ “1973-1980 yılları arasındaki koalisyon hükümetlerinin hepsi de zayıf hükümetlerdi. Büyük ve istikrarlı çoğunluğa sahip bir hükümetin kurulmasını sağlayacak tek çözümün, yani bir AP-CHP koalisyonunun kurulamayacağı anlaşılmıştı. İki büyük parti, yani AP ve CHP 1973’te demokrasiye yeniden geçildikten sonra işbirliğini beceremedikleri ve böylece aşırı uçtaki küçük gruplara ölçsüz nüfuz sağladıkları için, siyasal sistem giderek felç oldu. ...Cumhurbaşkanlığı süresi 1980’de sona eren Korutürk’ün yerine, 100 tur oylamadan sonra bile meclisin yeni bir isim seçemeyişi, siyasal sistemin aldığı ağır yaraları ortaya serdi.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 379.

¹²⁰⁶ 1970’li yılların iktisadî hayatı hakkında bk. Hüseyin Özel, “Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi”, *Türkiye’nin 1970’li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 209-228.

¹²⁰⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 381.

¹²⁰⁸ Ülkenin asayişini sağlama noktasında yetersiz kaldığı hususunda şu örnek oldukça dikkat çekicidir: “Bütün mahalleler, bilhassa da gecekondu bölgelerindekiler, mutlaka çatışan gruplardan birinin hâkimiyetine giriyor ve “kurtarılmış bölge” ilân ediyorlardı. Buna en ünlü örnek, Karadeniz’in küçük ilçesi Fatsa’ydı. Burada solcu belediye başkanı ve yandaşları devlet otoritesini fiilen reddetmiş ve adeta bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti ilân etmişlerdi. Sonunda bu tuhaf deney, askerî birliklerin gönderilmesiyle sona erdirilmişti.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 381.

gerçekleştirmek şöyle dursun siyaseti içinden çıkılmaz yapısal bir problemin içine sürüklemiş, bu durum toplumsal kutuplaşma ile anarşi ve kaos ortamını da beraberinde getirmiştir. Kemal Karpat, 1971 muhtırasının düzen getirmekten çok düzende tahribat yarattığını şu şekilde ortaya koymaktadır: “Türk demokrasisine geçici bir nokta koyan 1971 askeri müdahalesi aynı zamanda siyasal süreci de onarılmaz şekilde tahrip etti. Mevcut anayasanın zayıf taraflarını vurgulayan yapay ve bütünüyle mantıksız siyasal düzenlemeler getirdi ve ülkeyi yönetme kudretine sahip herhangi bir hükümetin kurulmasını engelledi.”¹²⁰⁹ 12 Eylül 1980 darbesine giden sürecin başlangıcı 1971 muhtırası oluşturmuş, 1970’li yıllarda yaşanan siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmeler de bu süreci tetiklemiştir. Böylelikle Türkiye, muhtıra ile başlayan 1970’li yılların sonunda yeni bir askeri müdahale ile karşı karşıya kalmıştır.¹²¹⁰

5.2. 1970’li Yıllarda Din Siyaset İlişkisinin Seyrini Neşriyatta Aramak: Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerin Mukayesesi

5.2.1. Siyasetin Muhafazası ile Tanzimi Arayışları Arasında Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Söylemi

Siyaset kavramı ve kavramla alakalı ele alınabilecek meseleler 1970’li yıllarda hem *Diyanet Gazetesi* hem de dönemin İslamcı dergilerinde kendisine yer bulmuştur. Bu doğrultuda yayınlarda beslenen kaynaklar çerçevesinde siyaset tasavvurları ortaya konulmuştur. Bu dönemde İslamcı dergilerin çeviri hareketi etkisiyle siyasal alana ilişkin tasavvurunda dönüşümler yaşanmış ve 1960’lı yılların melez düşünce yapısı büyük oranda ortadan kalkarak gelenekten kopuş yaşanmıştır. Bu anlamda dönemin İslamcı dergilerinde siyaset tasavvurunun farklı İslam coğrafyalarındaki İslamcı düşünce müntesiplerinin görüşleri etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. İslamcı dergilerde bu dönemde siyasetin tanzimine yönelik bir çaba içerisine girilirken, *Diyanet Gazetesi*’nde siyasetin muhafazasına yönelik söylemler ortaya konulmuştur. Bu bilgiler ışığında çalışmanın bu bölümünde *Diyanet Gazetesi*, *Fedai*, *Tohum*, *Gölge*, *Akıncı Güç*,

¹²⁰⁹ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 255-256.

¹²¹⁰ “...yönetime el koyma hazırlıkları 1979 yazında başlamıştı ve ülkenin en kıdemli generalleri o yılın Aralık ayında, ...siyasetçilere ...bir muhtıra hazırlamayı kararlaştırmışlardı. Bu muhtıra 2 Ocak 1980’de açıklandı, ancak generaller açısından sonu gelmeyen cumhurbaşkanlığı seçimi gayretleriyle geçen 1980’in ilk altı ayı, siyasetçilerin buna kulak asmayacaklarını göstermişti.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 388.

Akıncılar, Şûrâ, Tevhid, Hicret ve İslâmî Hareket'te din siyaset ilişkilerine yönelik söylemler incelenecektir.

5.2.1.1. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Kavramı ve Söylemi

Diyanet Gazetesi'nde siyaset ve siyasetle ilişkili olarak ele alınan yönetim mekanizması meselesi, yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkiye dikkat çekilerek ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda "Hadîs-i şerîfte idare edilenlere ra'yye denildiği gibi, idare edenlere de, çoban mânasında râ'î denilmiştir." şeklinde ifade edildiği üzere başka insanları idaresi altında bulunduran yönetici kimseler, "çoban" olarak nitelendirilmiş ve "Çünkü toplum içinde, hayatın çeşitli ihtiraslarından uzak kalmış; saf ve temiz; yalnız sürüsünü düşünen ve bütün endişesi, her türlü tehlikeye karşı bu sürüyü muhafaza etmekten ibaret olan çobandan başka birini örnek göstermek mümkün değildir." denilerek bu benzetmenin fikri temeli izah edilmiştir.¹²¹¹ Yöneten vasfına haiz olanların çoban olarak vasıflandırılması yönetilenlerin "emanet" olarak görülmesi anlayışıyla doğrudan alakalıdır. Nitekim Türk düşünce geleneğini anlamlandırmanın en önemli kaynaklarından birini teşkil eden siyasetnamelerde de bu benzetmeye başvurulmakta ve yöneten-yönetilen arasında emanet anlayışına dayalı bir ilişki sistemi tesis edilmektedir. Bu doğrultuda yönetilenlerin emanet olarak nitelendirildiği söylem, Türk yönetim geleneğinde toplumun, Allah'ın emaneti olduğu fikrini merkeze alarak, ilahî bir zemine oturtulan millet-hükümdar ilişkisinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir mahiyettedir.

Yöneticinin yönetimi altında bulunan kimselere karşı tavırlarına dikkat çeken Talât Koçyiğit, yöneticiye yönelik ortaya koyduğu "...idaresi altındakilere karşı şefkatli, çeşitli tehlikelere karşı onları koruması bakımından cesaretli, doğru yolu göstermesi bakımından adaletli olmak zorundadır... ..şunu da unutmamak zorundadır ki, idaresi altındakilerin her türlü davranışından Allah'a karşı sorumludur..."¹²¹² şeklindeki ifadeler doğrudan Türk siyaset düşüncesinin yazıya dökülmüş hali olarak değerlendirilebilir. Bu ifadelerin Türk siyasetnamelerinde ortaya konan söylemlerin *Diyanet Gazetesi* vasıtasıyla yeniden

¹²¹¹ Talât Koçyiğit, "Hadislerin Işığında", *Diyanet* 42 (1 Mayıs 1972), 3. Burada yöneten – yönetilen arasındaki ilişkilerin anlamlandırılması hususunda kullanılan çoban kavramı, tüm idare tipleri için kullanılmış olup, aynı zamanda devlet idaresini de kapsayacak bir mahiyete sahiptir.

¹²¹² Koçyiğit, "Hadislerin Işığında", 3. "...çoban durumunda olan her âmir, her mevki sahibi mü'min, idaresi ile mükellef bulunduğu toplumun çobanlığını, -iyi ve güzel olanı yaptırıp kötü ve çirkin olandan vazgeçirecek bir şekilde- yapmaya mecburdur." Celalettin Karakılıç, "Müslümana "Neme Lâzım" Demek Yaraşmaz", *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 6.

hatırlatılması mahiyetinde olduğunu da söylemek mümkündür. Yöneticinin yönettiklerinin eylemlerinden sorumlu tutulması hali burada yöneticiye doğrudan sorumluluk yüklemekte¹²¹³ ve bu anlamda yönetme gücüne sahip olmanın bir karşılığı olduğu hatırlatılmaktadır. *Diyanet Gazetesi*'nde yöneticinin istişarede bulunarak işlerini yürütmesi gerektiğine dair görüşün ortaya konulması da sorumluluğun yükünün hafifletilmesi hususunda değerlendirildiğinde anlamlı hale gelmektedir.¹²¹⁴ Ayrıca işlerin istişareyle yerine getirilmesi, Türk siyasetnamelerinde özellikle ön plana çıkartılan ve bu doğrultuda Türk siyaset geleneğinin merkezinde yer alan söylemlerden birisidir. Dolayısıyla *Diyanet Gazetesi*'nde yöneticinin istişareye başvurmasının ehemmiyetine dikkat çekilirken aynı zamanda Türk siyaset ve nasihat geleneği de devam ettirilmektedir. Türk siyaset düşüncesinin merkezinde yer alan ve *Diyanet Gazetesi*'nde ortaya konulan siyaset tasavvurunun da merkezine oturtulan adalet kavramı,¹²¹⁵ “İstikamet, doğruluk, müsavat, eşitlik... Zulmün ve haksızlığın zıddı... ..akıl ve ruhlarda doğru olan işleri yapmak, haksızlıklardan uzak kalmak... Vali ve âmirin haksızlıktan uzak kalması, hâkimin hak ne ise ona göre hüküm vermesi...” şeklinde tanımlanmış ve farz olduğuna dikkat çekilerek adaletin tesisinin dinî bir gereklilik olduğuna dikkat çekilmiştir.¹²¹⁶ Bu doğrultuda yöneticinin adil davranması, dinî bir vazife ve zorunluluk olarak telakki edilmiştir. “Adaletle hükmeden, fakat küfür üzerinde bulunan bir millet payidâr olsa da, lafzan iman etmiş olup, imanın ve dinin ahkâmını tatbik etmeyen, yani her şeyde haksızlık eden milletler, payidâr olamazlar”.¹²¹⁷

¹²¹³ Mahir İz, Peygamber Efendimiz'in “Hepiniz idareniz altında bulunandan mes’ulsünüz.” Hadis-i Şerif’i doğrultusunda devletin, yönettiklerinden sorumlu olduğu belirtmiş...”tir. Mahir İz, “Mes’uliyet”, *Diyanet* 14 (28 Şubat 1971), 8.

¹²¹⁴ Tayyar Altıkulaç, “İstişâre”, *Diyanet* 58 (1 Ocak 1973), 3.

¹²¹⁵ Türk yönetim geleneğinde adaletin tecelli ettirilmesine verilen önem hususunda bk. Süheyl Ünver, “Fâtih ve Adâlet”, *Diyanet* 20 (30 Mayıs 1971), 6.

¹²¹⁶ “Dini Bilgiler Sözlüğü: Adalet”, *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 3. “Adalet mıh gibi kişilerin kalbine yerleşmedikçe, adalet zekânın gözü olmadıkça ne bu huzursuzluğun sonu gelir, ne de mukaddes dinimizin nâmütenahi hazinelerini başkalarına gösterebiliriz. Güneş dünya için ne ise, adalette İslâmiyet için odur.” Sevim Asımgil, “Âdil olarak Yaşamak...”, *Diyanet* 11 (15 Ocak 1971), 12. Halkının durumunu tetkik etmek niyetiyle halk arasına karışan bir devlet yöneticisinin anlatıldığı temsilde yer alan şu ifadeler, adaletin yönetim için zorunluluk olarak görüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır: “Bu dolaşmaların en büyük faydalarından biri de halkla devlet arasındaki bağlantıyı kuran memurların adaletten ayrılıp, ayrılmadığını, halkın şikâyetçi olup olmadığını öğrenmekti. Çünkü halkı tarafından sevilmiyen bir devletin ayakta kalamıyacağı halkın da adaletten ayrılmayan idarecileri sevdiği bilinen bir gerçektir.” “Bir Anda Üç Meyve Veren Ağaç”, *Diyanet* 18 (30 Nisan 1971), 10.

¹²¹⁷ Mahir İz, “Zulüm”, *Diyanet* 24 (30 Temmuz 1971), 6. Bu ifadelerin Türk siyasetnamelerinde sıklıkla atfı yapılan devletin küfür ile abad olacağı fakat zulüm ile ayakta kalamayacağı anlatısından mülhem olduğu açıkça ortadadır. Devletlerin adaletin tesisi ile ayakta durabileceğine yönelik bir bakış açısı için bk. Ahmet Baltacı, “İslâm’da Adâlet ve Âdil Hâkim”, *Diyanet Gazetesi* 216 (1 Temmuz 1979), 3.

“Hazreti Peygamber hadis-i şerifinde Kıyamet günü Allah Ta’âlânın himayesinde bulunan yedi sınıf insanın başında “âdil imam”ları zikretmiştir. “İmam” kelimesi lider ve önder mânasında olup, bununla en küçük memurdan en büyüğüne kadar halkın işleriyle meşgul olan kimseler kasdolunmuştur. “Âdil” kelimesi, zulmün zıddı olan adalet vasfıyla muttasıf kimselere delâlet eder. Buna göre âdil memur, yalan, hırsızlık, rüşvet, ihtikâr, ihtilâs, işlerde güçlük çıkarma, adam kayırma vs. gibi çeşitli fiillerle halka zulmetmeyen kimsedir.”¹²¹⁸

Diyanet Gazetesi’nde adilane bir yönetim sistemi kuramayanların emanete sahip çıkamadığına dikkat çekilirken aynı zamanda imanlarının da zedelendiğine işaret edilmiş, böylelikle din ve siyaset arasındaki ilişki açıkça ortaya konulmuştur:

“Adaletle hükmetmeyen, emanetleri ehline vermeyen, üzerine aldığı görevi yapmayan, memuriyetini kötüye kullanan emanete hiyanet etmiştir. ...Rasûl-ı Ekrem Efendimiz, emanete hiyanet edenlerin olgun imandan mahrum olduklarını, bu gibi kimselerin münafıklardan sayılacağını haber vermişlerdir. Millî ve içtimâî olan emanetlere hiyanet etmek, büyük felâketlerin doğmasına ve içtimâî düzenin alt üst olmasına sebep olur. ...millî ve içtimâî olan bir emanetin zayi olmasını önlemek, her işi ehline vermekle mümkündür. Emanet ehline verilmeyince, işler aksayacak, ...karışıklık baş gösterecektir.”¹²¹⁹

Burada adaletin tecelli etmesi hususunda üzerinde özellikle durulan mesele, işin ehline verilmesi olmuş ve bu doğrultuda devlet işlerinin liyakat usulüne bağlı olarak yerine getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Adaletle hükmetmemenin karşılığında musibetlerin baş göstereceği ve müesses nizamın varlığını idame ettiremeyeceği belirtilerek, Türk siyasetnamelerinde altı çizilen adaletin tesis edilmemesi durumunda devletin elden gideceğine dair söyleme benzerlik arz eden bir söylem ortaya konulmuştur.¹²²⁰

Diyanet Gazetesi’nde yalnızca yöneticinin vazifelerine değil aynı zamanda yönetilenlerin de yönetim mekanizması içerisindeki rolüne dair söylemler dile getirilmiştir. Bu minvalde yapılan her eylemin bir sorumluluk doğurduğuna işaret eden Mahir İz, siyasal alana ilişkin yapılan seçimlere kayıtsız kalınması neticesinde ortaya çıkacak siyasal ve toplumsal ortamdan dolayı seçmenin kendisinden başka kimseyi sorumlu tutmasının mümkün olmadığını belirterek, siyasal alanda yönetilenlerin vazifesine dikkat çekmiştir:

“Mahalle muhtarı seçiminde, belediye meclis âzası seçerken veya milletvekili seçimlerinde, seçim işleriyle alâkadar olup rey kullanmayacak olursak, düzgün gitmemiş cemiyet işlerinden dolayı millî vicdana, hakka ve nefsimize karşı sorumlu

¹²¹⁸ Talât Koçyiğit, “Hadislerin Işığında”, *Diyanet* 28 (30 Eylül 1971), 3.

¹²¹⁹ Lütfi Şentürk, “Emanet ve Emanete Hiyanet Etmek”, *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 5. Ayrıca bk. Lütfi Şentürk, “Emanet”, *Diyanet Gazetesi* 163 (15 Nisan 1977), 3, 14; Süleyman Ateş, “Adam Kayırma”, *Diyanet Gazetesi* 166 (1 Haziran 1977), 1, 16.

¹²²⁰ Mahir İz, *Diyanet Gazetesi*’nde yayınlanan “Kul Hakkı” isimli yazısında dile getirdiği “Bir cemiyetin ayakta durması adaletle mümkündür.” şeklindeki ifadesiyle toplumların devamlılığı açısından adaletin ehemmiyetini ortaya koymuştur. Mahir İz, “Kul Hakkı”, *Diyanet* 26 (30 Ağustos 1971), 8.

olduğumuz gibi, haksızlıklardan da kimseyi şikâyete hakkımız yoktur. Mahalleyi ilgilendiren veya şehrin umumi hayatıyla alâkadar işlerden, yahut devlet idaresinin bozukluğundan kimseye ağız açamayız. Zira vazifemizi yapmamışızdır, sorumluluğumuzu idrak etmemişizdir.”¹²²¹

Yöneticiye itaat meselesi, siyasal alana yönelik tartışmalarda merkezi bir role sahiptir. Yöneticiye hangi şartlar altında itaat edilebileceğine dair farklı görüşler ortaya konulmakta ve böylelikle bu itaatin sınırları belirlenmeye çalışılmaktadır. *Diyanet Gazetesi*'nde ulû'l emre itaat meselesi toplumsal düzenin sağlanması çerçevesinde ele alınmıştır: ““Müslüman bir kişinin itaatkâr olması vâcibtir. Hoşuna giden ve gitmeyen hallerde durum aynıdır. Kötülükte emrolunduğu zaman iş değişir. Bu takdirde itaat etmek yoktur.” Ayet-i Celilede üzerinde durulmak istenen husus, her şeyi ile insanları düzenli bir hayata yöneltmek isteyen islâmın, idarî hiyerarşi içinde sağlamak istediği disiplindir.”¹²²²

Diyanet Gazetesi'nde siyasetle ilişkili olarak yönetime dair söylemler yönetim şekli olarak cumhuriyetin niteliği üzerinden ortaya konulmuştur. Bilhassa Cumhuriyet Bayramı'na ilişkin neşredilen yazılarda Cumhuriyet'in İslam dini ile ilişkisine yer verilmiş, cumhuriyet yönetiminin dine uygunluğuna dikkat çekilmiştir.¹²²³ Bu doğrultuda 1972'de Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle *Diyanet Gazetesi*'nde dönemin Diyanet İşleri Başkan Vekili tarafından kaleme alınan yazıdaki şu ifadeler meselenin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir:

“Cumhuriyeti, milletin idareye katılması, kendi iradesini yürütmesi diye tanıtmıştık. Bu katılışa meşveret, dayanışma diyebiliriz ki; bu işlerin düzenli gitmesinde en önemli ...temeldir. Mânevî hayatımızın temelleri; cumhura, çoğunluğun fikrine danışmaya dayanır. Yüce Kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de “Şura” adında bir sûrenin bulunuşu, bize bunun mânevî değerini gösterir. ...Millet idaresi anlamına gelen

¹²²¹ İz, “Mes’uliyet”, 8. “İktidarların demokratik seçimlerle tayin edildiği müslüman memleketlerinde, her Müslümanın Allah ve Kur’ânın emrine uyarak, emanetin ehline ulaşabilmesi için her türlü gayreti göstermesi şarttır. ...Devlet gemisini bile – bile ehliyetsiz ellere teslim edenler, bütün memleketi batırmak veya asırlar boyu onu geri bırakmak bahtsızlığı ve günahı altında ezilip giderler.” İsmail Cerrahoğlu, “Emanetleri Ehline Veriniz”, *Diyanet* 57 (15 Aralık 1972), 2. Burada önemli husus *Diyanet Gazetesi*'nde yönetilenlerin şikayetçi bulunduğu yöneticilerden ayrı bir mahiyete sahip olmaması ve bu doğrultuda kendilerine göre idare edildiklerinin altının çizilmesidir. Bu hususta bir vurgu için bk. Ahmet Okutan, “Bizler Kendimize Göre İdare Ediliriz”, *Diyanet Gazetesi* 169 (15 Temmuz 1977), 3, 12.

¹²²² Tayyar Altıkulaç, “İslâm ve İtâat”, *Diyanet Gazetesi* 82 (15 Aralık 1973), 2.

¹²²³ “...tek kişi veya zümre idâresinin terk edilmesiyle Cumhuriyete geçilmesi, egemenliğin fert ve zümrelerden alınarak topluma maledilmesiyle İslâmın tavsiye ettiği idare tarzına varılmaktadır.” Salih Tanrıverdi, “Cumhurî İdare, İslâmî Esaslara Uygunudur”, *Diyanet Gazetesi* 73 (1 Ağustos 1973), 10. “Kul’un kul’a kulluk edemeyeceği temeli üzerinde yükselen, devlet yönetiminde ilâhî kanunların ışığı altında istişâre ve icma sistemine istinad eden İslâmiyetle, parlâmento esâsına dayanan Cumhuriyet, bu yönleri ile de birleşmektedir.” Mustafa Özdamar, “İslâm’da Cumhuriyet İdaresi”, *Diyanet Gazetesi* 74 (15 Ağustos 1973), 10.

cumhuriyetin ruhu danışmadır. Bir mümin olarak danışmağa ne kadar önem verirsek, işlerimiz o derece düzenli olur.”¹²²⁴

Bu ifadelerden de anlaşılabilceği üzere bir yönetim sistemi olarak cumhuriyet, İslam dininde yer alan ve Müslümanların başvurması hususunda sıklıkla tavsiye edilen meşveret usulü ile ilişkilendirilmiş ve bu doğrultuda cumhuriyet yönetiminin dini temayüllere uygunluğuna işaret edilmiştir. Aynı istikamette Doğan’ın “İman kalesi, Türk’ün kalbinde yaşayan ve yaşayacak olan hürriyet, istiklâl ve onu yaşatacak cumhuriyettir.”¹²²⁵ şeklindeki ifadesinde de dini inanç ile cumhuriyet yönetimi arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuştur.

Cumhuriyet’in 49. yıldönümü dolayısıyla dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Ahmet Okutan tarafından kaleme alınan yazıda cumhuriyet kavramı “...halkın, hâkimiyeti, doğrudan doğruya veya seçtiği temsilciler aracılığı ile kullandığı bir devlet şekli...” olarak nitelendirilmiş ve “Türk Milletinin fitratına ve İslâmiyet esaslarına uygun olan en güzel ...idare tarzı” olduğu belirtilmiştir.¹²²⁶ Okutan, yalnızca cumhuriyet tarzı yönetimin İslam’a uygun olduğunu dile getirmemiş aynı zamanda İslam tarihinde bu yönetim şeklinin uygulandığını “...Yüce Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.S.) Efendimizin ahreti teşriflerinde, Hz. Ebubekir hilâfete seçimle görevlendirildi. (632). O hâlde Cumhuriyet sistemi, İslâm tarihinde 14 asır önceden tatbik edilmiş en güzel bir sistemdir.” ifadesiyle örneklendirerek bir benzeşim ortaya koymuştur.¹²²⁷ Böylelikle cumhuriyet yönetiminin İslam’a aykırı değil bizatihi İslam’a uygun olduğu söylemi İslam tarihinden örnekler verilerek tesis edilmiştir. Burada bir yönetim şekli olarak

¹²²⁴ Lütfi Doğan, “Cumhuriyet Bayramı Dolayısıyla”, *Diyanet* 30 (30 Ekim 1971), 16. “Dinimizin bize hayat düsturu olarak telkin ettiği meşvereti, dayanışmayı en güzel biçimde Cumhuriyette bulduk. ...Cumhuriyet’in ruhu bize yabancı değil, millî seciyemize, manevî ahlâk temelimize en uygun bir idare şeklidir. ...Milletin kendisini idaresi mânasına gelen Cumhuriyetin ruhu danışmadır. Bir mü’min olarak bu ruhu ne kadar iyi kavarsak, o kadar işlerimiz düzenli olur. Her çalışma alanında bu yolu seçersek, cumhuriyet ve demokrasi düzenine göre kurulmuş hayatımız bulur. Bu yönden mü’min keyfiliği istibdadı sevmez. O hürriyete âşiktir, daima cumhuriyet yaşayışlıdır.” Lütfi Doğan, “Cumhuriyet Bayramı Münasebetiyle”, *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972), 5.

¹²²⁵ Doğan, “Cumhuriyet Bayramı Dolayısıyla”, 16.

¹²²⁶ Ahmet Okutan, “Cumhuriyet Bayramımız”, *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972) 1. “Cumhuriyet, bir devletin yönetim şekli itibarıyla, Türk milletinin kalkınmasına bir çok işler başarmasına imkân sağlamıştır. Cumhuriyet, koyduğu demokrasi ve halkın isteğini değerlendirme yolu yönünden, İslâm dininin, işlerin yürütülmesi konusundaki danışma, meşveret esasına uygun düşmüştür.” Lütfi Doğan, “50. Yılda Cumhuriyet ve Diyanet”, *Diyanet Gazetesi* 79 (29 Ekim 1973), 15. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Cumhuriyet’in 50. yıldönümü dolayısıyla gerçekleştirmiş olduğu hutbe yarışmasında birincilik kazanan Arif Erkan ve üçüncülük kazanan Mustafa Özdamar da hutbelerinde benzer temalara yer vermiştir. Bu hususta bk. Arif Erkan, “İslâma Göre Cumhuriyet İdaresi”, *Diyanet* 72 (15 Temmuz 1972), 10; Özdamar, “İslâm’da Cumhuriyet İdaresi”, 10.

¹²²⁷ Okutan, “Cumhuriyet Bayramımız”, 15.

cumhuriyetin niteliği onun gelenekteki karşılığı etrafında tespit edilmeye gayret gösterilmiştir.

Türk siyaset düşüncesinin din ve devlet arasında ortaya koyduğu ilişki, *Diyanet Gazetesi*'nde Cumhuriyet ve din arasında kurulan ilişki üzerinden şu şekilde dile getirilmiştir: “Cumhuriyetimizin en iyi bir şekilde korunması, toplumumuzun, Allah inancıyla yoğrulmuş en üstün bir ahlâk seviyesine ulaşmasıyla mümkündür. Din ve Cumhuriyet elele, bizi bu seviyeye ulaştırdıkları zaman daha pek çok Ramazan ve Cumhuriyet bayramlarını bir arada kutlayacağımızdan kim şüphe edebilir.”¹²²⁸ Bu ifadelerle dinin devleti tahkim eden yapısına dikkat çekilirken, devletin de bu şekilde dini muhafaza edebileceği dile getirilmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyetin devamlılığı dinin muhafazasına,¹²²⁹ dinin korunması da devletin devamlılığına bağlanmıştır.

Laiklik kavramı, *Diyanet Gazetesi*'nde Kur'an-ı Kerim'e atıfta bulunarak ele alınmıştır: “Kur'ân-ı Kerîm'in Kâfirun sûresindeki “Sizin dininiz size, benim dînim bana” buyruğuyla, vicdan hürriyeti konusunda en güzel işareti veren dînimizden ilham alan Atatürk, lâiklik sistemini getirmiştir. Lâiklik, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması, hoşgörü içerisinde herkesin tutum ve inancına saygılı olmaktır.”¹²³⁰ Buradaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Diyanet Gazetesi*'nde mevcut sistem yapısının İslam'ın yaşanmasına mani olmadığı ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda laiklik ilkesinin Türkiye'de dinsizlik manasına gelecek şekilde uygulanmadığına işaret edilmiş ve dinin siyasal çekişmelerden muhafazası ve inanç özgürlüğü manasına gelecek şekilde uygulandığı belirtilmiştir.¹²³¹

Özetleyecek olursak *Diyanet Gazetesi*'nin 1970'li yıllarda yayınlanan sayılarında yönetim şeklinin ve laik sistem yapısının dine muarız olmadığı, yönetim şeklinin temelinde meşveret usulünün yer aldığına dikkat çekilmiş, İslam'ın meşvereti öğütleyen emrine işaret edilerek İslam'da yönetim şekli olarak cumhuriyete karşı bir hükmün olmadığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde şekle değil öze

¹²²⁸ Talât Koçyiğit, “Bayramlarımız”, *Diyanet Gazetesi* 78 (15 Ekim 1973), 3.

¹²²⁹ “Toplumumuz ve dolayısıyla Cumhuriyetimizi bu çöküntüden kurtarmak zorundayız. Bize göre bu kurtuluşun başta gelen çaresi, toplumun, ferden ferdâ, İslâm ahlakıyla ahlaklanmasıdır.” Talât Koçyiğit, “Cumhuriyetimizin 50. Yılı Münasebetiyle”, *Diyanet Gazetesi* 79 (29 Ekim 1973), 3.

¹²³⁰ Ahmet Okutan, “Atatürk'ün Din Anlayışı”, *Diyanet* 31 (15 Kasım 1971), 8.

¹²³¹ Doğan, “50. Yılda Cumhuriyet ve Diyanet”, 15; “Diyanet İşleri Başkanlığının 51. Kuruluş Yıl Dönümü Kutlandı”, *Diyanet Gazetesi* 114 (1 Nisan 1975), 10.

odaklanıldığını söylemek mümkündür. Bu tutum laiklik kavramı hususundaki söylemlerde de kendisini açıkça göstermektedir.

Gölge'de siyaset kavramı, devrin siyasal hayattaki en hususî meselesi olarak tasavvur edilen ideolojik tarafgirlikler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda Türkiye'de sağ cenah içerisinde yer alan oluşumların, gerçek manada sağ düşüncenin temsilcisi olmadığı ve bu grupların harici kaynaklardan beslendiği iddia edilmiş, bu oluşumların zihniyetleri merkeze alınarak yapılacak faaliyetlerin ise sağ düşüncede bir karşılığı olmayacağına işaret edilmiştir.

“Türkiye’de... ..sağ adına ortalıkta estirilen rüzgarların gerçek sağ ile bir ilgisinin bulunmadığını rahatlıkla görebiliriz. ...Yurdumuzda görülegelen hemen hemen bütün sağ hareketler, dış kaynaklara dayalı ve gerçek sağın uyanışını köstekleyici ajitatif atraksiyondur. Sağ hareketlerin başında ve visual planında Bayar-Demirel takımları görülmekteyseler de, bu ajitasyonlar, perde gerisi yüzlerinden milletlerarası haçlı-yahudi ticarî korporasyonlarının patentini taşımaktadır. ...Bugüne kadar varlık planına çıkarılmış hareketler bütünü itibariyle gerçek sağdan bir sapma hareketidir ve revizyonist birer karakter taşımaktadırlar. ...Cemiyeti hukukuyla, ekonomisiyle ve müesseseleriyle gerçek bir sağ mecraya kanalize edebilmek için şart olan eylem bu hareketlerin hiç birisinde mevcut değildir.”¹²³²

Gölge dergisinde sağ söylemi diğer dergilerdeki İslamî hareket, düşünce ya da ideoloji yerine tercih edilmiş, sağ dendiğinde ifade edilmek istenen ise bu unsurlar etrafında ortaya konan meseleler olmuştur. Türkiye’deki İslamî oluşumları bu istikamette sağ cenah içerisinde değerlendirmeyen *Gölge*'de gerçek bir sağ hareketin vücuda getirilebilmesi için hangi amaçlara yönelik faaliyette bulunması gerektiği ve hangi kıstaslar dahilinde gerçek bir sağ hareket profili var edebileceğine dair kılavuz şu şekilde dile getirilmiştir:

“Sağ devriminden muradedilen, insanın gerçek anlamda kulluk edebileceği bir imkânının elde edilişidir. İslâmı bütün cepheleriyle yaşayabilme fırsatının ve serbestisinin elde edilişidir. Fuhşun, faizin sömürsünün her türlüşünün ve istismarın ortadan kaldırılmasıdır. ...Sağ devrimci hareketimizin çıkış yolu revizyonistleri hizaya getirmek olmalıdır. Hedef gerçek sağ devrim ve onun pratiği ise, demokratik yollar üzerinde tüccarvari üslupla «her gelene buyur ağam» diyen revizyonistlere dinamizm aşılmasıdır.”¹²³³

Bu ifadeler genel itibarıyla değerlendirildiğinde *Gölge*'nin kendi sağ düşünce tasavvuru merkezinde bir siyaset söylemini var ettiği ve bu minvalde siyaseti değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca buradaki devrim anlatısı da eleştirel sol düşünceden ilham alan bir niteliğe sahiptir.

¹²³² “Kapitalizm’in Bölgeci Revizyonizmi Üzerine”, *Gölge* 1 (Kasım 1975), 7.

¹²³³ “Kapitalizm’in Bölgeci Revizyonizmi Üzerine”, *Gölge*, 8.

Büyük Doğu ideolojisini kendilerine rehber edinen *Akıncı Güç*'te güncel siyaset ve siyaset ilmi arasındaki farka dikkat çekilerek, siyasetle meşgul olmama halinin müspet bir davranış olarak algılanması fikrine karşı çıkmıştır. Bu doğrultuda “Hedefsiz hareket örnekleri... Soylu anlamında siyaset usul, metod ve kurallarıyla ayrı bir “ilim-sanat” işi olduğunu anlamaksızın, onun ne olduğunu ve fonksiyonunu bilmeksizin ...uğraştığı konunun siyaset dışı olduğunu belirtme yerine, siyaset dışı olmayı “aydın insan olma” zannedenlerin hali...”¹²³⁴ eleştirilmiştir. Siyasete dair bu ayrımın netleştirilmemesi halinin sonucunda topyekun siyasete karşı menfi bir tutum sergilenmesi durumuna karşılık, siyasete değil, siyasi tavırlara karşı olunabileceğine işaret edilmiştir.¹²³⁵ Bu anlamda *Akıncı Güç*'te siyaset bir bilim olarak ele alınmış ve herhangi bir insanın siyasetin tamamına karşı olmasının anlamsız olduğu vurgulanmıştır.

Akıncı Güç'te siyaset mefhumuna olumsuz yaklaşılmadığı gibi, bilhassa siyasal iktidara talip olunduğu ve bu anlamda siyasetin aktif cephesinde yer alınmak istendiği açıkça görülmektedir. Nitekim Kurtuluş Tezbi tarafından ortaya konulan şu ifadeler, *Akıncı Güç* kadrosunun, kademeli bir şekilde iktidar yolunda bir hedefe sahip olduğunu kendiliğinden göstermektedir:

“Akıncı, inancı gereği; bireysel açıdan kendi iç dünyasına olduğu kadar, sosyal açıdan da, dış dünyasına (içinde yaşadığı topluma) “Mutlak Fikir” mührünü vurmak borcundadır. ...Akıncı bu ödevini yerine getirirken sosyal olaylara müdahale ederek, sosyal hayata hakim olunmadan topluma, topluma hakim olunmadan da, toplumu yöneten yönlendiren siyasal iktidara hakim olunamaz!...”¹²³⁶

Bu ifadeler üzerinden yola çıkıldığında *Akıncı Güç*'te ortaya konulan söylemlerin toplum üzerinde hakimiyetin sağlanmasına hizmet eden bir mahiyete sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca burada vurgulanan “sosyal hayata hakim olma” söylemi, eleştirel düşüncenin ideoloji vasıtasıyla öncelikle toplum üzerinde hakimiyet kurulması, yani Gramsci'nin deyimi ile rıza oluşturulmasıyla ilişkili olarak ele alınabilir niteliktedir. *Akıncı Güç*'te siyasal alanda verilen mücadele ise öncelikli olarak yeni düzenin tesis edilmesi sonrasında ise kurulan düzenin sahibi olmak gayesine hizmet etmektedir.

“Hayatta hakim kılınmak istenen sistemin bağlılarının bunun tabii şartı olarak iktidara talip oldukları şüphesiz. İktidarın niteliğinin siyasi oluşu, iktidara talip Akıncı Güç'ün siyasi bir güç olmasını gerektirir. Siyasi faaliyet de siyasi bir olaydır. “Siyasi hayat siyasi iktidarın kullanılması, yönetilmesi el değiştirmesi için yapılan

¹²³⁴ Mirzabeyoğlu, ““Akıncı Güç” çevresinde”, 2.

¹²³⁵ Mirzabeyoğlu, ““Akıncı Güç” çevresinde”, 2.

¹²³⁶ Kurtuluş Tezbi, “Bir Özelliğimiz de “Sosyal Olmak””, *Akıncı Güç* 1 (Haziran 1979), 4.

mücadelelerden ve mücadele tertiplerinden ibarettir.” ...Netice olarak, siyasi vasfı olmayan her hareket hedeften sapma anlamında bir şuarsuzluktur ve gereksiz rizikodur. ...Birinci dereceden hedefimiz “nizamı kurmak” olduğuna göre eylemlerimiz “nizamı kurmaya doğru” olmalıdır. Unutulmamalıdır ki, iktidar mücadelesi apolitik eylemlerle başarılamaz. Eylemlerimiz dışa dönük, kitleye yönelik olmalıdır. Siyasi güçlerin etkilemek istediği halk, toplum, kitle olduğuna göre eylemlerimiz kitleye yönelik, kitleyi, toplumu etkileyici yönlendirici kendi siyasi tercihimiz doğrultusunda şuurlandırıcı nitelikte olması lazımdır. Bulduğumuz çevrede halkın yapısı gözlenilmeli öncelikle ihtiyaçları dile getirilerek bildiri, afiş el ilan miting konferans, piyes v.s. ile kitleyi yanımıza almalıyız.”¹²³⁷

Bu ifadelerden *Akıncı Güç*'ün gayesinin siyasî hayat içerisinde aktif bir şekilde yer alarak düzeni, benimsedikleri ideolojiler¹²³⁸ doğrultusunda yeniden inşa etme olduğu açıkça görülmektedir. Bu doğrultuda da öncelikli olarak toplum üzerinde bir rıza oluşturulmasına gayret gösterilmesi bir gereklilik olarak ortaya konulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında siyasal alanda halihazırda var olan aktörlere yönelik muhalif tavrın bizzat siyasetle meşgul olmaya yansıtılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla *Akıncı Güç*'ün her faaliyeti bir bilinç dahilinde,¹²³⁹ iktidara sahip olma amacına hizmet etmektedir demek mümkündür.

Akıncı Güç'te iktidara sahip olabilmek için toplumsal yapılanmanın en önemli birimlerini teşkil eden okul, mahalle, köy, fabrika gibi alanlara mücadelenin taşınması ve faaliyette bulunulan alana uygun bir siyasetin yürütülmesi gerektiği ortaya konulmuştur: “İlkeleşmiş örgütün eylem (mücadele) planında takip edeceği siyaset mevzii şartlara, çevre (okul, fabrika, işyeri, daire, mahalle, köy) şartlarına göre değişken olabilir. Çevre şartları aktif mücadeleyi gerektiriyorsa, aktif mücadele, suskunluğu gerektiriyorsa suskunluk siyaset olarak alınabilir.”¹²⁴⁰ Böylelikle sabit bir siyasetin yürütülmesiyle iktidara sahip olunamayacağının altı çizilmiş, muhatabına göre bir siyasetin tabir caizse

¹²³⁷ Hüsni Kılıç, “Siyasi Şuur ve Siyasi Hareket”, *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 3.

¹²³⁸ “Örgüt öncelikle üyelerine ideolojik şuur kazandırmak için ideolojik eğitimi esas almalıdır. İdeolojik eğitimde esas; Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kafirlerin ta kendileridir. İlahi hükmünün bize verdiği Allahın indirdiği ile hükmetmeyenlere itaat edilemez. ...ideolojik eğitim düzenin bütününe karşı mücadele merkezi etrafında yoğunlaşacaktır.” Kılıç, “Siyasi Şuur Siyasi Hareket”, 4. Burada İslam'ın bir ideoloji olarak yeniden teşekkül ettirilmesi çabası açıkça görülmektedir. Bunun tamamıyla modern bir zihniyetin ürünü olduğu rahatlıkla söylenebilir niteliktedir. Ayrıca bu söylemlerdeki Seyyid Kutub etkisi de kendisini apaçık bir biçimde ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu ifadelerden hareketle *Akıncı Güç* zihniyetinin modern siyasal kavramlar ile tağuti rejim anlatisının bir araya getirildiği bir mahiyette olduğu ifade edilebilir.

¹²³⁹ “Her türlü maceracı siyasetten kaçınılıyız. Arkasında “Oluş tekniği” çerçevesinde bir fikri yapısı olmayan “Şeriat isterük” nidalı provakasyon kokan çıkışlarla ayaklarımızın kırılmasına vesile olucu ve hareketi yarım bırakıcı eylem için eylem niteliğindeki maceracı davranışlardan kaçınılıyız.” Kılıç, “Siyasi Şuur ve Siyasi Hareket”, 3.

¹²⁴⁰ Kılıç, “Siyasi Şuur Siyasi Hareket”, 4.

“nabza göre şerbet vermenin” iktidar olma yolunda uygun olacağı dile getirilmiştir. Ayrıca bu yolda “Çevre şartları düşman olduğumuz bir güç karşı başka bir düşman güçle birleşmemizi gerektiriyorsa birleşme eylem işbirliği yapma, taktik-siyaset olarak, alınabilir. Bu birleşme ideolojik bir birleşme değil politik bir birleşmedir. Yani gayri meşru birleşme değil, meşru birleşmedir.” şeklindeki ifadelerle, mücadelenin düşmanlarla işbirliği kurma hususundaki esnek yapısına işaret edilmiş ve “İranda müslümanlarla solcuların faşistlerle Afganistan’da farklı müslüman grupların komünistlerle birleşmesi gibi” denilerek bu ittifaklara örnek verilmiştir.¹²⁴¹ Bu anlamda *Akıncı Güç*’te siyaset kavramı olarak değil, bizzat *Akıncı Güç*’ün siyaseti ortaya konulmuştur. Konulan bu siyaset tasavvurunda ise gerektiğinde güç kullanılabileceği belirtilmiş olsa da¹²⁴² öncelikli olarak toplum üzerinde rızanın üretimine çaba sarf edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

Siyaset kavramıyla doğrudan ilişkili olan yöneticiye itaat meselesinde ise *Akıncı Güç*’te itaatın belli kıstasların göz önünde tutularak yerine getirilebileceği belirtilmiş ve mesele şu şekilde değerlendirilmiştir:

“...büyük bir çıkış için derleniş, toplanış, kendine geliş ve hazırlanış safhasında olan gençliğimizin, insanımızın mutlaka Allah Resulünün Ashabına verdiği terbiyeye uygun bir tarzda yetiştirilmesinde, ruhlarına kölelik içgüdüğü aşılmalı körü körüne bir itaat ve teslimiyetten uzak tutulmasına, teslimiyet ve şahsiyetin dengelenmesini sağlayıcı bir eğitimden geçirilmesine ihtiyaç vardır. Evet, makbul olan budur. Yoksa “kösemem” ardındaki koyun itaati değil...”¹²⁴³

Bu anlamda kendi ideolojileri doğrultusunda düzene yön vermenin imkanlarının arandığı *Akıncı Güç*’ün sayılarında siyaset kavramının çok yönlü şekilde ele alındığı ve bu durumun da düzenin tanzimi arayışları ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Hakimiyetin milletin olduğuna dair söylem, İslamcı dergilerin üzerinde çokça tartıştığı bir husustur. İslamcı dergilerde bu anlatı, Allah’ın hakimiyetine karşı bir çıkış olarak nitelendirilmekte ve eleştirilmektedir. Bu doğrultuda *Akıncılar*’da demokrasinin Allah’ın

¹²⁴¹ Kılıç, “Siyasi Şuur Siyasi Hareket”, 4.

¹²⁴² “Her akıncı bulunduğu yerde militanca davranmalıdır. Militanca davranmak mutlaka adale gücüne dayalı davranış içinde bulunmak değil, “kafa militanlığına” da sahip bulunmak anlamındadır. Adale gücüne sahip olmayan ve olaylara girme cesaretini kendinde bulamayanlar bu yüzden olaylara karşı olma yerine kafa militanlığı sürdürmeleri ve etkin siyasi mücadelelerin gerektiğini savunmaları daha ahlaki ve yerinde bir davranış olur.” Kılıç, “Siyasi Şuur Siyasi Hareket”, 3. Burada bilhassa vurgulanan militan kavramının da hangi zihniyetten esinlendiği rahatlıkla anlaşılabilir niteliktedir.

¹²⁴³ Zübeyir Yetik, “Makbul Olan”, *Akıncı Güç* 3 (15 Temmuz 1979), 8.

hakimiyetini reddettiği ve bu hakimiyeti insana intikal ettirdiği ifade edilmiş ve demokrasinin bir uzantısı olan seçimlerin düzenin devamını sağlayan bir faaliyet olmanın yanında seçmenlere gerçek manada seçme hakkı da sunmadığı söylenmiştir:

“...Batının beşeri aklın düzeni demokrasi, Zulüm için seçimden seçime halka yalvarılan sulta, batının en büyük oyunu. Temel de Allah’a ait olan hakimiyet hakkının reddedilerek cüce insan aklına gasbedilerek ilahi haddin aşılması olaylarından biri; demokrasi. İşte bu kurulu düzen içerisinde batı hesabına siyasi tercihler yelpazesi, cumhuriyetten beri yine dıştan zorlamayla sürmekte. Seçimden seçime ortaya konulan alternatifler hiçbir zaman müslümana seçme hakkı tanımayan ancak, düzen tarafından tesbit edilmiş batının limitleri arasında çıkılmayacak alternatifler olmuştur.”¹²⁴⁴

Bu doğrultuda *Akıncılar*’da mevcut siyasi sistemin yürürlüğünü sağlayan seçimler üzerinden sistem eleştirisi yapılmış, hakimiyetin Allah’a ait olduğu vurgusuyla da var olan sistemin gayri İslamî olduğuna dikkat çekilmiştir. Burada önemli bir husus *Akıncılar*’da yöneticinin seçilmesindeki usulden ziyade halka seçmesi için sunulan alternatiflerin eleştirilmesidir.

Şûrâ’da ise siyaset kavramı ve onunla ilişkili olan yönetim, ekonomi, toplumsal hayata ilişkin pek çok kavram “Beyânname 1398” başlıklı bir yazıda ele alınmıştır. Bu yazıda kavramlar, *Şûrâ* kadrosunun fikriyatı çerçevesinde anlam kazanmış ve bu doğrultuda *Şûrâ*’nın düşünce dünyasının sacayakları inşa edilmiştir.¹²⁴⁵ Bu minvalde var olan düzeninin dayanak noktalarından birisini oluşturan hakimiyetin millete ait olduğu prensibi tenkit edilmiş ve “Günümüzde “Hakimiyet milletindir” iddiası, demokrasilerin tatbikatta oligarşik (zümre) idâresine bir basamak olarak kullanılmaktadır. İnsanlar nefslerine hitab edilerek kandırılmaktadır. İncamız odur ki; hakimiyet bilâ kayd-ü şart Allah’ındır.”¹²⁴⁶ denilerek bahsi geçen prensibin İslam’a mugayır olduğuna işaret edilmiştir.¹²⁴⁷ Böylelikle modern dönem Türk siyasi sisteminin en temel ilkelerinden biri olan ve Türk vatanında hakimiyetin ehl-i küfrün, işgalci devletlerin değil ancak ve ancak

¹²⁴⁴ “Zulüm için Halka Yalvarılan Sistem’de...”, *Akıncılar* 5 (4 Ekim 1979), 15. *Akıncılar*’da demokrasiye yönelik bakış açısı için ayrıca bk. Akif Selim, “Demokrasiye Karşı”, *Akıncılar* 7 (8 Kasım 1979), 5.

¹²⁴⁵ *Şûrâ*’nın kavramları açıklama çabasında bulunmasının sebebi şu şekilde ifade edilmiştir: “Mefhumları evvela yazmamızın sebebi şunlardır: Demek istedik ki, “Müslüman”ın lügatında şu, şu mefhumların manası şudur. Bizi okuyacakmışınız, bu mefhumlar geçtiğinde yazılarımızda biliniz ki, maksadımız bu izahlar çerçevesindedir.” “Beyânname 1398 Üzerine”, *Şûrâ* 2 (12 Ocak 1978), 9.

¹²⁴⁶ “Beyânname 1398”, *Şûrâ* 1(5 Ocak 1978), 8.

¹²⁴⁷ “Mutlak hakimiyet, Allah’dan başkasındadır dedirtilerek Müslümanları şirk koşmaya cebretmekten daha büyük bir cinnet, cinayet, hıyanet: cür’et ve felaket düşünölemeyeceğini, kainatın önünde apaçık ve avazımız çıktığı kadar beyan ve tebliğ eyeriz...” Ahmed Selâmi, “Hakimiyet”, *Şûrâ* 5 (16 Şubat 1978), 3.

Türk milletinin olacağını ifade eden “Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir.”¹²⁴⁸ cümlesi üzerinden var olan sistemin gayri-İslamî olduğunun söylenmesi durumu apaçık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Toplumların varlıklarını idame ettirebilmeleri için tabiatları gereği bir yapı altında birleşmeleri gereklilik arz etmektedir. Bu husus *Şûrâ*'da devlet unsuru üzerinden ele alınmış ve devlet tesisinin insanlık için bir zorunluluk olduğu belirtilmiş, ancak burada devleti “...bir milletin onu millet yapan hukuku istikametinde teşkilâtlanması...” şeklinde tasvir edilerek aynı hukuk sistemine dahil olanların birden fazla devlet olarak değil, bir bütün olarak varlığını devam ettirmesinin uygun olduğuna işaret edilmiştir.¹²⁴⁹ Böylelikle İslam'ın ortaya koyduğu hukuk sistemi doğrultusunda Müslümanların tek bir devlet altında toplanmasının uygun olacağı söylenmiştir. Bu anlamda *Şûrâ*'da var olan siyasal sistemin yapısına yönelik eleştiri üzerinden kendi tasavvurları doğrultusunda bir devlet anlatısı inşa edilmiştir.

Tevhid'de siyaset kavramı üzerine kaleme alınan bir yazıda siyasetin nötr bir anlam taşıdığı ifade edilmiş ve ardından onun hakkında verilen hükümler doğrultusunda manasının değişeceğine işaret edilmiştir.¹²⁵⁰ Siyasetin İslam ile ilişkisinin vurgulandığı yazıda “İslam elbette siyasetle uğraşacaktır. Çünkü insanları, toplumu yani ümmeti idare etmek, onun hayatını ekonomik sosyal hukuki ve ahlaki davranışlarını belli bir düzen ve sistem içinde tanzim etmek ister.” ifadeleriyle siyasete menfi bir tutum takınmanın uygun olmadığı dile getirilmiştir.¹²⁵¹ Bu doğrultuda *Tevhid*'de siyaset uzak durulması gereken değil bilakis tatbik edilmesi gereken bir husus olarak ele alınmıştır.

Türk siyaset düşüncesinin mümessilleri olarak görülebilecek siyasetnamelerde ortaya konulduğu üzere devlet dinin varlığını koruyan ve sürdüren bir mahiyete haizdir ve bu doğrultuda din ve devlet bir bütünü temsil etmektedir. Bu bakış açısı devletin önemini de kendiliğinden aşıkâr kılmaktadır. *Hicret*'te devletin neliği üzerinde durulan yazıda Türk toplumun devlete karşı nasıl bir tutum içerisinde olması gerektiğine ilişkin görüş şu şekilde dile getirilmiştir:

“...Devlet, “Mukaddes bir varlık” değildir. Esasen bu anlayış, insanları kafataslarına göre sınıflandıran ırkçı bir felsefenin getirdiği bir zulümdür. Bir Müslüman, Laik

¹²⁴⁸ Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, “1921 Anayasası” (Erişim 11 Temmuz 2020).

¹²⁴⁹ “Beyânname 1398”, *Şûrâ*, 8.

¹²⁵⁰ “Siyaset”, *Tevhid* 29 (9 Temmuz 1979), 6.

¹²⁵¹ “Siyaset”, *Tevhid*, 6.

devletin, İslâm devleti olmadığını ve olamayacağını çok iyi bilir. Dolayısıyla, Laik hiçbir devlete “Benim Devletim” diyemez. Türkiyeli müslümanların bu noktayı çok iyi kavramaları ve davranışlarını ona göre düzenlemeleri zaruri değil midir?”¹²⁵²

Türk siyaset düşüncesine tamamen tenakuz arz eden bu söylem tarzı, Türk toplumunun düşünce dünyasında devletin sorunsallaştırılmasına hizmet etmektedir. Aynı zamanda bu ifadeler, *Hicret*'in mevcut düzene ve devlet yapılanmasına yönelik tavrının bir neticesi olarak ortaya çıkmaktadır. *Hicret*, Türk düşünce geleneğine muarız duruşundan dolayı Türklüğü modern dönemde ortaya çıkan ulus düşüncesiyle aynileştirmiş ve bu istikamette Türkiye’de yaşayan insanların Türk olduğunu söylemekten kaçınmıştır. Türkiyeli Müslüman ya da Türkiye Müslümanları söyleminin aynı zamanda sebepî bir asabiyet olarak Türklüğü tasfiye edip, Türk düşünce geleneği ve Türklerin İslam tasavvurunu yok sayıp, Türklükten bağımsız bir alternatif dinî söylem ve fikriyat tesis etme amacıyla ortaya konulduğu görülmektedir. İslam öncesi dönemlerden itibaren Türk siyaset düşüncesinin hükümdarla birlikte devleti bir ilahî lütuf ve kutsal bir yapı olarak ele aldığı düşünüldüğünde, bu anlatıların benzer bir şekilde Türk siyaset düşüncesini yok ederek, alternatif bir siyasi zihniyet oluşturmanın amacıyla ortaya koyulduğu anlaşılacaktır.

Türk düşünce geleneğinin dışında bir devlet tasavvurunun dile getirildiği *Hicret*'te siyaset ve devlet meseleleri, kendi din tasavvurları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda halife olmadan müslümanın bir devlete sahip olamayacağını altı çizilmiş¹²⁵³ ve İslam devleti olmadan Müslümanların da sahipsiz olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁵⁴ Bu ifadeler yalnızca bir devlet tasavvuru inşa etmeye hizmet etmemektedir. Bu ifadelerle aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nin, başında halife bulunmaması münasebetiyle bir İslam devleti olmadığı ve bu doğrultuda ülkede yaşayan müslümanların devleti olmadığına işaret edilmektedir. Böylelikle devletin gayri-İslamî bir nitelikte olduğu vurgulanmaya ve devlete yönelik bir karşıtlık tesis edilmeye çalışılmaktadır.¹²⁵⁵ Hüsnü Aktaş’ın “Şeytanın

¹²⁵² Hüsnü Aktaş, “Devlet Nedir, Ne Değildir?”, *Hicret* 3 (1 Ekim 1979), 5.

¹²⁵³ “İslâmî, mücadele pratiğimiz gelişirken akideleriniz de billurlaşıyor. Abdulkayyum: “Halifesiz Müslümanın Devleti yoktur.”, *Hicret* 5 (15 Ekim 1979), 15. Bu hususta ayrıca bk. Selâhaddin Eş Çakırgil, “15. Hicri Asr’a Halifesiz Girenken... (1)”, *Hicret* 8 (11 Kasım 1979), 9; Selâhaddin Eş Çakırgil, “15. Hicri Asr’a Halifesiz Girenken... -2-”, *Hicret* 9 (19 Kasım 1979), 9.

¹²⁵⁴ “İslam Devleti olmayınca müslümanlar sahipsizdir.”, *Hicret* 5 (15 Ekim 1979), 14.

¹²⁵⁵ Demokrasi hususunda dile getirilen şu ifadeler de benzer bir amaca hizmet etmektedir: “Demokrasi, insanların kendi kendilerini veya kendi cinslerini “İlâhlaştırma” olayını beraberinde getirmiş, dalkavuk üretme çiftlikleri bu olayı sistemleştirmişlerdir. Türkiyeli Müslümanların içinde yaşadıkları cemiyeti çok iyi tahlil etmeleri ve Allah’ın rızasını esas alan mücadelelerinde islâmî olmayan üsullere rağbet etmemeleri gerekmektedir.” Hüsnü Aktaş, “Politik Terör veya Dalkavuk Üretme Çiftlikleri”, *Hicret* 14 (24 Aralık 1979), 4.

Askerini Teşhir Edelim (2)” başlıklı yazısında dile getirdiği “Bugün yeryüzünde, halifeli bir toplum bulunmadığı, dolayısıyla kâmil manada bir İslâm devletinden söz edilemeyeceği gerçeğini bilen müslüman sayısı azdır. Bununla beraber içinde yaşadıkları tağuti rejimleri benimsemiş, en azından onlarla kader birliği içinde olduğu vehmine kapılmış gafil müslümanların sayısı ise korkunçtur.” şeklindeki ifadeleri de bu durumu açıkça göstermektedir.¹²⁵⁶ Ayrıca burada kullanılan “tağuti rejim” gibi kavramlar, Seyyid Kutub düşüncesinin etkisi altında kalındığının da açık bir göstergesidir. Bu anlamda *Hicret*’te dile getirilen siyaset tasavvurunun kaynaklarının Türk siyaset düşüncesinden beslenmediğini söylemek mümkündür.

Tağut, *Hicret*’te siyasal yapılanmaların sınıflandırılması hususunda başvurulan bir kavram olmuştur. Bu doğrultuda “İnsanlar velisiz yaşayamazlar, muhakkak bir veliye ihtiyaçları vardır. Bu veli de ancak ALLAH veya TAĞUT olabilir. İnsanların velileri Allah olursa onları karanlıklardan, hatalardan, şehvetlerden kurtarır, ilim ve irfan nuruyla aydınlatır. Allah’ı veli edinmeyenlerin velisi ise Tağut’tur.”¹²⁵⁷ şeklinde bir ayrım yapılmıştır. Bu anlamda *Hicret*’in selefi bir zihniyet çerçevesinde siyaset tasavvurunu inşa ettiği görülmektedir. Bu noktada Allah’ın veli edinilmesinin hangi şartlarla olacağını tespit edecek unsur da *Hicret* müellifleri olacağından esasen *Hicret*, normlarını kendisinin belirlediği İslami kavramlarla inşa edilmiş fakat sömürgeleşme tecrübesi yaşamış ülkelerde ortaya çıkan fikirlerden esinlenen dinî bir anlatı tesis etmektedir. Her şeyin doğru ya da yanlış, siyah ya da beyaz gibi keskin sınırlara hapsedildiği ve neyin doğru neyin yanlış olduğunun da bizzat bu sınırları çizen tarafından belirlendiği bu zihniyetin yeni ve keyfi bir dinsel anlatı inşa ettiği söylenebilir niteliktedir.

Netice itibarıyla bu dönemde *Diyanet Gazetesi*’nde siyaset kavramı ve onunla alakalı olan diğer meseleler ele alınırken, kavramlar İslam’ın temel kaynakları ve İslam tarihi doğrultusunda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu durum *Diyanet Gazetesi*’nin gelenek çerçevesinde fikir ürettiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Dönemin İslamcı dergileri ise var olan düzenin gayri İslamî olduğuna atıfta bulunmuş ve bu doğrultuda siyasetin tanzimi için kendi din tasavvurları çerçevesinde siyaset anlayışlarını inşa etmişlerdir. Burada önemli olan husus, İslamcı dergilerin çeviri metinler üzerinden, Türk düşünce

¹²⁵⁶ Hüsnü Aktaş, “Şeytanın Askerini Teşhir Edelim (2)”, *Hicret* 6 (22 Ekim 1979), 5.

¹²⁵⁷ Telagani, “Cihad ve Şehadet”, *Hicret* 5 (15 Ekim 1979), 18.

dünyasında bir karşılığı olmayan isimlerin fikirleri etrafında meseleye yaklaşmış olmalarıdır.

5.2.1.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Müesses Nizamın ve Siyasetin Muhafazası ya da Tanzimi

Türkiye'nin 1970'li yıllara tekabül eden siyasal hayatı hükümetlerin hızla ve çokça değiştiği ve bu doğrultuda siyasal istikrarın sağlanamadığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu durum *Diyanet Gazetesi*'nde siyasetin muhafaza edilmesine yönelik bir gayreti ortaya çıkarırken, dönemin İslamcı dergilerinde sürekli değişen hükümetler üzerinden düzenin tenkidi ve bu tenkitle birlikte siyasetin tanzimi arayışını ortaya çıkarmıştır.

12 Mart 1971 tarihinde verilen muhtırayla birlikte ordunun yönetime müdahalede bulunması 1970'li yılların iç ve dış siyasetine etki etmiştir. Bu anlamda yönetime yapılan müdahale 1970'lerin siyasetinin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. 12 Mart muhtırasının öncesindeki toplumsal yapı, *Diyanet Gazetesi*'nde,

“...Üniversitelerimiz her gün bir olayla karşı karşıya, dinamitler, molotof kokteylleri, bombalar patlatılıyor, her gün birkaç talebe can veriyor, profesörler öğrencilerinden korkmakta, her gün çeşitli evler basılıyor, vatandaşlar veya vatanımızda görev yapan misafir görevliler rehin alınıyor veya öldürülüyor, her aile evinde huzurunu kaybetmiş; okula giden çocuğu evine gelinceye kadar anne ve baba endişeli, bölünmez bir bütün olan Türk Milletini halklar deyimi ile parçalama çabaları, daha sayılmakla bitmiyen menfur emellerle vatanımızı uçuruma sürükleme eylemleri...”¹²⁵⁸

şeklinde tasvir edilmiştir. Bu doğrultuda tasvir edilen kaos ortamının sona erdirilmesi için harekete geçtiğini ortaya koyan ordunun müdahalesi, “...dahilî ve haricî saldırganlara karşı daima vatanımızın sağlam ve uyanık bekçisi olan ordumuz, onun komutanları, bu kötü olayların son bulması, memleketimize huzurun ve birliğin yeniden iadesi, kalkınmaların, Atatürk ilkeleri ışığında reformların yapılması için 12 Mart muhtırasını vermişlerdir.” ifadesiyle aktarılmıştır.¹²⁵⁹ Dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Ahmet Okutan'ın kaleme aldığı bu ifadeler, verilen muhtıranın devlet politikası haline

¹²⁵⁸ Ahmet Okutan, “Milli Birlik ve Kardeşlik”, *Diyanet* 54 (1 Kasım 1972), 7.

¹²⁵⁹ Okutan, “Milli Birlik ve Kardeşlik”, 7. “Bütün dünya devletlerini tehdit eden millî birlik ve beraberliği bozmaya çalışan, Anayasa dışı bazı ideolojik aşırı uçlar, memleketimizi de etkisi altına almaya çalışmış ve maalesef bazı gençlerimizin beyinlerinin yıkanmasına, Anayasa dışı ve millî menfaatlerimize aykırı eylemlerde bulunmalarına sebep olmuştur. Allah'a hamdolsunki her zaman uyanık bulunan şanlı ve kahraman ordumuz, tam zamanında bu zararlı akıma “DUR” demiş ve ordumuzla birlikte millî bütünlüğümüzün iadesine, demokrasimizin zedelenmesine bütün gücümüzle topyekûn millet olarak da çalışmaktayız.” Okutan, “Milli Birlik ve Kardeşlik”, 7.

gelmesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu politika üzerine akıl yürütüp, taraf tutmanın değil, devlet siyasetini tahkim etmenin imkanını tesis etmeye çalıştığını göstermektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu tutumu doğrudan milli birlik ve beraberliğin korunması, devletin devamlılığının sağlanması gayesiyle ilişkilendirilebilir mahiyettedir.

Nitekim 12 Mart muhtırasından önceki dönemde *Diyanet Gazetesi*'nde milli birlik ve beraberliğin sağlanması hususunda yazılar neşredilmiş ve böylelikle ülke yönetiminde istikrarın sağlanması için çaba sarf edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, bu müdahale hususunda görüş beyan edip, hüküm verme değil, devlet refleksi olarak ortaya çıkan bu durumun devletin devamlılığı ve millet asabiyetinin muhafazası doğrultusunda bir yola girmesinin imkanlarını ortaya koymaya gayret etmiştir. Bu doğrultuda devlet siyasetinde yaşanan istikrarsızlık, toplum içerisinde mevcut kargaşa halinin milletle beraber devletin her türlü kademesinde endişe ve kaygıyla karşılanmasının ardından müdahalede bulunulması durumu, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından siyasal istikrarın ve bu doğrultusunda devletin devamlılığının sağlanması kapsamında değerlendirilmiştir.

12 Mart muhtırasının verilmesinin ardından *Diyanet Gazetesi*'nde meseleye birlik ve beraberliğin temin edilmesi, toplum içerisindeki bölünmüşlüğü meydana çıkardığı halin ortadan kaldırılması hususunda çaba sarf edilmesine yönelik telkinlerin ön plana çıkarıldığı metinler çerçevesinde yaklaşmıştır: “Dünyadaki milletlerin hepsi, dirliği; birlikte bulmuşlardır. Atalarımız “Birlik kuvvettir” demişlerdir. ...Cemiyetleri, milletleri muzdarip kılan huzursuzlukların doğması, insanların sıkıntılara sürüklenmesi birlik ve tesânüt gibi yüksek duygularının zayıflaması ve insanların tefrikaya düşmüş olmaları sebebiyle değil midir?”.¹²⁶⁰ Muhtıranın ardından irad edilen hutbede de toplum içerisindeki ayrılıkların, toplumu felakete sürükleyeceğine ve İslam dininde “Şahsî menfaat ve çıkar üzerine millî menfaati tercih ederek içtimaî hayatın dengesini...”n tesis edildiğine işaret edilmiştir.¹²⁶¹

Dönemin Diyanet İşleri Başkan Vekili Lütfi Doğan, “Aziz milletimizin takdire değer üstün meziyetlerinden biri de birlik şuuruna sahip olması, kardeşlik ruhunu zedeleyici davranışlara hiçbir zaman kıymet vermemesidir. Tarihimizin her devrinde olduğu gibi bu günde aziz milletimizin aynı ruh ve kardeşlik şuuruna sahip olduğundan şüphe

¹²⁶⁰ Lütfi Doğan, “Birlik ve Yardımlaşma Her İyiliğin Esasıdır”, *Diyanet* 15 (15 Mart 1971), 14.

¹²⁶¹ Fikri Duman, “İslâm Hayatı Bir dindir”, *Diyanet* 15 (15 Mart 1971), 5.

edilmemelidir.”¹²⁶² ifadeleriyle Türklüğü bir sebebî asabiyet olarak oluşturan milletin bu sebep etrafında toplanması ve bu sebebe bağlı kalınarak hareket edilmesini, ülkenin içerisinde bulunduğu çalkantılı dönemde bir çözüm yolu olarak ortaya koymuştur.¹²⁶³ Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 12 Mart muhtırasının ardından milleti bir arada tutan sebebî asabiyetin yok olmamasına, Türk olmanın imkanlarını sağlayan harcın ortadan kalkmamasına yönelik bir çaba içerisinde olduğunu, *Diyanet Gazetesi*’nin de bu çaba doğrultusunda bir söylem ürettiğini tespit etmek mümkündür. Diyanet İşleri Başkanlığı toplumun oluşturduğu binanın temellerinin korunmasını öncelikli bir hedef haline getirmiş ve bu doğrultuda sıkıntılı süreçte meydana gelebilecek hasarların sonradan giderilmesini amaçlamıştır. Bu durum doğrudan devletin varlığını idame ettirmesine yönelik devletin bir organının vermiş olduğu doğal refleks olarak açıklanabilir mahiyettedir. Bu tutumun Türk siyaset geleneği ve düşüncesi tarafından da makbul karşılanıp doğrulanacağını söylemek mümkündür.

Siyasal alanın aktörleri hüviyetindeki partilerin menfaatleri doğrultusunda aktif siyasetin doğrudan bir parçası olmamayı düstur edinen Diyanet İşleri Başkanlığı, bu tutumunu gazetesinde neşrettiği çeşitli metinler vasıtasıyla ortaya koymuştur. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*’nde din ve siyaset arasındaki ilişki, Diyanet İşleri Başkanlığı ve siyasal alan arasında tesis edilmek istenen ilişki üzerinden, dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı’nın işleyişinden sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Özgüneş’in dile getirdiği şu ifadelerle ortaya koyulmuştur:

“...prensiplerim dinin esaslarına ait olmadığı gibi, dinin esaslarına ait prensipler koymak haddim de değildir. Dinin esaslarına ait prensipler Kur’an-ı Kerim’dedir. Bu hususlar, Kur’an-ı Kerim’de nasılsa öyle olur. Benim prensiplerim yönetimle ilgilidir. İlk ve en ehemmiyetli prensibim, Din işlerinin politikaya âlet edilmemesi ve din adamlarının, mutlaka politika dışında kalmalarıdır. Eğer muvaffak olursam, kendim dahil, hiçbir politikacı kanunlar dışında Diyanet’e el uzatamayacaklardır. ...Din işlerinde Kur’an-ı Kerime; Yönetime ait işlerde ise kanun ve nizamlara uyulacaktır.”¹²⁶⁴

¹²⁶² Lütfi Doğan, “Kardeşlik Ruhu”, *Diyanet* 16 (30 Mart 1971), 14.

¹²⁶³ Koçyiğit, sebebî asabiyet etrafında bir araya gelmeyi zorlaştıran ve kardeşlik şuurunda meydana gelen bozulmayı şu şekilde ifade etmiştir: “Bugün, toplumumuza teşkil eden ferdlerin, birbirleriyle olan münasebetlerinde ve birbirlerine karşı sürdürdükleri davranışlarında, her zamankinden daha fazla sevgi ve samimiyetin derecesini tayinde, iki öz kardeş arasındaki sevgi ve samimiyeti ölçü olarak işaretlemek, her halde, yerinde olurdu. Fakat, esefle belirtmek gerekir ki, tohumunu nereden alıp yeşerdiği bilinmeyen zakkum ağacının habîs kökleri, insanlarımız arasına girip, onları, kin ve hased uçurumuna doğru sürüklerken, öz kardeşleri bundan uzak tutmamış, onlar arasına da bir hışımla girerek aynı habaseti işlemiştir.” Talât Koçyiğit, “Hadislerin Işığında”, *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 3.

¹²⁶⁴ “Devlet Bakanı Sayın Mehmet Özgüneş Başkanlığımızı ziyaret etti”, *Diyanet* 17 (15 Nisan 1971), 1, 15. Özgüneş’in benzer ifadeleri için bk. “İmam-Hatip Liseleri Mezunları Dernekleri Federasyonunun 12.

Burada devletin esasıyla değil, teferruatıyla alakalı; varoluşsal bir devlet meselesi olarak siyasetin din merkezliliği değil, aktüel bir mesele olarak din siyaset ilişkilerinin bürokratik bir çerçevede tesis edilmesine yönelik bir söylem ortaya koyulmuştur.¹²⁶⁵ Bu doğrultuda din ve siyaset kavramlarının fiili düzeyde ayrılması mümkün olsa da fikri düzeyde ayrılması imkansız hale gelmiştir. Aynı zamanda siyasetin, dini kendi çıkarları doğrultusunda araçsallaştıramayacağı hususunda benimsenen prensip, dinin devletin aracı değil destekçisi olması babında doğrudan din ve siyaset arasındaki geleneksel ilişkinin tecelli ettirilmesi ve tescili mahiyetindedir. Bu söylemler devletin dini muhafaza, dinin devleti tahkim vazifesi idraki etrafında değerlendirildiğinde söylem düzeyinde bir devamlılığı tespit etmek mümkün hale gelmektedir. Ayrıca Süleyman Ateş tarafından din siyaset ilişkilerine yönelik benzer ifadeler yer verilen yazıda yer alan “Bizce, Din maddî çıkarların veya mevkilerin vasıtası değil, bizzat temel GAYE’dir.” ifadeleri de bu durumu açıklar mahiyettedir.¹²⁶⁶ Din görevlilerinin güncel siyasetin dışında tutulmasına yönelik çabanın, onların toplumu bütünleştirici vasfıyla ilişkili olarak değerlendirilmesi de önem arz etmektedir.¹²⁶⁷

Genel Kurul Toplantısı Yapıldı”, *Diyanet Gazetesi* 111 (15 Şubat 1975), 7. Benzer bakış açısı için bk. Tayyar Altıkulaç, “Din Görevlilerinin Toplumumuzdaki Yeri”, *Diyanet Gazetesi* 183 (15 Şubat 1978), 14; “Bolu’da İl Müftülerinin Katıldığı Bir Seminer Düzenlendi”, *Diyanet Gazetesi* 191 (15 Haziran 1978), 16. Burada önemli bir husus yalnızca din görevlilerinin aktif siyasetten uzak durması değil aynı zamanda seçim zamanlarında parti adaylarına da hutbe okuma, vaaz verme, namaz kıldırma gibi faaliyette bulunması yasaklanmıştır. Bu durum dönemin bakanlarından Hakkı Tekinel tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: “...milletçe huzur ve tesanüte her zamandan çok ihtiyaç duyulan şu günlerde, seçimler sonuçlanıncaya kadar -Diyanet İşleri Personelinden olsun olmasın- hiçbir aday adayına kendi seçim bölgesi içinde va’z etmek, hutbe okutmak, namaz kıldırma, dini konferanslar vermek... gibi dini görev ve faaliyetler için izin verilmemesi zorunlu görülmüştür.” İ. Hakkı Tekinel, “Politika İçin Din İstismar Edilmeyecek”, *Diyanet* 74 (15 Ağustos 1973), 1. *Diyanet Gazetesi*’nde seçim zamanlarında cami duvarlarına afiş asılması ve cami içerisine sandık konulması da benzer bir anlayış çerçevesinde ele alınmış ve bu doğrultuda camilerin siyasi çekişmelerden tenzih edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ahmet Uzunoğlu, “Seçim ve Camiler”, *Diyanet Gazetesi* 126 (1 Ekim 1975), 4. 27 Mart 1979 tarihinde dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç’a bir milletvekilinin gerçekleştirdiği saldırı da dinin siyasete alet edilmeyeceği anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır. “Makamında Saldırıya Uğrayan Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç: “Mütecavize Cenab-ı Haktan Hidayet Diliyorum”, *Diyanet Gazetesi* 211 (15 Nisan 1979), 15. Saldırıya ilişkin neşredilen yazılar için bk. H. Mert, “Dine Saygı Topluma Saygıdır”, *Diyanet Gazetesi* 211 (15 Nisan 1979), 1, 15; Burhan Felek, “Çok Üzücü Bir Olay Münasabetiyle”, *Diyanet Gazetesi* 211 (15 Nisan 1979), 15.

¹²⁶⁵ Özgüneş’in şu ifadeleri meseleyi anlatmak için yeterlidir: “Önce bir vatandaş sıfatı ile sonra Din İşlerini tedvirlere bakan sıfatıyla sizlerden istirhamım şu: Dini, politikanın dışında tutun. Politikacılar gitsinler kozlarını bizim dışımızda paylaşsınlar. Politikacılar gitsinler, başka insanlara kendi propagandalarını yapsınlar.” “25 Nisan Pazar Günü Ankarada: Türkiye Din Görevlileri Federasyonu İlk Genel Kurulu Toplandı”, *Diyanet* 19 (15 Mayıs 1971), 14.

¹²⁶⁶ Süleyman Ateş, “Din Siyasete Âlet Edilemez”, *Diyanet Gazetesi* 182 (1 Şubat 1978), 14.

¹²⁶⁷ Süleyman Ateş, “Din Görevlisi Arkadaşlarıma”, *Diyanet Gazetesi* 154 (1 Aralık 1976), 14; Hamdi Mert, “Din Hizmeti ve Partiler”, *Diyanet Gazetesi* 201 (15 Kasım 1978), 1, 10.

25 Nisan 1971 tarihinde gerçekleştirilen Türkiye Din Görevlileri Federasyonu Birinci Genel Kurulu toplantısında Özgüneş'in yaptığı konuşmada,

“Türkiye’de lâikliğin ...özel bir mânâsı vardır. ...Anayasamızın 154. maddesi Diyanet İşlerine, Genel İdare içerisinde bir yer vermiştir. Bunun mânâsı şu: Devlet, hükümet sadece dinin yönetimi işleriyle uğraşacaktır. Din Görevlilerinin vazifelerini en iyi şekilde yapmaları için gerekli yönetimi tesis edeceklerdir. Ve hükümetin, devletin görevi burada biter. 61 Anayasasına göre suret-i kat’iyyede hiçbir hükümet, hiçbir şahıs dinin esaslarına, âdâbına, erkânına müdahale etme selâhiyetini kendinde bulamaz.”¹²⁶⁸

şeklinde ifade ettiği üzere din nasıl devleti destekliyor ve devamlılığı için çaba sarf ediyorsa devlet de dinin muhafazası için çalışmaktadır. Bu durum din ve siyaset arasında var olan geleneksel ilişkinin en temel ve aslî şartını teşkil etmektedir. Çünkü Türk siyaset düşüncesinde din ve devletin varlığını devam ettirmesi ikisi arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetlerini yürütebilmesi için gerekli ortamın oluşturulmasını sağlamak konusunda devlet sorumluluğunun ileri sürülmesi bu minvalde değerlendirilmelidir.

Fedai'de ortaya konulan siyasal alana yönelik tenkitler öncelikli olarak doğrudan siyasetin icracılarına yönelik olmuştur. Bu anlamda güncel siyaset *Fedai*'de hususi olarak üzerinde kalem oynatılan bir alan haline gelmiştir. Bu doğrultuda *Fedai*'nin Şubat 1970'te yayınlanmış olan 54. sayısında Kemal Fedai Coşkun, içinde bulunulan halin, 1960-1965 yılları arasındaki dönemi arattığına işaret etmiş ve vatandaşın verdiği verginin karşılığında bir devlet hizmeti almadığını ifade etmiştir.¹²⁶⁹ Halkın vergisinin karşılığı alamadığını sokakların güvensiz olduğunu belirterek dile getiren Coşkun, polis vazifesini neden icra etmediği sorusunu gündeme getirmiştir.¹²⁷⁰

“O günlerde sosyalistiz diyenler şimdi komünistiz diye bağırabilmekte, güpe gündüz mağazalara, dükkanlara saldırabilmekte, mülkiyetlere tecavüz edebilmekte, her herzeyi yapabilmektedirler. Güpe gündüz bankalar soyulabiliyor; şirin levhalar altında nice batakhaneler çalışabiliyor. Vatandaşın hükmü basittir. Polis vazifesini yapmıyor? Buraya bir nokta koyarak, insaflica düşünelim. Polis vazifesini yapmıyor mu, yapamıyor mu? Kabahat poliste mi? Yoksa onu vazife yapamıyacak hale getiren şu mevcut düzende midir?”¹²⁷¹

¹²⁶⁸ “25 Nisan Pazar Günü Ankarada: Türkiye Din Görevlileri Federasyonu İlk Genel Kurulu Toplandı”, *Diyanet*, 14.

¹²⁶⁹ Kemal Fedai Coşkun, “Ne Hallere Geldik!...”, *Fedai* 54 (Şubat 1970), 3. Bu kıyaslama 1979'un sonuna gelindiğinde 12 Mart dönemi ile yapılmıştır. Bu hususta bk. Kemal Fedai Coşkun, “Bir İç Savaş Görünümüne Bürünen Türkiye ve Bozkurtlar”, *Fedai* 5/7 (Temmuz 1979), 3.

¹²⁷⁰ Coşkun, “Ne Hallere Geldik!...”, 3.

¹²⁷¹ Coşkun, “Ne Hallere Geldik!...”, 3.

Bu ifadeler öncelikle görev başındaki devletin ve onun organlarının görev ve sorumluluklarını yerine getirmemesine yönelik bir eleştiri mahiyeti taşısa da “ Kabahat... Yoksa onu vazife yapamıyacak hale getiren şu mevcut düzende midir?” sorusu yöneltilerek eleştirinin okları devletten düzene kaymıştır. Bu anlamda Coşkun, devlet eleştirisini düzen eleştirisine dönüştürmüş ve içerisinde bulunan devletin yanı sıra düzenin de işlemediğine yönelik bir vurgu yapmıştır.¹²⁷²

Ülkücü kesime karşı hükümetin uygulamalarının adil bulunmadığının dile getirildiği *Fedai*'de yönetime geldiği zaman bu tutumlarının karşılığının verileceği belirtilmiştir.¹²⁷³ Bu doğrultuda yönetimi elinde bulunduranların geçmiş dönemin zalim olarak tabir edilen yöneticilerinden daha zalim olduğu vurgulanmış ve sergilemiş oldukları bu davranışların hesabını vermek durumunda kalacaklarına işaret edilmiştir:

“Zalimliği ile tanınan eski Roma'nın çılgın Neron'unun zulmü sizin yönetiminizden daha adaletli idi. Zalimliği ile tarihe geçen, adı üstünde Haccac-ı Zalim'in zulmü, sizin yönetiminizden daha adaletli idi. Orta Çağ Engizisyon Mahkemelerinin zulmü, sizin yönetiminizden daha adaletli idi. ... İşte sizin getirdiğiniz adaletin ölçüsü bu!. Fakat bunların hesabını er geç bir gün Yüce Divan huzurunda vereceksiniz. Ve sizi; Yüce Divan'm elinden hiç bir kuvvet kurtaramayacaktır. Hatta arkanızdaki efendileriniz bile!”¹²⁷⁴

Bu ifadeler etrafında düşünüldüğünde *Fedai*'de var olan düzenden çok, siyasetin icracısı olan yönetim koltuğundakilere karşı bir kavga yürütüldüğünü söylemek mümkündür.

Siyasal alan içerisinde ise *Fedai* kadrosunun kimin tarafında bulunduğu *Fedai*'nin 55. sayısında MHP hakkında dile getirilen şu ifadelerle açıkça belirtilmiştir: “Parti iyiye güzele doğru büyük bir gelişme içerisindedir. Bilhassa son büyük kongreden bu tarafa, parti kahir ekseriyetle milliyetçi ve muhafazakâr bir gençliğin elindedir. Genel idare kurulu da temiz ve vatansever insanlardan müteşekkildir. “Türklük şeref ve gururu, İslâm ahlâk ve faziletini” düstur kabul eden bu parti, mevcut partilerin en iyisidir.”¹²⁷⁵ Bu ifadelerden de anlaşılabilceği üzere MHP, Türklük ile İslam'ı bir araya getiren bir parti

¹²⁷² *Fedai*'de düzen eleştirisi hususunda ayrıca bk. Metin Öney, “Düzen Çatırdarken”, *Fedai* 5/4 (Nisan 1979), 9.

¹²⁷³ “Hükümetin başına gelince; Sizi arkanızdaki efendileriniz de kurtaramayacaktır. Kurtaramayacaktır çünkü; Bir ülke ki; milletin bir yarısı mekteplerde okuyor, diğer yarısının okuma hakları elinden alınmış. Bir ülke ki; İşçilerin bir yarısı fabrikalarda, kooperatiflerde, kamu iş yerlerinde çalışıyor, diğer yarısının buralarda çalışma hakları ellerinden alınmış. Bir ülke ki; Aşırı sol örgütler, Marksistler iktidarın himayesinde; ülkücü, milliyetçi gençlere gelince, işkence ve ölüm tabutluklarında.. Bu mudur sizin adaletiniz?” Kemal Fedai Coşkun, “Temelinde 50 milyon şehit yatan bu vatan kaderine terk edilemez”, *Fedai* 5/3 (Mart 1979), 2.

¹²⁷⁴ Coşkun, “Temelinde 50 milyon şehit yatan bu vatan kaderine terk edilemez”, 2.

¹²⁷⁵ “Milliyetçi Hareket Partisi”, *Fedai* 55 (Temmuz 1970), 14.

olarak tasavvur edilmektedir. Bu doğrultuda benzer eğilim içerisinde olduklarını düşündükleri MNP'nin kuruluşu, bölünmeye sebebiyet vereceği için gereksiz görülmüş, MHP altında birleşilmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir.¹²⁷⁶ Burada önemli olan husus *Fedai*'nin MHP'yi hangi saikler dolayısıyla desteklemiş olduğudur. Bunu “Türklük şeref ve gururu, İslâm ahlâk ve faziletini” düstur edinen bu parti...” şeklindeki ifadelerden rahatlıkla anlamak mümkündür. Bu destek, *Fedai* kadrosunun da milliyetçi muhafazakar bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.

Fedai'de MHP'ye karşı dile getirilen bu ifadeler yalnızca bir destek değil aynı zamanda bir beklentinin de tezahürüdür. Diğer partilerin aksine seçim hesabı güderek faaliyette bulunmadığı belirtilen MHP, özelde ise Alparslan Türkeş, Anadolu'yu ve Türk milletini kurtaracak bir şahsiyet olarak görülmüştür: “«Anadolu yetim kaldı, Moskofçular yurda daldı, Türk Milleti hep ağladı, Kurtar onu Başbuğ Türkeş!..»”.¹²⁷⁷ Tüm bunlar değerlendirildiğinde *Fedai*'nin var olan düzene belli tenkitler getirmiş olsa da düzenin topyekun ortadan kaldırılmasına yönelik bir talebinin olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim siyasal alanın aktörlerinden biri olan MHP'ye destek verilmesi de bu tarz bir talebin olmadığını gösterir mahiyettedir. 14 Ekim 1979'da gerçekleştirilen seçimlerin ardından erken seçime gidilmesi gerektiğinin belirtilmesi de bu desteğin bir devamı niteliğinde değerlendirilebilir.¹²⁷⁸

Tohum'da düzene yönelik doğrudan menfi bir tutum ortaya konulmamakla birlikte insanların teşekkül ettirdikleri düzenlerin eninde sonunda yıkılacağı, baki kalamayacağı vurgulanmış¹²⁷⁹ ve bu doğrultuda asıl düzenin İslam olduğu ifade edilmiştir:

“...Düzen koymak, en çok bilenin, en büyük kudret sahibinin, en yüce olanın, ezelle ebedî arasında var olanın hakkıdır. Huzurun, adaletin, zulmün hudutlarını en iyi şekilde tâyin edenin hakkıdır. Bu hakka başkalarının sahip çıkması; bir insan eseri olan elektronik beynin, insan hak ve vazifelerine sahip çıkması demektir. Buna hiçbir insan razı olamayacağı gibi, beceremeyeceği bir vazifeyi üzerine alan elektronik beyin de işleri yüzüne gözüne bulaştıracak demektir.”¹²⁸⁰

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere düzen tesis etmek hususunda insanın hak sahibi olmadığına dikkat çekilerek mevcut düzene bir gönderme yapılmıştır. Nitekim elektronik

¹²⁷⁶ “Milli Nizam”, *Fedai* 55 (Temmuz 1970), 14.

¹²⁷⁷ *Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 16. Bu hususta ayrıca bk. “Allah bir, Millet bir, Bayrak bir...”, *Fedai* 5/8 (Ekim 1979), 16.

¹²⁷⁸ “14 Ekim Seçimleri”, *Fedai* 5/9 (Kasım 1979), 9.

¹²⁷⁹ Kemal Sandıkçı, “Düzen Mantığı”, *Tohum* 46 (Ocak 1970), 8.

¹²⁸⁰ Sandıkçı, “Düzen Mantığı”, 8.

beyinin işin içinden çıkamayacağına yönelik vurgu da insanların düzen tesis etmede başarılı olamayacağına dair bir vurgu hüviyetinde değerlendirilebilir mahiyettedir. Bu anlamda *Tohum*'da mevcut düzen beşeri tabiatı gereği kusurlu görülmektedir. Düzenin devamlılığını sağlayan seçimler ise "...yöneticilerin halka rağmen yapageldiği bütün uygulamaları meşru gösterebilme imkânı..." şeklinde değerlendirilmiş ve seçmenlerin birbiriyle aynı olan seçenekler arasından birisine oy verdiği ve bu doğrultuda seçimlerin farklı bir düzen vadetmediği belirtilmiştir.¹²⁸¹

Gölge dergisinin beşinci sayısının kapağında yer alan "tek çare: yeni nizam yeni insan" ifadeleri, *Gölge* ekibinin müesses nizam ile kavgalı olma durumunu ve yeni bir düzenin tesis edilmesine yönelik isteği açıkça ortaya koymaktadır.¹²⁸² Dergi kapağına taşınan bu arayış, *Gölge*'de neşredilen yazılarda da kendisini göstermiştir. Bu doğrultuda *Gölge*'de mevcut düzen, "her şeyiyle ithal malı, ...Halkın yüzüne devlet kapılarını kapatıp, kuvvetlinin zayıfı ezmesine izin..." veren bir yapı olarak tasvir edilmiş ve bu doğrultuda adaletin tecelli etmediğine işaret edilmiştir.¹²⁸³ Böylelikle var olan düzenin dışarıdan alınan düşünceler ile oluşturulduğunun, devletin halka hizmet etmesine yönelik aslı unsurunun ortadan kalktığına dikkat çekilmiş ve bir anlamda düzenin işler olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca "Kuyrukçu değil, lider Türkiye" şeklinde ifade edilen söylem ile Türkiye'nin sistem içerisindeki rolü eleştirilmiştir.¹²⁸⁴

Yeni düzeni tesis etmekle kendisini vazifelendiren Akıncılar, *Gölge*'de var olan düzenin insanın doğasına uygun olmadığını vurgulamış ve milletin içerisinde yaşaması gereken asıl düzene kavuşmasının onların hakları olduğunu, "İnsan duygu ve tabiatına aykırı olan bir düzende yaşayamaz. Milletimizin «gerçek iradesini» gösteren nizam içinde yaşaması hakkıdır. Akıncı gasbedilen hakkını karşısındaki kuyrukçu guruplar istesede istemesede her ne pahasına olursa olsun söke söke alacaktır." şeklindeki ifadelerle ortaya koymuştur.¹²⁸⁵ Buradan anlaşılacağı üzere düzene yönelik getirilen tenkit, yeni düzenin müessisi olma talebine dönüşmüştür.

"Ülkemin akıncı genci! Çağın esir insanı senin bu kabuğu kıracağı gün bekliyor.
Bu hareketine karşı çıkacak güçlere kahrolsun diye bağırmıyoruz akıncı kahredecek

¹²⁸¹ M. Hulûsî Arı, "Yargıladıklarımızdan Üçü", *Tohum* 79 (Ağustos 1973), 34.

¹²⁸² "Başlık Yok", *Gölge* 5 (1 Nisan 1976), 1. *Gölge*'de mevcut düzenle uyum sağlanamayacağına ilişkin söylemler için bk. Salih Mirzabeyoğlu, "Uzlaşmamız Mümkün Değildir...", *Gölge* 8 (Temmuz 1976), 4-5.

¹²⁸³ "Başlık Yok", *Gölge* 3 (Ocak 1976), 3.

¹²⁸⁴ "Başlık Yok", *Gölge* 3, 3.

¹²⁸⁵ Salih Mirzabeyoğlu, "Gaspedilen Haklar", *Gölge* 3 (Ocak 1976), 5.

diyoruz artık. Özlemini çektiğin düzen, elindeki silâhların gölgesinde, dilindeki mutlak düzen ölçüleri içinde, gönlünde yeşeren mutlak fikir sevgisinin temelleri üzerinde yükselecektir. ...Topyekûn umutların sende biriktiği Büyük Doğu nesli!. Ölümsüz nizamın çilesini çeken 600 milyon insanın feryadı, senin asil ruhundaki aksiyon gücünün mihrak noktasıdır. Bu feryatlar seni lider görmek istiyor.”¹²⁸⁶

Arzulanan düzenin tesisi için her türlü silahın kullanılabilmesine yönelik vurgu,¹²⁸⁷ mücadelenin ne şekilde yürütüleceğinden ziyade mücadelenin neticesine odaklanıldığını göstermektedir. Bu mücadele aynı zamanda yalnızca yeni bir düzenin tesis edilmesi için değil, yeni düzen içerisinde Türkiye’ye liderlik vasfını kazandırma isteğiyle ilişkili olarak dike getirilmiştir. “Türkiye kendi tarihi ve sosyolojik gelişiminin tabii sonucuna uygun «yaşama sistemini» kurduğu zaman, Ortadoğu, Asya ve Afrikanın mazlum milletlerinin tabii lideri..”¹²⁸⁸ Bu anlamda *Gölge*’de ortaya konulan bu ifadeler yalnızca ülke düzeni değil aynı zamanda İslam ülkelerini de etkileyen uluslararası bir düzen değişikliğine yöneliktir. Bu doğrultuda *Gölge*’nin Türkiye’yi hasmı olarak görmediğini ifade etmek mümkündür. Dönemin diğer İslamcı neşriyatında ekseriyetle gözlemlenen ve doğrudan devlet mekanizmasını hedef alan tenkit ve yıkım söylemleri *Gölge*’de yerini Akıncı zihniyetin başına geçtiği bir Türkiye söylemine bırakmaktadır. Bu manada *Gölge*’nin düzeni yıkmaya değil iktidarını ele geçirmeye talip olduğu da söylenebilir niteliktedir.

Gölge’de siyasal alana yönelik dile getirilen bir diğer tenkit meselesi tek bir partinin yönetimde hakimiyet sağlayamaması ve bundan dolayı siyasal yönetimin koalisyon hükümetlerince yürütülme zorunluluğunun ortaya çıkmasına ilişkindir. Bu durum *Gölge*’de sorunların etkin bir şekilde çözülme imkanının olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. “İçinde bulunduğumuz sosyal kargaşalıkta hiçbir siyasi parti tek başına iktidara gelemeyebilir; koalisyon dönemi açılmıştır. Bu yüzden hakim bir hükümet kurulamayacaktır. Bugün belâ olan ve büyüyerek istikbale devredilen problemler gününbirlik tedbirlerle birike, birike yarınlara kalmaktadır.”¹²⁸⁹

Siyaset kavramına olduğu gibi siyasetin içerisinde yer almaya da menfi bir tutum içerisinde bulunulmadığının açıkça ortaya konulduğu *Akıncı Güç*’te içinde bulunulan düzen, “zulüm düzeni” olarak addedilmiş ve kendilerinin de bu düzeni “iyi, doğru ve

¹²⁸⁶ Melik Kılıçoğlu, “Akıncı’ya”, *Gölge* 4 (15 Şubat 1976) 29.

¹²⁸⁷ “Her türlü silâhla mücadele; «Yeni nizam Yeni insan» için...” “Başlık Yok”, *Gölge* 5 (1 Nisan 1976), 3.

¹²⁸⁸ “Başlık Yok”, *Gölge* 5, 3.

¹²⁸⁹ “AK-GENÇ teşkilatlanırken”, *Gölge* 5 (1 Nisan 1976), 5.

güzele” dönüştürme gayreti içerisinde oldukları belirtilmiştir.¹²⁹⁰ Var olan düzenin işlerliğini yitirdiğine dikkat çekilerek,¹²⁹¹ düzenin bir düzensizlik hüviyeti sergilediği ortaya konulmuştur:

“Var olan düzenin kendi dışındaki anarşiyle baş edemez oluşu, terörün boyutlarının günden güne gelişip serpilmesi, düzendeki hakim unsurun düzensizlik oluşundadır. Var olan düzenin, insan haysiyetine yakışmayan bir düzensizlik oluşu, apaçık ve aşikar iken, rejime karşı fikir beyan etmeyi lüzumsuz addederiz. Demokratik, laik ve hukuka saygılı bir cumhuriyet olarak tarif edilen rejime olumlu bir not vermek gibi verememek de mümkündür. Düzenin sürekli düzensizliği, bizlerin rejim hakkında kesin bir fikir beyanımızı hala mümkün kılmamıştır.”¹²⁹²

İçinde bulunulan demokratik düzenin aldatıcı olduğunu belirten Kurtuluş Tezbi, “İnancımıza ve insanımıza aykırı olan bu düzeni kuranlar...” ifadesiyle düzenin daha kurulurken uygun olmayan, tercih edilmeyen bir şekilde inşa edildiğine işaret etmiş ve yönetime gerçekleştirilen her müdahaleyi düzenin maskesini çıkarması ve gerçek yüzünü göstermesi şeklinde yorumlamıştır.¹²⁹³ Bu doğrultuda yönetime yeniden müdahalede bulunulacağına dair bir çıkarım ortaya koyarak, güç toplanması ve hazırlıklı olunması uyarısında bulunmuştur.¹²⁹⁴ Kurmak istedikleri düzen için bu durumun fırsat olarak görülmesi, düzendeki anarşik yöne bakış açısına sirayet etmiş ve bu doğrultuda “...anarşi, düzeni bozma hadisesi olduğuna göre, devrim yolunu açıcı olması hasebiyle düzen değiştirmekten bahsedendenlerin karşı olmaları değil, müdafaa etmeleri ve hatta bizzat doğurmaları gereken bir hadisedir.”¹²⁹⁵ ifadeleriyle anarşinin varlığından rahatsız olunmadığı ortaya koyulmuştur. *Akıncı Güç*’te devletin ve milletin varlığını doğrudan

¹²⁹⁰ Kurtuluş Tezbi, “Gemileri Yakmak”, *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 6.

¹²⁹¹ “İnsan fitratına en uygun gelen toplum düzeni, unsurları arasında çelişki bulunmayan düzendir. Herhangi bir sosyal düzen, refahı tabana yaymaya uğraşırken, unsurlarının bir kısmıyla de, servetin dağılımındaki dengesizliğe bizzat kaynaklık ederse, o düzen umumi faaliyeti ve topyekün fonksiyonu itibarıyla havanda su dövüyor olacaktır. Türkiye’nin cari düzeni de, bütünlüğünü meydana getiren unsurları arasındaki tenakuzlardan dolayı kendi asli faaliyetlerini toplumun menfaatleri açısından sıfıra irca ettiğinden, havanda su dövüyor olmaktadır.” Atilla Özdür, “Havanda Su Dövmek”, *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 9. “Açık ve kesin olarak beyan edelim. Türkiye’de var olan düzen, işleyişi itibarıyla dipten doruğa hastadır.” Atilla Özdür, “Ayasofya Öksüz mü?”, *Akıncı Güç* 4 (2 Ağustos 1979), 7.

¹²⁹² Atilla Özdür, “Düzen Adına Düzensizlik”, *Akıncı Güç* 5 (17 Ağustos 1979), 6.

¹²⁹³ Kurtuluş Tezbi, “Düzen ve Gerçek Yüzü”, *Akıncı Güç* 7 (17 Eylül 1979), 5.

¹²⁹⁴ “Baylar! Aklınızı başınıza toplayınız... Bu düzenin maskesini 1981’e kadar taşıyacak gücü kalmamıştır! Ve düzen maskesini 14 Ekim seçimlerinden sonra dördüncü kez sıyırmaya hazırlanmaktadır. Olağan dışı bir gelişme olmazsa sıyıracaktır da kuşkusuz... Bu ise kolay bitmeyecek bir iç hesaplaşmanın başlangıcı demektir! ...Baylar! Demokratik nağmelerle saz çalıp türkü söyleyerek gönül eğlendirme vakitleri geride kalmıştır. Artık zaman “güç”lü olanın ve “her türlü şartlar altında” mücadeleye hazırlıklı olanın lehine işlemektedir.” Tezbi, “Düzen ve Gerçek Yüzü”, 5.

¹²⁹⁵ Hüsnü Kılıç, “bir değerlendirme bir tahlil...”, *Akıncı Güç* 7 (15 Eylül 1979), 3.

tehdit eden anarşik ortamdanda neden rahatsız olunmadığı Hüsnü Kılıç'ın şu ifadeleri etrafında değerlendirildiğinde kendiliğinden açığa çıkacaktır:

“Bugüne kadar takip edilen mücadele politikası (inkılapçı – devrimci) politika değil, “ıslahatçı” politika olmuştur. “Devrim yok, Diriliş var” şeklindeki şuursuz sloganlar mücadele sloganı olamayacağı gibi, Müslüman’da (Devrim – İnkılap) şuurunu da sabote edici mahiyettedir. “Devrim yok, Diriliş var” esprisindeki sloganlar takip edilen politikanın devrimci değil, ıslahatçı niteliğini de işaretler. Devrim yolunu tıkayıcı değil, devrime yol açıcı, ona sebep teşkil edici diriliş, diriliştir. Yoksa kurtuluşu inkılapta değil de düzenin ıslahında arayıcı ve devrim şuurunu öldürücü diriliş, diriliş ve uyanış değil; büsbütün uyusukluğun, tükenmişliğin ve şuursuzluğun ifadesidir. ...Barış isteyen bu diriliş slogancıları öncelikle bilmelidirler ki, barış İslamcı bir mücadelenin zaferinden (devrim) sonra söz konusudur. Barış, İslami devrimden sonra insanca bir “öz” kazanacaktır.”¹²⁹⁶

Bu anlamda *Akıncı Güç*'te var olan düzeni kendi lehine çevirmeye yönelik istek devrimci bir yol takip ederek yerine getirilebilecek bir mesele olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda düzenin anarşik yapıya bürünmüş olması rahatsız olunan değil arzulanan bir durum olarak ortaya konulmaktadır.¹²⁹⁷ Bu minvalde müesses nizamın yıkılması noktasında mücadelenin her şeklini uygun bulunduğu ortaya konulan *Akıncı Güç*'te, İran'da Humeyni öncülüğünde gerçekleştirilen devrim, Türkiye’de hayata geçirilmesi hususunda arzulanan bir hadise olarak değerlendirilmiş ve bu düşünce Sakarya Mitingi’nde Sebahaddin Aslakçı tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: “Kardeşler... Halkı Müslüman olup, tepelerindeki ya komünist doğuya ya da kapitalist batıya satılmış başta Türkiye, Fas, Mısır, Tunus, Cezayir, Libya ardından Arabistan kıtası Ürdün, Suriye,

¹²⁹⁶ Kılıç, “bir değerlendirme bir tahlil...”, 3.

¹²⁹⁷ “İçinde bulunduğumuz şartlar, iç savaş ortamını hazırlayıcı ve doğurucu olduğu kadar, bu muhtemel sebepten dolayı 27 Mayıs gece baskını, 12 Mart uzantısı veya çok daha etkin askeri bir müdahale ortamına da sürükleyicidir. Esasen birinci hal; yolunu, istikametini, hedefini, planını, stratejisini, metodunu belirlemiş ve güçlerini fevkalade disiplin ve ciddiyetle örgütlemiş her (tabana dayalı devrimci-ihtilalci) hareket için aranan ve meydana getirilmek istenen bir haldir. Şüphesiz, iç savaş ortamına sürüklenmeden meselenin halli (devrimci hareketin hedefine ulaşması) en makbul ve en tercih olunandır. Ancak, meselenin bu şekilde halli; buna, demokratik parlamenter rejimden daha müsait ortam teşkil edici ve daha imkan tanıyıcı şahlık tipi dikta rejimleridir. ...söz konusu olan demokratik parlamenter rejim olunca bu durum büsbütün imkansızdır ve her tabana (halka) dayalı devrimci hareket nihai noktada iç savaş ortamını yaşamak zorundadır. Anarşi, ekonomik kriz, toplumsal kurumların işlerliğinin baltalanması, düzende buhran doğurucu her hadise iç savaş şartlarının olgunlaştırıcı amillerdir ve tabana dayalı bir devrim hareketlerinin ilk tezahürleridir. Bugün düzene karşı olduklarını söyleyip de anarşiden huzursuz olmak suretiyle karşı oldukları düzen sahipleriyle paralellik kuranların tavırları nasıl izah edilir. Değil böylelerin, “düzende buhran doğurucu siyasi erginliğe erişememiş olanların dahi” dava şuurundan ve mevcut düzenle zıtlığından bahsedilemez.” Kılıç, “bir değerlendirme bir tahlil...”, 3. Bu ifadelerin Türkiye’de bir iç savaş arzu eder niteliği açıkça ortadadır. İslam adı altında devlete karşıtlık bu ifadelerde açıkça ete kemiğe bürünmüştür.

Irak’larda yeni yeni İran’lar gerek...”¹²⁹⁸ Bu ifadeler Akıncılar tarafından yönetime el konulmasına yönelik eylemlerin mezhep ayrımı gözetilmeksizin desteklendiğini açıkça göstermiştir. Burada devrim başta olmak üzere ortaya konan söylemlerin eleştirel sol düşünceden etkilenmek suretiyle kendisini gösterdiği rahatlıkla anlaşılabilir. Hatta ortaya konan ıslah-devrim tartışması bile eleştirel sol literatürde kendisini gösteren, düzenin sistem içerisinde kalarak mı yoksa güç kullanıp devrim yaparak mı gerçekleştirileceği tartışmasının İslami renge bürünmüş halinden başka bir şey değildir.

Akıncı Güç’te karşısında durulanın rejim değil, bizatihi düzen olduğu belirtilmiş, bu anlamda topyekun bir değişikliğin peşinde bulunduğu ifade edilmiştir.¹²⁹⁹ Laiklik meselesi de bu bakış açısı doğrultusunda ele alınmış ve rejimin laik yapısının, düzenin yapısına sirayet etmediği belirtilerek, farklı örnekler üzerinden düzenin laik olmadığı ispatlanmaya çalışılmıştır:

“Rejim laiktir, fakat düzen laikliği rafa kaldırmıştır. Hukuka saygılı rejimin düzeni zalimdir. Temsili demokrasiyi ihtiva edici cumhuriyet olduğu söylenen rejimin düzeninde, tayinli ve devamlı parlamenterlerin bulunması, hakimiyetin kayıtsız ve şartsız millete olan aidiyetini, getirip bir oligarşiye bağlayıvermektedir. Önseçim sistemi ve kontenjancılığın başka ne anlamı ola ki? ...Devletin Müslümanların en büyük din adamı olarak tanıyıp tayin ettiği kişisine tanınan imkan ve fırsatlar, devletçe tanınan diğer dinlerin Ruhani temsilcilerine düzence çok görülmektedir. TRT’nin patrik efendiler ile haham başlarına ekranlara çıkma hakkı tanımaması, rejimin laikliğini suya düşürmektedir.”¹³⁰⁰

Akıncı Güç’te düzene dair getirilen bir diğer eleştiri konusunu hakimiyetin millete ait olup olmadığı teşkil etmektedir. Seçim zamanlarında milletin bu hakka sahip olmadığına ortaya çıktığı ve kendisini temsil edecek bir adayın mecliste yer almasını sağlayamadığı belirtilerek, hakimiyetin millete ait olduğu şeklindeki anlayışın gerçekte bir karşılık bulmadığına işaret edilmiştir.¹³⁰¹

¹²⁹⁸ “Sakarya Mitingi Sonrası Baskılar Sürüyor”, *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 15. Aslakçı’nın bu ifadeleri “...hakkında 163. Maddeyi ihlâl suçundan dava açılmış...”tır. “Sakarya Mitingi Sonrası Baskılar Sürüyor”, *Akıncı Güç*, 15.

¹²⁹⁹ “Biz rejimden yana olmak ya da karşısında saf tutmak gibisinden bir ön yargıdan uzağız. Rejim daha el’an “ben şöyleyim ya da böyleyim” diyerek kendisini gösterememiştir. Bizim hesabımız düzenledir...” Özdür, “Düzen Adına Düzensizlik”, 6.

¹³⁰⁰ Özdür, “Düzen Adına Düzensizlik”, 6. “Var olan düzen, laik rejime uygun bir düzen değildir. Sağ gösterip sola vuran düzen, rejimin laikliğini de bizzat katletmektedir. Katil düzen, suçunu, rejim hakkında müspet ya da menfi kesin tavrını daha ortaya koyma lüzumunu bile hissetmemiş üç-beş Müslümana yamamaya kalkışarak da, zülmünü açıkça ortaya koymaktadır.. İşte bizler, bunun için bu düzene karşıyız... Düzenin laiklik tatbikatı rejime uygun değildir de sanki, hukuk ve iktisat anlayışı matluba muvaffak mıdır? Al birini vur öbürüne...” Özdür, “Düzen Adına Düzensizlik”, 6.

¹³⁰¹ “Hakimiyet milletin değildir. ...Hakimiyetin kayıtsız ve şartsız kendisine ait olduğu inancı içerisinde pür neşe yaşayan millet, kullanma yeri ve zamanı geldiğinde görmektedir ki, varlığına inandığı bu hakkına

Her ne kadar düzen her açıdan tenkit edilse de bu düzenin işleyişine bir şekilde katkıda bulunan partiler arasında MSP farklı bir yere oturtulmuş ve siyasal alanda bu partinin desteklenmesinin gerekliliğine işaret edilerek, siyasetin aktif yönünde kimin yanında yer alındığı aşikar kılınmıştır.¹³⁰² Bu doğrultuda *Akıncı Güç*'te her alana sirayet eden bir düzen eleştirisinin ortaya konulduğunu ancak bu düzen içerisinde yer alan bazı aktörlerin bir şekilde bu söylemlerin dışında bırakıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca *Akıncı Güç*'te düzene getirilen eleştirilerin kendi düzenlerini kurmak gayesiyle faaliyet gösteren bir cenah tarafından ortaya konulduğunun göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu anlamda düzenle kavgalı hal, kendi istedikleri düzenin tesisi için bir yol olarak benimsenmiş gibi gözükmemektedir. Bu durumu anarşiden rahatsız olunmaması ve hatta bunun bir fırsat olarak görülmesinden de anlamak mümkündür.

Dönemin bir diğer İslamcı dergisi *Akıncılar*'da müesses düzen, İslam dışı olarak nitelendirilmekte ve bu doğrultuda kendi din tasavvurları çerçevesinde İslamî bir düzen tesis etme gayreti gösterilmektedir. Bu onların yürüttükleri mücadelenin temel unsurunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda *Akıncılar*'da inananların yalnızca Müslüman kimliklerini ortaya koyması yeterli görülmemiş ve Müslüman olduğunu beyan edenlerin aynı zamanda içinde buldukları düzenin gayri İslamî görülmesinden dolayı düzeni reddetmeleri gerektiği de savunulmuştur.

“Müslüman olmanın doğurduğu ...sorumluluklara “razı” olup olmadığı sorulmalı. Müslümanın diyen biri, Allah'ın razı olduğu dinden başka hiçbir dine, siyasal ve toplumsal düzene razı olmamak zorundadır. ...Kafası abur cubur bir sürü “izm”lerle bulandırılmış, karıştırılmış olduğu halde kendisini halâ “müslümanca” bir ortamda yaşıyor farzeden birine, İslâmın ne demek olduğunu anlatmak, iyice zorlaşmıştır. Çünkü bu adam kendisinin Müslüman olduğunu inkâr etmiyor, fakat İslâmı inkâr ve reddeden bir düzenin ne olduğunu bilmiyor. Üstelik, içinde yaşadığı düzen, onu “tehlikesiz” saydığı için kafası büsbütün karışıyor.”¹³⁰³

sahip olamamaktadır. Fert fert millet, kendi hakimiyet hakkına güvenerek bu hakkının temsilcisi olarak kişiyi, istediği kişi olarak seçip meclislere gönderme hakkına sahip değildir.” Atilla Özdür, “Hakimiyet Üzerine”, *Akıncı Güç* 7 (15 Eylül 1979), 6.

¹³⁰² “...mevcut şartlar içinde, toplumda etkinliği sağlayıcı bir yöntem olarak, siyasi faaliyet... Siyasi faaliyetleri ise, ancak, “parti” ile mümkün. Demek ki, Müslümanların birçok faaliyetleri arasında meşgul olması gereken bir iş de “parti”... Belli bir parti etrafında halkalanmak... Dost da düşman da bilir ki, bu parti -durumu ne olursa olsun- MSP'den başkası değildir. MSP, içindekiler ve dışındakiler durumu ne şekilde ifade ederlerse etsin, Müslümanların siyasi etkinlik elde etmek üzere oluşturdukları bir teşekküldür. Ve bu yanıyla da, İslam her şey olduğuna göre, MSP, İslami açıdan bir “şey”, üstelik vazgeçilmez ve ihmale gelmez bir şeydir. Diğer alanlardaki çalışmalar “destek” olmak mecburiyeti, siyasi alana MSP'yi desteklemek borcu olarak yansımaktadır.” Zübeyir Yetik, “Particilik de Bir Şeydir...”, *Akıncı Güç* 7 (15 Eylül 1979), 6.

¹³⁰³ Rasim Özdenören, “İslama karşı çıkartılan Müslüman”, *Akıncılar* 2 (18 Ağustos 1979), 12.

Özdenören'in bu ifadeleri, içinde buldukları düzeni sorgulama yolunda bir telkin mahiyetindedir. Bu ifadelerden de anlaşılabilceği üzere *Akıncılar*'da var olan düzene karşıt bir duruş sergilemek aslî bir hüviyete sahiptir. Bu anlamda düzen eleştirisi Müslümanca yaşamının ilk aşaması olarak ifade edilmiş ve aksi durumda sağlıklı bir düşünme ve anlama sürecinin sağlanamayacağına işaret edilmiştir. Sağlıklı düşünememe hali olarak ifade edilen ve temelde sol düşüncedeki yanlış bilinç anlatısından mülhem olan durumun mümessili olarak ise var olan devlet sistemi görülmüştür. "Müteaddid defalar yazılıp çizilmiştir. Ne kadar da yazılıp çizilse azdır. Lâyık sistemin zihinlerimizde meydana getirdiği demokratik düşünce İslâmı bir bütün olarak anlamamıza engel olmaktadır. Bu engel karşısında yanlış yorumlar kanımıza şırınga edilmiş, tesirini çabuk gösteren bu zehir bazı Müslüman kardeşlerimizde sarsıntıya yol açmıştır."¹³⁰⁴ şeklindeki ifadelerle devletin farklı yöntemlerle toplumu belli bir düşünceye kanalize ettiğine vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla "laik sistem" vurgusu ile düzenin yapısının İslam'ı idrak etmenin önünde bir engel teşkil ettiği belirtilmiştir. Bu durum bir anlamda İslam'ı yaşamaya dair birey düzeyindeki eleştirel yaklaşımın devlet ve sistem düzeyine taşındığını da göstermektedir. Yani İslam'ı yaşamama meselesi artık bir anlamda bireylerden bağımsız, bir sistem problemi olarak ele alınmıştır. Bu hususta *Akıncılar*'da eğitimin toplumu tek tip düşünceye ittiğine dikkat çekilmiştir:

"Türkiye'de Müslümanların bu noktaya gelmesinin asıl sebebi üzerinde iyiden iyiye düşünme mecburiyeti vardır. Halkı Müslüman olan ülkeler içerisinde tek "Demokratik ---Laik(!)" sistem Türkiye'de mevcuttur. Eğitim, tamamen Aristo mantığı, batı felsefesi ve ilmi olma iddiasındaki teorilere dayandırılmıştır. Dini eğitim veren okullarda bile, bu temel ilkelerin asla terk edilmediği hususu üzerinde iyi düşünmek gerekir. ...kısa görüşlülük, Aristo mantığına göre hayatı yorumlama, demokratik ilişkileri sürdürme ve taassup; korkunç boyutlara varmıştır."¹³⁰⁵

Bu ifadeler doğrultusunda *Akıncılar*'da eğitimin bir anlamda devletin toplumu bir düşünce etrafında toplamaya çalıştığı, diğer bir ifadeyle eğitimin devlet elinde araçsallaştırıldığına dair bir görüşün ortaya konulduğu görülmektedir. Bu anlatıların da doğrudan Gramsci'nin hegemonya anlatısındaki rıza söylemi ve Althusser'in devletin ideolojik aygıtları anlatısı ile bağlantılı olduğunu düşünmek mümkündür.

Var olan düzenin tenkidinin ardından gelen aşama ise içinde yaşanmak istenilen ve doğru bulunan düzenin tesis edilmesidir. "Hakiki mutluluk ve huzur bulabilmemiz istediğimiz

¹³⁰⁴ Ahmet E. Özbek, "Tefekkür", *Akıncılar* 3 (03 Eylül 1979), 10.

¹³⁰⁵ Ahmed Ümran, "İslâmi Tenkid Usûlü, Haşiyeler, Şerhler Üzerine", *Akıncılar* 3 (03 Eylül 1979), 13.

özlediğimiz nizamda yaşayabilmemiz ancak sahabe'nin yoluna yeniden dönmemizle mümkündür. Bu ise imkansız değil.”¹³⁰⁶ ifadeleriyle bu düzenin nasıl kurulacağına işaret edilmiştir. Bu ifadelerin selefi bir zihniyetten ortaya çıktığı apaçık ortadadır. Bununla beraber selefi söylemler ortaya koyan *Akıncılar*'ın İran İslam Devrimi hususunda ortaya konulan söylemleri ise bu durumla tenakuz arz eder bir niteliğe sahiptir. İran İslam Devrimi hususunda dile getirilen ifadeler, *Akıncılar*'ın düzen değişikliği hususunda nasıl bir yolu benimsediklerini gösterir niteliktedir. Devrimin bir diriliş¹³⁰⁷ olarak nitelendirildiği *Akıncılar*'da devrimin, halk ve devrimin başındakiler arasında mutabakata varılarak gerçekleştirildiği vurgulanmış ve bu doğrultuda rıza üretiminin ehemmiyetine dikkat çekilmiştir:

“İran'da Devrimin sağladığı olumlu sonuç bir Müslüman öncü cemaatin, halk kesiminde büyük çoğunluğu kendi eyleminin çevresinde bütünleşmesiyle ilgilidir. Hakk'ı söyleyen, yasaklardan sakındıran bir topluluk, yıllarca, ortaya başını koyarak, rejime karşı halk çoğunluğunu kendi düşünce ve eylemleri etrafında halkalamaya çalıştı İran'da. Ve vaktinde ayağa kalktılar. İran Devriminin her şeye rağmen kansız olarak gerçekleşmesi, İslâm savaşçıların halkla bütünleşme ve vakti iyi hesaplama hazırlıklarını iyi kolladıklarını göstermektedir. Hele hele, Devrimin son aşamalarına doğru Humeyni'nin: “Henüz cihat emri vermedim. Gerekirse cihat ilânında da bulunacağım” ifadesi, İran Devriminin nasıl sağlam adımlarla yürüdüğü ve düşmanın belini kırmak için bütün kozları nasıl yerli yerinde kullandığının bir göstergesidir.”¹³⁰⁸

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere iktidarın elde edilebilmesi için öncelikli olarak toplum üzerinde bir rıza üretildiği ve toplumla bütünleşme sağlandığı bunun ardından başarıya ulaşıldığı anlatısı ortaya konulmuştur. Bu açıdan bakıldığında *Akıncılar*'ın süreci Gramsciyen bir yaklaşımla ele aldığı söylemek mümkündür. Ancak düzene karşı yürütülen mücadelenin her şeklinin mübah görüldüğünü de “...Akıncım! Bu düzenin zulüm çarkının dişleri sakın seni yıldırmasın. Sen onlarla öyle kıyasıya çarpış ve her türlü silahınla öyle mücadele verki, seni ezmeye çalışan çarkın dişleri senin mukavemetinden kırılsın param parça olsun.”¹³⁰⁹ dile getirilen bu ifadelerden anlaşılabilir niteliktedir. Bu anlamda *Akıncılar*'da mücadelenin hem rıza üreterek hem de güç kullanarak yürütülmesi gerektiği şeklinde bir yöntemin benimsendiği söylenebilir. Bu noktada Gramsci'nin

¹³⁰⁶ “Huzur”, *Akıncılar* 9 (10 Aralık 1979), 13.

¹³⁰⁷ “İran'daki İslâmi sürpriz Batı dünyasını olsun, sosyalist dünyayı olsun, siyonizmi olsun şaşırtmış durumda. Bütün bu güçler, İslâm İnkılâbını hedefinden saptırmak üzere seferber olmuş durumdadır. Ama karşısındaki «korkak kuzu» yok, Allah önünde her gücü yok gören «İslâm Teslimiyeti» var. Dünya bir dirilişin eşiğinde, bu muhakkak.” Erdem Beyazıt, “Emperyalizmden korkmayınız”, *Akıncılar* 2 (18 Ağustos 1979), 14.

¹³⁰⁸ Akif İnan, “Bütünleşmeden Devrim Olmaz”, *Akıncılar* 3 (3 Eylül 1979), 3.

¹³⁰⁹ H. İbrahim Perçinkaya, “Dirilişe Kadar Savaş”, *Akıncılar* 5 (4 Ekim 1979), 13.

mütehakkim unsurun kullandığını söylediği araçlar bir devrim metodolojisi olarak aktüalize edilmiştir.

İran İslam Devrimi aynı zamanda *Akıncılar*'ın yürüttükleri mücadelede bir umut ışığı hüviyetinde olmuştur. Mücadelenin zafere kavuşması hususunda sabırla hareket etmenin işaret edildiği “Aydınlık Oda Çıra İstemez” başlıklı yazıda İran devrimi örnek gösterilerek tesis edilmesi istenen düzene kavuşulacağına yönelik bir telkin ortaya konulmuştur.

“Mevcut halimizi ortaya koyanlar, meseleye yaklaşım açısına göre tefsirlerde bulunarak gayet haklı şu cümleyi çoğu kez tekrarlamışlardır: “Şüphesiz Allah (CC) kendi bildiği nedenlerden dolayı zaferi geciktirebilir” Bu doğru söze bizim ilavemiz şu olabilir: Allah (CC); zaferi lâıyk olana ve yolunda gayret sarfedene verir. Tıpkı bir İran İslâm Devriminde olduğu gibi. Şah'ı ve nizamını ortadan kaldırmak için üç yıl gibi bir zaman planlayan, mühimmat ve yiyecek depolarını buna göre ayarlayan İran halkına Allah (CC) 26.cı günün sonunda zafer nasib etmiştir. Hesaplanan 3 yıl ve hedefe varılan 26. gün..!”¹³¹⁰

Akıncılar'da Humeyni'nin “Hangi şekil altında ortaya çıkarsa çıksın her laik iktidar Allah'sız iktidardır. Şeytanın eseridir. Böyle bir iktidarı ortadan kaldırmak, sonuçlarıyla savaşmak bizim görevimizdir.” şeklindeki ifadelerinin yer aldığı bir Fransız dergisinin Humeyni'nin *Yeşil Kitap* isimli eserinin özetini sunduğu haberi verilmiştir.¹³¹¹ Bu haber *Akıncılar*'ın mevcut iktidara yönelik bakış açısını doğrudan ortaya koyar niteliktedir. Bu haberde dikkati çekmesi icap eden husus, Humeyni'nin “İran'ın dini lideri “Her laik iktidar Allah'sız iktidardır ve şeytanın eseridir” ve “Humeyni: “İslami olmayan iktidarlara devirmeliyiz.” şeklindeki sözlerinin vurgulanarak ortaya konulmasıdır.¹³¹² Kendilerinin açıktan söyleyemediklerinin Humeyni'ye söylenildiği bu ifadeler doğrudan Türkiye'deki kurulu düzene karşıtlığın bir tezahürü hüviyetindedir.

Akıncılar'da mevcut düzene yönelik eleştirilerinin bir istisnasını, düzen içerisinde yer alan ve böylelikle düzenin bir anlamda devamlılığını sağlayan MSP'ye dair görüşleri oluşturmaktadır. *Akıncılar*'da MSP için ortaya konulan “1973 de İslâmi çıkışı gerçekleştiren ...çok Partili düzende Batı aleyhinde yeni bir oluşum...” ifadeleri bu durumu açıkça göstermektedir.¹³¹³ Burada MSP'nin var olan düzen içerisinde yeni bir

¹³¹⁰ Mehmed Günay, “Aydınlık Oda Çıra İstemez”, *Akıncılar* 4 (Eylül 1979), 2.

¹³¹¹ “Le Figaro”, *Akıncılar* 4 (Eylül 1979), 11.

¹³¹² “Le Figaro”, *Akıncılar*, 11.

¹³¹³ “Liseli gençliğe -1-”, *Akıncılar* 9 (10 Aralık 1979), 12.

oluşum olarak değerlendirildiğinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir. *Akıncılar*'da bu durum aşılması gereken bir safha olarak nitelendirilmiştir:

“Zamanla devlet şuuruna eren müslümanların kadrolaşma fikri, devlete doğru tırmanış hareketi demokratik düzen içerisinde MNP denemesinden sonra MSP çıkışına gelinmiştir. Yine demokratik düzen içerisinde “ehven-i şer” telakkisinden kurtulmaları sağlanarak. Şunu yerli yerine koymamız gerekir ki MSP Çıkışı müslümanların mevcudu açısından bir aşamadır. Ancak bir saplantı durumuna getirilmediği takdirde yani bunun da aşılması gerekli bir basamak, bir seviye olarak kabullenildiği takdirde, bu çıkışla demokratik düzen içinde, batılılar yelpazesinde tercihler zorlamasıyla karşı karşıya bulundurulmuş müslümanın şartları, aşmak için zorlama mücadelesi vererek sınırları patlatma yolundan seçme yapabilme hakkını elde edebilmesinin siyasi platformda ilk su yüzüne çıkışıdır.”¹³¹⁴

Mevcut düzene ve yönetime olan karşıtlık durumunun bazen açık bazen üstü kapalı bir şekilde dile getirildiği *Şûrâ*'da Mevlâna Ebul-Kelâm Ahmed Âzad'ın konuşması, “Dünya tarihine geçen bu eşsiz müdafaadan, bizler, gerçek Müslümanların nasıl olması gerektiğini, cihadın yapılabileceğini, müslümandaki imanın ne tükenmez bir azim kaynağı olduğunu öğrendik.” ifadeleriyle takdim edilmiştir.¹³¹⁵

“Bizim tutumumuz hükûmete karşı boykottur. Karşımızda hükûmet silâhları ile duruyor ve bizi ezmek istiyor. Fakat bu bizi korkutamaz. Bizim maddeye ve maddî silâhlara inancımız yoktur. Biz Vahid ve Kahhar olan Allah'a imân eder, gösterdiğimiz fedakârlıklara inanırız. Bugün için silâh kullanılmasına cevaz vermiyoruz. Silâh kullanılması gerektiği zaman bunda dinen bir sakınca olmayacağına inanmaktayım.”¹³¹⁶

Yazıda yer alan ve *Şûrâ* tarafından iktibas edilen bu ifadeler *Şûrâ*'nın düzen, devlet ve hükümet karşıtlığını hangi kaynaklardan beslenerek ortaya koyduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca içinde buldukları dönem için her ne kadar silah kullanımı uygun bulunmasa da gerektiği durumda devlete karşı silah kullanılmasının dinen bir sakınca telakki etmediğinin belirtilmesi, *Şûrâ*'nın her yolu mübah gören bir anlayışa sahip olduğuna işaret etmektedir. Devlete karşı silahlanmanın belli şartlar altında uygun bulunması şüphesiz Türk siyaset düşüncesinin herhangi bir yerinde karşımıza çıkabilecek bir durum değildir. Bu durum gelenekten kopuşun da doğrudan bir tezahürüdür.

Şûrâ'da ortaya koyulan mücadele anlatısında dayanak noktası olarak görülen bir diğer isim Abdurrahman Azzam olmuştur. *Ebedi Risâlet* isimli kitabına atıfta bulunarak dile getirilen ifadelerde İslamî düşüncenin engellenmesine karşı mücadele edilmesi telkininde

¹³¹⁴ “Zulüm için Halka Yalvarılan Sistem'de...”, *Akıncılar*, 15.

¹³¹⁵ “Zulüm Mahkemeleri Önünde Bir Mücahid Konuşuyor”, *Şûrâ* 2 (12 Ocak 1978), 12.

¹³¹⁶ Mevlâna Ebul-Kelâm Ahmed Âzad, *Bir Mücahit Konuşuyor*, sad. Engin Bakioğlu, Sergi Dağıtım Teşkilatı, akt. “Zulüm Mahkemeleri Önünde Bir Mücahid Konuşuyor”, *Şûrâ*, 15.

bulunulmuş ve bu hususta gerekenin yapılması bir vazife olarak telakki edilmiş, aktif bir pozisyon alınmasının altı çizilmiştir.¹³¹⁷ Bu doğrultuda Türkiye’de düzeninin İslam karşısında yer aldığı,¹³¹⁸ farklı düşünce müntesiplerine karşı gösterilen tutumun İslam’a ve Müslümanlara karşı gösterilmediği ileri sürülmüştür.

“Bu memlekette, müesses nizâmda, tebliği hakikaten memnu olan yegâne fikriyât, İslâmîdir. ...Fakat niçin? Niçin bu nizâmda hemen her temâyülde kimsenin paravanı olanı, fakat şeniyette (“realite”) târihi üf’ulesi (“fonction”) Türkiye’de Demokrato-liberâlo-kapitalizmi tam tekml yerleştirmek olan Kemalizme imân ve onunla amel serbesttir de İslâm memnudur? Niçin Liberâlo-kapitalizm, Radikalizm, Sosyâl-Demokrasi, Hıristiyanlık, Mülhidilik ..., Demokrasi, Masonluk, Cumhuriyetçilik serbest te İslâm kelepçeli? ...Niçin çingene, papaz, yamyam, haham, hipi, Yahudi-Garblı kılığıyla dolaşmak serbest te müslüman gibi giyinmek memnu? Bütün bunların mesnedi, temeli, miyârı, mantığı ne?”¹³¹⁹

Bu ifadeler, *Şûrâ*’da var olan düzene karşı mücadelenin bir zaruret olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Benzer bir şekilde Hüsnü Aktaş da “Resmi İdeoloji ve Ücretli Köleler” başlıklı yazısında Türkiye’de İslam’a uygun bir yaşantının sürdürülemediğini belirtmiş ve bunun devletin resmi ideolojisinden kaynaklandığına işaret etmiştir: “Laik bir toplumda Müslümanlar ...her türlü haklarını yitirmişler ve tam bir köle hukukuna tabi tutulmuşlardır. Türkiye’li Müslümanlar da tam bir köle hükmündedirler. Çünkü inançlarının gerektirdiği hayatı yaşamaya ve birbirine hakkı tavsiye etmeye devam ettikleri süre içerisinde suçludurlar. Nikahlarından, veraset hukukuna kadar her türlü beşeri münasebetleri resmi ideoloji tarafından düzenlenmiştir.”¹³²⁰ Aktaş’ın bu ifadelerinden anlaşılabilceği üzere, resmi ideoloji yani devlet ideolojisi kavramı

¹³¹⁷ “İslâmî anlayışın yayılmasına engel olma hadisesi yine kainattaki nizam ve ahenge ters bir hareket olduğundan mü’minin pasif durması ve böyle bir mücadele karşısına geçen kimselere karşı hareketsiz kalması beklenemez. O her meselede olduğu gibi bu meselede de kendisine düşeni din, akıl ve edeb ölçüleri içerisinde yapar. İslâmî düşünüşün yayılmasını engellemek isteyenlere karşı üzerine düşeni ifa eder.” Seyfullah Fethi, “Müslüman; Hangi hallerde savaşır? Niçin savaşır”, *Şûrâ* 3 (19 Ocak 1978), 12.

¹³¹⁸ Ahmed Selâmî, “Denize Düşenler”, *Şûrâ* 13 (13 Nisan 1978), 3; Mehmed Saffet, “Arayan Bulur”, *Şûrâ* 20 (29 Mayıs 1978), 6; Ahmet Akgül, “Vazife Şuuru”, *Şûrâ* 26 (10 Temmuz 1978), 4; “Müşrik Düzendeki Huzur Olmaz!”, *Şûrâ* 31 (14 Ağustos 1978), 4; Ahmed Selâmî, “Dikkat: Münâfık Düzen Evvelâ İdrâklerde Yıkılır.”, *Şûrâ* 33 (28 Ağustos 1978), 3. *Şûrâ*’da yalnızca düzenin değil o dönemde düzenin başında yer alan isimlerde dinsiz olarak kabul edilmiştir: “Şimdi T.C.nin başındakiler ŞERİAT’ı getirip Allah’ın kanunlarını uygulamayacak ve uygulatmayacak olduklarına göre, ŞERİATÇE hükümleri bellidir. Bu hüküm onların cenaze namazlarının kılınmasını engellediği gibi, bizzat kendileri de Hüviyetlerinde Dini-İslâm ibaresini taşıma yetkisini hâiz değildiler. Taşayacak olurlarsa bu yaptıkları alçakça bir din istismarı olacaktır. Ayıp yahu küfrünüzde olsun yiğit olun!..” Ömer Yorulmaz, “Şeriat İstiyoruz”, *Şûrâ* 23 (19 Haziran 1978), 7. Dönemin siyasal yapısı içerisinde yer alanlar arasında MSP ise farklı bir konuma oturtulmuştur. “...Şûrâ ...neşriyatı boyunca MSP’ye zarar verici olmaktan dikkatle kaçınmış, yazdıklarından MSP’nin haleldar olmasına ve rejimin “Parti ile neşriyat arasında bağ kurup” fırsat kollamak kurnazlığına imkân tanımamıştır.” “MSP Kongresi”, *Şûrâ* 38 (9 Ekim 1978), 5.

¹³¹⁹ Yesevizade, “Türkiye’de İslâm Niçin Prangalı?..”, *Şûrâ* 6 (23 Şubat 1978), 8.

¹³²⁰ Hüsnü Aktaş, “Resmi İdeoloji ve Ücretli Köleler”, *Şûrâ* 41 (30 Ekim 1978), 2. Ayrıca bk. Hüsnü Aktaş, “Resmi İdeoloji ve Ücretli Köleler -1-”, *Şûrâ* 40 (23 Ekim 1978), 2.

kullanılarak eleştirel sol düşüncenin ortaya koyduğu devletin belli bir ideoloji etrafında, yönetilenler üzerinde baskı kurduğuna dair söylemine benzer bir söylem ortaya koyulmuştur. Bu doğrultuda *Şûrâ*'da kullanılan kavramların eleştirel düşünceden ilham alan bir yönü olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca burada yalnızca kavram kullanılmamış, kavrama yüklenen mana da eleştirel düşüncenin yüklediği mana ile aynı olmuştur. Bu anlatı aynı zamanda Althusser tarafından ortaya konulan devletin ideolojik aygıtları çerçevesinde ele alınabilir mahiyettedir.

Aktaş'ın nikah gibi törenlerin devlet ideolojisi çerçevesinde gerçekleştirildiği anlatısı, Althusser'in devlet ve özel kurumlarda yapılan törenlerin temelinde bir ideolojinin yer aldığına dair görüşünden mülhem bir mahiyete sahiptir. Böylelikle nikah uygulamalarının, devletin ideolojik aygıtına dönüştüğüne işaret edilmiştir. Nitekim Aktaş'ın aynı yazıda kullandığı “İdeolojileri ilim diye kitlelere sunan eğitim sistemi, (Şartlandırılmış beyinler sayesinde) güçlü bir sosyal baskıyı gerçekleştirmişlerdir. Gasb edilmiş topraklarda kurulan bu iğrenç sistem, insanları ikiyüzlü ve dalkavuk hale getirmiştir.”¹³²¹ şeklindeki ifadeler de eleştirel düşünceden ne derece etkilendiğini ortaya koyar niteliktedir. Bu doğrultuda Türkiye’de siyasal alanda dinin resmi ideolojinin bir unsuru olarak kullanıldığı ve dinin devlet tarafından araçsallaştırıldığı ileri sürülmüştür:

“Meclislerin, Mü’minler tarafından doldurulması fikri, Türkiye’li Mü’minlerce onaylanmış görünmektedir. Resmi ideoloji bu durumu bildiği için, bütün siyasal kuruluşların dinden bahsetmesini istemekte ve teşvik etmektedir. Bir rey için insanların inançları ile oynayan, yüzlerce-binlerce politikacı çıkmıştır ortaya... Klasik Laik sağ partilerde ve klasik laik sol partilerde, Diyanet İşleri Teşkilatında, İmam, Vaiz ve Müftü gibi görevlerde bulunmuş insanlar görev almış, bilhassa köylerde seçim zamanlarında Kur’an’dan ayetler okumak seçim meydanlarında Kur’an öpmek adet haline gelmiştir. Bu hal, Şer’i bir toplumun yolunu tıkamak ve insanları “Yalana” teslim etmek için bulunmuş en kestirme ve en etkili bir cinayettir.”¹³²²

Bu ifadeler, Althusser'in devletin ideolojik bir aygıt olarak işlevselleştirildiğine dair fikrine benzerlik arz etmektedir. Siyaset icracılarının dine dair her eylemi dinin ideolojik bir aygıt olarak kullanıldığı şekilde yorumlanmış ve bunun toplum üzerinde rıza üretmek için kullanıldığı belirtilmiştir. “Politikacı, besbelli istismar maksadıyla yâni, rey hırsıyla memleketin “İslâm Ülkesi” olduğundan dem vurup, başka ülkelerin politikacılarıyla bu

¹³²¹ Aktaş, “Resmi İdeoloji ve Ücretli Köleler”, 2.

¹³²² Aktaş, “Resmi İdeoloji ve Ücretli Köleler”, 2. Ayrıca bk. Mehmed Kerim, “Rejimin Din Siyaseti”, *Şûrâ* 33 (28 Ağustos 1978), 4.

havada kucaklaşıp, kardeşlik nutukları çekiyor mu? “-Çekiyor.”¹³²³ şeklinde dile getirilen ifadeler de bu durumun açık bir göstergesidir. Bu istikamette *Şûrâ*'da ortaya konan söylemleri Gramsci ve Althusser üzerinden rahatlıkla okumak ve değerlendirmek mümkündür. Eleştirel anlayışlarını tamamen bu isimlerin anlatılarından mülhem şekilde ortaya koyan *Şûrâ* müelliflerinin İslamî söylemlerden neşet ettirmeye çalıştıkları eleştirileri sol düşüncenin argümanlarıyla yaptıklarını söylemek mümkündür. Ayrıca dönemin anarşi olayları da bireylerin resmi ideolojiyi kabul etmeme haliyle ilişkilendirilmiş ve bu doğrultuda yanlış bilinç halinin sona ermesinin ardından yanlış yollara saparak bu faaliyetlere bulaştıkları belirtilmiştir.¹³²⁴ Bu durum da *Şûrâ*'da siyasal alana ilişkin söylemlerde kullanılan dilin kaynaklarını kendiliğinden göstermektedir. Her yönüyle eleştirilen düzenin değiştirilmesi gerektiğinin altının ısrarla çizildiği *Şûrâ*'da çözüm yolu olarak ise düzenin Anayasa dahil her şeyiyle ortadan kaldırılması ve zihniyet değişikliği yaşanması gerektiği belirtilmiştir.¹³²⁵ Bu doğrultuda İran'daki İslamî harekete ilgi gösterilmesini ve yaşanan gelişmelerin aktarılmasına yönelik bir çaba sarf edilmesini düzen değişikliği talebi ile ilişkili olarak değerlendirmek mümkündür.

Tevhid'in var olan düzene karşı tutumunu derginin daha ilk sayısının kapağında yer alan “İran'da Zafere Duacıyız” şeklindeki beyanı üzerinden anlamak mümkündür.¹³²⁶ Bu kapak İran Devrimi'ne verilen açık desteğin bir numunesi niteliğindedir.¹³²⁷ Bu aynı zamanda içinde bulunan düzene karşı bir tepki olarak anlaşılma yönünü de kendi içerisinde bizzat barındırmaktadır. *Tevhid*'in on sekizinci sayısının kapağında yer alan “Her Firavuna Bir Musa, Her Nemruda Bir İbrahim, Her Şaha Bir Ayetullah!”¹³²⁸ ifadesi

¹³²³ “Tenakuz!”, *Şûrâ* 7 (2 Mart 1978), 2. Düzenin dini istismar ettiğine yönelik benzer bakış açısı için bk. Ahmed Selâmî, “Altın Kupa ile...”, *Şûrâ* 10 (23 Mart 1978), 3; Hüsnü Aktaş, “Modern Aşiret Despotizmi veya Sömürüden Pay Alma Savaşı”, *Şûrâ* 39 (16 Ekim 1978), 2.

¹³²⁴ “Ne acı!”, *Şûrâ* 9 (16 Mart 1978), 2. Ayrıca *Şûrâ*'da anarşinin bir netice olduğuna vurgu yapılmış ve asıl sorunun mevcut düzenin Türkiye'ye uyumsuzluğu olduğu dile getirilmiştir. Remzi Şahinoğlu, “Sebebi Ne?”, *Şûrâ* 11 (30 Mart 1978), 16. Bu doğrultuda anarşi “arayış kavgası” olarak nitelendirilmiştir. “Şeriat Gelecek, Vahşet Bitecek!”, *Şûrâ* 30 (7 Ağustos 1978), 1. *Şûrâ*'da anarşi meselesinin ele alınışı hususunda ayrıca bk. Fatih Selim, ““Anarşi” Denilen Yangın ve Devr-i Dil'âra-yı Cumhuriyye!”, *Şûrâ* 30 (7 Ağustos 1978), 8-10; Atıla Özdür, “Rejimin Kendisi Anarşisttir.”, *Şûrâ* 40 (23 Ekim 1978), 7.

¹³²⁵ “Ecevit'in Demek İsteddiği”, *Şûrâ* 19 (25 Mayıs 1978), 2.

¹³²⁶ “İran'da Zafere Duacıyız”, *Tevhid* 1, 1.

¹³²⁷ “Bizi sevindiren bir husus, İranlı Müslümanların, zulme, sömürüye ve şirke karşı, hiçbir militarist gücün kontrolünü kabul etmeksizin verdikleri mücadeledir. Nitekim *Tevhid* gazetesi olarak, ilk isyanın patlak verdiği günden bu yana ...İslami bir devlet kuracaklarını açıklayan ve İmam Humeyni'nin emirlerine harfîyen uyan İranlı müslümanları destekledik.” Hüsnü Aktaş, “Zencirlerini Şakırdatan Köleler”, *Tevhid* 11 (5 Mart 1979), 7.

¹³²⁸ “Her Firavuna Bir Musa, Her Nemruda Bir İbrahim, Her Şaha Bir Ayetullah!”, *Tevhid* 18 (23 Nisan 1979), 1.

de Ayetullah Humeyni'ye peygamberane bir vasıf yüklendiğini açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda İran'da Şah yönetimine karşı ayaklanış,¹³²⁹ *Tevhid*'de memnuniyetle karşılanmış, Hüsnü Aktaş'ın "Bence ...İran'da müslümanların devam ettikleri kıyam sadece geçtiğimiz günlerin değil, belki de yılın ve hatta asrımızın en ehemmiyetli hadisesidir. İnşa-Allah küfrün saltanatı yıkılacak ve müslümanlar İran'dan bütün dünyaya şamil pek önemli bir adım atmış olacaklardır." şeklindeki ifadesinden anlaşılacağı üzere bu ayaklanış tesis edilmek istenen düzen için yürütülecek faaliyetlere bir örnek olarak işaret edilmektedir.¹³³⁰ Bu doğrultuda İran'da yönetimin başında olan şah "...zulmün mücessem heykeli olan ve firavunların yaptıklarını İranda tekrarlayan..." biri olarak nitelendirilmiş ve "...tahtını koruyamayacak ve müslümanlar da verdikleri mücadeleyi kazanıp İran'da İslam Devletini kuracaklardır." denilerek şah yönetiminin sona ereceğine dair güçlü bir beklenti içerisinde olduğu açıkça gösterilmiştir.¹³³¹

İran'da rejime karşı hareketin büyük ve örnek bir davranış olarak sunulduğu *Tevhid*'de¹³³² İran'da yaşanan gelişmelerin Türk halkına doğru bir şekilde aktarılmadığı meselesi gündeme getirilmiş ve olayların doğru bir şekilde idrak edilebilmesi için bilgi akışının sağlıklı şekilde sağlanmasının ehemmiyetine işaret edilmiştir.¹³³³ Bilgi akışının ilk elden sağlanması gerektiğine ilişkin vurgu daha çok Türk halkı ile İran'da mücadele verenlerin arasında bir ilişki kurabilmek içindir. Çünkü Aktaş'a göre "...Türkiye'li Müslümanlar, halkı Müslüman olan ülkelerle hiçbir ilişkiye sahip değildirler. Onların mücadelelerinden habersizdirler."¹³³⁴ Dolayısıyla *Tevhid*'de Türkiye'de İran'da verilen mücadelenin bir benzerinin vücuda getirilebilmesi ve var olan düzenin yıkılabilmesi için bu bilgi akışının sağlanması önemli görülmüştür. Nitekim derginin pek çok sayısında İran'da yaşanan

¹³²⁹ Bu ayaklanma "Yirminci yüzyılın en büyük halk hareketlerinden biri..." olarak nitelendirilmiş ve "...dünya kamuoyu İran Müslümanlarının gücünü anlamış vaziyettedir." denilerek şaha karşı yürütülen bu harekete destek verildiği açıkça gösterilmiştir. "İran'da Artık Liderler Katlediliyor.", *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 4. İran'da gerçekleştirilen eylemler esnasında herhangi bir sorun yaşanmadığı ifade edilmiş ve bu durum "...İran'daki hareketin bir çapulcu hareketi değil, şuurlu bir hareket olduğunu bir daha belgeledi." şeklinde değerlendirilmiştir. "İran'da Artık Liderler Katlediliyor.", *Tevhid*, 4.

¹³³⁰ "İran'da Zafere Duacıyız", *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 3. Örnek teşkil etmesi için öncelikle uyku halinde olduğunu düşündükleri Anadolu Müslümanların uyanışa geçmeleri gerektiği belirtilmiştir. "Ne var ki, dünya coğrafyasının en stratejik mevkiinde bulunan Anadolu Müslümanları da bir uyansalar, dünyadaki Müslümanların verdikleri mücadeleden bir haberdar olsalar, bir.." "Tacikistan Ayaklandı", *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 8.

¹³³¹ "İran'da Artık Liderler Katlediliyor.", *Tevhid*, 4.

¹³³² Selahaddin Eş Çakırgil, "“Sen İslam'ı taleb ettin; Allah nasib etti”", *Tevhid* 8 (12 Şubat 1979), 4; Selahaddin Eş Çakırgil, "İslami Pratiğimiz Yeniden Zenginleşirken", *Tevhid* 31 (23 Temmuz 1979), 2.

¹³³³ Hüsnü Aktaş, "Tankların Paletlerindeki Cesetler", *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 9.

¹³³⁴ Aktaş, "Tankların Paletlerindeki Cesetler", 9.

gelişmelere uzun uzun yer verilmesinin de bu amaca hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda *Tevhid*'de İran'da yaşanan gelişmeleri okuyuculara intikal ettirme hususunda özel bir çabanın verildiği görülmektedir.¹³³⁵ Ayrıca orada yaşanan gelişmelere yer verilerek destekledikleri mücadelenin nabzının tutulmasının yanında aynı zamanda Türkiye'de bulunan İranlı Müslümanların yetkili şahsı olarak gördükleri Ali Eqber Mehdipur¹³³⁶ ve İran'daki ayaklanmanın mimarlarından olan Ayetullah Humeyni'nin gerçekleştirdiği röportajlar yayınlanmış ve Humeyni'nin söylemlerine *Tevhid*'de sıklıkla yer verilmiştir.¹³³⁷ Böylelikle destekledikleri fikri mücadelenin temellerini ortaya koyan isimlerin söylemleri de *Tevhid* vasıtasıyla okuyucuya ulaştırılmıştır.

Tevhid'de gösterilen tüm bu çaba bir amaca hizmet etmektedir. Bu amacın ne olduğu ise desteklenen hareketin niteliği düşünüldüğünde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İran'daki mücadelenin mezheplerden bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiği¹³³⁸

¹³³⁵ “Hassaten İran me’selesine ayrı bir ağırlık verişimiz, İran’ın Orta-Doğu’nun kilit noktalarından kıymetli harbiyesinin ehemmiyetli oluşu yüzündendir ve biz Müslümanlar’ın başlattığı bir hareketin muvaffak olabilmesi için gücümüz yettiğince çırpınmış olmaktan dolayı kabahatli sayılmaktan şeref duyarız. Üstelik devamlı olarak ehl-i sünnete bağlılık adına, İran’daki kardeşlerimize çatanların, ehl-i sünnet’in bir kaidesini, “ehl-i kible olan tekfir edilemez” kaidesini İran Müslümanları için tatbik etmediklerini, onlara karşı komünist korkusuyla kapitalistlerin desteklenmesi tavrını gördükçe, aynı tavra ortak olmayı kendimiz için zül telakki ederiz.” “Yerimiz Dar, Yerimiz Olsa Yenimiz Dar”, *Tevhid* 5 (15 Ocak 1979), 2.

¹³³⁶ “İstanbul’daki, İran Müslümanları’nın sözcüleri ile görüştük”, *Tevhid* 2 (25 Aralık 1978), 12-14.

¹³³⁷ Bu husustaki yazılardan bazıları için bk. “İslâm’a Ulaşmanın Yolu, Allah’a İsyanı Yok Etmektir”, *Tevhid* 2 (25 Aralık 1978), 10-11; “Humeyni, Kürtlere Seslendi”, *Tevhid* 7 (1 Şubat 1979), 17, 20; “Time’da Yer Alan Bir Haber: Humeyni: Ölsek de Öldürsek de Cennete Gideriz”, *Tevhid* 10 (26 Şubat 1979), 6; “Humeyni, müslümanlara seslendi: “Birlik Olun ki, Anayasamızın Kaynağı Kur’an Olsun!...”, *Tevhid* 13 (19 Mart 1979), 3, 17; “Humeyni: İslam, Ezilenleri Kurtarmak İçindir!..”, *Tevhid* 14 (26 Mart 1979), 10, 18; “Humeyni Geçen Hac Mevsiminde de Aşağıdaki Beyanamesini Neşretmişti..”, *Tevhid* 18 (23 Nisan 1979), 11; “Humeyni: Ulema’nın Vazifesi Haddleri Tatbik Etmektir – Bir Köşeye Çekilmek Değil!”, *Tevhid* 19 (30 Nisan 1979), 4-5. *Tevhid*'de Humeyni'nin yanı sıra Şeriatmedari'nin de söylemlerine yer verilmiştir. Bu hususta bk. “Şeriatmedari Yine Gazetemiz Vasıtasıyla Sesleniyor: “İslam’a Davette, Şii, Sünni, Tek Ses Olmalıyız!..”, *Tevhid* 23 (28 Mayıs 1979), 3.

¹³³⁸ İran'daki hareketin mezheplerden bağımsız olarak ele alınmasının altının çizildiği *Tevhid*'de bu hareketin neden İran'da gerçekleştirilebildiği mezhepsel farklılık üzerinden ele alınmıştır: “Ehl-i Sünnet’in en yüksek makamı olan Hilafet makamı berhava edilmiştir ve ehl-i sünnet müslümanları bu hal karşısında birkaç büyük alimin kafasının koparılmasıyla sindirilivermişlerdir. Bugün Ehl-i Sünnet başsız durumdadır, hala! ...Şia ise, işte bu noktada Ehl-i Sünnet’ten daha avantajlıdır. Zira bu zamana kadar, Şia’nın en yüksek makam kabul ettiği İmamet bütün uğraşmalara rağmen yıkılmamıştır ve böylece de İran Müslümanları Şah’ın düzenine değil, İmamet’e tâbi olmuşlardır. Bu yüzden ki, mücadeleleri başsız yürümemiştir, Türkiye’dekilerin çoğunun anlayamadığı, bir hareketin bir yıldan fazla bir zaman boyunca, böylesine disiplinli bir şekilde devam ettirilebilmiş olmasının başında en önemli unsurlarının başında bu vardır.” Selahaddin Eş Çakırgil, “İslam, Dünya Dengesini Zorlarken”, *Tevhid* 7 (1 Şubat 1979), 3. *Tevhid*'de Sünnilik ve Şiilik hususundaki ihtilafın ortadan kaldırılabilmesi için Gazzali'nin kimlerin tekfir edilebileceğine dair görüşlerine yer verilmiştir. “Tekfiri Vacib Olan Fırkalar Hüccet-ül İslam Gazali”, *Tevhid* 20 (7 Mayıs 1979), 4-5. Bu durum bile *Tevhid*'de İran'daki hareketin Türkiye'de karşılık bulması için nasıl yoğun çaba içerisine girildiğini açıkça göstermektedir.

“Müslümanlararası münasebetler bakımından İran hadiseleri bir tarafın Sünni, diğer tarafın şii olarak kabul edildiği bir hadise değildir.” şeklinde dile getirilmiş ve “Binaenaleyh, İslam Tarihi’nin son onüç asrındaki korkuların belki de izalesine vesile olacak şekilde cihanşumül İslam kardeşliği dayanışmasının örnekleri verilerek on beşinci Hicri Asr’a yeni bir İslam Birliği içinde girmek ihtimali bulunduğunu düşünebiliriz.” denilerek mücadelenin Müslümanların arasında birliği tesis edebileceğine işaret edilmiştir.¹³³⁹ Selahaddin Eş Çakırgil tarafından ortaya konulan bu ifadelerin İran’da hareketin mensuplarının mezhebini merkeze alarak harekete mesafeli davranılmaması, bu durumun hareketin desteklenmesine engel teşkil etmemesi amacına yönelik olduğu açıktır. Bu manada İrancı düşüncenin temelleri de kendisini ortaya koyar niteliktedir. Tüm bu ifadeler değerlendirildiğinde *Tevhid*’de “İrancı” bir anlayış çerçevesinde düzene yönelik bakış açısının teşekkül ettirildiğini söylemek mümkündür.

Yöneticilere itaat, İslamcı dergilerin üzerinde önemle durduğu meselelerden birisini teşkil etmektedir. Bu konunun gündeme getirildiği *Tevhid*’de yöneticiye itaat edilmesinin koşullarının sınırları çizilirken aynı zamanda hangi durumlarda itaat edilme gerekliliğini ortadan kalktığına işaret edilmiş ve böylelikle düzene karşı çıkmamanın¹³⁴⁰ fikrî temelleri ortaya atılmıştır:

“İtaat, devlet başkanına yapılan biatın gereğidir. Bunun sınırlarını ise İslam çizer. İslama aykırı hiçbir hususta, yöneticiler, yönetilenlerin itaat etmelerini isteyemezler. Gereğinde devlet başkanı ve hükümeti hukuki yollardan düşürebilir. Hatta silahlı hareket bile ...belirtilen sınırlar içerisinde söz konusu olabilir. Ancak haklı herhangi bir sebebe dayanmaksızın, meşru bir hükümete karşı çıkılmaz.”¹³⁴¹

¹³³⁹ “Müslüman Kıyamı Yayılıyor...”, *Tevhid* 2 (25 Aralık 1978), 3. “İran’da Müslümanlar hakimiyeti ellerine alırlarsa, bundan Türkiye’deki Müslümanların da kârlı çıkacaklarını ve kuvvetleneceklerini aynı mantıkla tahmin edebiliriz. ...Öyleyse ne yapılmalıdır? Türkiye’de “mezheb ayrılığı” meselesi gündeme getirilmeli, hem Türkiye’de hem de İran’da birbirine şüpheyle bakan halk yığınları oluşturulmalıdır ki, bir İslami bütünleşme engellensin...” “Kahramanmaraş”, *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 11. Benzer bir bakış açısı için bk. Selahaddin Eş Çakırgil, ““Maraş nire, Guadelup nire?” Demeyiniz!..”, *Tevhid* 5 (15 Ocak 1979), 3.

¹³⁴⁰ *Tevhid*’de dile getirilen itaat meselesi, Hüsnü Aktaş’ın “...Türkiye Cumhuriyeti Demokratik ve Laik bir devlettir, bir İslam devleti değildir.” şeklindeki ifadeleriyle ilişkili olarak değerlendirildiğinde *Tevhid*’de meseleye nasıl yaklaşıldığı daha anlaşılır olacaktır. Hüsnü Aktaş, “Şirke ve Zulme Boyun Eğmeyenler”, *Tevhid* 31 (23 Temmuz 1979), 5.

¹³⁴¹ M. Beşir Eryarsoy, “İslâmî Devlet ile Teb’a Münasebetleri”, *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 9. İktisadî sıkıntılar karşısında halkın ayaklanmamış olması *Tevhid*’de itaat kavramı çerçevesinde şu şekilde değerlendirilmiştir: “Türkiye insanı galiba çok itaatkar!.. Geçmişten edindiği adetleriyle kendi inancına düşman bir düzene karşı da itaat ediyor, düzeni ayakta tutmaya çalışıyor... Kanunlara itaat etmekle resmi ideolojiye bağlı kalmakta emsaline az rastlanır bir halk’a sahibiz. Zira, Batı’nın ölçüleriyle söylemek gerekirse, bir kapitalist ülkede enflasyon haddi yüzde kırk’ı aştı mı orada sosyal patlamalar meydana gelir imiş... Ama Türkiye’de sadece son bir yıl içinde enflasyon yüzde 65-70’i bulduğu halde henüz bir şey yok!..” “Türkiye’de Enflasyon Bir Yılda Yüzde 70’e Ulaştı”, *Tevhid* 10 (26 Şubat 1979), 15.

Burada önemli bir husus yönetime yönelik müdahalenin hukukî bir nitelikte olabileceği gibi silahlı bir müdahalenin de meşru görülmesidir. Ancak bu müdahalenin meşruluğu devletin organlarına hitaben ortaya konulmamıştır. Nitekim bu doğrultuda ordunun doğrudan siyasal alana müdahalede bulunduğu dönemlere atıfta bulunarak,¹³⁴² 1978'in sonunda var olan siyasal tablo karşısında ordunun yeniden bu duruma düşmemesi gerektiğine işaret edilmiştir. Böylelikle mevcut yönetim hususunda halka yapılan telkinlerin bir benzerinin devletin önemli organlarından birisi olan orduya yapıldığı ve bu minvalde ordu ve hükümet arasında bir karşıtlık tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir:

“Düzenin bütün müesseselerinin Orduyu vazifeye davette birleşmesi, bu kazanın dibinin delindiğinin, kimsenin siyasi iktidara talip olamayacak bir noktaya geldiğinin zımmen itirafıdır. Bu ihtimal ki, Ordu'nun dikkatli kumandanları için geçmişteki hatalara düşülmemek açısından bir avantajdır. Aksi takdirde, bir yüklenişin alenen itiraf olunduğu bu noktada, Ordu'nun da geçmişteki gibi kazan'ın devrildiği tarafa yüklenmesi durumu ortaya çıkar ki, bundan Ordu müessesesi belki de geçmiştekinden çok daha büyük yaralar alarak ve harb san'atında uzaklaşmış olarak çıkar.”¹³⁴³

Tevhid'de müesses nizamla kavgalı olma hali Türk siyasal hayatına ilişkin hemen her meseleye yönelik yorumlara yansımış ve bu doğrultuda dönemin mevcut hükümeti eleştiriye tabi tutulmuştur. Dönemin Sanayi Bakanı'nın “Motor sanayinin devlet eliyle kurulmasını istemek komünistliktir.” şeklinde aktarılan beyanını yorumlarken Aktaş, mevcut hükümeti “montajcıların iktidarı” olarak nitelendirmiş ve “Bu iktidardan hesap sorulacak ama bunu biz islamcılar mı yoksa düzenin adamları mı sormalı...” diyerek eleştirel söylemini üst perdeden dile getirmiştir.¹³⁴⁴ Bu hususta Selahaddin Eş ise bakanın “komünizm propagandası yapmaktan” kovuşturulması gerektiğini belirtmiştir.¹³⁴⁵ Bu ifadeler düzene ve devlete yönelik eleştirel tutumun bir mantık süzgecinden geçirme ihtiyacı duyulmadan dile getirildiğinin açık bir göstergesidir.

Dönemin İslamcı dergilerinden *Hicret*'te dile getirilen tağuti rejim kavramı merkezli siyaset tasavvuru, var olan düzenin eleştirisinin temelini oluşturmuştur. Bu doğrultuda tağuti olarak addedilen düzen içerisinde müslüman toplumların yöneticisine itaat

¹³⁴² “...gerek 27 Mayıs'ta gerek 12 Mart'ta, Türkiye'de kaynatılan siyaset kazanı bir tarafa devrildi ve geniş çapta hasar ve ızdırab, kazanın devrildiği tarafta meydana geldi. Ancak politikacılar işin içinden sıyrılmasını bildiklerinden, mes'uliyet ordunun sırtında kaldı, o ise sahipsiz bırakıldı. (27 Mayıs'çılar sonunda sahipsiz kalmamak için temelli senatörlüğü ihdas edip, ömür boyu bir dokunulmazlığın üzerine “cuk” oturdular o ayrı!..)” Selahaddin Eş Çakırgil, “Müslüman ne anarşisttir ne de kuvvetperest!.. ancak Hak'tan yanadır!”, *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 4.

¹³⁴³ Eş Çakırgil, “Müslüman ne anarşisttir ne de kuvvetperest!.. ancak Hak'tan yanadır!”, 4.

¹³⁴⁴ “İran'da Zafere Duacıyız”, *Tevhid*, 4.

¹³⁴⁵ “İran'da Zafere Duacıyız”, *Tevhid*, 4.

göstermesi için öncelikli olarak yöneticinin Allah'ın emir ve yasaklarına uyması, şeriat kurallarına bağlı kalmasının bir gereklilik arz ettiğinin dile getirildiği *Hicret*'te¹³⁴⁶ mevcut düzen yöneticilerinin bu kıstaslara uygun olmaması münasebetiyle, onlara itaat etmenin zorunluluk arz etmediği belirtilmiştir:

“Bugün biz Müslümanların başında Yüce Resul'ün halefi yok... Bu yüzden de kendisine Allah'ın şeraiti ölçüsü içinde ve Allah adına biat etmek mükellefiyetinde bulunduğumuz böyle bir Hayru'l Halef'in emri altında değiliz. Yani, İslâmi hükümet modeline sahib değiliz. ...İslâmi mânada bir cemaat veya bir müslümanın riyasetinde, reisli bir hareket halinde de değiliz...”¹³⁴⁷

Bu ifadeler doğrultusunda mevcut devlet yapılanması hem İslam dışı olarak telakki edilmiş hem de devlet yöneticilerine riayet edilmesine yönelik Türk siyaset tasavvurunun merkezinde yer alan görüş, bir zorunluluk olmaktan çıkartılmıştır.

Hicret'in düzen hususundaki görüşlerinin anlaşılması noktasında, “Laiklerin baş düşmanı”¹³⁴⁸ olarak nitelendirdikleri Ayetullah Humeyni'nin söylemlerinin Le Figaro isimli gazetede yer alan ifadelerinin aktarıldığı yazı yol göstericidir. Bu yazıda önemli olan husus Humeyni'nin hangi ifadelerine *Hicret*'te yer verildiğidir. Çünkü bu ifadeler doğrudan *Hicret* kadrosunca benimsenen değerleri ve fikirleri yansıtmaya kabiliyetine sahiptir.

“Hangi şekil altında ortaya çıkarsa çıksın her laik iktidar Allah'sız iktidardır. Şeytanın eseridir. Böyle bir iktidarı kaldırmak, sonuçlarıyla savaşmak görevimizdir, “Şeytani” bir iktidardan, “Yeryüzünde şeytani, bozuk, çürümüş” bir toplum ve kuralları doğar. Bu şeytani, bozuk, çürümüş kuralları ve bunlara inananları acımasızca yok etmeli, köklerini kazımalıyız. Bunun için de yapılacak tek bir şey var: İslam ilkeleri üstünde kurulmayan, bozuk ve bozucu, kokuşmuş iktidarlara devirmeliyiz.”¹³⁴⁹

Hicret'te bu ifadelerin aktarılması şüphesiz tesadüfi değildir. Dolayısıyla Humeyni'nin ağızından dökülen bu ifadelerin *Hicret* tarafından neden aktarıldığının üzerinde durulması gerekmektedir. Rastgele seçilen bir haberden rastgele seçilmiş ifadeler iktibas edilmemiş bilakis topluma ulaştırılmasının önem arz ettiğine inanılan ifadelere yer verilmiştir. Bu

¹³⁴⁶ “...idrak ve temsil ehliyetini taşımayan müslümanlar dahi ihtilafa düşmeden yürüyebilmek için bir reis etrafında birlikte hareket etmek mecburiyetindedirler ve şeraitten ayrılmadığı sürece, tayin edip itaat edeceklerine söz verdikleri o reis'in inisiyatifi dışında hareket etmek halinde mes'uliyet altına girerler.” Selâhaddin Eş Çakırgil, “Niçin Bu Ayrılık-Gayrılıklar?”, *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 2.

¹³⁴⁷ Eş Çakırgil, “Niçin Bu Ayrılık-Gayrılıklar?”, 2. *Hicret*'te itaat meselesinin ele alınma şekli için bk. “Ülüm'e İtaat; Evet; Amma!..”, *Hicret* 12 (10 Aralık 1979), 2.

¹³⁴⁸ Le Figara'dan akt. “Kokuşmuş iktidarlara devirmeliyiz”, *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 18.

¹³⁴⁹ “Kokuşmuş iktidarlara devirmeliyiz”, *Hicret*, 18.

anlamda bahsi geçen yazı *Hicret*'in mevcut düzene dair bakış açısının anlamlandırılabilmesi noktasında oldukça işlevseldir.

Hicret zihniyeti Seyyid Kutub'dan esinlenen tağuti rejim anlatısı etrafında devlet ve toplumu damgalayarak doğru ya da yanlış olarak ayırıp bir de buna İran İslam Devrimi benzeri bir devrim hayali eklemektedir.¹³⁵⁰ Türkiye Cumhuriyeti'ni tağuti rejim olarak kodlayan bu zihniyet, devleti hasım olarak görüp onun yıkılmasını en temel amaç olarak belirlemiştir. Bu doğrultuda Selâhaddin Eş Çakırgil'in "...bizim hedefimiz, demokratik düzenin parlamentosuna temsilci göndermekte en küçük siyasi teşkilat durumundaki bir parti ile yarıştırmak değil, hattâ en büyüğünü bile muhatab almayı düşünmeden, düzenin bütün mefhum ve müesseselerine karşı bir direniş ve kıyam ediş havası içinde, inançlarımıza göre bir dünya nizamını, yeniden kurmaktır!.." ¹³⁵¹ şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere *Hicret*'te mevcut düzen yalnızca eleştirilmemekte, siyasetin tanzim ¹³⁵² ve hatta tahrip edilmesine gayret gösterilmektedir.

İslâmî Hareket, devlet ve müesses nizama eleştirel bir tutum içerisinde olan ve bunu da söylemlerinin hemen hemen hepsine yansıtan bir yayındır. Öncelikli olarak *İslâmî Hareket*'te Müslüman karşıtlığının iktidarların tutumlarıyla birlikte değişim geçirdiğine dikkat çekilmiş ve bu anlamda Müslümanlara yönelik olduğu ifade edilen karşıtlık bir iktidar meselesi olarak ele alınmıştır.¹³⁵³ Ancak "...kimi Müslüman teşekküller polisçe basıldı, kimi de Yargıtay, Danıştay, Anayasa Mahkemesi gibi düzenin garantisi müesseseler vasıtasıyla kapatılma yoluna gidildi."¹³⁵⁴ şeklindeki ifadede yer alan "düzenin garantisi müesseseler" söylemi, temelde siyasi olan eleştiri yapısal bir niteliğe intikal ettirmiştir. Bu doğrultuda getirilen eleştiri, iktidarın Müslümanlara yönelik haksız olduğu düşünülen fiil ve siyasetine yapılıyor gibi gözükürken temelde bir "düzen" olarak devlet ve onun kurumları eleştirinin nesnesi haline getirilerek devlet düzenine yönelik bir saldırı mahiyetine büründürülmüştür.

¹³⁵⁰ Bu doğrultuda var olan düzen de *Hicret*'te darül-harp ve darül-İslam anlatısı üzerinden ele alınmıştır. Bu hususta bk. "Savaşa Her Zaman Hazır Olmak Ve...", *Hicret* 11 (3 Aralık 1979), 2.

¹³⁵¹ Selâhaddin Eş Çakırgil, "Demokrasi Karşısında Kemikleştik Mi?", *Hicret* 6 (22 Ekim 1979), 4.

¹³⁵² Bu hususta bk. Selâhaddin Eş Çakırgil, "Türkiye Nasıl Kurtulur?..", *Hicret* 13 (17 Aralık 1979), 20.

¹³⁵³ "Tamamen Müslümanı hedef alan ...oyunlar iktidarla birlikte şiddetlerini artırır ya da azaltırlar. Ülkemiz son hükümet değişikliğiyle bu şıklardan birincisine dahil olmakta. Müslümana hınç, kin ve gazezkârlık tesbih, takke ve sakala düşmanlığa kadar vardırıyor. (Hele İçişleri Bakanı da bu hüneriyle mâruf biriye.) "İslâm Düşmanları Ateşle Oynamasınlar", *İslâmî Hareket* 1 (1 Şubat 1978), 1.

¹³⁵⁴ "İslâm Düşmanları Ateşle Oynamasınlar", *İslâmî Hareket*, 1.

Yürüttükleri davanın sahibinin Allah olduğunun söylendiği ve bu doğrultuda herhangi bir yapılanmanın, bilhassa devletin bu dava karşısında duramayacağını belirttiği *İslâmî Hareket*'te var olan düzen küfür ve zalim düzeni¹³⁵⁵ olarak nitelendirilmiş ve mücadelenin bunlara karşı verildiği şu ifadelerle dile getirilmiştir: “Sahibi Allah olan bir dâvâya mâni olmaya kimsenin gücü yetmez. Hakk yolcusunun gözü korkutulamaz. Zâlimin, küfrün topu, tüfeği, polisi hapishanesi olsa bile... Müslüman; kâfirin küfrüne zâlimin zulmüne gerektiği şekilde cevabını verecek ve onları Nemrud'un, Firavun'un yanına gömecektir.”¹³⁵⁶ *İslâmî Hareket* müelliflerinin temsil ettikleri fikir ve söylemlerin “Sahibi Allah olan bir dâvâ” ifadeleri kullanılarak kendi zihniyetlerine kutsiyet atfetmeleri oldukça manidardır. Ayrıca ortaya konulan bu ifadelerde eleştirinin siyaseti elinde bulunduran iktidara değil doğrudan devlet yapısına yöneltildiği rahatlıkla anlaşılabilir mahiyettedir. Bunun yanında siyasetin icracıları için kullanılan “kafir” ifadesi ehl-i kibleyi tekfir etmeme itikadına sahip olan Türk milletinin İslam tasavvurundan bir kopuşu da ortaya koymaktadır. Kullanılan dilin selefi ve tekfirci bir zihniyetin ürünü olduğunu söylemek mümkündür.

Düzen eleştirisinin ön planda olduğu *İslâmî Hareket*'te Selâhaddin Eş'in “Mücadele İçindeki Yerimiz” başlıklı yazısındaki “Memleket tam bir idare-i maslahatçılık zihniyeti içinde heder edilip gidiyor. Kendi davasının sesini ancak cenazelerle kitlelere mal etmek acizliğinde bulunanlar sokaklarda gövde gösterisi yapmaktadırlar.”¹³⁵⁷ şeklindeki ifadeleriyle var olan düzenin bir şekilde yürütülmesine yönelik çabanın ülkeyi kötü bir duruma soktuğuna dikkat çekilmiş ve bu doğrultuda düzenin içinde anarşik bir yapıya sebebiyet verenler de eleştiriye tabii tutulmuştur.

¹³⁵⁵ “İslâmî hareket sussun, dursun ki, küfür düzenleri ezsin, sömürsün. Menfaatlerine, pazarlıklarına bir zarar gelmesin.” “İslâmî Hareket Engellenemez”, *İslâmî Hareket* 2 (1 Mart 1978), 1. Buradaki küfür düzeni söylemi doğrudan tağut düzeni anlatisından mülhem bir mahiyete sahiptir. “Bu ülke GASPEDİLMİŞ ÜLKE'dir.. ...Senin ezanını, Kur'anını, örtünü, zikrini, yasaklamış Mukaddes değerlerini tarümar etmiş, sokağın ortasında örtünü yırtıp hâyâ ile iffetin ile oynanmışsa!.. Allahın hakimiyetine karşı beşerî sistemler, putlar ilkeler, iğrenç izm'ler sokup seni MÜŞRİK BİR DÜZEN'e mahkûm etmişse!.. Sen GASPEDİLMİŞ BİR ÜLKE'de Mahkûmsun!.” “Gaspedilmiş Ülke”, *İslâmî Hareket* 9 (1 Ekim 1978), 1. Bu ifadeler etrafında *İslâmî Hareket*'in zihniyet dünyasına bakıldığında onun müşrik düzen anlatisının modern dönemde ortaya çıkan Mısır, Hind alt kıtası gibi bölgelerde kendini göstermiş, “tağuti rejim” söylemi ile devleti düşman bir özne haline getiren anlatılardan etkilendiği açıkça görülmektedir.

¹³⁵⁶ “İslâm Düşmanları Ateşle Oynamasınlar”, *İslâmî Hareket*, 1. “Vatanımızı çeşitli yutturmacalarla Batıya köle yapanlar İslâmî hareket karşısında getirdikleri düzenlerle birlikte geldikleri gibi gideceklerdir.” Hüseyin Öztürk, “Hesabımız Allahadır!”, *İslâmî Hareket* 2 (1 Mart 1978), 1.

¹³⁵⁷ Selâhaddin Eş, “Mücadele İçindeki Yerimiz!”, *İslâmî Hareket* 1 (1 Şubat 1978), 5.

İslâmî Hareket'in devlet yönetimine ilişkin eleştirilerinin temelinde dinin araçsallaştırılmasına dair görüş yatmaktadır. Bu doğrultuda var olan düzenin bürokrasisi “din istismarcısı” olarak nitelendirilmiş ve dinin dindar kesim üzerinde bir baskı aracı olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür:

“Çağ dışı bürokrasi din istismarcısı, ilim istismarcısıdır. Bürokrasi bütün bu çağ dışılıklarını örtüp-gizlemek için çeşitli baskı usûlleri yanında bazı istismar usullerine de başvurmuştur. ...Bürokrasi yıllarca dini ve dindarları baskı altında tutmuş ve bu şekilde dini ve dindarları siyasi istismardan koruduğunu iddia etmiştir. Bu sahada bürokrasi iki yönlü bir istismara yönelmiştir. Birincisi, dini bütün yenilikleri, ilerlemelerini (aslında kendi iktidarlarını) yok edeceğini, irticanın hortlayacağını iddia ederek, bir din-dindar fobisini bazı zihinlere kazımış, bu zihinlerin düşünme melekelerini felce uğratarak her fırsatta istismar etmiştir (!). İkinci tarz istismar ise bizzat dindar kitleyi istismar etme çabaları şeklinde belirlemiştir. Objektif olarak bakıldığında, gerçek dindarların dini istismar etmeleri söz konusu olamaz. Gerçek dindar dinî konulara yöneldiğinde ve halkla bu açıdan dialog kurup ve onun dertlerine çare aradığında herhangi bir istismar söz konusu değildir. Diğer taraftan dindar olmayan biri, sırf bazı çıkarlar sağlamak, siyasi yatırım yapmak amacıyla dini konulara yönelmişse, bunun din sömürücülüğü, dini duyguların istismarıyla neticeleneceği şüphe götürmez. Bürokrasi bazı devrelerde bu şekilde din istismarı yoluna gitmiştir. Böylece halkımızın sempatisini kazanacağını ummuştur.”¹³⁵⁸

Burada ortaya konan baskının yanında istismar vasıtasıyla halkın sempatisinin kazanılması söyleminin doğrudan Gramsci tarafından ortaya konan hegemonya anlatısından mülhem bir mahiyette olduğunu söylemek mümkündür. Zorun yanında rızanın temini şeklinde hülasa edilebilecek hegemonya söylemi burada ortaya konan ifadelerde doğrudan kendisini gösterir bir niteliktedir. Dindar olmayan devlet adamlarının menfaatleri için kendisini dindar gösterme gayretinde bulunduğu dair söylem de ayrıca dinin araçsallaştırıldığına dair bir algının yaratılmaya çalışıldığını göstermektedir. Bu anlamda *İslâmî Hareket*'te, mevcut düzenin din ve siyaset arasında tesis ettiği ilişki tipini eleştirel düşüncenin ortaya koyduğu yaklaşım çerçevesinde ele aldığı görülmektedir.

İslâmî Hareket'te düzen ve devlet yapısına yöneltilen eleştirilerden hükümet de nasibi almış ve devlet ile düzen gibi hükümet de zulmün müsebbibi olarak görülmüştür. “Kan, zulüm, işkence, barut kokusu, eve dönememe endişesi ile aile efradıyla helâllaşmak, yaşama endişesini yüreklerinde her an duyanların yaşadığı bir ülke oldu Türkiye. Devlet dejenere edilmiş, hükûmet zulmün kaynağı haline gelmiştir.”¹³⁵⁹ “Chp Faşizmi, Demokratik Rejim Temel Müesseselerini, Anayasayı, Tbm'm'ni, Kanunları Ve Kaza

¹³⁵⁸ D. Mehmet Doğan “Aydın Yabancılaşması Bürokrasi Çağ Dışıdır”, *İslâmî Hareket* 1 (1 Şubat 1978), 6.

¹³⁵⁹ “Zulüm ve Baskılar Bizi Yıldırılmaz!..”, *İslâmî Hareket* 5 (1 Haziran 1978), 2.

(Yargı) Organını Partizanca Emellerine Alet Etti. Parlamenter Demokrasiyi Tek Parti Diktatörlüğüne Çevirdi.”¹³⁶⁰ şeklindeki ifadeler de hükümete yöneltilen eleştirinin başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Hükümete yönelik eleştirilerin temelinde yalnızca İslâmî hususlar değil aynı zamanda ekonomi ve güvenliğe dair meseleler de yatmaktadır: “Bu hükümet durmadan konuşmaktadır. ...Ekonomi, Asayiş battıkça hükümet faşistleşmekte en usulsüz gaddar kararları alabilmektedir. Türkiye, tarihinin en karanlık günlerini yaşamaktadır. Batılılaşmanın tarihi finali gene bir Batıcı partinin elinde.”¹³⁶¹ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere mevcut hükümet yalnızca din dışı ve zalim olarak değil aynı zaman faşist olarak nitelendirilmektedir.

İslâmî Hareket'te, düzen, devlet, devlet organları ve hükümete yönelik eleştirilerin bir istisnasını ise devletin aslî organlarından birini teşkil eden güvenlik güçleri ve ordu oluşturmuştur. Kendi davalarını yürütmek noktasında korkmadıklarını belirttikleri polisin anarşi ve terörü hitama erdirmekle görevli olduğunun belirtildiği *İslâmî Hareket*'te şayet polis bunu gerçekleştiremezse ordunun bu sorunu çözmesi gerektiğine işaret edilmiş en son çare olarak toplumun bu işi kendisinin çözebileceği vurgulanmıştır: “Türkiye’de anarşi ve terörü Emniyet kuvvetleri önlemek mecburiyetindedir. O yapamazsa bu iş ordunun vazifesidir. Yok, eğer mesele bütün toplumu ilgilendiriyorsa o zaman halk içindende elbet meşrû kuvvetler çıkabilir.”¹³⁶² Burada önemli olan husus devlet tenkidi yapıp, devlete hizmet etmeyi kölelik olarak nitelendirir mahiyette ortaya koydukları görüşlerini bir kenara bırakarak asayişin sağlanması hususunda yine devlete başvurulmasıdır.

İslâmî Hareket dergisinde devlet ve düzene dair ortaya konulan eleştiriler neticede var olan devlet müessesine alternatif bir devlet yapılanmasının inşasına yönelik bir talebe dönüşmüş ve var olan devlet yapılanmasının Müslümanların devleti olmadığı belirtilerek, devlete yönelik karşıtlık dini kavramların merkeze alındığı bir şekilde ortaya konulmuştur:

“Müslüman teşkilâtı iki kademelidir. Birinci kademedede Cemaatleşme vardır, ikinci kademedede Devletleşme... Eğer bunlar yoksa, oluşturulması için ve gerçekleştiğinde onların bünyesinde derhal erimek üzere, tâli derecede teşkilâtlar meydana getirmek lâzımdır. Bugün, Müslüman’ın dünyasına baktığımız zaman; onun, devleti’ni

¹³⁶⁰ “Bilanço”, *İslâmî Hareket* 7 (1 Ağustos 1978), 6.

¹³⁶¹ “Gittikçe Faşistleşen Aciz İdare!”, *İslâmî Hareket* 8 (1 Eylül 1978), 5.

¹³⁶² “Müslüman!..”, *İslâmî Hareket* 10 (1 Kasım 1978), 1.

yitirmiş olduğunu görüyoruz. Yani, Müslüman'ın en güçlü teşkilâtının ikinci kademesi, fiilen yok!.”¹³⁶³

Bu ifadelerle açıkça ortaya konulduğu üzere Müslümanların özel bir devleti olması gerektiği söylenerek fiilen Türkiye Cumhuriyeti'ne alternatif bir devlet inşası Müslümanlar için bir amaç olarak sunulmuştur. Bu aynı zamanda devlet eleştirisinin evrildiği son noktayı da teşkil etmektedir. “Günümüzde müslüman, gerçek müslümanlıktan uzak olmanın neticesi, yalancı ve İslâm-dışı düzenlere hizmet eder hale gelmiştir.”¹³⁶⁴ şeklindeki ifadesiyle Müslümanların var olan düzen içerisinde artık Müslümanlıklarını muhafaza edemediği vurgusu yapılmıştır. Bu iki söylem bir arada değerlendirildiğinde devleti olmayan Müslümanların var olan düzen içerisinde de kimliklerini kaybettiklerine dair bir görüşün ortaya atıldığı ve böylelikle hem düzenin hem de devletin yıkılıp, yerine yenisinin tesis edilmesi gerektiğine dair bir algının yaratılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla burada ortaya konulan eleştiriler yalnızca bir eleştiri ya da düzen karşıtlığı değil aynı zamanda kurulmak istenen nizamın inşasına yönelik fikri temeller olarak nitelendirilebilir mahiyettedir. Bu manada *İslâmî Hareket* dergisinin söylemleriyle Türk siyaset fikrini tahkim değil bilakis tahrip ettiği, devlete yönelik bir karşıtlık içerisinde olduğu rahatlıkla söylenebilir niteliktedir. Eleştirel söylem bu noktada var olan bir problemin düzeltilmesi yani ıslah için değil muhatap olduğu kitlenin devlete yönelik bir husumet sahibi olmasına hizmet eder mahiyette olmuştur.

İslâmî Hareket'te İran'daki hareket hakkında ortaya konulan ifadeler de dergi kadrosunun düzene ve devlete yönelik bakış açısının anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. İran'daki hareketi, İslam'ın öngördüğü sistemin tesis edilmesi açısından bir çaba olarak vasıflandıran Selâhaddin Eş Çakırgil, bu hareketin karşısında değil yanında yer alınması gerektiğine dikkat çekmiş ve bu doğrultuda bu mücadele hakkında olumlu bir algı oluşturmaya gayret etmiştir:

“Carter, ... İran'da bir yıla yakın zamandır küfür ve zulme karşı kahramanca direnen, yılmak bilmez bir azim ve cehd ile çarpışan müslüman halk yığınlarına karşı «alçaklar!...» tabirini kullanabiliyor. ...gerek Humeynî, gerekse Şeriat medarî gibi liderler hareketlerine İslâm dışı tavsiflerle bakılmasına kesinlikle müsaade etmemeye dikkat göstermektedirler. ...Bizce, müslüman şunu düşünmelidir: Ben

¹³⁶³ S. Muradbeyli, “Hareketimizin Stratejisi ve...”, *İslâmî Hareket* 2 (1 Mart 1978), 5-7. Müslümanların devleti olmadığına yönelik benzer söylemler için bk. “Devletsiz Bir Milyar!”, *İslâmî Hareket* 21 (21 Kasım 1979), 1, 15.

¹³⁶⁴ S. Adil Şener, “Müslüman, Köle Değilsin!..”, *İslâmî Hareket* 6 (1 Temmuz 1978), 4.

Türkiye’de inancımın gerektirdiği içtimaî düzenlemeyi getiremiyorum ama, İran’daki müslümanlar bir şeyler yapmaya çalışıyorlar. Onlara elimden geldiğince yardım etmeliyim.”¹³⁶⁵

Bu ifadeler İrancı düşüncenin Türkiye’de ne şekilde dolaşıma sokulduğunun açık bir göstergesidir. Bu düşüncenin bir sonraki adımında ise mezhepsel farklılıklar bir problem olarak görülmüş ve zihniyet mezhep karşıtlığına dönüşmüştür. İran’da ortaya çıkan hareketin zulme karşı olduğu¹³⁶⁶ ve İran Müslümanlarının İslamî devlet kurmak adına faaliyette bulunduğu belirtilerek, bir anlamda İran İslam Devrimi ile neticelenen süreç örnek alınması gereken bir durum olarak ortaya konulmuştur.¹³⁶⁷ Böylece *İslâmî Hareket* siyasal manada Türk zihniyet dünyası ile hiçbir şekilde bağı olmayan her türlü unsuru kendisi için rehber edinmiştir.

Netice olarak bu dönemde *Diyanet Gazetesi*’nde ortaya koyulan söylemlerde siyasetin muhafazası gayreti ön planda tutulmuş ve bu doğrultuda sebebî asabiyet bağlarının kuvvetlendirilmesi, toplum içerisinde birlik ve beraberliğin tesis edilmesi üzerinde durulmuştur. Bu dönemde İslamcı dergilerde ise var olan düzenin tanzimi arayışı doğrultusunda düzen eleştirisi yapılmış ve benimsedikleri görüşler ile din tasavvurları çerçevesinde düzene vermek istedikleri istikametini fikrî cephesi inşa edilmeye çalışılmıştır. İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan İslamcı düşünce mensuplarının İslamcı dergi kadrolarının zihin dünyasında karşılık bulmasıyla birlikte düşüncenin rengi değişmiş ve bu doğrultuda devletin ve düzenin gayri İslamî olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Ayrıca İslamcı dergilerde ortaya konulan söylemlerde düzene yönelik bakış açısı eleştiri odaklı olmuştur. Bu söylemlerin Avrupa merkezli eleştirel düşüncenin müttesi olan Althusser ve Gramsci’ci olarak nitelendirilebilecek bir mahiyete sahip olduğunu söylemek mümkündür.

5.2.1.3. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Komünizm ile Mücadele Söylemi

1960’lı yıllarda İslamcı dergilerin üzerinde özellikle durduğu komünizmle mücadele meselesi bu dönemde farklı bir boyuta evrilmiştir. Bu doğrultuda komünizmin yalnızca

¹³⁶⁵ Selâhaddin Eş Çakırgil, “İran’daki Alçaklar”, *İslâmî Hareket* 11 (1 Aralık 1978), 12. Benzer bir yaklaşım için bk. ““Allah’ım Bizi Muzaffer Kıl””, *İslâmî Hareket* 17 (20 Temmuz 1979), 1.

¹³⁶⁶ “Hepimizin bildiği gibi İran şu anda çok heyecanlı günler geçirmekte Şah’ın müşrik Hükûmetine karşı Müslümanlar Birbuçuk senedir mücadelelerini legal olarak sürdürmüş ve geçtiğimiz günlerde Humeyninin Fransadan yaptığı çağırımı 5 milyon kişi evet diyeceğini ispat için yürüyüş yapmıştır.” “İran Yön Değiştiriyor”, *İslâmî Hareket* 13 (10 Şubat 1979), 1.

¹³⁶⁷ “İran’da İslami Hakimiyete Doğru”, *İslâmî Hareket* 12 (1 Ocak 1979), 1.

devlet ve millete yönelik zararları anlatısı üzerinde durulmamış, komünizm meselesi İslamcı dergilerde devlet ve düzene yönelik eleştirinin bir malzemesi haline getirilmiştir. *Diyanet Gazetesi*'nde komünizm sebepî asabiyete zarar verme tehlikesi barındıran bir unsur olarak ele alınmış ve toplumun bu ideolojiden uzak tutulmasına yönelik çaba sarfedilmiştir.

Toplum içerisinde ekonomik dengenin bozulduğu ve sınıflar arasında uçurumun arttığına yönelik algı ile birlikte toplumsal hayatta farklı söylemlerin ortaya çıkması *Diyanet Gazetesi*'nde bireylerin şükür ve kanaat etmekten uzaklaşmaları ile ilişkilendirilmiş ve böylelikle komünizmin gayesine ulaştığına işaret edilmiştir:

“Bugün bütün kavga “onun var benim yok, veya benim az onun çok” hırısından doğuyor. İnsanlarda haline şükretme ve kanaat duyguları tamamen yok olma yolunda.. Bunun sebebi ise iman zayıflığıdır. Rızkın ne olduğunu bilmemektedir. ...En üstün nimetler içinde dahi hâline bakıp şükretmez. Daima gözü kendinden üstünlerde hırs ve kıskançlıkla dolaşır. ...İşte komünizmin gayelerinden birisi insanların mukaddesat, iman ve ahlâk, kanaat ve şükür duygularını yıkıp maddecî ve miğdecî bir güruh haline getirmek, onları halinden memnun olmıyan bir yığın haline koymaktır. ...Bugünün insanı çoğunlukla maddecî, menfaatçi iyilik ve hayır duygularından uzak, ellerindeki milyonlara milyonlar katmak sevdasındadır ve “hep bana hep bana” prensibine inanmaktadır. Öyle olunca muhtaç ve yoksullar sıkıntı ve ızdırabıyla baş başa bırakıldığı için komünizmin kışkırtmalarına kolayca kapılarak cemiyete, düzene, devlete ve bilhassa zenginlere ve servete düşman olmaktadır.”¹³⁶⁸

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere *Diyanet Gazetesi*'nde toplumsal ayrılıklara, devlet düşmanlığına sebebiyet veren komünizmin Türk toplumunda karşılık bulması ve yayılması iktisadî yetersizlikler ve bu yetersizliklerin üstesinden gelmeye vesile olacak manevî ruha sahip olunmamasının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. *Diyanet Gazetesi*'nde komünizmin neliği üzere kaleme alınan yazılarda özellikle komünist düşüncenin din karşıtlığına işaret edilmiş ve bu düşüncenin materyalizme dayandığı belirtilmiştir.¹³⁶⁹ Ayrıca “Marksistlerin Kullandığı Bazı Terimlerin İzahı” başlıklı bir yazıya yer verilerek bu konuda kavramsal bir çerçeve de oluşturulmaya çalışmış, komünizm anarşizmle ilgili olarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda anarşizmin devlet otoritesinin karşısında olduğu ifade edilmiştir.¹³⁷⁰

¹³⁶⁸ Zeki Ünal, ““Veren El Alan Elden Üstündür””, *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972), 6.

¹³⁶⁹ Kemalettin Erdil, “Komünizm Hakkında Sorular ve Cevapları”, *Diyanet* 71 (1 Temmuz 1973), 11; Yasettin Kaya, “İrtidat [Dinden Dönme]”, *Diyanet Gazetesi* 174 (1 Ekim 1977), 10. Komünizmin neliği hususunda *Diyanet Gazetesi*'nde kaleme alınan diğer bir yazı için bk. Erdil, “Komünizm Hakkında Sorular ve Cevapları”, *Diyanet Gazetesi* 76 (15 Eylül 1973), 9.

¹³⁷⁰ Kemalettin Erdil, “Marksistlerin Kullandığı Bazı Terimlerin Anlam ve İzahı”, *Diyanet Gazetesi* 82 (15 Aralık 1973), 7.

Komünizmin ihanet hareketi olarak nitelendirildiği *Fedai*'de,¹³⁷¹ komünizm, solculuk ve sosyalizm çerçevesinde hareket edenlerin “yalan, istismar, kin ve cinayet”ten beslendiği ifade edilmiş ve böylelikle komünizmin temellerinin bu unsurlar olduğu belirtilmiştir.¹³⁷² Türkiye’de komünist düşüncenin giderek yaygınlaştığına dair görüş ise şu şekilde dile getirilmiştir:

“Bugün memleketimizde Leninin milletlere karşı takındığı bağımsız Türkiye levhaları gezdirilmekte yine Lenin siyaseti olan, Komünist olmyanlara ölüm yoluyla sol yumrukları kalkmış olanlara alenen harb ilan edilmektedir. ...Bugünkü Gazeteleri elimize aldığımız zaman Rusyanın 1917 Komünist siyasetlerinin Türkiyede aynı olduğunu görüyoruz. Bağımsız Türkiye yoluyla Komünist teknisyenler sızıyor. Bağımsız Üniversiteler silah deposu oluyor, hadiseler, çıkarılıyor. ...Üniversitelerde sol kollarının yumruklarını sağcılara kaldırarak ölüm diye bağırıyor bu hayat bu siyaset bu solcuların sol yumrukları Rusya'daki 1917 İhtilalin yurdumuzda alenen ilanınıdır.”¹³⁷³

Bu durumdan duyulan rahatsızlığın açıkça ortaya konulduğu *Fedai*'de komünizm tehlikesine karşı uyanık olunması gerektiği belirtilirken,¹³⁷⁴ Rusya'nın iktisadî alanda Türkiye'ye destek vermesine de şüpheyle yaklaşılmış ve bu yardımın millete ve dine karşı komünist bir tehlike olduğu ifade edilmiştir.¹³⁷⁵ Bu doğrultuda Türk milletinin meseleyi idrak etmediği ileri sürülerek eleştirilmiş ve komünizm tehlikesine karşı Türk milleti şu şekilde ikaz edilmiştir:

“Ey Müslüman Türk!.. Sen neden bundan ders almıyorsun, bu tehlikeli sesleri niçin önlemiyorsun? Bu tehlikeli teknisyenin akını Komünist, casus akınıdır. Bu teknisyen dostluk yoluyla akını cephaneye akınıdır. ...Demir Çelik Fabrikası değil, Komünistler için cephaneye fabrikasıdır. Orada Komünistler gizli yayınlar yapacaklar. Komünistler bu Demir Çelik fabrikası maskesi altında Türklere, Müslümanlara imha plânları hazırlayacaklar. Bu fabrikalar yarın komünist kaynakları olacak, burada toplanacaklar, buradan öz Türk Müslümanlarını vuracaklar, bunu iyi bil, kendine gel”¹³⁷⁶

Toplum içerisindeki bölünmüşlüğün bir sebebi olarak görülen komünizmin¹³⁷⁷ devlet kademelerinde ve okullarda karşılık bulduğunun ileri sürüldüğü *Fedai*'de hükümetin ve devletin yayın organı olan TRT'nin bu tehlikeye işaret etmediğini belirterek komünizmle mücadele hususunda devletin etkin bir rol almadığı ifade edilmiştir.

¹³⁷¹ Said Bilgiç, “Sağ Kanatta Barış”, *Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 7.

¹³⁷² İlhan Darendelioğlu, “Moskovacı – Pekinci”, *Fedai* 5/3 (Mart 1979), 4.

¹³⁷³ M. Kemal Pilavoğlu, “Sol Yumruklar ve Komünizm”, *Fedai* 53 (Ocak 1970), 4.

¹³⁷⁴ Pilavoğlu, “Sol Yumruklar ve Komünizm”, 4.

¹³⁷⁵ M. Kemal Pilavoğlu, “Tehlike Bir Sel Gibi Komünist Rusya'dan Durmadan Yurdumuza Geliyor.”, *Fedai* 54 (Şubat 1970), 4.

¹³⁷⁶ Pilavoğlu, “Tehlike Bir Sel Gibi Komünist Rusya'dan Durmadan Yurdumuza Geliyor.”, 4.

¹³⁷⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, “Tehlike Çok Büyüktür”, *Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 4.

“Türkiye, tarihi boyunca hiç tecrübe etmediği bir ideoloji savaşına itildiği için tehlike büyüktür. İdeoloji kavganın militanları cemiyetimizin her kesimine, milletimizin her zümresine ve devletimizin her kuruluşuna fazlasiyle sızdığı için tehlike çok büyüktür. Ülkemizin beyin gücünü yetiştiren bütün eğitim ve öğretim kurumları komünist ve bölücülerin hakimiyetine terk edildiği için tehlike çok büyüktür. Devletimizin güvenlik kuvvetleri ile adalet cihazı bile hainlerin tesiri altında kalabildiği için tehlike çok büyüktür. ...CHP iktidarı ve onun emrindeki TRT ile basın gerçekleri Türk milletinden sakladığı için tehlike çok büyüktür.”¹³⁷⁸

Böylelikle komünizmle mücadele konusu, iktidar eleştirisine dönüşmüş ve devletin her cephesinde komünizmin kendisine yer edindiği belirtilerek komünizmin yalnızca toplum içerisinde bölünmelere sebebiyet veren bir mesele olmaktan çıktığı ileri sürülmüştür.

İran’da ortaya çıkan hareketin komünizmle ilişkili olarak ele alınması da *Fedai*’yi dönemin diğer İslamcı dergilerinin yanında farklı bir yere oturtmaktadır. İran’daki gelişmelerin idrakinde olunmadığına işaret edilen *Fedai*’de var olan rejimin yıkılması halinde komünist rejimin kurulacağını ileri sürülmüştür:

“...zavallı İran halkı bu ayaklanmanın altındaki maksatları hâlâ anlıyamamaktadır. Üç beş tane cahil molla komünist ajanların aleti olmaktadır. Acaba bu ayaklanma başarıya ulaşır Şah’lık devrilirse bu zavallı mollalar devletin başına kendilerinin mi geleceğini sanıyorlar. Kendileri o zaman acaba hayatta kalabilecekler midir? ...Ey cahil mollalar, bilin ki bu ayaklanmanın amacı, İran’da dini bir devlet kurmak değil ülkeye komünizmi getirmektir.”¹³⁷⁹

Netice itibarıyla 1960’lı yıllarda olduğu gibi bu dönemde de *Fedai*’de komünizmle mücadele söylemi baskın bir şekilde kendisini göstermektedir. Mesele yalnızca toplumsal boyutuyla değil devlet düzeyinde de ele alınmıştır.

Tohum’da komünizm meselesi bu dönemde 1960’lara kıyasla daha az ele alınmıştır. Bu doğrultuda komünizmin ülkeye nasıl girdiği, temel ilkelerinin ne olduğu gibi meseleler üzerinden komünizmin neliği ortaya konulmuştur.¹³⁸⁰ “Komünizm; düzeni yıkıncaya kadar hürriyet isteyen, iktidar olduğu andan itibaren kayıtsız şartsız itaat bekleyen kanlı bir rejimdir.”¹³⁸¹ şeklindeki ifadeler ile komünizmin fikriyatta ve uygulamada tenakuz arz eden bir yapısı olduğu belirtilmiştir. Türkiye’de bireylerin komünist olması ise Türk-İslâm sentezinden kopma yaşanmasıyla ilişkili görülmüş ve komünistlerin Türkiye için

¹³⁷⁸ Hacıeminoğlu, “Tehlike Çok Büyüktür”, 4.

¹³⁷⁹ “İran ve Cahil Mollalar”, *Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 15.

¹³⁸⁰ Ali Rıza Demircan, “Komünizm”, *Tohum* 62 (Haziran 1971), 24-27; Fuat Günel, “Kapitalizm Marksizm ve İslâm II”, *Tohum* 97 (Ağustos 1976), 31-33; Fuat Günel, “Kapitalizm Marksizm ve İslâm III”, *Tohum* 98-99 (Ekim 1976), 28-31.

¹³⁸¹ Demircan, “Komünizm”, 24.

bir tehlike arz ettiğinin altı çizilerek sorunla mücadele etmede başvurulacak yerin İslam olduğu ifade edilmiştir.¹³⁸²

Gölge dergisinde komünizm meselesi Türkiye'deki sağ ve sol cenah arasındaki fiili ve fikri çatışmalar üzerinden ele alınmıştır. Bu iki kesim arasındaki çatışmaların dış kaynaklılığına dikkat çekilen *Gölge*'de bu çatışmaların dış güçlerin yararına olduğu ve ülkenin bağımsızlığına hanel getirdiği belirtilmiştir:

“...bu ülkede bu işlenen cinayetler, sürdürülen kavgalar kimin hesabına işlemektedir? Sağcılar-Milliyetçiler Rus ve Çin tehlikesine karşı Amerika emperyalizmine göz yumup onun kuvvet sembolü NATO'yu savunurken Marksistler de buna karşı Rus veya Çin komünizmini savunmaktadırlar. Bir ülkede çatışan guruplar yabancılar hesabına bu kanları dökerse hangi bağımsız Türkiyeden bahsedilebilir.”¹³⁸³

Bu ifadeler *Gölge*'nin hem emperyalizme hem komünizme karşı bir tutum sergilediğini göstermektedir. Komünizm ve emperyalizme karşı yürütülen mücadele ise yalnızca bir ideolojik mücadele olarak ele alınmamış bu düşüncelerin temsilcisi olarak görülen ülke ve kurumlar da mücadeleye dahil edilmiş, bu doğrultuda kendisini farklı düşünce mensubiyetleriyle adlandıranların da bilerek ya da bilmeyerek hem İslam'a karşı çıktığı hem de yürütülen bu savaşta karşı taraftakilere hizmet ettiği belirtilmiştir:

“Esasında bizim savaşımız direkt Kapitalizm ve Komünizm'ledir. Daha somut bir ifade ile Amerika, AET, Rusya ve Çinledir. ...Zannediyoruz ki karşıımızdaki adam, sağcı- solcu, milliyetçi, ilerici, Batıcı, terakkiper, fakat iyi niyetli biri. ...Hayır bu kavramlarla kendilerini tarif edenler bilerek veya bilmeyerek, isteyerek veya istemiyerek Allahın dinine karşıdır, İslamla savaş halindedir ve dış güçlerin, yani emperyalizmin yerli uşağıdır.”¹³⁸⁴

Dönemin diğer İslamcı dergilerinde olduğu gibi *Akıncılar*'da da komünizm bir tehlike olarak görülmüştür. Bu doğrultuda “Sinsi hareket” olarak vasıflandırılan sosyalizmin en son safhası olarak nitelendirilen komünizmin Türkiye'yi dışa bağlı bir hale getirdiği ifade edilmiş ve komünist rejimlerin bir başarı gösteremediği, Marksizmin ise işlevsel bir söylem geliştiremediğine işaret edilmiştir:

¹³⁸² Demircan, “Komünizm”, 26-27.

¹³⁸³ Yasir Mardinli, “Orta ve Uzak Doğu İslam Ülkelerinde Doğu ve Batı Emperyalizmi”, *Gölge* 3 (Ocak 1976), 8.

¹³⁸⁴ Mardinli, “Orta ve Uzak Doğu İslam Ülkelerinde Doğu ve Batı Emperyalizmi”, 9. “Müslüman bilmeli ki, çağ insanlara zulmediyor ve bugün komünizm de kapitalizm de birer insan cellâdıdır. Her ikisi de lânetli bir fare gibi onun ruhunu kemirmekte «ben senin mideni daha iyi doldururum» diyerek insanlar üzerindeki sömürsünü sürdürmek alanını genişletmek için birbirleriyle yarış halindedirler ve her gün kurbanlarına yenilerini eklemek amacıyla yarışıyorlar.” Âdem Toprak, “Müslümanın Baş Kaldıracağı Gün”, *Gölge* 4 (15 Şubat 1976), 25.

“...Bu gün İslâm Dünyası’nı yıkmaya yönelik sinsî hareketlerin başta gelenleri ırkçılık ve Sosyalizmdir.. ...Üzerinde durulması gereken bir diğer konu da, Batılı hangi isim ve kisve altında karşımıza çıkarsa çıksın, aynı karargaha bağlı olduğu, sonunda aynı amala hizmet ettiği gerçeğidir. ...ister faşist, ister komünist olsunlar, Türkiye’nin dışa bağımlılığını pekiştirmekten başka bir iş görmüyorlar... Sosyalizm kelime itibari ile Toplumculuk demektir.. Yani toplum çıkarlarını ferdin çıkarından üstün tutmak ilkesi.. Bunun uygulanış biçimi olarak komünizm ileri bir aşama sayılmaktadır. Ne varki, sosyalizmin en ileri aşaması sayılan Komünizm rejimi ile yönetilen ülkelerin perişanlıkları ortadadır. Marksizm ne felsefe olarak, ne de yaşanacak bir takım kuramlar yığını ve çözüm yolları olarak hiçbir işe yaramamakta Milletler bir avuç zümrenin elinde oyuncağa dönmektedir.”¹³⁸⁵

Dönemin bir diğer İslamcı yayını olan *Şûrâ*’da komünizm meselesi ele alınırken, komünizmin din karşıtlığına vurgu yapılmış¹³⁸⁶ ve mesele kapitalist sistemle ilişkili olarak ele alınmış, komünizmin kapitalist düzenin bir sonucu olduğu belirtilerek böylelikle komünizm de düzen eleştirisinin bir parçası haline getirilmiştir. Ayrıca komünizm tehlikesine dikkat çekilirken, kapitalistlerle işbirliği içerisine girilemeyeceği çünkü isimleri farklı olsa da hepsinin küfür unsurları olduğu ifade edilmiştir.¹³⁸⁷

“Komünizm sivrisinek, kapitalizm bataklık, sıtma da toplumların içine düştüğü buhrandır. Sıtma mikrobunu sivrisinek taşır ama o mikrobu bataklıktan alır ve kendisi de orada ürer. Öyleyse sıtmadan kurtulmak ancak bataklığı yok etmekle mümkündür. Komünizm kapitalizme karşı bir reaksiyondur. Bu memlekette kapitalizm zulmü işçinin ve halkın sömürülmesi açlık sefalet ve bunun yanında lüks ve ihtişam olmasaydı komünizmde olmayacaktı.”¹³⁸⁸

Komünizm ile mücadele dönemin diğer İslamcı dergilerinin de bir şekilde gündeminde yer aldığı gibi *Tevhid*’de de kendisine yer bulmuştur. *Tevhid*’in bu hususu ele alma tarzındaki önemli olan taraf meselenin farklı bir boyutunu gündeme getirmesi ve Türkiye’deki komünist cephe ile Türk Silahlı Kuvvetleri’nin karşı karşıya kalacağına dair bir değerlendirmede bulunulmuş olmasıdır:

“...bugün komünistler artık tam teşkilatlı oldukları kanaatindedirler ve “kurtarılmış bölge” provalarından, 1 Mayıs kat’liam alanlarına, Malatya ve Kahramanmaraş örneklerinde olduğu gibi herhangi bir şehirde saatlerce değil, günlerce sokak savaşları verebilecekleri güce ulaştıkları zehabındadırlar. Artık rahat rahat orduyu karşularına alıp dövüşebilecekleri inancındadırlar. ...organize kuvvet olan ordu karşısında kayıp vereceklerini biliyorlar. Ama sadece “kayıp” vereceklerini.. Ezileceklerini değil! Kayıp vereceklerini buna mukabil, ülkenin en son gücü olan Silahlı Kuvvetleri “vur-kaç” taktikleri ile iyice yıpratacaklarını hedefliyorlar. Eğer komünizmin taktikleri Türkiye’de bütün dünyada uygulananlardan farklı değilse, bu

¹³⁸⁵ Zeki Can, “Gençliğe Araz Olan Hastalıklar Sosyalizm”, *Akıncılar* 2 (18 Ağustos 1979), 14.

¹³⁸⁶ Refed Beyazaltun, ““Güzel Ahlâk Devleti” için Metodu Resül-ü Ekrem Gösteriyor”, *Şûrâ* 20 (29 Mayıs 1978), 8.

¹³⁸⁷ İbrahim Taha Emre, “En Büyük Tehlike Nedir?”, *Şûrâ* 35 (18 Eylül 1978), 2.

¹³⁸⁸ “Bülend Paşa!..”, *Şûrâ* 20 (29 Mayıs 1978), 7.

söylediklerimizin doğruluğu kısa bir müddet sonra ortaya çıkacak, kızıkların Silahlı Kuvvetler ve mensupları ile nasıl çatışmalara girecekleri görülecektir.”¹³⁸⁹

Bu doğrultuda *Tevhid*'de 1978'de ilan edilen sıkıyönetim uygulamalarının sol cenaha yaradığı “...solcular, istediklerine ulaşmışlar, iktidarı sıkıyönetim ilan etmeye sürüklemekte muvaffak olmuşlardır.”¹³⁹⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Tüm bu ifadeler doğrultusunda *Tevhid*'de komünizm meselesinin bir devlet sorunu olarak ele alındığını söylemek mümkündür.

İslâmî Hareket'te ise komünizm ve siyonizm Müslümanların varlığına yönelik tehlike arz eden bir mesele olarak ele alınmış ve bu doğrultuda ortaya koyulan söylemlerle meselelere dikkat çekilmeye çalışılmıştır. “Bugüne dek gençliği Kapitalizme ve Siyonizme uşak yapanlara karşılık, Allah'ın bize verdiği bütün imkânları onun yolunda harcayarak davamızın büyüklüğünü ispatlamalıyız.”¹³⁹¹ şeklinde ortaya koyulan ifadelerden de anlaşılacağı üzere bu oluşumlarla mücadele etmek yürütülen davanın bir parçası haline getirilmiştir. Burada önemli olan husus Türkiye'de var olan kanunlar aracılığıyla, bu ideolojilerin müntesiplerinin Müslümanlar üzerinde bir baskı oluşturulduğunun ileri sürülmesi ve bu doğrultuda zararlı addedilen ideolojilerin ülkedeki faaliyetleri hususunda müesses nizamının kurallarının sorumlu tutulmasıdır:

“Dünya'da küfrün Müslümana saldırısı gün geçtikçe artmakta, sıklaşmakta... «Tek Millet» olan küfür kimi yerde Lenin'in, Mao'nun yolcuları, kimi yerde Marcos, kimi yerde bilmem ne putu adını almakta... Türkiye'de değişen bir şey yok. Mason, solcu, ateist zihniyetliler küfrün yerini alıyor. Ve bunlar -Türkiye'den başka hiçbir ülkede görülmemiş oyunlarla- zulümlerini sürdürüyorlar. Mevcut kanunları paravana yapıp bunlarla müslümanın elini kolunu bağlıyorlar.”¹³⁹²

Türkiye'de bilhassa Doğu bölgelerinde komünizm tehlikesinin ortaya çıktığının belirtildiği *İslâmî Hareket*'te bu faaliyetlerin Müslümanları ezmek ve ülkeyi parçalamaya yönelik olduğu dile getirilmiştir.¹³⁹³ Bu durumun yaşanmasına ise düzenin kin duygularıyla hareket etmesi ve vatandaşlarına eşit davranmaması sebep olarak gösterilmiş, bu tutumların komünistlerin bölücü faaliyetleri için gerekli ortamı hazırladığı ileri sürülmüştür.¹³⁹⁴ Bu doğrultuda *İslâmî Hareket*'te komünizm meselesinin düzenin bir sonucu olarak ele alındığını ve bu oluşumların zararlı faaliyetlerinin sorumlusu olarak

¹³⁸⁹ “Solun Plânları Başarılı Olurken”, *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 2.

¹³⁹⁰ “Solun Plânları Başarılı Olurken”, *Tevhid*, 19.

¹³⁹¹ Öztürk, “Hesabımız Allahadır!”, 1.

¹³⁹² “İslâm Düşmanları Ateşle Oynamasınlar”, *İslâmî Hareket*, 1.

¹³⁹³ Recep Hasena, “‘İzm’lere ve Irkçılığa Karşı Sadece İslâm”, *İslâmî Hareket* 6 (1 Temmuz 1978), 1.

¹³⁹⁴ Recep Hasena, “‘İzm’lere ve Irkçılığa Karşı Sadece İslâm”, 8.

düzenin tutulduğunu söylemek mümkündür. Bu minvalde komünizm meselesi, *İslâmî Hareket*'te düzen eleştirisinin bir malzemesi hüviyetine bürünmüştür.

Sonuç olarak bu dönemde komünizmle mücadele söylemi İslamcı dergilerde varlığını büyük oranda devam ettirmiş ancak meselenin ele alınış biçiminde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde İslamcı dergilerde komünizmle ilgili söylemler devlet ve düzen eleştirisinin bir nesnesi haline getirilmiştir. Konu, *Diyanet Gazetesi*'nde ise sebebi asabiye hanel gelmemesi çerçevesinde ele alınmıştır.

5.2.1.4. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyasetin Bir Cephelerini Teşkil Eden Ekonomiye Yönelik Söylemler

Siyasal istikrarın sağlanamadığı 1970'li yıllarda iktisadî alana yönelik problemler de ön planda olmuştur. Bu durum dönemin İslamcı dergileri ve *Diyanet Gazetesi*'nin söylemlerine doğrudan yansımış ve bu yayınlarda devlet ve düzene bakış açısı doğrultusunda mesele ele alınmıştır.

1970'li yıllarda *Diyanet Gazetesi*'nde ekonomiye dair söylemler genel itibarıyla israfın önüne geçerek devlet politikalarına destek verme, çiftçilik ve hayvancılıkta verimin artırılması, sanayileşmenin gerçekleştirilmesi¹³⁹⁵ ve önemine yöneliktir. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*'nde devletin kalkınmasına ve halkın refah düzeyinin artırılmasına katkıda bulunmaya yönelik metinlere öncelikle yer verilmiştir. Bunun dışında iktisadî hayatın düzenlenmesine ilişkin tavsiyelerde bulunulmuş, İslam'ın bu husustaki emir ve buyrukları aktarılmış ve din görevlilerinin ülke kalkınmasındaki rolüne dikkat çekilmiştir. İktisadî hayatın kuralları belli yasalar, yönetmelikler doğrultusunda belirlenmiştir. Bu doğrultuda alıcının ve satıcının haklarının karşılıklı korunduğu, istikrarlı bir iktisadî sistem son derece önem arz etmektedir. *Diyanet Gazetesi*'nde de bu hususta ticaretin helal dairesi içerisinde gerçekleştirilmesi ve ticarî faaliyetlerin yalnızca şahsî menfaatler gözetilerek değil milletin faydası da göz önünde bulundurularak yapılması gerektiğine

¹³⁹⁵ Lütfi Doğan, “Sanat, Sanayileşme Değeri ve Dinimizdeki Önemli Yeri”, *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 1, 15; İsmail Hakkı Şen, “İslâm ve Sanat”, *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 5; Zeki Ünal, “Sanayi Haftası Dolayısıyla”, *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 9; Muzaffer Kocadereli, “Sanayi, Kalkınma ve Eğitim”, *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 11; M. Talât Karaçizmeli, “Dinimizde Sanat'ın Yeri ve Önemi”, *Diyanet Gazetesi* 105 (15 Kasım 1974), 5; Lütfi Doğan, “Sanayi Haftası”, *Diyanet Gazetesi* 105 (15 Kasım 1974), 1, 15; İbrahim Özdemir, “Seminerden İzlenimler”, *Diyanet Gazetesi* 120 (1 Temmuz 1975), 15; Osman Keskiöğlü, “Ziraat ve Sanayinin Önemi”, *Diyanet Gazetesi* 144 (1 Temmuz 1976), 10.

dikkat çekilmiştir.¹³⁹⁶ Böylelikle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından iktisadî hayatın manevî kuralları belirlenmiş ve dinî cephesi ortaya konulmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hatırlatılan bu manevî kurallardan birisi karaborsacılık yapılmaması gerektiğine dair olmuştur. İktisadî alanda bozulmaların yaşandığı dönemlerde, halkın öncelikli olarak gıda olmak üzere temel ihtiyaç maddelerine ulaşmasında sıkıntılar meydana gelmiştir. Üreticinin ve satıcının bu malzemeleri stoklaması ve böylelikle ürünlerin karaborsaya düşmesinin ardından değerinin üstünde bir fiyatla satılmaları halkı ihtiyaçlarını karşılama hususunda zor bir duruma düşürmüştür.¹³⁹⁷ Bu durum *Diyanet Gazetesi*'nde bir hutbe aracılığıyla gündeme getirilmiş ve İslam'da karaborsacılığın haram kılındığı belirtildikten sonra bu şekilde bir davranışta bulunmak "topluma ihanet" olarak nitelendirilmiştir.¹³⁹⁸ "İhtikâr (Karaborsacılık) topluma karşı bir cinâyettir. İktisadî dengeyi bozan ve toplumu buhrana sürükleyen çok hafif ve çirkin bir harekettir. Bunun ahretteki âkıbeti de elîmdir."¹³⁹⁹ Ortaya konulan bu söylemlerin amacı iktisadî alanda bozulmalara sebebiyet veren uygulamalara halkın tevessül etmesinin önüne geçilmesi, engellenmesidir. Böylelikle devletin iktisadî alanda düzelmelere vesile olacak uygulamalarına *Diyanet Gazetesi* bu husustaki söylemleriyle destek olmakta ve iktisadî alanın manevî cephesini teşekkül ettirmektedir. Ayrıca faiz meselesi de *Diyanet Gazetesi*'nde hususî olarak ele alınan ve

¹³⁹⁶ "Ticarette Mühim Olan Helâl ile Haramın Sınırlarını İyi Bilmektir", *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 15. "Helâl, haram düşünmeden rast gele mal derlemenin, başkalarının servetine göz dikmenin, İslâm Dînin'de yeri yoktur. Müslüman kazandığı servetini, nereden ve ne sûretle elde ettiğine dikkat etmek zorundadır. Çünkü elde edilen mal, miktar bakımından az da olsa mü'min helâl olan malının hesabını Cenab-ı Hak'ka vereceğini bilmesi lâzımdır." Lütfi Doğan, "Helâl ve Haram", *Diyanet* 11 (15 Ocak 1971), 14. Ticaretin manevî cephesini ortaya koyan metinler için bk. Sami Uslu, "Müslümanlıkta Ticaret Ahlâkı", *Diyanet* 33 (25 Aralık 1971), 5; Zeki Ünal, "Ticaret Ahlâkımız", *Diyanet* 67 (15 Mayıs 1973), 7; Kemal Sandıkçı, "Ticaret Ahlâkı", *Diyanet Gazetesi* 153 (15 Kasım 1976), 5; Mehmet Talo, "İslam'da Alış-veriş", *Diyanet Gazetesi* 212 (1 Mayıs 1972), sy..

¹³⁹⁷ Bu hususta bk. Cengiz Kallek, "İhtikâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/560-565.

¹³⁹⁸ M. Faik Ekmen, "Müslümanlıkta Karaborsacılık Yasaktır", *Diyanet* 35 (15 Ocak 1972), 5. Kıbrıs Barış Harekâtı döneminde kaleme alınan "Vatan İçin" başlıklı yazıda da öncelikli olarak "Kıbrıs harekâtı dolayısıyla çok önemli günler yaşadığımız şu günlerde vatan ve milletini seven her Müslüman Türkün verilen emirlere aynen uyacağı muhakkaktır." denilerek konuya giriş yapılmış ardından malların stoklanmasının İslam'a uygun olmadığı belirtilmiş ve bu doğrultuda "Piyasanın düzenini bozmak suretiyle pahalıya mal satıp yoksulun rızıkına mani olan kişiye, değil Müslüman, insan demek bile caiz değildir." ifadeleri ile bu şekilde bir tutum sergileyenlere yönelik tepki ortaya konulmuştur. Ahmet Uzunoğlu, "Vatan İçin", *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 7.

¹³⁹⁹ Ekmen, "Müslümanlıkta Karaborsacılık Yasaktır", 5. "...ihtikâr zulümdür, haksızlıktır. Muhtaç kimseler, yoksullar ihtiyaç içinde kıvranırcan yiyecek, giyecek maddelerini saklamak, insanların felâketi ile merhametsizce alay etmek olur." Osman Keskiöğlü, "İhtikâr", *Diyanet Gazetesi* 99 (15 Ağustos 1974), 3. Bu hususta ayrıca bk. Mücteba Uğur, "Karaborsacının Ruh Hâli", *Diyanet Gazetesi* 164 (1 Mayıs 1977), 3-5; Yusuf Altaş, "İhtikâr Haramdır", *Diyanet Gazetesi* 233 (15 Mart 1980), 2.

bu anlamda ekonomi alanının manevî yönüne yönelik sınırlamaların bir diğeri teşkil etmektedir.¹⁴⁰⁰

Ülke kalkınmasında önemli bir yere sahip olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerine yönelik yazılar *Diyanet Gazetesi*'nde sıklıkla yayınlanmıştır. Ekonomiyi doğrudan etkileme istidadına sahip hayvancılık ve çiftçilik meslekleriyle iştilal edenlere yönelik yazılar alanın içerisinde kimselerce kaleme alınmış ve bu doğrultuda verim ve kazancın artırılması hususunda yol gösterici olmaya çaba sarf edilmiştir.¹⁴⁰¹ Üretimde bir standardın sağlanması, ticaret hacminin artırılması meselesi, *Diyanet Gazetesi*'nde "Eğer tarımda bir dış piyasa arıyorsak, mutlaka ciddi bir standardizasyona gitmek mecburiyetindeyiz. Avrupa elma standardını tutturamadığımız için hâlâ Avrupa'ya elma satamamaktayız." şeklindeki ifadelerle ortaya konulmuştur.¹⁴⁰² Bu doğrultuda iktisadî alanda yaşanan olumsuzlukların giderilmesi hususunda *Diyanet Gazetesi*'nin üreticiyi teşvik edici ve bilgilendirici bir tutum içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. *Diyanet Gazetesi*'nde yalnızca üretimin artırılmasına yönelik bilgi ve öneriler değil aynı zamanda yatırımın hangi alanda gerçekleştirilmesi gerektiğine dair de tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda yatırımların milli değerlere ve vatandaşların ihtiyaçlarına yönelik olması gerektiğinin altı çizilmiş ve içki sanayinin aksine gıda sanayine yönelmenin gerekliliğine ve böylelikle millî iktisadi hedeflere ulaşılacağına işaret edilmiştir.¹⁴⁰³ Dolayısıyla *Diyanet Gazetesi* hem yatırımcılara hem de yatırım yapılacak alanlarda çalışanlara tavsiyeler sunarak, ülke ekonomisini güçlendirmeye gayret göstermiştir. Bu durum dinin devleti tahkim etme rolüyle doğrudan örtüşen bir mahiyete

¹⁴⁰⁰ Bu hususta bk. Hamid Gurâbî, "Faiz ve Karz-ı Hasen", çev. Muzaffer Çobanbeyli, *Diyanet* 13 (15 Şubat 1971), 11.

¹⁴⁰¹ *Diyanet Gazetesi*'nde tarım ve hayvancılığa dair yazılarda ülke kalkınmasına katkıda bulunmaya gayret gösterilirken, yazıların bazılarında yer alan ayet ve hadislerle meselenin dinî veçhesi de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen husustaki yazıların bazıları için bk. Orhan Arslan, "Topraklarımızın Beslenmesi I", *Diyanet* 8 (30 Kasım 1970), 11; İbrahim Gökpinar, "Bağlarda Toprak İşlemesi", *Diyanet* 19 (15 Mayıs 1971), 10; Necmi Göktürk, "Köy Şartlarında Buzağı Beslenmesi", *Diyanet* 20 (30 Mayıs 1971), 11; Orhan Arslan, "Tohumluk Üzerine", *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 10; Celâl Er, "Tarımda Toprak İşleme ve Tav", *Diyanet* 24 (30 Temmuz 1971), 10-11; T. Utku, "Köy Konserveliği", *Diyanet* 26 (30 Ağustos 1971), 10-11; Celâl Er, "Belli Başlı Zararlılar ve Mücadelesi", *Diyanet* 27 (15 Eylül 1971), 10-11; Mustafa Hacıömeroğlu, "Buzağı ve Dana Besleyenler İçin Teknik Tavsiyeler", *Diyanet* 37 (15 Şubat 1972), 11; Niyazi Aydın, "Ekmek Davamız Tarım Gücüne Bağlı", *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972), 11; Çetin Çekel, "Çiftliklerde Balıkçılık", *Diyanet* 58 (1 Ocak 1973), 16; Kemal Aköz, "Gebe Koyunların Bakımı", *Diyanet* 62 (1 Mart 1973), 11, 15; Ahmet Baykurt, "Ürünlerin Bozulmasına Sebep Olan Hususlar", *Diyanet Gazetesi* 85 (1 Şubat 1974), 15; H. Enver Yener, "Ziraî Mücadele", *Diyanet Gazetesi* 92 (15 Mayıs 1974), 5; Talât Karaçizmeli, "Dinimizin Ziraata Verdiği Önem", *Diyanet Gazetesi* 161 (15 Mart 1977), 4.

¹⁴⁰² Turan Utku, "Standart Nedir?", *Diyanet* 14 (28 Şubat 1971), 11.

¹⁴⁰³ Abdülkadir Kaya, "Meyve Suları", *Diyanet* 11 (15 Ocak 1971), 11.

sahiptir. Ülke ekonomisine faydada bulunulması hususunda *Diyanet Gazetesi*'nde dile getirilen bir diğer alan turizm olmuştur. Seyahat etmenin faydalarına yer verildiği yazıda aynı zamanda seyahatlerin iktisadî ve ticarî yönlerine dikkat çekilmiş ve bu doğrultuda ülkemizin gezilip görülmesi tavsiye edilmiştir.¹⁴⁰⁴

Diyanet Gazetesi'nde israf, hem bireysel hem de toplumsal olarak iktisadî bunalımlara sebebiyet veren bir unsur mahiyetinde değerlendirilmiştir.¹⁴⁰⁵ Bu doğrultuda israf hususunda temkinli davranan bireylerin hem ailelerini hem milletlerini maddi açıdan aciz duruma düşmekten kurtaracağına işaret edilmiştir.¹⁴⁰⁶ Bu minvalde israf etmeyenlerin öncelikle ailelerine ardından içinde buldukları topluma ve ülkelerine yarar sağlayacakları ve aksi durumda "İsraf ve sefahat yüzünden nice ailelerin perişan olduğu devletlerin bile temelinden sarsılıp yıkıldığı..." belirtilmiştir.¹⁴⁰⁷ Bu anlamda iktisadî sorunların bertaraf edilmesine yönelik dinî bir yasak, toplumsal mahiyeti çerçevesinde çözüm yolu olarak ortaya konulmuş ve israftan kaçınılması tavsiye edilmiştir.¹⁴⁰⁸ Böylelikle toplumun tüm üyeleri ülke kalkınmasının bir parçası haline getirilmeye çalışılmıştır.¹⁴⁰⁹ İktisadî sorunların bir parçasını oluşturan ekmek israfı meselesine *Diyanet Gazetesi*'nde ayrı bir yer açılmış ve "Yiyiniz, İçiniz İsraf etmeyiniz" mealindeki ayete yer verilerek ve Milli Prodüktivite Merkezinin ekmek israfına yönelik yapmış

¹⁴⁰⁴ Lütfi Doğan, "Seyahat", *Diyanet* 66 (1 Mayıs 1973), 1, 15.

¹⁴⁰⁵ "İsraf, dînimizin haram kıldığı düzensiz yaşama, harcama ve sarfetme alışkanlığıdır. Daha doğrusu bu bir hastalıktır ki; etkisi altına aldığı insanı ve toplumu zor durumlara sokar." Mehmet Akşit, "İsraf Haramdır", *Diyanet* 17 (15 Nisan 1971), 5. Mehmet Tatlıoğlu tarafından kaleme alınan şiirde yer alan "Hem yoksulu gözet hem Devletini /Bu uğurda sarfet gel gayretini /Kalkınmamız için ver servetini /Saralım milletin yaralarını." şeklindeki dizeler, ülke kalkınmasında devletin yanında toplumun da sorumluluğu bulunduğu fikrini açıkça göstermektedir. Mehmet Tatlıoğlu, "Zenginlere Sesleniş", *Diyanet* 56 (1 Aralık 1972), 4.

¹⁴⁰⁶ Lütfi Doğan, "İsraftan Sakınmak", *Diyanet* 18 (30 Nisan 1971), 14.

¹⁴⁰⁷ Doğan, "İsraftan Sakınmak", 14.

¹⁴⁰⁸ "Tutumlu olmak kalkınmamızın temelidir. ...Ferden veya toplu olarak her yönden mânen ve maddeten kalkınmak, medeniyet yarışında Millet olarak öne geçmek zaruretinde olduğumuz şu günlerde, bu konuya her zamankinden daha fazla önemle eğilmemiz, meseleyi iyice benimsememiz, gereklerine göre yaşamamız zorundayız." Lütfi Doğan, "Tutumlu Olmak Dinimizin Esaslarından Biridir", *Diyanet* 56 (1 Aralık 1972), 1. "Bir müslüman nasıl yerken, içerken, giyinirken, herhangi bir şeyi kullanırken keyfine, hevesine göre değil; ihtiyacına, gereğine göre davranmakla yükümlü ise, kömürünü benzini, petrolünü, elektriğini de öyle kullanmakla görevlidir." Lütfi Doğan, "İsraf", *Diyanet Gazetesi* 84 (15 Ocak 1974), 15. Ayrıca bk. *Diyanet*, "İsraf ve Cimrilik", *Diyanet Gazetesi* 184 (1 Mart 1978), 5; Sultandağı İlçe Müftülüğü, "İsraf ve Cimrilik", *Diyanet Gazetesi* 209 (15 Mart 1979); Ahmet Tülek, "İsraf", *Diyanet Gazetesi* 222 (1 Ekim 1979), 8-9, 11.

¹⁴⁰⁹ "Toplumca kalkınmamıza etkili olmamız, katkıda bulunmamız, en önemli görevlerimizden biridir. Her Müslüman bu görevi severek, gönül hoşluğu ile yerine getirmeye çalışmalıdır." Mehmet Serdaroğlu, "İsraftan Kaçınma", *Diyanet Gazetesi* 88 (15 Mart 1974), 5.

olduğu araştırmaya ve bu israfın önlenmesi için alınması gereken önlemlere değinilmiştir.¹⁴¹⁰

Diyanet Gazetesi'nde lüks tüketim israfın bir türü olarak ele alınmış ve itidalli bir yaşantıyı tercih etmek yerine elindeki imkanları temkinli harcamayarak lüks bir yaşam süren bireylerin memleketin ekonomisine büyük zarar verdiklerine işaret edilmiştir.¹⁴¹¹ “...israfın her çeşidi kötüdür, hastalıktır ve yıkıcıdır. Yolların en iyisi, doğrusu ve selâmete götüreni İslâm'ın gösterdiği itidal ve orta yoldur. ...Bu yol yurdumuzu kalkınmaya mutluga götürecektir yoldur.”¹⁴¹² şeklinde beyan edildiği üzere *Diyanet Gazetesi* tarafından israfın önlenmesi iktisadî bir önlem olarak ortaya konulmuştur. Ayrıca ülke kalkınmasının desteklenmesi adına yerli üretim olan ürünlerin tercih edilmesine teşvik edilmiş ve bunun kendine yeterliliğin bir göstergesi olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁴¹³ Bu açıdan bakıldığında *Diyanet Gazetesi*, devletin iktisadî sorunların çözüme kavuşturulmasına yönelik politikalarının dışında bu hususta topluma düşen vazifeleri ve devletin yanında halkın da iktisadî sorunların bertaraf edilmesinde etkili bir aktör olduğu söylemini ön plana çıkarmıştır. Böylelikle dinî bir mesele olan israftan kaçınmak, siyasal mahiyeti olan iktisadî bir sorunun çözüm yolu şeklinde gösterilerek devletin devamlılığını sağlayacak bir husus olarak nitelendirilmiştir.

Ülke kalkınmasının manevi cephesinde liderlik yapma vazifesinin din görevlilerine ait olduğuna yönelik bir beklentinin olduğuna işaret edilen *Diyanet Gazetesi*'nde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personelleri olan din görevlileri kalkınmayı tetikleyecek manevî cephenin komutanları olarak tasvir edilmiştir:

¹⁴¹⁰ “Üç Büyük Şehirde Kırk Beş Bin Kilo Ekmek Hergün Çöplüğe Atılıyor”, *Diyanet* 16 (30 Mart 1971), 15. Ekmek israfı hususunda ayrıca bk. Osman Cilâcı, “Ekmek İsrافی”, *Diyanet Gazetesi* 109 (15 Ocak 1975), 5; Süleyman Hayri Bolay, “Nan-ı Azîz (Kutsî Nîmet)”, *Diyanet Gazetesi* 192 (1 Temmuz 1978), 8.

¹⁴¹¹ Zeki Ünal, “İsraf ve Lüks”, *Diyanet* 37 (15 Şubat 1972), 9.

¹⁴¹² Ünal, “İsraf ve Lüks”, 15. Bahsi geçen konuda ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, “Orta Yol”, *Diyanet* 33 (25 Aralık 1971), 2; Mehmet Akşit, “Üç Hadis Üç Konu”, *Diyanet* 46 (1 Temmuz 1972), 7; Kemal Güran, “Lüks ve İsrافی”, *Diyanet* 65 (15 Nisan 1973), 10; Kemal Güran, “Millî İktisat ve İsrافی”, *Diyanet* 68-69 (1 Haziran 1973), 7.

¹⁴¹³ “İsraftan, lüksten, uzaklaşıp, daima kendi mallarımızı kullanmalıyız. Her nedense yabancı eşyaya karşı fazlaca ilgi vardır. ...Kendi eşyamız, yerli malımız varken, neden yabancı eşyayı kullanalım. Bizim imâlatçımızı, işçimizi, kısaca bizim kazancımızı istiyorsak yerli mallarımızla yetinmeliyiz. ...Kendi malımızı kullanırsak yabancıya muhtaç olmayacağız. Kolaylıkla, çabuklukla kalkınacağız, çok kazançlı olacağız. ...her birimiz hayatımızın kalkınmamızın bu lâzimesine ve dinimizin bu temel ahlakine bağlanmalıyız. İçten, isteyerek, her alanda tutumlu olmayı savruk davranmamaya ölçülü olmaya ve kendi eşyamızı, yerli malımızı kullanmaya çalışalım ve tutumlu olmakta örnek olalım da Cenabı Hak bizi sevsin, hepimizi ve milletimizi Yüce Hıfzında kılınsın.” Doğan, “Tutumlu Olmak Dinimizin Esaslarından Biridir”, 15.

“Yurt kalkınmasının bir manevî öndere ihtiyacı vardır. Bu tarihi rolü, din görevlisi oynayacak ve başaracaktır. Onun manevî önderliğinden hız almayan bir kalkınma gerçekleşemez. ...Teknik tarıma geçilmesi, tarım reformunun gerçekleştirilmesi, ormanların korunması, ormancılığın geliştirilerek bozkır Anadolu'nun yeşillenmesi, onun bunun gibi bu millî dâvalara gönül vermesini bekliyor. Meyveciliğin yurt sathına yayılması, fabrika, çeşme, yol ve benzeri tesislerle Anadolu'nun imarında din görevlisinin önemli katkısı olacağına inanılıyor. ...Toplumumuza manevî bir enerjinin üfürülmesi gerekiyor. Bu millet, onu üfürmeye namzet olanlardan hizmet bekliyor. ...Anadolu toprağı sulanmak istiyor. Asırların çilesini çekmiş necip Türk milleti, çilesine son verecek idealistleri arıyor. Bu millet kendine adanmış gönüller istiyor. İster dinî, ister millî sahada olsun, yükselecek âbidelerin temelini manevî harç koyacak ehli hizmeti alkışlamaya hazırlanıyor. Din görevlileri bu tarihi oluşumun kahramanları olmak istemezler mi?”.¹⁴¹⁴

Din görevlilerinin ülke kalkınmasındaki rolüne işaret edilen *Diyanet Gazetesi*'nde iktisadî geri kalmışlığın çözüm yolu olarak sunulan bir diğer husus olan kooperatifçiliğin geliştirilmesi¹⁴¹⁵ konusunda din görevlilerinin önemli rol oynayabileceğine şu şekilde yer verilmiştir:

“İktisaden geri kalmış memleketlerde bilhassa kalkınmaya muhtaç halkın ve köylünün dine bağlılığı çok kuvvetli olup, dolayısıyla din adamlarına karşı sevgi ve hürmeti çok fazladır. Kooperatif hareket, birlik ve beraberlik ister. ...Birlikte hareketin temini, kooperatif hareketle mümkün olur. Bunun sağlanması için halkın inandırılması ve liderlerin peşinde sürüklenmesi lâzımdır. Bunu da yapacak olan din adamlarıdır.”.¹⁴¹⁶

Özetle *Diyanet Gazetesi*'nin bu döneminde ülke kalkınmasının bir parçası olması gerektiği düşünülen topluma yönelik söylemler ön plana çıkartılmış, böylelikle devletin yürütmüş olduğu politikalara destek vermeye gayret gösterilmiştir.

Dönemin İslamcı dergilerinden *Fedai*'nin ekonomi hususunda dile getirdiği söylemler hükümete yönelik eleştirilerinin bir devamı niteliği taşımaktadır. Bu doğrultuda yönetime gelenlerin ülke kalkınmasına katkıda bulunmadığı gibi kalkınmayı durma noktasına getirdiği belirtilmiş ve Türk parasının giderek değerini kaybettiğinin altı çizilmiştir: “Sağlam bir ekonomi getireceğiz diyenler kalkınma hızını sıfıra indirdiler. Para değeri

¹⁴¹⁴ Kemal Güran, “Din Görevlisine Sesleniş”, *Diyanet* 51 (15 Eylül 1972), 6. Benzer vurgular için bk. Lütfi Doğan, “Muhterem Din Görevlilerine Hitab!”, *Diyanet Gazetesi* 130 (1 Aralık 1975), 1, 15. Din görevlilerinin tabi tutulduğu eğitimlerde ülke kalkınmasındaki rollerini pekiştirecek alanlara yer verilmiştir. Bu hususta bk. “Urfa Semineri Başarı ile Sona Erdi”, *Diyanet* 25 (15 Ağustos 1971), 1, 15; “Burhaniye Müftülüğü Eğitim Merkezi İle İşbirliği Yapıyor”, *Diyanet* 28 (30 Eylül 1971), 16.

¹⁴¹⁵ *Diyanet Gazetesi*'nde kooperatifçilik temalı yazılar için bk. Yavuz Baylan, “Kooperatifçilik”, *Diyanet Gazetesi* 81 (1 Aralık 1973), 11; “Yüksek Kooperatifçilik Semineri ve Kooperatifleşmenin Önemi”, *Diyanet Gazetesi* 117 (15 Mayıs 1975), 11; Ahmet Baykurt, “Kooperatifçilik ve Eğitim”, *Diyanet Gazetesi* 168 (1 Temmuz 1977), 10; Nâdir Serin, “İslâm Dini ve Ticâret”, *Diyanet Gazetesi* 157 (15 Ocak 1977), 14.

¹⁴¹⁶ Mustafa Hacıömeroğlu, “Kooperatifçiliğin Gelişmesinde Din Adamlarının Rolü”, *Diyanet* 23 (15 Temmuz 1971), 10.

sıfırın altına düşürüldü. Enflasyon bir yılda yüzde yüze ulaştı. Tarım ürünlerimizden sonra, şimdi de altınlarımız rehnedilmektedir.”¹⁴¹⁷ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Fedai*'de ekonomiye dair söylemler, hükümet eleştirisi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda *Fedai*'de ticari sahada milli çıkarların ön planda tutulmaması eleştirilmiştir.¹⁴¹⁸

İktisadî alanın düzenlenmesine ilişkin en önemli uygulamalardan birisini teşkil eden vergiler, *Tohum*'da dinî mahiyeti çerçevesinde ele alınmış ve bu doğrultuda inanç açısından zayıf olmamak bu hassasiyeti anlayabilme noktasında bir şart olarak ortaya konulmuştur.¹⁴¹⁹ Ayrıca meselenin devletin yanında yer almak olarak nitelendirilmesi de *Tohum*'un diğer dergilerden ayrılan yönünü kendiliğinden göstermektedir.¹⁴²⁰ Bununla birlikte ilerleme sağlanamaması hali, israfla ilişkili olarak ele alınmış ve devlet dairelerinde ve toplumda yapılan israflardan dolayı geri kalındığına işaret edilmiştir.¹⁴²¹ Ancak ülkenin içerisinde bulunduğu hale yönelik iktisadî problemlerin gösterilmesine karşı çıkılmış ve meselenin ahlakî bozulmalarla ilişkili olduğu dile getirilmiştir.¹⁴²²

Tohum'da ülkenin ekonomisinde görülen problemler ise Türkiye'nin batılılaşma hamlesiyle ilişkili olarak ele alınmış ve bu yola girilmesinin yanlış olduğu belirtilmiştir. Batılılaşma doğrultusunda tatbik edilen uygulamaların iktisadî düzenin toplumsal dokusunu bozduğu ve nihayetinde devşirme bir iktisadî ve toplumsal sistemin ortaya çıktığı belirtilmiştir:

“Büyük mücadelede iktisadi bakımdan geri kalan ve bu şekilde kalması için asırlardır çalışılan İslâm Dünyası maalesef bugün için bir hamleye girmiş değildir. Esas sebep de kendi maddi ve mânevi değerlerini henüz kavrayamamış olmalarıdır. ...Türkiye, batılılaşma dejenerasyonuna önceden başladığı halde hâlâ iddia edilen seviyeye ulaşamamıştır. Çünkü tutulan bu yol temelden yanlıştı. İddiayı doğrulayan yarım asırlık bir tatbikat bütün tahribatıyla gözümüzün önündedir. Milletlini yaşayışını ihata eden yardım duygusu ve dinî vecibeleri ifa inancı yıkılmış, yerine kozmopolit bir iktisadi ve sosyal hayat kaim olmuştur. İthalat ve ihracat Müslüman Türk unsurun elinden çıkmış, ekalliyetlerin eline verilmiştir.”¹⁴²³

¹⁴¹⁷ Coşkuner, “Temelinde 50 milyon şehit yatan bu vatan kaderine terk edilemez”, 2.

¹⁴¹⁸ “Türkiye'nin Kalkınması”, *Fedai* 5/4 (Nisan 1979), 10. Bu hususta verilen öneriler için bk. Mahmut Odabaşlar, “Haysiyetli Bir Politika Nasıl Gerçekleşir?”, *Fedai* 5/6 (Haziran 1979), 7.

¹⁴¹⁹ Emin Işık, “İnanma İhtiyacı”, *Tohum* 85 (Ağustos 1974), 16.

¹⁴²⁰ Işık, “İnanma İhtiyacı”, 16.

¹⁴²¹ Mustafa Polat, “İsraf ve Zararları”, *Tohum* 101 (Mart 1977), 17-19.

¹⁴²² Tohum, “Okullarımızda İslâm Ahlakı Okutulmalıdır”, *Tohum* 107 (Haziran 1978), 4.

¹⁴²³ Sadık Albayrak, “İktisadi Meselelerimiz”, *Tohum* 46 (Ocak 1970), 7-8.

Tohum'da ekonomi alanına dair ön plana çıkartılan bir diğer husus İslam ülkeleri arasında diğer alanlarda olduğu gibi ekonomi sahasında da bir birlikteliğin kurulamaması, bunun ehemmiyetinin farkında olunmamasıdır. Bu meseleyi ele alan Kerim Aytekin, İslam ülkelerinin ihtiyaçlarını karşılarken öncelikli olarak birbirlerine başvurmamalarını tenkit etmektedir:

“Müslüman ülkeler olarak Allahın vermiş olduğu bütün nimetlere sahibiz. Fakat bu nimetlerden en az ölçüde yararlanan da yine biziz. Anadolumuzda Allahın nimeti berrak, temiz sularımız, gürül, gürül boşa akarken Müslüman Arap kardeşlerimiz suyu Fransa'dan alıyor. Hemde verdiği petrolden daha fazla bir fiyatla... Anadolumuzda yetişen meyvenin eşine rastlanmazken, en güzel bakliyat cinsi ve tahıl bizde iken yine bu kardeşlerimiz meyveyi Yunanistandan, makarnayı İtalyadan, buğday ve undan mamul maddeleri Fransadan satın alıyor. Sanayi mamulleri meselesinde de durum aynıdır. Buzdolabı, çamaşır makinesi bizde daha ucuzda olsa, bunları yapamıyan kardeşlerimiz bizden değil başkalarından almaktadırlar. Hatta İslâm ülkelerinin, bilhassa iktisadî alanda bir yakınlaşmaya girmeleri halinde, gayri İslâmi unsurlar bütün güçleriyle çullanıp bu yaklaşıma engel oluyorlar. Bizim, hâlâ uyandıığımız yok....”¹⁴²⁴

Gölge'de ise iktisadî meseleler, düzen eleştirisinin bir aracı olarak kullanılmış ve bu doğrultuda düzene karşı yürütülen kavganın bir cephesi hüviyetinde olmuştur. Var olan düzenin benimsenmemesi durumu bu düzenden muzdarip olan düşük gelirli sınıfın çektiği sıkıntılara duyulan üzüntülerin dile getirildiği ifadelerde kendisini göstermiştir: “Bu düzen bizim değildir. Düzenin bizim olmaması, bizi insanımızdan uzaklaştırmaz, aksine, çok daha onun içerisine girmemize ve onun dertleriyle yanıp kavrulup erimemize yol açar. Bunun için, düzenin hükmettiği vatandaşlar ile, bizden olmayan bu düzenin bizler gibi birer düzende haline çevirip perişan ettiği insanlar bizim insanlarımızdır.”¹⁴²⁵ Burada toplumun ekonomik sıkıntı içerisinde bulunan bireyleri “düzende” olarak adlandırılmış ve içinde bulunulan halin müsebbibi olarak düzen gösterilmiştir.

Bu anlamda iktisadî sistemin önemli bir kesimini oluşturan işçilerin ücretlerinin düşüklüğüne ilişkin *Gölge*'de yapılan eleştiriler yalnızca bu mesele ile ilişkili olarak ele alınmamış, bu eleştirel söylem, topyekûn bir iktisadî düzen eleştirisine dönüşmüş, sorunun çözümünde ise kendileriyle birlikte doğrudan sorunun muhatabı olan işçi kesimin rol oynayabileceğine işaret edilmiştir.

¹⁴²⁴ Kerim Aytekin, “İslâm Aleminde Kamu Oyu Meselesi;”, *Tohum* 114-115 (Şubat 1979), 6.

¹⁴²⁵ Toros Koran, “Bu Benim İşçim”, *Gölge* 2 (Aralık 1975), 23.

“Çıplak gezme kaydiyle ayda iki bin liraya ihtiyacı bulunan bir işçinin bu meblağdan daha az bulunan vasati ücretinden bir de vergi tarhedilmesi, kölelik düzeninin en bariz bir örneğidir. ...İktisadî kölelik rejiminin ilga edilmesi için tek ve en tesirli güç kaynağının işçilerin olabileceğine inanmaktayız. ...Biz, işçilerimiz üzerindeki yoğunluğu gün be gün arttırıcı bu karamsarlık bulutlarının dağıtılmasını kendimize baş vazife edindik. ...İşçi haklarının Çağlar Üstü Mutlak fikrin adil ölçüleri çerçevesinden alınmasında karşımıza kim çıkarsa çıksın en küçük bir tereddüt göstermeksizin kendileriyle demokratik yollarla alenen savaşaacağız. İşçi kardeşlerimizden bu hususta bizlere yardımcı olmalarını istemekteyiz. ...Kademeli ve sürekli olarak tatbik edeceğimiz ikna edici telkin ziyaretlerimizle işçi çalıştıranların hakka avdetini sağlayacağız.”¹⁴²⁶

Burada rejimin değiştirilmesi için en etkili kuvvetin işçiler olacağına dair söylem *Gölge*'de ortaya konan zihniyetin temelde sol siyaset düşüncesinden etkilendiğini açıkça gösterir niteliktedir. İşçilik ve işçilere dair söylemler her ne kadar Akıncı fikriyatın kendi kavramsal yapısı içerisinde açıklansa da modern toplumsal yapılarda işçi sınıfını bir sistem değişikliği için işlevselleştirme çabasının sosyalist fikriyattan teşekkül ettirildiği açıktır. İşçi haklarının temini için çaba sarf edileceğinin ortaya konulduğu *Gölge*'de iktisadî alana dair doğal kaynak ve madenlerin işletilmesi ile teknoloji alanında dışa bağımlı olunması durumu eleştirilmiştir.

“...bizim için yapılması gerekli olan işler, bir mirasyedi zihniyetiyle elimizdeki ve avucumuzdakilerini hoyratça tüketmek değil, bilâkis, kaynaklarımızı katı bir vicdan disiplini altına alarak muhafaza etmek ve davet edeceğimiz sermaye ve teknolojinin yardımcılarıyla onları şanımıza, ihtiyacımıza ve vicdan disiplinimize uygun biçimde değerlendirmek olmalıdır. Türkiye'ye gelen yabancı sermaye teknoloji getirmemekte, aksine bizi teknolojiye daha fazla muhtaç durumlara düşürmektedir. ...Senelerden beri yabancı sermaye ile içli dışlı münasebetler içerisinde Boraks üreten Türkiye, toprak altından çıkardığı Bor tuzlarını hâla, hammadde şeklinde dışarıya kaptırmaktadır. Türk halkı da, Türkiye'nin bor tuzları ile Amerikalılar tarafından fezaaya uçurulan uzay uçaklarının hikâyelerini televizyonlarda seyrederek avunmaktadır. Daha doğrusu AVUTULMAKTADIR.”¹⁴²⁷

Sanayi alanında kalkınmanın gerçekleştirilmesi meselesinin üzerinde hususiyetle durulduğu *Gölge*'de demir-çelik sanayinin desteklenmesi ve bu hususta ilerleme kaydedilmesi maddî sorunların bertaraf edilmesinde tek çözüm yolu olarak sunulmuş ve bu doğrultuda demir-çelik sanayine yönelik hamlelerin geç atılmış olması

¹⁴²⁶ Koran, “Bu Benim İşçim”, 24.

¹⁴²⁷ Nezlad Muhammed, “Boraks Etibank ve Montaj.”, *Gölge* 2 (Aralık 1975), 29. Sahip olunan kaynakların doğru bir şekilde değerlendirilmediğine ilişkin eleştiri, özellikle 12 Mart muhtırasının ardından kurulan Erim hükümetleri ve Talu hükümetine yöneltilmiştir: “Türkiyenin dertleriyle uğraşıp onlara bir çözüm getirmekle vazifeli olan iktidarlar, bilhassa 12 Mart sonrası Erim’li Talu’lu kaygısız ve sorumsuz hükümetler yabancı şirketlere olağanüstü imtiyazlar tanımışlardır. O kadar zengin ve kuvvetli Amerikalılar televizyon sahalarını yabancı Arap sermayesine kapatırlarken, bizimkiler, Amerikalılara füze yakıtı olarak kullanabilecekleri en değerli stratejik madenlerimizi, hem de dünya cari fiatlarının da altında bir fiatla satıvermişlerdir.” Nezlad Muhammed, “Boraks Etibank ve Montaj”, 28.

eleştirilmiştir.¹⁴²⁸ Böylelikle iktisadî alana yönelik getirilen tenkitlerde devletin başarılı bir profil sergilemediğine işaret edilmiştir.

Akıncı Güç'te iktisadî alana yönelik söylemlerde devletin ekonomiye müdahalede bulunmasının yarar değil zarar getirdiği dile getirilmiş ve bu müdahalenin bir rant kapısına dönüştüğü, rant mücadelelerinin de aynı zamanda iktidar mücadelelerinin temelinde yer aldığı belirtilerek siyaset ve ekonomi arasında bir bağlantı kurulmuştur. Bu anlamda *Akıncı Güç*'te devletin dışarıda kaldığı bir iktisadî hayatın tercih edildiğini söylemek mümkündür.

“Devletin ekonomiye her müdahalesi ya yeni bir rant türünün kapısını açmakta, veya, var olanların teşmil sahasını genişletmektedir. Faiz'in klasik anlamdaki ve Keynesgil görüşteki zararları, devlet eliyle fert zengin edici rant politikasının yanında solda sıfır kalmaktadır. İthal kalemlerinin kotalar yoluyla belli kişilere tahsisi neticesinde hasıl olan iktisadi rant ile, enflasyonist para kredi politikasından oluşan faiz rantlarını kapışma mücadeleleri, ülkemizde iktidar mücadelesinin özünü teşkil etmektedir.”¹⁴²⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Akıncı Güç*'te devletin müdahil olduğu bir iktisadî alana şüpheyle yaklaşılmakta ve hatta bu tip bir müdahale istenmeyen bir durum olarak dile getirilmektedir.

İktisadî hayata yönelik eleştirilerden bir diğerini özel mülkiyet meselesi oluşturmaktadır. *Akıncı Güç*'te mevcut düzen içerisinde özel mülkiyet hırsızlık olarak görülmekte ve bu mülkiyete düzenin yapısından dolayı saygı duyulmadığının¹⁴³⁰ altı çizilmektedir. Burada önemli olan husus “anarşizmin babası” olarak nitelendirilen Pierre – Joseph Proudhon'un¹⁴³¹ söylemlerine yapılan atıftır. Bu durum *Akıncı Güç*'te eleştirel söylem üretilirken kullanılan kaynakların ve düşünceyi üretenin hangi meşrepten olduğuna bakılmaksızın kullanıldığının bir göstergesi hüviyetindedir.

“Hiç kimsenin varlığından iftiharla bahsedebileceğine inanmadığımız bu düzenin ekonomik özelliği hakkında ise, hiç uzun lafa gerek yok... Bir asır evvelinin Proudhon'u, mülkiyet hakkındaki hükmünü verirken, sanki günümüz düzenini

¹⁴²⁸ M. Halil İbrahimoglu, “Demir Çelik Sanayimiz”, *Gölge* 3 (Ocak 1976), 17-18. Sanayileşmenin önemi hususundaki vurgular için ayrıca bk. Salih Mirzabeyoğlu, “Ağır Sanayinin Gerekliliği ve Problemleri”, *Gölge* 10 (1976), 4-7.

¹⁴²⁹ Özdür, “Havanda Su Dövmek”, 9.

¹⁴³⁰ “...kişilerin özel mülkiyet haklarına bu düzen içerisinde olmak kaydıyla, saygılı değiliz. Var olan düzenin umumi çerçevesi dahilinde faaliyet gösteren hela bekçilerinin sosyal hayattaki yeri ve statüsü hakkında sağlam ve inandırıcı delillerle karşımıza gelinmedikçe de, hiç kimse bizi, özel mülkiyet hakkına karşı saygılı davranmaya zorlamamalıdır.” Atilla Özdür, “Düzenden Memnun Musunuz?..”, *Akıncı Güç* 6 (1 Eylül 1979), 3.

¹⁴³¹ Foti Benlisoy, “Anarşizm: Gönüllü Düzene Övgü”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, der. Birsen Örs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 355.

görüyordu... Düzen, Proudhon'u haklı çıkartacak biçimde mülkiyet oluşturmaktadır. Bu düzende gerçektir ki, mülkiyet hırsızlıktır. ...Devletin bütün masrafını üç kuruş maaşlı memur ve ücretliler deruhte ederken, mülkiyetin meşruyetinden söz etmek mümkün müdür? Hırsızlığın ve zulmün kaynağı oluşu itibarıyla biz bu düzene karşıyız..."¹⁴³²

Bu ifadelerden de anlaşılabilceği üzere başta iktisadî hayata yönelik ortaya konulan eleştiriler daha sonra bir düzen eleştirisine dönüşmüştür. Bu doğrultuda Türkiye'nin mevcut düzeni içerisinde herhangi bir mülkiyetin yapısı ve niteliği fark etmeksizin meşru olmadığı ileri sürülmüş, bu mülkiyetlerin bir emek sarf etmeden haksız kazançtan elde edildiğine işaret edilmiştir. "Türkiye'de, var olan düzenle özdeş kültürle akortlu usul ve esasa göre oluşmuş servet, büyük-küçük, menkul-gayri-menkul tefriki yapılmaksızın mülkiyet bize göre gayri meşrudur. Düzenin meşruyetini tanıdığı mülkiyet bizce hırsızlıktır. Çünkü, Türkiye'de usullerle üzerinde hak iddiasında buldukları serveti, karşılığında hiç birşey vermeksizin gasbedilen hak ve emeklerin yoğunlaştığı yegâne nesnedir..."¹⁴³³ Burada ortaya konulan ifadelerin eleştirel sol ve hatta anarşist düşünceden esinlendiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar mevcut düzen vurgusu yapılmış olsa da mülkiyete yönelik bakış açısının İslamî bir gelenekten geldiğini söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla belli şartlar ileri sürülüyor olsa da ortaya koyulan düşünce geleneğin bir parçası olarak değerlendirilemez. Bu durum beslenen kaynakları da açıkça göstermektedir.

Mevcut düzende mülkiyetlerin hırsızlık olarak nitelendirildiği *Akıncı Güç*'te bu durumun ortadan kaldırılması hususunda düzen değişmeden bir ilerleme kaydedilemeyeceği belirtilmiş ve iktisadî alanın tamamında var olduğu ileri sürülen mülkiyet hırsızlığının camilere de sirayet ettiği belirtilerek mesele farklı bir boyuta taşınmıştır.

"Gün geldi, baba nizamı gitti, yerine demokratik, laik ve cumhuri vatandaşlık rejimi geldi. Yeni çağdaş rejim, belki de aliyül-alâ bir rejim olacaktı, eğer, düzen abdest almaya niyetlenen bir mü'minin karşısına kim tarafından görevlendirildiği bilinmeyen hela bekçilerini çıkartmasaydı.. Şimdi meselenin özüne gelelim: Anayasa'da ibadet serbestisi vardır. Oysa ki serbestlik, umuma mahsus ve Allah'a ait mescitlerin helaları düzen tarafından cehennem kılıklı zebanilere kiraya verildiğinden, ücrete tabi kılınmıştır. İşte bu hal en şedit bir insanlık suçudur. Bu suçun ağırlığıdır ki, ekonomik hayatın bütün sektörlerinde mülkiyete hırsızlık damgasını vurmaktadır. Vatandaşlara, daha insanlığın mebde-i olan def-i hacet hürriyetini verememiş düzen sanılmasın ki, mülkiyetteki hırsızlık unsurunu kaldırabilsin."¹⁴³⁴

¹⁴³² Özdür, "Düzen Adına Düzensizlik", 6.

¹⁴³³ Atilla Özdür, "Gasp Üzerine", *Akıncı Güç* 8 (15 Ekim 1979), 7.

¹⁴³⁴ Özdür, "Düzenden Memnun Musunuz?..", 3.

Mülkiyet sorunu dışında *Akıncı Güç*'te hayat pahalılığı üzerine dile getirilen eleştiriler de yalnızca iktisadî alana yönelik eleştiri olma hüviyetinden çıkmış ve topyekun düzen eleştirisine dönüşmüştür. Ürünlerin değerlerinin çok üzerinde satıldığına dikkat çekilen “Havanda Su Dövmek” serlevhalı yazıda açık bir şekilde yeni bir düzen talebi dile getirilmiş ve bunun arayışında olduğu ifade edilmiştir.

“Bir çift sıradan pabuçun bin liraya, bir kilo kirazın da yüz liraya satıldığı ülkenin ekonomik sisteminin ve onu da ihata eden bütünün en iyisi olmadığı aşikârdır. Var olan sistemin en iyisi olmadığı Devlet Başkanınca da zımmen ifade buyrulduğu veçhile, yeni bir sistem aranılması tartışmasız bir kat'iyetle karşımızda bulunmaktadır. Bir çeki odunun 700 liraya şimdiden pazarlanmasına başlanılan bir ülkede sistemi meydana getiren hukukî, sosyal ve ekonomik unsurların arasında uyum olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Var olan sistemin halkın topyekûn refahı noktasında havanda su dövmekten ileriye gidemediği içindir ki, yeni bir sistem aranılır hale gelmiştir.”¹⁴³⁵

Ekonomik sorunların çözüme kavuşturulması hususunda *Akıncı Güç*'te dile getirilen görüşlerde ise sosyal faktörlerin göz önünde tutulması gerektiğinin altı çizilmiş ve bu doğrultuda iktisadî alana ilişkin politikalar üretilirken sosyal saiklerin dikkate alınmasının bir gereklilik arz ettiğine vurgu yapılmıştır.¹⁴³⁶ Böylelikle iktisadî alana ilişkin sorunlar sosyal alan ile ilişkili bir şekilde değerlendirilmiştir. Ancak iktisadî alanın ıslahına yönelik bu söylem var olan düzenin bir sonuç ortaya çıkarmayacağına yönelik dile getirdikleri görüşler ile birlikte düşünüldüğünde mevcut düzen için bir tavsiye ortaya konulmadığı anlaşılmakta ve mevcut düzenin ıslahının değil tahribinin amaçlandığı görülmektedir.

Şûrâ'da iktisadî alandaki sorunlar, “Türkiye'nin yabancı dostları(!)” tarafından yapılan araştırmaların sonucu üzerinden, “İşsizlikte birinci, borçta 16. olan Türkiye'ye rekor dayanmıyor” şeklinde alaycı bir dille ele alınmıştır.¹⁴³⁷ Bu doğrultuda iktidara gelirken Ecevit hükümetinin ekonominin düzeltilmesine dair verdiği vaatlerin gerçekleşmediği

¹⁴³⁵ Özdür, “Havanda Su Dövmek”, 9.

¹⁴³⁶ “Ülkede bozulan ekonomik hayatı rayına oturtma için daima salt ekonomik tedbirlere başvurulur. Bilfarz, enflasyonun bir sebebi olan talep artışını frenlemek maksadıyla fiyatlara zam yapılırken, ücretler toplumsal anlaşmalarla bastırılmak istenir. Ekonomiye bu tür müdahaleler nazari olarak doğrusa da, sosyal düşünce ve tedbirlerden ayrı mütalâa edildiğinden, uygulamada kendinden isteneni veremez. Ve bugüne kadar da verememiştir. Sosyal hayatın sağlığına olan inancın müsamahasından kaynaklanan gasp kökenli milyonlar ekonomik hayata sürekli olarak enjekte edilirken salt ekonomik tedbirler başarısız kalmaya mahkûmdur. ... Ülke ekonomisindeki kronik hastalığa çare aranırken, sosyal yapının hastalıklı halinin de aynı anda beraber düşünülmesi gerekir.” Atilla Özdür, “Gasp Ekonomisi”, *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 6.

¹⁴³⁷ “İşsizlikte Birinci, Borçta 16. Olan Türkiye'ye Rekor Dayanmıyor”, *Şûrâ* 5 (16 Şubat 1978), 6. *Şûrâ*'da ekonomiye yönelik bakış açısı için bk. Mehmed Kerim, “Ekonomi Dinine Karşı Tedbir”, *Şûrâ* 36 (24 Eylül 1978), 5.

gibi, ekonomiyi daha da kötü bir hale götürdüğü ileri sürülmüştür.¹⁴³⁸ Bu düşünce *Şûrâ*'da iktisadî alana ilişkin yayımlanan haberler vasıtasıyla sürekli tekrarlanmış ve ekonomi sahasında güçsüz ve dışa bağımlı bir devlet profili çizilmiştir. Burada önemli olan husus iktisadî alana dair getirilen eleştirilerin bir çözüme kavuşturulmasının istenmemesidir. Aktaş'ın ortaya koyduğu “Türkiye'nin ekonomik yönden kalkınması için sürekli mücadele veren kardeşlerimiz, büyük bir yanlış içindedirler. Kalkınmış ve dış baskılardan arınmış laik bir Türkiye'de Mü'minler çok daha korkunç zulümlere tabii tutulabilirler. Çünkü, resmi ideoloji, her kurumda kesin hakimiyetini kurabilmek için iç meselelere daha fazla zaman ayırmak durumunda olacaktır.”¹⁴³⁹ şeklindeki ifadeler bu durumu açıkça göstermektedir. Bu anlamda *Şûrâ*'da devletin ekonomisine yönelik bir tavsiye, çözüm önerisi dile getirilmediği gibi sorunların çözüme kavuşturulması için çaba sarf edenler devlete yönelik karşıtlık çerçevesinde engellenmeye çalışılmıştır. Sadece işaret edilen bu ifadeler üzerinden dahi devrin İslamcı dergilerinde ekseriyetle kabul edilen zihniyeti anlamak mümkündür. Bu zihniyet devlet karşıtlığı üzerinden kendisini var etmekte ve bu karşıtlık bir söylem olarak şekillendirmektedir. Ayrıca *Şûrâ*'da “savurganlıkla mücadele” şeklinde iktisadî sorunların bertaraf edilmesine yönelik söylemlerde “israf” kavramının kullanılmaması İslam kültürüne karşıtlığın bir tezahürü olarak nitelendirilmiş ve var olan düzeninin kendi yapısının bireyleri israfa sürüklediği dile getirilmiştir.¹⁴⁴⁰

Tevhid'de ise iktisadî alana yönelik hükümet tarafından yürütülen politikalar yalnızca eleştirilmemiş, bu politikalara itibar edilmemesi, destek verilmemesi için telkinde bulunulmuştur. Bu anlamda devlete yönelik eleştirel söylemin pratikte bir karşılık bulması için de bir çaba içerisine girildiğini söylemek mümkündür.

“...bize düşen görev, bütün sıkıntılara rağmen Almanya'da çalışan ve elinde üç-beş Mark biriktirebilen işçiyi uyarmak olmalı. “Faizsiz kredi” reklamları ve resmi ağızların “Vatan-Millet” edebiyatları kalpleri yumuşatmamalı. Bu hususta hassasiyetle durulmasını istiyorum. ...Koltuk Cephesi İktidarının, ekonomi anlayışı ve milyarlarla ifade edilebilecek israfları için, Mü'min işçimizin emeğinin sömürülmesine göz yumamayız, yummamalıyız. ...İskandinav ülkelerinden ekonomik model alma arzusu ile çırpınan Koltuk Cephesi iktidarının, fakir-fukara müslümanın sofrasına uzanan elini, sürekli gündemde tutmalı ve vurguna varan

¹⁴³⁸ “Devalüasyon”, *Şûrâ* 8 (9 Mart 1978), 5.

¹⁴³⁹ Aktaş, “Resmi İdeoloji ve Ücretli Köleler”, 2.

¹⁴⁴⁰ Mekki Yassıkaya, “Şaşı Düzen”, *Şûrâ* 12 (6 Nisan 1978), 14.

vergi sistemini ortaya koymalıyız. ...Resmi ideolojinin içyüzünü ortaya koymalıyız.”¹⁴⁴¹

Bu ifadeler halkın devlete olan itimadının ortadan kaldırılmasına yönelik olup, bu doğrultuda halk ve devletin karşı karşıya getirilmesini amaçlayan bir muhteviyata sahiptir. Dolayısıyla *Tevhid*'in yönetime dair eleştirel tutumunun devlete karşı bir duruş tetiklemeye yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü hükümet tarafından yürütülen politikaların eleştirilmesi değil, halk nezdinde bu politikalara uygun hareket edilmemesi vurgulanmaktadır. Ayrıca “resmi ideoloji” kavramı kullanılarak sol düşünce geleneğinin devlete yönelik bakış açısından etkilenildiği kendisini göstermektedir.

Devlet ve düzen eleştirisinin bir yayın politikası hüviyetine büründüğü *İslâmî Hareket*'te ekonomiye dair meseleler, Türkiye'nin batılılaşmasıyla ilişkili olarak ele alınmış ve bu doğrultuda kapitalist sisteme entegre olduğu ifade edilen iktisadî sistem eleştirilmiştir. Ayrıca ülke kalkınmasının sacayaklarından birini oluşturan sanayileşme meselesi de Türkiye'nin batılılaşma yönünde bir politika sergilemesiyle ilgili görülmüştür:

“Türkiye'nin 150 yıllık derdi Batılılaşmak ile Sanayileşmek arasındaki tercihi... Batıcı aydın kadrolar Tanzimat denen Vak'a-i Hayriye' (aslında Vak'a-i Şerriyye) nin ardından koskoca ülkeyi Batı kapitalizmine, Emperyalizme teslim etti. Evet, bünye bozulmuştu, gerilemiştik. Batı, keşifler, rönesans, sanayii devrimi ile bir yere gelmişti. ...Türkiye neden sanayileşmedi? Osmanlı medeniyetini zaafa uğratan şeyler nelerdi? İşte aydınımızın ve üniversitelerin uğraşacağı mesele buydu. Heyhat! Batıya tenkidi bir gözle bakmayan kan, öç, sömürü üzerine canavarlaşan Batı kapitalizmine kapıkulu olmakta selâmeti buldular..”¹⁴⁴²

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *İslâmî Hareket*'te ülkenin kapitalist bir iktisadî sisteme sahip olması eleştirilmiştir. *İslâmî Hareket*'te dile getirilen bir diğer husus ülkenin dışarıya bağımlı olduğu söylemidir. Dışarıdan gelecek desteklere bel bağlandığının dile getirildiği *İslâmî Hareket*'te bu durumun ekonomideki problemleri çözümsüz hale getirdiği belirtilmiştir.¹⁴⁴³

¹⁴⁴¹ “Müslüman Kıyâmı Yayılıyor...”, *Tevhid*, 6.

¹⁴⁴² “Türkiye Beynelmillel Kapitalizm (IMF)'in Kontrolüne Girdi Hoş Geldin Düyûn-ı Umûmiye”, *İslami Hareket* 4 (1 Mayıs 1978), 1.

¹⁴⁴³ Yaşar Ömeroğlu, “İdeolojik Ekonomi”, *İslâmî Hareket* 14 (20 Nisan 1979), 2. Şu ifadelerin de benzer bir değerlendirme tarzının ürünü olduğunu söylemek mümkündür: “Ortak Pazar uçurumuna süratle yaklaşıyoruz. Yarın Avrupa Birleşmiş Milletleri'nin bir vilâyeti olmakla övüneceğiz. Amerikan bayrağındaki devletleri gösteren yıldızlar gibi biz de Avrupa Hristiyan birliğinin yeni bir mürted bağımlısı bir yıldız olarak parıldayacağız. ...Biz Paris'in sisli sokaklarını Bursa'ya taşımış bir toplum olarak övüneceğiz, sevineceğiz. Cebimizde Avrupa Birleşmiş Milletleri'nin paraları olacak İstiklâl Savaşımızın marşı değil Avrupa Birliği'nin marşını dinleyeceğiz. Gayriresmi kutladığımız Noeller resmi tatillerimiz olacak.” Mehmed Mengüç, “Batı Çıkmazı ve AET”, *İslâmî Hareket* 15 (20 Mayıs 1979), 2.

5.2.1.5. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dış Politikaya Yönelik Algı ve Söylemler

1970’li yılların dış politikasına dair en önemli olay şüphesiz 20 Temmuz 1974 tarihinde gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı’dır. Bu durum hem *Diyanet Gazetesi* hem de dönemin İslamcı dergilerinin söylemlerine yansımış ve Kıbrıs meselesi farklı boyutlarıyla ele alınmıştır.

Kıbrıs Barış Harekâtı gerçekleştirilmeden önce *Diyanet Gazetesi*’nde Kıbrıs¹⁴⁴⁴ ve ordunun güçlendirilmesine yönelik bu konuyla ilişkili olarak ele alınabilecek yazılara yer verilmiştir. Bu doğrultuda ordunun güçlendirilmesi hususunda gerek söylemsel gerek maddi olarak destek veren Diyanet İşleri Başkanlığı, orduya verdiği desteği, *Diyanet Gazetesi*’nin muhtelif sayılarında dile getirmiştir.¹⁴⁴⁵ “Günümüzde de varlığımızın her türlü değerlerimizin korunması, halkımızın aydınlatılmasına ve ordumuzun güçlenmiş olmasına bağlıdır. Bu hususta yapılacak her türlü yardım ve hizmetin dinî ve millî bir vazife olduğu izaha muhtaç değildir.”¹⁴⁴⁶ şeklinde ifade edildiği üzere bu yardımın millî olduğu kadar dinî bir nitelik taşıdığına işaret edilmiş ve böylelikle yardımda bulunmama hali dinî bir sorumluluğu yerine getirmemek olarak ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından devletin varlığını teminat altına alan ordunun güçlendirilmesi, devletin güçlendirilmesiyle aynileştirilmiş¹⁴⁴⁷ ve orduya yapılacak yardım dinin devleti tahkim etmesi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim devletin tahkimi, ordunun güçlendirilmesi ve milletin muhafazasının önem ve mahiyeti şu ifadelerde dinî bir söylemle açıkça izah edilmiştir:

“...yurdu çiğnetmemek, milleti ezdirmemek, düşmanların saldırısına meydan vermemek, barış içinde mutlu, huzurlu bir yaşayış sürmek için, yurdun her alanda

¹⁴⁴⁴ Bahsi geçen yazılar için bk. Hüseyin Yırtıcı, “Kıbrısımızı Tanyalım”, *Diyanet Gazetesi* 92 (15 Mayıs 1974), 4; “Yavru Vatan Kıbrıs’ta Türk-İslâm Cemiyeti Teşkilatlanıyor”, *Diyanet Gazetesi* 95 (1 Temmuz 1974), 1. Bu dönemde *Diyanet Gazetesi*’nin sayfalarında Arif Nihat Asya’nın *Fetih Marşı*’na yer verilmesi de dikkat çekicidir. Arif Nihat Asya, “Fetih Marşı”, *Diyanet Gazetesi* 93 (1 Haziran 1974), 12.

¹⁴⁴⁵ Bu hususta bk. “Hava Kuvvetleri Güçlendirme ve Türk Donanma Vakıflarına En Büyük Bağışı: Diyanet İşleri Başkanlığı Yaptı”, *Diyanet* 62 (1 Mart 1973), 1; “Donanmamızı Güçlendirelim”, *Diyanet* 51 (15 Eylül 1972), 5; “Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına Yardım Dolayısıyla Başkan Vekilimizin Türk Milletine Yaptığı Çağrı:”, *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 15.

¹⁴⁴⁶ “Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına Yardım Dolayısıyla Başkan Vekilimizin Türk Milletine Yaptığı Çağrı:”, 15; “Donanmamızı Güçlendirelim”, 5; Lütfi Şentürk, “Denizcilik”, *Diyanet* 72 (15 Temmuz 1973), 5.

¹⁴⁴⁷ “Her bakımdan kuvvetli, güçlü millet, her zaman, hür bağımsız, onurlu kalır, esir olmaz. Yenilmez, zâlim çizmeler altında ezilmez. Millî değerlerini, ahlâkını, fertlerinin karakterini, yurdunu, dinini, imanını, mukaddesatını, mabedlerini kolaylıkla korur. Düşmanın saldırısını, fesadını, zulmünü ancak bu esasa ihtimam ile tardeder.” Lütfi Doğan, “Kuvvet”, *Diyanet* 68-69 (1 Haziran 1973), 1.

yükselmesini sağlamak, daima güçlü kuvvetli olmak en geçerli teminattır. ... Onurlu, haysiyetli, hür, faziletli bir yaşayış için kuvvetli olmak, saldırılara, her türlü düşmanlıklara ve taşkınlıklara karşı daima zinde, güçlü bulunmak, hayat zarureti olduğu kadar, yurdumuza, dinimize, ahlâkımıza, manevî değerlerimize bağlılığın ifadesidir. ... Çağımızda milletler nasıl kuvvet hazırlıyorlar, ne ile hakim oluyorsa, en son araçları ne ise, biz de o yola gireceğiz. Kuvvetimizi, gücümüzü zamanın geleneklerine göre yenileyip geliştireceğiz. ... Evet, yurt ancak kuvvetle savunulur ve korunur. ... kuvvet zamana göre değişir. ... Bize düşen, her türlü tehlikeye karşı yurdun bütünlüğünü, milletin birliğini, dinimizi, manevî değerlerimizi koruyarak kuvvet hazırlamaktır. Bu hazırlık yalnız savaş değil, saldırganlara karşı koymak, her türlü fesadı, azgınlık ve taşkınlıkları ezmek, barış içinde mutlu ve huzurlu olmak, korkusuz, güvenli bir hayat sürmek içindir. Düşmana karşı uyanık olmak, çevremizdeki milletler, güçlü, kuvvetli olmak için ne yapıyorlarsa, onlardan daha iyisini yapmak mecburiyetindeyiz. ... Görevimiz sade kuvvet hazırlamak, bunları başka milletlerden para ile almak değil, onları kendi yurdumuzda yapmaya çalışmaktır. ... Durmak yok, büyük görev, zamanı tamamı ile kapsayan bu ilâhi buyruğun gereği, içimizi titretiyor. Güçlü olacağız. Havadaki yarışta da öne geçmeğe çalışacağız. Kendi uçağımızı yapmadan ilâhi ve millî sorumluluktan kurtulamayız. “kendi uçağını kendin yap”, “silâhını kendin yap, gücüne güç kat.” Parolası bize huzur sağlayacak, her alanda kuvvetli olmak, öz yurdumuzda onurlu, haysiyetli, birlik ve beraberlik ve dirlik içinde hür yaşayışımızın teminatı olacaktır.”¹⁴⁴⁸

Türk Hava Kuvvetlerinin 60. yıldönümü dolayısıyla dönemin Diyanet İşleri Başkan Vekili Lütfi Doğan, “... asil kuvvetini milletimizin ve ordumuzun sînesinde mevcut derin ve sağlam inancından alan Hava Kuvvetlerimizin her yönü ile en medenî milletlere örnek seviyeye gelmesi hepimizin mefkûresidir.”¹⁴⁴⁹ şeklindeki ifadeleriyle Türk Hava Kuvvetleri'nin güçlenmesi hususundaki Türk toplumunun ortak isteği olarak nitelendirdikleri ülküyü ortaya koymuştur. Bu istek doğrultusunda “Kendi Uçağını Kendin Yap.”¹⁴⁵⁰ mottosu kullanılarak millî kaynaklardan neşet eden bir askerî kuvvetin

¹⁴⁴⁸ Doğan, “Kuvvet”, 15. Tayyar Altıkulaç da bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: “... Resulullah'ın bu uyarısı karşısında Müslüman olan ve tarihi şerefle dolu bulunan bir millet olarak bize düşen şey, düşmanlarımıza karşı uyanık olmak, gücümüz ölçüsünde günün her çeşit silâhlarıyla ordumuzu teçhiz etmek, kültür emperyalizmine karşı uyumamak, millî ve dinî değerlerimizi... bütün titizliğimizle korumaktır.” Tayyar Altıkulaç, “Düşmana Karşı Güçlü Olmak”, *Diyanet* 68-69 (1 Haziran 1973), 3. Benzer ifadeler için bk. Kemalettin Erdil, “Zafer ve Sonrası”, *Diyanet Gazetesi* 108 (1 Ocak 1975), 5.

¹⁴⁴⁹ “Asil Kuvvetini Sağlam İnancından Alan H. Kuvvetlerinin Üstün Seviyeye Gelmesi Hepimizin Mefkûresidir”, *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 1, 15.

¹⁴⁵⁰ “Kendi Uçağını Kendin Yap.”, *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 1. 23.07.1971 tarihinde tüm camilerde irad edileceği belirtilen hutbede yer alan şu ifadeler de milli uçak yapımına verilen önemi açıkça ortaya koymaktadır. İlgili hutbe metni için bk. “Su Uyur Düşman Uyumaz”, *Diyanet* 23 (15 Temmuz 1971) 5. Yaşar Fersahoğlu tarafından kaleme alınan hikayenin kahramanlarından Dündar'ın “İçimi bir kurt gibi kemiren acı da budur zaten. Dün efendiliğini yaptığım insanlardan bugün uçak, silâh satın almak. ... Bunun için zengin olmayı, daha çok para kazanmayı istiyorum işte. Kazandığım paralarla ağır sanayi müesseseleri açmak milletimin uçağını ben yapmak istiyorum baba! ... Müslüman Türk bir gün mutlaka kendi silâhını kendisi yapacaktır. Bu onun yaratılışına aykırı değildir.” şeklindeki ifadeleri *Diyanet Gazetesi*'nde meselenin ne kadar önemsendiğini sarahaten ortaya koymaktadır. Yaşar Fersahoğlu, “Şevki Beyin Torunları II”, *Diyanet* 29 (15 Ekim 1971), 9. Ayrıca bu ifadelerden silah üretiminin dine uygun olmadığına ilişkin söylemin de cevabının verildiği görülmektedir.

ortaya çıkarılması, başka şekilde ifade edilecek olursa millî sanayi hamlesinin askerî alana tecelli ettirilmesi gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

“Bugün Türk Askeri ve Türk Milleti elele vermiş “KENDİ UÇAĞINI KENDİN YAP” çağrısıyla büyük bir teşebbüse girişmiştir. Teknolojik ve mekanik yönden oldukça ilerleyen çağımızda; asrın ileri nimetlerinden, Türk Ordusuna da en iyi şekilde faydalandırmak her Müslüman Türkün ideali haline gelmiştir. ...Esasen göklerde vatanın ve milletin bekçiliğini yapan Hava Kuvvetlerimizin, daha da modernleşmesini, kendi ihtiyaçlarını kendi imkânlarıyla temin etmesini dilemek ve bizzat katkıda bulunmak; millî ve dînî görevlerimizdendir.”¹⁴⁵¹

İslam’ın düşmana karşı her zaman hazır halde bulunmanın gerekliliğine ilişkin emri, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın güçlü ordu tasavvurunu doğrudan etkilemiş ve bu doğrultuda orduya yapılacak her yardım, millî olduğu kadar dinî bir mesele olarak ele alınmıştır.¹⁴⁵² Bu dönemde *Diyanet Gazetesi* bünyesinde “Ordu Özel Sayısı” çıkarılması da din ve siyaset arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir.¹⁴⁵³ “Türk siyasal hayatı hususunda herhangi bir bilgisi olmayan kimse bu dönemde gazeteyi takip etse, Türkiye’de siyaset-diyamet-ordu üçgeni hususundaki genel kabul olan bu unsurlarının birbirlerinin aynı değil fakat gayrı olduğu fikrinden oldukça farklı şeyler düşüneceği aşikardır.”¹⁴⁵⁴

Diyanet Gazetesi’nde siyasal olay ve durumlarla alakalı pek çok husus bazen doğrudan bazen ise satır aralarından çıkartılabiliyor olsa da bu dönem itibarıyla Türk düşüncesindeki din siyaset ilişkileriyle en açık bir şekilde karşılaşılan durum, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı süreci olmuştur. Harekâtın başlamasının ardından bu yazıların odak noktası harekâtın başarıya ulaşması için dua edilmesi,¹⁴⁵⁵ harekâtın haklı sebeplerinin

¹⁴⁵¹ “Vatan Hizmetinde Altmış Bir Yıl”, *Diyanet* 44 (1 Haziran 1972), 1. “Bugün, ordunun süratini arttıran artık atlar değil, motorlu araçlardır. Öyle ise, günümüzde ordumuzun motorlu vasıta gücünü yükseltmek gerekmektedir. Bu arada hassaten Hava Kuvvetlerimizi güçlendirmek, Cenab-ı Hakk’ın yardımı ile günümüz savaşlarını kazanmanın yegâne şartlarından. Görülüyor ki zafer süngünün ucundadır, cümlesine, zafer jetlerin kanatlarındadır cümlesini eklemek icâbediyor. ...Unutmayalımki, ihtiyacımız olan uçakları halen dışarıdan almaktayız. Bu da, arzu ettiğimiz kuvvete erişmemizi engellemektedir. ...Ordumuzu her yönü ile teçhize gayretle beraber, “kendi uçağını kendin yap”, parolası şaşmaz hedefimiz olmalıdır.” M. Talât Karaçizmeli, “Orduyu Techiz”, *Diyanet* 44 (1 Haziran 1972), 5.

¹⁴⁵² “Hava sporları güç ve pahalı olmakla beraber, çok zevkli ve milli savunmamıza o derece yararlı bir spor dalıdır. Bu konuda harcanan zaman, verilen emek, dökülen ter bir nevi hayır yolunda harcanmış ve en güzel şekilde geçirilmiş zamanlardır.” Refik Soykut, “Hava Sporları”, *Diyanet* 70 (15 Haziran 1973), 11.

¹⁴⁵³ İsmail Kayabalı – Cemender Arslanoğlu (haz.) Ordu Özel Sayısı: 1, *Diyanet Gazetesi*, 1973.

¹⁴⁵⁴ Sibel Akgün – Selin Şahin – Enes Şahin, “Harekât ve Neşriyat: *Diyanet Gazetesi*’nde 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Söylemi”, *Bilimname* 2020/41 (Mayıs 2020), 529.

¹⁴⁵⁵ “Yüce Allah’a hamd-ü senâlar olsunki, mübarek 3 ayların başında Kahraman Türk Ordusu yavru Vatan Kıbrıs’ımızda, barış için mutlu ve mübarek hepimizi sevindirici bir harekete başlamış bulunmaktadır. Karanlık ellerle karartılmak istenen güzel Kıbrıs’ımız yıllardır baskının tedhişin tehdidin altında ezilen kardeşlerimiz her şeye göğüs geren mücahitlerimiz yiğit kahraman Allahın teyidinde ve Sevgili Peygamberimiz övgüsüne eren Mehmetçiklerin mübarek elleriyle barışa ve mutluluğa açılmaktadır.

ortaya konulması,¹⁴⁵⁶ harekât ile ilgili güncel gelişmelerin¹⁴⁵⁷ okuyucuya ulaştırılmasına yönelik olmuştur. Bu dönemde *Kıbrıs Harekâtı Özel Sayısı*'nın¹⁴⁵⁸ basılmış olması da din ve siyaset arasındaki ilişkinin mahiyetini ortaya koymaktadır.

“Asil milletimiz savaşı, başka milletleri yok etmek, onlar üzerinde menfaate dayanan bir baskı kurmak için yapmamaktadır. Milletimiz, silâhını teslim eden düşman kumandanından o silâhı almayan, yere serilen düşman bayrağını “bayraklar milletlerin namusudur” düşüncesiyle yerden kaldıran asil duygulu evlâtların sahibidir. ...benim milletim sadece askerine güvenerek durup bekleyecek mi, her şeyi ona bırakıp eli kolu bağlı seyredecek mi? Hayır malıyla, mülküyle, gücüyle, kuvvetiyle, her şeyiyle onun yardımına koşacak, onu destekleyecek, onun için gözyaşlarını dökerek yüce Allah’a yalvaracak, dua edecek. Kesenin ağzını açacak, yıllardır biriktirdiği paraları onun uğruna harcayacak. Ona gerekli silâhı teçhizatı, araç ve gereçleri tedarik edecek. Çünkü dinimiz böyle emrediyor. ...Sevgili Peygamberimiz de bir hadisi şeriflerinde “Her kim ordunun ihtiyacını giderir, onu teçhiz ederse, o kimse için cennet vardır.”¹⁴⁵⁹

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın başlamasının hemen ardından çıkartılan özel sayıda harekâtın gerçekleştirilmesine duyulan sevinç ortaya konulmuş ve bu eylemin yalnızca adada sükûnetin sağlanması için değil aynı zamanda hak için de gerçekleştirildiği ortaya konularak harekâtın dinî cephesine dikkat çekilmiştir:

“Bugün, şan ve şeref dolu büyük tarihimizin şerefli olduğu kadar sevinçli ve heyecanlı bir gündür. Hükümetimizin Büyük Türk Milleti ve Devleti adına verdiği, iftihar ve takdirle karşıladığımız tarihi karar günüdür. Yavru vatan Kıbrıs'ta, Hak ve Hukuk tanımayan zâlim Rum idaresine kanlı Yunan darbesine karşı Büyük Türk Milleti'nin fevran ettiği, zulme artık “DUR!” dediği mutlu bir gündür. Şanlı ordumuz şeref dolu tarihimize yeni bir şan katmak üzere hak ve barış için bu sabah harekete geçmiş bulunuyor. Hakk'a ve Sulha susayan Kıbrıslı soydaşlarımız, bugün büyük sevinç ve heyecan içindedir. ...İmân ve azim dolu kahraman askerlerimiz hak ve barış uğruna, vatan ve milletimizin güvenliğini ve meşru haklarını korumak amacıyla çıktığı bu mübarek seferde, beklenen büyük zafere İnşallah ulaşacaktır. Damarlarında taşıdığı asil Türk Kanı, kalbinde sakladığı din ve vatan sevgisi, benliğini saran Allah ve Mukaddesat duygusu zaferin şaşmaz teminatı ve en büyük müjdecisidir. Çünkü onun dinî ve millî parolası “ÖLÜRSEM ŞEHİD, KALIRSAM GAZİYİM. FEDA OLSUN CANIM VATAN VE HAK UĞRUNA” düsturudur. Çünkü o, çok iyi bilmektedir ki, vatan ve millet sevgisi imandandır. Vatan ve Din

Hürriyet huzur ve iman güneşi doğuyor Kıbrıs'a. Allahın inayeti ve yardımı Kahraman Ordumuzun mücahadesi ile muhakkak bu feth başarıya erecektir. ... Yüce rabbim, Kıbrısta barış için, Allah ve namus yurt ve millet uğrunda döğüşen Mehmetçiğin yolunu açacaktır.” Arslan Aydın, “Şanlı Ordumuz Kıbrıs'ta”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 8.

¹⁴⁵⁶ “Orta Asya'da ak kısraklarla ak köpükler gibi coşup taşan KOCA TÜRK, bugün Akdeniz'de ak köpükler içinde, ak gemilerle süzülüyor. Senelerin tutsağı Türk Kıbrıs'a hürriyet götürüyor. Türk'ün âdil, merhametli idaresini götürüyor.” Emine İşinsu, “Ey Koca Türk!”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 8.

¹⁴⁵⁷ “Kahraman Ordumuz Dualarla Uğurlandı”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 5.

¹⁴⁵⁸ “Kıbrıs Harekâtı İlavesi”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974).

¹⁴⁵⁹ M. Saim Yeprem, “Selâm Sana”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 3.

uğrunda savaşmak, Millet ve Mukaddesat yolunda şehid düşmek, Allah yanında Peygamberlik mertebesinden sonra en yüksek rütbedir.”¹⁴⁶⁰

Diyanet Gazetesi'nde Kıbrıs Barış Hârekâtı'nın gerçekleştirilme sebepleri Kıbrıslı Türklerin hayati tehlikelerini ortadan kaldırmak ve aynı zamanda adada sükûneti sağlayarak dünya barışına katkıda bulunmak şeklinde ortaya konulmuş, askerlerin başka bir amaçla adada bulunmadığının altı çizilerek bu müdahalenin Londra ve Zürih Antlaşması'nın Türkiye'ye verdiği hakkın kullanılması olduğuna işaret edilmiştir.¹⁴⁶¹ Böylelikle hem müdahalenin meşruiyetine atıfta bulunulmuş hem de müdahalenin hangi amaçlarla gerçekleştirildiği belirtilmiştir.¹⁴⁶²

Kıbrıs Barış Harekâtı, İslam'ın temelinde yatan cihadın gerçekleştirilmesine yönelik bir imkan olarak nitelendirilmiş ve bu doğrultuda Türk milletinin bu imkanı değerlendirmesi, ordusuna destek olması gerektiğine işaret edilmiştir. Böylelikle Kıbrıs Barış Harekâtı'nın dinî meşruiyeti açıkça ortaya konulmuştur.

“Bu harekât, yakın tarihimizde, ilk def’a bizlere cihad fırsatı vermiştir. Dikkat buyurun, “Cihad fırsatı” diyorum, çünkü bu sayede adada süregelen haksızlıklara ve insanlık dışı davranışlara son verilecek, Müslüman Türk kardeşlerimizin hakları korunmuş olacaktır. Bu uğurda ölenlerimiz şehit, kalanlarımız gâzi olacaklardır. Her iki rütbede rütbelerin en büyüğüdür. ...Maddi-manevi güçlerimizle yardıma koşmalıyız. Ancak böyle fırsatlar için kazandığımız malımızla cihad etmeliyiz. Cephede savaşanlara malımızla canımızla destek olmalıyız. Sevgili Peygamberimiz savaşa giden orduyu donatan kimsenin, bizzat savaş etmiş gibi sevap alacağını müjdelemiştir.”¹⁴⁶³

¹⁴⁶⁰ “Şanlı Ordumuz Kıbrıs'ta”, 8. “...imanla dolu olan şanlı ordumuz silâhını tarih boyunca daima vatan ve millet uğruna kullanmış, Hak ve faziletin korunması, sulh ve selâmetin sağlanması yolunda savaşmıştır.” “Kıbrıs'da Mehmetcik, sadece barış için bulunuyor. ...Kıbrıs Mücahitleri, sadece Allah'a imanın, Peygamber Efendimize sevginin, İslâm'a Kur'an'a ve millete hizmetin coşkun aşkı ile oradalar. Allah, Peygamber, Vatan, Millet, Din ve Devlet için ırkdaşlarımızın mal ve can güvenlikleri sağlık ve esenlikleri için cihad bayrağını omuzlarında taşıyorlar.” Kemâl Güran, “Cihadın Yüceliği”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 6. *Diyanet Gazetesi*'nde hem hareket sürecinde hem de sonrasında halkın orduya yardımda bulunmasını teşvik edecek nitelikte haberlere de yer verilmiştir. Bu hususta bk. “Demirci Din Görevlileri Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına 400 Bin Lira Yardım Etti”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 3; “Orduya Yardım Kampanyası Devam Ediyor”, *Diyanet Gazetesi* 104 (1 Kasım 1974), 1; “Türk Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Bağış Kampanyası İçin Diyanet İşleri Başkanlığı Genelge Yayınladı”, *Diyanet Gazetesi* 105 (15 Kasım 1974), 1, 14;

¹⁴⁶¹ Diyanet, “Başlık Yok”, *Diyanet Gazetesi* 98 (2 Ağustos 1974), 1. “İslâmlarca savaş “tebliğ” için bir vasıta veya mecburiyet halinde başvurulan son çaredir. Meselâ, Türk-İslâm Başbuğu Fatih'in İstanbul'u fethedişi ve Türk'ün zaferi ile son bulan İstiklâl Savaşı ile son Kıbrıs Barış Harekâtı bu gayeyle yapılmıştır.” Ethem Levent, “Türk'te fetih ruhu”, *Diyanet Gazetesi* 100 (1 Eylül 1974), 7. “Müslümanlar, fikir ve imanca ölenleri diriltmek, onlara ebedi saadet ve bahtiyarlığın formüllerini sunmak ya da din, namus ve vatanına saldıranlara cezalarını vermek için savaşır.” Ethem Levent, “Türkte Fetih Ruhu”, *Diyanet* 67 (15 Mayıs 1973), 4.

¹⁴⁶² İ. Hakkı Şen, “Vatan Sevgisi ve Vatan Müdafaası”, *Diyanet Gazetesi* 100 (1 Eylül 1974), 7.

¹⁴⁶³ Lütfi Şentürk, “Savaş”, *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 4.

Harekâtın ardından ise Kıbrıs'a dair haber ve söylemler sona ermemiş,¹⁴⁶⁴ Kıbrıs'ta tesis edilecek yeni düzenin kurucuları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da olduğu belirtilmiş,¹⁴⁶⁵ bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kıbrıs'a gönderilen personellerin oradaki faaliyetlerine ve izlenimlerine genişçe yer verilmiştir.¹⁴⁶⁶ Burada önemli bir husus, hem Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gönderdikleri personelleri hem de oraya gönderilen personellerin kendilerini Kıbrıs'ta yürütülen programların bir parçası sayması ve bu doğrultuda hareket ederek Kıbrıslı Türklere nasıl fayda sağlanabileceğine yönelik önerilerde bulunmasıdır.¹⁴⁶⁷ Bu durum bize doğrudan Türk siyaset düşüncesinin din siyaset ilişkilerine yönelik yaklaşımında ortaya koyduğu üzere dinin devleti desteklediğini ve ona güç kattığına işaret etmektedir. Nitekim harekât sonrası Kıbrıs'ta açılan camiler ve Kur'an kursları Kıbrıs'taki Türk varlığının temsili olarak

¹⁴⁶⁴ Bu hususta bk. Mustafa Ateş, "Hadiseler Düşünceler", *Diyanet Gazetesi* 102 (1 Ekim 1974), 11, 14; Ragıp Güzel, "Türk'e Karşı Konulmaz", *Diyanet Gazetesi* 106 (1 Aralık 1974), 10; "Kıbrıs Müftüsü Kıbrıs'lı Türkleri Ekonomik Savaşa Davet Etti", *Diyanet Gazetesi* 116 (1 Mayıs 1975), 1; H. İbrahim Sakarya, "Çağrı", *Diyanet Gazetesi* 119 (15 Haziran 1975), 15; "Kıbrıs Zaferinin 1. Yıldönümü Kutlandı", *Diyanet Gazetesi* 121 (15 Temmuz 1975), 1, 11; Mücahid, "Girne'de Ben Yoktum", *Diyanet Gazetesi* 121 (15 Temmuz 1975), 8; İskender Öksüz, "Türk'ün Silâhi", *Diyanet Gazetesi* 121 (15 Temmuz 1975), 12; "1976 Kıbrıs Türk Federe Devletinde "Kalkınma Yılı" İlan Edildi", *Diyanet Gazetesi* 135 (15 Şubat 1976), 7; Ahmet Efe, "Kıbrıs Türküsü", *Diyanet Gazetesi* 145 (15 Temmuz 1976), 4-5; İbrahim Özdemir, "Barış Harekâtında Mehmetçik", *Diyanet Gazetesi* 145 (15 Temmuz 1976), 8-9; "Kıbrıs Rum Kesiminde Anarşik Olaylar Başlıyor İntihar Tugayları Hareket Geçti", *Diyanet Gazetesi* 187 (15 Nisan 1978), 7; "Kıbrıs'ta Açılan Türk-İslâm Merkezi İslam Dünyasında Büyük İlgi Gördü", *Diyanet Gazetesi* 217 (15 Temmuz 1979), 10; "Kıbrıs Müftüsü Yücelten Başpiskopos Hrisostonomos'u Barışçı Olmaya Çağırıldı", *Diyanet Gazetesi* 226 (1 Aralık 1979), 10.

¹⁴⁶⁵ "Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Tayyar Altıkulaç Kıbrıs İnceleme Gezisinden Döndü", *Diyanet Gazetesi* 139 (15 Nisan 1976), 15.

¹⁴⁶⁶ Bahsi geçen yazılar için bk. Kâmil Hayati Aydın, "Kıbrıs'tan Geliyorum", *Diyanet Gazetesi* 102 (1 Ekim 1974), 6, 14; İdris Çağlar, "Kıbrıs'tan Notlar", *Diyanet Gazetesi* 112 (1 Mart 1975), 9; İdris Çağlar, "Kıbrıs'tan Notlar", *Diyanet Gazetesi* 113 (15 Mart 1975), 8; "Kıbrıs'taki Din Görevlilerimiz İrsad Hizmetlerine Başarıyla Devam Ediyorlar", *Diyanet Gazetesi* (1 Kasım 1975), 1, 14; "Kıbrıs'taki Din Görevlilerimiz Görevlerine Başarıyla Devam Ediyorlar", *Diyanet Gazetesi* 132 (1 Ocak 1976), 7; "Başkanlıkça Kıbrıs'a Gönderilen Din Görevlileri Orta Dereceli Okullarda Din ve Ahlâk Konferansları Verecekler", *Diyanet Gazetesi* 137 (15 Mart 1976), 4.

¹⁴⁶⁷ Bu hususta nasıl faaliyet yürütülmesi gerektiğine yönelik dile getirilen görüşler şu şekildedir: "1- Cuma, bayram günlerinde, Ramazan ayında camide namaz kıldırmak, vaaz etmek, hutbe okutmak, 2- Belli bir program dahilinde köyleri dolaşıp konferanslar vermek, 3-Dinî ve millî günlerde özel programlar hazırlamak, ...5- Radyoda din ve milliyet fikirlerini yüceltici konuşmalar yapmak, 6- Mücâhit kışalarında mücâhitlerde vatan, millet ve din sevgisini artırıcı dersler vermek, 7- Lise ve ortaokullarda din derslerine girmek 8-Lefkoşada bir İmam – Hatip Okulu açmak ve derslerine girmek, 9- Kıbrıs Türk basınına dinî ve millî konularda makaleler hazırlamak ve gerekirse bu konuda bir gazete çıkarmak, 10- Görev bölgelerimizde Din Dersi ve Kur'an Kursu açmak." İbrahim Özdemir, "Kıbrıs'a Gönderiliyoruz", *Diyanet Gazetesi* 135 (15 Şubat 1978), 15. Burada Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin Kıbrıs'ta sebebi asabiyet bağlarını din temelli olarak yeniden kurmaya çaba sarf ettiği açıkça görülmektedir. Dinî alana yönelik pek çok meseleye yön verilmesi hususunda hazırlanan bu program millî birlik ve beraberliğin teminine hizmet etme niteliğindedir.

belirtilmiştir.¹⁴⁶⁸ Ayrıca *Diyanet Gazetesi*'nin 132. sayısından itibaren Kıbrıs'ın serüvenini konu edinen "Dünden Bu Güne Kıbrıs" başlıklı bir yazı dizisi başlatılmıştır.¹⁴⁶⁹ Kıbrıs'ta harekât sonrası düzenin tesisi hususunda Türkiye'nin ve Türk milletinin rolüne dikkat çekilmiş, Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulması "yeni doğan Türk güneşi" olarak tasvir edilmiştir.¹⁴⁷⁰

Diyanet Gazetesi'nde yer alan Kıbrıs meselesine ve hususî olarak Kıbrıs Barış Harekâtı'na dair yazılar din siyaset ilişkisinin Türk siyaset düşüncesindeki yerini açıklığa kavuşturması ve anlaşılır kılması açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan'ın şu ifadeleri meseleyi aşikar kılmak açısından oldukça önemlidir:

"Kardeşlerim! Şimdi Kıbrıs için ikinci büyük açılışa giriyoruz; Ordumuz ve Mücahitlerimizle el ele, gönül gönüle, savunduğumuz bu topraklarda kuruluşumuzu tamamlayacağız. Türk ışığı, ve onun ruh yapısı İslâmın aydınlığında, buralarda dimdik yaşayacağız. ...Kahraman Ordumuzun zaferini ziraî, sınaî, ticarî alandaki çalışmalarımız tamamlayacaktır. ...Bütün dünya duysun imanlı Türk Kıbrısı kuruyoruz. ...Birliğimiz ve dirliğimizle kalsın düşmanlıklar barış için, sevgi için geldik, özgürlük için döğüştük. Mutluluk için çalışacağız, üzüntüleri kaldırıp gözyaşlarımızı sileceğiz. ...Türküz, barış severiz, müslümanız, tüm insanlığın idaresini ve mutluluğunu dileriz. Yüce Tanrı yurdumuzu, Kıbrısımızı, milletimizi ve bütün Mücahit kardeşlerimizi korusun."¹⁴⁷¹

¹⁴⁶⁸ "Kıbrıs'ta bulunan din görevlilerimizin önderliğinde 1 Temmuz tarihinden itibaren, Adanın belli başlı kasabalarında Kur'an kursları açılmış bulunmaktadır. Kurslarda Kur'an-ı Kerim dinî bilgiler ve Türk İslâm Tarihi okunması öğretilmektedir." "Kıbrıs'ta Kur'an Kursları Başladı", *Diyanet Gazetesi* 99 (15 Ağustos 1974), 1. Bu durum Türkiye'nin Kıbrıs'ta varlığını yeniden tesis etme, güçlendirme ve kendini temsil etme gayretini açıkça göstermektedir. Din vasıtasıyla varlığın tesisi ve güçlendirilmesi de Türk siyaset geleneğinde dinin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Benzer bakış açısı için bk. "Kıbrıs'ta Ersin Paşa Camii İbadete Açıldı", *Diyanet Gazetesi* 124 (1 Eylül 1975), 1, 14; "Kıbrıs'ta Ötügen Camii Hizmete Açıldı", *Diyanet Gazetesi* 94 (15 Haziran 1974), 1.

¹⁴⁶⁹ Bahsi geçen yazı dizisindeki yazılar için bk. İbrahim Özdemir, "Ümmü Hârâmdan Hala Sultana", *Diyanet Gazetesi* 132 (1 Ocak 1976), 4, 14; İbrahim Özdemir, "Osmanlı Fethi ve Kıbrıs", *Diyanet Gazetesi* 133 (15 Ocak 1975), 4, 11; İbrahim Özdemir, "İngiliz İdaresinde Kıbrıs", *Diyanet Gazetesi* 134 (1 Şubat 1976), 4, 10; Özdemir, "Kıbrıs'a Gönderiliyoruz", 4, 15; İbrahim Özdemir, "Paryalar", *Diyanet Gazetesi* 136 (1 Mart 1976), 4, 14; İbrahim Özdemir, "Mâbet ve Ölülerden Alınan İntikam", *Diyanet Gazetesi* 137 (15 Mart 1976), 4, 14; İbrahim Özdemir, "Yunan mı, Yılan mı?..", *Diyanet Gazetesi* 138 (1 Nisan 1976), 4, 14; İbrahim Özdemir, "Kilise ve Enosis", *Diyanet Gazetesi* 139 (15 Nisan 1976), 4-5, 15; İbrahim Özdemir, "Yaygın ve Devamlı İrşat", *Diyanet Gazetesi* 140 (1 Mayıs 1976), 4, 16; İbrahim Özdemir, "Darbenin Altında Yatan Çirkin Gerçek", *Diyanet Gazetesi* 141 (15 Mayıs 1976), 4, 12; İbrahim Özdemir, "Düşmez Sanılan Girne", *Diyanet Gazetesi* 142 (1 Haziran 1976), 4-5; İbrahim Özdemir, "Vahşetin Böylesi...", *Diyanet Gazetesi* 143 (15 Haziran 1976), 4, 16; İbrahim Özdemir, "Hilâl'i Bombalattıran Kin", *Diyanet Gazetesi* 144 (1 Temmuz 1976), 4-5, 15. İbrahim Özdemir tarafından kaleme alınan bu yazı dizisi Kıbrıs'ın Türkiye nezdindeki önemine işaret eder niteliktedir. Tarihsel sürecin bir çerçevesinin çizildiği bu yazı dizisinde yalnızca metnin içinde yer alan ifadeler değil aynı zamanda yazıların başlarına koyulan vecizeler de oldukça dikkate değerdir.

¹⁴⁷⁰ Lütfi Doğan, "Kıbrıslı Kardeşlerimize", *Diyanet Gazetesi* 123 (15 Ağustos 1975), 14.

¹⁴⁷¹ Lütfi Doğan, "Lefkoşa Selimiye Camiinde Cuma Hutbesi", *Diyanet Gazetesi* 110 (1 Şubat 1975), 1, 14. Kıbrıs Barış Harekâtı, *Diyanet Gazetesi*'nde Türk milleti arasında sebebi asabiyyet bağlarını

Kıbrıs adasına dair hemen hemen her konu, İslamcı dergilerin gündemine yansıdığı gibi *Akıncı Güç*'te de mesele kendisine yer bulmuştur. Adadaki düzenin kurulmasına yönelik Türk hükümetinin yürütmüş olduğu politikalar bu doğrultuda yakın merceğe alınmıştır. Kıbrıs meselesine ilişkin muhtelif ülkelerden gelen temsilcilerin, düzeylerine bakılmaksızın Türk üst düzey temsilciler ile görüşme gerçekleştirilmiş olmasının eleştiriye tabi tutulduğu *Akıncı Güç*'te "...bu toplantıların sonucunda, bize öyle geliyor ki, Kıbrıs "ufak paketler halinde" satışı sunulmak istenmektedir." şeklinde, toplantılardan hasıl edilmek istenen netice hususunda peşin hükümlü davranılarak çıkarımda bulunulmuştur.¹⁴⁷² Toplantıların içeriğinin ne olduğunun bilinmemesine rağmen yalnızca sorunun muhatapları dışında farklı ülkelerin de sürece dahil edilmesinin, hükümet politikalarına eleştirilecek bir dayanak noktası olarak görülmesi, hükümete yönelik muhalif tavrın benimsenmesiyle ilişkilidir. Dolayısıyla bu tavrın Kıbrıs meselesine has bir durum teşkil etmediğini söylemek mümkündür.

Fedai'de dış politikaya yönelik dile getirilen husus ortak pazara Türkiye'nin dahil edilmesine ilişkin olmuştur. *Fedai*'nin objektifinden farklı olayların ele alındığı ve üzerine yorumların yapıldığı bölümde ""Ortak Pazar" bütün gümrük gelirlerimize de el koyacakmış. Ortak pazar Avrupa katolik siyon iş birliği olduğuna göre yalnız gümrük gelirlerimize mi el koyacak? – Ahlâkımıza el koyacak -Kültürümüze el koyacak – Manevi hasletlerimize el koyacak. – Kısaca canımıza el koyacak." ifadeleriyle Ortak Pazar'ın tesisi hususunda gerçekleştirilen siyaset tenkit edilmiş ve bunun yalnızca iktisadî değil aynı zamanda kültürel kayba da sebebiyet verebileceğine işaret edilmiştir.¹⁴⁷³ Böylelikle aslında Avrupa Birliği ile yürütülen ilişkilerin hoş karşılanmadığı dile getirilmiştir. Ayrıca burada ortak pazarın Hıristiyan birliği olduğuna yönelik vurgu da Türkiye'nin bu oluşum içerisinde yer almasının anlamsız görüldüğünün tezahürü niteliğindedir. Kıbrıs meselesi *Fedai*'de Türkiye'nin sorumluluğu çerçevesinde ele alınmış ve bu doğrultuda adada gerçekleşecek herhangi bir olaydan Rauf Denktaş'ın değil, Türkiye hükümetinin

kuvvetlendiren bir olay olarak ele alınmıştır. Bu hususta bk. Lütfi Doğan, "Ağustos Zaferleri ve Ölümünün 400. Yıldönümünde Şeyhul-İslâm Ebüsuud Efendi", *Diyanet Gazetesi* 99 (15 Ağustos 1974), 6.

¹⁴⁷² "Kıbrıs Satışa mı", *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 3. *Akıncı Güç*'te böyle bir yorumda bulunulmasının güncel siyasete dair ifadelerine başvurulana MSP lideri Necmettin Erbakan ve diğer parti üyelerinin olayları değerlendirme şekliyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu doğrultuda değerlendirebilecek şu haberlere *Akıncı Güç*'te yer verilmiştir: "MSP Genel Başkanı Erbakan Basın Toplantısı Yaptı", *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 3; "Asiltürk: Vatan Toprağı Parayla Satılmaz", *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 3.

¹⁴⁷³ "Ortak Pazar", *Fedai* 53 (Ocak 1970), 18.

sorumlu olacağı belirtilerek, devlet politikası eleştirilmiş,¹⁴⁷⁴ “Hedefimiz, kanla alınan bu topraklardan bir karış fedakârlık yapmamak olmalıdır.”¹⁴⁷⁵ şeklindeki ifadelerle Kıbrıs meselesine yönelik tutum ortaya konulmuştur.

Gölge dergisinde Kıbrıs meselesi, Kıbrıslı Türklerin silahlı bir mücadele yürütememesi, uluslararası sistemde yalnızlaşmaları ve Türk siyasilerinin bu durum karşısında bir çaba sarf etmemesi bağlamında ele alınmıştır.

“Evvelâ Kıbrıs müslümanları dinî noktadan peşinen pasifleştirilmişlerdir. Etnik ve toprak bakımından Anadolu'nun bir parçası durumunda bulunan Kıbrıs müslümanları, Filipinler müslümanları gibi yalnızlık duygusuna kapılarak işi silâhla halletme yoluna sapmamışlardır. Kendilerini Türkiye'nin himayesinde gören Kıbrıs müslümanlarının yanılması işte bu noktada başlamaktadır. Çünkü sonsuz bir destek umdukları Anadolu politikacıları da, Kıbrıs için en uygun çözüm şeklinin malûm statü olduğuna şartlanmış bulunmaktadır. Bu şartlanma, Kıbrıs müslümanlarını tarihi dinamik misyonunda pasifliğin gayya kuyusuna itelediğinden, Kıbrıs müslümanları, Filipinli kardeşlerinin gösterdiği cesaret ve azimle ve onlar gibi silâhlı bir anti emperyalist savaşın gereklerinden olan gerilla uygulamasına kalkışmamışlardır. Basit bir mücahitlik edebiyatıyla işi yürütebileceklerini sanmışlardır.”¹⁴⁷⁶

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere *Gölge*’de bu noktada sol tandanslı bir söylem ortaya konulmuş ve mücadele hususunda sol görüşten etkilenilmiştir. Özellikle Filipin Müslümanları üzerinden ortaya konan anti-emperyalist mücadele ve gerilla savaş söylemi silahlı sol mücadele akım ve düşüncelerinden doğrudan etkilenip ilham aldıklarını açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda Kıbrıslı Müslümanlara gerilla uygulaması, sorunun çözüme kavuşturulması hususunda bir yöntem olarak tavsiye edilmiş, bunun yanında gerilla söylemi mücahede ile mukayese edilerek “Basit bir mücahitlik edebiyatı...” sözleriyle tahfif edilmiş ve aksi herhangi bir yöntemin çözüm getirmeyeceği belirtilmiştir:

“Kıbrıstaki müslüman Türk toplumu, kendi buhranlarını antiemperyalist savaş stratejisinin gerektirdiği taktikler dışında bir usulle çözmeyi umuyorsa, bütün umutlarının tatlı bir hayalden öteye gidemeyeceğini söyleyebiliriz. ...Kıbrıslı akıncılar ...anti emperyalist savaş gerilla stratejisini kullanmalıdır. Filipin akıncılarının dinamik mücadele örneği bizim kendilerine tavsiye edebileceğimiz yegane mücadele örneğidir.”¹⁴⁷⁷

Batı Trakya ve On iki adada meselesini, Kıbrıs sorununun ilk adımı olarak değerlendiren Salih Mirzabeyoğlu, Türk dış politikasının ve Türkiye’de tesis edilen düzenin dünya

¹⁴⁷⁴ “Kıbrıs’ta Tehlike Bulutları”, *Fedai* 5/2 (Şubat 1979), 5.

¹⁴⁷⁵ “Kıbrıs İşleri Gündemde”, *Fedai* 5/5 (Mayıs 1979), 15.

¹⁴⁷⁶ “Kıbrıs Müslümanları ve Gerilla Stratejisi”, *Gölge* 1 (Kasım 1975), 28.

¹⁴⁷⁷ “Kıbrıs Müslümanları ve Gerilla Stratejisi”, 29.

üzerindeki bütün Müslümanlar için önem arz ettiğine değinmiş ve bu doğrultuda Batı Trakya’da zulme maruz kalan Müslüman Türklere yönelik devletin herhangi bir faaliyette bulunmamasını ve Kıbrıs’a yönelik izlenen siyaseti eleştirmiştir.¹⁴⁷⁸

“Bir siyasî partinin lideri -ki politika yerine foto modeli seçseydi daha başarılı olurdu- bugün tavizi aşan ihanetler zincirine bir yenisini ekleyerek «askerden arınmış Kıbrıs» diye yırtınacağına ve Ağababalar tekelindeki Birleşmiş Milletlerin kendi gibi düşündüğünü söyleyip «beynelmilel adam» pozunu takınacağına; «Bağımsız Batı Trakya» «Batı Trakya’nın işgaline son» deseydi, yerini bulduğu sahte kahramanlar serisinden sıyrılma imkânı doğardı.”¹⁴⁷⁹

Mirzabeyoğlu’nun Kıbrıs hususunda eleştirisi yalnızca orada tesis edilmek istenen düzene yönelik olmamış aynı zamanda Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında, bu askeri müdahalenin maliyetinin hesabına girilmesi şiddetle eleştirilmiş ve bu durumun ordunun başarısını gölgelediğine işaret edilmiştir.¹⁴⁸⁰ Bu eleştiri bir noktadan sonra düzen eleştirisine dönüşmüş ve Akıncılar, tesis edilmesi gerektiğine inanılan düzenin kurucuları olarak ortaya konulmuştur. “Akıncı ...bugünün yarının tarihi olacağı şuuru içinde “Yeniden Büyük Türkiye” idealini gerçekleştirecektir.”¹⁴⁸¹ Bu anlamda *Gölge*’de dış politikaya getirilen tenkitler mevcut düzenin yanlışlığını ve devletin yetersizliğini vurgulamaya dair olmuştur. *Gölge*’deki arayış ve anlayış tarzının Türkiye’yi Akıncı zihniyet doğrultusunda yeniden yapılandırma olduğu da bu ifadelerde yeniden görünür niteliktedir.

Şûrâ’da devlet ve hükümete yönelik tutum devlet politikalarına bakış açısını da doğrudan etkilemiştir. Bu doğrultuda Bülent Ecevit’in Başbakanlık görevini icra ettiği dönemde Batılı ülkelerin Türkiye’ye yönelik tavırlarındaki ılımlılık, *Şûrâ*’da şüpheyle karşılanmış ve muhtelif ülkelerden gelen temsilcilerle yapılan görüşmeler Kıbrıs meselesinin Batı’nın istekleri doğrultusunda çözüme kavuşturulabileceğine yönelik bir durum olarak yorumlanmıştır.¹⁴⁸² Ayrıca hükümetin Kıbrıs’a yönelik sürdürdüğü siyasetin ve Batılı ülkelerle yapılan görüşmeler sorucunda ortaya konulan, iki toplumdan teşekkül eden “Kıbrıs Federe devletinin” kurulmasına ilişkin çözüm önerisi, taviz vermek olarak

¹⁴⁷⁸ Salih Mirzabeyoğlu, “Batı Trakya Üzerine”, *Gölge* 2 (Aralık 1975), 4-5. Bu hususta ayrıca bk. Salih Mirzabeyoğlu, “Lübnan Entebbe Baskını ve Ege Sorununun Hatırlattıkları”, *Gölge* 9 (Ağustos 1976), 6.

¹⁴⁷⁹ Mirzabeyoğlu, “Batı Trakya Üzerine”, 5.

¹⁴⁸⁰ Mirzabeyoğlu, “Batı Trakya Üzerine”, 5.

¹⁴⁸¹ Mirzabeyoğlu, “Batı Trakya Üzerine”, 5.

¹⁴⁸² “Sevgili Dostlar Başbaşa”, *Şûrâ* 3 (19 Ocak 1978), 4. *Şûrâ*’da Türkiye’nin Batı bilhassa ABD merkezli yürütmüş olduğu politikalar tenkit edilmiştir. Bu hususta bir örnek için bk. “Amerika’ya Uşaklık Devri Tekrar Başladı”, *Şûrâ* 37 (2 Ekim 1978), 5.

değerlendirilmiştir.¹⁴⁸³ Bu anlamda *Şûrâ*'da dönemin önemli dış politika meselesi olan Kıbrıs'a dair yürütülen devlet politikalarının tahkim değil tenkit edildiği görülmektedir. Ayrıca dış ülkelerle kurulan ilişkilere yönelik sergilenen önyargılı tutumun da devletin yanında yer almanın önüne geçtiğini söylemek mümkündür.

Dönemin bir diğer İslamcı dergisi *Tevhid*'de dış politika hususunda Türkiye'nin kimlerle ilişki kurabileceği önemli bir yer tutmaktadır. Bu doğrultuda Rusya karşısında ABD ile işbirliğine girmesinin olumlu karşılanmaması gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁸⁴ “Eğer uyanmazsak, bilelim ki, Amerika ve bütün kapitalist alemi komünist korkusu adı altında, Anadolu toprağını ve Müslümanlarını temenni ettiğimiz İran İslam Devletine karşı küfrün bir gözetleme kulesi olarak, ileri karakolu olarak kullanacaklardır.”¹⁴⁸⁵ şeklindeki ifadelerde Türkiye'nin ABD ve Batılı diğer ülkelerle neden ilişki içerisine girilmemesinin gerektiğini düşündüklerini açıklar mahiyettedir. Bu anlamda *Tevhid*'de Türkiye'nin ne Sovyetler Birliği ne de ABD ve diğer Batılı ülkelerle olan ilişkilerine sıcak bakılmaktadır. İran İslam Devrimi'nin ardından İran'ın Türkiye ile iyi ilişkiler kurabilmesinin Batı merkezli dış politika çerçevesinde gerçekleştirilemeyeceği belirtilerek, Batı merkezli dış politikaya yönelik bakış açısı ortaya konulmuştur.¹⁴⁸⁶ Salt-2 Antlaşması değerlendirilirken de Türkiye'nin Batılı kurumlarla olan ilişkileri sebebiyle bağımsız hareket edemediği vurgulanarak Türkiye'nin bağımsız bir devlet olmadığı dile getirilmiştir: “İMF, NATO, AET, CUŞ, BM.. hatta CİA vs. uluslararası kuruluşların emirlerini dikte ettirdiği ve kanunları müslümanların inançlarına, kesin doğrularına göre değil, Avrupalıların kültür ve hayat telakkilerine göre şekillenen bir Türkiye'de İstiklal nerede ki, sözü edilsin?”¹⁴⁸⁷ Kıbrıs meselesinde ise *Tevhid*'de iki toplumlu federe devlet yapılanmasının meşru kabul edilmediği belirtilmiş ve böylelikle devletin yürütmüş olduğu politikalar neticesinde yapılan anlaşmalar Kıbrıs topraklarının talan edilmesi şeklinde nitelendirilmiştir.¹⁴⁸⁸

¹⁴⁸³ “Kıbrıs'da taviz'in adı öneri oldu”, *Şûrâ* 4 (26 Ocak 1978), 7.

¹⁴⁸⁴ Hüsnü Aktaş, “Bermuda Şeytan Üçgeni veya Kahrolsun Amerika”, *Tevhid* 4 (8 Ocak 1979), 7; Hüsnü Aktaş, “Tağutların Zulmü veya Şirkin Gövde Gösterisi -1-”, *Tevhid* 13 (19 Mart 1979), 7.

¹⁴⁸⁵ Selahaddin Eş Çakırgil, “Şah'ın Şahane Gidişi ve Sonrası...”, *Tevhid* 6 (23 Ocak 1979), 4.

¹⁴⁸⁶ “İran'ın Şartları Var”, *Tevhid* 12 (12 Mart 1979), 3.

¹⁴⁸⁷ “U-2 Olayı Müslüman Halkımız, Jandarmalık Yapmaya Razı Değil”, *Tevhid* 22 (21 Mayıs 1979), 12.

¹⁴⁸⁸ “Yapılan Anlaşmalar Meşru Değildir Kıbrıs'ta Sahabe'nin Bile Kanı Var!..”, *Tevhid* 23 (28 Mayıs 1979), 15.

Kıbrıs'ta yönetimin tesis edilmesine ilişkin öneriler ve alınan kararlar İslamcı mecmuaların tenkide uğrattığı meselelerden birini teşkil etmektedir. Uluslararası boyutları olan bir sorunun çözümü için ortaya konulan öneriler hem tasvip edilmemiş hem de taviz olarak nitelendirilmiştir. *Hicret*'te yer alan "Kıbrıs bir İslâm toprağıdır. Ancak şu anda o toprakta, tağuti rejimlerin sesi yükselmektedir... Müslümanlar, İslâm topraklarını işgal eden hiçbir tağuti gücü tanımaz, gücü yettiği gün o toprakları gelir alır."¹⁴⁸⁹ şeklindeki ifade Kıbrıs'ta tesis edilen düzenin tasvip edilmediğini doğrudan ortaya koymakta ve bu düzenin değiştirilmesinin bir gereklilik arz ettiğine işaret etmektedir. Burada önemli olan husus *Hicret*'te Kıbrıs'ın tağuti rejim olarak nitelendirilmesinin, Türkiye'nin de benzer bir nitelikte görülmesiyle alakalı olmasıdır. Çünkü adada kurulan rejim Türkiye'nin girişimlerinin de bir sonucudur. Bu doğrultuda *Hicret*'in eleştirisi yalnızca adanın yönetimi hususunda söz sahibi olan diğer devletlere değil bizzat Türkiye'ye de yöneliktir.

5.2.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dinî ve Toplumsal Hayata Yönelik Söylemler

Diyanet Gazetesi dinî ve toplumsal hayatın tamamına sirayet edecek mahiyette bir yayın çizgisine sahip olarak yayınlanmaya başlanmıştır. Bu durum 1970'li yıllarda çıkartılan sayılarına da doğrudan yansımıştır. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde toplumun İslam dininin esasları hususunda bilgilendirilmesi, ibadetlerin doğru bir şekilde yapılması gibi doğrudan dinî mahiyette yazıların yanı sıra çocuk ve gençlerin yetiştirilmesi ve eğitimi,¹⁴⁹⁰ kadının aile ve toplumdaki rolü,¹⁴⁹¹ gelenek ve öz değerlerden kopup, başka

¹⁴⁸⁹ "“Bağlantısızlar” mı?", *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 13.

¹⁴⁹⁰ Bu hususta *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan yazılar için bk. Zeki Ünal, "Türk Gençliği Nasıl Yetiştirilmelidir", *Diyanet* 50 (1 Eylül 1972), 13; Mehmet Akşit, "Ana – Babanın Çocuklarına Karşı Sorumluluğu", *Diyanet* 19 (15 Mayıs 1971), 5; Eşref Can, "İlköğretim", *Diyanet* 28 (30 Eylül 1971), 5; Mahir İz, "Çocuk", *Diyanet* 31 (15 Kasım 1971), 4; Lütfi Doğan, "Çocuklarımızı Güzel Terbiye Etmek Dinî ve Millî Görevlerimizdendir", *Diyanet* 42 (1 Mayıs 1972), 1, 14; Nevzat Akaltın, "Anne Kucağı Terbiye Ocağıdır", *Diyanet* 45 (15 Haziran 1972), 5; Z. Ünal, "Evlâtlar Arasında Adâlet", *Diyanet* 70 (15 Haziran 1973), 5, 15; Hüseyin Atay, "Gençlik Sorunları Üzerine", *Diyanet Gazetesi* 95 (1 Temmuz 1974), 8-9; Kemâl Ural, "Çocuklar ve Çevre", *Diyanet Gazetesi* 96 (15 Temmuz 1974), 9; Abdullah Özgönüller, "Gençlerin Yetiştirilmesi", *Diyanet Gazetesi* 127 (15 Ekim 1975), 4, 15; Osman Eryılmaz, "Çocuk Gelişimi ve Eğitimi", *Diyanet Gazetesi* 178 (1 Aralık 1977), 12-13.

¹⁴⁹¹ Bu hususta bk. İsmail Cerrahoğlu, "İslamda Kadın", *Diyanet* 49 (15 Ağustos 1972), 2; Diyanet, "İslâm Dininde Kadın Hakları", *Diyanet* 71 (1 Temmuz 1972), 8-9; Mehmet Yalar, "İslâm'da Kadın", *Diyanet Gazetesi* 188 (1 Mayıs 1978), 10-11; Müjgan Cunbur, "Peygamber Efendimiz (S.A.S.)'in Kadınları Değerlendirışı", *Diyanet Gazetesi* 215 (15 Haziran 1979), 7, 9.

milletlerin taklit edilmesinin sakıncaları¹⁴⁹² gibi hususlara ve sağlık alanına¹⁴⁹³ ilişkin meselelere yer verilerek toplumsal hayatın inşasına yönelik söylemler ortaya konulmuştur. Ayrıca *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan "Kadın ve Aile Köşesi" ile "Çocuk ve Gençlik Köşesi" isimli bölümler de dinî ve toplumsal hayatın düzenlenmesine yöneliktir.

1970'li yıllarda *Diyanet Gazetesi*'nde sıklıkla üzerinde durulan mesele toplum içerisindeki tefrikanın sona erdirilmesi,¹⁴⁹⁴ birlik ve beraberliğin sağlanması olmuştur. Bu doğrultuda milletin tek yürek olmasının milli varlığın teminatı hüviyetinde olduğuna ve toplumu oluşturan bireylerin kişisel çıkar ve menfaatleri gözeterek hareket etmesi halinde milli birliğin devamlılığının sağlanmasının imkansızlığına işaret edilmiştir.¹⁴⁹⁵ Millî

¹⁴⁹² Taklitçilik ve gelenekten kopuşun sakıncaları hakkında *Diyanet Gazetesi*'nde neşredilen yazılar için bk. İsmail Cerrahoğlu, "Körü Körüne Taklidin Kötülüğü", *Diyanet* 32 (10 Aralık 1971), 2; Kemalettin Erdil, "Noel – Aslı ve Düşündürdükleri", *Diyanet* 34 (1 Ocak 1972), 9; Beyhan Özsümbül, "Yeni Yıla Gिरerken", *Diyanet* 57 (15 Aralık 1972), 11; Mücteba Uğur, "Taklid", *Diyanet* 58 (1 Ocak 1973), 3; Mehmet Serderoğlu, "Taklitçilikten Korunma", *Diyanet Gazetesi* 82 (15 Aralık 1973), 5; Süleyman Ateş, "Noel Yortusu", *Diyanet Gazetesi* 107 (15 Aralık 1974), 2-3; Halide Nusret Zorlutuna, "Çam Katliamı ve Şuursuz Çirkin Bir Taklitçilik", *Diyanet Gazetesi* 107 (15 Aralık 1974), 11; Ârif Erkan, "Millî ve Mânevî Değerlerimizi Korumalıyız", *Diyanet Gazetesi* 158 (1 Şubat 1977), 5.

¹⁴⁹³ Bu hususta *Diyanet Gazetesi*'nde neşredilen çok sayıda yazıların bazıları için bk. Orhan Karmış, "Kolera", *Diyanet* 6 (1 Kasım 1970), 5; Hamid Gurâbi, "Tıp ve İslâmda Beslenme", çev. Muzaffer Çobanbeyli, *Diyanet* 12 (30 Ocak 1971), 11; Tan Saray, "Enfeksiyon Hastalıkları", *Diyanet* 42 (1 Mayıs 1972), 6; Tan Saray, "Damar Sertliği", *Diyanet* 47 (15 Temmuz 1972), 9; Tan Saray, "İshal", *Diyanet* 48 (1 Ağustos 1972), 9; Nebil-et-Tavil, "Hastalık ve Şifasını Bilmenin Önemi", çev. Hasan Özcan, *Diyanet* 52 (1 Ekim 1972), 11, 15; Ayşen Hatiboğlu, "Çiçek Hastalığı", *Diyanet* 57 (15 Aralık 1972), 12, 14; Neriman Baykurt, "Beslenme ve Besinler", *Diyanet* 59 (15 Ocak 1973), 12; Tan Saray, "Mide- Duodenum (12 Parmak)", *Diyanet* 63 (15 Mart 1973), 6, 15; Tan Saray, "Kanser", *Diyanet* 64 (1 Nisan 1973), 9, 15; Şükran Levent, "Çocuk Sağlığı", *Diyanet Gazetesi* 76 (15 Eylül 1973), 13; Şükran Levent, "Çocuk Sağlığı 2", *Diyanet Gazetesi* 77 (1 Ekim 1973), 11; Tahsin Çalışır, "Kolera Salgını", *Diyanet Gazetesi* 176 (1 Kasım 1977), 15. Bahsi geçen yazılarda halkın hastalıklarla mücadele konusunda bilinçlendirilmesine gayret gösterilmiş, dinî emirlere atıfta bulunularak toplumun hastalıklar karşısında gerekli tedbirleri alması hususunda daha özverili davranmasına çaba sarf edilmiş ve ayrıca sağlıklarını nasıl koruyabileceklerine yönelik tavsiyelerde bulunulmuştur. Ayrıca devlet tarafından sağlık alanında yürütülen politikalara destek vermek amacıyla çocukların aşılarının yaptırılması gerektiğine dikkat çekilerek, aşı faaliyetleri hususunda halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu hususta bk. *Diyanet*, "Sağlığımız", *Diyanet Gazetesi* 162 (1 Nisan 1977), 5.

¹⁴⁹⁴ Tefrikanın sebepleri hususunda tespitler için bk. "Öfke", *Diyanet Gazetesi* 118 (1 Haziran 1975), 5; Kemal Güran, "Ölenler ve Öldürülenler", *Diyanet Gazetesi* 132 (1 Ocak 1976), 8-9, 14. Tefrikanın ortadan kaldırılması hususunda önerilerin yer aldığı bir yazı için bk. A. Hamdi Ertekin, "Tefrika İletisi ve Tedavi Çaresi", *Diyanet Gazetesi* 205 (15 Ocak 1979), 3, 10. Ertekin'in önerileri arasında yer alan "Neşir organları, liderler, ağabeyler, büyükler tefrikayı körüklemeye yerine fikre hürmet, hoşgörü, olgunluk ve anlayış tavsiye etmelidirler." şeklindeki ifadeler dönemin İslamcı dergilerine de bir gönderme niteliğindedir. Ertekin, "Tefrika İletisi ve Tedavi Çaresi", 3.

¹⁴⁹⁵ Namık Yaz, "Amel-i Salih Sohbetleri", *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 8. "Birleşmek rahmeti, ayrılıp parçalara dağılmak, felaket ve azabı çeker. ...Memlekette sulh ve sükûnu hakim kılmak için tek çıkar yol, ekilen tefrika tohumlarının kökünü kurutmak, birleşerek kardeşçe yaşamaktır." Zeki Ünal, "Birleşmek Rahmet Dağılmak Felakettir", *Diyanet* 61 (15 Şubat 1973), 6. Milli birlik ve beraberliğin teminin önemi hususunda kaleme alınan yazılar için bk. Hüseyin Bakır, "Yüce Dinimiz ve Millî Beraberlik", *Diyanet* 38 (1 Mart 1972), 10; Lütfi Doğan, "Birlik ve Beraberlik Ruhu Yükselmemizin Teminatıdır", *Diyanet* 44 (1

varlığın devamlılığı için toplumsal bütünleşmenin sağlanmasına yönelik söylemler ortaya konulmuş¹⁴⁹⁶ ve toplumun her kesiminin birlik ve beraberliğin sağlanması için gayret sarf etmesinin hem millî hem de dinî bir vazife olduğunun altı çizilmiştir.¹⁴⁹⁷ Toplumsal birlikteliğin sağlanması için de herkesin birbirine iyi muamelede bulunması ve ihtiyaç duyulduğunda yardım etmesi gerektiği ve böylelikle bir toplumu var eden bireyler arasında daha kuvvetli bir ilişki bağının kurulabileceği belirtilmiştir.¹⁴⁹⁸ Bu doğrultuda sokaktaki anarşinin sona erdirilmesi için toplumun dine yönlendirilmesi bir çare olarak ortaya konulmuştur.¹⁴⁹⁹ *Diyanet Gazetesi*'nde toplumsal bütünleşmenin sağlanması ve içtimaî yardımlaşmanın tesisi için kaleme alınan yazıların, Türk siyaset geleneğinin merkezinde yer alan kurtla kuzunun aynı nehirden su içmesini sağlayacak bir düzenin kurulmasına yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Yıkıcı, bölücü faaliyetlerle mücadele edilmesine ilişkin söylemler bayram vesilesiyle kaleme alınan kutlama mesajlarına dahil edilmiş ve bayramların milli birlik ve beraberliği güçlendirici yönü ön plana çıkartılarak, "Milletçe bizi birlik ve beraberliğin içinde tutan Yüce Dinimizin buyruklarına ve manevi değerlerimize, milli gelenek ve göreneklerimize sımsıkı sarılalım da güzel mübarek yurdumuz yıkıcı, bölücü, bozucu, bizi birbirimize düşürücü ve insanı inkâr edici akımlardan korusun. Milletimiz sağolsun, Devletimiz zeval

Haziran 1972), 1, 15; Arif Erkan, "Tefrika ve Zümrecilik", *Diyanet* 60 (1 Şubat 1973), 3-4; Şemseddin Yazırlı, "İslâm'da Birlik ve Beraberlik", *Diyanet* 61 (15 Şubat 1973), 5, 15; Mehmet Kaymakçı, "İslâmiyetin Birlik ve Beraberliğe Verdiği Önem", *Diyanet Gazetesi* 100 (1 Eylül 1974), 10; M. Talât Karaçizmeli, "İslâm'da Birlik ve Beraberlik", *Diyanet Gazetesi* 122 (1 Ağustos 1975), 5; İ. Lütfi Çakan, "Bütünleşme Gereği", *Diyanet Gazetesi* 140 (1 Mayıs 1976), 3.

¹⁴⁹⁶ "İslâm Dini, birlik ve beraberlik dinidir. Bu sebeple, birliğimiz tam olursa, dirliğimiz tamam olur." Kemalettin Erdil, "Dirliğin Kaynağı Birliktir", *Diyanet* 60 (1 Şubat 1973), 6. Ayrıca bk. Kâmil Şahin, "İslamda Kardeşlik", *Diyanet Gazetesi* 165 (15 Mayıs 1977), 5; Talât Koçyiğit, "Anarşiye Karşı Birlik ve Beraberlik", *Diyanet Gazetesi* 197 (15 Eylül 1978), 3; Tahir Çalışkan, "Dağılmamak", *Diyanet Gazetesi* 202 (1 Aralık 1978), 3; Mücteba Uğur, "Birlik Ve Beraberlik Şuuru", *Diyanet Gazetesi* 208 (1 Mart 1979), 3; Abdullah Yaman, "İslâm Dini Kan Davasını Yasaklamıştır", *Diyanet Gazetesi* 220 (1 Eylül 1979), 3, 5; Mustafa Karmış, "İslamda Birlik ve Dirlik", *Diyanet Gazetesi* 224 (1 Kasım 1979), 6.

¹⁴⁹⁷ "Vatan'da Dirlik Milli Birlikle Olur", *Diyanet* 37 (15 Şubat 1972), 1.

¹⁴⁹⁸ Namık Yaz, "Hüsn-i Muamele", *Diyanet* 8 (30 Kasım 1970) 8-9. M. Talat Karaçizmeli, birey ve toplum arasındaki ilişkinin önemine şu sözlerle işaret etmiştir: "...İslâmiyette, cemiyeti çökerten, ahlâkı ortadan kaldıran içtimâî hastalıklara mukavemet, ferdin cemiyete, cemiyetin de ferde karşı olan vazifeleri hakkında mes'uliyet şuuruna kavuşup, gerçek iman ve ihsan sahibi olmakla mümkündür. Fert, cemiyetin bir uzvu olduğuna ve ona her cihetten iyilik yapmayı ve yardımcı olmayı gerektiren bir şuurla hareket etmeli, cemiyet de ferdin bütün ihtiyaçlarına cevap veren müşfik bir müessese olduğuna unutmadan, onun mes'elelerine eğilmelidir.". M. Talat Karaçizmeli, "İslâmiyette Ferd-Cemiyet Münasebetleri –II–", *Diyanet* 9 (15 Aralık 1970), 10.

¹⁴⁹⁹ M. Necati Yazıcı, "Gerçekten Pırıldılar", *Diyanet Gazetesi* 80 (15 Kasım 1973), 11; Talât Koçyiğit, "Fitneden Sakınınız", *Diyanet Gazetesi* 193 (15 Temmuz 1978), 3, 16; "Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç Basına Bir Açıklama Yaptı", *Diyanet Gazetesi* 207 (15 Şubat 1978), 1, 7. Anarşi ve dinî eğitimin yetersizliği arasında kurulan ilişki için bk. Talât Koçyiğit, "Anarşinin Sorumlulukları", *Diyanet Gazetesi* 194 (1 Ağustos 1978), 3.

bulmasın.” şeklinde hem tavsiye hem de dua olarak nitelendirilebilecek bir söylem ortaya konulmuştur.¹⁵⁰⁰ Her fırsatta milli birlik ve beraberliğin sağlanmasının önemini dile getirilmesi vatanın korunması, milli varlığın devamlılığının teminat altına alınması ve bu doğrultuda dinin korunması ve devamının sağlanmasına hizmet etmektedir.

Diyanet Gazetesi'nde din görevlileri, toplumsal bütünlüğün sağlanması hususunda sebebî asabiyeti tesis edecek güce sahip olduğu düşünülen toplum önderleri olarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda onların toplumu bir amaç etrafında toplayacak istidada sahip olduğuna dikkat çekilmiştir:

“İlerlemenin başarılı olabilmesi için ...hamlecilik ve muhafazakârlık cemiyette her şeyden evvel istikrarı ve vahdeti (Birliği) sağlar. Çünkü birliğin olması için fertlerin aynı itikad, aynı an'ane ve ideal etrafında toplanması lâzımdır. Bu esaslar olmaksızın bir başarı kaydetmek mümkün değildir. Bunları sağlayacak olanlar ise, her şeyden evvel, iyi yetişmiş, bilgili, ahlâklı, faziletli, fedakâr, feragat sahibi, kanaatkâr, maddeyi ve menfaati ön plâna almamış din görevlileridir.”¹⁵⁰¹

Toplumsal bütünlüğün sağlanması hususunda din görevlilerinin sorumluluğuna dikkat çekilmesi, din görevlilerinin görevinin kutsal addedilmesi ve ayrıca onların halkın önderleri hüviyetinde görülmesiyle alakalıdır. *Diyanet Gazetesi*'nde din görevlilerine hitap edilen bir yazıda yer alan şu ifadeler meseleyi daha da anlaşılır kılacaktır:

“...İslâm dininin emir ve yasaklarını önce kendi öz nefsinde yaşayarak halka örnek olur. Onun şahsında dinin hükümleri mücessemleşir. O, halkı sever, halka yakın olur. Halk için yaşar, halkın mutluluğuna çalışır. Halkın manevi mutluluğu için çaba sarf ederken, dünya işlerinde de onların kalkınması, refah ve mutluluğa ulaşması için çırpınır. Bu görevleri din hizmetlisine Allah nasip etmiştir.”¹⁵⁰²

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere *Diyanet Gazetesi*'nde din görevlileri toplumun dinî ve dünyevî yaşantısına yön verme gayreti içerisinde olması gereken bir zümre olarak tasvir edilmiştir. Bu durum, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumsal fonksiyonunu

¹⁵⁰⁰ “Diyanet İşleri Başkanı Sayın Dr. Lütfi Doğan Bayram Dolayısıyla Bir Mesaj Yayınladı”, *Diyanet* 54 (1 Kasım 1972), 14. Bayramların birlik ve beraberliği tesis edici hüviyeti hakkında bk. Ahmet Hamdi Kasaboğlu, “Bayram”, *Diyanet* 36 (1 Şubat 1972), 6; “Bayramlar Her Zaman Barışın Sembolüdür”, *Diyanet Gazetesi* 83 (1 Ocak 1974), 1, 15; Lütfi Şentürk, “Ramazan Bayramı”, *Diyanet Gazetesi* 196 (1 Eylül 1978), 1, 10; “Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç'ın Ramazan Bayramı Mesajı: “Yurdumuzu Yıkıcı ve Bölücü Akımlardan Korumalıyız””, *Diyanet Gazetesi* 219 (15 Ağustos 1979), 1, 14.

¹⁵⁰¹ Süleyman Hayri Bolay, “Kalkınma ve Din Adamının Rolü”, *Diyanet* 44 (1 Haziran 1972), 6. Din görevlilerinin toplumsal bütünlüğün sağlanması ve muhafazası hususundaki rolüne ilişkin bk. “Diyanet İşleri Başkanı Dr. Lütfi Doğan Müftülöklere Birer Mesaj Gönderdi”, *Diyanet* 51 (15 Eylül 1972), 15; Kemalettin Erdil, “Ara Bulmak”, *Diyanet* 52 (1 Ekim 1972), 10; Hamdi Mert, “Anarşi Konusunda Din Görevlisine Düşen”, *Diyanet Gazetesi* 189 (15 Mayıs 1978), 14; Hamdi Mert, “Din Hizmeti Vahdeti Gerektirir”, *Diyanet Gazetesi* 202 (1 Aralık 1978), 10; “Devlet Bakanı Muhammed Kelleci Başkanlığımızı Ziyaret Etti”, *Diyanet Gazetesi* 227 (15 Aralık 1979), 14.

¹⁵⁰² Kemal Güran, “Din Görevlisine Sesleniş”, *Diyanet* 49 (Ağustos 1972), 6.

göstermesi açısından önem teşkil etmektedir. Yüklenen vazifelerin Allah tarafından bahşedildiğine dair vurgu da Diyanet İşleri Başkanlığı'na yüklenen manevî anlamı açıkça ortaya koymaktadır.

Diyanet Gazetesi'nin 1970'li yıllarda yayınlanan sayılarında üzerinde durulan bir diğer mesele yurtdışındaki Türk işçilerdir. Bu mesele gazetede bir yazı dizisi şeklinde ele alınmış ve meselenin farklı boyutlarına temas edilerek Türk işçilerin yaşadığı sıkıntılar dile getirilirken aynı zamanda bu hususta çözüm yolları da üretilmeye çalışılmış, Türkiye'nin bu meseledeki vazifelerine dikkat çekilmiştir.¹⁵⁰³

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetlerinin çok yönlü olması, toplumsal hayat üzerindeki etkisini artırır niteliktedir. Fakat Diyanet İşleri Başkanlığı'na farklı cenahlardan gelen eleştiriler ve ithamlar, toplum nezdinde kurumun itibarsızlaştırılmasına yönelik olmuştur. Bu bağlamda *Diyanet Gazetesi*'nde kurumun statüsü, faaliyetleri, işleyişi, yetki ve sorumlulukları gibi hususlarda ortaya konulan derinlikli bir anlamda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın otobiyografisi olarak addedebilecek yazılar, kuruma yöneltelen eleştirilere ilk ağızdan cevap verme imkanını ortaya çıkarmıştır.¹⁵⁰⁴ Böylelikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın statüsü, faaliyetleri ve vazifelerine ilişkin yürütülen tartışmalara da doğrudan cevap verme imkanına haiz olunmuştur. Bu amaçla kaleme alınan yazılarda yasalara, yönetmeliklere, kanunlara özellikle yer verilmesi Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin, kendilerinin tabi olduğu kanunî düzenlemeler hakkında detaylı bir bilgi sahibi olması açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca yurt içinde olduğu gibi yurt dışında görev yapmakta olan din görevlilerinin daha etkin faaliyet gösterebilmesi adına alacakları kurum içi eğitim planına "İdarî bilgiler, Kanun bilgileri, Ziraî bilgiler, hayvancılık, beslenme bilgileri, mesleki bilgiler, Sağlık bilgileri ve Millî Eğitim

¹⁵⁰³ Bahsi geçen yazı dizindeki bazı yazılar için bk. Hamdi Mert, "Kültürde Yozlaşma", *Diyanet Gazetesi* 179 (15 Aralık 1977), 9, 15; Hamdi Mert, "Şikayet Konuları", *Diyanet Gazetesi* 180 (1 Ocak 1978), 9; Hamdi Mert, "Şikayet Konuları", *Diyanet Gazetesi* 181 (15 Ocak 1978), 9, 15.

¹⁵⁰⁴ Bahsi geçen yazılardan bazıları için bk. Kemal Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Görevleri", *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 6; Kemal Güran, "Devlet Memurları Kanunu", *Diyanet* 6 (1 Kasım 1970), 6; Kemal Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri Derece ve Kademeler", *Diyanet* 7 (15 Kasım 1970), 6; Kemâl Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri İntibaklar Nasıl Olacak", *Diyanet* 8 (30 Kasım 1970), 6; Kemâl Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri Terfiler Nasıl Olacak?", *Diyanet* 9 (15 Aralık 1970), 6,14; Kemâl Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri Gösterge Tablosu ve Terfi Grafiği", *Diyanet* 10 (30 Aralık 1970), 6, 14; Kemâl Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Nasıl Kuruldu?", *Diyanet* 12 (30 Ocak 1971), 6; Kemâl Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Nasıl Kuruldu?", *Diyanet* 13 (15 Şubat 1971), 6, 15; Kemâl Güran, "Diyanet İşleri Başkanlığı İçin Yeni Devre", *Diyanet* 14 (28 Şubat 1971), 6.

konularını...”n dahil edilmesi, topluma yalnızca dinî hususlarda değil hayatın her alanında temel düzeyde de olsa hitap edebilecek ve yardım sağlayabilecek bir din görevlisi örneğinin ortaya çıkartılması gayretiyle yakından ilişkilidir.¹⁵⁰⁵ Bu meselenin *Diyanet Gazetesi*’nde yer almasının ise doğrudan toplumun dikkatini çekmeye yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı yalnızca kuruma yöneltilen eleştirel tavra cevap vermemiş aynı zamanda Türkiye’de oluşturulmak istenen Türk din tasavvuruna karşı tutum sergileyen, alternatif din tasavvurları ve İslam söylemlerinin tehlikesine dikkat çekmiştir. Lütfi Doğan’ın “Bugün Türkiyemizin dışında İslâmın gerçeklerini gereğince anlamayan milletler ve zümreler vardır. Ve bunlar yurdumuza da sızmak istemektedirler.”¹⁵⁰⁶ ifadesinde bahsettiği İslam’ın gerçeklerinden uzak söylemler ortaya koyan zümre Türkiye’ye çeviri hareketiyle sokulmak istenen, gelenekten beslenmeyen İslamcı düşüncedir. Bu doğrultuda, gelenekten neşet etmeyen bu düşüncelerin sızmasına imkan tanıyan İslamcı yayınlar da mücadele edilmesi gereken unsurlar olarak nitelendirilmektedir.¹⁵⁰⁷

Basın yayın organlarının belli fikirlerin yayılması, yaşanan güncel gelişmelerin hızlı bir şekilde geniş bir kitleye ulaştırılması, milletlerarası yürütülen ilişkilere istikamet verme hususunda önemli bir işlevi olduğunu, *Diyanet Gazetesi* adına kaleme aldığı yazısında dile getiren Mehmet Akşit de yayın faaliyetlerinin her zaman milletin yararına yürütülmediğine dikkat çekmiştir.¹⁵⁰⁸ Bu doğrultuda Akşit, halkın “...dinî kültürünü gelişigüzel yerlerden değil; kendi emin kaynaklarından öğrenmesinin sağlanması...” için gazetenin daha geniş halk kitlesine ulaştırılması gerektiğinin altını çizmiştir.¹⁵⁰⁹ Akşit’in gelişigüzel dinî bilgiler barındırdığını belirttiği yayınlar, dönemin alternatif dini söylemler ortaya koyan İslamcı yayınlardır. *Diyanet Gazetesi*’nce bu yayınlar, Türk milletinin dini bilgi ve pratikleri öğrenmek hususunda başvurmaması ve kaynakları

¹⁵⁰⁵ “Orhangazi Müftülüğü Seminer Düzenledi”, *Diyanet* 20 (30 Mayıs 1971), 15.

¹⁵⁰⁶ “25 Nisan Pazar Günü Ankarada: Türkiye Din Görevlileri Federasyonu İlk Genel Kurulu Toplandı”, *Diyanet*, 14.

¹⁵⁰⁷ İslamcı neşriyat için kullanılan şu ifadeler meseleyi daha açık bir hale getirecektir: “Bugün Türk Basınında, İslâmî neşriyatın oranı nedir? Bu oranın samimiyet ve ihlas derecesi nicedir? Esefle kaydedelim ki, İslâmî neşriyat, Allah rızâsı için yapılmıyor. ...Düşünceler muhtelif.. Şu var ki hepsi madde de nihayet buluyor. ...Bugün İslâm Mücâhidi geçinenler, arasındaki çekişmeler, didişmeler iddiâmızı isbâta kafidir, sanırım.”. Murat Arslan, “İslâmî Nokta-i Nazarından İlim Zihniyeti ile Hareket”, *Diyanet Gazetesi* 171 (15 Ağustos 1977), 16.

¹⁵⁰⁸ Mehmet Akşit, “Okuyuculara Mektup”, *Diyanet* 22 (30 Haziran 1971), 3.

¹⁵⁰⁹ Akşit, “Okuyuculara Mektup”, 3.

itibarıyla güven duymaması gereken unsurlar olarak nitelendirilmektedir. Bu doğrultuda 1972 yılı için “...halkımıza ve din görevlilerine daha faydalı olabilmek bilgi ve inançlarını emin kaynaklardan öğrenmesini sağlamak” amacıyla yayın programını hazırladığı belirtilen Diyanet İşleri Başkanlığı’nın halkı dinî hususlarda yanlış yollara sürükleyebilecek neşriyatların ortaya çıkardığı tehlikeyi de göz önünde bulundurduğunu söylemek mümkündür.¹⁵¹⁰ *Diyanet Gazetesi*’nde yer alan şu ifadeler de meselenin anlaşılması hususunda oldukça açıklayıcıdır:

“Günümüzde, kalem savaşı tüm savaşlardan daha ileridir, daha tesirlidir. Bizler, Müslüman-Türk aydınları olarak millî ve dini varlığımızı koruyabilmek için, dört elle kalemlerimize sarılmalıyız. Her milletin kendine özgü düşüncü, kültürü, sanatı olduğunun bilincine vararak, dış etkilerden sıyrılmış bir milli kültür kurmanın yoluna bakmalıyız.”¹⁵¹¹

Türk devlet geleneği her ne kadar Hanefî – Mâtürîdî düşünce etrafında tesis edilmiş olsa da devletin tebaası olan kitlede var olan diğer Ehl-i Sünnet dairesindeki mezheplere Osmanlı geleneğinde olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı da hoşgörüsüyle yaklaşmış ve örneğin halkın kültürünü arttırmak amacıyla camilerde kütüphaneler oluşturulurken, cemaatin Şâfiî mezhebinden olması durumunda kitaplıklarda Şâfiî ilmihalinin bulundurulması talep edilmiştir.¹⁵¹² Bu geleneğin bir devamı olarak Hanefî – Mâtürîdî zihniyet tarafından ehli bi’dat mezhepler olarak değerlendirilen Cebriyye ve Kaderrîye de *Diyanet Gazetesi*’nde şu şekilde tenkit edilmiştir: “Kaderi inkâr eden ve bu sebepten “kaderiye” adı verilen mezheb, İslâm’da ne derece merdûd sayılmışsa, kaderin isbatında aşırılığa varan ve insanı yaratana karşı mes’ûliyetsiz kılan “cebriye” mezhebi de, o derece merdûd ve mezmûm sayılmıştır.”¹⁵¹³ Burada İslamlaşma öncesinden itibaren Türk zihniyet dünyasını tesis eden en önemli unsurlardan biri olan kader hususunda ifrat ve tefrite giderek Türk zihniyetine zarar verebilecek, kader konusunda yanlış görüşleri olan ve bu sebeple Türk düşünce geleneği tarafından her dönemde reddedilen iki mezhebin konu ve tenkit edilmesi *Diyanet Gazetesi*’nin Türk geleneğinin bir devamı hüviyetinde olduğunu açıkça göstermektedir.

Fedai’de toplumsal hayata yönelik eleştiriler eğitim, TRT’nin sergilediği reklamlar ve kadınların giyim kuşamları üzerine olmuştur. Bu anlamda *Fedai* dönemin diğer İslamcı

¹⁵¹⁰ “Başkanlıkça 1972 Yılı İçin Yayın Programı Hazırlandı”, *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 1.

¹⁵¹¹ Durali Yılmaz, “Edebiyat”, *Diyanet* 39 (15 Mart 1972), 8.

¹⁵¹² “Halkın Aydınlatılması İçin Camilerde Kitaplık Açılacak”, *Diyanet* 40 (1 Nisan 1972), 15.

¹⁵¹³ Tâlat Koçyiğit, “Hadislerin Işığında”, *Diyanet* 40 (1 Nisan 1972), 3.

dergilerinden farklı bir seyir göstererek birey ve toplum temelli eleştirilerini ortaya koymaya devam etmiştir. Bu doğrultuda Yüksek İslâm Enstitüleri'nin içerisinde bulunduğu hali eleştiren Ahmet Yılmaz, bu kurumların ehlileştirilmesi gerektiğini vurgulamış ve bu şekilde vatan ve milletin kurtuluşuna hizmet edileceğinin altını çizmiştir.¹⁵¹⁴ Yılmaz, Yüksek İslâm Enstitülerine yönelik uygulamaların yanlışlığına dikkat çekmiş ve

“Bu gün öğretim üyelerine ilmi kariyer veya doktora, mezunlarına ihtisaslaşma hakkı verilmeyen, ilkokul talebesi gibi öğrenimle karşı karşıya kalan, Türkiye’imizde tek yüksek okul İslâm Enstitüleridir. Yükselmek ileri gitmek isteyen bu genç neslin terakki isteklerine gem vurmak, yurdu biraz daha elden geldiği kadarıyla felaketin uçurumuna atmak olacağından, ilgililerin bu meselelere hemen eğileceklerini umuyoruz.”¹⁵¹⁵

şeklindeki ifadeleriyle bu hususu devletin yürüttüğü eğitim politikasının tenkidine dönüştürmüştür.

Alkollü içeceklerin reklamlarının TRT’de yayınlanmasından rahatsızlık duyulan *Fedai*’de biranın alkollü içeceklerden sayılmamasına yönelik devletin kararıyla birlikte bakkalarda bu ürünün satılması tenkit edilmiştir.¹⁵¹⁶ Burada önemli olan husus bunun laiklik ile rabitali olarak ele alınmasıdır.¹⁵¹⁷ Bu doğrultuda yazının müellifi, “Burası Türkiyedir. ...Bunun bir çaresine bakmak, hükümetin satvetini göstermek lazım değil mi?. İdareciler, Müslüman bir milletin hükümeti, T.R.T. si olduğunu hiçbir zaman akıllarından çıkarmasınlar. T.R.T. Müslüman fertlerin paraları ile idare edilmektedir. ...Şirket değil resmi bir kuruluştur. Biz Müslümanlar alkollü içkilerin reklamının yapılmasına asla taraftar değiliz.”¹⁵¹⁸ şeklindeki ifadeleriyle hükümetin harekete geçmesini talep etmiştir.

Halkın giyim kuşam tarzına dair tenkitler *Fedai*’nin 1970’li yıllardaki sayılarında da varlığını devam ettirmiştir. Burada bilhassa kadınlara yönelik tenkitlerin dile getirildiği görülmektedir. Bu doğrultuda *Fedai*’de giyim kuşamları ve sergiledikleri hal ve tavırları uygun bulunmayan kadınların modernleşmeyi yanlış idrak ettikleri dile getirilmiş ve dış görünüşü itibarıyla Türklük ve Müslümanlıkla bir ilgilerinin olmadığı sert ve tahkir edici

¹⁵¹⁴ Ahmet Yılmaz, “Türkiye’nin İstikbali İçin Yüksek İslâm Enstitüleri Akademi Olmalıdır.”, *Fedai* 53 (Ocak 1970), 7.

¹⁵¹⁵ Yılmaz, “Türkiye’nin İstikbali İçin Yüksek İslâm Enstitüleri Akademi Olmalıdır.”, 7.

¹⁵¹⁶ Nazif Aşkın, “Alkollü İçkilerin Reklamını Yapmayalım.”, *Fedai* 53 (Ocak 1970), 12.

¹⁵¹⁷ Aşkın, “Alkollü İçkilerin Reklamını Yapmayalım.”, 12.

¹⁵¹⁸ Aşkın, “Alkollü İçkilerin Reklamını Yapmayalım.”, 12.

bir üslupla ortaya konulmuştur.¹⁵¹⁹ Bahsi geçen kadınlar “Türklerin yüz karası”, “şeytan uşağı”, “deccal kuşağı” şeklinde nitelendirilmiştir.¹⁵²⁰ *Fedai*’de giyim kuşam meselesi haricinde dile getirilen toplumsal mahiyetli eleştirilerin bir ucu devlete dokundurulmuş ve bu anlamda toplumsal nitelikli sorunlarının çözümü yine devletten beklenmiştir. Dolayısıyla devlete yönelik eleştirel tavır, devletin sorumluluklarını yerine getirmediğine dair inanç çerçevesinde sergilenmiştir.

Tohum’da bu dönemde toplumsal hayata ilişkin üzerinde hususi olarak durulan konu eğitim ve gençlerin mevcut hali olmuştur. Bu doğrultuda eğitim alanındaki sıkıntıların neler olduğu tespit edilmeye çalışılıp çözüm yolları sunulurken¹⁵²¹ aynı zamanda gençlerin bunalımlarına ve sorunlarının neler olduğuna ve bu durumun nasıl ortadan kaldırılabileceğine ilişkin söylemler üretilmiştir.¹⁵²² Böylelikle dönemin anarşi faaliyetlerinin içerisinde yer alan gençlerin kazanılmasına, toplum içerisindeki tefrikalara son verilmesine gayret edilmiştir.

Türkiye’nin 13. Diyanet İşleri Başkanı olan Tayyar Altıkulaç’a bir milletvekilinin gerçekleştirildiği saldırıyı gündemine taşıyan *Tohum*,¹⁵²³ Diyanet İşleri Başkanlığı’na yönelik tutumunu bu meselede açıkça ortaya koymuştur. Gerçekleştirilen menfur saldırıyı kınayan bir dilin kullanıldığı *Tohum*’da Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Türkiye’deki Müslüman kesimin temsilcisi olduğu belirtilmiş ve bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanı’nın şahsına yapılan saldırının aynı zamanda tüm Müslümanlara yapıldığı ifade edilmiştir:

¹⁵¹⁹ Sabri Altay, “Modernleşmeyi açılıp soyunmak zanneden bethbaht kadın sen nesin”, *Fedai* 54 (Şubat 1970), 5. “Nereden nasıl başlayalım? İler tutar yerim, ipe sapa gelir serin yokki!.. Haline, sözüne, ...gidişine, giyinişine bakarak seni şöylece hulâsa edebilirim, sen: İnsan, Şeytan, Hayvan melezi. 20. asrın ucubesi, misilsiz bir cadısın!” şeklindeki ifadeler yazıda kullanılan tahkir üslubunun açık bir örneğini teşkil etmektedir. Altay, “Modernleşmeyi açılıp soyunmak zanneden bethbaht kadın sen nesin”, 5.

¹⁵²⁰ Altay, “Modernleşmeyi açılıp soyunmak zanneden bethbaht kadın sen nesin”, 5, 7.

¹⁵²¹ Bu hususta bazı yazılar için bk. Cahit Baltacı, “Yüksek Öğretimin Problemleri”, *Tohum* 47 (Şubat 1970), 21-23; “Millî Eğitim Bakanlığı’nın İMAM-HATİP Okulları’nın Orta Kısımlarını Kapatma Kararı Hakkındaki Görüşlerimiz”, *Tohum* 63 (Ağustos 1971), 47-50; “Okullar Açılırken”, *Tohum* 110 (Eylül 1978), 34-37.

¹⁵²² Ömer Kirazoğlu, “Gençliğin Bozuluş Sebepleri”, *Tohum* 48 (Mart 1970), 9-10; Ali Murad Daryal, “Toplum Kaynaştırma Müesseseleri”, *Tohum* 49 (Nisan 1970), 6-7; Bayraktar Bayraklı, “Birlik Şuru ve Cemiyet”, *Tohum* 52 (Temmuz 1970), 20-22; Bayraktar Bayraklı, “Gençlik Meselesi”, *Tohum* 55 (Ekim 1970), 17-21; Cankut Saylan, “Yeni Bir Yüzyıla Doğru”, *Tohum* 81 (Ekim 1973), 14-15; Fatma Betül, “Çağdaş Ahlak!”, *Tohum* 90-91 (Eylül 1975), 17; Tohum, “Sınıflaşan Fikirler Arasında İslam Gençliği”, *Tohum* 92 (Aralık 1975), 2-3; “İnkâr Fırtınası”, *Tohum* 108 (Temmuz 1978), 4.

¹⁵²³ “...insanlık hicap duyuyor manzaradan! Nasıl duymasın ki şu mahut, yüz kızartıcı, vicdan kusturucu 17 imzalı tutanak, insanın «İnsan» olma haysiyetine sürülmüş bir kara lekedir.” *Tohum*, “İğrenç Hadise”, *Tohum* 116 (Mart 1979), 3.

“Burası Türkiye, bu ülke halkının yüzde doksan dokuzu Müslümandır. Nüfusu elli milyona yaklaşan ülkemizde, Müslümanları temsil eden onların dini bakımdan ihtiyaçlarını karşılayan makam ise, kanunla kurulmuş olan DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞIDIR. ...Bu kuruluşun başında bulunan Diyanet İşleri Başkanı, ülkemizdeki bütün Müslümanların temsilcisidir. Bu sebeple ona yapılan hakaret ve saygısızlık, ülkemizdeki bütün Müslümanlara, teker teker yapılmış bir hakaret ve saygısızlık demektir. Bu hususun tevili ve başka türlü yorumu kesinlikle mümkün değildir.”¹⁵²⁴

Burada gerçekleştirilen saldırının nasıl değerlendirildiği önemli olmakla birlikte *Tohum*'un Diyanet İşleri Başkanlığı'nın temsiliyetine yapmış olduğu vurgu bundan daha önemlidir. Bu vurgu dönemin diğer İslamcı dergileri ile kıyaslandığında *Tohum*'un İslamcı dergiler arasındaki konumunu da açıkça ortaya koymaktadır. *Tohum*'un Diyanet İşleri Başkanlığı'na itimadını Ru'yet-i Hilal Toplantısı'na yönelik dile getirilen değerlendirmelerden de anlamak mümkündür. “Diyanet İşleri başkanlığının tertiplemiş olduğu Ru'yet-i Hilal toplantısı vesilesi ile anladığımız Müslüman ülkelerin ayrı tarihlerde oruca başlayıp bayram yapmaları tam bir dikkatsizlik ve umursamazlık eseridir. Doğru ölçü kullandıklarını zannettiğimiz Arap ülkeleri daha gayri ciddi bir tutum içindedir.”¹⁵²⁵ şeklindeki ifadelerden anlaşılacağı üzere *Tohum*, dönemin diğer bazı İslamcı dergilerinden farklı bir şekilde tutum sergilemiş ve bu meselede doğru olan görüşün Diyanet İşleri Başkanlığı'nın olduğunu belirterek, Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde devletin yanında bir tutum sergilemiştir. *Tohum*'da ortaya konulan bu ifadeler, dergi müelliflerinin siyaset ve devlet tasavvuruyla doğrudan ilişkilidir.

Bir tarafıyla Türk düşünce dünyasından beslenmeye devam edip ve bu doğrultuda Türk düşüncesinin müntesiplerine sayılarında sıklıkla yer verirken bir yandan da farklı İslamcı düşünürlerinin görüşlerine yer verilen *Tohum*'da beslenen kaynağın melez bir yapıya haiz olduğu kendisini göstermiştir. Bu doğrultuda *Tohum*'un 87. sayısında Mevdûdî'ye dair kaleme alınan bir yazıda Mevdûdî için “İslâm'ın ilim ve fikir sahasını inşâ eden âlimlerden biri...”¹⁵²⁶ şeklindeki ifadelerle Mevdûdî'yi düşünce dünyalarında nereye oturttuklarına açıkça işaret edilmiştir. Mevdûdî dışında görüşlerine yer verilen diğer

¹⁵²⁴ *Tohum*, “İğrenç Hadise”, 3.

¹⁵²⁵ Aytekin, “İslâm Aleminde Kamu Oyu Meselesi;”, 6.

¹⁵²⁶ M. Beşir Eryarsoy, “Mevdudî ve Eserleri”, *Tohum* 87 (Mayıs 1975), 18. *Tohum*'da Mevdûdî'nin görüşlerine yer verilen yazı için ayrıca bk. Ebu'l-A'lâ e-Mevdûdî, “İslâm ve Hıristiyanlık”, çev. Faruk Bilici, *Tohum* 84 (Şubat-Mart 1974), 28-35.

isimler Seyyid Kutub¹⁵²⁷ ve Muhammed Kutub¹⁵²⁸ olmuştur. Bu durum *Tohum*'un 1960'lardan itibaren düşünce dünyasının tedricen melezleşen yapısının aynı istikamette devam ettiğini ve Türk İslamcılığı dışındaki İslamcı fikriyata da alaka gösterildiğini aşikar kılmaktadır.

Akıncı Güç'ün düzene, devlete dair muhalif tutumu devletin tüm kurum ve organlarına yönelik bakış açısına sirayet etmiştir. Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı, “Düzenin gayri meşru “bütünsel yapısı” içinde yine gayri meşru bir “parça” görevi yapan...” kurum olarak nitelendirilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın “...insanımız ve inancımız üzerinde meydana getirdiği tahribat, diğer “parça” görevi yapan müesseselerden çok daha derindir” şeklindeki ifade ile Başkanlık tarafından yürütülen faaliyetlerin topluma ve dine zarar verdiğine yönelik bir hüküm verilmiştir.¹⁵²⁹ Devletin devamlılığını sağlamak ve Türk din tasavvurunu korumak gayesiyle faaliyette bulunan bir kurumun, var olan düzen ve düzende yer alan kurumlara karşı topyekun menfi bir hissiyat besleyen *Akıncı Güç* tarafından bu şekilde değerlendirilmesi şaşırtıcı değildir. *Akıncı Güç*'ün yıkmak istedikleri düzenin bir parçası olarak gördükleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nın karşısında olması düzeninin devamlılığını sağladığı fikriyle ilişkilidir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenin bir parçası olarak addedilmesi Althusser'in devletin ideolojik aygıtları anlatısının bir benzerini ortaya koymaktadır.

Akıncılar'da ise dinî alana ilişkin ele alınan meselelerin başında okullardaki din eğitimi gelmektedir. Okullarda verilen din eğitiminin göstermelik olduğunun altının çizildiği *Akıncılar*'da “İSLAM'ı olduğu gibi değil de; kendi kafalarında laçkalaşmış, kalıplarda ve kendi anlayışlarına göre yutturmağa çalıştıklarını biliyoruz.” denilerek dinin devlet eliyle araçsallaştırıldığına dair Althusserci olarak tabir edebileceğimiz bir bakış açısı ortaya konulmuştur.¹⁵³⁰ Ayrıca *Akıncılar*'da farklı İslamcı düşünürlerin görüşlerine yer verilmiş ve topluma bu isimlerin İslam tasavvuru aktarılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Hasan el-Benna, Seyyid Kutub gibi isimlerin görüşleri *Akıncılar*'ın sayfalarında kendisine yer bulmuştur. Bu istikamette örneğin Hasan el-Benna'nın “Liderlerinizi zor zamanlarda da kolay zamanlarda da nefsinizin sevdiği şeylerde de sevmediği şeylerde de dinleyin; itaat

¹⁵²⁷ Bu husustaki yazılar için bk. Seyyid Kutub, “İslâm'a Nasıl Davet Etmeliyiz”, çev. M. Âkif Aydın, *Tohum* 53 (Ağustos 1970), 19-20; Seyyid Kutub, “Yol”, *Tohum* 54 (Eylül 1970), 32.

¹⁵²⁸ Muhammed Kutub, “Allah'a Giden Yol”, çev. A. Allabakul, *Tohum* 89 (Temmuz 1975), 19-22.

¹⁵²⁹ “Diyanet ... Hac Yasağı Bizans Oyunları.... Vesaire”, *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 6.

¹⁵³⁰ “Yeni Eğitim Dönemine Girerken”, *Akıncılar* 6 (21 Ekim 1979), 2.

edin. Davamızın ve aramızdaki kopmaz bağların gereği budur.”¹⁵³¹ şeklindeki ifadelerinin bulunduğu yazı neşredilerek lider kültü zihniyeti bu isim üzerinden okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır. Bu durum aynı zamanda *Akıncılar*’ın zihni kaynaklarının ortaya konulması açısından da önem arz etmektedir.¹⁵³²

Şûrâ’da Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde görev yapan din görevlilerinin vazifelerini yerine getirmeleri karşılığında maaş almaları ve Cuma günleri irad edilen hutbelerin devlet tarafından belirlenmesi “Camilerimizde imamlar para ile namaz kıldırmaya ve ellerine cebrile tutuşturulan düzenin sansüründen geçmiş hutbe kitaplarından cemaate dinini öğretmeye memur edilmişlerdir.” ifadeleri kullanılarak tenkit edilmiştir.¹⁵³³ Burada öncelikli olarak insanların başta dinî hayatı olmak üzere tüm hayatı üzerine tesiri bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın itibarı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı mensuplarının toplumu dini inanç ve pratikleri konusunda bilgilendirmeyi ve ibadetlerin doğru bir şekilde icra edilmesini sağlamayı hem Müslüman bir birey olarak hem de mesleki vazife olarak yerine getirmeleri karşılığında kendilerinin ve ailelerinin yaşalarını karşılamak için maaş alması dinen bir sakınca arz etmediği gibi bu durumun “parayla namaz kıldırmak” şeklinde tahfif edilmesi *Şûrâ*’da devlet ve devlet organlarına yönelik bakış açısının açık bir göstergesidir. Ayrıca “düzenin sansüründen geçmiş hutbe kitaplarından” ifadesi ile de hutbeler üzerinden dinin devletin ideolojik bir aygıtı olduğuna dair bir görüşün ileri sürüldüğü görülmektedir. Bununla beraber Türk siyaset geleneğinde hutbelerin yalnızca dinî amaçlarla değil aynı zamanda iktidarın ilanı ve meşruluğunun temini için işlevselleştirildiği düşünüldüğünde, hutbelerin yalnızca dinî bir yönü bulunmadığı anlaşılacaktır. Dolayısıyla burada dile getirilen eleştiri Türk siyaset geleneğine de eleştiri mahiyetinde değerlendirilebilir niteliktedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı personellerine dair getirilen tenkit, *Şûrâ* kadrosunun kurumu ne şekilde değerlendirildiği göz önünde bulundurulduğunda daha anlaşılır bir hale gelmektedir. “...Düzmece ve lâik (dinsiz) düzenin emniyet sibobu cinsinden bir

¹⁵³¹ Hasan el-Benna, “Cihad”, *Akıncılar* 2 (19 Ağustos 1979), 7.

¹⁵³² Bu hususta ayrıca bk. “Çağımıza İslâm damgasını vuran üç büyük lider: Hasan El Bennâ Eb’ul Alel-Mevdûdi Ayetullah Humeyni”, *Akıncılar* 6 (21 Ekim 1979), 4-5; “Çağımızda Üç Lider ve Üç Hareket Hasan El Bennâ: MISIR Eb’ul Alel-Mevdûdi: PAKİSTAN Ayetullah Humeyni: İRAN”, *Akıncılar* 7 (8 Kasım 1979), 4-5. Bu yazıların yalnızca başlıklarından bile mesele kendiliğinden anlaşılmaktadır.

¹⁵³³ “Beyânname 1398 Üzerine”, *Şûrâ*, 9-10.

müessesesi olan Diyânet denilen yer...”¹⁵³⁴ şeklinde dile getirilen tabir kuruma bakış açısını açıkça göstermektedir. Burada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dinsiz addedilen Türk devletinin siyasal meşruiyetini temin edecek bir unsur olarak tasavvur edildiği açıktır.¹⁵³⁵ Bu zihniyetin Diyanet İşleri Başkanlığı'nı devletin bir rıza üretim aracı ve ideolojik aygıtı olarak değerlendiğini kendiliğinden göstermektedir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenin bir aracı olarak nitelendirilmesi çerçevesinde kuruma itimat edilmemesi gerektiği belirtilmiş, Ramazan başlangıç ve bitiş günlerinin belirlenmesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkili mercii olmadığı dile getirilerek, Başkanlığın takvimine uyulması halinde harama bulaşmanın ihtimal dahilinde olduğu ileri sürülmüştür.¹⁵³⁶ Netice itibarıyla *Şûrâ*'da Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik husumetin geldiği yer kurumun ortadan kaldırılması talebine kadar varmıştır: “...üzerine basa basa tekrar ederiz ki: Diyanet denilen yer lağvedilmeli ve Müslümanlar kendi kendilerini idare etmelidirler. Din ile devlet ayrı olduğu müddetçe bundan başka her çare de kabul edilemez...!”¹⁵³⁷ Bu durum doğrudan *Şûrâ*'da düzene, devlete ve devlet kurumlarına bakış açısıyla alakalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Marx'ı hatırlatır bir şekilde halkı afyonladığına dair tabir de meseleye din siyaset ilişkilerine yönelik eleştirel düşünce çerçevesinde bakıldığını açıkça göstermektedir.¹⁵³⁸

¹⁵³⁴ Ahmed Selâmî, “Müstakil Devlet”, *Şûrâ* 16 (4 Mayıs 1978), 3. Benzer ifadeler için bk. Ahmed Selâmî, ““Şeriat'ın Müsaadesi Olmayan İş Merduktur.””, *Şûrâ* 17 (11 Mayıs 1978), 3; Ahmed Selâmî, “Şeriat Düşmanı “kurul””, *Şûrâ* 18 (18 Mayıs 1978), 3; Ahmed Selâmî, ““Şeriat, Baştan Ayağa Adalet””, *Şûrâ* 21 (5 Haziran 1978), 3; Ahmed Selâmî, “Eşedd Olan Münâfiktir...”, *Şûrâ* 23 (19 Haziran 1978), 3; Ahmed Selâmî, “Laik Düzen Dairesi, Şeriat'ın İlanlarından Elini Çekmelidir”, *Şûrâ* 29 (31 Temmuz 1978), 3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenin kurumu olduğuna yönelik bakış açısı Türk Dil Kurumu'na yönelik söylemlere de sirayet etmiştir. Bu hususta bk. Ahmed Selâmî, ““Şeriat Müslümanlık Yasası””, *Şûrâ* 15 (27 Nisan 1978), 3.

¹⁵³⁵ Bu hususta bk. “Rejimin Bekçiliğini Yapmayacağız”, *Şûrâ* 35 (18 Eylül 1978), 8.

¹⁵³⁶ “Dikkat!..”, *Şûrâ* 25 (3 Temmuz 1978), 9. Bu ifadelerin yer aldığı yazının bir afiş olarak hazırlanması ve dergi okuyucularının bu afişi çıkartarak cami, mescid gibi muhtelif yerlere asmasının talep edilmesi de olayın başka bir boyutunu oluşturmaktadır. “Şeriat düşmanı bir düzen şeriat işi olan Ramazan'ı ilan edemez.” gibi ifadelerin yer aldığı afişin görünürlüğünü sağlamanın hangi amaca hizmet ettiği açıkça anlaşılabilir niteliktedir. Benzer söylemler *Şûrâ*'nın sonraki sayılarında da kendisine yer bulmuştur. Bu hususta bk. “Düzene Uyuma, Harama Batma”, *Şûrâ* 27 (17 Temmuz 1978), 16; Ahmed Selâmî, “Ramazan'ı ilân edebilir mi?”, *Şûrâ* 28 (25 Temmuz 1978), 3; Mehmed Saffet, “Ramazan'a Haramla Girmek..”, *Şûrâ* 30 (7 Ağustos 1978), 6; Mehmed Saffet, “Şeriat'ı (dini) saptıranlara ihtar...”, *Şûrâ* 31 (14 Ağustos 1978), 9; Mehmed Saffet, “Bâbîâlî Pravdası'nda Bir Sarıklı”, *Şûrâ* 32 (21 Ağustos 1978), 6; Sadrettin Yüksel, ““Mes'elelerimizi Düzenin Adamlarına Bırakmayalım””, *Şûrâ* 32 (21 Ağustos 1978), 7; “Bak Müslüman Tekrar Ediyoruz!”, *Şûrâ* 32 (21 Ağustos 1978), 16.

¹⁵³⁷ Ahmed Selâmî, “Zafer Şeriat İçin Yaşayanlarıdır!”, *Şûrâ* 35 (18 Eylül 1978), 9.

¹⁵³⁸ Ahmed Selâmî, “Şeriat (İslamiyet) Karşısında Münafik Cephe..”, *Şûrâ* 26 (10 Temmuz 1978), 3.

Farklı İslamcı düşünürlerin görüşlerini kendi bünyesinde bir araya getiren *Tevhid*'de Mevdûdî¹⁵³⁹ ve Ayetullah Humeyni gibi İslamcı düşünürlerin fikirleri aktarılmış ve böylelikle Türk toplumunun başta din tasavvuru olmak üzere devlete, topluma bakış açısı değiştirilmeye çalışılmıştır. Bu isimlere dergide yer verilmesi aynı zamanda *Tevhid* kadrosunun beslendiği kaynakları göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Burada önemli bir husus Humeyni'nin söylemlerine her sayısında genişçe yer veren *Tevhid*'de kendilerinin Humeynici olarak addedilmelerine karşı çıkılması ve durumun şahıstan bağımsız bir şekilde desteklendiği açıklamasında bulunulmasıdır.¹⁵⁴⁰

İslamcı dergilerde dinî alana yönelik söylemlerin bir cephesini Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında dile getirilen ifadeler oluşturmaktadır. 1979 yılında Diyanet İşleri Başkanı'na gerçekleştirilen silahlı saldırı gibi meselelerin *Tevhid*'de ele alınmış şekli ve kuruma yönelik ortaya konulan şu ifadeler meselenin anlaşılması noktasında yeterli olacaktır: “Mevcud düzeni ayakta tutmak için her türlü vazifeyi yapan bu müessesenin içinde pek çok temiz insan varsa da mekanizma daima, düzenin silahları tarafından tehdit edildiği imajını vermektedir.”¹⁵⁴¹ “...Diyanet müslümanları uyutmak için, onlara sadece bir takım ferdi ibadetleri ve içtimai hayata yansımayan itikadi meselelerle meşgul etmek için kurulmuş bir teşkilat olup, kesinlikle İslami bir makam değildir.”¹⁵⁴² Bu ifadelerden anlaşılabilceği üzere *Tevhid*'de Diyanet İşleri Başkanlığı düzenin meşrulaştırıcı bir aracı olarak ele alınmıştır. *Tevhid*'de “cahili” olarak addedilen eğitim de var olan düzenin ideolojisini bireylere aşlayan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.¹⁵⁴³ Bu anlamda *Tevhid*'de Althusserci bir değerlendirme tarzının olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁵³⁹ “Mevdudi: “Pakistan Kuruluşunun Biricik Sebebine Kavuştu”, *Tevhid* 24 (4 Haziran 1979), 3, 17.

¹⁵⁴⁰ Selahaddin Eş Çakırgil, “Müslümanla İlgilenmek, Hayata Müslüman Gibi Bakmak “Khumeynicilik” midir?”, *Tevhid* 9 (19 Şubat 1979), 2.

¹⁵⁴¹ “Anayasa'nın Tabancası, Diyanetin Beynindedir”, *Tevhid* 15 (2 Nisan 1979), 15.

¹⁵⁴² “Altıkulaç, Küfrü Sineye Çekti!”, *Tevhid* 16 (9 Nisan 1979), 13. *Tevhid*'de Hicri 1400'e hazırlık için dile getirilen ifadelerde “3-Sakalsız imamların ardında namaza durma Bu da içe dönük bir tedbir olamaz mı? Bugün camilerimizi Diyanetin cavlak suratlı imamları sardı. Önce uyaralım kendilerini, sünnete davet edelim. Anlamazlarsa, ardlarında namaza durmaktan çekinelim.” şeklindeki ifadeler göz önünde bulundurulduğunda *Tevhid*'de din görevlilerine yönelik tutumu daha iyi anlamak mümkündür. “Hicri-1400'e hazır mısınız?”, *Tevhid* 25 (11 Haziran 1979), 20. Bir sonraki sayıda “Camilerimize sahip çıkalım” şeklindeki talep de bu minvalde değerlendirilmelidir. Bu hususta bk. “Hicri 1400'e hazır mısınız?”, *Tevhid* 26 (18 Haziran 1979), 20. *Tevhid*'in 31. sayısında ise sakalları olmayan imamların arkasında namaz kılınmamasına yönelik talebe gelen tepkilerden dolayı bir özür yazısı neşredilmiştir. Abdullah Birisi, “Sakal Mevzuu..”, *Tevhid* 31 (23 Temmuz 1979), 6.

¹⁵⁴³ Hüsnü Aktaş, “Zulüm Ehdeleri ve Mumyalanmış Yalanlar”, *Tevhid* 25 (11 Haziran 1979), 5. Ayrıca *Tevhid*'de verilen eğitimin küfür ve şirki yaygınlaştırdığı ileri sürülmüştür. Bu hususta bk. Hüsnü Aktaş, “İslami Eğitim Üzerine”, *Tevhid* 30 (16 Temmuz 1979), 5.

Toplum belirli değerler ve fikirler etrafında bir araya gelerek inşa edilmektedir. İstiklâl Marşı ise Türk toplumunu sebebi asabiyet unsurları etrafında bir ve bütün olma yolunda tetikleyen ve bu durumun sürekliliğini sağlayan önemli unsurlardan birisi olmakla birlikte, bir vatanın nasıl kurtarıldığının ve kurulduğunun cisimleşmiş hali olarak tasavvur edilebilir niteliktedir. *Hicret*'te yer alan “Şimdilerde yeni consensus unsurları daha piyasaya sürülmeye başlandı: İstiklâl Marşı gibi.. kapitalist demokratlar, komünist demokratların karşısında güçlerini, dayanaklarını bir bir yitirdikçe, çok daha yeni “consensus”lar icad ederek ve halk yığınlarını bu sun’i mukaddesler arasında koşturmaya yelteneceklerdir.”¹⁵⁴⁴ şeklindeki ifadeler, Türk milletinin varlığını ve ruhunu yansıtarak ortaya koyan İstiklâl Marşı’na yönelik tutumu açıkça göstermektedir. Vatan ve milletin, din ve devletin bir bütün arz ettiğini ortaya koyan Türk siyaset tasavvurundan kopuş, milleti temsil eden değerlerin ehemmiyetinin anlaşılmasının önüne geçmektedir. İslam ile aynileşen Türklük ve Türk geleneğine dair her şeyin küfür düzeni ile aynileştirilmesi ile yapılan Türk karşıtlığı, söz konusu İran olduğunda yerini büyük bir sempatiye bırakmaktadır.

Hicret'te toplumsal hayatın önemli bir cephesini oluşturan eğitim, cahili eğitim sistemi olarak nitelendirilmiş ve bu durumun müsebbibi olarak demokratik ve laik sistem göstermiştir.¹⁵⁴⁵ Bu sistemin bir neticesi olarak İslami eğitimin dışarıda bırakıldığı ve bunun neticesinde Müslümanların bir araya gelerek bir cemaat oluşturmasının önüne geçildiği dile getirilerek eğitim sistemi eleştiriye tabi tutulmuştur. *Hicret*'te kitle iletişim araçları da devlet ideolojisinin topluma benimsetilmesinin bir yolu olarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda eleştirel düşünceden mühlhem fikirler ortaya konulmuştur:

“Halkı Müslüman olan ülkelerde, o ülkede hakim olan ideolojinin dünya görüşüne paralel olarak kurulan kitle yayın organları insanların düşünce ve davranışlarını etkilemektedirler. Televizyon, Radyo ve Gazetelerin, resmi ideolojinin çizdikleri sınırlar içerisinde yayın yaptıkları gerçeği ortadadır. Her ülkede, müesses nizamı korumak için, o ülkede yapılabilecek yayının sınırları belirlenir.”¹⁵⁴⁶

Hüsnü Aktaş’ın ortaya koyduğu bu söylemler, Althusserci devletin ideolojik aygıtları anlatısıyla uyum arz etmektedir. Bu durum *Hicret*'te ortaya konulan devlet söyleminin de

¹⁵⁴⁴ Selâhaddin Eş Çakırgil, ““Consensus”umuz; Demokrasi mi, İslam mı?”, *Hicret* 2 (24 Eylül 1979), 2.

¹⁵⁴⁵ Hüsnü Aktaş, “Topraklarımızda Hasretimi Haykıranlar”, *Hicret* 4 (8 Ekim 1979), 5; Hüsnü Aktaş, “Rejime Uydurulmuş Kafalar Koleksiyonu”, *Hicret* 8 (11 Kasım 1979), 4, 17.

¹⁵⁴⁶ Hüsnü Aktaş, “Çarşı Putları veya Aydınların Karanlığı”, *Hicret* 10 (26 Kasım 1979), 4.

açık bir göstergesi niteliğindedir. Toplumsal hayatın önemli bir parçasını oluşturan basın yayın organlarına yönelik dile getirilen bu ifadeler, düşüncelerinin kaynaklarına inilerek incelendiğinde daha da anlamlı olmaktadır.

Hicret'te dinî alana dair eleştirilerinin bir cephesini Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik dile getirilen eleştiriler oluşturulmaktadır. İslam ülkeleri arasında Ramazan ayının ve bayramların başlangıç tarihinin aynı olması hususunda gösterilen çaba *Hicret*'te tahfif edilmiş ve laik rejimlerin bu yönde bir birlik çabasının anlam ifade etmediği belirtilmiştir:

“...laik rejimin DİB’i (Diyanet İşleri Başkanı) Tayyar Altıkulaç ...Müslümanların yıllardır üzerinde durdukları bir hususu kabulleniyor ve geçmiş yıllarda Türkiye’de oruca takvimlerden bir gün önce başlanması gerektiğinin ortaya çıktığını açıklıyordu. Bu tesbiti yapan Altıkulaç “takvimlerin 26 Temmuz’u Ramazan başlangıcı göstermesine rağmen, müslümanları 25 Temmuz’da oruçlu olmaya davet” edebildiklerini iftiharla belirtiyor. Bunu “İslâm dünyasının birliği ve Rüyet-i Hilâl konferanslarına uymak için” yaptıklarını da ilave ediyor. Yani, Yüce Resul’ün rüyet’e, rüyet olmadığı takdirde hesaba başvurulması şeklindeki emri değil, Müslümanları bağlamayan bir takım laik rejimlerin düzenledikleri konferans kararlarıyla İslâm birliği temin edilecek öyle mi?”.¹⁵⁴⁷

Burada önemli olan husus Diyanet İşleri Başkanlığı'nın laik rejim içerisinde yer alan bir kurum olmasının onun dinî alandaki statüsünü geçersiz kıldığına dair ileri sürülen görüştür. Ayrıca uygulamada birliğin sağlanması adına atılan adımın Peygamber Efendimiz'in emrine aykırı bir durum olarak ele alınması da kurumun halk nezdinde itibarını zedelemeye yöneliktir. Başkanlığa yönelik *Hicret*'te takınılan bu tavır onların din, siyaset ve devlet tasavvurlarından bağımsız bir nitelik arz etmemektedir. Benzer bir tavır Cuma namazları ve zuhr-u ahir namazları hususunda dile getirilen şu ifadelerde de kendisini açıkça göstermektedir:

“Diyanet İşleri Başkanlığı resmi yayın organlarında Mü'minlerin, Cuma'nın sıhhatinin şartlarından şüphe etmelerinden endişeye kapılarak “Zuhr-u Ahir'in” bidat olduğunu ve kılınmamasının gerektiğini savunması çok ilginçtir. Nitekim Diyanet dergisinde “Zuhr-u Ahir” yüzünden cemaatin büyük çoğunluğunun Cuma'nın son sünnetlerini terk ettiğini, halbuki zuhr-u ahir'in bid'at diğerlerinin ise sünnet olduğunu” iddia eden ...Hayreddin Karaman'ın Cuma hutbesinin milli birlik ve beraberlik, halk eğitimi, kalkınma seferberliği, salgın hastalıklar ve bunun gibi konulara ayrılması hususundaki görüşleri, Demokrasi ile İslâm'ı aynı sanmasından kaynaklanan bir yanıştır. Demokrasi ile İslâm'ı farklı yönetimler olarak kabul etmeyenler için, gerçekten Zuhr-u ahir kılmak izah olunamaz. İslâm'ı, çağdaş teorilerle izah etmeye çalışmayan ve “Müslüman” isminin dışındaki isimleri reddeden Mü'minler ise, “Zuhr-u ahir'i” mutlaka kılarlar. ...Demokratik, laik toplumlarda, Sosyalist ve Kapitalist sistemlerde, devletin siyasi karakteri ve dünya görüşüne göre ayarlanan hutbeler, halifesiz son yetmiş yılın ızdırabıdır. Halifelik

¹⁵⁴⁷ Eyüb Salâh, “Altıkulaç ve (D.İ.B.)”, *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 9.

toplumlardaki hutbelerle, bugün okunan hutbelerin aynı olmadığı açıktır. Kaldı ki, mü'minlerin itiyaden kıldıkları öğle namazıdır. Çünkü Cuma namazı kabul olmadığı takdirde, öğle namazı o insanın üzerinde bir borçtur. Bugün, "Zuhr-u Ahir'in" terkini istemek ve bunu Bid'at saymak imkansızdır."¹⁵⁴⁸

Hüsnü Aktaş bu ifadeleriyle laik-seküler bir devlet yapısında hali hazırda kılınan Cuma namazlarının herhangi bir geçerliliğinin olmadığını ima etmektedir. Bu doğrultuda Aktaş'ın Hayrettin Karaman'ın zuhr-u ahir namazlarının kılınmasının bidat olduğu söylemine yönelik eleştirisi, geleneğin muhafazası çabasına değil, laik düzenden dolayı yerine getirilemeyeceğini düşündüğü Cuma namazları yerine zuhr-u ahir ile en azından öğle namazının kılınmış olması zihniyetinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca burada ortaya koyulan hutbelerin devletlerin siyasi zihniyeti etrafında yazıldığı fikri de hutbeler üzerinden dini devletin bir aygıtı olarak görür niteliktedir ki bunun Althusser'in ortaya koyduğu devletin ideolojik aygıtları anlatısı ile doğrudan paralellik arz ettiği açıktır ortadadır.

İslamcı dergilerin pek çoğunda olduğu gibi *İslâmî Hareket*'te de toplumun mevcut yaşantı ve dinî anlayışı eleştiriye tabi tutulmuş, Cahiliye devri benzetmesinde bulunularak toplumu dinî anlamda mertebelerin en alt seviyesinde gördüklerini açıkça göstermişlerdir. Bu şüphesiz toplumun dinî hayatına yöneltilen eleştirinin düzeyini ve tonunu da ortaya koymaktadır.

"Birdenbire düzende iktidara basamak olmanın niğmetleriyle karşılaşılmasının külfeti büyük oldu. Müslümanlarda meydana getirdiği tulû emel hırsı, islâmî kardeşlik havası yerine maddî menfaatler icâbı yakınlaşmalara sebep oldu. Bu da Türkiyeli Müslümanların azimle gâyetle ve hınçla yetişmeye çalıştıkları var gibi gözükken kadroların zamanından önce harcanmasına yol açtı. Bunun sebebini başlangıçtaki metod yanlışlığına bağlamak mümkündür. ...Bugünkü insanlığın cahiliye devri insanıyla ne farkı vardır? ...Bugünün müslümanları her şeye görmeden iman ettiğine göre bu yolda yürüyeceği ve Allah ve Resülallah'ın yolundan ayrılmayacak olan liderlerin arkasından gideceğini de göstereceklerdir."¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁸ Hüsnü Aktaş, "Hicret Olayı ve İlk Cuma Namazı (2)", *Hicret* 2 (24 Eylül 1979), 5.

¹⁵⁴⁹ Yaşar Ömeroğlu, "Mücadelede Metod ve Liderler", *İslâmî Hareket* 11 (1 Aralık 1978), 6. "...İslâm kendinden önceki VAHİY'den uzaklaşmış toplumlara «CAHİLLİYE TOPLUMU» der.. Cahilliyeye âdeti üzerine ölmekten her mümin korkar. Ama İslâmın yasak edildiği alay konusu olduğu müddet topluma dönüşten sonra İslâmın bu topraklardaki 1000 yıllık hakimiyetine meydan okurcasına İslâm öncesi ile ne kadar âdet varsa tebci edilmeye ve kutlanmağa başladı. ...Bu açık bir irtidat hareketidir! Bu zulmü, şirki, Allah düşmanlığını resmen tanımadır! ...Ey CHP! Camileri yıkan Allah ve peygamberden bahsetmek yasaktır genelgesini çıkararak 1940'ların CHP'sinden hiç farkın yokmuş...." Miraç Abdurrahman, "İbrahim'in Ülkesinde Hortlayan İrtica: Nemrutçuluk", *İslâmî Hareket* 7 (1 Ağustos 1978), 1.

Burada önemli olan husus toplumun, cahiliye toplumu olarak nitelendirilmesidir. Bir yandan ısrarla Türkiye Müslümanları ifadesi kullanılırken diğer yandan bütün bir milleti cahiliye toplumunun bir benzeri olarak gösterip, toplumsal bir küfür sistemi imasında bulunması *İslâmî Hareket*'in zihniyet dünyasındaki tutarsızlığı da açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü cahiliye devri olarak adlandırılan devir, Arapların İslam öncesindeki dönemine işaret etmektedir. Dolayısıyla toplumun mevcut halini değerlendirmek için başvurulan kavram toplumun İslam'ı yaşamadığının altını çizmek maksadıyla kullanılmıştır. Burada kullanılan dilin yapısı ve işaret edilen meseleler ise doğrudan modern İslam anlayışlarından ilham alan bir şekilde kendisini göstermiştir. Düzenle bütünleşme, metot yanlışlığı, kendi devrini cahiliye devri olarak görme fikri ve lider kültü anlatılarının İslam düşünce geleneğinde bir karşılığının bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla ortaya koyulan bu fikirler, toplumun mevcut halinin anlatılması anlamında bir gerçekliği olmadığı gibi aynı zamanda gelenekten de neşet etmemektedir.

İslâmî Hareket'te toplumsal alana ilişkin bir diğer eleştiri mevcut düzen içerisinde Türkiye'deki Müslüman nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak bir basın yayın organına sahip olmadığına yönelik olmuştur.¹⁵⁵⁰ Bu durum yalnızca dinî değil Müslümanların tüm hayat pratiklerine dair bilgilerin içerisinde yer aldığı *Diyanet Gazetesi*'nin *İslâmî Hareket* nezdinde muhatap alınmadığını da açıkça göstermektedir. Bu tutum Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik tutumlarıyla da ilişkilidir. *İslâmî Hareket*'te bir dönem Diyanet İşleri Başkanı olarak görev yapmış olan Lütfi Doğan üzerinden dönemin siyasilerini tahfif etmek için kullanılan "Müslümanlığı Dr. Lütfi Doğan kadar olan..."¹⁵⁵¹ şeklindeki ifade kuruma yönelik bakış açısını da kendiliğinden göstermektedir. Devletin vazifelendirdiği Diyanet İşleri Başkanı'nın Müslümanlığını tahfif edecek dereceye gelen devlete yönelik muhalefet bu noktada aşikar olmaktadır.

¹⁵⁵⁰ "İnanıyoruz ki, Türkiye Müslümanları kuvvetli ve güçlü bir basına muhtaçtır. Bu ihtiyaç camiâmızın mevkutelerince defaatle belirtilmiş olmasına rağmen görünür bir şey yapılmış değil. Tabiatıyla bir ihtiyacın varlığına inanmak veya onu dile getirmek, ihtiyacı gidermeye yetmiyor. ...Zira Müslümanca bir gazete olmak, veya böyle bir iddia ile ortaya çıkmak ağır mes'uliyet ister." "Gönülverenlerle", *İslâmî Hareket* 13 (10 Şubat 1979), 2.

¹⁵⁵¹ "Hoş Geldin Zulüm!...", *İslâmî Hareket* 5 (1 Haziran 1978), 3.

Ayrıca *İslâmî Hareket*'te Muhammed Kutub,¹⁵⁵² Hasan el-Benna¹⁵⁵³ ve Mevdûdî¹⁵⁵⁴ gibi isimlerin görüşlerine yer verilerek, düşüncenin kaynağı değiştirilmiş ve böylelikle toplumun din tasavvurunun değiştirilmesine gayret edilmiştir. Farklı İslamcı düşüncelerden etkilenildiğinin gösterilmesi açısından şu örnek oldukça açıklayıcıdır:

“1. Maddî putlara tapmak suretiyle müşriklik 2. Hayalî putlara tapmak suretiyle müşriklik 3. İdeolojik putlara tapmak suretiyle müşriklik. İdeolojik hallerde, görünürde bir put yoktur, yâni ideoloji putsuzdur. Bu putsuzluk halinde de müşriklik vardır. İdeoloji mahiyetine göre ya bir fikir cereyanı veya yeni bir din telkin etmekte olup bu sebepten bir puttur.”¹⁵⁵⁵

Bu ifadeler etrafında bir değerlendirme yapıldığında *İslâmî Hareket*'in bilhassa Seyyid Kutub'tan ilham alan fikirlerden etkilendiğini söylemek mümkündür.¹⁵⁵⁶ Ancak “Âlim, tarihçi ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa”¹⁵⁵⁷ gibi ifadelerin de kendisine yer bulduğu *İslâmî Hareket*'in melez bir zihin dünyasına sahip olduğu söylenebilir niteliktedir. Çünkü bir sayfasında selefi söylemlere ve İran İslam Devrimi anlatılarına yer verirken diğer sayfasında Ahmet Cevdet Paşa ile ilgili bir tanıtım yazısı yazıp ve İmam Rabbani'nin *Mektubat*'ından bölümler yayınlayan *İslâmî Hareket*'in zihniyet dünyasının oldukça kararsız ve karışık olduğu açıkça görülmektedir. Türk zihniyeti ile yeni İslamcı söylemler arasında mütereddit bir duruş sergileyen, Türk zihniyetinden kopmadığı gibi yeni İslamcılık anlatılarından da vazgeçemeyen *İslâmî Hareket* bu manada kendi dönemi içerisinde ilginç bir örneği ifade etmektedir. Ayrıca *İslâmî Hareket*'te göze çarpan bir diğer husus selefi söylemlere yer verilmiş olmasıdır.

“...İslam âleminin başına gelen meselelerin çoğu önce, İslâm âlemine giren çeşitli yapılarıdaki milletlerin İslâm'ın istediği, içtimâî, hukukî düzene tam uyamamalarındadır. Kendi örf ve an'anelerini İslâm'a tam tamına uydurabilmiş ülkelerde bir takım hareketler kendiliğinden yok olur. Fakat, milletler kolay kolay kendi içtimai bünyelerini değiştiremezler. Buna bir takım iç ve dış sebepler, insanların kendi istekleri de sebep olur. İslâm âleminde bugün hâkimiyet bütün yönleriyle zaten müslümanların elinde değil. Kültür din ile beraber olarak

¹⁵⁵² Muhammed Kutub, “Açık Konuşalım, Samimi Olalım!..”, *İslâmî Hareket* 3 (1 Nisan 1978), 6.

¹⁵⁵³ “Hasan El-Benna ve Hareketin Başlangıcı”, *İslâmî Hareket* 13 (10 Şubat 1979), 6. Bu yazıda İhvan-ı Müslimin'in özellikleri sıralanırken selefi, Sünnî ve tasavvufî olduğu peş peşe söylenmektedir. Herkesçe bilindiği üzere bu vasıflar bir araya gelmesi, aynı bünyede bulunması mümkün olmayan vasıflardır. İhvan'ın bu şekilde olduğu söylenip bir örnek olarak gösterilerek temelde selefi zihniyetin Türk düşüncesi için sorun teşkil etmeyecek bir terkip unsuru olabileceği de ima edilmiştir.

¹⁵⁵⁴ Sami Âdil, “Mevdudî'ye Göre İslâm İnkılâb ve Davetin Metodu”, *İslâmî Hareket* 20 (20 Ekim 1979), 12-13, 15.

¹⁵⁵⁵ “Müşrikliğin Çeşitleri”, *İslâmî Hareket* 13 (1 Nisan 1978), 16.

¹⁵⁵⁶ *İslâmî Hareket*'te Seyyid Kutub'a yönelik bakış açısı için bk. “Şehadetlerinin Yılında Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler Teşkilâtı”, *İslâmî Hareket* 19 (20 Eylül 1979), 8-9, 15; Câbir Rızık, “Şehadetlerinin 14. Yılında Seyyid Kutub ve İki Arkadaşı”, çev. M. Beşir Eryarsoy, *İslâmî Hareket* 30 (1 Eylül 1980), 13.

¹⁵⁵⁷ “Ahmed Cevdet Paşa”, *İslâmî Hareket* 14 (20 Nisan 1979), 6.

çalışmıyor. Halkın umumu İslâmın ibadet, itikat yönüne inansa da, âmel yönünde çoğu onu terk ediyor. Bundan dolayı Hâlık'ına karşı kendisinde suçluluk veya isyan hâli var. Bunlar taraf-ı ilâhiden cezalandırıldığı gibi kendi kendine de mevcut nizamı, tekzip, yalanlama, yıkma mânâsına gelir.”¹⁵⁵⁸

Bu ifadeler, temelde Türklerin İslam tasavvuruna karşı bir söylemi ifade eden ve selefi bir zihniyetin ürünü olarak kabul edilebilir niteliktedir. İslam'ı milletlerin dünyaya bakış ve onu tecrübe biçimlerini tasfiye eden, milletlerin kendi tecrübelerini İslam'a intikal ettiremeyeceklerine dair kati bir fikri savunan bu anlatı biçimi, Türklerin Müslüman olabilmek için Türk zihniyetinden vazgeçmelerini ön kabul olarak ortaya koymaktadır. Tarihi tecrübe etrafında bu ifadeler değerlendirildiğinde ise vakıanın bu söylemin tam aksi şekilde ortaya çıktığını, Türklerin İslam tasavvurunu kendi zihniyet dünyaları çerçevesinde inşa ettiklerini görmek mümkündür. Ortaya çıkan sonuç ise İslam'a karşı değil İslam'ı tahkim eden bir nitelikte olmuştur.

İslâmî Hareket'te dinî alana ilişkin dile getirilen bir diğer mesele, Hac işlemlerinin din işlerinden sorumlu devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bırakılması olmuştur:

“Laik idare Diyanet İşleri Teşkilâtını kendine bağladığı yetmiyormuş gibi, “Hac İşleri Bürosu” kurarak Hacı devletleştirmiş oldu. Buna göre, hacı adayı bir sürü bürokratik engeli aştıktan sonra Sümerbank'a gidecek, özel “Hac ayakkabısı” alacak, resmi “Hac elbisesi giyecek” yakasına TC'den giyindiğini gösteren bir rozet takacak Vs. Vs... Bu gülünç, dünyanın hiç bir yerinde görülmeyen uygulama Türkiye'de yapılmaktadır. Müslümanlar birlik ve dayanışma halinde, cemaat şuuruna kavuşmadıkça ileride namazın da devletleştirileceğini söylemek hayal olmayacaktır sanırım.”¹⁵⁵⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *İslâmî Hareket*'te Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu işlerden sorumlu bir devlet kurumu olduğu göz ardı edilerek, bir devlet kurumunun bu yönde bir düzenlemeye gitmesi ibadetin devletleştirilmesi olarak nitelendirilmiştir. Bu durum devlet ve din arasındaki ilişkiye bakış açısını da açıkça göstermektedir. Ayrıca Haccın devletleştirilmesine yönelik söylemin Althusser'in dinî törenlerde her zaman resmi ideolojinin kendisine yer bulduğuyla ilişkili anlatısına benzerliği de dikkat çekici niteliktedir.

¹⁵⁵⁸ Muvahhid, “Tevhid Nuru Etrafında İttihad Zarûreti”, *İslâmî Hareket* 14 (20 Nisan 1979), 1.

¹⁵⁵⁹ “Hac Devletleştirildi”, *İslâmî Hareket* 16 (20 Haziran 1979), 2.

5.2.3. Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergiler Etrafında 1970’li Yılların Bir Değerlendirmesi

1970’li yıllar siyasal istikrarın sağlanamadığı ve bu doğrultuda millet içerisinde birlik ve beraberliğin muhafazasını güç hale getiren sokaktaki anarşinin giderek arttığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde anarşi olaylarının dışında iktisadî problemler de Türkiye’nin başlıca sorunları arasında yer almış ve ülke ekonomisi ciddi sınavlardan geçmiştir. Ayrıca Kıbrıs’a gerçekleştirilen müdahale de 1970’li yılların içte olduğu gibi dış siyasette de buhranlı bir süreci yanında getirmiştir.

Siyasal, toplumsal ve iktisadî alanda devletin ve milletin büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı dönemde *Diyanet Gazetesi* devleti her alanda destekler bir neşriyat politikası ortaya koymuştur. Bu doğrultuda iktisadî alanda ortaya çıkan sorunların çözüme kavuşturulabilmesi için israfın önlenmesi, toplumsal yardımlaşmanın sağlanması, tarım ve hayvancılık alanında verimliliğin artırılmasına yönelik söylemlere yer verilmiş ve böylelikle iktisadî kalkınmanın toplumsal ayağı inşa edilmeye çalışılmıştır. Dinî ve toplumsal alana yönelik ise birlik ve beraberliğin öneminin vurgulandığı metinler neşredilmiş, İslam’ın birlik ve beraberliği emrettiğinin altı çizilerek ortaya konulan söylemlerin dinî kaynaklarına da işaret edilmiştir. Sebebî asabiyetin muhafazası için bu bağın temellerini teşkil eden unsurları her vesileyle gündeme getiren *Diyanet Gazetesi*, devletin muhafazası için toplumun sıhhatinden ödün vermemesi gerektiğinin farkında olduğunu bu şekilde göstermiştir. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi* devleti tahkim ve siyaseti muhafaza eden bir rol üstlenmiş ve devletin yanında yer alarak dinin muhafaza edilmesine de gayret etmiştir. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında ve sonrasında da *Diyanet Gazetesi*’nin duruşu siyasal alanda devletin tahkimine ve siyasetin muhafazasına yönelik en önemli örneklerden birini teşkil etmektedir. Bu doğrultuda bu dönemde *Diyanet Gazetesi*’nin dinin devleti desteklediği, devletin de dini muhafaza ettiği şeklindeki Türk siyaset düşüncesinin temelinde yer alan ilke doğrultusunda hareket ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum *Diyanet Gazetesi*’nin Türk düşünce geleneğinin bir ürünü ve müntesibi olduğunu da kendiliğinden ortaya koymaktadır. Ayrıca bu dönemde *Diyanet Gazetesi*’nde neşredilen metinler vasıtasıyla Türk din tasavvurunun korunmasına gayret gösterildiği görülmektedir. Dönemin İslamcı dergilerinin farklı coğrafyalarda ortaya çıkan İslamcı düşünceleri, Türk milletine ulaştırma hususunda büyük bir çaba sarf ettiği

düşünüldüğünde *Diyanet Gazetesi*'nin bu dönemde Türk din tasavvurunu muhafaza etme adına gösterdiği çaba daha da anlamlı hale gelmektedir.

İslamcı dergiler ise bu dönemde birbirine benzeyen ve birbirinden ayrılan farklı kimlikler ve bu doğrultuda farklı tutumlar ortaya koymuşlardır. 1960'lı yıllardan beri yayın hayatı içerisinde olan *Tohum* ve *Fedai* bu dönemde yayın çizgisini korumuş ve dönemin diğer İslamcı dergilerine nazaran eleştirilerini alt perdeden ve devletin kendisine değil yönetimi elinde bulunduranları hedef alarak dile getirmiştir. Bunun yanında diğer İslamcı dergiler, eleştirilerini büyük oranda devlet ve düzen merkezli olarak dile getirirken *Tohum* ve *Fedai*'de bireyi merkeze alan eleştiriler varlığını korumuştur. Ayrıca *Tohum* ve *Fedai*'de devletin ve düzenin ıslahına yönelik söylemler dile getirilmiş ve böylelikle dönemin diğer İslamcı dergilerinden farklı bir tutum sergilemişlerdir. Bu doğrultuda bu dergilerde hükümet politikalarına ve düzenin işleyişine yönelik eleştirilerin var olan düzenin yıkılmasına değil ıslahına ve benimsenen siyasi görüşler doğrultusunda tanzimine yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Dönemin İslamcı dergilerinin söylemlerine etki eden husus 1979 İran İslam Devrimi ve onun öncesinde İran'daki İslami hareket olmuştur. İran'da şah rejimine yönelik hareket Türk milletine örnek olarak sunulmuş ve bu hareketin Türkiye'de de benzer bir şekilde verilmesi, neticesinde de benimsedikleri İslam tasavvurları çerçevesinde bir devlet yapılanması talebi sıklıkla dile getirilmiştir. Bu durum İslamcı dergilerin hangi kaynaklardan beslenerek düşüncelerini ürettiklerini de göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu dönemde İslamcı dergilerde İrancı anlatılara sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. *Tevhid*, *Hicret* ve *İslâmî Hareket*'te bu anlatılar daha ön plana çıkmaktadır. Humeyni'nin düşüncelerinden mülhem bir şekilde Türk milletinin karşısına farklı bir din tasavvuru konulmaya çalışarak, milletin devlete ve düzene bakış açısının değiştirilmesine gayret edilmiştir. Böylelikle var olan düzenin yıkılmasına yönelik talep için destek teminine çalışılmıştır. Bu doğrultuda bu dönem, yalnızca siyasetin tanzimini değil aynı zamanda tahribine yönelik söylemlerin de ilk nüvelerinin verildiği bir döneme işaret etmektedir.

Bu dönemde İslamcı dergiler hususunda dile getirilmesi gereken bir diğer önemli mesele savundukları davaları ve ortaya koydukları söylemleri din siyaset ilişkilerine yönelik eleştirel yaklaşımdan ilham alan bir şekilde inşa etmeleri ve bu doğrultuda devlet ve

düzene getirdikleri eleştirilerde bu düşünceye bir yöntem olarak başvurulmasıdır. İslamcı dergilerdeki dinin devlet tarafından araçsallaştırıldığı vurguları ve başta eğitim alanı olmak üzere devletin diğer alanlarında topluma resmi ideolojinin benimsetilmeye çalışıldığına dair söylemler bu yöntemin kullanıldığının açık bir göstergesidir. Anarşizmin kurucu isimlerinden Proudhon'un bile İslamcı dergilerde özel mülkiyetin hırsızlık olduğunu ispat için kendisine yer bulduğu hatırlandığında dönemin İslamcı zihniyetinin kaynaklarının nereden neşet ettiği açıkça ortaya çıkmaktadır. İslamî kavramların Türkiye dışı, sömürge tecrübesi geçirmiş, tekfirici ve devlet karşıtı İslamcı zihniyet ve sol tandanslı argümanlarla bir araya getirilerek inşa edilen bu senkretik İslamcılık, en temel amacı olarak da Türk zihniyet dünyası ve Türkiye Cumhuriyeti'ne karşıtlık tesis etmek ve bunu yaymak olarak belirlemiştir.

Özet olarak bu dönemde *Diyanet Gazetesi*, Türk düşüncesinin bir unsuru olarak faaliyet gösterirken, dönemin İslamcı dergileri devlet ve düzen eleştirisini farklı kaynaklardan beslenerek inşa etmiş ve bu doğrultuda hem Türk düşüncesine hem de Türk din tasavvuruna muhalif bir söylem ortaya koymuştur.

BÖLÜM 6: DİYANET GAZETESİ VE İSLAMCI DERGİLERDE SİYASETİN TAKVİYESİ İLE TAHRİBİ ARAYIŞLARI DÖNEMİ: 1980'Lİ YILLAR

6.1. 1980'li Yılların Türkiye'sinin Siyasal ve Toplumsal Hayatına Dair Bir Hülasa

1970'lerin özellikle son yıllarından itibaren giderek artan ve çözüme kavuşturulamayan ekonomik sorunlar, sokaktaki şiddet olaylarının bastırılmaması ve kısa zaman dilimlerinde yönetimi elinde bulundurabilen hükümetlerin yönetimde istikrarı sağlama hususunda yetersiz kalmasından dolayı parçalanmış bir yapı teşkil eden siyasal hayat, 1980'li yılların ilk döneminden itibaren Türkiye'nin içerisinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal yaşantıya yön vermiştir. Bu doğrultuda Türkiye'nin 1980'li yıllara girdiğinde 1970'lerden arta kalan, çözüme kavuşturulamamış pek çok sorun ile karşı karşıya kaldığını söylemek mümkündür.

24 Ocak 1980 tarihinde kamuoyuna açıklanan, literatürde 24 Ocak Kararları olarak adlandırılan ve ekonomide istikrarı tesis etmeye yönelik tedbirler,¹⁵⁶⁰ 1980'li yıllarda yaşanan değişim ve dönüşümleri anlamlandırma hususunda başat bir rol oynamaktadır. 24 Ocak Kararları, "...1970'li yılların sonunda büyük bir kriz ve finansman açığı yaşayan geç kapitalistleşmiş ülkelere IMF'nin hemen aynı içerikle önerdiği yapısal uyum reformlarının çizdiği çerçeve içinde..." oluşturulmuştur.¹⁵⁶¹ 24 Ocak Kararları ile devletin ekonomi alanındaki yetki ve görevlerinin kısıtlanması, yani devletin ekonomi üzerindeki elini çekmesi, neo-liberal ekonomik politikalar çerçevesinde ithal ikameci sanayileşme ve üretim zihniyeti terk edilip bunun yerine ithalatın önünün açıldığı, sanayileşme hususunda ise Türkiye'den ihracı mümkün olan ürünlerin üretilmesinin merkeze alındığı bir sanayileşme politikasının uygulanması gerektiği ileri sürülmüştür.¹⁵⁶² Dursun, 24

¹⁵⁶⁰ Kemal Karpat, 24 Ocak 1980 Kararları ile "Türk tarihinde ilk kez ekonomik hayatta vurgu, sağlıklı ekonomik sistemlerde olduğu gibi, özel teşebbüs, ihracata dayalı üretim, tasarruf ve benzer programlara doğru kaymaya başlamıştı." şeklinde bir tespitte bulunarak, yeni ekonomi kılavuzunun önemine işaret etmiştir. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 209. 24 Ocak Kararları hakkında ayrıca bk. Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 149-151; Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 265; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 258.

¹⁵⁶¹ Cenk Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, haz. Gökhan Atılğan – Cenk Saraçoğlu – Ateş Uslu (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), 757. Benzer bir ifade için bk. Boratav, *Türkiye'de İktisat Tarihi 1908-2009*, 150-151.

¹⁵⁶² Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 241; Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 265.

Ocak Kararları'nın yalnızca iktisadî alana değil, siyasete de yönelik bir program olduğuna işaret etmiştir.¹⁵⁶³

1970'lerde ülke yönetimine istenilen şeklin verilememesinden duyulan rahatsızlık, peşi sıra gelen partiler üstü hükümet denemeleri ve koalisyon hükümetlerinin siyasal istikrarın sağlanması noktasında bir adım ileriye gidememesi, Meclis'in Cumhurbaşkanı seçme gibi oldukça temel bir işlevi yerine getirme hususunda bile bir türlü başarı sağlayamaması,¹⁵⁶⁴ diğer bir deyişle siyasal alanda yaşanan parçalanmışlık, aşırı sağ ve sol hiziplerin birbirlerine karşı eylemlerinin ortaya çıkardığı toplumsal kargaşa¹⁵⁶⁵ ve en önemlisi yönetimden toplumsal hayata pek çok alanı doğrudan etkileyen ekonomik alandaki problemler nedeniyle ordunun yönetime yeniden müdahalede bulunacağı ihtimali zihinlerde belirlemiştir.¹⁵⁶⁶ Yönetime olası bir müdahale durumunu bertaraf etmek için erken seçim yapılması fikri ortaya atılmış fakat erken seçimin AP'ye fayda sağlayacağı düşüncesinde olan CHP, bu öneriye karşı çıkmış ve anayasaya aykırı olduğunu ileri sürerek yönetime müdahale edilmesinin önüne geçilmesi hususunda son hamleyi de başarısız kılmıştır.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶³ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 241.

¹⁵⁶⁴ "...en çarpıcı başarısızlık, 6 Nisan 1980'de görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine ortak bir adayda anlaşılabilmesiydi. İzleyen günlerde yüz turdan fazla süren ve bir sonuç üretmeyen bıktırıcı oylamalar, siyaset kurumuna olan güvensizliği derinleştirdi." Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 325. Ayrıca bk. Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 238-239.

¹⁵⁶⁵ Süleyman Demirel, 12 Eylül müdahalesinin gerçekleştirilmesi ile sokaktaki anarşi arasındaki bağlantı hususunda şu şekilde bir değerlendirmede bulunmuştur: "Bu bir Çankaya kavgasıydı. Müdahale sebebi lazımdı. Nitekim Çankaya'ya çıkabilmenin başka da yolu yoktu. ...Bizim yaralanmamız, zedelenmemiz lazımdı. 27 Mayıs'tan sonra Çankaya sanki Silahlı Kuvvetler'in hakkıymış gibi bir zihniyet yerleşmişti. ...Bedrettin Demirel bunu çok enteresan biçimde söylemiştir. ...'Bu müdahalenin Temmuz 1979'da yapılması lazımdı madem böylesi isteniyordu...' demiştir. Bedrettin Demirel'in ifade ettiğine göre Temmuz 1979'da da müdahale kararı alınmıştı. Niçin yapmıyorsunuz denildiği zaman aldığı cevap, "Canım biraz daha kan dökülsün de müdahalenin gerekçesi çıksın!"dır. Yazık olmuştur; dökülen kan bedelini de devlet ödemiştir." Kurtul Altuğ, *Demokrasinin Yaralı Yılları*, İstanbul, Tekin Yayınevi 1993, s. 37-38'den akt. Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 238. Kemal Karpat da sokaktaki anarşinin bastırılmasında askerinin müdahalede bulunmada bilerek etkisiz davrandığına yönelik tartışmaların yürütüldüğüne şu sözleriyle dikkat çekmiştir: "Alabildiğine genişleyen sağ-sol çatışmaları ve anarşi halkı bezdirmiş, sukûneti ve güveni sağlayacak her hareketi kabul etmeye hazır hâle getirmiştir. Hatta durumun bu kadar kötüleşmesine müsaade edilmesinin planlı olduğunu, güvenlik güçlerinin çatışmaları kasten önlemediğini iddia edenler bile çıkmıştır. Gerçek şudur ki, son baharın arifesinde anarşiden bunalan halk, askerî müdahalenin olup olmayacağını tartışmaktan ziyade ne zaman geleceğini sorgulamaya başlamıştır." Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 210.

¹⁵⁶⁶ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 239.

¹⁵⁶⁷ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 269. Yönetime müdahaleyi engelleyecek bir önlem olarak erken seçime gidilmesi hususu Kenan Evren tarafından da benzer şekilde ele alınmaktadır. "Türkiye, bu kriz dönemlerinde seçime gidebilmeyi öğrenmiş olsaydı, belki de müdahalelere gerek kalmadan problemler halledilebilirdi." Evren, *Zorlu Yıllarım 1*, s.208'den akt. Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 270.

Netice itibarıyla ordu, yönetime müdahale etme kararı alıp harekete geçmiştir. “...planlamaya uygun olarak 03.00’te uygulamaya giren Bayrak Harekât Emri önce TRT, PTT ve diğer haberleşme sistemlerine, ardından İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Polis Koleji, Polis Telsiz İstasyonu, Polis Radyosu gibi kurumların ele geçirilmesiyle icra...” edilmiştir.¹⁵⁶⁸ 12 Eylül 1980 tarihinde 04.00’da ordu, “Silahlı Kuvvetler’in İç Hizmetler Kanunu’nda yer alan, Cumhuriyeti koruma görevine temas ederek” yönetime ikinci kez doğrudan el koyduğunu ve mevcut yönetimin feshedildiğini kamuoyuna duyurmuştur.¹⁵⁶⁹

TRT radyosundan okunan bildiride mevcut devlet yapısının çürüdüğü ve artık işlevsiz olduğunun altı çizilirken, yapılan müdahalenin Türk Milleti adına¹⁵⁷⁰ ve emir komuta zinciri içerisinde yapıldığına işaret edilerek, darbenin ordunun her kademesince benimsendiği ve bu doğrultuda müdahale ile ilgili verilen her komuta askerler tarafından riayet edildiği belirtilmiştir.¹⁵⁷¹ 12 Eylül darbesi ile birlikte 1961 Anayasası’nın hukuksal

¹⁵⁶⁸ Dursun, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, 271.

¹⁵⁶⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 401; Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 293; Dursun, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, 271. “12 Eylül’de ABD’nin rolü ve payı bulunduğu konusunda gerek uzmanlar arasında gerekse Türk kamuoyunda yaygın bir inanç bulunmakla birlikte bu, ABD’nin 12 Eylül’ü doğrudan planladığı ve örgütlediği anlamında değildir. Bu rol, 12 Eylül’ün koşullarını hazırlamaktan, darbeyi yapanlarla önceden temasa geçip, sivil iktidarların veremeyeceği belli ödümler karşılığında siyasal ve ekonomik destek sağlanmasına dek çeşitli unsurları içermektedir.” İlhan Uzgel, “1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2 ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/38. Tevfik Çavdar da “Darbe ABD’den izinli olarak gerçekleştirilmiştir. CIA’nın şeflerinden biri olan ve Türkiye politikasını yakından izleyen Paul Henze, darbeyi Beyaz Saray’a “Bizim çocuklar başardı” biçiminde duyurmuştur.” şeklindeki ifadeleriyle darbenin dışarıdan destek aldığına işaret etmiştir. Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, 263; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 249; Asena Boztaş, “Türk Demokrasisine Müdahaleler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/19 (2012), 70. Darbenin gerçekleştirildiğine ilişkin haberin dönemin ABD Başkanı Carter’a ivedilikle, “Türk Ordusu ülkede yönetime el koydu. Hiçbir şüpheye ya da endişeye mahal yok. Kimin müdahale etmesi gerekiyorsa o etti.” ifadeleri kullanılarak ulaştırılması da Amerika’nın müdahaleye ilişkin bakış açısını ortaya koymaktadır. Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 250.

¹⁵⁷⁰ “Genelkurmay Başkanı ve 12 Eylül darbesinin baş aktörü Orgeneral Kenan Evren, 1979 yılının ilk yarısında özellikle Güneydoğu’da artan terör ve anarşi olayları nedeniyle vatandaşlardan ve Silahlı Kuvvetler içerisinde çok sayıda mektup aldığı, çok sayıda milletvekili ve senatörün hükümetin olayların üstünden gelemeyeceği yönünde fikirler dile getirdiklerini ...belirtmektedir.” Dursun, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, 255-256. Millet kavramının bu kadar ön planda tutulmasının bir sebebi de ordunun müdahale sonrasındaki uygulamalarında halkın arkasında yer almasını sağlayabilme isteğiyle ilişkilidir. Bu durumu Karpat, “Halka verilen önem, demokrasiye ve siyasi partilere karşı olan saygı ve güvenden değil, ordunun siyasi alanda kendisine destek sağlayacak sivil temeli aramasındandır.” şeklinde ifade etmiştir. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 211. Darbe metni için bk. Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 248-249.

¹⁵⁷¹ Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 248-249. “MSP 6 Eylül 1980 günü, İsrail Meclisi’nde Kudüs’ün başkent olarak ilan edilmesini protesto için Konya’da bir “Kudüs mitingi” düzenlendi. ...Mitinge katılan ve çoğunlukla sarıklı, cüppeli, tespihli ve şalvarlı olan radikal İslâmcı unsurlar, İstiklâl Marşı söylenirken yuh çekerek yere oturdular ve tepki olarak tekbir getirmeye başladılar. Mitingde “Dinsiz devlet, Yıkılacak Elbet” ve “Şeriat İslâm’dır, Anayasa Kur’an”, “Şeriat hakkımız, Söke Söke Alırız”, “Ya Şeriat

zeminini tesis ettiği düzen hitama ermiş ve siyasal, toplumsal ve ekonomik alanda köklü değişikliklerin yaşandığı, geçmiş dönemlerin siyasetinden belli hususlarda kopuşların ortaya çıktığı, Türk siyasal hayatında bir kırılmaya sebebiyet veren yeni bir düzenin kapıları aralanmıştır.¹⁵⁷²

Müdahalenin ardından yeni düzenin kurulması amacıyla ülkenin yönetimi üç yıl süre ile Milli Güvenlik Konseyi (MGK)'ya verilmiştir.¹⁵⁷³ Devlet Başkanı ve Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren olmuş, Bülend Ulusu Başbakan, Turgut Özal ekonomi alanındaki faaliyetlerin yürütülmesiyle vazifelendirilerek Başbakan Yardımcısı yapılmıştır.¹⁵⁷⁴ Böylelikle 1980'lerin başlarında ortaya konulan 24 Ocak Kararları'nın etkin bir şekilde uygulanabilmesi için imkan ortaya çıkmış, bu kararların “mimarı” olan Özal¹⁵⁷⁵ tarafından ekonomi alanında 24 Ocak Kararları'nın kılavuzluğunda iktisadî politikalar yürürlüğe koyulmuştur.¹⁵⁷⁶ MGK tarafından ülkede on üç sıkıyönetim bölgesi oluşturulmuş ve bu bölgelerin başlarına geniş yetkilerle donatılmış sıkıyönetim komutanı

ya Ölüm” gibi provoke edici sloganlar atıldı. ...bu miting askerî darbe yanlılarının eline büyük bir koz vermişti. 12 Eylül'ün ardından, 29 Ekim 1980 günü açıklama yapan Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Haydar Saltık, Konya mitinginin 12 Eylül müdahalesinin gerekçelerinden biri olduğunu “Konya mitingi 12 Eylül'e gelmesinde bardağı taşıran son damla olmuştur” sözleriyle ifade edecekti.” Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 317, 319.

¹⁵⁷² Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 272; Dursun, *Ertesi Gün Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlara: 27 Mayıs 12 Mart 12 Eylül*, 232-233.

¹⁵⁷³ Sunay, *Türk Siyasetinde-Sivil Asker İlişkileri*, 256; Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 294; Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 283. MGK'da yer alan isimler için bk. Karpaz, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 212; Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 294.

¹⁵⁷⁴ Ekonomik sorunları bertaraf edebilmek için “...generaller Turgut Özal'ı oldukça serbest bıraktılar ve o da Ocak 1980'de başlatılan politikaları genel olarak sürdürdü. Bu politikalar şöyle özetlenebilir: Birincisi, dış ticaret dengesini sağlamak için gerçekçi bir kur politikasına ve ihracatın sübvansiyonuna geçiş; ikincisi, yüksek enflasyon koşullarında tasarrufluca pozitif gelir sağlamak için faiz oranlarını serbest bırakmak; üçüncüsü, kamu kuruluşlarının enflasyonist finansman açığını kapatmak amacıyla KİT ürünlerinin fiyatlarını serbest bırakma ve para arzının daha sıkı kontrolü; dördüncüsü, yabancı yatırıma daha fazla teşvik.” Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 302.

¹⁵⁷⁵ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 272.

¹⁵⁷⁶ Saraçoğlu, “Tank Paletleriyle Neoliberalizm”, 757-758.

olarak generaller atanmıştır.¹⁵⁷⁷ Bülend Ulusu, herhangi bir parti ile ilişkisi bulunmayan teknokratlardan oluşan bir kabine kurmuştur.¹⁵⁷⁸

MGK tarafından darbenin ilk gününden itibaren yürürlüğe konulan Geçici Anayasa ile 12 Eylül düzenin hukuki temelleri atılmış ve bu doğrultuda Meclis'in görev ve yetkileri MGK'ya intikal ettirilmiş, cumhurbaşkanının görev ve yetkileri ise MGK Başkanı Kenan Evren'e verilmiş, yönetimin uygulamalarından dolayı herhangi bir şekilde sorumlu tutulmasının ve bu uygulamalara maruz kalanların yetkili bir merciye başvurmalarının önüne geçilmiştir.¹⁵⁷⁹

Müdahalenin hemen sonrasında, 1960 darbesinden sonra olduğu gibi siyasal partilerin faaliyette bulunması yasaklanmış, Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ve Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) de bu yasağa dahil edilmiştir.¹⁵⁸⁰ Ayrıca Türk Hava Yolları, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay dışındaki tüm dernek hareketlerine ara verdirilmesiyle birlikte “örgütlü sivil yaşam” hitama

¹⁵⁷⁷ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 327. “Grevleri, toplantı ve gösterileri yasaklama, gazete ve diğer yayınların yayınlarını durdurma, sakıncalı görülen kamu personelinin görevine son verme yetkileri komutanlara verildi. Sıkıyönetim mahkemelerine, Ceza Kanununun 141 ve 142. maddelerinde belirtilen ideolojik suçları yargılama yetkisi verildi...” Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 299. ““1402”, 12 Eylül felsefesini iyi yansıtan bir uygulamadır. 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasasının 2. Maddesine 19 Eylül 1980'de eklenen fıkraya göre, komutanlıklar, gerekçe göstermeksizin, istedikleri kamu kurumlarına yazı yazarak, “derhal” görevden alma isteyebilir duruma gelmişler ve bu yolla bir kısım kamu görevlisinin işine son vermişlerdi. Yasa 28 Aralık 1982'de yeniden değiştirildi ve görevine son verilmişlerin “bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılma”yacakları hükmü getirildi.” Baskın Oran (ed.), “1402 Uygulaması”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/20.

¹⁵⁷⁸ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 295. William Hale, 27 Mayıs ile 12 Eylül arasında belli hususlarda benzerlikler olduğunu belirtmekle birlikte bu iki müdahale arasında üç önemli farklılık olduğunu da altını çizmiştir. Bu farklıları şu şekilde dile getirmiştir: “Her şeyden önce, Silahlı Kuvvetler hiyerarşisinde hiçbir değişiklik olmadı. ...ordu komutanlarının uzaklaştırılması gerekmedi ve darbe sonrası bir temizliğe girişilmedi. Sadece var olan Milli Güvenlik Konseyi sivil üyelerden temizlendi ve yeni yetkilerle donatıldı. ...İkinci olarak ...iktidar merkezileştirildi. Orta rütbeli subaylar darbeye bağımsız bir rol oynamadıkları için cuntanın otoritesine meydan okuyacak hiçbir radikal klik yoktu. ...Üçüncüsü, asker yöneticilerle ordu komutanları arasında hiçbir bölünme yoktu. ...1961'de olduğu gibi, asker yöneticilerle muvazzaf kuvvet komutanları arasında bir çatışma tehlikesinin tekrarlanması söz konusu değildi.” Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 296-297.

¹⁵⁷⁹ Baskın Oran (ed.), “1980-1990 Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2 Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/21; Davut Dursun, *12 Eylül Darbesi Hattıralar Gözlemler Düşünceler* (İstanbul: Şehir Yayınları, 2005), 107.

¹⁵⁸⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 401.

erdirilmiştir.¹⁵⁸¹ Bu durum müdahale ile 27 Mayıs'taki gibi yalnızca yönetimin hedef alınmadığını, toplumsal değişim ve dönüşümün de hedeflendiğine işaret etmektedir.¹⁵⁸²

12 Eylül'ün yürütücüleri, önceki müdahalelerin aksine devletin her kademesinde tasfiye sürecine girişmiş ve bu anlamda müdahalenin alanı ve etkisi oldukça genişletmiştir. “Sadece parlamenterlerin evlerine gönderilmesi ve partilerin feshedilmesiyle yetinilmeyip, bütün belediye başkanları ve (1700'ün üzerindeki) belediye meclisi...”nin görevi sonlandırılmıştır.¹⁵⁸³ Ayrıca Haziran 1981'e gelindiğinde siyasetin münakaşa unsuru haline getirilmesinin dahi yasaklanması, faaliyette bulunmalarının yasaklanmasıyla zaten siyasal alanın dışına itilen partilerin, Ekim 1981'de hukukî ve siyasi varlıklarının sona erdirilip siyasetten tamamen tasfiye edilmeleri ve mal varlıklarının ellerinden alınması siyasal alana ilişkin kısıtlamaların ne denli kuvvetli olduğunu göstermektedir.¹⁵⁸⁴

12 Eylül'ün ardından ordu, siyasal ve toplumsal alanda şahıs özelinde tasfiye girişimine başlamış ve geniş çaplı sorgulama sürecine geçilmiştir.¹⁵⁸⁵ Geniş çaplı denilmesinin sebebi sadece ülkenin asayişini için tehlike arz ettiği düşünülen kişilerin değil, sendikacılar, akademisyenler, öğretmenler, hukukçular, basın mensupları ve siyasetçiler gibi toplumun pek çok alanında yer alan kişilerin sorgulanmış olmasıdır.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸¹ Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 326; Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 213.

¹⁵⁸² “Ordunun hem sonunda demokratik düzene geri dönmeyi ...hem de iktidarı sivillere devretmeden önce siyasal sistemde köklü değişiklikler yapmak niyetinde olduğu başından itibaren belliydi. Yaptıkları değişiklikler birçok bakımdan, seleflerinin, yani 27 Mayıs 1960 darbesini icra edenlerin yaptıklarını feshetmekten ibaretti. 1 Mayıs'la birlikte, 27 Mayıs'ın da resmî tatil günü olmaktan çıkarılması anlamlıdır.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 402.

¹⁵⁸³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 402.

¹⁵⁸⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 403; Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 332; Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 214.

¹⁵⁸⁵ Tefik Çavdar bu süreci, “Darbenin ilk günlerinde ülkede tam bir gözaltına alma, toplama kampanyası yaşanmıştır.” şeklinde ifade etmektedir. Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 264. “Darbeden sonraki ilk altı hafta içinde 11. 500 kişi tutuklandı; 1980 sonunda bu sayı 30 bine çıktı; bir yıl sonra 122.600 tutuklama yapılmış bulunuyordu. Darbeden bir yıl sonra, Eylül 1982'de, hâlâ 80 bin kişi hapiste bulunuyordu; bunlardan 30 bini yargılamayı bekliyordu.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 403. “Genelkurmay Başkanlığının Mayıs 1982'de yayınladığı kitaba göre: Aralık 1981-Mayıs 1982 döneminde 14.086'sı “solcu”, 2941'i “ayrılıkçı” ve 347'si “sağcı” olmak üzere 17.374 kişi hakkında 167 değişik örgüt davası açıldı. Sonradan kurulacak İnsan Hakları Derneği kayıtlarına göre ise 12 Eylül döneminin hukuksal profili şöyleydi: Gözaltına alınanlar: 650.000 kişi, açılan dava sayısı: 210.000 kişi, yargılananlar: 230.000 kişi, fişlenenler: 1. 683. 000 kişi.” Oran, “1980-1990 Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2 Dönemin Bilançosu”, 2/19.

¹⁵⁸⁶ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 404; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 264; Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 301; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 352-353.

Ordu, yeni düzen içerisinde yer almasını uygun bulmadıklarını ya verilen hapis cezalarıyla toplumun dışına itmiş ya da idam cezasına çarptırmıştır.¹⁵⁸⁷ Bu doğrultuda “12 Eylül bir yandan ülkedeki cezaevlerini doldurup serbest olanları baskı altında tutarken, Avrupa ülkelerinde de önemli bir siyasi sığınmacılar grubu...” ortaya çıkarmıştır.¹⁵⁸⁸ Bu süreçte Anayasa’ya hanel getirilmemesi için her türlü muhalif tavrın yasaklanması ve sivil toplum örgütlerinin, siyasetçilerin Anayasa’nın yapım sürecine katılmalarının önüne geçilmesine yönelik bir çaba içerisinde girilmiştir.¹⁵⁸⁹

Tesis edilmek istenen yeni anayasa hususunda Kurucu Meclis üyelerinin pek çoğu benzer kanaate sahip olmuş ve 1961 Anayasası’nın özgürlükçü niteliğine odaklanılmıştır.

“...Kurucu Meclis üyelerinin çoğunluğu Yeni Anayasa’nın nasıl olmaması gerektiği konusunda hemfikirler. Evren’in ... “O Anayasa bize bol geldi, içinde oynamaya başladık, oynaya oynaya 12 Eylül’e geldik” ifadesinden anlaşılacağı gibi asıl hedef, 27 Mayıs Anayasası ve onun getirdiği bazı özgürlüklerdi. Yeni Anayasa’nın temelinde, özgürlükleri siyasal çekişmelerin nedeni sayan, yasama erkinin gücünü ise parlamento içi siyasetin tıkanmasından sorumlu tutarak yürütmeyi güçlendirmeyi hedefleyen bir siyaset anlayışı yatmaktaydı.”¹⁵⁹⁰

Kenan Evren’in 1961 Anayasası’na ilişkin ifadeleri, aslında yönetime yapılan müdahalenin, 27 Mayıs zihniyeti ile ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Bu doğrultuda yürürlüğe konulacak yeni Anayasa ile 1961 Anayasası’nın ortaya çıkardığı mevcut düzenin baştan sona değiştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁹¹ Hazırlanan Anayasa metninin başlangıç bölümünün ilk halinde yer alan,

“Ebedî Türk vatan ve milletinin bütünlüğüne ve kutsal Türk Devletinin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada; Türk Milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin; milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 hareketi sonucunda, Türk Milletinin meşru temsilcileri olan Danışma Meclisince hazırlanıp,

¹⁵⁸⁷ “Kenan Evren’in “asmayalım da besleyelim mi” veciz sözünü doğrular biçimde, 25 Ekim 1984 tarihine kadar, çoğunluğu siyasal suçlu olmak üzere 50 kişinin ölüm cezası yerine getirildi.” Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 331. Cengiz Sunay’ın “12 Eylül dönemi, Takrir-i Sükûn Kanunuyla faaliyet gösteren İstiklâl Mahkemelerinin yargılayıp astığı hükümlülerden sonra Türkiye’de en çok idam cezasının infaz edildiği dönemdir.” şeklindeki ifadesi durumu açıkça ortaya koymaktadır. Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 358.

¹⁵⁸⁸ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 265.

¹⁵⁸⁹ Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 334.

¹⁵⁹⁰ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 333.

¹⁵⁹¹ “Birçok maddede, ilk fıkralarda ve aynen 1961’in lafzıyla belli bir hak ve özgürlüğü saydıktan sonra, izleyen fıkralar da o hak ve özgürlüğü, sınırlama görüntüsü altında, ya yok etmiş ya da içeri boşaltmıştır. Bu bakımdan 1982’nin bu bölümü, 1961 hakkında yazılmış bir olumsuz şerhler silsilesi gibidir. Yer yer 1971’i de yetersiz bulan 1982, adeta 1961’in “hayaletiyile boğuşmak”tır. Birçoklarının haklı olarak “ancak anayasası”, “ama anayasası”, hatta “anti-anayasa” dedikleri 1982, ya kendi içinde tutarsız ya da “müstehzi” bir anayasa olarak kabul edilmek zorundadır.” Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, 29.

Millî Güvenlik Konseyince son şekli verilerek Türk Milleti tarafından kabul ve tasvip ve doğrudan doğruya O'nun eliyle vazolunan bu Anayasa"¹⁵⁹²

ifadeleri ile yönetime yapılan müdahalede tetikleyici olan unsurun millet olduğuna işaret edilmiş ve müdahalenin meşruluğu da bunun üzerinden kurulmuştur. "Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş" denilerek de önceki dönemlerde gerçekleştirilen müdahalelerden bile daha sorunlu bir süreç ile karşı karşıya kalındığının altı çizilerek müdahaleye neden gerek duyulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca ordu ile millet arasında bir bütünlük olduğu dile getirilmiş ve ordunun Türk Milleti adına harekete geçtiği beyan edildiği gibi, kendilerinin milletin meşru temsilcisi olduğu ve bu doğrultuda tesis ettikleri Anayasa'nın yapımında milletin de payı olduğuna işaret edilmiştir.¹⁵⁹³ Tüm bu söylemler netice itibarıyla millete rağmen değil milletle beraber bir müdahalede bulunduğu fikrinin aşılarmaya çalışıldığını açıkça göstermektedir.¹⁵⁹⁴

12 Eylül düzeninin kurucu Anayasası ile birlikte kişi hak ve özgürlükleri "...devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağliğin korunması amacı ile ...kanunla sınırlanabilir." hale getirmiştir.¹⁵⁹⁵ Yine "Savaş, seferberlik, sıkıyönetim ve olağanüstü hallede de durumun gerektirdiği ölçülerde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir." şeklindeki madde ile de doğrudan kişi hak ve özgürlüklerinin korunması hususunda devletin müdahalede bulunabileceğine işaret edilmiştir.¹⁵⁹⁶ Anayasa'da sendikal haklara ilişkin önemli değişiklikler yapılmış ve sendikaların siyasi faaliyet yapamayacakları, siyasi partiler ile birbirlerine katkıda bulunamayacakları gibi önemli kısıtlamalara gidilmiştir.¹⁵⁹⁷ Anayasa oylamasıyla birlikte Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığına yedi

¹⁵⁹² Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi* (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 1999), 87. Başlangıç metninde yer alan bu ifadeler, 23 Temmuz 1995 tarih ve 4121 sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu ile kaldırılmıştır. Gözler, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, 87.

¹⁵⁹³ Taha Parla, "1961'de de 1982'de de, anayasayı yapan kurucu iktidarın içinde "millet" ya çok az vardır (1961) ya hiç yoktur (1982). "Milletin ayrılmaz parçası" silahlı kuvvetlerin parçaları (cuntalar), yani "parçanın parçaları", "bütün"e (mille) anayasalar dikte etmişlerdir." diyerek bu temsilin gerçek olmadığını ifade etmiştir. Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, 20.

¹⁵⁹⁴ Kemal Gözler'in bu husustaki benzer görüşleri için bk. Gözler, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, 87.

¹⁵⁹⁵ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 267; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 405.

¹⁵⁹⁶ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 267.

¹⁵⁹⁷ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 267-268.

yılığına seçilmesi birleştirilmiş ve böylelikle Evren'in karşısına herhangi bir aday çıkmadığı gibi halkın bu konudaki görüşü ayrı bir oylama ile tespit edilmemiştir.¹⁵⁹⁸

Yeni Anayasa'ya konulan bu maddeler açıkça tesis edilecek düzenle birlikte Türk siyasal hayatında yeni bir dönemin başlayacağına işaret etmiştir. 7 Kasım 1982'de oluşturulan yeni Anayasa için kabulü hususunda tüm önlemler alınarak halk oylaması yapılmış ve alınan önlemler neticesinde Anayasa %91,4 gibi yüksek bir oranla kabul edilmiştir.¹⁵⁹⁹ Böylelikle kurulmak istenen düzenin anayasal teminatı sağlanmış, yönetsel ve toplumsal değişim ve dönüşüm hamlelerinin temel dayanağı ortaya konulmuştur.

1982 Anayasası, Cumhurbaşkanı'nın yönetim üzerindeki yetki alanı genişletmiş ve bu durum yönetimde istikrarın sağlanması, başarıya ulaşılabilmesi için Cumhurbaşkanı ve başbakanın birbirleriyle uyumlu çalışmasıyla ilişkili olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁰⁰ Çünkü "Başbakan ve cumhurbaşkanının benzer anlayışta olmaları, yürütme erkini yasama erki karşısında güçlendiriyordu. Bu ikisi arasında gerilim olduğundaysa, cumhurbaşkanının oransız yetkileri, hem yürütmenin bir kanadının hem de yasamanın güç yitirmeleri nedeniyle hızlı karar alma ve uygulamayı engelleyici gerilimler..." yaşanmasına sebebiyet veriyordu.¹⁶⁰¹ Bu anlamda ülkenin istikbali, yönetimin en üst kademesinde yer alan iki makamın birlikte hareket edebilme kabiliyetine bağlı hale gelmiştir.

¹⁵⁹⁸ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 322.

¹⁵⁹⁹ Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 334. Anayasa halka sunulmadan önce oy kullanmak zorunlu hale getirilmiş, kullanmayanların para cezasına çarptırılacağı ve beş yıl süresince herhangi bir seçimde, seçmen olma hakkının elinden alınacağına dair karar verilmiş, bu önlemlere ilaveten "20 Ekim tarihli karar Anayasanın, geçici maddelerinin ve Orgeneral Evren'in "Evet" oyu lehine verdiği nutukların eleştirilmesini yasaklamıştı." Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 406. Halkoylamasından önce alınan bu gibi önlemlerin yanı sıra oylamanın yapım usulünde de hayır oyunun çıkmasını ve halkın iradesi doğrultusunda oy vermesinin önüne geçebilecek uygulamalarda bulunulmuştur. Bu doğrultuda "Evet oyları için beyaz, hayır için kırmızı oy pusulaları kullanılmıştır. Oy pusulalarının konulacağı zarflar öylesine ince kâğıttan yapılmış ki, hayır oyu vereceklerin kullandığı kırmızı pusulalar zarf dışından görülebiliyordu." Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 271. Aydın ve Taşkın'a göre "Sonuçta ortaya çıkan yüzde 91,4 oranındaki yüksek "Evet" oranının sadece bu tedbirlerle açıklamak yeterli değildir. ...1961 Anayasa'sına, ciddi bir örgütlü yapıya sahip olmayan o dönemin toplumundan bile yüzde 39 "Hayır" oyu çıktığı anımsandığında, 82 Anayasası'na verilen yoğun destek daha iyi görülebilir. Toplumun, 12 Eylül öncesi "kardeşin kardeşi öldürdüğü" günlere dönmek istememesi bir neden olarak azımsanmamalıdır. Toplum, bu kaostan bir şekilde kurtulmak istiyordu. Yüksek evet oylarında darbecilerin tek yanlı propaganda imkânlarının etkisi ise yadsınmaz." Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 334.

¹⁶⁰⁰ Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 335.

¹⁶⁰¹ Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 335.

12 Eylül sonrası dönemde devletin, toplumun düşünce dünyasını ideolojiler etrafında yeniden şekillendirdiği söylenebilir niteliktedir. Sistemin düzenleyicileri tarafında İslamcılığın radikalizme kaymayan bir benzeri olduğu düşünülen Türk-İslâm Sentezi çerçevesinde¹⁶⁰² MGK tarafından kurulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu aracılığıyla toplumun düşünce dünyasının şekillendirilmesine çalışılmıştır.¹⁶⁰³ Ayrıca bu dönemde Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından ilk ve ortaokullarda din derslerinin zorunlu hale getirilmesi, “yatılı okullarda yemekten önce Tanrımıza Hamdolsun, Milletimiz Var Olsun” denmesi kabul” edilmesi, ortaokulların ardından liselerde de din derslerinin zorunlu hale getirilmesi ve cezaevleri tutuklularının din derslerine tabi tutulması gibi dinî söylemlerin toplumun her alanında görünürlüğünün artması sağlayan uygulamalar yürürlüğe konulmuştur.¹⁶⁰⁴ Bu uygulamalarla birlikte din, devlet eliyle eğitim alanından, cezaevlerine kadar toplumsal hayatın tamamına sirayet eden ve bu alanların bir parçası olan unsur haline getirilmiştir. Kemalizm ise bir muasır medeniyetler seviyesi yakalanması ülküsünden bir söylemler ve göstergeler dizgesine intikal ettirilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁰⁵

“1970’lerin sonlarında bu ideoloji, sağ siyaset, Milli Selamet Partisi ve hatta daha çok da Türkeş’in Milliyetçi Hareket Partisi tarafından desteklenmekteydi. Türk subaylarının laik geleneklerine rağmen, Türk-İslâm Sentezi tanınmış askerî liderlere de hitap ediyordu... Ordu, sosyalizm ve komünizmi Türkiye’nin en büyük düşmanları olarak görmeye koşullanmıştı; azgın bir milliyetçilik ve devletle dost olan bir İslâm versiyonunun karışımından oluşan bir doktrin aşlamayı, etkili bir

¹⁶⁰² “Türk-İslâm Sentezi, Türk sağının geleneksel iki kanadını (İslâmî ve ırkçı sağ) bir araya getirerek aralarındaki ayrımı ortadan kaldırma ve özellikle 1960’lardan itibaren güçlenmeye başlayan sol harekete karşı tek blok olarak ortaya çıkarma kaygısının bir sonucu olarak 1970’lerde gündeme getirilmişti. ...Bu yaklaşımın temelinde Türk ve İslâm kültürünün milli kültürün iki temel kaynağı olduğu anlayışı yatıyordu. Buna göre Türkiye yabancı ve özellikle emperyalist kültür saldırı altındaydı ve buna yanıt olarak Türk-İslâm Sentezi öneriliyordu. Buna göre İslâm olmadan Türklerin kimliklerini korumaları mümkün olmadığı gibi, Türklere en uygun din İslâm idi.” İlhan Uzgel, “Türk-İslâm Sentezi”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/22. Ayrıca bk. Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk – İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

¹⁶⁰³ Oran, “1980-1990 Batı Bloku Ekseninde Türkiye –2– Dönemin Bilançosu”, 2/21. Milli Güvenlik Konseyi’nin Türk-İslâm Sentezi ekseninde bir toplumsal yapı oluşturmayı tercih etmesinin sebeplerini Baskın Oran şu şekilde ortaya koymaktadır: “Bu seçim, her ne kadar en önemli ideolojik direği daima Kemalizm olan silahlı kuvvetler için yabancı idiyse de, mevcut koşullar düşünüldüğünde yerine oturmaktaydı. Üstelik, komünizme ve Kürtçülüğe karşı bir “toplumsal tutkal” olarak algılanan bu Sentez, tam o dönemde ABD Başkanı Carter’ın SSCB’ye karşı sürdürdüğü “Yeşil Kuşak” stratejisiyle de uyum halindeydi.” Oran, “1980-1990 Batı Bloku Ekseninde Türkiye – 2– Dönemin Bilançosu”, 2/23.

¹⁶⁰⁴ Oran, “1980-1990 Batı Bloku Ekseninde Türkiye – 2– Dönemin Bilançosu”, 2/22.

¹⁶⁰⁵ “12 Eylül Atatürkçülüğü, modernleşme öznesi olarak devleti kabul eden bir projenin, devlet denetiminde değişime direnç gösteren yeni toplumsal öznelerle karşı, modernleştirici mirasını terk ederek muhafazakâr bir içerikle yeniden tanımlanması, “devletleştirilmesi” arayışının adıdır. ...Bu arayış, 1982 Anayasası’nın Genel Esaslar bölümünde Atatürk Milliyetçiliği ibaresiyle resmî ideolojinin istikametini gösterir biçimde yerini de bulmuştur.” Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 340.

antidot olarak görüyordu. “Din ve ahlak”ın bütün okulların temel öğretim programının bir parçası haline gelişinin 1980 sonrasındaki askerî yönetim zamanında olmuş olması bir rastlantı değildir. ...1983’ten sonra bu tez, Özal’ın ANAP’ında rehber ilke haline gelmişti. Sentez orada, Batı’ya yetişmek (ya da Özal’ın deyimiyle “çağ atlamak”) için teknolojik yenilik yapmaya duyulan güçlü inançla birleşmişti.”¹⁶⁰⁶

Hayata geçirilen anayasal değişiklikler ve toplumun düşüncelerini değiştirmeye yönelik ideolojilerin ortaya konulmasıyla birlikte 24 Ocak Kararı ile hukukî alt yapısı oluşturulan neo-liberal düzene eklenmek için uygun siyasi ve toplumsal ortam yaratılmıştır. Diğer bir şekilde ifade edilirse “...neoliberalizme geçiş süreci Türkiye’deki toplumsal sınıfların yapısında, bu sınıfların yaşam tarzlarını düzenleme biçimlerinde, ideolojik ve siyasi konumlanışlarında önemli değişimlere...” sebebiyet vermiş ve düzen neo-liberalizme doğru seyrederken düzeni oluşturan yapı, kurum ve toplum da büyük değişikliklere muhatap olmuştur.¹⁶⁰⁷ Bu istikamette öncelikle büyük sermayedarların ihracatı öne alan üretim sektörlerine intikal edebilmeleri için halkın iktisadî imkanları baskı altına alınmaya çalışılmıştır.¹⁶⁰⁸ Ayrıca bu dönemde sermayedarların vergi yükümlülükleri azaltılarak istenilen ekonomik sistemin tesisi için devlet destekleyici bir rol üstlenmiş ve kamu harcamalarında kısıtlamalara gidilerek kaynağın ihracat için kullanılmasını öncelenmiştir.¹⁶⁰⁹

Bu sürecin ardından sıra siyasi alandan gerek partilerin kapatılması gerek siyasette etkisi olan insanların sorguya çekilmeleri gibi uygulamalarla eski düzenin tüm emareleri silindikten sonra boşalan alanın doldurulmasına gelmiştir. Bu doğrultuda 3 Mart 1983 tarihinde Siyasi Partiler Kanunu’nun ve 8 Nisan 1983’te Yeni Seçim Kanunu’n kabulüyle birlikte kurulacak yeni siyasi düzenin kuralları belirlenmiştir.¹⁶¹⁰ “Bu temel kanunlar yeni dönemdeki siyasi faaliyetlerin hukuki çerçevesini oluşturmuştur. Bu kanunlarla getirilen sınırlar, parti kurma sürecindeki denetimler ve MGK’nin hem parti kurucularını, hem de milletvekili adaylarını veto etme yetkisine sahip olması demokrasiye geçişin

¹⁶⁰⁶ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 415. Ayrıca bk. Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 342. 1980-1983 yılları arası dönemde “...askeri rejimin kendisinin de laiklik konusunda belirsiz bir tutum takınmış olduğu görünüyor. Bir yanda, ordu kendini Kemalizmin muhafızı olarak görmeyi sürdürdü, diğer yanda, “din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır” şeklindeki bir ifadenin Anayasa’ya konmasını onayladı. Görünüşe göre rejimin inancı şuydu: Genç nesillere dini eğitim verilmezse, o zaman Marksizm, faşizm ve diğer sistem karşıtı ideolojilerin dolduracağı model bir boşluk kalır.” Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 349.

¹⁶⁰⁷ Saraçoğlu, “Tank Paletiyle Neoliberalizm”, 763

¹⁶⁰⁸ Saraçoğlu, “Tank Paletleriyle Neoliberalizm”, 758.

¹⁶⁰⁹ Saraçoğlu, “Tank Paletleriyle Neoliberalizm”, 758.

¹⁶¹⁰ Dursun, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, 291.

kolay olmayacağını, ciddi sıkıntıların yaşanacağını göstermekteydi.”¹⁶¹¹ Yasaya göre darbe öncesinde siyasi alanda faaliyette bulunan siyasi parti liderlerinin on yıl, milletvekili ve senatörlerin ise beş yıl süresince siyasete girmelerinin önüne set çekilmiş, yeni partilerin kurulması için MGK’nın onayının alınması gereklilik haline getirilmiş, partilerin toplumla tamamen özdeşleşmesinin önüne geçilmesi amacıyla sendikalarla, kadın ve gençlik kollarıyla ilişki kurmaları yasaklanmıştır.¹⁶¹²

Siyasal hayata ilişkin düzenlemeler, devlet kademelerinde yer alacak isimlerin halkı temsil etmesini imkansız kılmış, ““bir merkez sağ, bir de merkez sol parti bize yeter” zihniyetiyle kotarılan siyasi yapı, zamanla toplumsal farklılaşmaların siyasete sağlıklı yansımaları da engelleyerek, Meclis’i sorunların yansıdığı bir temsil mekanizması olmaktan çıkar...”¹⁶¹³ ve böylelikle seçmenler kendilerine sunulan belli seçenekler dahilinde yalnızca oy veren bireylere dönüştürülmüştür. Bu doğrultuda 12 Eylül sonrasında ibrenin yönetimde istikrarı gösterdiğini söylemek mümkündür.¹⁶¹⁴ MGK, demokrasinin yeniden tesis edilmesi sürecinde dışarıda kalmayı değil, süreci bizzat yönetmeyi tercih etmiş ve bu doğrultuda kurulacak yeni siyasi alanda kuralları belirleyen konumunda olmaya çalışmıştır.¹⁶¹⁵

Cumhurbaşkanı Kenan Evren, 29 Nisan 1983’te yönetimin sivillere devredilmesi için 6 Kasım 1983 tarihinde seçimlerin gerçekleştirileceğini ve seçimlerde yer almak ve siyasi alanda faaliyet göstermek isteyenlerin 15 Mayıs’tan sonra parti kurmak için başvuruda bulunabileceğini belirtmiştir.¹⁶¹⁶ Cumhurbaşkanı’nın bu beyanı aynı zamanda müdahalenin yapıldığı ilk dönemde halkın kafasında belirmiş “ordu yönetimi ne zaman bırakacak?” şeklindeki sorunun bir cevabı niteliğinde olmuştur. Çünkü halk her ne kadar ordunun, ülkenin asayiş ve güvenliğini temin etmesine ve anarşinin bastırılması hususunda oynadığı role görece destek vermiş olsa da siyasi erkin ordunun elinde

¹⁶¹¹ Dursun, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, 291.

¹⁶¹² Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 406; Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 338-339; Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 312.

¹⁶¹³ Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 340.

¹⁶¹⁴ Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 338.

¹⁶¹⁵ Dursun, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, 292.

¹⁶¹⁶ Dursun, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, 291; Dursun, *12 Eylül Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler*, 117.

olmasını makul bulmamış ve bu hususta ordunun etkisinde bir yönetimin bir an önce sona ermesini beklemiştir.¹⁶¹⁷

Yeniden sivil idarenin tesisini sağlayacak 6 Kasım 1983 tarihinde gerçekleştirilecek seçimlere katılmak için MGK'dan icazet alabilen partiler, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP) ve Anavatan Partisi (ANAP) olmuş, ordu bu üç partiye siyasetin kapılarını kendi belirlediği kurallar çerçevesinde açmıştır.¹⁶¹⁸ Bir anlamda ordu siyasetin nasıl icra edileceğine doğrudan karar vermiş ve siyasetin aktörlerini de kendisi belirlemiş, uygun görmediği kişi ve partilerin siyasete dahil olmasını engellemiştir. Bu doğrultuda yeni kurulan Büyük Türkiye Partisi (BTP), MGK tarafından siyasal alanda faaliyet göstermesi uygun bulunmadığı için kapatılmıştır.¹⁶¹⁹

“Siyaset yasaklısı bulunan Süleyman Demirel ve AP’li arkadaşlarının önerisiyle kurulan bu partinin genel başkanı emekli Orgeneral Ali Fethi Esener’di. Demirel’in yakın çevresinden Hüsamettin Cindoruk ile Mehmet Dülger, partinin kuruluş hazırlıklarını yürütmüşlerdi. Kurucular arasında on altı Danışma Meclisi üyesi, eski AP’li milletvekilleri, emekli müsteşarlar, generaller bulunuyordu. Partinin kurulmasını izleyen günlerde eski senato başkanı ve cumhurbaşkanı vekili İhsan Sabri Çağlayangil ile yüz kırk üç AP’li eski parlamenter, büyük bir törenle BTP’ye kayıtlarını yaptılar.”¹⁶²⁰

Partinin kapatılmasına ilişkin Kenan Evren’in şu açıklaması ise siyasal alan üzerindeki ordu hakimiyetini açıkça ortaya koymaktadır: “Partinin başına bir emekli korgeneral getirdiler. Bundan daha haince bir oyun düşünebilir misiniz? Bu oyunu oynayan zat, Türkiye’yi tapulu arazisi kabul ediyor. Biz o partinin adının nereden geldiğini biliyoruz... Bizi saf mı zannediyorlar? Gerekirse seçimleri bile iptal edebiliriz.”¹⁶²¹ Nitekim Konsey,

¹⁶¹⁷ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 213.

¹⁶¹⁸ Dursun, *12 Eylül Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler*, 123-124; Birol Akgün, “12 Eylül Döneminde İç ve Dış Politika [1980-1984]”, *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*, ed. Adem Çaylak vd. (Ankara: Savaş Yayınevi), 543. “Kurulan yeni partiler arasında emekli Orgeneral Turgut Sunalp’ın Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Anavatan Partisi, hem yeni hem de en güçlü partiler olarak gözükmekteydiler. Sunalp Paşa’nın partisi açıkça askerî idareyi demokrasi kisvesi altında yürütmek isteyen bir kuruluş olmasına karşılık, Anavatan Partisi geleneksel temeller üzerinde kurulan her bakımdan yeni bir parti olma özelliği taşımaktaydı.” Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 215. Bu dönemde MGK’nın araladığı siyaset kapısından içeriye geçmek isteyen başka partiler de olmuş ancak Konsey’in az sayıda partinin yer aldığı bir siyasal alan tasavvurundan dolayı yeni kurulan diğer parti üyelerinin çeşitli sebepler ileri sürülerek veto edilmesiyle seçime girmek için yeter sayıda kurucu üyeye sahip olmaları sağlanmış ve bu partilerin demokrasinin ilk basamağını teşkil eden seçimlere katılmasının önüne geçilmiştir. Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 316-317.

¹⁶¹⁹ Dursun, *12 Eylül Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler*, 120-121.

¹⁶²⁰ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 273. Siyasetten men edilmiş isimlerin yeni kurulan parti ile bu yakın ilişkisi aslında siyasal alanda tasfiye hareketinin tam anlamıyla başarıya ulaşmadığını göstermektedir. Çünkü siyasetin eski sahipleri kişisel ilişkileri vasıtasıyla siyaset yapmanın yollarını aramaya devam etmişlerdir.

¹⁶²¹ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, 273-274.

seçime katılacakları kendisi belirlediği gibi seçim sonucunu da baştan belirlemek istemiş ve bu doğrultuda Kenan Evren, halkın MDP'yi desteklemesini istemiş ve "MGK icraatını sürdürecektir bir yönetimi seçeceğinize inanıyorum." şeklindeki ifadesiyle MDP'yi kurdukları düzeni devam ettirecek bir parti olarak gördüğüne işaret etmiştir.¹⁶²²

1983 seçimlerinden ANAP birinci parti olarak çıkmış ve aldığı oy oranı ile Meclis'te salt çoğunluğu elde etmiş, Turgut Özal Başbakanlık makamına gelmiştir.¹⁶²³ Böylelikle 12 Eylül askeri yönetimi sona ermiş, "...olağanüstü otoriter sistemden ordunun altında işleyen demokrasi..." sürecine girilmiştir.¹⁶²⁴ Ordudan yönetimi devralan Özal'ın kurduğu hükümetin bakanlar kurulunun bünyesinde dokuz mühendisin bulunması ve aynı zamanda Özal'ın da mühendislik alanında eğitim almış olmasından dolayı kurulan yeni hükümet "mühendisler kabinesi" olarak anılmıştır.¹⁶²⁵ 24 Ocak Kararları'nın altında imzası olan Özal, yönetimin başına geçtiğinde siyasetinin temelini oluşturan neoliberal iktisadî sistemin tesis edilmesi hususunda önemli bir güç elde etmiştir.¹⁶²⁶ Bu doğrultuda, iktisadî alana ilişkin çeşitli uygulamaları yürürlüğe koyarak neo-liberal politikaların daha etkin olabileceği iktisadî bir düzen ortaya çıkarmaya çalışmıştır.¹⁶²⁷

Özal'ın ekonomi merkezli politikalar yürütmesi, toplumsal alana doğrudan sirayet ederek, halkın yaşantısında önemli değişim ve dönüşümlere sebebiyet vermiştir. "Özal hükümeti ekonomik yasalara öncelik vererek iletişim, kent yatırımları ve enerji üretiminde ...ilerleme kaydetmiştir. Gecekondu sahiplerine tapu hakkı verilmesi, birçok eleştiriye rağmen, köyden şehre göç edenleri mal-mülk sahibi yaparak orta sınıfın sayısını ve belediyelerin gelirlerini artırmıştır."¹⁶²⁸ Ekonomi politikalarındaki neo-liberal

¹⁶²² Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 347; Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 319.

¹⁶²³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 407. "ANAP, ideolojik akımların ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonuydu. ...Parti, kendisi de modern sanayi burjuvazisinin ve Anadolu'nun küçük işadamlarının bir koalisyonu olan eski Adalet Partisi'nin, ...Milli Selamet Partisi'nin ve ...Milliyetçi Hareket Partisi'ni desteğini almıştı." Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 407.

¹⁶²⁴ Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, 298. Hikmet Özdemir, 1980 darbesiyle başlayan ve ANAP'ın iktidara gelmesiyle sona eren süreci "Ordunun Fiili İktidarı" şeklinde nitelendirmektedir. Hikmet Özdemir, "1980 ve Sonrası", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 17/132.

¹⁶²⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 407.

¹⁶²⁶ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 351.

¹⁶²⁷ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 220-221; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 352; Boratav, *Türk İktisat Tarihi 1908-2009*, 157.

¹⁶²⁸ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 221; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, 154-155.

dokunuşlar, toplumun düşünce dünyasına da intikal ettirilmiş, böylelikle ekonomiden sonra düşünce yapısı da yeniden inşa edilme sürecine tabi tutulmuştur.¹⁶²⁹

Genel seçimler esnasında yürürlükte olan kısıtlamaların kaldırılmasıyla seçimlere, HP, Doğru Yol Partisi (DYP) ve Refah Partisi (RP)'nin de katılım gösterebildiği 25 Mart 1984'te gerçekleştirilen yerel seçimlerde ANAP birinci parti olarak çıkmıştır.¹⁶³⁰ “Yerel seçimlerin, Özal için, DYP'nin müdahalesiyle partisine verilen desteğin ciddi bir biçimde erimediğini gösteren memnuniyet verici bir sonucu vardı.”¹⁶³¹ Bu anlamda seçim sonuçları Özal'ın halk nezdinde konumunu görebilmesini sağlamıştır.

1987 yılına gelindiğinde, 12 Eylül'ün ardından siyasi faaliyetlerde bulunması yasaklanan eski siyasetçilerin siyasete geri dönüş yolunu açacak bir hamlede bulunmuş ve meselenin çözümü için halka başvurulmuştur.¹⁶³² 6 Eylül 1987 tarihinde gerçekleştirilen halk oylamasının sonucunda siyasal alanın eski sahiplerine siyasetin kapıları yeniden açılmıştır.¹⁶³³ “Siyasi yasaklar kaldırılınca, ANAP'ın “Mahşer'in Dört Atlısı” olarak meşruluklarını yok etmeye çalıştığı liderler içinden Ecevit, 13 Eylül'de DSP'nin başına geçti. “Ezeli rakibi” Demirel de bir gün sonra emaneti Cindoruk'tan geri alacaktı. ...Türkeş, 4 Ekim 1987'de MÇP'yi emanetçilerden devralarak Genel Başkan seçildi. ...Erbakan, RP'nin liderliğini...”¹⁶³⁴ almış ve böylelikle siyasal alan eski siyasetçiler ile yeni siyasetçilerin ortaya çıkardığı bir çehreye kavuşmuştur. Bu süreçte siyasetten men edilmiş liderlerin, yasağın kaldırılmasının ardından belli partilerin başına doğrudan geçmesi, bu yasağın çok da işlemediğini, yasaklı siyasetçilerin göz önünde olmadan siyasal faaliyetlerine devam ettiğini de açıkça göstermektedir.¹⁶³⁵

Siyasetin eski sahiplerine geri dönüş yolunun açılmasının ardından muhalefetin güçlenmesine fırsat vermemek adına Özal harekete geçmiş ve erken seçimlerin yapılmasını istemiş, mecliste çoğunluğu elinde bulunduran Özal'ın partisi erken seçim

¹⁶²⁹ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 222.

¹⁶³⁰ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 326.

¹⁶³¹ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 326.

¹⁶³² Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 327-328; Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, 439.

¹⁶³³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 410; Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 357; Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 222; Özdemir, “1980 ve Sonrası”, 17/146; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 192,

¹⁶³⁴ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 358.

¹⁶³⁵ “Ecevit, cunta hâlâ iktidardayken siyasi parti yaşamına dönmenin boşuna olduğu gerekçesiyle bu faaliyetler telaşından uzak durdu. Ne var ki, Demirel'in öyle alışkanlıkları yoktu. Yasal olarak yeni bir parti kuramaz ya da üye olamazdı; fakat güvenilir bir vekilin resmi liderliğinde vekâleten bir parti kuracak kadar nüfuz ve bağlantısı vardı.” Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 314.

kararının alınmasını sağlamıştır.¹⁶³⁶ Seçim sonuçlarında ANAP yeniden birinci parti olarak çıkmış, “Sağdaki ve soldaki yeni siyasetçiler (Özal ve İnönü), eskilerin (Demirel ve Ecevit) meydan okumasını geri püskürtmüş gibi görünüyorduları.”¹⁶³⁷ Seçimlerin yapılmasından önce seçim sisteminde seçimi birinci bitirecek parti lehine yapılmış değişiklikler de ANAP’ın Meclis’teki konumunu daha da sağlamlaştırmıştır.¹⁶³⁸

ANAP iktidarının bu yeni döneminde geçmişte hayata geçirilmiş uygulama ve eylemlerin neticesinde içeride ve dışarıda İslam’ın siyasette yer almasına izin verdiği şeklinde eleştirilerle muhatap olmak durumunda kalmıştır.¹⁶³⁹ 1984 yılından itibaren cami yapımında, imam hatip okullarının sayısında artış olması, okul kitaplarında ve devlet radyo ve televizyonda dini vurguların fazlalaşması, İslamî neşriyatın çoğalması, İslamcı hareketlerin güç kazanması gibi toplumsal hayatta dinin daha fazla görünür hale gelmesine olanak tanıyan gelişmelerin yaşanması laiklik merkezli tartışmaları gündeme getirmiştir.¹⁶⁴⁰ Bu tartışmaların özellikle üzerinde durduğu husus kamu kurum ve kuruluşlarında başörtüsü yasağına ilişkin olmuştur. ANAP, başörtüsü yasağını kaldıracak bir yasa ile bu tartışmaları sona erdirecek bir hamlede bulunmuş ancak bu hamlesi başarıyla sonuçlanmamış, Cumhurbaşkanı Evren, yasayı Anayasa Mahkemesi’ne götürmüş ve Anayasa Mahkemesi yasayı, Anayasa’ya aykırı bulmuştur.¹⁶⁴¹ Sorunu kısmen çözmek adına Aralık 1989’da ise öğrencilerin üniversitede başörtüsü takmasına izin verme yetkisini rektörlere tanımlayan kararname yayınlanmıştır.¹⁶⁴² Tüm bu gelişmeler neticesinde önceki dönemlerde sol görüş ve hiziplerinin tehlike arz ettiğine yönelik görüş değişime uğramış ve bu sefer MGK’nın dikkati hükümetin sağladığı olanaklar neticesinde etki alanı genişleyen dini hareketlere yönelmiş ve hükümete ülkede yaşanan dinî yükseliş hususunda telkinlerde bulunulmuştur.¹⁶⁴³

¹⁶³⁶ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 223. Özal “Bunu yaparken kendi açısından çok haklı bir gerekçesi vardı: 1982’de anayasa halkoylamasında oy kullanmamış iki milyonun üzerindeki insan 1988’e kadar oy kullanma hakkına sahip değildi. Bunların muhalefet için oy kullanması muhtemeldi.” Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 410. Aydın ve Taşkın ise bu durumu eski siyasetçilerin siyasete dönmesiyle birlikte ortaya çıkan kutuplu yapıdan Özal’ın faydalanma niyetinde olmasıyla ilişkilendirmektedir. Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 358-359.

¹⁶³⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 410.

¹⁶³⁸ Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 359; Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 329.

¹⁶³⁹ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 329.

¹⁶⁴⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 416.

¹⁶⁴¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 417.

¹⁶⁴² Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 417.

¹⁶⁴³ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 341.

Bu dönemde ayrıca etnik temelli çatışmalar, devletin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan birini teşkil etmiştir. PKK'nın kuruluşunun ardından Kürt ayrılıkçısının körükleyen söylem ve eylemler bu dönemde daha da artış göstermiş, Doğu illerinde asayiş ve güvenliğin sağlanması amacıyla atılan adımlar yeterli olmamıştır.¹⁶⁴⁴ Nasıl ki komünizmle mücadele edilirken İslamî söylem ve eylemlerin rehberliğine başvurulduysa, ayrılıkçı faaliyetlerin bastırılması hususunda da İslamî söylemlere başvurulmuştur.¹⁶⁴⁵ “Devlet “güvenlik sorunu”nun yanı sıra, bölgenin az gelişmişliğinden kaynaklanan bir “sosyo-ekonomik” sorundan başkasını kabul etmedi ve önlemler buna uygun olarak...” yürütülmüştür.¹⁶⁴⁶ Ancak bu önlemler, terörün sona erdirilmesinde yetersiz olmuş ve bu durum William Hale'in ifade ettiği gibi halkın “...anarşik ortamının bittiğine ve demokratik bir yönetimin tam olarak kurulduğuna dair hükümet iddialarına...” olan inancı azaltmış ve yaşanan tüm gelişmeler halk tarafından tedirginlikle karşılanmıştır.¹⁶⁴⁷ Neo-liberalizm çerçevesinde sürdürülen politikaların bir süre sonra işlemez duruma gelmesiyle birlikte ekonomik sorunlar patlak vermiş, ekonomik durgunluğu bertaraf etmek amacıyla kamu harcamalarına yüklenilmesi neticesinde enflasyon oranında artış ortaya çıkmış ve gayrisafi milli hasılda düşüş yaşanmıştır.¹⁶⁴⁸ Şevket Pamuk, ekonomi politikalarının neden başarısız olduğunu şu şekilde ortaya koymaktadır:

“Özal, en radikal kararlarında bile, ekonomik dönüşümlerin yasal ve kurumsal altyapısını pek fazla düşünmeden ve yeterince oluşturmadan harekete geçti. ...Örneğin serbestleşen ve dışarıya açılan ekonomide rekabet koşullarının düzenlenmesi, tüketicinin korunması, gerekli kurumların oluşturulması gerekiyordu. ...ekonomiyi yabancı sermaye akımlarına açmadan önce mali dengelerde istikrar sağlanmalıydı. Yeni iktisadi politikalar uzun dönemli kurallara bağlanmadığı gibi, uygulamada kalıcı ve uzun vadeli kurallar yerine kişisel kararlar ve keyfi davranışlar öne çıktı. ...Alınan kararlarda kısa vadeli siyasetin gerekleri ön plana çıktı. Bu dönemde başlatılan ve kabul görmeye başlayan keyfi ve kişisel uygulamalar, dağıtılan ayrıcalıklar ve yolsuzluklar, 1990'larda siyasal istikrarsızlığın çok daha arttığı dönemde görülecek daha ağır uygulamaların da yolunu açmış oldu.”¹⁶⁴⁹

İktisadî politikaların uygulanmasını ve devamlılığını sağlamak için gerekli olan ortam hazırlanmadan atılımlarda bulunulmasının sonucunda, Oran'ın ifade ettiği üzere

¹⁶⁴⁴ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 330.

¹⁶⁴⁵ Oran, “1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2: Dönemin Bilançosu”, 2/23. Baskın Oran, devletin başvurduğu İslamî yöntemlerden birinin “Büyüklerle ve devlete itaati telkin eden Kur'an sureleri ve hadislerin askerî uçaklarla havadan atılma...”'sı olduğunu dile getirmiştir. Oran, “1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2: Dönemin Bilançosu”, 2/23.

¹⁶⁴⁶ Oran, “1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2: Dönemin Bilançosu”, 2/23.

¹⁶⁴⁷ Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 330.

¹⁶⁴⁸ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, 156.

¹⁶⁴⁹ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 273.

“1987’den itibaren, 24 Ocak kararlarının nefesi tükenmişti. İMF sayesinde büyük miktarda dış kaynak kullanılmış, alınan önlemler sonucu bu üretimle ihracatta varılabilecek üst noktalara varılmıştı. Ayrıca, 87 seçimlerinde ANAP rekabet nedeniyle “seçim ekonomisi” uygulamış, tarım sübvansiyonlarını artırmış, kamu ücret zamları yapmış, işsizliği giderecek altyapı yatırımlarına başlamıştı.”¹⁶⁵⁰ Bu ifadelerden anlaşılabilceği üzere tüm bu ekonomik uygulamalar ekonominin giderek bozulmasına sebebiyet vermiştir.

Ekonomide yaşanan bu kötü gidiş, Mart 1989’da gerçekleştirilen yerel seçimlere de yansımış ve ANAP eski performansını gösterememiş, eski seçimlerde olduğu gibi halktan yüksek oylar alamayarak seçimi üçüncü parti olarak tamamlamış ve yönetim açısından önemli görülen belediyeler üzerindeki hakimiyetini yitirmiştir.¹⁶⁵¹ Özal, partisinin seçimdeki bu başarısızlığını şahına mal etmemiş ve hatta Kenan Evren’in cumhurbaşkanlığı süresinin dolacağı zaman cumhurbaşkanı adayı olacağını açıklamıştır.¹⁶⁵² 31 Ekim 1989 tarihinde gerçekleştirilen seçimin sonucunda ise Özal, Türkiye’nin sekizinci Cumhurbaşkanı olmuştur. Özal’ın cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte Türkiye’de cumhurbaşkanlığı makamına ikinci kez bir sivil gelmiştir. Başbakanlık görevini yürütmesi için Özal tarafından Yıldırım Akbulut seçilmiş, bu durumdan dolayı Akbulut için “güdümlü başbakan” göndermelerinde bulunulmuştur.¹⁶⁵³

Akbulut kabinesi, 15 Ekim 1989’da Meclis’ten güvenoyu alarak göreve başlamıştır. Özal, “...önceki cumhurbaşkanlarının oynadığı tarafsız ve daha temsili rol yerine, aktif ve yönlendirici cumhurbaşkanı...” olma imkanına kavuşmuştur.¹⁶⁵⁴ Böylelikle yönetimde Özal’ın etkisi daha da artmış, ülkenin iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde oldukça

¹⁶⁵⁰ Oran, “1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2 Dönemin Bilançosu”, 2/18.

¹⁶⁵¹ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 330; Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 412. Bu hususta bk. Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 412. “Önceki dönemin emek aleyhtarı politikalarına halk tabanında gelen iki tepki son verdi. Birincisi 1989 yılının işçi eylemleri, ikincisi ise aynı yılın Mart ayında ANAP’ın yerel seçimlerde çok ağır bir yenilgiye uğramasıdır. Kamu sektörü işçilerinin başı çektiği ...protesto hareketleri; uzun süren kış uykusundan uyanarak bunlara katılan sendikalar; kamuoyunda sempati ile karşılanan demir-çelik, SEKA ve Zonguldak grevleri; iki referandum yenilgisi ile bir yerel seçim hezimetinin üst üste binmesi, ANAP’ı popülizme gönülsüzce de olsa dönmeye zorladı...” Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*, 176-177.

¹⁶⁵² Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 412; Aydın –Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 371.

¹⁶⁵³ Aydın – Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 372. Kemal Karpat, Akbulut hükümetinin Özal’ın hakimiyeti altında faaliyet gösterdiğine şu şekilde işaret etmektedir: “Özal’a yakınlığıyla tanınan Akbulut’un hükümet programını bile Özal’ın hazırladığı söylenir.” Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 224.

¹⁶⁵⁴ Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, 332.

önemli bir yere sahip olmuştur.¹⁶⁵⁵ Aydın ve Taşkın, Özal'ın geniş yetkilerle donatılmış cumhurbaşkanlığı dönemini şu şekilde değerlendirmektedir: “Özal, 12 Eylül'ün parlamenter sistem ölçüleri içinde fazlaca yetkiyle donattığı Cumhurbaşkanlığı makamını, bir tür fiili yarı başkanlık sistemine doğru zorlayarak, demokratikleşme aleyhine bir tercihte bulunmuş oldu.”¹⁶⁵⁶

Özal'ın ANAP'ın genel başkanlık sürecine doğrudan müdahil olması kendisine yönelik eleştirel yaklaşımı daha da körüklemiştir.¹⁶⁵⁷ Bunun yanında partinin genel başkanlık seçimlerinin sonucunda Akbulut'un yerine Mesut Yılmaz partinin Genel Başkanı olmuştur. Netice itibarıyla 1990'lı yılların başına gelindiğinde Cumhurbaşkanı Özal'ın uhdesindeki ANAP'ın yavaş yavaş bu çizgiden kaydığı ve bu doğrultuda Özal'dan bağımsız hareket etmenin yollarını aradığı görülmektedir.¹⁶⁵⁸

1983-1989 yılları arasındaki dönemde Özal hükümetinin yürüttüğü dış politika uygulamalarına Türkiye'nin neo-liberal politikalar ekseninde küresel ekonomik sisteme dahil edilmesi hedefi istikamet vermiştir.¹⁶⁵⁹ Bununla birlikte bahsi geçen dönemde dış politikada çok yönlü bir siyaset izlenmiştir.¹⁶⁶⁰ Küresel ekonomiye dahil olma hedefi doğrultusunda Batılı ülkeler dairesine girmenin bir göstergesi olarak görülen Avrupa Topluluğu (AT)'a 1987'de tam üyelik başvurusunda bulunulmuş, ancak AT tarafından olumlu bir yanıt alınamamıştır.¹⁶⁶¹

¹⁶⁵⁵ “Yeni Cumhurbaşkanı'nın ağırlığı, uluslararası deneyimi ve diğer dünya liderleriyle bağlantılarının kendisine diğer Türk politikacıların sahip olmadığı bir konum verdiği, Ağustos 1990'daki Körfez Krizi sırasında belirginleşti. Görünüşe göre diğer devlet başkanlarıyla sürekli telefon görüşmeleri yaparak, yabancı ve yerli TV ekranlarına sık sık çıkarak Türkiye'nin krizdeki yönelimini belirleyen Başbakan değil, Cumhurbaşkanı'ydı.” Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 332.

¹⁶⁵⁶ Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 374.

¹⁶⁵⁷ Aydın –Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 376.

¹⁶⁵⁸ Aydın – Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 376. Kemal Karpat, Özal'ın yönetimindeki dönemi şu şekilde nitelendirmektedir: “Şüphesiz Özal birçok tabuyu yıkmış, ekonominin önemini belirtmiş, hatta bir Türk “homoeconomicus”unun doğmasını sağlamış, dolayısıyla AK Parti'nin gelişmesine yarayacak bir ortamı yaratmıştır. Türkiye'nin modern çağa giden yolunu açmışsa da hiçbir zaman Menderes ve bilhassa Erdoğan gibi siyasi vesayet rejimine karşı açık bir politika gütmemiştir.” Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 225.

¹⁶⁵⁹ Melek Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/117.

¹⁶⁶⁰ Balcı, *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 183.

¹⁶⁶¹ Hasan Ünal, “Türkiye – Avrupa Birliği İlişkileri ve Türk – Yunan Sorunları”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 17/198; Çağrı Erhan – Tuğrul Arat, “Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/97.

Bu dönemde Türk dış politikasını da etkileyecek mahiyette Batı Trakya'daki Müslüman Türk azınlığın haklarıyla ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır. Melek Fırat bu gelişmeleri şu şekilde sıralamaktadır: “Gerek 1975 Helsinki Belgesi sonrasında insan hakları ve bu çerçevede azınlık hakları konusunun uluslararası ilişkilerin merkezine yerleşmesi, gerek 1981’de AT’ye üye olan Yunanistan’ın azınlıklar konusunda Avrupa standartlarına ve denetimine bağlanması, özellikle de Federal Almanya’ya işçi olarak giden Batı Trakyalıların katkılarıyla bölge halkının dünyaya açılmış olması...”¹⁶⁶² Ancak 1980’li yıllarda Türkiye bu konuyu dış politikasının bir parçası haline getirmemiş ve bu durum Batı Trakya meselelerini gündemine taşımayan Özal hükümetinin eleştirilmesine sebebiyet vermiştir.¹⁶⁶³

Sonuç olarak, 1980 darbesinden sonraki dönemde en önemli husus, 24 Ocak Kararları ile birlikte oluşturulmak istenen neo-liberal düzene geçiş imkanının sağlanmasıdır. 12 Eylül sonrasında yapılan tüm değişikliklerin hem düzeni kalıcı kılma hem de neo-liberal politikaların uygulanması için gerekli ortamı hazırlama işlevi gördüğünü söylemek mümkündür. 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte önceki düzen hitama erdirilmiş ve yeni bir düzenin hem hukuki hem toplumsal hem de ekonomik anlamda inşa edilmiştir. Türk siyasal hayatında yeni bir dönemin başladığı ve Türkiye’nin hem iç siyasette hem de dış politikada farklı arayışların içine girdiği bu on yıl ise SSCB’nin dağılmasıyla sona ermiştir. İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren dünyayı şekillendiren iki kutuplu dünya düzeni ve Soğuk Savaş’ı sona erdiren SSCB’nin dağılması yani tüm dünya için yeni bir başlangıcı ifade eden bu bitiş, Türkiye için de yeni bir devrin başlamasına sebebiyet vermiştir.

6.2. 1980’li Yıllarda Din Siyaset İlişkisinin Seyrini Neşriyatta Aramak: Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerin Mukayesesi

6.2.1. Siyasetin Islah ve Tasfiyesinden Takviye ve Tahrip Arayışlarına Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset Söylemi

1980’lerin ilk yılında gerçekleştirilen darbe siyasal, toplumsal ve iktisadî hayat üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Farklı siyasal, toplumsal ve iktisadî uygulamaların hayata geçirildiği bu dönemde Türk siyasal hayatında bir kırılma yaşanmıştır. Dönemin ortaya

¹⁶⁶² Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 2/116.

¹⁶⁶³ Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, 2/116.

çıkardığı koşullar düşünce hayatına da tesir etmiştir. Bu doğrultuda 1980’li yıllarda *Diyanet Gazetesi*’nde devleti tahkim etmenin yanında siyaseti takviye eden söylemler ortaya konulurken; İslamcı dergilerde siyasetin tahrip arayışına yönelik söylemler dile getirilmiştir. Bahsi geçen tahrip arayışları 1970’li yılların son döneminde kendini hissettirmeye başlamış, 1980’li yıllarda ise tamamen açığa çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde 1960’lı ve 1970’li yıllardaki komünizmle mücadele vurgusu belirginliğini kaybetmiş ve aslî bir mesele olmaktan çıkmıştır. Bu durum İslamcı dergilerde doğrudan düzen eleştirisine odaklanması, *Diyanet Gazetesi*’nde ise hali hazırda bölünmüş olan toplum yapısının ideolojik temellerine temas edilerek daha da derinleştirilmesinin önüne geçilmesi isteğiyle ilişki olarak nitelendirilebilir. Bu doğrultuda çalışmanın bu bölümünde *Diyanet Gazetesi*, *Tohum*, *Akıncılar*, *Hicret*, *İslâmî Hareket* ve *İstiklâl*’de siyasete yönelik ortaya koyulan söylemler tetkik edilecektir.

6.2.1.1. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyaset: Müesses Nizamın İhyası ya da Tenkidi

Yönetim mekanizması, yönetici ve yönetilenler arasındaki ilişki siyaset kavramı etrafında anlamlandırılmaya çalışan meselelerdendir. Yöneticinin vasıfları ve vazifeleri, yönetilenlerin sorumlukları gibi hususların açığa kavuşturulması siyaset anlayışının ortaya konulması noktasında önem arz etmektedir. Bu doğrultuda bir siyaset tasavvurunun anlamlandırılabilmesi için bahsi geçen meselelerin üzerinde durmak gerekmektedir. *Diyanet Gazetesi*’nde yöneticilik üzerine İsmail Tekin tarafından kaleme alınan “Mevki ve Makam Hırsı” başlıklı yazıda yöneticilik makamının kişinin kendisine talep etmeden ona tevdi edilmesi usulünün uygun olduğu ve Peygamber Efendimiz’in “Ey Abdurrahman İbn-i Semüre! Sakın emir (idâreci) olmak isteme, (kimseden riyâset talebinde bulunma). Eğer sen isteyerek sana emaret ve riyâset verilirse istediğin şey ile (yalnız) bırakılırsın. (Allah’ın inâyetine mazhar olmazsın). Eğer emâret ve riyâset, sen istemeden tevcih olunursa (Allah tarafından) yardım olunursun, (güzel idâre edersin)...” sözlerine atıfta bulunarak ortaya koyulmuştur.¹⁶⁶⁴ Yapılan bu vurgu, Türk siyaset tasavvurunun bir devamlılığı mahiyetindedir. Allah’ın devlet idaresini takdir ettiği kimseye nasip ettiğine yönelik İslam öncesi dönemden devralınan ve İslami bir niteliğe büründürülen kut anlayışı, bu görüşün temelini oluşturmaktadır.

¹⁶⁶⁴ İsmail Tekin, “Mevki ve Makam Hırsı”, *Diyanet Gazetesi* 228 (01 Ocak 1980), 3.

Tekin ayrıca “Bu günkü idârecilikde, vebâl altına girmeden vazife yapmak çok zordur. İdârecilikde Allahu Teâlâ’nın emrettiği şekilde âdil davranmak hemen hemen imkansız hale getirilmiştir.”¹⁶⁶⁵ ifadeleriyle yönetimine talip olmanın getireceği ağır yükün de farkında olunması gerektiğine işaret etmiştir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*’nde yönetim gücüne sahip olmanın talep ile değil Allah’ın nasip etmesiyle gerçekleşmesi halinde başarılı olunacağını ve yönetici olmanın getirdiği sorumlulukların ciddiyetinin altı çizilmiştir. Ayrıca yöneticinin Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olduğu şeklindeki kabulün bir benzeri ““Devlet’i Tanrının gölgesi sayan bir kültürden, Devletine silâh çeken; “hele bir yıkılsın da görelim anlayışına, ya da anlayışsızlığına nasıl ulaştık” şeklindeki ifadelerle ortaya konulmuş ve devletin ilahî yönüne yönelik algının yıkılmaya çalışıldığı belirtilmiştir.¹⁶⁶⁶

Yöneten yönetilen arasındaki ilişkinin çoban-sürü ilişkisi doğrultusunda ele alınması oldukça yaygın bir tutumdur. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*’nde 1970’lerde olduğu gibi 1980’lerde de ilişki bu minvalde ele alınmış ve yöneticinin sorumluluğuna “Hepiniz çobansınız, dolayısıyla hepiniz emriniz altındakilerden sorumlusunuz. İmam bir çobandır ve emri altındakilerden mes’uldür. Adam ailesinin çobanıdır. Dolayısıyla emri altındakilerden sorumludur. Hizmetçi de patronun malının çobanıdır; o da emrindekilerden sorumludur.”¹⁶⁶⁷ Hadis-i Şerifi’ne atıfta bulunularak dikkat çekilmiştir:

“Hadis’te geçen imam tabiri üzerinde durmak gerekir. Hazret-i Peygamber (s.a.s.)’in burada bahsettikleri Devlet Başkanlarıdır. Devlet Başkanları çok az kimseye nasip olabilecek yüksek bir makama gelmişler ve bütün bir milletin mes’uliyetini omuzlarına yüklenmiş kimselerdir. Dolayısıyla en büyük sorumluluğu onların taşımaları gerekmektedir. Hz. Ömer (r.a.)’in geceleri sokak sokak dolaşarak şehri kontrol etmesinin sebebini bu mes’uliyet duygusunda aramak gerekir. Devlet Başkanları da birer insan olduğuna göre, elbette onlar da hata yapacaklar ve yanılacaklardır. Buna rağmen en büyük düsturları mutlaka vatandaşlar arasında adaletle hareket etme olacaktır.”¹⁶⁶⁸

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere yöneticiliğin ilahî kaynaklılığına dikkat çekilmiş ve böylelikle Türk siyaset tasavvuruna devamlılık arz eden bir anlayış ortaya konulmuştur. Devlet yöneticisinin yönetimi altında bulunanların eylemlerinden sorumlu olduğuna atıf, makamın sorumluluk yüklü olduğuna; az kişiye nasip olacağına yönelik vurgu ise

¹⁶⁶⁵ Tekin, “Mevki ve Makam Hırsı”, 12.

¹⁶⁶⁶ Alişen Başgönül, “2. Millî Kültür Şûrası Ankara’da Toplandı”, *Diyanet Gazetesi* 371 (Ocak 1990), 28.

¹⁶⁶⁷ Cemal Sofuoğlu, “Çiçek Bahçesinin Bekçileri”, *Diyanet Gazetesi* 308 (Ekim 1984), 9

¹⁶⁶⁸ Sofuoğlu, “Çiçek Bahçesinin Bekçileri”, 9. Adalet vurgusu için ayrıca bk. Ömer Çam, “İslâm’da Hakk Anlayışı”, *Diyanet Gazetesi* 352 (Haziran 1988), 13; Mazhar Bilgin, “Adalet Mülkün Temelidir”, *Diyanet Gazetesi* 364 (Haziran 1989), 45-46.

makamın Allah'ın bir lütfu olduğuna işaret etmektedir. Bu anlamda yöneticilik makamının değerinin de yükünün de büyük olduğuna dikkat çekilmiştir. Türk siyaset düşüncesinin temelinde yer alan adalet ile hükmetme düsturu, yöneticinin öncelikli vazifesi olarak telakki edilirken, “insan beşer, kuldur şaşar” vecizesine atıfta bulunularak yönetimi elinde bulunduranların da bazen hatalı davranabileceği belirtilmiş ancak bu durumda bile adil davranma vazifesine halel getirmemesi gerektiğine işaret edilmiştir. Dolayısıyla *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan söylemler doğrultusunda ortaya konulan siyaset tasavvurunun temelinde, Türk siyaset düşüncesine uygun bir şekilde adaletin yer aldığını söylemek mümkündür. Ancak *Diyanet Gazetesi*'nde yönetimde adaletin kapsamı genişletilerek yalnızca yöneticilerin değil aynı zamanda yönetilenlerin de adil davranmasının onlar için vazife olarak görüldüğü bir tasavvur ortaya konmuş ve ancak bu şekilde adil bir yönetim sisteminin tesis edilebileceğine dikkat çekilmiştir:

“...milletimizin yanlış bir değerlendirmesine işaret etmek isteriz. Türk ulusu ötedenberi adâlete büyük önem vermiş, âdil kimselerin hatıralarını kalbinde yaşatmıştır. Ancak, adâleti ve âdil olmayı hep kendini yönetenlerden beklemiş, bunu sadece onların görevi olarak mütalâa etmiştir. Halbuki adâlet, yönetenler için nasıl bir görev ve fazilet ise, yönetilenler için de en az o kadar önemli bir sorumluluk ve erdemdir. Adil kanunlar ortaya koymak ve onları tatbik etmek nasıl yönetenler için gerekli ise, bunlara uymak ve tatbikatında görevlilere yardımcı olmak da yönetilenler için bir yükümlülüktür. Adâlet, ancak böyle anlaşıldığı ve tatbik edildiği zaman verimli olacak ve hedefine ulaşacaktır.”¹⁶⁶⁹

Diyanet Gazetesi'nde yöneticilik makamı sorumlulukların ön plana çıkarıldığı bir anlayış çerçevesinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda Fikret Karaman, klasik kaynaklara atıflarda bulunarak kaleme aldığı¹⁶⁷⁰ “Yöneticilerin Hizmet ve Sorumlulukları” başlıklı yazısında yöneticilik vasfını, haklardan çok sorumluluklarına işaret ederek değerlendirmiş ve bu doğrultuda yöneticilik vasfına haiz olacak kişilere kılavuzluk etmesi gereken kaideleri “Yöneticinin rehber ilkelerini” çerçevesinde ortaya koymuştur. Bahsi geçen rehberde yer alan ilkeler şu şekildedir:

“1- Akıllı ve temkinli davranmak: Toplumu idare edenlerin pratik bir zekâyâ sahip olmaları gerekir. ... 2-İyi muamele etmek: ...İdarecilik kapısı her zaman hacet kapısı olmuştur. İyi bir idareci sadece kapısına geleni değil, gelmeyi de arayan ve teftiş edendir... 3- Cesaret: Yönetici korku ve heyecan esnasında kalb kuvvetiyle cesaretini muhafaza etmeli, öfke ve heybetine mağlup olmamalıdır... 4- Anlaşmak:

¹⁶⁶⁹ Halil Sevgin, “Adalet Anlayışımız”, *Diyanet Gazetesi* 259 (15 Kasım 1980), 2.

¹⁶⁷⁰ Fikret Karaman, Farabi'nin *El-Medinetü'l Fâzıla*, Nizamülmülk'ün *Siyasetname*, İbn-i Haldun'un *Mukaddime*, Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesayihü'l-Vüzera v'el-Ümera* isimli eserlerine atıfta bulunmuş, ayrıca İmam Gazzali'nin yönetime dair ifadelerine de yer vererek esasen *Diyanet Gazetesi*'nde ortaya konan siyaset, devlet ve toplum anlayışının fikri kaynak ve temellerini de açık bir biçimde göstermiştir. Fikret Karaman, “Yöneticilerin Hizmet ve Sorumlulukları”, *Diyanet Gazetesi* 323 (Ocak 1986), 12.

Yönetici karşılaştığı problemleri, samimi ve iyi niyetle çözmeye çalışmalıdır. ...Tahakküm ve kanun zoruyla yapılamayan birçok işlerin güzel söz, ikna ve telkinle tatlılığa bağlandığı herkesçe bilinmektedir... 5- Bağışlayıcı olmak: İnsan hatasız olamaz. İdareci de hata edebilir. Bu yüzden idareci, emrindekilerin hata ve kusurlarıyla da karşılaşacaktır... 6-İstişare etmek: ...Başarılı bir idareci, kararları uygulamaya koymadan önce yetkili ve ehil kişilerin görüşüne başvurur. Böylece istişare yoluyla toplumun yükselmesi ve ilerlemesi sağlanmış olur... 7- Adalet: Devlet ve millet hizmetinde adalete bağlı kalmak esastır. İdareci işlerinde sorumlu olduğu insanların mevki, kültür, renk, ırk, cinsiyet, din ve dil farkı gözetmeden eşit davranmalıdır. Bu düşünce tarzı yöneticilerin gönlünde yer almalıdır.”¹⁶⁷¹

Belirtilen bu ilkeler Türk siyaset düşüncesinin bir tekrarı niteliğindedir. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*'nde ortaya konulan siyaset ve yönetim tasavvurunun doğrudan Türk siyaset düşüncesinden neşet ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum *Diyanet Gazetesi*'nin Türk düşüncesini muhafaza eden yönünü açıkça göstermektedir. Böylelikle *Diyanet Gazetesi* Türk düşüncesini muhafaza etme arayışındaki unsurlardan biri ve aynı zamanda bu geleneğin halkası hüviyetine bürünmüştür.

Türk siyaset düşüncesinde din ile devlet biri diğeri olmadan varlığını idame ettiremeyecek, varlıkları birbirine sıkıca bağlı olan iki unsuru ifade etmektedir. Bu iki unsur arasındaki ilişki her ikisine de aynı derece ilgi ve alaka gösterilmesini gerekli kılmaktadır. Dinle devletin aynileştiği bir noktada dini ihya edecek her hareket devletin de ihyasını kendiliğinden sağlayacağı gibi, dinin varlığına hanel gelmesi durumu devletin varlığını da tehlikeye sokacaktır. Bunun yanında devlete karşıt her söylem, eylem ve hareket, dinin muhafazasını da tehlikeye düşürecek; devletin dini koruma vazifesine hanel getirecektir. *Diyanet Gazetesi*'nde yer alan “Dinini, imanını, vatanını muhafaza etmiyen kimsenin saadete kavuşması beklenemez. Bir müslümanın hayatı boyunca koruması gereken iki büyük varlığı vardır. Biri iman, diğeri de vatanıdır. Vatan ırz ve namusların kalesidir. İman ise onun bekçisidir.”¹⁶⁷² şeklindeki ifadeler doğrudan Türk siyaset düşüncesinin temel düsturunun beyanı niteliğindedir. Aynı zamanda bu anlatı Kınalızâde Ali Efendi'nin kaleminden süzülen ifadelerin, farklı kelimelerle yeniden dile getirilmesi mahiyetinde olup bir geleneğin devam ettirildiğini de açıkça göstermektedir. “Yurt Sevgisi” başlıklı yazıda yer alan “Bizi şefkatli bir ana kucağı gibi bağrına basan bu toprakları yabancılara çiğnetmeme...” ve “...semayı çınlatan ezan, gönülleri yeşerten

¹⁶⁷¹ Karaman, “Yöneticilerin Hizmet ve Sorumlulukları”, 12-13, 26. İdarecilerin özellikleri hususunda ayrıca bk. Muslihiddin Kartal, “İyi Bir İdarecide Aranılan Özellikler”, *Diyanet Gazetesi* 359 (Ocak 1989), 4-5.

¹⁶⁷² Ebubekir Tanrıku, “Mü'min Gafletten Uyanmalı”, *Diyanet Gazetesi* 249 (15 Kasım 1980), 10.

Kur'ân seslerini ...” devamlı kılmayı “...hem dinî, hem de millî bir borç...” olarak izah eden ifadeler de din ve devlet arasında kurulan ilişkiyi açıkça göstermektedir.¹⁶⁷³ Bu doğrultuda din, millet içerisinde sebebi asabiyeti tesis eden bir unsur olarak ele alınmış ve devlet ile milletin bütünlüğü ve devamlılığının din ile kaim olduğu belirtilmiştir:

“Din, millî ve manevî değerlerimizi oluşturan ülkü, inanç ve kültür bağlarını bir mozaik etrafında bütünleştiren; akla, mantığa ve insan haysiyetine hitap eden değişmez kurallarıyla toplumda bütünleşmeyi sağlayan ve fertleri aynı değer hükümleri etrafında toplayan yüce bir müessesedir. İnsanlar arasında dil, ırk, siyasi düşünce ve sosyal seviye ayrımı gözetmeksizin sevgi ve kardeşliği hakim kılan, onlara çalışmayı, öğrenmeyi, ilerlemeyi, devlete ve kanunlara itaatı öğütleyen en güçlü tesirdir.”¹⁶⁷⁴

Din, siyaset ve devlet arasında tesis edilmiş olan bu ilişkinin devamlılığı ve muhafazası hususunda ise *Diyanet Gazetesi*'nde yönetim şeklinin cumhuriyet olması, İslamcı dergilerdeki söylemlerin aksine engel olarak görülmemiş bilakis cumhuriyet yönetiminin bu unsurları muhafaza hususundaki başarısına dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda bu yönetim şeklinin Türk siyaset geleneğinin ortaya koyduğu aslî unsurları muhafaza ettiği şu şekilde ortaya konulmuştur: “...bir devletin idare şekli ne olursa olsun, ona varlık veren temel hususiyetler değişmiyor. Nitekim İmparatorluktan Cumhuriyete geçmekle Türkiye, diğer devletlerin kendisine olan tavrını değiştirememiştir. Bir devlet olarak kendi karakterini de değiştirememiştir.”¹⁶⁷⁵ Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde Türk yönetim geleneği devirler ve yönetimler değişse de bir bütün olarak ele alınmış, Türk devlet geleneğinin her yeni devlet ile devam ettirildiği fikri ortaya konmuş ve bu değişikliklerin tali olduğuna vurgu yapılmıştır: ““Türk Tarihi” bir bütündür. Binlerce yıllık birikimden süzülüp-gelen “Türk kültürü” de bir bütündür. Devletin adı “Beğlik”, “Sultanlık”, “İmparatorluk”, “Cumhuriyet” de olsa bu bütünlük her asırda devam etmiştir.”¹⁶⁷⁶

¹⁶⁷³ “Yurt Sevgisi”, *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 20. “Asırlarca İslâm'ın en güçlü kalesi olmuş, taşını toprağına İslâm sinmiş, nice vatan ve gönül fâtihterini bağrında saklamış bu ulular diyarını, ecdadımızın mânâ ve maksadına uygun şekilde koruyup geliştirmek, bizim en asil görevimizdir. Temiz duygular, yüce gâyeler ve Rasûl'ullah'ın medhine mazhar olmuş kumandan ve askerlerle fethedilmiş böylece mübareklik kazanılmış bu topraklar bizim üzerimizde emânettir. Vazifemiz sadece bu topraklar üzerinde yaşamak değil, bu toprakları vatan yapan ve mübarek kılan değerleri, bilhassa yaşatmaktır. Bizim türk ve müslüman olarak yaşamamız da buna bağlıdır.” “Yurt Sevgisi”, *Diyanet Gazetesi*, 20.

¹⁶⁷⁴ “Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi Kabul Edildi”, *Diyanet Gazetesi* 311 (Ocak 1985), 2.

¹⁶⁷⁵ Muhammed Sarıtaş, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye Gerçeği”, *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 4-5.

¹⁶⁷⁶ Tahsin Yaprak, “Göçebe Kültüründen Cumhuriyet Kültürüne”, *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 13. ““Türk Milleti”, tarihin en eski devirlerine kadar inen “Millet olma tecrübesi”ne sahiptir. “Devlet kurma” karakteri ve “Tek tanrı” inancını 2500 yıl öncelerden taşıyıp, “Orhun Kitabelerine” kazımış; “Meşveret”

Tarihsel süreç içerisinde kurulmuş olan Türk devletlerinin yönetimleri arasında bir kopuş değil, devamlılığın var olduğunun ve böylelikle bir Türk devlet geleneğinin ortaya çıktığının belirtildiği *Diyanet Gazetesi*'nde, Cumhuriyet yönetiminin edinilen tarihi tecrübeler neticesinde tesis edildiği ifade edilmiştir: “Türk “Devlet” geleneği, tarihle başlar. Cumhuriyet’e birden bire gelmedik. Bu kültürün temelinde binyılların tecrübe birikimi vardır. Tarihi inkâr bugünü küçültür.”¹⁶⁷⁷ Bu doğrultuda geçmiş yönetim sistemleri ile var olan Cumhuriyet yönetim şekli arasında bir gerilim yaratılması ve aralarında iyi-kötü tercihinin yapılmasından ziyade geçmiş ve geleceği kucaklayan bir anlayışın benimsenmesi gerektiğine işaret edilmiştir:

“Tarih yürüyen bir merdivendir. Onu durduramazsınız. Tarihte mevcut 16 Türk devleti ve onların birbirinden tevarüs ettiği Türk kültürü bir bütündür. Binlerce yıldan bu yana bu kültürü tevarüs ederek geldik. Cumhuriyet kültürü, bu yürüyen merdivenin son basamağıdır. Geçmiş inkâr nasıl yanlışsa, tarihin kaçınılmaz seyri içerisinde gelinen “Bugün”ü inkâr da o ölçüde yanlıştır. Kaldı ki Cumhuriyet fikri, bizim uzun devlet tecrübemizde mevcuttur. Osmanlıyı sevenin Cumhuriyete, Cumhuriyeti benimseyenin Osmanlı ve öncesine karşı çıkması yanlışından kurtulmadıkça, ne geçmişimize lâyık olabiliriz, ne geleceğimize sahip çıkabiliriz. “Dün” de bizimdir, “Bugün” de... Geleceğe bu sentezle yürüyebiliriz.”¹⁶⁷⁸

Cumhuriyet yönetiminin bir kesintiye sebebiyet vermediğinin altının çizildiği *Diyanet Gazetesi*'nde Cumhuriyet yönetiminin kökenlerinin Peygamber Efendimiz'in söylem ve eylemlerinde yer aldığına işaret edilmiş ve bu doğrultuda yönetim şeklinin İslam'a uygun olup olmadığına dair tartışmalara da cevap verilmiştir.

esasına dayanan “Cumhuriyet” şuurunu “Kutadgubilig” sayfalarında, tâ o zamandan ifade etmiştir.” Yaprak, “Göçebe Kültüründen Cumhuriyet Kültürüne”, 13. “Bu mirası tarihin ilk yıllarından itibaren devletten devlete Selçuklular, Selçuklulardan Osmanlılar, Osmanlılar’dan da Türkiye Cumhuriyeti tevarüs etmiştir. Bunlar bizi “Göçebe kültürün”den “Cumhuriyet kültürü”ne yükselten güçler kanatlarıdır. Cumhuriyet’e bu müstekar çizgi üzerinde yürüyerek yükseldik.” Yaprak, “Göçebe Kültüründen Cumhuriyet Kültürüne”, 26. Türk tarih tecrübesini bir kırılmalar değil devam tarihi olarak okuyan bu ifadeler aynı zamanda İslam öncesinden sonrasına Türk zihniyetini aşıkâr kılan kaynakları da işaret etmiştir.¹⁶⁷⁷ Hamdi Mert, “Cumhuriyet Nesli ve Tarih Şuuru...”, *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 5. Geleneğin önemine işaret eden Edmund Burke’un “İnsanların sadece akli ölçü olarak yaşamalarından ve hareket etmelerinden endişe duyarız; çünkü biz her insandaki aklın yetersiz olduğunu ve insanların bu küçük akıl yerine, ulusların ve çağların birikiminden ve sermayesinden yararlanması gerektiğini düşünmekteyiz.” şeklindeki ifadeleri *Diyanet Gazetesi*'nde Türk devletlerinin ortaya çıkardığı yönetim geleneğinin bir birikimi ifade ettiği ve bu anlamda değerli olduğuna dair görüşü açıklar mahiyettedir. Edmund Burke, “Gelenekselcilik”, çev. Bilal Canatan, *Muhafazakar Düşünce* 3 (Kış 2005), 11-12.

¹⁶⁷⁸ Mert, “Cumhuriyet Nesli ve Tarih Şuuru...”, 5. “Bir kimse “Cumhuriyetçiyim” diyorsa Osmanlı ve öncesine; Osmanlıyı benimsemişse “Cumhuriyet dönemi”ne karşı tavır içerisinde gibi görülüyor, zannediliyor. ...İşte Türkiye’deki yanlışlık budur, buradadır. Türk tarihi bir bütündür. Türk kültürü de bir bütündür. Adı beylik, sultanlık, İmparatorluk, Cumhuriyet te olsa değişmez. ...CUMHURİYET, büyüyerek-gelişerek ulaştığımız son basamaktır. Tarihimizin her safhası bizimdir.” “İki İlmi Toplantı”, *Diyanet Gazetesi* 346 (Aralık 1987), 16. Benzer vurgular için bk. Diyanet, “Cumhuriyet Faziletir...”, *Diyanet Gazetesi* 296 (Ekim 1983), 1; M. Sadık Duru, “İslâm ve Cumhuriyet”, *Diyanet Gazetesi* 320 (Ekim 1985), 3.

“Cumhurî idarenin temellerini, bizzat sevgili Peygamberimizin emirlerinde ve uygulamalarında gördüğümüzü rahatlıkla söyleyebiliriz. Fakat cumhuriyet idaresinin varlığı kadar ehliyetli ellerde bulunmasının da önem taşıdığını unutmamak gerekir. İdare şekillerini, toplumda adaletin, eşitliğin, güzel ahlâkın ve medeni ilişkilerin en güzel ölçüleriyle gerçekleştirilmesi için birer vasıtaadır.”¹⁶⁷⁹

Bu ifadelerden anlaşılabilceği üzere *Diyanet Gazetesi*'nde yönetim şekliinden ziyade uygulamalardan elde edilen neticeye odaklanıldığı ve bu minvalde bir benzerlik ilişkisi kurulduğu görülmektedir. Dolayısıyla *Diyanet Gazetesi* nazarında Cumhuriyet idaresi adaletin tesis edilmesi, yönetilenler arasında eşitliğin sağlanması, milletin seçim usulüyle meşveret sistemini dolaylı yoldan da olsa uygulaması gibi hususlarda işlevsel bir yapıya sahip olması yönetim sistemi hasebiyle İslam'a uygun bulunmaktadır. Ayrıca yönetim şeklinin uygunluğu Türk milletinin karakterine atıf yapılarak da dile getirilmiştir: “İlanının 61 yılında; Millet İradesini, idareye hakim kılan ve hakimiyetin kayıtsız şartsız millette olduğunu ifade eden Cumhuriyetin milletimize layık tek idare şekli olduğu ortadadır. Çünkü, istiklalini her şeyden üstün tutan hürriyet aşığı milletimizin karakterine en uygun idare şeklidir.”¹⁶⁸⁰

Türkiye’de din ve siyaset arasındaki ilişkinin seyri ve muhteviyatının ortaya konulmasına yönelik yapılan çalışmalarda bu iki unsur arasındaki ilişkinin laiklik kavramı merkezli ele alınması oldukça yaygındır. Bu şekilde konuya yaklaşıldığında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın laik bir devlet yapılımasında yer alması sorunsallaştırılmakta ve dinin yalnızca bireylerin özel hayatlarında yaşanması gerektiği sonucuna ulaşılmakta, dinin toplumsal ve siyasal hayata sirayet ettiği her uygulama ve söylem laikliğe aykırılık olarak değerlendirilmektedir. Din ile siyaseti birbirinin aynı gören bir siyaset geleneğinin ve bu gelenek çerçevesinde inşa edilmiş bir devletin dinin ama az ama çok dışarıda bırakıldığı bir yaklaşım çerçevesinde anlamlandırabilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu Devlet Bakanı Kazım Oksay'ın laiklik kavramına getirdiği farklı anlayış ve din ile laiklik arasında bir gerilim olmadığına dair ifadelerine yer verilmiştir: “Bazı çevreler, din ile laiklik

¹⁶⁷⁹ “Cumhuriyet Faziletir”, *Diyanet Gazetesi* 308 (Ekim 1984), 11; Diyanet, “Cumhuriyet”, *Diyanet Gazetesi* 368 (Ekim 1989), 17. “İslâm Dinine uygun olan Devlet idaresi zaten Cumhuriyetti. Peygamberimiz, daima Ashab-ı Kiram ile istişarelerde bulunarak bu konuda Müslümanlara güzel örnekler vermiştir.” “Millî Günlerimiz ve Cumhuriyet Bayramı”, *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987).

¹⁶⁸⁰ Ahmet Doğan, “Hakimiyet Milletindir”, *Diyanet Gazetesi* 308 (Ekim 1984), 27. Benzer bakış açısı için bk. M. Salih Tanrıverdi, “İslâm'a Göre Cumhuriyet İradesi”, *Diyanet Gazetesi* 261 (15 Mayıs 1981), 6; Veli Ertan, “Tarih Boyunca Cumhuriyet İdaresi”, *Diyanet Gazetesi* 296 (Ekim 1983), 5; Abdullah Hakkıoğlu, “Cumhuriyet’in 60. Yılına Manevi Açıdan Bir Bakış”, *Diyanet Gazetesi* 296 (Ekim 1983), 19; Refik Turan, “Tarihî Tekamül İçinde Cumhuriyet”, *Diyanet Gazetesi* 380 (Ekim 1990), 17.

arasındaki ...nazik dengeyi bozmak suretiyle toplumu yeniden bir inanç boşluğuna düşürmenin gayreti içinde bulunmaktadırlar. ...Anayasamız, laiklik prensibini vatandaşın din ve vicdan hürriyetini engelleyen bir unsur olarak değil, bilakis devletin ve kanunların bu hürriyete saygılı olması manasında almıştır.”¹⁶⁸¹ Laiklik kavramına yüklenen bu anlam Batı tipi laiklik anlayışının dışına çıkıldığını göstermektedir.¹⁶⁸²

Laiklik kavramının mahiyetine yönelik tartışmaların bir boyutunu da din eğitimi oluşturmaktadır. Devlet eliyle bir din eğitiminin verilmesinin laikliğe uygun olup olmadığına¹⁶⁸³ ilişkin tartışmalara *Diyanet Gazetesi*'nde farklı bir perspektiften yaklaşımıştır. “...Türkiye’de bugün artık tartışılan konu Laisizm içerisinde din eğitiminin yer alıp almayacağı değil, Laik Cumhuriyetin din eğitimine hangi şekil ve şartlarda ve ne ölçüde katkıda bulunabileceğidir. Türkiye Cumhuriyeti Devletinde din eğitimi fert meselesi olmaktan çıkmış, bir cemiyet ve devlet politikası olarak ele alınan önemli bir konu olmuştur.”¹⁶⁸⁴ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere *Diyanet Gazetesi*'nde laiklik mefhumuna yönelik bakış açısı Türkiye’deki dinî hayat ve uygulamalar doğrultusunda şekillenmiş ve kavramın şeklinden ziyade uygulanış tarzına odaklanılmıştır.

¹⁶⁸¹ “Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi Kabul Edildi”, *Diyanet Gazetesi*, 22.

¹⁶⁸² Laiklik kavramının ne şekilde anlamlandırıldığı hususunda dönemin Devlet Bakanı Kazım Oksay’ın şu ifadelerini iktibas etmek yerinde olacaktır: “Laiklik, Türk inkılapları arasında çok önemli ve mümtaz bir yere sahiptir. Vazgeçilmez ve faydası tartışılmaz bir temel ilkedir. Türk insanının yapısına, hoşgörüsüne, inanç anlayışına tamamen uygun bir sistemdir. O kadar ki, laikliğin beşiği sayılan ülkelerin hiç birisinde Türk’ün başka dinlere, başka inançlara gösterdiği hoşgörü, hiçbir zaman gösterilmemiştir. İhtişam devrelerimizde camiyle diğer dinlerin mabetleri birkaç adımlarla inşa edilmiştir. Osmanlı devletinde Süleymaniye ve Selimiye’de Müslümanlar dua ederken, diğer dinlere mensup cemaatler de kendi ibadethanelerinde hiçbir baskı ve müdahaleye maruz kalmadan dini vecibelerini yerine getirebilmişlerdir. Cumhuriyetle birlikte milletimiz bu güzel vasfı yeni devletimize de ana prensip haline getirmiştir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti, dünyanın en laik ve medeni milletlerinden birisidir. ...Biz devlet olarak, hükümet olarak bu ilkenin en iyi şekilde muhafazasını, devletin muhafazası ile eşdeğer tutuyoruz. Milletimizin büyük bir ekseriyeti İslam inancına samimiyetle bağlıdır. Bu bağlılıkta taassubun ve gericiliğin yeri yoktur. Dini vecibelerini huşu ve içtenlikle yerine getiren vatandaşlarımızın manevi ihtiyaçlarını karşılamayı Devletimiz anayasa ile teminat altına almıştır. Bunda çekinilecek, ürkülecek bir taraf yoktur.” Ali Yücesoylu, “Kocatepe Camii Resmî Törenle Açıldı”, *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 16. Oksay’ın söylemleri üzerinden yola çıkılacak olursa laiklik ilkesi inananların dini inanç ve pratiklerini koruyan, farklı dine mensup insanların inançlarını yerine getirmesi hususunda hoşgörü ortamı oluşturan bir muhtevaya sahip bir unsur olarak nitelendirilmektedir.

¹⁶⁸³ “Dikkat edilirse, din aleyhtarları, din dersleri gereksizdir diyemiyorlar. Derslerin mecburi oluşuna karşı çıkıyorlar. Bunu yaparken de, böyle bir hareketin laikliğe aykırı olduğu, milli birliği sarsacağı gibi, gerçekte ilgisi olmayan iddiaları ileri sürerek din aleyhtarlığı temasını ustaca işliyorlar.” Faruk Ermemiş, “Dinin Toplum İçin Önemi”, *Diyanet Gazetesi* 350 (Nisan 1988), 4.

¹⁶⁸⁴ Gazi Mert, “Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi”, *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 11.

Seçimler siyasetin pratiğe dönük cephesinde yer almaktadır. Dolayısıyla ülke yönetimine istikamet veren seçimlere vatandaşların katılım göstermesi, devlet mekanizmasında yöneticilik vasfı kazanacak kimselerin seçilmesi hususunda önem arz etmektedir. Bu anlamda devletin istikbali için sorumluluk bilinci içerisinde hareket edilerek oy verilmesi gerekmektedir. *Diyanet Gazetesi*'nde de seçimlerde kişilerin bilinçli tercih yapmasının ehemmiyetine şu şekilde yer vermiştir: “Bilindiği üzere memleketimizde seçim günlerinde içki satışı ve kullanımı yasaklanmıştır. Bize göre, bunun manası açıktır: Seçim günü vatandaş kendini idare edecekleri seçecektir. Dolayısıyla o gün şuurlu olmak mecburiyetindedir.”¹⁶⁸⁵

Seçimlerin yanında siyasal hayata dair yönetilenlere ilişkin *Diyanet Gazetesi*'nde ele alınan bir diğer mesele vergiler olmuştur. Devlet işleyişine vatandaşların maddi olarak katkı gösterdiği en önemli hususu vergiler teşkil etmektedir. Vatandaşın düzenli olarak verdiği vergiler, devletin vatandaşa verdiği hizmetlerin devamlılığını sağlamaktadır. *Diyanet Gazetesi*'nde vatandaşların vergi vermesi “dinî ve millî” vazife olarak telakki edilmiş ve vergilerin doğru bir şekilde verilmemesi halinin kul hakkı olduğuna, vergi kaçırılmasına yardımcı olanların da günah işlediğine dikkat çekilerek toplumda vergi verme hususunda hassasiyet oluşturulmasına gayret gösterilmiştir.¹⁶⁸⁶ Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*'nde ortaya konulan söylemler, siyasetin manevî sınırlarını da çizmiştir.

Gerek dönemin İslamcı dergilerinin ekserisinde gerekse geçmiş ve sonraki dönemlerde neşredilen İslamcı dergilerin pek çoğunda mevcut düzen gayri İslamî olarak telakki edilmiş ve bu doğrultuda var olan düzenin ya yeniden İslamî bir hüviyete kavuşturulması anlatısı ortaya konulmuş ya da müesses nizamın yıkılıp yerine yeni bir düzen inşa edilmesi gerektiği savunulmuştur. Bu düşünce yapısının nihayetinde vardığı nokta ise Türkiye Cumhuriyeti'nin bir küfür devleti, “darul harp” ve “tağuti devlet” olarak görülmesi ve bu minvalde devlet karşıtlığı ile devlete isyanı normalleştiren hatta dinî bir zaruret olarak izah eden bir düşünce yapısının ortaya çıkmasıdır. *Diyanet Gazetesi*'nde, İslamcı dergilerin devletin yönetimine yönelik bu tutumuna karşı verilen cevap şu şekilde olmuştur: “...İlk ve orta öğretiminde 10 milyona yakın öğrencinin Din ve Ahlâk derslerini mecburi ders olarak okuduğu; cami ve mescitlerinden günde 5 defa Ezân-ı Muhammedî

¹⁶⁸⁵ Cemâl Sofuoğlu, “Sarı Sarı Üzümler”, *Diyanet Gazetesi* 303 (Mayıs 1984), 3.

¹⁶⁸⁶ İrfan Yücel, “Vergi Vermek Çok Önemli Bir Vatandaşlık Görevidir”, *Diyanet Gazetesi* 256-257 (1-15 Mart 1981), 19.

okunan; 72. 500 kişilik din görevlisi kadrosu, 59. 300 camisi, 4.067 Kur'an Kursu, 376 İmam-Hatip Lisesi ve 8 İlahiyat Fakültesi ile yüce dinimize hizmet edilen bir ülke, nasıl Dârü'l-Harp sayılabilir?".¹⁶⁸⁷ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Diyanet Gazetesi*'nde devrin İslamcı dergilerinde ortaya konan devlet karşıtı söylemlerin farkında olduğu gösterilmiş ve darü-l İslam kavramı İslamî bir hayat tarzının hüküm sürdüğü, İslam'ın hem simgesel hem de pratik olarak hayatın doğrudan içinde olduğu bir toplum ve yaşam biçimi olarak idrak edilmiştir.

Din ve siyaset arasında kurulacak ilişkinin niteliği, 1980'li yıllarda da önem arz etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde bu meseleyi gündeme getiren dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu Devlet Bakanı Özgüneş, Başkanlığın personellerine hitap ettiği konuşmasında Diyanet İşleri Başkanlığı mensuplarının günlük siyaset ile ilgilenmemesini, güncel politikaların dışında kalarak faaliyette bulunmasını salık vermiştir:

“Din hizmetleri ve hizmetlileri daima politikanın dışında kalmalıdır. Politika bütün müesseseleri yıpratmıştır. Din müessesesi politik mülahazaların üstünde ve dışında bırakılması gereken bir müessesedir, öyle kalmalıdır. ...Lâiklik, islâmın gelişebileceği en iyi düzendir. Lâikliğin bulunmadığı düzenlerde ya din devletin veya devlet dinin güdümündedir. Her iki halde de devleti yönetenler, kendi çıkarlarına göre dine değişik yorumlar getirmeye yeltenebilir. ...Din dindir, devlet te devlettir. Din politikaya, politika da kutsal dine bulaştırılmamalıdır.”¹⁶⁸⁸

Devlet Bakanı'nın burada dikkat çekmek istediği husus, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aktif siyaset politikaları ve politika yürütücüleri ile bir ilişki içerisinde bulunmasının dinî tasavvura zarar verebileceğidir. Ancak din ve devlet arasında ifade ettiği gibi bir ayrımın fikri manada oluşturulabilmesi Türk din tasavvuru ve yönetim geleneği dahilinde mümkün gözükmemektedir. Burada kasıt, temelde dinin siyasetten muhafaza edilmesi olarak anlaşılabilir. Dinin devletin ya da devletin dinin etkisi altında olma durumundan ziyade bu iki unsur arasında karşılıklı ve iç içe geçmiş bir ilişki var olduğundan, din ve siyaset arasında kurulmak istenen ilişki dinin devlet tarafından belli politikalar için araç haline getirilmemesi, dinin siyaset etme hakkını elinde bulunduran şahısları değil devleti destekleyici bir rol üstlenmesidir. Tesis edilmek istenen bu ilişki tipi, Türk siyaset düşüncesinde din siyaset ilişkisine yönelik bakış açısının bir devamlılığı hüviyetindedir.

¹⁶⁸⁷ ““5241 ölü.. 14.152 yaralı... Anarşi, terör, kan ve gözyaşları...”, *Diyanet Gazetesi*, 5.

¹⁶⁸⁸ “Devlet Bakanı Mehmet Özgüneş Başkanlığımızı Ziyaret Etti”, *Diyanet Gazetesi* 247 (15 Ekim 1980), 15.

Bu doğrultuda söylemler, esasen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türk siyaset düşüncesinde dinin devleti tahkim etmesi misyonunun kabulü çerçevesinde değerlendirilmelidir. Türk siyaset düşüncesinin temelinde dinin yer alması, din tasavvurunda ortaya çıkabilecek bir sapmanın siyasette de yıkıcı sonuçlar ortaya koymasına sebebiyet vermektedir. Bu doğrultuda Özgüneş'in ifadeleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet ve siyaseti tahkim etmemesini değil, bilakis bunu günlük siyasetin ve şahsi çıkarın etkisinden bağımsız bir biçimde Türk siyaset geleneği çerçevesinde yapmasına yönelik bir mahiyette okunabilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşunun 57. yıldönümü dolayısıyla dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Hamdi Mert tarafından kaleme alınan yazıda da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumun salahiyeti için güncel siyasetin bir aktörü olmaması gerektiği belirtilmiş ve siyasal partiye müntesip olan birisinin Diyanet İşleri Başkanlığı vazifesini hakkıyla yerine getiremeyeceğine dikkat çekilmiştir:

“Diyanet İşleri Başkanı, din hizmetlerinin en üst temsilcisidir. Din ise toplumun müşterek değeridir. Parti, gurup, zümre farkı gözetilmeksizin toplumun bütününün müşterek değeri olan dini en üst düzeyde temsil eder. Bu ortak müessese ile ilgili bütün çalışmaları düzenlemek, yürütmek ve denetlemekle görevli olan bir kişinin parti üyesi bir “Başkan” olması da, temsil ettiği hizmetlerle bağdaşır bulunmamıştır. 429 Sayılı Kanun'un gerekçesinde belirtilen kanaatların ne kadar haklı olduğu zaman içerisinde daha iyi anlaşılacaktır.”¹⁶⁸⁹

Güncel siyaset ile bağ kurulmamasına ilişkin kabul edilen düstur, hem kurumun kimliğine ve hizmetlerine hanel getirmeme hem de Türk milleti nezdinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerinin korunması, kuruma yönelik itimadın korunmasını sağlamakta ilişkilidir.¹⁶⁹⁰ Bu doğrultuda iktidarın değişmesi veya Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu devlet bakanının değişmesinden bağımsız olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın her dönem güncel siyaset ile ilişkisinin olmadığı ve olmaması gerektiğine ilişkin söylemler dile getirilmiştir.¹⁶⁹¹ Hamdi Mert'in “Din hizmeti, zaman-zaman çeşitli polemiklere, resmî tedbir ve müdahalelere konu ve gerekçe olmuş stratejik bir hizmettir. Bakî olan “DİN”in, kul eseri PARTİ POLİTİKALARI'na basamak yapılmaması, dinin kendi esprisi içerisinde mevcut olduğu gibi, din hizmetlerinin hassas ve stratejik yapısının

¹⁶⁸⁹ Hamdi Mert, “Diyanet İşleri Başkanlığı 57 Yaşında!”, *Diyanet Gazetesi* 256-257 (1-15 Mart 1981), 1. Din görevlilerinin aktif siyaset içerisinde yer alamaması gerektiğine ilişkin söylemler için bk. Ahmet Gürtaş, “Yeni Bir Döneme Girerken”, *Diyanet Gazetesi* 297 (Kasım 1983), 1, 11.

¹⁶⁹⁰ Mert, “Diyanet işleri Başkanlığı 57 Yaşında!”, 2.

¹⁶⁹¹ Bu minvalde söylemler için bk. “Devlet Bakanı Kazım Oksay: “Din, istismar edilmemesi gereken yüce bir kavramdır”, *Diyanet Gazetesi* 326 (Nisan 1986), 24.

da tabii bir gereğidir.”¹⁶⁹² şeklindeki ifadeleri de Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde ele alınan din ve siyaset arasındaki ayrımın bizatihi dinin günlük siyasi arayışlar ile belli zümre ve şahısların menfaatlerinin temin edilmesi için meşrulaştırıcı bir araç haline getirilmesinin önlenmesine yönelik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda bu söylemlerde dinin muhafazasının ön planda tutulduğunu söylemek mümkündür.

1980’li yılların başında gerçekleştirilen ordunun yönetime müdahalesi, *Diyanet Gazetesi*’nin sayfalarında da kendisine yer bulmuştur. 12 Eylül 1980’de gerçekleştirilen darbe, “Ordu Yönetime El Koydu” başlığıyla verilmiş ve yazının devamında müdahaleyi gerçekleştiren MGK’nın söylemlerine yer verilmiştir.¹⁶⁹³ 1980 darbesi, 12 Eylül’ün ardından doğrudan bir mesele olarak 15 Şubat 1981 tarihli 255. sayıya kadar işlenmemiştir. Bahsi geçen sayıda “Evren’in Konuşmaları ile Ortaya Çıkan Gerçek” başlıklı yazıda,

“Devlet Başkanımız Orgeneral Sayın Kenan Evren’in gerek Ankara’da gerek yurtiçi seyahatlarında yaptığı konuşmalarda ortaya çıkan gerçek, devletin sağlam ellerde olduğu gerçeğidir. Devletin temellerinin sağlamlaştırılmakta olduğu bu dönemde, teşhislerdeki isabet tedavi metodlarında da gösterilirse, milli bünye güçlenecektir. ...Görülen tavır, duyulan uslûp, ümit vericidir.”¹⁶⁹⁴

şeklindeki ifadelerin, müdahalenin üstünden yaklaşık beş ay geçtikten sonra ortaya konulması oldukça önemlidir. Burada Diyanet İşleri Başkanlığı’nın resmi mecmuasında ortaya konulan söylem askerî müdahalenin değil, var olan devlet düzeninin desteklenmesi hüviyetindedir. Devletin desteklenmesinde esas meselenin devleti yöneten şahsiyetlerin değil, yönetilen mekanizmanın desteklenmesi olduğu herkesçe malum olduğundan, esasen Diyanet İşleri Başkanlığı bu söylemleriyle askerî müdahaleyi gerçekleştiren isimleri değil, gerçekleşen fiil sonucu onların temsil ettikleri makamlar etrafında devleti desteklemektedir.¹⁶⁹⁵ Türk siyaset düşüncesinde devletin dinî muhafaza, dinin de devleti

¹⁶⁹² “Dr. Tayyar Altıkulaç’ı Törenle Uğurladık”, *Diyanet Gazetesi* 334 (Aralık 1986), 16.

¹⁶⁹³ “Ordu Yönetime El Koydu”, *Diyanet Gazetesi* 246 (1 Ekim 1980), 1, 16.

¹⁶⁹⁴ A. Hamdi Gazioğlu, “Evren’in Konuşmaları ile Ortaya Çıkan Gerçek”, *Diyanet Gazetesi* 225 (15 Şubat 1981), 9.

¹⁶⁹⁵ Nitekim Kenan Evren’in halk tarafından yoğun bir ilgi ile karşılanmış olması da “devlet sevgisinin” göstergesi olarak nitelendirilmiştir. “Sayın Evren’in konuşmalarını önümüze koyduk, objektif olarak değerlendirdik. Onun yüce dinimiz; büyük milletimiz, derin tarihimiz hakkındaki sözlerini ölçüp tarttık. Düşüncelerini; hissettiklerini hemen söyleyiveren Türk karakterinin mahsukü olan bu sözlerde “Garaz-İvaz” yoktu. Sözlerinin siyasi-polemik konusu yapılabileceği şeklinde bir endişe de yoktu. Karşısında kendisine inanan milletini bulunca açılıveren insanların rahatlığı vardı. Yıllardır ayrı siyasi cepheleri yarıp biraraya gelemeyen insanların O’nu dinlemek için yağmur altında; soğuk altında bir araya geldikleri de gözden kaçmadı. Karşılıklı bir gönül alışverişinin alışılmamış tezahürü idi bu!.. Büyük Türk Milletinin, büyüklüğünü noktalayan “Devlet Sevgisi”nin tabii sonucu...” Gazioğlu, “Evren’in Konuşmaları İle Ortaya Çıkan Gerçek”, 8.

tahkim işlevi esas olduğundan Başkanlığın, *Diyanet Gazetesi* vasıtasıyla ortaya koyduğu bu söylem gelenek ile doğrudan bir uyum ve süreklilik arz etmektedir.

Müdahalenin yıldönümünde *Diyanet Gazetesi*, 12 Eylül'ün bilançosunu ortaya koymuş ve müdahalenin amaçlarının hasıl olup olmadığı değerlendirilmiştir.¹⁶⁹⁶ Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde, 12 Eylül darbesinin konu edildiği yazılarda genel itibarıyla devlet müessesinin ihyası ve ibkası merkez alınarak incelendiğini söylemek mümkündür. Nitekim *Diyanet Gazetesi*'nin 276. sayısında Hamdi Mert tarafından bu durum gündeme getirilmiş, devlet politikaları ve siyasi meselelere ilişkin kaleme alınan yazıların, devleti tahkim etme gayesine hizmet ettiği, siyasi partilerle herhangi bir menfaat temeline dayalı bir ilişkinin sonucu olmadığı ortaya konulmuş ve böylelikle amacın siyaset yapmak ya da güncel siyaseti tahkim etmek değil, devleti güçlendirmek olduğuna işaret edilmiştir:

“Yakın geçmişin bilinen şartlarının tazyiki ile politika hemen bütün müesseselere hulül etme imkanını bulurken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, eşiğe kadar gelen bu zorlamalara nasıl karşı koyduğunu o günün basınına göz atanlar görür, hatırlar. Din görevlisinin mihrap, kürsü ve minberden «Bir parti»ye hizmet etmesi Diyanetin varlık sebebi sayılırken biz «DİN HİZMETİ VE PARTİLER» (Yıl: 1978; Sayı:201) diye «BAŞYAZI» yazdık. Din görevlilerinin partilerden bir hizbe yakın görünmesindeki ciddi sakıncaları anlattık. Din görevlilerinin, bazı partilerce parsellenmeleri siyasi mahfelerde plânlanır, din kisvesi siyasî arenalarda vitrinlenirken, biz «DİN HİZMETİ VAHDETİ GEREKTİRİR» (Yıl: 1978, Sayı: 202) diye seslendik. Devlet sokağa değil; sokak devlete hakim olmaya cür'et ederken biz, din görevlilerini, teröre karşı devletin yanında yer almaya davet ettik ve «ANARŞİ KARŞISINDA DİN GÖREVLİLERİNE DÜŞEN» (Yıl: 1978, Sayı: 189) hizmeti anons ettik. Devleti yıkmaya kasteden terör, her fırsatı değerlendirir ve vatandaşlarımızı cephelere bölerken biz «TEK ÇIKAR YOL BÜTÜNLEŞMEK» (Yıl: 1980, Sayı: 132) diye yola çıktık. 12 Eylül sonrasında attığımız manşet, yazdığımız «BAŞYAZI» ve yorumlarda her vesile ile Devlet-Millet bütünleşmesini işledik. Milletın Devletine inanmasını telkin ettik.”¹⁶⁹⁷

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Gazetesi* vasıtasıyla devlet ve milletin bir potada buluşmasına yönelik söylemlerde bulunmuş ve devletin güçlenmesi için hususi bir çaba içerisine girmiştir. Bu Türk siyaset düşüncesinde dinin devleti tahkim etme kaidesini doğrudan yansıtır bir mahiyettedir. Herhangi bir siyasi oluşumun değil, devlet mekanizmasının çıkarı dolayısıyla toplumsal menfaatleri ön planda tutan bir yayın politikasına sahip olan *Diyanet Gazetesi*, böylelikle din ile siyasetin mündemiç halini doğrudan sayfalarında göstermiştir.

¹⁶⁹⁶ 12 Eylül'ün üzerinden bir yıl geçtikten sonra *Diyanet Gazetesi*'nde 1 yıllık sürecin bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bahsi geçen değerlendirme için bk. Hamdi Mert, “İlk Yıl Dönümünde 12 Eylül Harekatının Bilançosu”, *Diyanet Gazetesi* 268-269 (1-15 Eylül 1981), 1, 16-18.

¹⁶⁹⁷ Hamdi Mert, “Gurur Verici Tebrik Üzerine”, *Diyanet Gazetesi* 276 (1 Şubat 1982), 1, 30.

Diyanet İşleri Başkanlığı, 12 Eylül müdahalesinin ardından devletle birlikte siyasi politika üreticilerinden biri haline gelmeye başlamıştır. 1980’li yıllara kadar siyasi anlatılar, sol düşünce ile mücadele ve komünist düşünceye muhalif söylem üretme yoluyla ortaya konulurken, 1980’lerden itibaren var olan müesses nizamın toplumun her kesiminin kabul edip anlayabileceği, kolay idrak edilebilir bir tasavvur çerçevesinde izah edilmeye başlanmıştır.¹⁶⁹⁸ Bu doğrultuda sol düşünce karşısında eleştirel tutumunun yerine, gelenekten beslenen fakat modern düzenin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir söylem ortaya konulmuştur. Türk tarih tecrübesinde İslamlaşma devrinden beri din anlayışı doğrudan siyaset anlayışını da belirlediği için bu süreçte Başkanlığın üstlendiği meselenin dinî cephesini tahkim etme vazifesi aynı zamanda bir siyasi söylem üretme sonucunu da kendiliğinden ortaya çıkarmıştır. Bu yeni durum *Diyanet Gazetesi*’nde

“Dün nasıl çıkıyorduk?.. Biliyorsunuz... Bugün bir dış politika olayında, bir iç politika tercihi sözümüz, gözümüz var, Hukuk kuralları içerisinde... Demokrasi de bu demek değil midir? ...“DİYANET GAZETESİ” niçin bir ekol oluşturarak gerileyen vatanseverler mektebini yeniden canlandırmaz? İstiklâlimiz, savaşlarımız hep bu mektepte plânlanmadı mı?”¹⁶⁹⁹

şeklinde ortaya konulmuştur. Bu ifadeler Diyanet İşleri Başkanlığı’nın siyasi meseleler hususunda hukuki koşullar çerçevesinde doğrudan söz söylemeye başlayacağını beyan hüviyetindedir. Bu dönemden itibaren *Diyanet Gazetesi*’nin siyasi meselelere ilişkin söylemlerinin niteliği aynı kalırken, söyleme tarzı ve şekli değişmiştir. Söylemlerdeki amaç en baştan beri aynı kalırken, bu söylemleri ortaya koyma tarzı farklılaşmıştır.¹⁷⁰⁰

¹⁶⁹⁸ “Toplumumuzu değerlendirirken tutacağımız yol, maddî temelleri, maddî; manevî temelleri manevî oluşum kurallarıyla incelemek ama, insan (Türk Milleti) ve inanç (İslâm Dini) etkenlerinden hareket etmek olmalıdır. Ancak bu şekilde sağlam ve tutarlı değerlendirmeler yapmamız mümkün olur.” “Yanlış Değerlendirmek”, *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 18. *Diyanet Gazetesi*’nde yer alan bu ifadeler toplumsal dönüşümü sağlayacak kılavuzun temellerine işaret etmektedir.

¹⁶⁹⁹ “Bu Gazete”, *Diyanet Gazetesi* 278 (Nisan 1982), 1.

¹⁷⁰⁰ Bu duruma örnek olarak Hamdi Mert’in *Diyanet Gazetesi*’nin 246. sayısında yer alan şu ifadeleri gösterilebilir: “Milleti sevmek; “Devlet”e itaat etme şuuru nasıl kayboldu? Milleti güçlü kılmak; Devleti güçlü kılmakla mümkündür. Devleti güçlendirmek; milleti millî kültürle teçhiz etmeye ve “İCRA”yı güçlendirmeye bağlıdır. ...Devlet otoritesi sarsılmış, milli hasletlerimiz yitirilmiştir. Yeniden toparlanma; milleti sağlam temellere oturtacak kaideleri getirmek ve “İcra”yı güçlendirmekle mümkündür.” Hamdi Mert, “İcra Güçlendirilecek mi?”, *Diyanet Gazetesi* 246 (1 Ekim 1980), 15. Benzer şekilde A. Hamdi Gazioğlu’nun şu ifadeleri de bir örnek teşkil etmektedir: “...Devletin güçlülüğü bir yerde icra’nın dinamikliğine bağlıdır. Devletin dinamiği icradadır. İcra, yani hükümet (ve idare) güçlü olmazsa, yasamanın da, yargının da, sonunda güçsüz ve etkisiz kalması mukadderdir. Bu durumda ne anarşi ve terör önlenir, ne de anarşi, terör ve kavram karmaşasının Yasama ve Yargıya da sızarak diğer müesseseler gibi onları da etkisiz bırakması...” A. Hamdi Gazioğlu “İcra’nın Güçlendirilmesi (2)”, *Diyanet Gazetesi* 247 (15 Ekim 1980), 9. Bu hususta ayrıca bk. Hamdi Mert, ““Danışma Meclisi Kuruldu” Hayırlı Olsun”, *Diyanet Gazetesi* 272-273 (1-15 Kasım 1981), 2-3, 26. Mehmet Koçer, “Gurbette Çalışan Türk İşçilerine Sahip Çıkılmalıdır...”, *Diyanet Gazetesi* 279 (Mayıs 1982), 6-7; Mehmet Bulut, “Yeni Bir Dönemin Işığında”, *Diyanet Gazetesi* 291 (Mayıs 1983), 10-11.

12 Eylül 1980 darbesinden Kasım 1983'te yönetimin sivillere yeniden bırakıldığı döneme kadar devleti yöneten şahıslar belli bir siyasi görüşün ya da partinin mensubu olmayan unsurlar olmasından dolayı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu dönemde üstlendiği ya da kendisine vazife olarak tevdi edilen siyasi hususlarda görüş beyan etme yetkisi temelde hizipçilik ya da partililik manasında farklı görüşlerle tesis edilen siyaseti değil, doğrudan devletin kendisi tarafından ortaya konulan devlet siyasetini desteklemek manasına gelmektedir. Böylece halkın bir tarafının desteklediği bir kısmının desteklemediği siyasi politikaları desteklememek suretiyle doğrudan siyasallaşmama geleneği, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından muhafaza edilmiştir.¹⁷⁰¹ Genel seçimler sonrasında bir siyasi parti yönetime geldiği için bu dönemden itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı, güncel siyasetin tarafı olmamış, devletin siyasetini gene devlete güç verecek mahiyette tahkim etmiş, siyasi partilerin kendi ideolojileri etrafında ortaya koydukları görüşlerin ise destekçisi olmamıştır.

1979 yılında gerçekleştirilen İran İslam Devrimi, İslamcı dergileri düzen eleştirileri hususunda tetikleyici ve heveslendirici bir rol üstlenmiştir. *Diyanet Gazetesi*'de bu mesele herhangi bir şekilde ön plana çıkartılmamıştır. Nitekim İslâm ülkelerinin tanıtıldığı "İslâm Ülkeleri" serlevhalı yazı dizisinde İran'ın ele alındığı yazıda, *Diyanet Gazetesi*'nde Humeyni'yi öven bir söyleme yer verilmediği gibi yerden ifadeler de yer verilmemiştir.¹⁷⁰² Bu durum Humeyni'nin şahsına hususî bir önem atfedilmediğini açıkça göstermekte ve artık devlet başkanı olan Humeyni hususunda devletin uluslararası siyasetine zarar verecek bir anlatı ortaya koymama endişesini de ifade etmektedir. Ayrıca "Her çareye başvuran Şah, İran da kalamayacağını anladı. 40 yıla yakın bir zamandan beri yönetmekte olduğu ülkesinden gözü yaşlı ayrılmasından başka elinden bir şey gelmedi. Aile efradıyla birlikte ülkesini terk etti."¹⁷⁰³ ifadelerini İran'daki yönetim değişikliğine sebebiyet veren usulün tasvip edilmediği şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Tohum'da bu dönemde var olan düzenin değiştirilmesine yönelik istek neşredilen metinlerin satır aralarında kendisini göstermiştir. Özellikle diğer İslam ülkelerinde

¹⁷⁰¹ "Diyanet İşleri Başkanlığı bütün hükümetler ve bakanlıklar döneminde ...bir cumhuriyet müessesesi olmanın bilinci ile hareket ederek, tarafsızlığını güç şartlar altında bile korumasını bilmiştir." "Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi Kabul Edildi", *Diyanet Gazetesi*, 2.

¹⁷⁰² İrfan Küçükköy, "İran", *Diyanet Gazetesi* 304 (Haziran 1984), 26-27.

¹⁷⁰³ Küçükköy, "İran", 26.

yaşanan gelişmelerin birer örnek olarak ele alınması Türkiye’de de bu tarz bir değişimin yaşanmasına yönelik fikri ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda *Tohum*’da İran’da¹⁷⁰⁴ müesseses nizamına karşı harekete yer verilmiş, Müslümanların yeni bir düzen ortaya koymaya yönelik çaba içerisinde olduğuna işaret edilmiş ve bu hareket “inkılâp” kavramı çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmiştir:

“Mü’minler inançta ve eylemde kendilerini yenilemeleri devri adet olduğu üzere değil İslâm emrettiği için olmalıdır. Müslüman inkılâp mı istiyor? İslâm inkılâbı mı istiyor? O halde müslüman islâmın temeli, inancının mücadelesini vermelidir. Çünkü inkılâp inanan toplumun müesseselerine uzanması sonucunda kendiliğinden doğacaktır. ...Müslümanlar kendi dünya nizamlarını çizerek, önce kendilerini, üstünde teknik inkişafı milletleri sömüren iki dünya canavarının (Ki temsilcileri; Amerika Kapitalizmin, Rusya Komünizmin) elinden kurtarmak, İSLÂM’ı ayrı ve üçüncü bir yeni sitem olarak değil yegâne ve mutlak bir nizam olarak kendi topraklarında hüküm sahibi kılmak, daha sonra da bunalmış bütün insanlığı İslâm’ın kucağında toplamak için çalışmaya mecburdurlar. İslam ülkelerinde, yepyeni bir fetih gençliği yetiyor; bir elinde “silâh” bir elinde “Kitab”la.”¹⁷⁰⁵

İstanbul’un fethinin yıldönümüne denk gelen sayıda yer alan “yepyeni bir fetih gençliği” ifadesi verilen mücadelelerin İstanbul’un fethine atıfta bulunularak kıymetli bir hale getirilmesi ve aynı zamanda ona manevi bir değer yükleme isteğiyle ilişkilidir. Ayrıca burada Müslümanların çabaları ile inşa edilecek düzenin Amerika ve Sovyetler Birliği’nin başı çektiği iki kutuplu bir sisteme meydan okuma hüviyeti olduğunu da söylemek mümkündür. Bu anlamda *Tohum*’da dile getirilen bu ifadeler yalnızca Türkiye ve diğer İslam ülkelerini değil doğrudan uluslararası sistemi hedef alan bir mahiyete de sahiptir.

İslam ülkeleri arasında kurulacak birliğin öneminin altının çizildiği *Tohum*’da bu ülkeler arasında kurulacak düzenin aynı zamanda varlıkları için bir zorunluluk olduğu belirtilmiş ve bu zorunluluğun İslam ülkeleri tarafından kavranmaya başlandığına Kıbrıs meselesinde İslam ülkelerinin Türkiye’nin yanında yer aldığı örnek verilerek işaret edilmiştir:

“Özellikle ikinci dünya savaşından sonra polarizasyon (kutuplaşma) hareketlerinin yoğunluk kazandığını görüyoruz. Bu, sadece ABD ve Sovyetler Birliği’nin başını çektiği kuru bir kutuplaşma hareketi değildir. İstilacı (vurucu) güçleri olan ve ekonomik sosyal kurumları ile donanan (AET, OECD, COMECON, NATO, VARŞOVA vbg) sömürücü bir kutuplaşma hareketidir. Ve İSLAM ÜLKELERİ... Cezayir’den Ortadoğu’dan Hindistan’a, Afrika’dan Kafkaslara kadar yayılmış

¹⁷⁰⁴ “İran beklenen İslâm İnkılâbı için bir gedik açtı.” Ömer Çam, “Fethin 527. Yıl Dönümü”, *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 4.

¹⁷⁰⁵ “Yeni Fetihlere Doğru...”, *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 3.

toprak parçası... Dünyanın en zengin kaynaklarına sahip ve tabii olarak birbirinin sınır komşusu 42 kağıt üzerinde bağımsızlık kazanmış ülke... İşte bu güç dünyadaki iki kutuplaşmayı yada sömürücü güçlerin çoklu dengesini bozabilecek yegâne güçtür. ...değişen dünya dengesinde İslam ülkeleri yeni bir döneme girmek üzereler. Bir yandan dış şartları çok hassas oluşu (her an müdahaleyi davet edici bir coğrafi konumda bulunmaları) ve diğer yandan yaygınlaşan İSLAM İNANCI, Müslüman ülkeleri bir takım ortak noktalara sürüklemektedir. “Dünya dengesinin korkunç dalgalanmalar geçirdiği günümüzde, mevcudiyetlerini korumak için İslam ülkeleri birlikte hareket etmeye mecburdurlar” fikri yavaş yavaş oluşmaya başlamakta ve yaygınlaşmaktadır. Bunun en güzel örnekleri son Kıbrıs ve Londra konferanslarında görülmüştür. Kıbrıs konferansında İslam ülkeleri temsilcileri birlik içinde hareket ederek, Kıbrıs Müslüman Türk devletinin daima yanında olacaklarını izah etmişlerdir.”¹⁷⁰⁶

Tohum'un 117. sayısında “Türkiye Müslümanlarını” temsilen Londra’da gerçekleştirilen İslâm Devleti Kongresi’nde bulunduğunu ifade eden Ebu Said isimli biri tarafından kaleme alınan mektup “ilginç” şeklinde yorumlanarak okuyucuya sunulmuştur. Bahsi geçen mektupta muhtelif ülkelerin temsilcilerinin ülkelerindeki İslamî hareketlere dair değerlendirmeleri aktarılmış ve son olarak Türkiye’de mevcut duruma şu şekilde değinilmiştir:

“Bir gün Avrupa’yı sarsan ve bu gün en basit ihtiyacı için herkesin önünde el açan Türkiye. ...İslâmî uyanışa ümit kalmamışken İslâm’ın güneşi İran’dan doğdu. Dünya’nın her yanında olduğu gibi Türkiye’de ki gençlikte uyanmaya başladı. İslâmî sadece Ahlaki düsturlar yığını değil toplumsal ekonomik ve siyasal bir nizam olarak tanımaya başladılar. Beş seneden beri raflarda kalan Hasan El Benna’nın risaleleri elden ele dolaştı. Gençlik İslâm Kültürünü anlatan kitaplara sarıldı. Türkiye Müslümanlarının ızdırabını çektiği tek şey İslâmî tam anlamıyla bilen hiçbir süper güce taviz vermeyecek bütün Müslümanların güvenini kazanmış bir liderin olmayışıdır.”¹⁷⁰⁷

Bu söylemler modern dönem Türk zihniyet dünyası dışından üretilen İslamcılık anlatılarının ete kemiğe bürünmüş bir özeti olarak gösterilebilir. Türk demekten imtina eden Türkiyelilik söylemi, Türk devletinin tahfifi, İran övgüsü, uyanış anlatısı, İslam’ı ideoloji haline getirme arayışı, Hasan el-Benna gibi isimlere yönelik fikri önder vurgusu, İslam’ın öğrenilmesi için geleneği aradan çıkartarak modern dönem eserlerine yönlendirme gayreti ve İslam devletlerinin etrafında toplanacağı bir önder ihtiyacı zihniyetinin bir arada bulunduğu bu satırlar adeta bir modern İslamcılık örneğidir. Türkiye’ye dair bu ifadelerin “ilginç” bulunarak ve “vazife” telakki edilerek okuyucuya ulaştırılması da şüphesiz bir amaca hizmet etmektedir. Hasan el-Benna tarafından kaleme alınmış eserin Türkiye’de bir karşılık bulmaya başlamasının, İslâm kültürünün

¹⁷⁰⁶ Tohum, “Kıbrıs’taki Dünya İslâm Kongresi”, *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 24.

¹⁷⁰⁷ Ebu Said, “Tohum’a”, *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 15.

öğrenilmesiyle ilişkilendirilmesi Türk din tasavvurunun dışında kalan bir dinî söylem vasıtasıyla İslami uyanışın gerçekleşeceğine dair bir görüşü yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu ifadeleri iktibas eden *Tohum* için de bu durum geçerlilik arz etmektedir. Bu anlamda *Tohum* kadrosu, kendi görüşlerini bir okuyucu mektubu vasıtasıyla kamuoyuna yansıtmıştır demek doğru olacaktır. Türkiye'nin ihtiyaçları doğrultusunda el açtığına dair söylem ise “güçsüz bir Türkiye” imajı çizilmeye çalışıldığını açıkça göstermektedir. *Tohum*'da yer verilen bu mektup hem İran'daki devrim hareketini örnek göstererek Türkiye'de böyle bir hareketin gerçekleşmesini arzuladığını ortaya koymakta hem de Türk din tasavvurunun dışında bir tasavvurun Türk milleti içerisinde bazı kesimlerce kabul görmeye başlamasını bir uyanış olarak nitelendirmektedir. *Tohum* kadrosu da “Dergimize gönderilen aşağıdaki mektubu ilginçliğine binaen okuyucularımıza sunmayı bir görev saydık” ifadeleriyle bu mektuba neşriyatında yer vererek benzer bir görüşe haiz olduklarını ortaya koymaktadır.

Akıncılar'da bu dönemde var olan düzenin karşısında bulunulduğunu gösteren söylemler yer almıştır. Müesses nizama karşı yürütülen mücadelenin gerekçesi, *Akıncılar*'da düzenin İslam ve İslamcılara karşı olmasına dayandırılmıştır. Bu doğrultuda mevcut yönetimin, Akıncı teşkilatına yönelik baskıcı faaliyetleri İslam karşıtlığına dayandırılarak açıklanmıştır. “...eylemci olsun olmasın, ihtilalci olsun olmasın İslâmcılığa ve İslâm özlemciliğine bile tahammül yoktur.”¹⁷⁰⁸ ifadeleriyle mevcut düzen için İslam karşıtı bir profil çizilmiştir.

Muhtelif İslam ülkelerinde ortaya çıkan İslamcı düşüncelerin Türk din tasavvuru süzgecinden geçirilmeden yer verildiği *Akıncılar*'a neşrettikleri bu yazılar hususunda açılan davalar, Türkiye'de de diğer İslam ülkelerinde gerçekleşen siyasal hareketlerin benzerinin yaşanmasından çekinilmesiyle ilişkili görülmüştür.

““Akıncılar Dergisine bir çok davalar açılmış ve iki sayısında toplattırılmıştır. Dergide çıkan İHVAN-I MÜSLİMİN-İN kurucusu HASAN EL BENNA'nın “GENÇLER...” diye başlayan yazılarına dava açılmıştır. Fikri bir yakınlığa bile tahammülsüzlük ortaya çıkmıştır. Bir İHVAN-I MÜSLÜMİN hareketinin yaktığı meşale Emperyalizmi kara kara düşündürmekte. Mısır'a, Suriye'ye, Sudan, Tunus...a sıçrayan hareketin diğerlerine de sıçraması ürkütülmektedir. Türkiye'de Akıncılar İslâm âlemindeki İslamcı kuruluşlarla irtibatının olması ihtimali Emperyalizmi korkutmaktadır. Evet “Ya bir de buraya sıçrarsa...” bütün korku telaş buradan kaynaklanmaktadır.”¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰⁸ “Mehmet Güney demir parmaklıklar ardında”, *Akıncılar* 11 (26 Şubat 1980), 2.

¹⁷⁰⁹ “Mehmet Güney demir parmaklıklar ardında”, *Akıncılar*, 2.

Sıkıyönetim uygulamaları kapsamında Akıncılar teşkilatının genel merkezinin kapatılmasının¹⁷¹⁰ ardından çıkartılan ilk *Akıncılar* sayısında “Teşkilâtımıza vurulan kilit mücadelemizi durduramaz” denilerek düzen karşıtlığının devamlılık arz edeceği belirtilmiş, Akıncılar teşkilatına yönelik devletin bu uygulaması “zulmün başlangıcı” olarak nitelendirilmiştir.¹⁷¹¹ Ayrıca teşkilatın kapatılmasının “Müslümanları sindirmek, yıldırım, ezmek” maksadıyla gerçekleştirildiği belirtilmiştir.¹⁷¹² Böylelikle *Akıncılar* kendisini düzenin karşısında konumlandırırken, düzenin de kendilerinin karşısında yer aldığına işaret etmiştir.

Yöneticilere itaat meselesi İslamcı dergilerin üzerinde hususî olarak durduğu konulardan birini teşkil etmektedir. Bu doğrultuda yöneticiye itaat konusunun Türk siyaset geleneğindeki niteliğinin farkında bulunduğu *Akıncılar*’da,¹⁷¹³ mevcut düzenin yöneticilerinin bu ilkeyi kötüye kullandığı ileri sürülerek itaat gerekmediğine işaret edilmiştir:

“Aslanan Müslüman görüntülü halka, İslam’ın sosyal muhtevasını tanıtmaktır. Halkı, Hakk’tan ayrılacak olan uygulayıcıları “kılıçlarıyla doğrultacak” vasıflı nas seviyesine yükseltmektir. Halkı, başındaki yöneticiler, İslâm’ı uygulayanlar bile olsa, sürekli olarak bu uygulayıcıları dikkatle izleyen insanlar düzeyine ulaştırmadıktan sonra çürüme, dağılma muhakkak olur. Yakın geçmişlerimizde halk sürekli yöneticilerinden emin olmak, geleneğine düşerek ihanetlere açık kapı bırakmış oldu. Demek oluyorki, halk için model, Saadet Asrı’nın insanıdır ancak Nitekim “insanlar nasıl iseler yöneticileri de öyle” olmaktadır. İnsanımızı işte bu keyfiyette yoğunmalıyız.”¹⁷¹⁴

¹⁷¹⁰ Teşkilatın kapatılmasına ilişkin değerlendirmede bulunan bir yazı için bk. Arif Altunbaş, “Kapatılmanın içyüzü ve beklenen tavır”, *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 6.

¹⁷¹¹ “Akıncılar’ın kapatılması yahut zulmün başlangıcı”, *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 2. Teşkilatın kapatılması, bazı Akıncı mensuplarının tutuklanması gibi durumlar Akıncıların söylemlerini yumuşatmamış ve düzen karşıtı söylemlerine devam etmişlerdir. Tutuklu bulunan Mehmed Şahin’in cezaevinden gönderdiği yazısında bu tavrın devamlılık arz edeceği şu şekilde beyan edilmiştir: “Allah’ın kanunlarını, Allahın düzenini üzerinde yaşadığımız bu topraklara ve tüm yeryüzüne hakim kılmanın şanlı mücadelesini verirken gerekirse zindanları da doldururuz. Ve diyoruz ki; İslâmın hâkim olmadığı her yer Müslümanlar için zindandır. Bu sağlam şuurumuzu muhafaza ettiğimiz müddetçe biz Müslümanlar için zindanlar birer menderesten başka bir şey değildir. Küfrün uşakları, İslâm düşmanları iyice bilsinler ki zindanlar bizi yolumuzdan geri döndüremez.” Mehmed Şahin, “Düzenin zulmü Şah’ın savakını aratmıyor.”, *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 13.

¹⁷¹² “Akıncılar’ın kapatılması yahut zulmün başlangıcı”, *Akıncılar*, 2.

¹⁷¹³ Devlete itaat etmenin Türk yönetim geleneği olduğunu Akif İnan da “Yüzyıllardan beri devam edegelen devlet geleneğinin etkisine ...bağlayabiliriz bu karşı çıkmayışları. Bilindiği gibi Devletin İslâmi esaslara bağlı oluşu, halkta devlete karşı kesin bir itimat duygusu geliştirmişti. Devletin şeriatı tâbi olduğunu çok iyi bilen, bu sebeple de devlete tâbi olmayı, yani ulül-emre itaat etmeyi temel görev sayan bir millet oluşmuştu.” şeklindeki ifadeleriyle ortaya koymuştur. Akif İnan, “Nereden nereye geldi toplum”, *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 3.

¹⁷¹⁴ İnan, “Nereden nereye geldi toplum”, 3.

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere halkın geleneğe riayet ederek başındaki yöneticiye tabi olması eleştirilmiş ve insanların bu bakış açısından kurtarılması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum Türk milletinin devlet anlayışını kırmaya yönelik bir tutumdur.

Cemaatten devlete idealiyle neşredilen *Akıncılar*'da bu ideallerini gerçekleştirmek için kadrolaşmanın sağlanmasının önem arz ettiğine vurgu yapılmıştır. “Tarihteki tüm hadiseler, Kadro gerçeğini en bariz şekilde ortaya koymuştur. O halde bu gerçeklerden faydalanmak zorundayız. Cemaatten Devlete geçiş kavgasının bir parçası olan liselerdeki kavgamızın mutlak ölçülerde sürdürülebilmesi için tabanda ve tavanda güçlü kadroları oluşturmak zorundayız.”¹⁷¹⁵ Bu ifadeler bağlamında *Akıncılar* için yönetime sahip olma yolunda kadrolaşmanın bir yöntem olarak kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Bu ifadeler, Türk milletinin yöneticisine itaat etmesine dair inancın kırılmasına yönelik ifadeler hatırlanarak değerlendirildiğinde anlamlı hale gelmektedir. Var olan devlet yönetiminin itibarsızlaştırılması, *Akıncılar* tarafından tesis edilmek istenen devletin kurulması yönünde ilk adım olarak değerlendirilebilir niteliktedir.

Nitekim *Akıncılar* kadrosu, Türkiye’de İslamî bir düzenin kurulması hususunda kendilerini birinci dereceden sorumlu tutmuş ve bu doğrultuda kendilerine Müslüman toplumun kurtuluşu yolunda bir liderlik vasfı yüklemişlerdir. Afganistan’da verilen mücadeleyi de İslamî düzenin kurulması yolunda örnek teşkil eden bir olay olarak telakki etmişlerdir.

“Akıncı, kitlesini tarihi çıkışa hazırlayan öğretmendir. Bu görevin kutsallığı altında ezilmemeli Akıncı. Saliselerinde bu duyguyu yaşayarak, davayı tebliğ etmeli. Haydi Akıncı, Afgan örneğinden güç olarak kaldır düşmüş başını. Alnındaki ışık, vursun tüm karanlık alınlara. Seninle aydınlanacak evren, seninle gelecek insanlık. Mecbursun bunu yapmaya. Sana yüklenmiş bir görev var.”¹⁷¹⁶

Bu ifadelerden de görülebileceği üzere *Akıncılar*'da yalnızca düzen eleştirisi değil aynı zamanda yeni bir düzen kurmanın imkanları aranmaktadır. Bu doğrultuda kendilerini aslî olarak vazifeli addeden *Akıncılar* kadrosu, var olan düzeni yıkmak ve kendi görüşleri doğrultusunda yenisi tesis etmek için çaba sarf etmektedir. Mücadeleye aktif katılımın artırılmasına yönelik Hasan el-Benna tarafından yazılan bir yazının iktibas edilmesi de *Akıncılar*'ın mücadelesinin fikrî kaynaklarını doğrudan gösterir niteliktedir.¹⁷¹⁷

¹⁷¹⁵ “Mücadelemizin esasları İkinci Merhale: Kadrolaşma”, *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 11.

¹⁷¹⁶ “Afganistan’da Cihad Sürüyor”, *Akıncılar* 11 (26 Şubat 1980), 11.

¹⁷¹⁷ Hasan el-Benna, “Başlık Yok”, *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 3.

Dünya üzerindeki Müslümanların muhatap olduğu sorunları ve onların mücadelelerini dile getirmeyi bir vazife telakki eden *Akıncılar*'da Afganistan'ın Sovyetler Birliği ile savaşına, Afgan mültecileri temsil eden ekip ile yapılan görüşme doğrultusunda yer verilmiş ve mevcut durum "Müslümanların davası" olarak nitelendirilerek mücadeleye yardımda bulunulmasının gerekliliğine işaret edilmiştir.¹⁷¹⁸

"Bu dava Müslümanlarındır. Bizindir yani biz mevcut şartlar içinde, hangi imkana malik isek gücümüz neye yetiyorsa onu ortaya koymaya mecburuz. Mültecilere yardım kampanyası açalım. ...Hicret'in bu 1400'üncü yılında muhacir olmuş Müslümanlara her mü'min Medine halkı'nın nasıl ensar olduğunu muhacirine nasıl muavenette bulunduğunu düşünmelidir. ...Hicret çocuğu olan Afganlı göçmen kardeşlerimizin şahsında hak bizleri imtihana tabi kılmıştır. Ve Müslümanların dertleriyle dertlenmeyenler bizden değildir." İşte meydan, işte hizmet alanı, işte Müslümanlığımızı göstereceğimiz bir ders, ibret."¹⁷¹⁹

İran,¹⁷²⁰ Pakistan ve Afganistan¹⁷²¹ gibi ülkelerde verilen mücadelelerinin yakinen takip edildiği ve desteklediği görülebilecek *Akıncılar*'da bu mücadelelerin yürütücüleri, İslam davasının önderleri olarak nitelendirilmiştir. "Bizlerin en büyük tesellisi, Pakistan, İran, Afganistan gibi ülkelerde varlığını ortaya koyan Müslüman kardeşlerimizle birlikte, İslâm davasını kendisine bayrak yapmış bir lidere ve kadrosuna sahip olmaktır."¹⁷²² Bu değerlendirmeler Türkiye'de böyle bir mücadelenin ortaya çıkmasına yönelik bir arzu olarak nitelendirilebilecek hüviyettir. Bu doğrultuda *Akıncılar* kadrosunun mevcut düzenin karşısında yer aldığını ve kendi İslam tasavvurları doğrultusunda bir devlet ve düzen kurma gayreti içerisinde oldukları görülmektedir. Dolayısıyla *Akıncılar*'da dile getirilen eleştirel söylemlerin yalnızca eleştiri olarak değil, kurmak istedikleri düzene yönelik meşruiyet temin etmeye yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

İslâmî Hareket, 1970'li yıllardaki eleştirel tavrını, 1980'li yıllarda da devam ettirmiştir. Bu bağlamda var olan düzen ve devletin gayri İslâmî olduğuna yönelik hususî vurgulara

¹⁷¹⁸ Akif İnan, "Afgan ağrısı ve çağrısı", *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 3. "...Afgan savaşı ...yalnız Afganistan değil, bütün müslümanların kızıl emperyalizmin suratına hergün fırlattığı bir tükürüktür." Akif İnan, "Küfür Bir Cephe Müslüman Tek Millet", *Akıncılar* 11 (26 Şubat 1980), 3.

¹⁷¹⁹ İnan, "Afgan ağrısı ve çağrısı", 3.

¹⁷²⁰ *Akıncılar*'da İran'daki hareketin ne şekilde değerlendirildiğini şu sözlerden anlamak mümkündür: "Günümüzde, Suudi Krallığı dahil bir çok İslâm ülkesinin yöneticilerinde görülen Batı yanlısı politika yadırganmamalıdır. Bu milletlerin, gerçekten samimi olarak Müslüman kalmak gibi bir arzuları varsa! Herşeyden önce, kendi yöneticilerine "Egemen olmaları" şarttır. İran halkının yaptığı gibi." Turan Kurtulmuş, "Liberalizm' mi Kominiz' im mi?", *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 5.

¹⁷²¹ Afganistan'daki mücadele hususunda *Akıncılar*'da neşredilen yazılar için bk. "Sovyet – Amerikan İşbirliği ve Afganistan'daki Rus İşgali", *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 4; "Afgan'lı üç sessiz konuk", *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 9.

¹⁷²² Turan Kurtulmuş, "Yeni bir kurtuluş kapısı arayan ÇİN ve düşündürdükleri", *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 5.

yer verilmiştir. Devlet yapılanmalarının “İslâmî devlet” ve “küfür devleti” şeklinde ikiye ayrılarak ele alındığı *İslâmî Hareket*’te artık bu ayrımın “İslâmî devlet” ve “laik devlet” şeklinde yapıldığı belirtilmiş, böylelikle laik devletle küfür aynileştirilmiştir.¹⁷²³ Bu doğrultuda müesses nizamın ve bu nizamın bir parçası olan devletin yıkılması ve yerine kendi din tasavvurları çerçevesinde bir devletin kurulmasına yönelik taleplerini söylemlerinde dile getirmişlerdir. Bununla ilişkili olarak İslâm coğrafyasında yaşanan gelişmelere sessiz kaldığı düşünülen Türkiye’nin “...küfür savaşında ...tabiatı icabı küfrün yanında yer...” aldığı belirtilmiş ve böylelikle var olan devlet “küfür devleti” olarak nitelendirilmiştir.¹⁷²⁴

Devletin “küfür devleti” olarak addedilmesinin ardından *İslâmî Hareket*’te bir sonraki adım devlete talip olduğunun ortaya konulması olmuştur. Muhtelif İslâm ülkelerinde ortaya çıkan siyasi hareketler, *İslâmî Hareket* kadroları için tetikleyici bir unsur olarak görülmüştür.

“Biz Türkiye’de yaşayan müslümanlar, şehitlik elbisesini giymeye karar vermiş müslümanlar, küfrün verdiği-vereceği tavizlere aldanmayan Müslümanlar, biz devlete talip olan müslümanlar biz aldatılmış kardeşlerimizin de bu ateşe kapılarak saflarımıza gelmesini bekleyen Müslümanlar, biz bekler gibi görünen müslümanlar, bekler gibi görünüp de devlete giden yolları ve noktaları kuşatmaya başlayan müslümanlar; şu günlerde daha çok Kur’anla donanıyoruz, daha çok sünnetle sarmalanıyoruz, daha da daha da çoğalıyoruz. Şu günlerde küfrün daha sıkı takibine, daha kanlı zulmüne çarpıyoruz ama bu takipler bu zulümlerle daha çok ateşleniyoruz. Ve zulmün şiddeti arttıkça dünyanın diğer coğrafi bölgelerinde yaşayan Müslüman kardeşlerimizin ateşleriyle, aşklarıyla ve savaşlarıyla daha çok bütünleşiyoruz.”¹⁷²⁵

Müesses nizamın zulmettiğinin sıklıkla vurgulandığı *İslâmî Hareket*’te Afganistan, Pakistan, İran gibi ülkelerdeki İslâmî hareketler “Vahyi devlet yapma savaşı” olarak nitelendirilerek, bu ülkelerde İslâm devletinin kurulmasına yönelik bir çaba yürütüldüğüne işaret edilmiştir.¹⁷²⁶ “Geçen yıl İran İslâm inkilabına hayret ve dehşetle şahid olanlar dikkatlerini Afganistan, Suriye ve Irak’taki İslami hareketlere çevirdiler. Yeryüzünde “örnek insan” olan müslüman; yüzyılın laik, kapitalist ve komünist düzenlerine Hakkın hakimiyet mührünü vuruyor.”¹⁷²⁷ şeklindeki ifadelerle mücadelenin tarafları ortaya konulmuş, “Irak’ta Sünni-Şii ittifakı ile yürütülen islâmî hareket; Baas

¹⁷²³ Hüsnü Aktaş, “Devlet Risalesine Giriş”, *İslâmî Hareket* 29 (28 Temmuz 1980), 14.

¹⁷²⁴ Yaşar Ömeroğlu, “Susma zamanı değil!..”, *İslâmî Hareket* 23 (1 Şubat 1980), 3.

¹⁷²⁵ Ömer Küçükkağa, “Açık dâvet”, *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 3.

¹⁷²⁶ Küçükkağa, “Açık dâvet”, 3.

¹⁷²⁷ “Dökülen Şehid Kanı, Yücelen İslâm Sancağıdır”, *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 1.

rejimine Stalin gibi bir adamı, Saddam Hüseyin’i geniş yetkilerle başa geçirtti. Saddam’ın son altı aylık bilançosu: Müslümanlardan 150.000 tutuklu, 3.000 ölü. Bu sert tedbirler karşısında yeterince bilenen müslümanlar, iktidarın sonunu daha çabuk getireceklerdir inşaallah. ...Türkiye müslümanları bu hadiseleri ibretle takip etmelidir.”¹⁷²⁸ denilerek bu hareketler Türk milletine örnek gösterilmiştir. Bu durum benzer bir hareket ve devlete karşıtlık ile isyanın Türkiye’de de çıkmasına yönelik isteğin tezahürü niteliğindedir. Ayrıca Irak’ta Sünni ve Şiiiler arasında bir ittifakın tesis edildiğinin işaret edilmesi mezhepsel farklılıkların göz ardı edilmesinin imkanının arandığını göstermektedir. Böylelikle İran İslam Devrimi’ni gerçekleştirenlerin Şii olduğunun bir kenara bırakılması, İslam ülkelerinde meydana gelen bu ve benzeri mücadelelere Türk milletinin desteğinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Türkiye’de de bu şekilde bir devlet yapılanmasına gidilebilmesi için benzer bir mücadelenin verilmesine yönelik çağrıda bulunulmuş, böylelikle yürüttükleri mücadelenin kapsamını genişletmeye çalışmışlardır.

“AFGANLI kardeşlerimizin, İranlı kardeşlerimizin, Pakistanlı kardeşlerimizin, Mısırlı, Filistinli, Afrikalı, Amerikalı, Suriyeli.... Müslüman kardeşlerimizin canlarını ve mallarını vererek, kanlarını dökerek başlattıkları VAHYİ DEVLET YAPMA savaşının olanca şiddetiyle sürdüğü günümüzde küfrün tükenmekte olan son kozlarını kanlı ve ölümlü tuzaklarıyla oynamaya hazırlandığı günümüzde; Dünya insanlığın akın akın İslâma koşma meylî ve istidadı gösterdiği günümüzde; Bütün büyüklerimizi, bütün âlimlerimizi, bütün yazarlarımızı ve bütün kardeşlerimizi İslâmî daha arı-duru, daha açık, daha net, daha gür haykırmaya çağırıyoruz.”¹⁷²⁹

İslâmî Hareket’in yirmi dördüncü sayısında “Dâvâmız ve Dâvetimiz” başlıklı yazıda yürütülen dava hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bahsi geçen yazıda yer alan şu ifadeler ise *İslâmî Hareket*’te var olan devleti yıkma ve yeni bir devlet kurma talebini açıkça göstermiştir: “Sizin iki esaslı gayeniz vardır: 1-) İslâm vatanının her çeşit yabancı nüfuzundan kurtulup, tam hürriyetine kavuşmasıdır. Bu her insanın; tabii hakkıdır, bunu ancak zalim veya diktatör bir kimse inkâr edebilir. 2-) Hürriyetine kavuşmuş bu İslâm ülkesinde, Müstakil, İslâm nizamını tatbik eden, İslâm davasını insanlara tebliğ eden bir İslâm devletinin kurulmasıdır.”¹⁷³⁰ Burada önemli bir husus var olan devletin bağımsız olmadığına yönelik vurgudur. Bahsi geçen vurgu ile devletin bağımsızlığına dair okuyucular nezdinde bir önyargı oluşturulmak istenmiştir.

¹⁷²⁸ “Dökülen Şehid Kanı, Yücelen İslâm Sancağıdır”, *İslâmî Hareket*, 1.

¹⁷²⁹ Küçükkağa, “Açık dâvet”, 3.

¹⁷³⁰ “Dâvâmız ve dâvetimiz”, *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 11.

İslâmî Hareket'te yeni bir düzen kurmanın gerekliliğine dair meşruiyet, var olan düzenin gayri İslâmî olduğuna dair söylem üzerinden oluşturulmaya çalışılmıştır.¹⁷³¹ Bu doğrultuda var olan düzenin zulüm düzeni olduğuna vurgu yapılarak, düzenin tağuti olduğu fikri ortaya konulmuştur:

“Egemenliğin kayıtsız-şartsız halkın olduğunu sık sık vurgulayan bu şatafatlı düzen nihayet açığa çıktı: Bir avuç mutlu azınlığın kullandığı zorbalık, zulüm, tahakküm ve menfaatler zinciri... Müslümanlar için bunlar yeni şeyler değildir. Biz biliriz ki, Allah'ın nizamından gayri bütün beşeri düzenler zalimdir, tağutidir, kula kulluğu öngörür; adı demokrasi de olsa!... Müslüman bunu bilir ve kendi nizamı için çalışır. Vahye dayalı devlete taliptir O!”¹⁷³²

İslâmî Hareket'te yalnızca düzen karşıtlığı değil kendileriyle benzer idealleri ortaya koyan İslamcı cenah müntesiplerine de eleştirel bir tutum sergilendiği görülmektedir. Benzer yayın çizgisine sahip İslamcı neşriyatta da dile getirilen bazı hususlara katılmadıklarının belirtildiği *İslâmî Hareket*'te bahsi geçen yayınlardaki mevcut düzenin yanında olunduğunu gösteren söylemler, İran ve Afganistan'da verilen mücadelelere karşı mesafeli bir tutum, Diyanet İşleri Başkanlığı'na müspet yaklaşım, düzenin ortaya çıkardığı kurumların ıslahına yönelik çaba eleştirilmiştir.¹⁷³³ Bu dergilerdeki kendilerinin yanlış olduğunu belirttiği düşüncelerin okuyuculara ulaştırılması ise, zorlukla yetiştirilen neslin düzenin muhafazası yolunda harcanması olarak nitelendirilmiştir.¹⁷³⁴ Burada önemli olan husus düzen, devlet ve devlet organlarına karşı hısnılık ortaya konulmamasının *İslâmî Hareket*'te bir rahatsızlık oluşturmasıdır. Ayrıca İslamcı dergilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'na dair tutumları eleştirilirken, Başkanlığın “Düzenin; laiklik adına, Müslümanları pasifize etmek, kontrol altına almak, devlet olma şuurunu söndürmek maksadıyla...”¹⁷³⁵ tesis edildiğinin söylenmesi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletin ideolojik aygıtlarından biri olarak tasvir edildiğini açıkça ortaya koymakta ve bu durum *İslâmî Hareket*'in eleştirel söylemlerinin kaynaklarının Avrupa'da neşet eden eleştirel düşünceden etkilendiğini doğrudan göstermektedir. Bahsi

¹⁷³¹ “O halde; mevcut düzenin temel kuralları aynı kaldığı müddetçe ıslahatçı tedbirler hiçbir şans vermeyecektir. Bir ülkede bütün müesseselerin müslümanca tanzimi olmadan o ülkede şu veya bu gayri-İslami unsurun ortadan kaldırılması hedef olamaz. Zira her sistem inhisarcı ve topyekündür.” Mehmed Güneş, “Düzenin Ahlâklanmasını mı İstiyoruz”, *İslâmî Hareket* 27 (15 Haziran 1980), 2.

¹⁷³² Mehmed Güneş, “Müslümanları tağuti düzenlerle uzlaşmaya davet mi!”, *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 2.

¹⁷³³ Güneş, “Müslümanları tağuti düzenlerle uzlaşmaya davet mi!”, 2.

¹⁷³⁴ Güneş, “Müslümanları tağuti düzenlerle uzlaşmaya davet mi!”, 2.

¹⁷³⁵ Güneş, “Müslümanları tağuti düzenlerle uzlaşmaya davet mi!”, 2.

geçen İslamcı dergilere yönelik kullanılan şu ifadeler de *İslâmî Hareket*'te var olan devlet ve düzenin ne şekilde görüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır:

“Müslümanları hangi düzeni korumaya davet ediyoruz? Harcını yoğurmadıkları bu şeytani düzene “milli muhafızlık” adı altında da olsa koruyuculuğa çağırarak bizce hatadır, yanlıştır. ...Silahlanalım, sokağa döküelim demiyoruz. Ama ne yapılması gerekiyorsa – nefsimiz adına değil, İslam için – onu yapalım. ...Düzenin lütfunu, ihsanını baş tacı ederek “Başkanımız” diye sarılmayı tasvip etmiyoruz.”¹⁷³⁶

Özetle, *İslâmî Hareket*'te neşredildiği ilk günden itibaren ortaya konulan düzen ve devlet karşıtı söylemler, 1980'li yıllarda da devam etmiştir. Bu dönemde bu karşıt tutum gösterilmeye çalışılırken aynı zamanda toplum nezdinde bu söylemlerin karşılık bulmasına çaba sarf edilmiş ve bu doğrultuda çağrıda bulunulmuştur. İslam ülkelerinde ortaya çıkan siyasal hareketler ise bu söylemlerin temelini oluşturmuş ve bu doğrultuda Türk milletinin bu ülkelerdekine benzer bir mücadele sergilemesi bir vazife olarak telakki edilmiştir.¹⁷³⁷ Burada önemli bir husus, İran İslam Devrimi'ni destekleyen İslamcı dergilerde Humeyni'nin bir lider olarak kabul edilmesi ve nitelendirilmesidir. *İslâmî Hareket* mecmuasında bu vasıflandırma benimsenmiyormuş gibi yapılırken bir yandan da Humeyni övgüsü ve örnek gösterimine devam edilmektedir:

“Türkiye’de bazı müslümanlar bazı Müslümanları “Humeynicilik”le suçluyor.. ...Hakikaten Türkiye’de Humeyniciler var mı? Yani şu şahısperestlik belirten ve ille de bir adamın ardına takılmak hastalığıyla “Humeynicilik” yapanlar var mı? ...“Bre nâmerdler! Allah ve Rasülünün yolundan gitmek varken Humeynicilik ne oluyor? Erbakancılık, Demirelcilik, Süleymancılık, Hilmicilik olmayacağı gibi” desek!.. Yoksa? Binlerce çarşafılı kadının erkeğin sokaklarda “Allahuekber” deyişine gözyaşı döken, dünyanın neresinde “ALLAH!” diyen varsa kulak kabartan İslâmın dünya gündemine gelişinin heyecanını duyanlara mı deniyor, “HUMEYİNİCİ...” diye? ...Humeyni Sünni Afganistan’ı destekliyor. Çünkü Humeyni, Moro Müslümanlarına ölüm yağdıran uçakların benzinini kesiyor, çünkü Humeyni İsrail’in petrolünü kesiyor onu İslâm’ın düşmanı ilân ediyor.. Çünkü Humeyni Amerikan jandarmalığını reddediyor.. Biz Humeyni’nin ...erkekçe kararlarını ve vatanın, komünistlerin kavramlarını altüst eden Devrimini alkışlıyoruz. Yoksa kimsenin oturup Şii olmağa niyeti yok. Humeynicilik yaptığı yok! ...Biz yüzyıllardır ezilen

¹⁷³⁶ Güneş, “Müslümanları tağutî düzenlerle uzlaşmaya davet mi!”, 2.

¹⁷³⁷ “...Türkiye’deki Müslümanın görevi de Allahın rızasına uygun bir hayatı tesis için zincirleri kırma, kölelikten kurtulma cehdine ayak uydurmaları, dünya İslâm şuurunun gerisinde kalmamalarıdır. Evet küfrün büyük hesapları sonucu Müslümanlara hazırladığı ve onları kısıktırak bağladığı zincirler, bir hamlede parçalanacak kadar basit zincirler değildir. Kölelik gömleğini zihinlerinde mahkûm etmiş cesur müslümanlarda bu zincirleri bir çırpıda kırmak gibi gününbirlik bir plânın içinde değildir. Ama madem ki Müslümanlar, kölelikten kurtulmak ve İslâm’a teslim olmak için mü’mine yakışır bir hazırlığın içine girmişlerdir. Ve madem ki, bazı coğrafi bölgelerde bu zincirler kırılmaya –haydi daha tedbirli konuşalım– çatlamaya başlamıştır. Öyleyse artık bu akın durmayacaktır.” Ömer Küçükkağa, “Zincirler Kırılırken”, *İslâmî Hareket* 25 (15Nisan 1980), 5.

İslâm'ın kendi kaynaklarına dönüş hareketini başlattığı EMPERYALİZM'le muşahhas bir KAVGA örneği verdiği için alkışlıyoruz onu.”¹⁷³⁸

Bu ifadelerden de anlaşılabilirliği üzere *İslâmî Hareket*, bir kimsenin peşinden gitme durumunun değil, yalnızca eylem ve söylemleri uygun bulunan bir kimsenin takdir edildiğini göstermeye çalışmıştır. Ancak “Ey dünyadaki her türlü İslâmî harekete “LÂ” diyen gâfil kardeş! Senin kafanla İslâm ne zaman “LAİLÂHEİLLALLAH” diyecek, ne zaman Hicret edecek, ne zaman Devlet olacak? ...Seyyid Kutup'lara düşmansın, Ali Şeriatî'ye düşmansın, Abdülkadir Udeh'e düşmansın, Humeyni'ye karşısın; peki kimden yanasın?”¹⁷³⁹ şeklinde ortaya konulan ifadeler de düşünüldüğünde *İslâmî Hareket* kadrosunun Türk din tasavvurunu var eden düşünce kaynağından beslenmediğini açıkça ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bir kimsenin peşinden gidilmesi ya da gidilmemesi fark etmemektedir. Önemli olan Türk düşünce geleneğinden kopularak, bu düşünceye tenakuz arz eden düşüncelerin peşine takınılması ve bu düşünceler çerçevesinde düzen ve devlete yönelik eleştirilerde bulunulmasıdır. Ayrıca İran'da yaşanan gelişmeleri,¹⁷⁴⁰ Humeyni'nin fikriyatını özel bir çaba ile okuyucuya aktarma gayreti de göz önünde bulundurulduğunda, “İrancı” ya da “Humeynîci” olmakla itham edilmelerinin sebebinin bu iddiayı da doğrular bir biçimde kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır.¹⁷⁴¹

Dönemin bir diğer İslamcı dergisi olan *Hicret*'te beşerî sistemler, gayri İslâmî olarak nitelendirilmiş ve bahsi geçen düzenlerde hakimiyetin Allah'tan kula intikal ettirildiği dile getirilerek bu şekilde oluşturulan sistemlerin “tağuti” olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁷⁴²

¹⁷³⁸ Mehmed Mengüç, “Humeynicilik mi, yoksa İslâmın yeniden dirilişi mi?”, *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 14. “SAVAK gitti, Şah gitti, bir zulüm putlarıyla devrildi. Amerika jandarmasını kaybetti! Bunca yıl Ferah Dibaya kasideler yakan, Süreyya'ya ağlayan, Şah'a alkış tutan gafil müslümanlar Humeyni'den ne gördü de O'na korkunç bir düşmanlık gösteriyorlar. Biz bunu anlamıyoruz. Bu HUMEYİNİCİLİK değildir bu ZALİM-İ ZULMÜ, VAKIAYI tesbittir. ...Humeyniyi putlaştırmıyoruz; her yaptığı iyidir demiyoruz...” “İran Raporu”, *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 15.

¹⁷³⁹ Mengüç, “Humeynicilik mi, yoksa İslâmın yeniden dirilişi mi?”, 14. Bu ifadeler ayrıca Türk zihniyeti dışından inşa edilen İslamcılık söylemlerinin kaynaklarını göstermesi bakımından da önemlidir.

¹⁷⁴⁰ *İslâmî Hareket*'te yalnızca İran'a dair gelişmelere genişçe yer verilmesi değil aynı zamanda İran'ın uluslararası sistemde karşı karşıya kaldığı her tutumun da içselleştirildiği görülmektedir. “Bugün için İRAN'a karşı girişilen ekonomik, siyasi ve askeri harekât aslında tüm islam dünyasına yapılmış bir haçlı hareketidir.” Yaşar Ömeroğlu, “Keşiş Pierr'den Carter'a Veya Müslümanlardaki Tavır”, *İslâmî Hareket* 26 (15 Mayıs 1980), 3.

¹⁷⁴¹ Okuyucuya bu hususta aktarılan yazılar için bk. “İran Raporu”, 4-5, 15; “İnkılâp sonrası İran. İslâmî Anayasa.. İran ABD ile savaşın eşiğine getiren hadiseler...”, *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 6.

¹⁷⁴² Fatih Selim, “Müslüman Olan Ülkelerde Emperyalizm'in Sömürü Kaynakları”, *Hicret* 16 (25 Şubat 1980), 7. Muhammed Kutub ve Humeyni'nin fikirlerinden de etkilenecek şekilde ortaya konulan metinde yazılan ifadeler doğrudan Türkiye'deki yönetime karşı bir mücadele içerisine girilmesi çağrısı hüviyetindedir. Bu anlamda var olan düzen tağuti, zalim gibi vasıflarla vasıflandırılmış ve netice itibarıyla Türkiye gayri İslâmî bir ülke olarak nitelendirilmiştir.

Bu doğrultuda müslümanların bu şekilde teşekkül ettirilmiş olan düzenlere karşı mücadele etmesi salık verilmiş ve mücadele verilmediği takdirde emperyalist sömürünün ortadan kalkmayacağı ifade edilmiştir.¹⁷⁴³ Türkiye'nin gayri İslamî olduğuna dair vurgu ise "Demokratik-Laik esaslar üzerinde önemli müesseseler kuran Türkiye Cumhuriyetini Şer'i bir devlet zanneden milyonlarca insanın durumu ne ise, kapitalist, komünist ve Cemahirriye sistemlerini tercih eden diğer Müslümanların durumları da odur."¹⁷⁴⁴ şeklinde dile getirilmiştir. Gayri İslamî olan düzenlere karşı mücadele içerisinde bulunmanın gerekliliğine işaret edildiği hatırlandığında, *Hicret* kadrosunun Türkiye'ye karşı da benzer bir mücadelenin verilmesi gerektiğine dair bir görüşe sahip olduklarını söylemek mümkün hale gelmektedir.¹⁷⁴⁵ Dolayısıyla *Hicret*'te yapılan devlet sınıflandırmasının nihai noktada geldiği yer, devlete karşı mücadeleye girişilmesi olmuştur. Bu doğrultuda *Hicret*'te var olan sistemin yapısının ıslah ve tanzim edilemeyeceği belirtilmiş ve siyasetin tahribine yönelik istek şu şekilde dile getirilmiştir: "...o makama kesinlikle sağlam bir insan getirseniz bile, o sağlam insan da bu laik rejimin ilkelerine, bu rejimin anayasasına göre hareket etmek zorunda kalacağına göre, değişen bir şey yine olmayacaktır... ..baştan hatalı olan zamanla düzelmez ve temeli bozuk olan bir düzen, bir takım zoraki ve sun'î teneffüs hamleleriyle düzeltilemez..."¹⁷⁴⁶

Hicret'te müesses nizam ile kavgalı olma halinin bir süre sonra herhangi bir olaya, koşula bağlı olmadığı görülmektedir. Piyasada kağıdın az bulunması ve fiyatlarının yüksek olmasının mecmua yayınlamada sorun teşkil ettiğinden duyulan rahatsızlığın dile getirildiği yazıda yer alan ifadeler bu durumu açıkça göstermektedir:

"12 Mart muhtırası verildiğinde, Ecevit, "bu muhtıra, benim iktidara gelişimi önlemek için verildi" demişti de, kendisine epeyce güldürmüştü... Eğer biz de Ecevit

¹⁷⁴³ Fatih Selim, "Müslüman Olan Ülkelerde Emperyalizm'in Sömürü Kaynakları", 7.

¹⁷⁴⁴ Hüsnü Aktaş, "Her Beşik Bir Mezar: Cahilliyye Çağı", *Hicret* 16 (25 Şubat 1980), 4. "Mevcut düzen Müslümanların inançlarına karşı bir düzendir ve bir takım "ehven-i şerr" hesaplarıyla sahiplenilemez!" "Baştan Bozuk Olan, Zamanla Düzelmez!", *Hicret* 18 (12 Mart 1980), 8. *Hicret*'te düzen ile kavgalı olmayanlara ise şu şekilde hitap edilmiştir: "...bir taraftan "müslümanım" dediğin halde, diğer taraftan da İslâm'ın kesinlikle reddettiği inançları, ideolojileri, fikriyatı kendine düstur ve rehber edinebiliyorsun!. Küfür yolunda ölen yakınlarına "şehidlik" gibi, İslâm'ın en ulvi terimlerini yakıştırmaktan çekinmiyorsun... küfür düzenlerine, küfür ahkâmınının uygulanışına bekkilik yaparken, fuhuş ve faiz müesseselerine bekkilik yaparken öldürülüp gidenlere düşünmeden ve utanmadan "şehid" diyorsun..." "Anne-Baba Evlâd ve Kardeşlerimiz..", *Hicret* 19 (24 Mart 1980), 2.

¹⁷⁴⁵ "...kan denizi, tağuti düzenin sadmeleri üzerimize üzerimize geliyor.. Artık açık, net, ne istediğimizi sınırları belli olan bir mücadele ortaya koymalı ve ne istediğimizin de bu mücadelenin bayrağı altına çağırmalıyız! ..Her fikir veya inancın bağılsı kitle, nihai tedbirlerini ortaya koyarken; biz ne güne kadar bekliyeceğiz?" Selahaddin Eş Çakırgil, "Dayanılmaz Sancılar, Yeni Arayışlara Zorlamıyor Mu?", *Hicret* 18 (12 Mart 1980), 16.

¹⁷⁴⁶ "Baştan Bozuk Olan, Zamanla Düzelmez!", *Hicret*, 8.

mantığını taşısaydık; “piyasadaki kağıt darlığını *Hicret*’in neşriyatını önlemek için icad ettiler” derdik. Öyle demiyoruz ama, 16 sahifelik günlük gazetelerin 6 sahifesi fikri yazı ve haber, gerisinin şıfıntı resimleriyle, tüketim iştahasını kabartan reklamlarla doldurulduğu bir ülkede, kağıt bulamayışımızı ve kilosu 45 liraya kağıt almak zorunda kalışımızı düşünürseniz, herhalde bu düzen için iyi şeyler düşünmezsiniz. ...İslâm toprakları üzerinde büyük oyunların tezgahlandığı bir sırada yayınımızı böyle güçlülkle sürdürmemize sebep olanlarla, elbette bir gün hesaplaşacağız.”¹⁷⁴⁷

Meselenin *Hicret*’e karşı bir hususiyet göstermediği bilinmesine rağmen bunun bir düzen eleştirisi yapmak ve düzenle hesaplaşmak için fırsat olarak görülmesi önyargılı bir tutumun neticesidir.

İstiklâl’in ilk sayısında içinde bulunan dönemin “karanlık” olduğu, gayri İslamî düşünce ve sistemler kabul görürken, İslamî gerçeklerin kendisine yer bulamadığı, İslam’a aykırı uygulamaların yaygınlaştığı ve buna bağlı olarak toplumun ahlakî bir bunalıma girdiği belirtilmiş ve böylelikle müesses düzene yönelik bakış açısı aşikar kılınmıştır:

“Küfrün, şirkin ve zulmün yeryüzüne direk veya dolaylı olarak egemenlik kurup Allah teberake ve teala’nın yeryüzü hakimiyetinin gaspedildiği; İslam ümmetinin ve mustaz’af halklarının esaret ve sefalete mahkum edilip, can, mal, ırz, namus ve iffet masumiyetlerinin ayaklar altında çiğnendiği, fitne, fesad ve cahiliye adetlerinin alabildiğine yaygınlaşıp insanlığın fitri ahlakı bir yozlaşmayla geniş bir bunalım ve buhrana sürüklendiği, İslami gerçeklerin unutturulup İslam dışı her düşünce ve sistemin insanlar için genel geçer ilan edildiği karanlık bir çağda yaşıyoruz.”¹⁷⁴⁸

Bu ifadelerdeki önemli husus var olan düzenin küfrün, şirkin ve zulmün hüküm sürdüğü bir düzen olarak ele alınması ve bu doğrultuda Allah’ın hakimiyetinin yok edilmesi söylemi olmuştur. Bu söylemler doğrudan müesses nizamın “küfür” düzeni olarak ele alındığını göstermektedir. Nitekim “Ulusçuluk ve ulusal devletler, küfrün en büyük örnekleridir.”¹⁷⁴⁹ şeklinde *İstiklâl*’in ikinci sayısının kapağında yer alan ifade, bir ulus devlet olan Türkiye’nin de küfür devleti olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu anlamda ilk başta mevcut tüm düzene yönelik eleştiri, devletin yapısını merkeze alınarak dile getirildiğinde hasımlığın yönü doğrudan Türkiye’ye dönmüştür.

İstiklâl kadrosu tarafından ulus devlet yapılanmasının küfrün örneği olarak görülmesi, o devletler içerisinde yaşayan Müslüman kesimin İslamî nitelikte faaliyetlerine yönelik bakış açısına da sirayet etmiştir. Bu doğrultuda *İstiklâl*’de bu hareketler “ulusal kalıplar” dahilinde gerçekleştirilen faaliyetler olarak ele alınmış ve “Zaten, ulusal devletlerle

¹⁷⁴⁷ “-Kusura bakmayın- Kâğıt yokluğundan dolayı düşe-kalka...”, *Hicret* 15 (21 Ocak 1980), 15.

¹⁷⁴⁸ “Başlarken”, *İstiklâl*, 2.

¹⁷⁴⁹ “Ulusçuluk ve ulusal devletler, küfrün en büyük örnekleridir.”, *İstiklâl* 2 (Kasım 1985), 1.

birlikte ‘ulusal din’ başka bir ifadeyle ‘ulusal İslâm’ olgusu da ortaya çıkmıştır. Bu olumsuzluk, ulusalcılığı reddedenlerde bile çeşitli biçimlerde tezahür etmektedir.” denilerek de dinin asıl halinin dışında farklı bir formunun oluşturulduğu iddia edilmiştir.¹⁷⁵⁰ Ayrıca burada “ulusal din” kavramsallaştırması dinin ideolojik bir hale büründürüldüğüne işaret edilmektedir. Böylelikle dinin mevcut düzen içerisinde farklı bir biçimde kendisini gösterdiği, bununla birlikte bunun dinin asıl hali olmadığı dile getirilmiştir.

Meselelerine yer verdikleri kimselerin Allah’ın sevgili kulları olarak addedildiği ve bu doğrultuda yürüttükleri mücadelenin de bu kapsamda değerlendirildiği *İstiklâl*’de verilen mücadelenin mahiyeti şu şekilde ortaya koyulmuştur:

“Biz Allah’ın onları sevdiği, onların da Allah’ı sevdiği seçkin insanların; Allah’ın hizbinin gündemine ve onların meselelerine değiniyoruz. Biz, Allah’ın bizler için ‘en iyi arkadaş’ kıldığı Sıddıkların, Şehidlerin ve Salihlerin gündemine ve onların meselelerine değiniyoruz. Peki nedir onların gündemi? Onların gündemi, vesayet altına alınan İslam ümmetine istiklal ve hürriyetini, izzet ve şerefini kazandırmaktır; gaspedilen Allah’ın hakimiyetini Allah adına kıyam edip O’na tevdi etmektir. Onların gündemi, İslam’ı olduğu gibi ortaya koymak, İslam üzerindeki şüphe ve belirsizlikleri ortadan kaldırmaya çalışmaktır, ki İslam bütün yönleriyle tanınsın; İslami gerçekler anlaşılsın.”¹⁷⁵¹

Bu ifadelerdeki Allah’ın hakimiyetinin gasp edildiği söyleminin İslam itikadı tarafından kabul edilebilir olmadığı herkesçe anlaşılabilir niteliktedir. Bununla beraber *İstiklâl* kadrosunun Allah adına isyan edip egemenliği ele alıp Allah’a tevdi edecekleri anlatısı da her türlü keyfiliğin ilahi nizamın kurulmasına yönelik olarak değerlendirilmesi gibi büyük problemlere sahiptir. Kendisini Allah adına konuşanlar, O’nun adına iş yapanlar olarak gösteren fert ya da toplulukların aynı zamanda bu çerçevede ortaya koydukları bütün fiilleri hatadan korunmuş saydıkları da tarihî tecrübe incelendiğinde sabittir. Bu söylemlerin devlete isyanın meşruiyet zeminini dinî anlatılar etrafında tesis etmeye çalıştığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla buradaki asıl amaç var olanın yıkılıp yerine yenisinin yapılması gerektiğine inandıkları devletin meşruiyetini din vasıtasıyla temin etmektir. Böylelikle din, kendi taleplerinin yerine getirilmesi hususunda araçsallaştırılmaktadır.

¹⁷⁵⁰ “Okuyucularla Başbaşa”, *İstiklâl* 2 (Kasım 1985), 2.

¹⁷⁵¹ “Okuyucularla Başbaşa”, *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 2.

İstiklâl'de din ve siyaset arasındaki ilişkiye yönelik söylemlerde Türk siyaset düşüncesinin dışında bir profil sergilemekte ve daha çok Avrupa'nın eleştirel din siyaset ilişkilerine yönelik yaklaşımın benzeri bir yaklaşımla mesele ele alınmaktadır:

“Allahın hükümlerinin müdahale altında tutulduğu herhangi bir toplumda hangi görüntü altında verilmiş olursa olsun her türlü dini politikalar yalnızca yığınları ulusal ideolojilerin yararları doğrultusunda yönlendirmek için tespit olunmaktadır. Allahın hükmünden razı olmadıklarını hemen her vesileyle açıklayan otoritelerin, bu tavırlarını bir yana bırakarak dini hayatı yönlendirmeye kalkışmalarından daha büyük bir aldatmaca olamaz. Allaha rağmen dünyaya vaziyet etmeye kalkışanların kullanageldikleri dini politikalara asla itibar olunamaz. Müslüman yığınların din ilgisi bugün pek çok ülkede cahili ideolojilerin ayakta tutulabilmesi için bir istismar unsuru olarak kullanılmaktadır. Resmi dini eğilimler müslüman yığınları yumuşak başlı sürüler haline getirmeyi amaç edinmişlerdir. Resmi dini eğilimler her durumda herkese itaat, her durumda herkese müsamaha, her durumda herkese barış sloganlarıyla sefil bir teslimiyetçiliğin ifadesi olmaktadır.”¹⁷⁵²

Atasoy Müftüoğlu'nun bu ifadelerinin Gramsci ve Althusser'in anlatılarının İslamî bir formda radikalize edilip, devlete yönelik karşıtlık için aktüalize edilmiş bir versiyonu olduğu açıkça ortadadır. Devletlerin dini, kendi varoluşları ve güç temerküzlerinin devamlılığını sağlamak için bir rıza üretim mekanizması olarak kullanması ve bunu ideolojileştirerek bir aygıtı dönüştürmesine yönelik söylemlerin tamamında bu çaba kendisini göstermektedir. Bu durum da Türkiye'de Türk geleneğini paranteze alarak inşa edilen İslamcılık anlatılarının sol tandanslı eleştirel din siyaset ilişkileri anlayışından ne kadar derinden etkilendiğini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Müftüoğlu, İslam coğrafyalarında İslam'ın bir ideoloji unsuru haline getirildiği, dinin çeşitli siyasal amaçlar için kullanıldığı ve dinin düzeni meşrulaştırma vazifesinin bulunduğunu dile getirdikten sonra dinî kurum ve din görevlilerinin de düzenin bir parçası olarak faaliyet gösterdiğini belirtmiştir:

“Halen üzerinde müslümanların yaşamakta buldukları bütün beldelerde, İslam ya zamanın rengine bürünerek, ya şartların rengine bürünerek, ya da ulusal siyasi ideolojilerin rengine bürünerek varlığını devam ettirmeye çalışmaktadır. Hemen her bölge İslam, ulusal menfaatler ve ulusal amaçların tayin etmiş bulunduğu bir zemin üzerinde araç olarak kullanılmaktadır. Günümüzde İslama, kendi asli ve tabii özellikleri hilafına bir takım yeni sorumluluklar yüklenilmiş, bu sorumlulukların gereği olarak İslam, ülkede uygulanmakta bulunan farklı siyasi ideolojileri doğrulamakla yükümlü kılınmıştır. Bu yükümlülük her ülkede resmi dini örgütler ve bunların ücretli alimleri tarafından yerine getirilmeye çalışılmaktadır. Üzerinden müslümanların yaşamakta buldukları her ülkede birbirinden çok farklı siyasal düzenlerin egemen olmasına rağmen, resmi dini örgütler ve ulema bütün bu

¹⁷⁵² Atasoy Müftüoğlu, “Tevhidî Bir Kimlik İçin”, *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 11.

farklılıkları ustalıklı gidererek, her siyasal sistemi ve düzeni aklamayı başarmış bulunmaktadır.”¹⁷⁵³

Bu ifadeler okunup yazar kısmına bakılmadığında Louis Althusser’in kaleminden çıkmış gibi bir görüntü vermektedir. Müftüoğlu kurduğu her cümlesiyle dinin ideolojik bir aygıtı dönüştüğünü vurgulamakta ve dinin meşrulaştırıcı bir araç işlevi gördüğü zihniyetiyle hareket etmektedir. Böylelikle din ve siyaset arasındaki ilişkiyi eleştirel düşünceden ilham alır bir şekilde kurgulamakta ve netice olarak eleştirel düşüncenin müntesiplerinin bu hususta dile getirdiği ifadelerden başka bir yere varmamaktadır. Burada ayrıca “dini örgütler ve ulema”nın düzenin devamlılığını sağlayan bir işlevi olduğunu ileri sürerek Gramsci’nin devletin rıza oluşturmak için kullandığı aydınlar anlatısına benzer bir anlatı ortaya konulmaktadır. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde bu düşüncelerin din siyaset ilişkilerine eleştirel yaklaşımın bir benzeri olduğunu söylemek mümkün hale gelmektedir.

İstiklâl’de din devlet ve siyaset arasındaki ilişki bu şekilde ele alındıktan sonra mesele bu ilişki tipinin yani var olan devleti ve düzenin yıkılmasına gelmiştir. Bu doğrultuda Müftüoğlu, “...Allahın hükümler hakkını gaspedenlere karşı...” bir mücadele verilmesi gerektiğini belirtmiş ve bu devletlerin egemenliklerini “şeytani” olarak nitelendirmiştir.¹⁷⁵⁴

“Tevhidi bir kimliği kazanmanın vazgeçilmez ilk şartı Allahın hükümler hakkını gaspedenlere karşı, her türlü müsamaha, her tür uzlaşma ve her tür teslimiyet tavrını bir kenara iterek Allahın hukukunun ifadesi olmaktır. Hiç kimseye din motifleri kullanarak İslamın önüne, İslamın gereği gibi anlaşılmasını önleyecek engeller koyması yolunda fırsat verilmemelidir. Asilerden ve bagilerden Allahın dini yolunda imdat beklenemez. Nerede bulunurlarsa bulunsunlar şerefli İslam milletinin hukukunu ayaklar altına alarak şeytani egemenliklerini devam ettirmeye isteyenlere karşı Müslümanlar tevhidi bir kimliği bir sevda gibi sergilemekle yükümlüdürler.”¹⁷⁵⁵

Müftüoğlu’nun bu ifadeleri devlet karşıtlığının sarıh bir delili olarak görülebilir niteliktedir. Devleti yönetenlerin asi ve bağı sayıldığı, Türk devletinin bir şeytani

¹⁷⁵³ Atasoy Müftüoğlu, “İslâm’ın Günümüz Dünyasındaki Görüntüsü”, *İstiklâl* 4-5 (Ocak-Şubat 1986), 4.

¹⁷⁵⁴ Müftüoğlu, “Tevhidî Bir Kimlik İçin”, 11.

¹⁷⁵⁵ Müftüoğlu, “Tevhidî Bir Kimlik İçin”, 11. Dergide benzer bir mücadele söylemi şu ifadelerle dile getirilmiştir: “Sayın okuyucularımız, Her tarafın ‘münker’le kaplı olduğu şu ‘cahiliye toplumu’nda Allah Tebarek ve Teala’nın olunmasını istediği topluluktan olmaya; ‘cahiliye döneminin putçu, müşrik ve tağuti zihniyeti’nin tahakkümüne uğradığı şu karanlık toplumda, tevhide sığınıp onun verdiği dinamizm ile ‘karanlıkları yarma, münker hayata son verip maruf hayatı oluşturma’ yolunda imkanlarımız ve vüs’atımız nisbetinde üzerimize düşen ‘tevhidî sorumluluklar’ı *İstiklâl* Dergisi olarak yayıncılık düzleminde ifa etmeye çalışmaktayız.” “Hakk Davada Yürürken...”, *İstiklâl* 8 (Mayıs 1986), 2.

egemenlik olarak tasavvur edildiği bu izah tarzının devlete karşıtlık söyleminden başka bir vasıfla ele alınması mümkün gözükmemektedir.

İran İslam Devrimi noktasında *İstiklâl*, bu devrimi yapanların resmi Türkiye yayın organı gibi faaliyet göstermiş, devrim örnek teşkil eden bir olay olarak ele alınmış ve burada verilen mücadelenin Şiilere has olarak nitelendirilmesinin karşısında durularak, mezhepsel farklılıkların göz ardı edilmesine ve böylelikle Türk milleti nezdinde bu hareketin bir karşılık bulmasına çaba sarf edilmiştir:

“İran İslam Devrimi, altı özellikle çizilmesi gereken bir konudur. İran İslam devriminin değişik yönlerde ve değişik derecelerde yayılmakta olan etkisini Mağrib’den Endonezya’ya, Avrupa’nın ortasından, Bosna’dan Afrika’nın içlerine kadar baştan sona bütün İslam dünyasında müşahade etmekteyiz. İran’da kısmen de olsa başlatılmış olan bu yenilenme savaşı karşısında, İslam dünyasındaki iktidar sahiplerinin İran’ın şube ve temsilcilerini dışarı göndermesinden hoşlanmamaları, İslam devriminin etkilerinin İran sınırları içinde kalmasını istemeleri şaşkıncı değildir. Bunlar, ayrıca İran devriminin İran dışında yayılma şansı olmayan kendine has özellikler taşıdığını da ima etmek isterler. Bu işin üstesinden gelmelerini sağlayacak en kolay ve en açık yol, İran’daki hareketi bir Şia hareketi, Şiiliği de bölücü ve kapalı bir mefhum olarak nitelendirmeleridir.”¹⁷⁵⁶

Bu doğrultuda *İstiklâl*’de mezhepsel ayrılıkların İslam birliğini ortadan kaldırdığı ve bunun bir neticesi olarak Müslümanların hayattaki varlıklarının silinikleştiği, “Şimdi kendimize bir bakalım! Aramızda Vahdet var mıdır? Yoksa, Mezhep-Meşrep ihtilafları ve tefrikalarla “İslam Birliği”ni kendi ellerimizle parçalamış, bu yüzden hayattan soyutlamış mıyız?!!”¹⁷⁵⁷ şeklindeki ifadelerle dile getirilmiştir. Bu ifadelerdeki İslam birliği söyleminin temelde İran İslam devrimi anlatılarının Türkiye’de karşılık bulması ümidi ile sarf edildiğini söylemek mümkündür. Mustafa Arafatoğlu bu durumun önündeki en önemli muhafazanın Türklerin Hanefi-Matürîdî İslam tasavvuru olduğunun farkında olduğundan ilk mesele olarak bu unsurları teferruat olarak gösterme eğiliminde olmuştur. Dolayısıyla *İstiklâl*’de mezheplere dair bu minvalde dile getirilen söylemler, Türk milletinin İslam tasavvurunu değiştirmeye ve bununla birlikte düzen, devlet ve topluma bakış açısını dönüştürmeye yöneliktir. Nitekim bir toplumun din tasavvurunun değiştirilmesine yönelik her çaba, onun hayatı ne şekilde anlamlandırdığı ve nasıl yaşadığına dair bir değişiklik ortaya çıkarma talebine haizdir.

¹⁷⁵⁶ Hamid Algar, “İran ve Şiilik”, *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 5.

¹⁷⁵⁷ Mustafa Arafatoğlu, “Tevhid ve Vahdet Üzerine”, *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 13.

Müslümanların din anlayışının ulusalcı bir mahiyet arz ettiğine dair “İslam ve Müslümanların dünya genelinde karşı karşıya bulunduğu musibetlerden bütün Müslümanlar sorumlu bulunmaktadır. Ulusal sınırlar, ulusal devletler ve ulusal devletlerin dayandığı ulusal egemenlik ideolojileri, müslüman yığınların ulusalcı politikalara ayarlı bir din anlayışının kazandırılması sonucunu doğurmuştur.”¹⁷⁵⁸ şeklindeki ifade de Türk milletinin din tasavvuruna yönelik bir önyargı oluşturulmasına hizmet etmektedir. Bu ifadeler esasen Türklerin İslam anlayışını İslamlaşma devrinden itibaren şekillenen bin yıllık bir gelenek olmaktan çıkartıp, onu modern dönemde ortaya çıkan gelişmelerin bir sonucu olan ve İslam’a aykırılık teşkil eden bir arıza kimliğini kazandırma amacına yöneliktir. Burada ulus dendiğinde Türklük, ulusalcılık dendiğinde de Türklüğün muhafaza ve devamı uğrunda mücadele anlayışları eleştirilmektedir. Böylelikle mevcut din tasavvurunun yıkılması gerektiğine dair savdukları görüşün altı doldurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Müftüoğlu’nun, “...yığınlar tercihlerini Allahın hükümleri doğrultusunda olmaktan çok sözünü ettiğimiz otoritelerin koymuş buldukları kategorilere göre yapmaktadırlar. Böylesi bir tercih hangi şartlar altında olursa olsun bir toplumu derin bir şirk ve isyan uçurumuna düşürmektedir.”¹⁷⁵⁹ şeklindeki ifadeleriyle kendi kabul ettiği din anlayışı dışında devlet ve milletle kavgalı olmayan bütün fertlerin yani Türk milletinin tamamını Allah’a şirk koşmakla itham ettiği açıkça görülmektedir. Bu zihniyet gelenekle kavgasını geleneği şahsında yaşatan millete de böylece intikal ettirmekte ve Allah adına hüküm verme hakkını kendisinde görerak milleti kafir saymakta hiçbir sakınca görmemektedir.

İstiklâl’in üçüncü sayısının arka kapağında yer alan “Kıyam yeri HACC’da yükselen ses: “Ey dünya Müslümanları birleşin...”¹⁷⁶⁰ şeklindeki ifadenin *Komünist Manifesto*’nun meşhur hitamına bir nazire olduğu fark edildiğinde İslamcı düşüncenin sol düşünceden etkilenme derecesi ispata gerek kalmayacak bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca “Bu, bütün Müslümanlara hizmet verebilme kabiliyetine haiz bir inkılapdır. Kendilerini bu İnkılabı göre ayarlamaları ve mümkün olan her tür yardım ve desteği sağlamaları, başka müslüman ülkelerdeki Müslümanların yararına olacaktır.”¹⁷⁶¹ gibi söylemlerde de

¹⁷⁵⁸ Müftüoğlu, “Tevhidî Bir Kimlik İçin”, 11.

¹⁷⁵⁹ Müftüoğlu, “Tevhidî Bir Kimlik İçin”, 11.

¹⁷⁶⁰ “Kıyam yeri HACC’da yükselen ses: “Ey dünya Müslümanları birleşin...””, *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 36.

¹⁷⁶¹ Hamid Algar, “İmam Humeyni Üzerine Bir Tartışma”, *İstiklâl* 8 (Mayıs 1986), 13.

davalarına bir inkılap havası verilmeye çalışılmıştır. Bu söylem de İran İslam Devrimi'nin bir neticesi olarak nitelendirilebilir mahiyettedir.

Özetle, *Diyanet Gazetesi*'nin 1980'li yıllarda neşredilen sayılarında öncelikli olarak her dönemde olduğu gibi devletin tahkimine gayret sarf edilmiştir. Bunun yanında 1980 darbesinin ardından kurulan askeri yönetimden sivil idarenin tesisine kadar olan süreçte *Diyanet Gazetesi*'nde devlet politikalarına yön verme gayesiyle yazılar kaleme alınmış ve bu doğrultuda siyasete takviye arayışı diye adlandırabileceğimiz bir çaba içerisine girilmiştir. Dönemin İslamcı dergilerinde ise 1970'li yıllarda kendisini göstermeye başlayan siyasetin tahribi arayışı daha belirgin hale gelmiş ve bu doğrultuda var olan düzenin gayri İslamî olduğuna vurgu yapılarak, düzenin yıkılması gerektiği fikri açıkça ortaya konulmuştur. İslamcı dergilerdeki düzenin ve devletin “tağuti” olduğuna yönelik vurgular bu dönemde daha belirgin hale gelmiş, akla gelebilecek her şey devletin eleştirilmesi için bir nesne haline büründürülmüştür. Ayrıca devlet eleştirilerinde kullanılan dil, eleştirel din siyaset ilişkileri yaklaşımının bir nüvesi mahiyetinde olmuştur.

6.2.1.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Siyasetin Bir Cephelerini Teşkil Eden Ekonomiye Yönelik Söylemler

1980'li yılların Türkiye'sinde iktisadî alana yönelik dile getirilen meseleler, *Diyanet Gazetesi*'nde devlet politikalarını destekler mahiyette olmuşken, dönemin İslamcı dergilerinde devlet ve düzen eleştirisinin bir nesnesi haline gelmiş, yıkılmak istenen düzenin yanlışlığını ortaya koymak için iktisadî hayatın problemlerine işaret edilmiştir.

Diyanet Gazetesi'nin 1980'li yıllarda neşredilen sayılarında önceki dönemlerde olduğu gibi ülke ekonomisinin güçlendirilmesine yönelik söylemler ortaya konulmuş, bu doğrultuda israfın önlenmesinin altı çizilmiş ve iktisadî sorunların bertaraf edilebilmesi için yönetilenlerin de sürecin içerisine dahil edildiği iktisadî bir anlayış tesis edilmiştir. Böylelikle devlet yöneticilerinin yürütmüş olduğu ekonomiye dair politikalar, *Diyanet Gazetesi*'nde neşredilen yazılarla desteklenmiştir. Ayrıca iktisadî faaliyetlerin manevî sınırlarını çizme noktasında da yazılar yayınlanmıştır.¹⁷⁶²

¹⁷⁶² Yusuf Kalkan, “Ticaret Ahlâkı”, *Diyanet Gazetesi* 370 (Aralık 1989), 92-91; Diyanet, “Dinimiz Kaçakçılığın Her Çeşidini Yasaklamıştır.”, *Diyanet Gazetesi* 288 (Şubat 1983), sy.; “İşçi Hak ve Vazifeleri”, *Diyanet Gazetesi* 300 (Şubat 1984), sy.; H. İbrahim Akbulut, “Rüşvet Yolsuzluk ve Kaçakçılık”, *Diyanet Gazetesi* 301 (Mart 1984), sy.; Kemalettin Erdil, “İslâm'da İş ve İşçi İlişkileri”, *Diyanet Gazetesi* 333 (Kasım 1986), 11, 26.

Ekonomi sahasındaki kötü gidişat her daim hükümetlerin sorumlu tutulduğu ve bu doğrultuda sorunların hitama erdirilebilmesi için de devlet yöneticilerinin bir çözüm üretmesi gerektiği bir alan olarak görülmüştür. *Diyanet Gazetesi*'nde bu genel tavrın dışına çıkılarak ülke kalkınması ve ekonomiye dair sorunların bertaraf edilebilmesi için yönetimin çabalarının yanında toplumun da bu hususta sorumlu olduğuna ve bu minvalde milli işbirliğinin tesis edilmesiyle birlikte sorunların çözüme kavuşturulabileceğine işaret edilmiştir.¹⁷⁶³

“Günümüzde enerji konusunda çekilen sıkıntılar hepimizce malumdur. Her konuda olduğu gibi enerji israfından da sakınmamız dini ve milli bir görevdir. ...Enerji, petrol, hammadde ve ekonomik meseleler ve diğer zorluklar karşısında Müslüman Türk milleti olarak el ve gönül birliği yaptığımız takdirde aşılamayacak engel ve çözümlenemeyecek problem kalmayacaktır. ...ülkemizi kalkındırmak, ekonomimizi sağlığa kavuşturmak hepimizin dini ve milli görevidir.”¹⁷⁶⁴

Bu hususta kaleme alınan hutbede yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere sorunların çözümü için yönetime yüklenen sorumluluk ve vazifelerin topluma da sirayet ettirilmesi yolunun tercih edildiği görülmektedir. Aynı zamanda bireylerin bu şekilde davranmasının dinî ve millî bir görev olduğu vurgusuyla da ekonomi, siyaset ve din arasındaki ilişki ortaya konulmuştur.

“Gelişmekte olan bir ülke olarak, Türkiye'nin de kısa bir zamanda kalkınabilmesi, tasarruf eğiliminin fertlerden başlayarak aile, cemiyet, işletme, kurum ve devlet içinde topyekûn bir tasarruf seferberliğinin gerçekleşmesine bağlıdır. (Nitekim,

¹⁷⁶³ *Diyanet Gazetesi*'nin 355. sayısında tasarruf teması hususî olarak vurgulanmış ve toplumun bu konuda daha temkinli hareket etmesi adına söylemler ortaya konulmuştur. Bahsi geçen yazılar için bk. Talât Karaçizmeli, “Dini Açıdan “Tasarruf”un Önemi”, *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 2-3; Nihat Aytürk, “Tasarruf ve Kalkınma”, *Diyanet Gazetesi* (Eylül 1988), 355, 4-5, 27; Nizamettin Ateş, “Tasarruf Açısından Trafik Kazaları”, *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 5; Fahri Demir, “Tasarruf Güzel Ahlâktandır”, *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988); Şükrü Öztürk, “İsraf ve Tasarruf”, *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 13, 25; Orhan Balcı, ““Tasarruf, Gönüllü Eğitim ve Bir Kültür Meselesidir.””, *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 14-15. *Diyanet Gazetesi*'nde ülke kalkınması için tasarrufun önemi ve israftan kaçınmaya ilişkin söylemler için bk. Sadık Ağaç, “İktisat ve Tasarrufun Faydaları”, *Diyanet Gazetesi* 264 (1 Temmuz 1981), 9; İrfan Yücel, “Üretimi Artırmak Lüks ve İsraftan Kaçınmak”, *Diyanet Gazetesi* 268-269 (1-15 Eylül 1980), 22; ““Dünya Gıda Günü” ve İslamiyetin Ölçülü Yaşamaya Verdiği Önem”, *Diyanet Gazetesi* 270-271 (1-15 Ekim 1981), 15, 19; Mehmet Dursun, “Dünya Gıda Günü ve Ekmek İsrافی”, *Diyanet Gazetesi* 284 (Ekim 1982), 15-16; “İsraf Etmeyiniz”, *Diyanet Gazetesi* 287 (Ocak 1983), sy.; Kemal Cengiz, “Enerjisi Azalan Ülke Nefesi Daralan İnsan Gibidir”, *Diyanet Gazetesi* 298 (Aralık 1983), 22; Agâh Oktay Güner, “İslâm-İnsan ve İsraf”, *Diyanet Gazetesi* 357 (Kasım 1988), 5, 27.

¹⁷⁶⁴ “İsraf ve Cimrilikten Kaçınmalıyız”, *Diyanet Gazetesi* 347 (Ocak 1988), Özel ek-hutbe/2. “Maddi varlığımızda, yararlandığımız her şeyde, bizim kadar, içinde yaşadığımız toplumun da hakkı bulunduğu ve ondan istifade etmesi gerektiğini unutmamalıyız. Özellikle Milletçe ortaklaşa tükettiğimiz havagazı ve diğer sıvı gazlar, su, elektrik, kömür, akaryakıt ve benzerlerini sarf ederken, nasıl olsa parasını ben ödüyorum diye, hiç kimsenin bunları, israfı hakkı yoktur. ...Mal varlığımızı, petrol dahil her türlü yakıtı ve elektrik enerjisini gereksiz şekilde harcamaktan sakınıp, ekonomimizi sağlığa kavuşturmak ...yine hepimiz için dini ve milli bir görevdir.” Karaçizmeli, “Dini Açıdan “Tasarruf”un Önemi”, 2.

Diyaret İşleri Başkanlığı da bu seferberliği bir kampanya halinde başlatmış ve halkın da geniş katılımını sağlamak amacıyla teşkilata bir GENELGE yayımlamıştır.”¹⁷⁶⁵

Kooperatif faaliyetleri *Diyanet Gazetesi*'nde birlik ve beraberliğin iktisadî alana taşınması hüviyetinde görülmektedir. İslam'ın birlik ve beraberliği telkin ettiği ve Müslümanların birbirlerine yardım etmesini esas kabul ettiğinden hareketle kooperatifçiliğin dinen uygunluğu ortaya konulmuştur: “Temelinde birlik ve beraberlik olan dinimiz kooperatif hareketini destekler hükümler getirmiştir. Bunların halkımıza duyurulması, hatta milli davamız olan iktisadî kalkınmamızda kooperatif kurmak, bunları teşvik etmek yoluyla aktif rol alması bir yurttaşlık görevi olmakla beraber milli bir vazifedir de.”¹⁷⁶⁶ Bu ifadelerden anlaşılabilceği üzere kooperatifçilik aracılığıyla toplumsal bir kalkınmanın sağlanmasının imkanları aranmıştır. İmkanlar yoklanırken de aynı zamanda dini hassasiyetin gözetildiği ve “...iyiye yükselme yarışında yüce dinimiz bize yol göstermektedir.”¹⁷⁶⁷ denilerek kılavuzun din olduğunun ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

Tohum'da sanayileşme bilhassa silah sanayinin tesis edilmemiş olması, “Düne kadar Osmanlı İmparatorluğunun bir eyaleti durumunda olan üç buçuk soysuz İsrail, Yunanistan harp sanayini kururken, esaret zincirini kırarken hala cami kapılarından D.İ. Başkanlığı'nın tamimleriyle toplanıp bakanlara sermaye olan binlerce liralara ne zaman faaliyete geçirilip bu milletin küffara karşı silah sanayini kuracak lideri, buna mani olanlara dur diyecek gür sesli bir evladı çıkıpta bu zinciri kıracaktır?”¹⁷⁶⁸ ifadeleriyle eleştirilmiş ve bu hususta bir atılım gerçekleştirilmesi talebi dile getirilmiştir. Burada önemli olan husus şudur ki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aracılığıyla toplanan paralarla dinî faaliyette bulunulmadığına işaret edilerek iktisadî eleştiri aynı zamanda devlet eleştirisine dönüşmüştür. Ayrıca millet nezdinde büyük bir itibar ve güven sahibi olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın topladığı yardımların dinî değil şahsî işler için kullanıldığı iddia edilerek milletin başkanlığa olan güveninin de sarsılmaya gayret gösterildiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

¹⁷⁶⁵ Aytürk, “Tasarruf ve Kalkınma”, 4. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mustafa Said Yazıcıoğlu'nun imzasını taşıyan 10.06.1988 tarihinde Başkanlığın merkez birimlerine ve taşra teşkilatına gönderilen genelge hakkında bk. “Azami derecede riayet edilecek Tasarruf Tedbirleri”, *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 16.

¹⁷⁶⁶ Sadık Koçoğlu, “Kooperatifçilik”, *Diyanet Gazetesi* 248 (1 Kasım 1980), 14.

¹⁷⁶⁷ Koçoğlu, “Kooperatifçilik”, 14.

¹⁷⁶⁸ Ali Hocaoğlu, “İslâm'da Cihad ve Mücahid'in Fazileti”, *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 10.

İslâmî Hareket'te iktisadî hayat, devletin eleştirilmesine olanak sağlayan bir alan olarak görülmüştür. Bu doğrultuda *İslâmî Hareket*'te, dönemin yöneticilerinin ve geçmişteki yöneticilerin iktisadî sahada başarı elde edemediğine işaret edilmiş, hükümetlerin yürüttüğü politikaların hesabını vermedikleri ileri sürülmüştür.

“Şimdiye kadar icraat yapan hükümetlerin aldığı iktisadî tedbirlerin işe yaramadığı; halkın geçim sıkıntıları içine girdiği bir vakıadır. İktisadi politikalara yön veren idareciler ve uzmanlar; neden, yanlış icraatlarının hesabını verememektedirler? Devlet idaresi, bir deneme yanılma mevki midir acaba?.. Bu suallerinizin cevabı da ortadadır: Demokrasinin kendi prensipleri vardır. Başarısız hükümet ve idarecileri, halk bir daha seçmemekle cezalandırır.”¹⁷⁶⁹

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere demokrasinin varlığının hükümetlerin yürüttükleri politikalar hususunda hesap verilebilirliği ortadan kaldırdığına işaret edilmiştir. Bu durum demokrasiye yönelik bakış açısının bir ürünüdür. Nitekim piyasada ürünlerin fiyatlarının artması, gelir dağılımındaki adaletsizlik gibi hususlar da demokrasi ile ilişkili bir şekilde ele alınmıştır:

“Gelir dağılımının adaletsizliği yıllardan beri söylenen ve konuşulan mevzuların başındadır. İktisadi politikanın basiretsizliği yüzünden enflasyonlar memleketi olan Türkiye’de, mal fiyatları durmadan dinlenmeden yükselmektedir. Piyasa kontrolü yoktur. ...Yetkili merciler devamlı esnafa ve tüccara aşırı fiyat yükseltmemeleri telkininde bulunuyor ve normalin üstünde fiyat koyanlarla mücadele edileceği söyleniyor. Fakat bunlar lâfta kalınmaktadır. Üstelik piyasanın kontrolünün arz-talep dengesi gibi, menfaat dengesine dayandırılması karşısında durum fevkalâde vahim bir manzaraya bürünmüştür. Bir yön ki, iyimser kanaat ve teşviklerin geçerli ve mühimsenecek bir yanı bulunmamaktadır. Dolayısıyla aşırı serbesttir ve hürriyet (Liberalizm) pratikte geçerlidir. Bu da, Batı Demokrasilerinin iktisadi politikasını teşkil eder.”¹⁷⁷⁰

Bu doğrultuda *İslâmî Hareket*'te iktisadî alanda gerçekleştirilen uygulamaların İslam’a aykırı olduğu ifade edilerek, iktisadî yapının gayri İslamî olduğuna işaret edilmiştir.¹⁷⁷¹ Dolayısıyla *İslâmî Hareket*'te iktisadî alana ilişkin söylemlerin devlet eleştirisine yönelik olduğunu, bu alanda var olan sorunların düzenin yapısı ile ilişkili bir şekilde ele alındığını söylemek mümkündür.

Dönemin bir diğer dergisi *Hicret*'te iktisadî alana ilişkin meseleler devlet ve düzen eleştirisinin bir aracı haline getirilmiş, bu eleştiriler ise daha sonra siyasetin tahribi arayışında bir meşruiyet zemini olarak gösterilmiştir:

¹⁷⁶⁹ Sâmî Âdil, “Demokrasiyi Muhafaza Etmek Uğruna...”, *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 5.

¹⁷⁷⁰ Âdil, “Demokrasiyi Muhafaza Etmek Uğruna...”, 5.

¹⁷⁷¹ “Düzenin faiz zulmü altında ezilen halkımızın feryatlarına sahip çıkacağız”, *İslâmî Hareket* 27 (15 Haziran 1980), 1.

“...şu anda Türkiye’de hayat neredeyse stop etmenin, ölü noktaya ulaşmanın son kertesinde... ..Fabrikalara mazot buluyorsunuz, karayolları nakil vasıtaları akaryakıtsızlıktan çalışamaz hale geliyor... Gaz yok, fuil-oil yok, odun yok, elektrik enerjisi zaten yetişmiyor. Sadece sanayi durmuyor, evler hatta hastaneler biler soğuk hava depolarına dönüşmüş.. Hastaya ilaç yok.. Paranın değeri yok.. Tam kapasite çalışan devlet kurumlarının başında darbhane ve morg binaları geliyor.. Mektepler ısıtılamadığından tadil ediliyor, tadil uzatılıyor, vs... böyle bir durumda, bereket ki, kış şartları geçen senelerdeki sıcaklık ortalamalarının biraz daha üstünde seyrediyor, şimdilik... Yoksa, kitlelerin hedefsiz bir şekilde ayaklanmaya kalkışması veya önlere çıkacak sergerdelerin peşinden sürüklenmeleri işten bile değil.. Çünkü gelecek, bugünkünden daha kötü olamayacağını haykırıyor, istikametlerini sağlıklı bir şekilde seçmemiş olan kitlelere.. Bu, bir düzenin gümbür gümbür yıkılışının resmidir, bu acı-zengin müşahade tablosuyla herkes her zaman karşılaşamaz. Bunu iyi değerlendirmeli... Çünkü istikbalde kendi inancına göre düzen kurmak isteyenlere çok kıymetli pratik dersler veriyor, gerçekte... Bundan faydalanmasını bilmek ve bozuk olan her şeyin yerine, “bizler neyi ikame ederek, hayatı nasıl sağlıklı bir şekilde yönlendirebileceğimizi” düşünmek zorundayız.”¹⁷⁷²

Güçsüz ve yetersiz devlet anlatısının¹⁷⁷³ ortaya konulduğu bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Hicret*’te ülkenin içerisinde bulunduğu hal bir fırsat olarak görülmüş ve tesis edilmek istenen düzen için bu durumdan istifade edilmeye yönelik bir tavrın içine girilmiştir. Böylelikle *Hicret*’te içinde bulunulan iktisadî bunalım hali, aranılan bir fırsat hüviyetine büründürülmüş ve siyasetin tahribi arayışında bulunduğu açıkça gösterilmiştir.

6.2.1.3. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dış Politikaya Yönelik Algı ve Söylemler

Diyanet Gazetesi’nde ülkelerin dış politika üretiminde “çıkarların” belirleyici olması hali, “Dış politikada fanteziler değil, karşılıklı çıkarlar geçerlidir.” ifadesiyle ortaya konulmuştur.¹⁷⁷⁴ Bu bakış açısı doğrultusunda Türkiye’nin kendi ulusal menfaatlerini gözeterek bir dış politika üretiminde bulunmasının öncelik olduğu, “tarihi bağlar ve inanç beraberliği...” gibi unsurların ise dış politikada aslî değil, tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirildiği görülmektedir.¹⁷⁷⁵ “Dış politika ilişkileri ...karşılıklı menfaat ilişkileridir. İslam ülkelerinin birbirlerine yakınlaşmaları karşılıklı menfaatlerinin gereğidir.” ifadesinden de anlaşılacağı üzere İslam ülkeleriyle kurulacak ilişkilerin de çıkarı önceleyen, dış politik hususlarda ulusal çıkarı merkeze alan gerçekçi bir bakış açısı

¹⁷⁷² “Anarşi Düzen’in Sonunu Getirdi!”, *Hicret* 15 (21 Ocak 1980), 10.

¹⁷⁷³ Benzer bir anlatı şu şekilde dile getirilmiştir: “...üretim ve üretim araçlarının yapısı sonucunda, dış borçlarını ödeyemeyecek ve sürekli para dilenecek bir noktaya düşmüştür.” “Baştan Bozuk Olan, Zamanla Düzelmeyiz!”, *Hicret*, 8.

¹⁷⁷⁴ Hamdi Mert, “Türkiye İslâm Zirvesinde”, *Diyanet Gazetesi* 254 (1 Şubat 1981), 9.

¹⁷⁷⁵ Mert, “Türkiye İslâm Zirvesinde”, 9.

çerçevesinde değerlendirildiğini söylemek mümkündür.¹⁷⁷⁶ Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde realist uluslararası ilişkiler yaklaşımları çerçevesinde bir değerlendirme biçiminin varlığından bahsedilebilir. Bu durum doğrudan devlet ve dini bir gören Türk din tasavvurunun bir neticesidir. Devletin güçlenmesinin dini de güçlendirileceği herkesçe malumdur. Dolayısıyla İslam ülkeleriyle kurulan ilişkilerde inanç birliğinin öncesinde devlete güç katacak çıkarların ön planda tutulması dinin önemsenmediğini değil, dinin güçlü bir devlet tarafından korunabileceğini düşüncesi doğrultusunda hareket edildiğini göstermektedir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde İslam ülkeleriyle kurumsal ve yapısal muhteviyatta devlet olmanın gerekliliğine uygun bir şekilde ilişki kurmanın imkanları yoklanırken, İslamcı dergilerde devlet pratiğinin dışında Uluslararası İlişkiler'in ne olduğu ve nasıl yönetileceğinden habersiz, sahibi oldukları ideolojiler etrafında ortaya konan bir İslam birliği anlatısı üzerine vurgu yapılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgal etmesi dönemin dış politikasına doğrudan sirayet etmiştir. Bu mesele, başta İslamcı cenah olmak üzere toplumun tamamı tarafından hususi olarak takip edilmiştir. Dönemin İslamcı dergilerinin kendilerinden başka basın yayın kuruluşlarının Afganistan'ın işgaline sessiz kaldığına yönelik vurgusunun aksine *Diyanet Gazetesi*, Rusya'nın Afganistan'ı işgal etmesini gündemine taşımış, meselenin üzerinde hassasiyetle durmuştur. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nin 228. sayısında Afganistan Cemiyet-i İslamiye'ye mensup bir heyetin dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç ile gerçekleştirdiği görüşmeye yer verilmiş ve Afganistan Cemiyet-i İslamiye Başkanı'nın "İki seneden beri tüm imkanlara rağmen Ruslara karşı amansız mücadele vermekteyiz. Afganlı müslümanlar olarak cihad ilan ettik. Bu mücadelemiz sonuna kadar devam edecektir. Türkiye'ye gelişimizin amacı, bu haklı savaşımızı ilan ve tebliğ etmektir." ifadesine yer verilmiştir.¹⁷⁷⁷ Bu haberden de anlaşılacağı üzere Afganistan'da yaşanan gelişmeler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en üst makamınca görüşülmüştür. Dolayısıyla Afganistan'daki işgale karşı kayıtsız kalma gibi bir durum söz konusu olmadığı gibi sorunun görüşüldüğü ve Afganistan'da sorunun bizzat muhatabı olanların da söylemlerinin *Diyanet Gazetesi* vasıtasıyla aktarılması hususunda gayret edildiği görülmektedir. Ayrıca "Afgan Halkının Dramı" başlıklı

¹⁷⁷⁶ Mert, "Türkiye İslâm Zirvesinde", 9.

¹⁷⁷⁷ "Afganistan Cemiyet-i İslamiye'den 3 Kişilik Bir Heyet Başkanlığımızı Ziyaret Etti", *Diyanet Gazetesi* 228 (1 Ocak 1980), 11.

hutbede de Afganistan'da yaşanan gelişmelere dikkat çekilmiş, bu saldırının sebepleri ortaya konulmaya çalışmış ve Türk milletinin Afganistan'da verilen mücadeleye destek vermesinin “asgari kadirşinaslık borcu” olduğuna işaret edilerek, yardım yapılması çağrısında bulunulmuştur.¹⁷⁷⁸ Tüm bu çabalar Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde devletin sessiz kalmadığının en açık göstergesidir.¹⁷⁷⁹ Ayrıca Afganistan'da yaşanan gelişmelerin yakinen takip edildiğini de yine *Diyanet Gazetesi*'nde yer verilen yazılar üzerinden anlamak mümkündür.¹⁷⁸⁰

Afganistan'da Sovyetler Birliği'nin işgal hareketine karşı verilen tepkileri ortaya koyan *Diyanet Gazetesi*'nde bu olayın “...1979 yılının en acı olayı olarak nitelen...”dirildiğine yer verilmiş,¹⁷⁸¹ dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Hamdi Mert tarafından kaleme alınan yazı da ise “Afganistan XI. yüzyıldan bu yana sünnî-müslüman.. Fakat aynı inançtaki Pakistan ve İran'la ezeli kavga ve ihtilafları var. Şimalden bir karabasan gibi gelen bu istilâ yoksa, müslümanın müslümanla kavgasına karşı ilâhi bir tokat mı?. Öyle ise bu, ilâhi tokattan hangi müslüman kendini kurtarabilir?” şeklindeki ifadesiyle Müslümanlar arasında var olan tefrika dolayısıyla, Afganistan'ın başına gelenlerin bir ilahî uyarış hüviyetinde olabileceğine işaret edilmiştir.¹⁷⁸² Ayrıca Mert, bu yazısında İnsan Hakları Komisyonu, BM gibi oluşumların sorunun çözümüne ilişkin nasıl bir tutum sergileyeceği sorusunu gündeme getirmiş ve cevabı da kendisi şu şekilde vermiştir: “Filistin, Kudüs, Sinâ, Etiyopya hatta Kamboçya, Vietnam, Çekeslovakya işgallerinde

¹⁷⁷⁸ Kemâl Güran, “Afgan Halkının Dramı”, *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 8.

¹⁷⁷⁹ “Bu sayıda “AFGANİSTAN OLAYLARI”na ağırlık verilmiştir, yorumlar getirilmiş, resim, esri ve çizgilerle mesajlar sunulmuştur. Bu yadırganmamalıdır. Zira milletimizin geleneksel “İSTİKLÂL” ruhu ve tutkusu ayakta tutacak olan din görevlileridir. Afgan milleti yüzde yüz sünni-müslüman bir milledir. Bu ülke aynı zamanda T.C. Devleti'nin istiklâlini ilk tanıyan ve istiklâli ilk defa Türkiye tarafından tanınan bir kardeş ülkedir. Meslek çevremiz bu konuda haklı bir hassasiyet içerisindedir. Bu hassasiyete saygı duymak; tercüman olmak; çevremizin tedirginliğini dile getirmek, elbet hakkımız ve vazifemizdir. Bu millet işgal günlerinden bu yana istiklâlin söz konusu olduğu zamanlarda din adamlarını daima yanında ve önünde görmeye alışmıştır. Bu güzel tezahür ayakta tutulmalıdır.” Hamdi Mert, “Bu Sayı ve Yeniliklerimiz”, *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 16. Bu ifadelerdeki destek anlatısının yanında Afganların “yüzde yüz sünni” oldukları vurgusu da *Diyanet Gazetesi*'nin Türklerin İslam anlayışı etrafında inşa ettikleri fikirlerin kaynağını ortaya koyma açısından bilhassa mühimdir.

¹⁷⁸⁰ *Diyanet Gazetesi*'nde Afganistan'da yaşanan gelişmeler hususundaki haberlerden bazıları için bk. “Afganistan'daki Sovyet Askeri 100 Bini Aştı”, *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 3, 15; “Rus Ordusundaki Türk Asıllı Bazı Müslüman Askerler Afganlı Mücahidlere Katıldı”, *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 3; “Hicri 1400'ÜN Başında Afganistan'ın Kaderi”, *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 8-9; “Sovyet İşgal Birliklerinin Afganistan'dan Derhal Çekilmesini Öngören Karar Tasarısı B. M. Genel Kurulu'nda Büyük Bir Çoğunlukla Kabul Edildi.”, *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 14.

¹⁷⁸¹ “Afganistan işgal edildi”, *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 1,15.

¹⁷⁸² Hamdi Mert, ““Afganistan Düştü” veya “1400. Hicret Yılında İslâm Dünyasının Manzarası””, *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 16.

neler yaptılar ki?.. Onu yapacaklar ve zalimlerin zulmü, mazlumun âhı yanında kalacak..”¹⁷⁸³ Bu söylemlerle *Diyanet Gazetesi*’nin Uluslararası İlişkiler’de İdealizm fikri etrafında inşa edilmiş uluslararası cemiyet temasına da makul bakmadığını ve kurumların işlevsizliğini ortaya koydukları tecrübe etrafında izah ettiğini görmek mümkündür. *Diyanet Gazetesi*’nde Afganistan’ın maruz kaldığı saldırı ibret alınması gereken bir mesele olarak nitelendirilmiş ve bu doğrultuda gerekli derslerin alınmasının üzerinde hususiyetle durulmuştur.

“Ülkemiz için, Afganistan işgalinden alınacak dersler vardır. 93 Harbini bilmeyen; Sovyet emperyalizmi altında ezilen Müslüman-Türk topluluklarının kaderlerini görmeyen yeni nesiller arasında Komünist Enternasyonel Marşı’nı İstiklâl Marşı’na tercih edenler çıkmaktadır. ...Yeni nesillere ülkemizin geçmişi ve geleceği açısından ehemmiyetli tarihî ve günlük vâkıaların öğretilmemesi, millet ve devlet hayatımızda önemli gedikler açmıştır. Türk çocukları yüzyıllar içerisindeki mâceramızı bilmelidirler. Böyle olursa, hür olmanın; müstakil bir devlete sahip bulunmanın kıymetini bilirler.”¹⁷⁸⁴

Bunun yanında bir dış politika meselesi olarak Kıbrıs, Türk siyasal hayatının her devrinde gündemde olmaya devam etmiştir. Bu durum *Diyanet Gazetesi*’nin 1980’li yıllarda neşredilen sayılarına da sirayet etmiş ve Kıbrıs’a dair gelişmeler ve söylemler bu dönemde de gazetede kendisine yer bulmuştur. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*, Kıbrıs’a dair gelişmeleri gündemine taşıma hususunda özel bir çaba sarf etmiş, geçmişte yaşanan elim olayların yıldönümlerinde bu olayları hatırlatarak, toplumun hafızasında her zaman yer almasına gayret gösterilmiştir. Bu gayret geçmişten ders çıkartılması ve Kıbrıs’ta Türk varlığının¹⁷⁸⁵ ne koşullarda teminat altına alındığının toplum tarafından unutulmaz kılınmasıyla ilgilidir.¹⁷⁸⁶ “Yaşadığı ...acı gerçeklerin idraki içinde bulunan Kıbrıs Türk halkı, Anavatanın güçlü garantörlüğünden başka hiçbir garantiye ve Mehmetçiğin koruyuculuğundan gayrı hiçbir güce canını, malını, namusunu, şerefini emanet edemez ve bu esasları ihtiva etmeyen hiçbir anlaşmaya evet diyemez.”¹⁷⁸⁷ şeklindeki ifadelerle Türkiye ve Kıbrıslı Türkler arasındaki bağa dikkat çekilmiştir.

¹⁷⁸³ Mert, ““Afganistan Düştü” veya “1400. Hicret Yılında İslâm Dünyasının Manzarası””, 16.

¹⁷⁸⁴ “Afganistan’ın işgali ve Sovyet Emperyalizmi”, *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 2.

¹⁷⁸⁵ “Kıbrıs Akdeniz’in ortasında, stratejik önemi dolayısıyla pek çok el değiştirmiş ve en son Türk’ün damgasıyla damgalanmış şirin bir beldedir.” İzzet Bıyıklı, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde Din Hizmetleri”, *Diyanet Gazetesi* 334 (Aralık 1986), 8.

¹⁷⁸⁶ Bu hususta bk. Fikret Alasya, “Bağrımız Yanıyor”, *Diyanet Gazetesi* 324 (Şubat 1986), 5; H. Fikret Alasya, “Kıbrıs’ta Kayıplar Meselesine Kısa Bir Bakış”, *Diyanet Gazetesi* 358 (Aralık 1988), 13; İ. Mahir Durmaz, “Kıbrıs’ta Kanlı Noel Olayları”, *Diyanet Gazetesi* 372 (Şubat 1990), 13, 26.

¹⁷⁸⁷ Alasya, “Bağrımız Yanıyor”, 5.

Kıbrıs'a dair hatırlatılan yalnızca Kıbrıslı Türklerin yaşadıkları değil aynı zamanda 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı'dır. Özellikle yıldönümlerinde,¹⁷⁸⁸ harekâtın Türkiye ve Kıbrıs Türkleri için ehemmiyetine işaret edilmiştir.

“Kıbrıs Türkü, kendi bayrağının indirilip yerine İngiliz bayrağı çekildiği gün, içine akıttığı gözyaşlarını, 20 Temmuz sabahında ayyıldızlı bayrakla kucaklaşırken sevinç gözyaşları olarak yeniden akıtmıştır. ...20 Temmuz 1974 sabahı gün ışıyana, Ayyıldızlı Bayrak Beşparmaklarda “BİR FECR OLARAK” yeniden doğuncaya kadar devam etti. Mutlu Barış Harekâtı'nın 12. Yıldönümünde, o bayrağı hep yukarılarda tutmak için can verenlere rahmet, gazilere mutluluk diliyorum.”¹⁷⁸⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı her zaman Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Türk kalması yolunda verilen mücadelenin önemli aktörlerinden biri olmuştur. Kıbrıs'a gönderilen Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinin bu mücadelede azımsanamayacak bir payı olmuştur. Bu görevliler adadaki Türklere hem manevi motivasyon kazandırmış hem de Türk din tasavvurunun aktarılması hususunda çaba sarf etmiş ve bu çaba adaya devamlı personel gönderimiyle bir süreklilik kazanmıştır. Bu doğrultuda 14 Aralık 1979 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yirmi üç personel adaya gönderilmiş ve bu görevlendirme *Diyanet Gazetesi*'nde haberleştirilmiştir.¹⁷⁹⁰ Bu durum din ile siyaset arasındaki ilişkinin geleneksel yüzünü, bir devletin din ile kaim olduğu görüşünün Diyanet İşleri Başkanlığı öncülüğünde yürütülen çalışmaların temelini oluşturduğunu açıkça göstermektedir.

¹⁷⁸⁸ Bu hususta bk. Abdullah Ceyhan, “Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kıbrıs'a Çıkışı (20 Temmuz 1974)”, *Diyanet Gazetesi* 329 (Temmuz 1986), 17. Ayrıca bk. Hüseyin Özdil, “Kıbrıs Adası'nın Dünü, Bugünü, Geleceği...”, *Diyanet Gazetesi* 293 (Temmuz 1983), 16-17; Orhan Balcı, “Bir Mukayese”, *Diyanet Gazetesi* 318 (Ağustos 1985), 4-5; Azmi Süslü, “Dünden Bugüne Kıbrıs”, *Diyanet Gazetesi* 341 (Temmuz 1987), 17, 25; H. Fikret Alasya, “Bir Mutlu Harekâtın Yıldönümünde”, *Diyanet Gazetesi* 353 (Temmuz 1988), 13, 26; Orhan Balcı, “Kıbrıs Meselesi ve Dinî Gerçekler”, *Diyanet Gazetesi* 365 (Temmuz 1989), 14-15, 26. Ayrıca bk. Kemâlettin Erdil, “K.K.T.C. Mücadele ve Şehitler Haftası Münasebetiyle Yaşama Hakkı İçin”, *Diyanet Gazetesi* 322 (Aralık 1985), 10-11; Orhan Balcı, ““Mutlu Barış Harekâtı” ve bir dilek...”, *Diyanet Gazetesi* 377 (Temmuz 1990), 3, 26; Refik Turan, “20 Temmuz 1974 Harekâtı ve Bazı Gerçekler”, *Diyanet Gazetesi* 377 (Temmuz 1990), 17, 25.

¹⁷⁸⁹ Orhan Balcı, “Yere Düşmeyen Bayrak”, *Diyanet Gazetesi* 329 (Temmuz 1986), 6. “Türkiye, 1974 yılında gerçekleştirdiği barış hareketiyle en azından Kıbrıs'ta Rum tedhiş örgütü EOKA'nın bağımsız bir devleti tarihten silmesine mani olmuştur. ...1974 Kıbrıs Barış Harekâtıyla Adaya, huzur ve barış getirilmiştir. ...Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti bölgede barış ve istikrarın bir sebebidir. Lübnan'dan Basra Körfezine, Afganistan'a kadar olan dairede kan gövdeyi götürürken, Güvenlik Konseyi'nden çözüm yolu olarak çıkan kargaşa ve kaos ortamı doğuracak yaklaşıma rağmen Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin durumu akılcılığın, barışın, huzurun simgesidir.” Mehmet Cemal, “KKTC Üzerine Düşünceler”, *Diyanet Gazetesi* 305 (Temmuz 1984), 12.

¹⁷⁹⁰ “Başkanlığımızca Kıbrıs'a 23 din görevlisi gönderildi”, *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 10. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde yürütülen din hizmetleri hususunda bk. Bıyıklı, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Din Hizmetleri”, 8, 27.

Bulgaristan’da Müslüman Türk azınlığa yönelik uygulamalar da bu dönemde *Diyanet Gazetesi*’nde sıklıkla gündeme getirilen meselelerden birini teşkil etmiştir. Bu hususta gerek İslam ülkelerine gerek Batılı devletlere çağrıda bulunulmuş ve sorunun çözüme kavuşturulması için uluslararası düzeyde destek aranmıştır. Olayların iç yüzünün araştırılması amacıyla Bulgaristan’da yaşayan Müslümanlarla *İslâm Dünyası’ndan Haberler* isimli gazete tarafından gerçekleştirilen görüşmelerde, Müslümanların “«Biz yirminci asrın köleleriyiz ve büyük bir hapishanede yaşıyoruz.»”¹⁷⁹¹ şeklindeki ifadeleri durumun vahametinin anlaşılması ve maruz kaldıkları uygulamaların yarattığı psikolojiyi anlamlandırma noktasında önem arz etmektedir. *Diyanet Gazetesi*’nin bu yazıya yer vermesinin sebebi Bulgaristan’daki Müslümanların sesini duyurmaktır.

Batı Trakya’daki Müslüman Türk toplumun maruz kaldığı uygulamaların dile getirildiği¹⁷⁹² *Diyanet Gazetesi*’nde bu sorunun bir an önce çözüme kavuşturulması çağrısında bulunulmuş ve Türk hükümetinin garantör devlet olması münasebetiyle Yunanistan ile meseleyi görüşmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁹³ Türklüklerini, müntesibi oldukları İslam’a bağlılıklarıyla koruduğu dile getirilen Batı Trakya Türklerinin karşı karşıya kaldığı haksız uygulamaların sona erdirilebilmesi için dünya İslâm birliğinin de faaliyette bulunmasına çağrıda bulunulmuştur.¹⁷⁹⁴ Afganistan’ın işgali tüm Müslümanları ilgilendiren bir mesele olarak ortaya konulduğu gibi Batı Trakya Müslümanlarının da sorunları tüm Müslümanları ilgilendiren bir mesele olarak ele alınmıştır. Türkiye’nin bu meselenin bir parçası olduğunun altı çizilmiş ve Batı Trakya Türkleri meselesinin uluslararası kamuoyuna doğru bir şekilde aktarılması gerektiğine işaret edilmiştir:

“...Batı Trakya Türklerinin durumu, başta Türkiye olmak üzere Dünya Kamuoyu tarafından bilinmemektedir. ...Batı Trakyalı soydaşlarımıza karşı Türk

¹⁷⁹¹ “Bulgaristan’da Yönetim, Müslümanlara Karşı Saldırılarını Sürdürüyor”, çev. Kemal Yaman, *Diyanet Gazetesi* 323 (Ocak 1986), 10; Halit Güler, “Türkleri Tehdit Eden Problemler”, *Diyanet Gazetesi* 362 (Nisan 1989), 10-11. *İslâm Dünyası’ndan Haberler* isimli gazetenin Bulgaristan’daki Müslüman azınlığın hayatlarına yönelik izlenimleri hususunda bk. “İslâm Dünyası’ndan haberler” *Gazetesi Bulgaristan’da Müslüman çevreleri dolaştı ve Müslümanlarla görüştü*”, çev. Kemal Yaman, *Diyanet Gazetesi* 324 (Şubat 1986), 12-13, 27; “«İslâm Dünyası’ndan haberler» *Gazetesi Bulgaristan’da Müslüman çevreleri dolaştı ve Müslümanlarla görüştü*”, çev. Kemal Yaman, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 12-13, 24.

¹⁷⁹² Batı Trakya Türklerine uygulanan baskılar hususunda *Diyanet Gazetesi*’nde yer alan yazılar için bk. “Baskı Altındaki Batı Trakya Türklüğü Medeni Dünyadan Alaka Bekliyor”, *Diyanet Gazetesi* 244 (1 Eylül 1980), 8-9; A. Hamdi Gazioğlu “Batı Trakya Türklerine Yapılan Akıl Almaz Baskılar”, *Diyanet Gazetesi* 245 (15 Eylül 1980), 8-9; A.H.H, “Yunanistan Batı Trakya Türk Evkaf Emvaline El Koydu”, *Diyanet Gazetesi* 251 (15 Aralık 1980), 1-2; Mustafa Ali Sarıtaş, “İnsan Hakları ve Batı Trakya Müslümanları”, *Diyanet Gazetesi* 281 (Temmuz 1982), 17-18; ““Bulgar Zulmü”nün Tarihiçesi”, *Diyanet Gazetesi* 367 (Eylül 1989), 15.

¹⁷⁹³ Hamdi Mert, “Batı Trakya Türklüğü Baskı Altında”, *Diyanet Gazetesi* 244 (1 Eylül 1980), 15.

¹⁷⁹⁴ Fatih Yiğit, “Batı Trakya Türkleri ve Müslümanlık”, *Diyanet Gazetesi* 224 (1 Eylül 1980), 5, 11.

hükümetlerinin uyguladığı geleneksel politika başarılı ve yeterli değildir. ...Batı Trakyalı soydaşlarımızı orda yaşamaya mecbur bırakmış Türkiye'nin onlara karşı görevleri bitmemiş, tam tersine artmıştır. Onlara yardım elini uzatmak zorundadır. ...Batı Trakyalılara yapılan uygulamalar, İstanbul, Atina ve Lozan antlaşmalarının ruhuna ters düşmektedir. ...Türk hükümetinin Batı Trakya'da yaşayan soydaşlarımızı kendi kaderleriyle başbaşa bırakması hiç bir zaman iyi sonuçlar vermeyecektir. ...Türkiye her milli meselesinde olduğu gibi, Batı Trakya ve Kıbrıs meselesinde de haklı olmasına rağmen sesini duyuramadığı için, dünya kamuoyunda yanlış bir kanatın uyanmasına sebep olmuştur. ...Türkiye'nin daha fazla zaman geçirmeden dünya kamuoyunun aleyhinde oluşan bu yanlış kanaatını ortadan kaldıracak çalışmalara başlaması gerekmektedir.”¹⁷⁹⁵

Bir müslümanın bir başka müslümanın derdiyle dertlenmesi, bu hususa hassasiyet göstermesi dinimizin temel düsturlarından birini teşkil etmektedir. Bu doğrultuda İslam coğrafyasında meydana gelen herhangi bir olaya, bir müslümanın kayıtsız kalması mümkün olmadığı gibi, elinden geldiğince imkanlar doğrultusunda Müslüman kardeşinin yanında olması gerekmektedir. *Diyanet Gazetesi*'nde de bu düstur çerçevesinde hareket edilmiş ve İslam coğrafyasında yaşanan gelişmeler gündeme getirilmiş, yaşananlardan dolayı duyulan üzüntü ifade edilmiştir. Böylelikle İslam coğrafyası ile bir gönül bağı kurulmuş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletin önemli bir kurumu olması hasebiyle kurulan bu bağ ayrı bir öneme haiz olmuştur.

“Ramazan ayına kavuşmak üzere olduğumuz şu günlerde Bulgaristanda yaşayan müslüman Türklere, hür dünyanın gözleri önünde, reva görülen zulmü görmemezlikten gelmek, onların dertlerini unutarak Oruca niyet etmek mümkün değildir. Kin ve nefretten gözleri dönmüş, beynelmilel terörizmin maşası olmuş ermeni canilerin dışarıda ve içerde milletimize yönelik kanlı saldırıları ve bu saldırılarda hayatlarını kaybeden aziz şehitlerimizi hatırlamadan Ramazan'ı yaşamak mümkün değildir. Bilmem kaç Ramazandır Rus işgalinden kurtulmak için istiklâl ve hürriyet mücadelesi veren, silahların gölgesinde iftar eden Afganistanlı kardeşlerimiz için dua etmeden Orucu ihya etmek mümkün değildir. Hergün yüzlerce müslümanın hayatını söndüren, mânasız bir kin ve nefretle sürüp giden İran-İrak savaşının, Ramazan ayını silâh tutan elleriyle cephede geçirecek Müslümanların acıklı durumlarının kısa zamanda sona erdirilmesini dilemeden İslâm kardeşliğinin şûuruna ermek mümkün değildir.”¹⁷⁹⁶

İslam coğrafyasında yaşanan sorunlara hassasiyet gösterilmesi gerektiğine işaret eden *Diyanet Gazetesi*'nde aynı zamanda doğrudan Türkiye'yi ilgilendirilen, Bulgaristan'daki Türk-müslüman azınlığın karşı karşıya olduğu haksız uygulamalara da İslam ülkelerinin tepki göstermesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. “Biz Bulgaristan müslümanları ile ilgili bu dramdan kısaca söz etmişken, bütün İslâm ülkelerinin ve İslâmî kuruluşların, bu

¹⁷⁹⁵ Nevzat Özdemir, “Türkiye'nin Batı Trakya'daki Soydaşlarımıza Yardım Elini Uzatması İstendi”, *Diyanet Gazetesi* 276 (1 Şubat 1982), 29.

¹⁷⁹⁶ Halit Güler, “Ramazana Girerken”, *Diyanet Gazetesi* 315 (Mayıs 1985), 19.

insanlık dışı zulme eğilmeleri gerektiğini hatırlatıyoruz.”¹⁷⁹⁷ ifadeleriyle durum ortaya konulmuştur.

Diyanet Gazetesi'nde yer verilen bir diğer dış politika meselesi Ermeni sorunu olmuştur. Bilindiği üzere her sene takvimler 24 Nisan'ı gösterdiğinde Türkiye, yıllardan beri muhatap olmak durumunda bırakıldığı, gerçeği yansıtmayan bir iddia gündeme getirilmektedir. Sözde Ermeni Soykırımını iddiaları geçmişten günümüze Türkiye'nin itham edildiği bir mesele olarak Türk siyasetini etkileyen bir hüviyete sahiptir. *Diyanet Gazetesi*'nin 1 Ocak 1981 tarihli 252. sayısının kapağında “Ermeni Mezâlîmi Son Bulmalıdır!” ibaresine yer verilmiş ve aynı başlığı taşıyan haber yazısında Ermeni meselesinin ne şekilde değerlendirilmesi ve meselenin çözümü için neler yapılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁹⁸ Ayrıca 1973'ten beri Ermeniler tarafından Türk diplomatlara gerçekleştirilen saldırılara yer verilmiştir.¹⁷⁹⁹

Mart 1982 tarihli *Diyanet Gazetesi*'nin 277. sayısında Ermeni terörü meselesinin konu edildiği yazıda, bir vakıanın tespiti ve aktarılmasının dışına çıkılarak Türkiye'nin ne yapması gerektiğine yer verilmiş ve böylelikle bir dış politika meselenin çözümüne ilişkin tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu durum *Diyanet Gazetesi*'ndeki dönüşümü ortaya koymaktadır.

“Biz biliyoruz ki: Türk devleti zamanı geldiğinde üç-beş çapulcuyu ezmekte tereddüt etmeyecektir. Millet olarak artık acılarımızın dindirilmesi gerekmektedir. Terör odaklarına yataklık edenler bellidir. Katiller başlıca soykırım planlarını Paris, Beyrut, Atina, Halep'de yapmaktadır. Bu devletler sert bir biçimde uyarılmalı ve diplomatlarımızın korunması için daha sıkı tedbirlerin alınması istenmeli ve bunları yapmayanlara gerekirse diplomatik müeyyideler uygulanmalıdır. Yıllardır Türkiye aleyhinde planlı bir propaganda sürdürülmektedir. Halbuki bizde hiç kimse bunu dikkate almamaktadır. Ne söyleyip, ne yazılırsa yazılınsın cevap verilmemektedir. Propagandalara daha etkili bir şekilde karşı propaganda ile cevap verilmelidir. ...Ermeni meselesi üzerinde çalışmalar yapmış, raporlar hazırlamış heyetlerin

¹⁷⁹⁷ “Diyanet İşleri Başkanı'nın Beyanatı”, *Diyanet Gazetesi* 315 (Mayıs 1985), 21.

¹⁷⁹⁸ Fatih Yiğit, “Ermeni Mezâlîmi Son Bulmalıdır!”, *Diyanet Gazetesi* 252 (1 Ocak 1981), 9.

¹⁷⁹⁹ Fatih Yiğit, “1973 Yılından Bu Yana Diplomatlarımıza Yönelik Ermeni Saldırıları”, *Diyanet Gazetesi* 252 (1 Ocak 1981), 9. Ayrıca bk. Ahmet Efe, “Ermeni Vahşetinin Son Kurbanı Bir Din Görevlisi”, *Diyanet Gazetesi* 258 (1 Nisan 1981), 8-10; “Saldırıların Sonu Gelmiyor: Ermeniler Cenevre'de Bir Görevlimizi Daha Şehit Etiler”, *Diyanet Gazetesi* 264 (1 Temmuz 1981), 2, 14. Ermeniler tarafından gerçekleştirilen terör eylemlerinin diğer devletlerin eylemleriyle ilişkili olduğuna şu şekilde dikkat çekilmiştir: “Ermeniler tarih boyunca daima bir “Tahrip Aracı” olarak kullanılmıştır. Ermeni'yi hiç bir şey “Tahrip” ve “Araç” kelimeleri kadar kısa bir şekilde ifade edemez. Uzun yıllar bayrağımızın altında huzur içinde yaşadılar. Fırsat buldukları anda ise, insanlarımıza katliam hareketlerine girişmekten çekinmediler. Artık onların kafalarında, ellerinde, ayaklarında... hep tahrip bombaları vardır. Bilerek mi? Hayır... Türkiye'yi bile görmeyen 20 yaşındaki, 30 yaşındaki bu çocukların Türkiye ile ne alış-verişleri olabilir? Bu soruyu, yeni yetme çocukların ellerine, dizlerine, ayaklarına, saçlarına tahrip kalıpları bağlayıp üzerimize gönderen adı büyük devletlere sormalı... Değil mi?!..” “Başlık Yok”, *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 32.

generallerin, diplomatların görüşleri ortaya konulmalı, kitap ve broşürler hazırlanmalı ve bunlar Avrupa'nın en ücra köşelerine kadar dağıtılmalıdır.”¹⁸⁰⁰

12 Eylül askeri müdahalesinin ardından *Diyanet Gazetesi*'nde iç ve dış politikaya yönelik söylemler ön planda olmaya başlamıştır. Bu minvalde Türkiye'nin dış politika hamleleri yakın mercek altına alınmış, değerlendirilmiş ve hatta tavsiye niteliğinde söylemlere de yer verilmiştir.

“...Türk dış politikası son yıllarda, kadîm “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh”u bozmamak şartıyla yön değiştiriyor. 12 Eylül yönetiminde, barışı ve yumuşaklığı bozmamaya azami dikkat gösterilerek bu kayma daha bariz, daha vazıh bir gelişme gösteriliyor. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana alternatifsiz; İslam Dünyasına kapalı bir siyasetle yaklaştığımız; kapılarımızı açtığımız; kapılarını aşındırdığımız batılı dostlar da bunun farkında veya değil, biz gönüllü dostlarını galamaya devam ediyorlar.”¹⁸⁰¹

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Batı merkezli olarak yürütülen Türk dış politikasının temel kaideyi korumanın yanında yeni bir istikamet tesis etmesine dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda dönemin Devlet Başkanı Kenan Evren'in Pakistan'a gerçekleştirdiği ziyaret yeni dış politika atılımı çerçevesinde anlamlandırılmaya çalışılmış¹⁸⁰² ve “Devlet Başkanı Org. Kenan Evren'in Pakistan ziyareti işte bu tabana oturmaktadır. Karşılıksız, hasbi din kardeşliği temeline...”¹⁸⁰³ ifadeleri ile yeni dış politika yöneliminin temelinde inanç birliğinin önem arz edebileceğine işaret edilmiştir. Devlet başkanı tarafından gerçekleştirilen gezinin dış politikada yeni bir yön olarak değerlendirilebileceğine ilişkin yorum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türk dış politikasına yönelik tasavvurunu göstermektedir Ayrıca Pakistan halkının Kenan Evren'e teveccühüne atıfta bulunularak, “Org. Kenan Evren bir Libya'ya bir Tunus'a, bir Irak'a, bir Ürdün'e –eskiden koruduğumuz ve savunmak için savaştığımız bu yerlere– de gitse, aynı hasbi yakınlık gösterilecektir. Bir denense görülecektir. Yakın ve orta uzak geçmişte küstürdüğümüz ülkelerle bile –birkaç nezaket adımından sonra– aynı yakınlık inancınız görülecektir.” denilerek yeni bir dış politika rotası ortaya konulmaktadır.¹⁸⁰⁴ Bu yeni dış

¹⁸⁰⁰ Nevzat Özdemir, ““ERMENİ TERÖRÜ” nün ardındaki gerçek”, *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 4.

¹⁸⁰¹ A. Hamdi Gazioğlu, “Dış Politikada Önemli Gelişmeler”, *Diyanet Gazetesi* 275 (1 Ocak 1982), 2.

¹⁸⁰² “Org. Evren'in gezisi, küçümsenmeyecek bir dönüm noktası olabilir. Devlet Başkanı'nın hamlesinin, Türk dış politikasına ışık tutmasını diliyoruz.” Gazioğlu, “Dış Politikada Önemli Gelişmeler”, 3.

¹⁸⁰³ Gazioğlu, “Dış Politikada Önemli Gelişmeler”, 2.

¹⁸⁰⁴ Gazioğlu, “Dış Politikada Önemli Gelişmeler”, 3. *Diyanet Gazetesi*'nde “Ateş çemberinde kalan Türkiye” tasviri yapılarak, Türkiye'nin dış politika icra ederken o güne kadar dikkate aldığı ve işbirliği yaptığı ülkelerin dışında farklı ülkelerle kurulacak bağların önemine dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda dönemin Devlet Başkanı Kenan Evren'in Bulgaristan ziyaretinin, Türkiye'yi içinde bulunduğu durumdan çıkarabilecek bir imkan olup olmadığı sorusunun cevabı aranmıştır. Bahsi geçen yazı için bk. Nevzat Özdemir, “Ateş Çemberinde Kalan Türkiye İçin Bulgaristan Ziyareti Bir Çıkış Olabilir mi?”, *Diyanet*

politikanın da Batı merkezli değil, Batı'ya alternatifleri olan bir mahiyete sahip olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

“...Türkiye Batı Bloku'na hiç kimsenin hatırı için değil, sadece kendi güvenliği ve menfaati için girmek zarureti duymuştur. Şu anda o zaruretin ortadan kalktığına dair yeterli delil yoktur. Ancak, sadece Batıya güvenerek bir diplomasinin de yürüyemeyeceği ortaya çıkmıştır. Türkiye bilhassa Orta Doğu'da oldukça kuvvetli bir destek potansiyeline sahip görünmektedir; bu potansiyel milletlerarası ilişkilerde değerlendirilebilir. ...Balkanlar ve bilhassa Orta Doğu'daki ilişkilerini iyi değerlendiren bir Türkiye, dünyada etki gücü kuvvetli bir devlet olarak layık olduğu yeri alabilir.”¹⁸⁰⁵

Tüm bu ifadeler aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletin politikalarını tahkim etmenin ötesine geçtiğini, dış politika hususunda yeni yönelimlere işaret ederek dış politika yapım sürecine dolaylı olarak etki etme imkanının arandığını da göstermektedir. Bu durum Türk siyaset düşüncesinde din ve siyasetin biraradalığı halinin bir neticesidir. Bu söylemler ile *Diyanet Gazetesi*'nde iç siyasette olduğu gibi dış siyasette de devletin yanında yer alarak onun güç kazanmasına çaba sarf edildiği görülmektedir.

1986 yılının Barış Yılı ilan edilmesi sebebiyle kaleme alınan “Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Barış” isimli yazıda BM'nin ülkeler arasında çıkan ihtilafları çözme hususunda yetersiz kaldığı ifade edilmiş ve İslam ülkelerini bir araya getirecek, din temelli, Türkiye'nin öncü olabileceği bir oluşumun ortaya konulmasının gereklilik arz ettiği belirtilmiştir.

“Birleşmiş Milletler Teşkilatının, kınamanın ötesinde bir fonksiyon ifâ edememesi; saldırgana ceza verememesi bloklaşmaya, ayrı paktlar kurulmasına ve mevcutların güçlenmesine sebep olmaktadır. Bu bloklaşmada, ideolojilerin ve dinî inanışların rolü küçümsenemez. Aynı pakta mensup olmalarına rağmen, iki ülkesinde savaş çıktığında, dinî inanış sebebiyle biri diğerine terci edilebiliyor, «Haçlı Seferlerinden» söz edilebiliyor... Bugün İslâm ülkeleri hazin bir tablo sergilemektedir. Hangi müslüman devletin, diğer hangi İslâm devletine ne sebepten dolayı dost, yahut niçin ve hangi sebepten düşman olduğunu anlamak oldukça güç. Pek çok İslâm ülke devlet başkanı ve yetkililerinin de zaman zaman ifade ettikleri

Gazetesi 278 (Nisan 1982), 2. Aradan yaklaşık üç yıl geçtikten sonra Bulgaristan ziyaretine atfedilen önemin bir karşılık bulmadığı, “...Bulgaristan, çok önceden tesbit edilen bir strateji üzerinde ısrarla yürüyor. «Türk düşmanlığı» ve «Türk azınlığın Bulgarlaştırılması», bu stratejinin parçasıdır.” ifadesiyle dile getirilmiştir. Hamdi Mert, “Bulgar Zulmünün Ulaştığı Boyutlar”, *Diyanet Gazetesi* 314 (Nisan 1985), 14.

¹⁸⁰⁵ Muhammed Sarıtaş, “Avrupa Konseyi Meselesi”, *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 9. Sonraki dönemde de İslam ülkeleri dış politikada önem atfedilmesi gereken bir bölge olarak ele alınmaya devam edilmiştir. “Dileğimiz İslam ülkeleriyle karşılıklı menfaata dayalı ekonomik ilişkilerimizin de artmasıdır. Türkiye'nin daha müreffeh olmasının yollarından biri, belki de en önemlisi, İslam ülkeleriyle mevcut olan tarihi bağlarımızın kuvvetlenmesi, sosyal-kültürel ilişkilerimizin artması ve bunlara bağlı olarak gelişecek ekonomik işbirliğidir.” Celal Erdem, “İslâm Ülkeleri Başkentleri ve Kentleri Teşkilâtı 3. Genel Kurulu Ankara'da Yapıldı”, *Diyanet Gazetesi* 306 (Ağustos 1984), 4.

gibi, birleştirici bir ‘el’ tarafından –ki bu Türkiye olabilir- dağınık parçaların bir araya getirilmesi zarurettir.”¹⁸⁰⁶

Bu ifadeler *Diyanet Gazetesi*’nde müesses nizam içerisinde varlığını devam ettiren uluslararası kurumlara bir alternatif ortaya çıkarmanın gereklilik duyulduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda 1980’li yıllarda neşredilen *Diyanet Gazetesi* sayılarında yalnızca dış politikaya dair meseleler ele alınmamış aynı zamanda devletin yürüttüğü dış politikaya yarar sağlayacağı düşünülen tavsiyelere de yer verilmiştir. Bu durum *Diyanet Gazetesi*’nin 1980’li yıllardaki konumunu açıkça göstermektedir.

Dönemin hükümetinin Batı merkezli politikalar uygulaması ve bu doğrultuda İslam ülkelerinden ziyade Batılı ülkeler ile işbirliğine girmesi, onların oluşturdukları kurumlara başvurması *Akıncılar*’da şiddetle eleştirilmekte ve bu durum Batılı devletlerin Türkiye’yi İslam coğrafyasından koparma ve kendilerine bağımlı hale getirme yönünde bir çabanın yansıması olarak değerlendirilmektedir:

“Kendisine samimiyetle kucak açan bir Pakistan, Nijerya vardı. Bu samimiyet İslâm kardeşliğinden geliyordu. Başta İran olmak üzere Petrol üreten İslâm ülkeleri Türkiye’ye ve yardıma hazır dılar. Fakat bir NATO yetkilisi “Türkiye’nin bu ortamda kendi kararıyla hareket etmesi lüksünü ona tanıyamayız” diyebiliyor ve T.C. hükümetinin Batı yanındaki kıymetini ifade ediyordu. Batı yanlısı AP hükümeti MSP Genel Başkanı Erbakan’ın ikazlarına rağmen İslâm âlemine sırt çevirdi. Bilhassa İran’a karşı Amerikan yanlısı politika takip edilmesini kararlaştırılıp, Amerika’yı daha da memnun etmek için Türkiye’deki İslâmcıların sesini kısma istendi. ...Türkiye’deki Amerikan üslerinde, Amerika’nın uzun menzilli savaş uçaklarının İran’a karşı hazır bekletilmesine göz yumuldu. Bunu protesto eden İran’dan elçilik mensuplarının eş ve çocuklarının telsiz emriyle gece yarısı geri çağırılması İran’la ilişkilerimizi iyice bozdu. İran Türkiye ile ikili ilişkilerini askıya aldı. Batılılar ülkemizi hem İslâm âleminden ayırmak hem de kendilerine köle yapmak istiyorlardı. Ecevit ve Demirel hükümetleri izledikleri politikayla buna alet oldular.”¹⁸⁰⁷

Bu değerlendirme tarzı, *Akıncılar*’da Türkiye’nin Batı güdümlü bir politika yürüttüğüne ve bağımsız hareket etmediğine dair bir bakış açısının hakim olduğunu göstermektedir.¹⁸⁰⁸

¹⁸⁰⁶ Alişen Başgönül, “Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Barış”, *Diyanet Gazetesi* 323 (Ocak 1986), 17. BM’nin görevini icra edemediğine ilişkin görüş için ayrıca bk. Alişen Başgönül, “İnsan Hakları Haftası ve Perde Arkasındaki Gerçekler”, *Diyanet Gazetesi* 274 (Aralık 1981), 2-3; Alişen Başgönül, “Savaşın Dünya ve Barış Yılı...”, *Diyanet Gazetesi* 335 (Ocak 1987), 19.

¹⁸⁰⁷ “İran ABD süperini dize getirirken Türkiye Batı kuyrukçuluğunda ısrar ediyor”, *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 9.

¹⁸⁰⁸ Rasim Özdenören Afganistan’da yaşanan olaylar karşısında dönemin iktidarının sessiz kalması durumunu benzer bir bakış açısı doğrultusunda ele almıştır: “...halkı müslüman olan fakat siyasetini ABD’nin telkinleri doğrultusunda yönlendiren ülkelerin aynı ölü sessizliğini koruduklarıdır. Amerikalı 50 casusun İranda rehine olarak tutuklanması karşısında ne yapacağını şaşırın ve azce düşen ABD başta BM

Türkiye'nin uluslararası sistemde Batı ve bilhassa ABD merkezli politikalar yürütmesi birkaç istisna hariç genellikle İslamcı dergilerin tepki gösterdiği, karşısında durduğu ve eleştirdiği bir husus olmuştur. Batılı ülkelerle ve ABD ile girişilecek herhangi bir alanda müttefiklik Batı'nın, ABD'nin çıkarları doğrultusunda hareket etmek olarak nitelendirilmiş ve bu doğrultuda yönün Batı'ya değil, İslâm ülkelerine doğru olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda *İslâmî Hareket*, NATO ile gerçekleştirilecek işbirliğini bu minvalde değerlendirmiştir.¹⁸⁰⁹ “Şimdiye kadar gidilen Batı uyduluğuna son vermeli, İslâm topluluklarını içine alabilecek bir “imani pakt”ın hazırlıklarına girişilmelidir. Bu da öncelikle İslami bir devlete, o da gerçekten yetişmiş İslâmî cemaatlere bağlı bir şey... Günlük politik manevralarda, Müslümanların kendi ağırlıklarını hissettirmesi artık vazgeçilmez bir vecibe haline gelmiştir.”¹⁸¹⁰ Bu bakış açısı çerçevesinde, Türkiye'nin Batı ülkeleri ve ABD ile gerçekleştirdiği anlaşmalara kuşkuyla yaklaşmış, bu anlaşmalar hususunda toplumun yeterince bilgilendirilmediğine işaret edilerek, yürütülen dış politikaya dair şüphe uyandırılmaya çalışılmıştır.

“Türkiye, son yıllarda ABD ve Batılı ülkelerle pek çok siyasi ve iktisadi anlaşmalar yapmaktadır. 1977-80'ler Türkiyesi, 1848-50'ler Osmanlı dönemini hatırlatmaktadır. Halktan gizli tutulan anlaşmalarla yüklü borçlanmalar karşılığı ülkenin siyasi bağımsızlığı ortadan kaldırılıyor, baş belası duyunu Umumiye devletin geleceğini yok ediyordu. Bugün İMF, Dünya Bankası ve OECD ile yapılan yardım anlaşmaları ve ABD ile yapılan SİA (Savunma İşbirliği anlaşması) bütün yönleriyle halkımıza açıklanmamıştır. Gizli ve alelacele parafe edilen anlaşmaların ülkeye nelere malolduğu herkesce bilinirken açıklamamakta ısrar edilmesi bizleri çeşitli düşüncelere sürüklemektedir.”¹⁸¹¹

Dönemin diğer İslamcı dergileri gibi *İslâmî Hareket*'te de Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgali gündemde yer almıştır. Afganistan'da verilen mücadelenin başarıyla sonuçlanması durumunda bir “İslam Devleti” var edeceğinin vurgulandığı *İslâmî Hareket*'te, “Afganistan'ın Müslüman halkının bizzat yanında olamıyorsak, hiç olmazsa yiyecek, giyecek ve para yardımında bulunalım” ifadesiyle yardım çağrısında bulunulmuştur.¹⁸¹² Bu doğrultuda Afganistan İslâm Cemiyeti Başkanı Prof. Burhaneddin

olmak üzere, kendisiyle işbirliği yapan bütün ülkeleri harekete geçirme gayretlerine düşmüşken ve bu cümleden olarak Türk hükümeti şimdilik İrandaki diplomatları aileleriyle birlikte yurda çağırılmışken, mevcut iktidarın Afgan olayları karşısında dut yemiş bülbül gibi sus pus olmasını neyle izah etmeli?”. Rasim Özdenören, “Afgan Müslümanlarının yalnızlığı ve susan dünya”, *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 10.

¹⁸⁰⁹ “Ortak Savunma Andlaşması, Üsler ve NATO”, *İslâmî Hareket* 23 (1 Şubat 1980), 7, 15.

¹⁸¹⁰ “Ortak Savunma Andlaşması, Üsler ve NATO”, *İslâmî Hareket*, 15.

¹⁸¹¹ “Türkiye’de Son Bir Ay”, *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 2.

¹⁸¹² “Afganistan İslâm Devleti İçin Güç Birliği!”, *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 1.

Rabbani'nin Müslüman Türk milletine yaptığı çağrıya yer verilmiştir.¹⁸¹³ Afganistan'a yardım faaliyetlerinin ise müesses nizamdan mümkün mertebe gizlenerek yürütüldüğü ve bunların bir kısmının da nizamın baskısından dolayı neticeye ulaşamadığına işaret edilmiştir.¹⁸¹⁴ Oysaki *Diyanet Gazetesi*'nin sayıları tetkik edildiğinde Afganistan'a yardım etmenin öneminin ortaya konulduğu ve bu doğrultuda Türk toplumuna destek çağrısı yapıldığı, hutbelerde de bu yardım talebinin dile getirildiği görülmektedir. *Diyanet Gazetesi*'nin devletin bir organı tarafından neşredildiği düşünüldüğünde, yardım faaliyetlerinin devlet tarafından engellendiğine ilişkin söylem tutarlı gözükmemektedir. Bu anlamda *İslâmî Hareket* kadrosunun, düzene ve devlete karşı olan tavrını bu meseleye de sirayet ettirdiğini söylemek mümkündür.

Afganistan'ın işgali hususunda Türkiye'de verilen tepkilere şüpheyle yaklaşılan *Hicret*'te, Batılı ülkelerin olayı değerlendirmesiyle alakalı olarak Türkiye'nin bir duruş sergilediği belirtilmiştir. "Türkiye'de amme efkârını oluşturan güçler, büyük ekseriyetle kafirlerin piyonu olmaktan başka bir hünerleri olmayan güçlerdir. Bunun içindir ki, Afganistan'ı ancak Batı sahiplendiği zaman Türkiye halkının meselesi saydırmaya kalkışan odaklar kadar, Rusya işgal ettiği için "Afganistan'ın kurtulduğuna" dair sevinç çığlıkları atan komünist odaklar da mevcut..."¹⁸¹⁵ Afganistan'ın işgaline yönelik eleştiriyeye tabi tutulan yalnızca Türkiye olmamış, gerçekleştirdiği devrim ile bir örnek teşkil ettiğine inanılan Humeyni'nin de bu hususta beklentileri karşılamadığı belirtilmiştir:

"Doğrusunu söylemek gerekirse, hassaten Humeyni kendisinden beklenen tavır gösterememiştir. ...Şah ve ardındaki Amerikaya karşı mücadele ederken "biz yenmek veya yenilmek gibi neticeleri düşünerek değil, Asr-ı Saadet mantığını kullanarak hareket ederiz" diyen Humeyninin Sovyet Rusya'nın maddi güçlerini hesaba katmak gibi bir anlayışa mazeretler aradığını kabul edersek, kendisiyle çelişkiye düştüğünü düşünmek kaçınılmaz olacaktır. ...Ne var ki, Humeyni'nin İran'ın Afganistan'daki durumla ilgili olarak boş durmadığını Babrak Karmel'in İran ve Pakistan'ı suçlamasından anlayabildiğimiz gibi; Sovyet Rusya'nın kendi kendine İran'a yardım daveti çıkarma soytarılığına karşı Humeyni'nin takındığı net tavır da tatmin edici bir cevap teşkil edebilir."¹⁸¹⁶

Özetle, bu dönemde Afganistan'a Sovyetler Birliği'nin gerçekleştirmiş olduğu saldırı İslamcı dergilerin ana gündemini oluşturmuştur. Meseleye dair vurgularda Türkiye'nin tepkisi yetersiz bulunmuş ve bu doğrultuda Türkiye'nin yürütmüş olduğu dış politika

¹⁸¹³ Burhaneddin Rabbani, "Müslüman Türk Milletine Beyanname", *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 9.

¹⁸¹⁴ Ömeroğlu, "Susma zamanı değildir!", 3.

¹⁸¹⁵ Selahaddin Eş Çakırgil, "Kimi, Kim Adına "Kurtarmak"?", *Hicret* 15 (21 Ocak 1980), 16.

¹⁸¹⁶ Çakırgil, "Kimi, Kim Adına "Kurtarmak"?", 13.

eleştirilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Batı dünyasının uluslararası kuruluşlarıyla olan ilişkisi tenkit edilmiş ve bu doğrultuda Türkiye'nin Batı değil, İslam ülkeleri merkezli bir dış politika yürütmesi gerektiği dile getirilmiştir. *Diyanet Gazetesi*'nde ise başka ülkelerde yaşayan Türklerin sıkıntıları üzerinde durulmuş, Türkiye'nin ve diğer İslam ülkelerinin bu toplulukların yanında olması gerektiğinin altı çizilmiştir. Afganistan'daki mücadeleye hem söylemsel düzeyde hem eyleme geçerek yardımda bulunulmaya çalışılmıştır. Böylelikle *Diyanet Gazetesi*'nde siyasete takviye niteliğinde söylemler ortaya konulmuştur.

6.2.2. Diyanet Gazetesi ve İslamcı Dergilerde Dinî ve Toplumsal Hayata Yönelik Söylemler

1980'li yılların başında yaşanan anarşi ve terör olaylarının milli birlik ve beraberliğin temin edilmesiyle ortadan kaldırılmasına, 12 Eylül darbesinin ardından ise anarşi ortamının yeniden ortaya çıkışını engellemeye yönelik çaba *Diyanet Gazetesi*'nde dile getirilen toplumsal ve dinî hayata dair söylemlere yön vermiştir. Bu anlamda bu dönemde *Diyanet Gazetesi*'nde öncelikli olarak toplumsal bütünleşmenin sağlanmasına, milli birlik ve beraberliğin temin edilmesine dair söylemler ortaya konulmuştur. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı, bu dönemde zarar gören sebepî asabiyet bağlarının tamirine girişmiş ve bir daha kopmamak üzere bağların yeniden kurulmasına çaba sarf etmiştir. Bu çaba *Diyanet Gazetesi*'nin sayfalarında kendisine yer bulmuş ve böylelikle *Diyanet Gazetesi*, sebepî asabiyetin tamirinde aracı bir unsur haline bürünmüştür.

Sokaktaki şiddet olaylarının çoğunlukla gençler tarafından çıkarıldığıının ifade edildiği *Diyanet Gazetesi*'nde doğru yola sevk edilmesi için gençlerin "...elinden tutmak, gerçeği Hakk'ı göstermek milletçe hepimizin görevi olmalıdır.. Bu büyük görevde yetkililere ve devlete düşen sorumluluk elbette daha fazladır." ifadeleriyle toplumsal bir seferberlikle sorunların hitama erdirilebileceği belirtilmiştir.¹⁸¹⁷ Ortaya konulan çözüm yolu ise "...İnsanımıza her türlü devlet imkanları kullanılarak, yüce bir dinin, şerefli bir tarihin mirasçıları olduğu hakikatini anlatmak..." olmuş ve bu doğrultuda "Gerçek saadetin

¹⁸¹⁷ M. Ali Aktar, "Gençliğe Sahip Çıkabilmek", *Diyanet Gazetesi* 242 (1 Ağustos 1980), 14.

İslâm'a yönelmekle, mümkün olabileceği kesin gerçeğinin zihinlere nakşedilmesiyle kangrenleşmiş yaralar..."ın iyileşebileceği belirtilmiştir.¹⁸¹⁸

Sokaktaki şiddet olaylarının hitama erdirilmesi hususunda *Diyanet Gazetesi*'nde öncelikli olarak bu şiddet olaylarının bir parçası olan gençlerin üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda gazetede gençler arasında giderek artan şiddete başvurma halinin zararları ortaya konulmuş ve bu durumun sona erdirilmesi için toplumun elini taşın altına koymasına gerektiğine işaret edilmiştir.

"Gençlerimiz ellerinde ölüm kusan tabancalarıyla birbirine girmiş, birbirine düşmüş. Kör bir doğuş başlamış memleketimizde. Hemen hergün toprağımızın kara bağrında sıcak, kıpkırmızı kanlar göllenmekte. ...Gençlerimiz "ŞİDDET OLAYLARI" denen azgın bir canavarın zavallı ve talihsiz kurbanları olmuştur. ...Şiddet olaylarının milletimiz açısından en ufak bir fayda sağlamayacağı bir gerçektir. Şiddet hareketleri (anarşi) kim olursa olsun düşmanlarımızın faydasına, milletimizin zararına. ...Herkes gücünün azamisiyle şiddet hareketlerini protesto etmeye, anarşiyi besleyen kaynakları kurutmaya, gençlerimizi ilmin, insanlığın ve İslamın kucağına çağırma mecbur ve hatta mahkumdur."¹⁸¹⁹

Bu ifadeler, İslamcı mecmuaların aksine sokaktaki şiddet olaylarının sona erdirilmesinin yalnızca devletin değil, toplumun tüm üyelerinin görevi olduğuna işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir. Ancak *Diyanet Gazetesi*'nde de öncelikli olarak sorumlu tutulan mercii devlet ve yöneticiler olmuştur. Bu hususta "Devletin gücü, sokağın gücünü bastırmalıdır. Millet buna lâıyk, devlet buna muktedirdir."¹⁸²⁰ ifadesiyle devletin bu sorunları çözüme kavuşturma gücünü barındırdığına dikkat çekilmiştir.

Farklı ideolojilerden ve düşünce kaynaklarından beslenen gençlerin Türk düşünce geleneğinden kopuşunun ardından sokakta anarşi önü alınmaz bir boyuta ulaşmış ve şiddet sokağın bir parçası haline gelmiştir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde "Gençlik meselesi bugün Türkiye'mizde çözüm yolları bulmağa mecbur olduğumuz bir dizi ülke probleminin hemen hepsini geride bırakacak ölçüde önemli bir konu haline gelmiştir. Türkiye bu problemini çözdüğü takdirde, buna bağlı olarak diğer meselelerini kolaylıkla

¹⁸¹⁸ Aktar, "Gençliğe Sahip Çıkabilmek", 14. Benzer bir söylem için bk. Mustafa Karmış, "Dinimizin Emirleri ve Gençliğimiz", *Diyanet Gazetesi* 243 (15 Ağustos 1980), 11.

¹⁸¹⁹ Nasrullah İşbilir, "Şiddet Olayları ve Sonuçları", *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 5. *Diyanet Gazetesi*'nde anarşi mefhumu, "Kısaca kargaşa, karışıklık, başsızlık gibi manâlara..." gelmekte ve "...şartlar ne olursa olsun devleti veya devlet otoritesini ortadan kaldırmak veya onu en az dereceye indirmektir." diye tarif edilmektedir." Ahmet Baltacı, "anarşi", *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 2. Anarşinin temelinde yatan etken ise şu şekilde belirtilmiştir: "Anarşinin kaynağı aranıyor... Biz söyleyelim: Bu kaynak, "MADDECİLİK" ve "İNANÇSIZLIK" batağıdır." Hamdi Mert, "Anarşi Can Almaya Devam Ediyor", *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 8. Anarşinin neliği üzerine ayrıca bk. Mustafa Karmış, "Anarşi", *Diyanet Gazetesi* 234 (1 Nisan 1980), 5.

¹⁸²⁰ Mert, "Anarşi Can Almaya Devam Ediyor", 8.

çözebilecektir.”¹⁸²¹ ifadeleriyle öncelikle gençlik temelli problemlerin çözüme kavuşturulması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu minvalde eğitim alanında düzenlemelerin yapılmasının gereklilik arz ettiği belirtilmiştir.

“Anarşinin önlemesi, huzur ve sükunun sağlanması, toplum düzeni ve dinamiğinin tekrar kurulması isteniyorsa, ilkokuldan üniversiteye kadar bütün eğitim programları içinde milli ideal ve inançlarımızın ortaya koyduğu haklı prensip ve kurallar öğretilmeli, her öğrenciye Allah, vatan, aile ve millet sevgisi aşılanmalı, inancımızın mükemmel modeli takdim edilmelidir. Vatan ve millet duygularının kutsiyetini kabul etmiş bir kimse ona bıçak saplayıp ihanet düşünemez. Kardeşlik ve fedakarlık duygularıyla dopdolu bir yüreğin sahibi anarşinin kızıl ve kanlı anaforunda kardeşlerini kurşunlayamaz.”¹⁸²²

Dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan sorumlu Devlet Bakanı Kazım Oksay da 12 Eylül öncesinde gençlerin sokaklarda sergiledikleri şiddet olaylarını İslam’ın temel kaidelerini öğrenmemiş olmalarıyla ilişkilendirmiş ve bu doğrultuda din eğitiminin önemine dikkat çekmiştir:

“İslamiyet, temelinde insan sevgisi, hoşgörü vatanseverlik duygularının yer aldığı bir dindir. İtiraf etmeliyiz ki, yeni yetişen nesillere bugün gençlik çağını yaşayan çocuklarımıza, İslâmiyetin bu temel esprisi aşılanamamıştır. Ülkemizi 12 Eylül öncesine getiren sebeplerin başında, bu büyük ihmalin yattığını üzülenek ifade etmek isterim. Bu gerçeğin görülmesinden hareketle, din kültürü ve ahlâk derslerinin Anayasa’da yer almasını; ilk ve orta dereceli okullarda zorunlu derslerden sayılmasını şükranla karşılıyoruz.”¹⁸²³

Diyanet Gazetesi’nde 12 Eylül öncesinde sokaktaki anarşinin sona erdirilmesinin sağlanması ve bu doğrultuda milli birlik ve beraberliğin yeniden tesis edilmesi için ciddi bir çaba sarf edildiği görülmektedir.¹⁸²⁴ 12 Eylül sonrasında da bu çaba büyük ölçüde kendisini korumuş ve milli birliğin tesisi ve muhafazasına yönelik söylemler ortaya konulmuştur.¹⁸²⁵ Gençlere yönelik yazılar da bu çabanın önemli bir kısmını teşkil

¹⁸²¹ Niyazi Baloğlu, “Gençlik Sahipsiz”, *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 1.

¹⁸²² Nasrullah İşbilir, “Eğitim ve Anarşi İlişkisi”, *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 5. “Uzun vadede yapılacak olan ailede; mektepte; sokakta, kesin âcîl ve ciddî bir “ÖZE DÖNÜŞ”; “MİLLÎ TERBİYE” seferberliğine girmektir. Nesillerin yetiştiği bu ocaklar buram buram millet sevgisi; buram-buram yurt sevgisi; buram-buram ahlâk tutkusu ile yeşertilmedikçe yarım felâketleri bugünü aratacaktır.” Mert, “Anarşi Can Almaya Devam Ediyor”, 8. “Kısa vadede yapılacak olan budur! Üniversite, yüksek okul ve orta dereceli okullarda işyerlerinde siyasi ve ideolojik maksatla fiili durum meydana getirenlere bu imkân verilmemeli ve bunların iş ve okulları ile ilişkileri hemen kesilmelidir!” Mert, “Anarşi Can Almaya Devam Ediyor”, 9.

¹⁸²³ “Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi Kabul Edildi”, *Diyanet Gazetesi*, 3. İnançsızlık ve gençlerin mevcut hali arasında kurulan ilişki için bk. Ünal Tayfur, “İnancın Önemi”, *Diyanet Gazetesi* 240 (1 Temmuz 1980), 10.

¹⁸²⁴ Hamdi Mert, “Tek Çıkar Yol Bütünleşmek”, *Diyanet Gazetesi* 232 (1 Mart 1980), 1, 14; Dilâver Cebeci, “Devlete Kasteden Düşmanın Silahı Tefrika’dır”, *Diyanet Gazetesi* 232 (1 Mart 1980), 8-9; Cezair Yazar, “Anarşinin Bahtsızlığından İslâmın Saadetine”, *Diyanet Gazetesi* 238 (1 Haziran 1980), 2.

¹⁸²⁵ Bu hususta bk. Peyami Dünder, “Milli Birlik”, *Diyanet Gazetesi* 253 (15 Ocak 1981), 5; Şükrü Öztürk, “Milli Birlik ve Beraberliğin Toplum Hayatındaki Önemi”, *Diyanet Gazetesi* 313 (Mart 1985), 10; Yalçın

etmektedir.¹⁸²⁶ Müdahalenin ardından ise gençlerin Türk düşünce geleneği etrafında düşünce dünyalarını oluşturmaları ve yaşantılarına istikamet vermeleri gayesiyle kaleme alınan yazıların ön planda tutulduğu görülmektedir.¹⁸²⁷ Gençleri bilinçlendirmeye yönelik bu yazıların temelinde eğitimin önemi üzerinde durulmuştur. Bunun sebebini “Ellerinde başka milletlerin bayraklarıyla dolaşan, ay-yıldızlı şehit gömleğini yırtıp, orak-çekici asan gençlerimizin böylesine “EYLEM”lere girişebilmelerinde ilkökul sıralarındaki ihmalin sebepleri küçümsenemez.”¹⁸²⁸ ifadelerinden çıkarmak mümkündür. Gençlerin doğru yola sevk edilmesi sürecinde ailelerin rolüne dikkat çekilen *Diyanet Gazetesi*’nde “Çocuğuna sahip çıkamayan vatanına ve dinine sahip çıkamaz...” denilerek genç nesil ve din ile vatanın varlığının idame ettirilmesi arasındaki ilişki ortaya konulmuş ve bu noktada ailelere düşen sorumluluk hatırlatılmıştır.¹⁸²⁹

“Dinine, devletine saygısızlık eden, kurulu düzeni silah zoruyla değiştirmekten bahseden çocuklarımızın okuduklarını, temiz yürekli olarak bildiğiniz insanlara gösteriniz. Bu tür kitapları kimlerin ve ne maksat ve yetki ile tavsiye ettiğini öğreniniz. O karanlık ve kargaşık günlerin geri gelmesini istemiyorsanız bunları yapmak mecburiyetindediniz. Aksi takdirde kardeşlik kalkar, “yoldaş”lık gelir. İstiklal Marşımız okunmaz, sol yumruklar havada Enternasyonal zırlıtısı bağırılır. “Ne Mutlu Türküm” diyebilmek bir kahramanlık halini alır. Dostça eller değil, kahpece kalaşinkoflar sıkılır.”¹⁸³⁰

1986 yılında genç neslin uyuşturucu ve sigara gibi zararlı alışkanlıklardan korunması amacıyla Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından önlemler alınmış, “Bakanlığın konu ile ilgili olarak valiliklere gönderdiği genelgede; «halkı ve gençliği benliklerinden, ahlâkî ve insanî duygularından uzaklaştıran, çağımızın en büyük felaketi olan alkol, uyuşturucu ve sigaradan gençliği korumanın, millî ve manevî kültürü

Ünal, “İslâm’da Birlik, Beraberlik ve Kardeşlik”, *Diyanet Gazetesi* 340 (Haziran 1987), 2, 17; Diyanet, “Birlik Ruhu”, *Diyanet Gazetesi* 373 (Mart 1990), 25.

¹⁸²⁶ *Diyanet Gazetesi*’nin 316-317. sayısı “Gençlik Yılı Özel Sayısı” olarak yayımlanmış ve bu sayıda gençliğe dair pek çok konu ele alınmıştır. Bahsi geçen sayı için bk. *Diyanet Gazetesi* 316-317 (Haziran-Temmuz 1985). Bu hususta ayrıca bk. Kâmil Hayati Aydın, “Gençliği Bunalıma İten Sebepler”, *Diyanet Gazetesi* 319 (Eylül 1985), 10-11, 26.

¹⁸²⁷ Bu hususta bir örnek için bk. İsmail Mutlu, “Arkadaş Seçerken Nelere Dikkat Etmeliyiz?”, *Diyanet Gazetesi* 275 (1 Ocak 1982), 11.

¹⁸²⁸ Hasan Demir, “Dünya Çocuk Kitapları Haftası Dolayısıyla”, *Diyanet Gazetesi* 275 (1 Ocak 1982), 4.

¹⁸²⁹ Demir, “Dünya Çocuk Kitapları Haftası Dolayısıyla”, 26. “Allah’ı sevmek, Peygamberi sevmek, imanın nişânesi olduğu gibi, vatani sevmek de imandan sayılır. ...Emin temiz duyguların kaynağı olan vatan sevgisi, millet ferdlerini birleştirip bütünleştiren kutsal bir sevgidir. Bunun içindir ki vatan uğrunda can vermek bizde daima özlene gelmiş, vatana ihanet ise dine ihanet sayılmıştır.” Lütfi Şentürk, “Vatan Sevgisi”, *Diyanet Gazetesi* 312 (Şubat 1985).

¹⁸³⁰ Demir, “Dünya Çocuk Kitapları Haftası Dolayısıyla”, 26.

güçlendirmenin zaruretine»...” işaret edilmiştir.¹⁸³¹ Gençlerin sigara ve alkol tüketiminin önüne geçmeye yönelik alınan bu önlemler ve aynı zamanda Yeşilay Cemiyeti’nin kuruluşunun 66. yıldönümünün kutlanıyor olması¹⁸³² *Diyanet Gazetesi*’nin 325. sayısının içeriğine doğrudan yansıtılmış ve bu doğrultuda İslam’ın alkollü içecek ve tütün kullanımına yönelik hükümlerine,¹⁸³³ alkol ve sigaranın zararlarını ortaya koymak amacıyla Hacettepe Üniversitesi’nden öğretim üyeleriyle gerçekleştirilen röportajlara,¹⁸³⁴ alkollü içecek ve sigara tüketiminin sağlığa zararlarını merkeze alan yazılara,¹⁸³⁵ alkollü içecek tüketimine ilişkin hadis-i şeriflere¹⁸³⁶ yer verilerek konu hem insan sağlığı hem de İslam’ın hükümleri açısından ele alınmıştır. Toplumsal hayata yönelik yönetim tarafından alınan önlemlere *Diyanet Gazetesi*’nin de peşi sıra yer vermesi, din, devlet ve siyaset arasındaki ilişkinin mahiyetini yansıtması açısından önem arz etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Gazetesi*’nde yayınlanan bu yazılar aracılığıyla devletin politikasını takviye etmeye gayret etmiştir. Bu doğrultuda dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in meseleye ilişkin “Evvelce Türkiye’yi anarşi, terör yuvası haline koyanlar, yarınlarımızın güvencesi gençlerimizin ellerine silâh ve bomba verip, yurdu iç harbin eşiğine getirenler, 12 Eylülde yapılan müdahale ile bu emellerine muvaffak olamayacağını anladılar. Şimdi de gençlerimizi, uyuşturucu maddeye alıştırmaya, fuhşa teşvik etmeye çalışmaktadırlar.”¹⁸³⁷ ve “Bir milleti sefil ve perişan bir

¹⁸³¹ “Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı’nca Gençliği Uyuşturucu ve Sigara Gibi Alışkanlıklardan Korumak İçin Tedbirler Alındı”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 21, 27.

¹⁸³² *Diyanet Gazetesi*’nin Mart ayında çıkarılan sayılarında 5 Mart tarihinin Yeşilay’ın kuruluşunun yıldönümüne denk gelmesi münasebetiyle alkollü içecek, uyuşturucu, sigara kullanımının zararına yönelik yazılar yayınlanmıştır. Ancak bahsi geçen sayıda gerek devlet yöneticilerinin ifadelerine yer verilmesi ve yirmi sekiz sayfalık gazetenin neredeyse yarısının bu meseleye hasredilmesi, meselenin devlet politikalarını desteklemek maksadıyla daha geniş kapsamlı ele alındığını göstermektedir.

¹⁸³³ Hayrani Altıntaş, “Alkol ve İslâm”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 2-3; Recep Akakuş, “Sorular-Cevaplar”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 7.

¹⁸³⁴ “Sigara”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 4-5; “Alkol”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 5; ““Alkollü içki kullanmak medeniliğin ölçüsü değildir.””, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 14-15.

¹⁸³⁵ Halûk Nurbaki, “Alkol Uygarlık Duvarını Aştı”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 6; Ahmet Baltacı, “Sigara ve Sağlık”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 16; Alişen Başgönül, “Yeşilay’a Daha Fazla Yetki...”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 16.

¹⁸³⁶ “İçki Hakkında Hadis-i Şerifler”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 9.

¹⁸³⁷ “Başlık Yok”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 7. “DEĞERLİ GENÇLER! Sizler büyük bir milletin evladısınız. İnanıyoruz ve görüyoruz ki büyük bir çoğunluğunuz edebiyatla, vakarıyla işinde gücünde ve okulundadır. Aranızda kandırılan ve kötü amellere maşa yapılmak istenenler bulunabilir. Bunlara yasal yolu gösteriniz. Bilirsiniz ki bu geçici zevkten ibaret olan zehirler, gençliğimizi, ülkemizi mahvetmek isteyen iç ve dış düşmanların körüklediği tuzaklardır. Onlara inanmayınız kanmayınız, bu maddeleri kullanmayınız. Unutmayınız ki uyuşturucu madde kullanılması dinimizce de yasaktır, haramdır.” Kemalettin Erdil, “Üç Büyük Felâket Alkol Kumar Uyuşturucu”, *Diyanet Gazetesi* 329 (Temmuz 1986), 12.

hale getirmenin en korkunç ve kolay yolu, o ülkede yaşayanları ve özellikle genç kuşakları içkiye, kumara ve bunların en fenası olan uyuşturucu maddelere alıştırmaktır.”¹⁸³⁸ şeklindeki ifadelerine yer verilerek, meselenin devlet nezdinde ne şekilde ele alındığına da işaret edilmiştir.

Toplum içerisinde var olan ayrılıkların, sebepî asabiyetin zayıflamasının dış tesirler dolayısıyla ortaya çıktığının altı çizilen *Diyanet Gazetesi*'nde¹⁸³⁹ Türk milletinin bu tesirleri bertaraf edecek kabiliyete sahip olduğuna dikkat çekilmiş ve İslam'ın ışığında bu ayrılıkların üstesinden gelinebileceği belirtilmiştir.

“Aslında memleketimizde köklü ihtilaf konusu olacak hiçbir meselemiz yoktur. Sadece milletlerarası fesat şebekelerinin memleketimizi bölme gayesine matuf çirkin oyunları vardır. Bu şer kuvvetleri memleketimizin bazı bölgelerinde mezhep çatışması icad etmektedirler. Asırlarca bir arada kardeşçe yaşayan ve aralarında hiç bir sürtüşme olmayan insanları birbirlerine kırdırmaya uğraşıyorlar. Asil milletimiz kökü dışarıda olan bu şer kuvvetlerinin oyununa gelmeyecektir. ...Anarşi ve terör diye adlandırılan planlı cinayet ve soygun olaylarının kaynağı da aynıdır. Demek ki memleketimiz oldukça planlı sinsi bir düşman taarruzuna uğramıştır. Müslüman halkımız İslâm kardeşliği silahı ile bu taarruzu önleyecek, düşmanın bütün gayretlerini boşa çıkaracaktır.”¹⁸⁴⁰

Birlik ve beraberliğin tesis edilmesine ilişkin bu çaba, devletin güçlü kılınmasına yönelik çabadan ayrı düşünülemez bir mahiyettedir. Nitekim bu durum, *Diyanet Gazetesi*'nde “Hep birlikte kardeşlik bağlarımızı daha da kuvvetlendirelim, yüceltelim. İyi bilelim ki toplum olarak kaynaşsaksak devletimiz güçlü olur. Devlet güçlü olursa, biz de güçlü oluruz, mutlu oluruz.”¹⁸⁴¹ ifadesiyle ortaya konulmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumsal hayata yönelik vazifelerinden en önemlilerinden birini toplum içerisinde birlik ve beraberliğin temin edilmesi, sebepî asabiyetin

¹⁸³⁸ “Başlık Yok”, *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 15.

¹⁸³⁹ “12 Eylül öncesinde bütün yurdu kan gölü haline getiren emperyalist güçler, aynı oyunun bir benzerini şimdi de Güneydoğu Anadolu bölgemizde sergilemektedirler. Türk düşmanlarının müşterek hedefleri, her geçen gün güçlenen Türkiye'yi yeniden o karanlık ortama sürüklemek ve Türkiye'nin politik ve ekonomik yönden güçlenmesini engellemektir. Çünkü, güçlü bir Türkiye, emperyalist güçlerin Ortadoğu'yu hatta bütün Türk ve İslâm dünyasını istismar etme, sömürme politikasını iflas ettirecektir.” “5241 ölü.. 14.152 yaralı... Anarşi, terör, kan ve gözyaşları...”, *Diyanet Gazetesi*, 5.

¹⁸⁴⁰ A. Hamdi Ertekin, “Anlaşmak Daha Hayırlıdır”, *Diyanet Gazetesi* 249 (15 Kasım 1980), 7. Millet'in birlik ve beraberliğine hâlel getirmek amacıyla hareket eden dış güçlere Ebubekir Tanrıkulu şu şekilde dikkat çekmiştir: “Bizi her an yok etmek için pusuda bekleyen düşmanlarımıza karşı tedbirli olalım. ...Tefrikayı, çekişmeyi bırakalım, bir tek vücut olup el ele, gönül gönüle vererek kardeşçe yaşayalım.” Tanrıkulu, “Mü'min Gafletten Uyanmalı”, 10.

¹⁸⁴¹ Orhan Balcı, “Akraba ve Komşu Hakkı”, *Diyanet Gazetesi* 311 (Ocak 1985). “...Müslüman Türk Milletinin hayatiyeti, huzurlu yaşayışı ancak ve ancak birlik ve beraberlik ile düşmanların oyununa gelmeden kardeşlik şuuru içerisinde olmakla, millet ve devlet olarak birbirimize sahip çıkmakla mümkün olacaktır.” Abdurrahman Kahyaoğlu, “İslam Dinine Bayraktarlık ve Yayılmasına Öncülük Eden Türk Milleti Parçalanmak İsteniyor”, *Diyanet Gazetesi* 314 (Nisan 1985), sy.

muhafazası teşkil etmiş ve Başkanlık da söylem ve eylemlerini bu vazife doğrultusunda ortaya koymuştur. *Diyanet Gazetesi*'nde neşredilen pek çok yazıda da bu vurguyu görmek mümkündür. Bu vurgu Diyanet İşleri Başkanları ve Başkanlık'tan sorumlu bakanlar değiştikçe tekrar hatırlatılmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumu bir araya getiren harç işlevi görmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Bu minvalde 1987 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı görevine getirilen Mustafa Said Yazıcıoğlu, Başkanlık personellerinin hangi prensiplere riayet ederek faaliyette bulunacağına dair şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bundan sonra, bir bütün olarak birlikte çalışacak, İslâma ve Büyük Türk Milletine hizmet vermede Allah'ın yardımlarıyla muvaffak olacağız. ...Her türlü siyasi düşüncelerin üstünde sevgi, hürmet, hoşgörü ve üstün bir vazife anlayışı ile, vatanımızın bütünlüğünü, milletimizin birliğini ve milli değerlerimizin varlığını korumak temel hedefimiz olacaktır. Bilindiği gibi ülkemiz çok hassas bir coğrafi konuma sahiptir. Gerek dış gerekse iç fesat odakları milli birlik ve beraberliğimizi zaafa uğratmak için devamlı bir faaliyetin içerisinde dirler. Bu bakımdan her zamandan daha çok muhtaç olduğumuz birlik ve beraberliğimizin pekişmesinde sizlerin büyük rolünüz vardır. İstisnasız bütün vatandaşlarımıza sevgi, saygı ve hoşgörü ile yaklaşacağımıza yürekten inanıyorum. ...Din hizmeti sunan kimse, cemiyet içerisinde toplayıcı, birleştirici, barıştırmacı, herkese sevgi ile yaklaşan ve herkese kucak açan kimsedir. İşte bu vasıfları ile din görevlisi, istisnasız herkesin hürmet ettiği kişidir.”¹⁸⁴²

Milli birlik ve beraberliğin tesisi, millet içerisinde sebebî asabiyetin inşa ve muhafazası ile vazifeli olarak görülen Diyanet İşleri Başkanlığı personellerine bu hususta gereken çabanın gösterilmesi için telkinde bulunulmuştur. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç, “Va'z ve hutbelerin, milletimizin manevi yapısının oluşmasında ne kadar önemli bir yer teşkil ettiğini çok iyi takdir edersiniz. Dini duyguların iyiye, güzele, doğruya, dinimiz ve ülkemiz yararına kanalize edilmesi söz konusu ise, va'z ve hutbelerimizle bu konuda yapabileceğimiz pek çok şey vardır. Yapıcı, birleştirici ve kaynaştırıcı dinî konuşmanın milli birliğimizin güçlenmesindeki müsbet te'siri inkâr edilemez.” şeklindeki ifadeleriyle bu duruma dikkat çekmiştir.¹⁸⁴³

Bu dönemde *Diyanet Gazetesi*'nde dinî ve toplumsal hayata dair ele alınan meselelerden bir diğerini eğitim alanı oluşturmaktadır. Din hizmeti ve eğitimi hususunda yapılan değerlendirme yazısında var olan problemlerin ortaya konulduğu bölümde okullarda din eğitiminin yetersizliği, TRT tarafından gerçekleştirilen dinî içerikli yayınlarda Diyanet

¹⁸⁴² “Diyanet İşleri Başkanı Mustafa Said Yazıcıoğlu'nun Mesajı”, *Diyanet Gazetesi* 342 (Ağustos 1987), 17.

¹⁸⁴³ “Diyanet İşleri Başkanımız Sayın Tayyar Altıkulaç'ın Kapanış Konuşması”, *Diyanet Gazetesi* 255 (15 Şubat 1981), 2. Birlik ve beraberliğin tesisi hususunda din görevlilerinin rolüne ilişkin bk. Talip Ulaşan, “Din Görevlisinin Toplum İçindeki Yeri”, *Diyanet Gazetesi* 237 (15 Mayıs 1980), 7.

İşleri Başkanlığı ile işbirliğine gidilmemesi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi dolayısıyla yayıncılık faaliyetlerini yeterince yürütememesi gibi hususlar çözüme kavuşturulması gereken meseleler olarak belirlenmiştir.¹⁸⁴⁴ “Vatan sevgisi de, devlete itaat de din müşterehi ile sağlanır.” şeklinde ortaya konulan ifade doğrultusunda din eğitimi alanında tespit edilen bu hususların giderilmesinin ehemmiyetine işaret edilmiştir.¹⁸⁴⁵

Dinî eğitim meselesinin nitelik, nicelik ve şekli hususunda Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren yapılan tartışmalara *Diyanet Gazetesi*'nde farklı bir pencereden bakılmış ve dinî eğitim alanında istenilen yere gelinememesi hususunda mevcut düşünsel temellerin de dikkate alınması gerektiği belirtmiştir:

“Atatürk Türkiyesinde, Atatürkçü Milli Eğitim içerisinde din eğitimi ve öğrenimine akılcı ve kalıcı bir çözüm yolu bulmak için, mutlaka Atatürk'ün İslâm dini ve din eğitimi hakkındaki görüşlerinin, gerçek boyutlarıyla tesbitine ihtiyaç vardır. Bu konu aydınlığa kavuşmadan, din eğitimi probleminde çözüm yolu bulmak mümkün değildir. Zaten cumhuriyetten bu yana, nesillere verilecek din eğitiminin yeri ve ölçüsü hakkında hala belli ve kalıcı bir prensibe varamayışımızın ilk ve esaslı sebebi konunun bu yönünün hala tam manasıyla açıklığa kavuşturulamamış olmasıdır.”¹⁸⁴⁶

MGK tarafından ilkokul dördüncü sınıftan itibaren öğrencilerin din bilgisi derslerini almasının zorunlu kılınması, toplumsal hayatta ortaya çıkarılmak istenen dönüşümün dinî temellerini göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁸⁴⁷ *Diyanet Gazetesi*'nde de din derslerine getirilen mecburiyet önemli ve müspet karşılanmış, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bu derslerin muhtevisiyatının üzerinde hassasiyetle durulması gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹⁸⁴⁸ Bu derslerin ehemmiyetine yapılan vurgunun sebebini de şu ifadelerden çıkarmak mümkündür:

¹⁸⁴⁴ “Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşunun 57. Yılında Türkiye’de Din Hizmetleri ve Din Eğitimi Konusunda Bir Değerlendirme”, *Diyanet Gazetesi* 256-257 (1-15 Mart 1981), 29-30.

¹⁸⁴⁵ “Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşunun 57. Yılında Türkiye’de Din Hizmetleri ve Din Eğitimi Konusunda Bir Değerlendirme”, *Diyanet Gazetesi*, 29.

¹⁸⁴⁶ Ahmet Gürtaş, Atatürk ve Din Eğitimi kitabından akt. “İslam Dini Hakkında Atatürk'ün Sözlerinden Örnekler”, *Diyanet Gazetesi* 309 (Kasım 1984), 23.

¹⁸⁴⁷ “Din, insanı ahlaki bir varlık olarak ele alır. İyiyi, güzeli ve doğruyu değişmeyen değerler olarak öğreten dindir. Din ve ahlakın iyi öğretilip yaşanmaması halinde, toplumda nelere mal olduğu yakın geçmişteki acı tecrübelerle daha iyi anlaşılmıştır. Bu gerçeğin idraki içinde olan Milli Güvenlik Konseyi, din ve ahlak derslerini mecburi hale getirmiştir. ...Yeni yetişen gençlerimize ve insanlarımıza milli kültür, milli tarih ve milli bütünlük şuuru içinde ALLAH sevgisini, vatan, millet, bayrak, Cumhuriyet ve insan sevgisini mutlaka hakim kılmalıyız. Ülkemizin parlak geleceği ve insanlarımızın mutluluğu buna bağlıdır.” “Devlet Bakanı Kâzım Oksay, Daha Önce Aynı Görevi Yapan Eski Devlet Bakanları İle Bir Toplantı Yaptı”, *Diyanet Gazetesi* 302 (Nisan 1984), 15.

¹⁸⁴⁸ Süleyman Hayri Bolay, “Okumuşlar Çoğaldıkça Terör de Artıyor mu?”, *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 22.

“Allah ve Peygamber sevgisinin girmediği kalbler ancak kin, nefret ve merhametsizlikle dolar. O zaman da onların önüne kimse geçemez. ...Bunun çaresi, ilkokul birinci sınıftan üniversite son sınıfa kadar mecburi din, ahlâk ve maneviyat dersi koyup, çocuklarımıza bu derslerin öğretimini ve bilhassa eğitimini yaptırmaktır. Tek kanatla uçulmayacağı hatırdan çıkarılmamalıdır.”¹⁸⁴⁹

1981 yılında yönetim tarafından yurt genelinde okuma-yazma seferberliği ilan edilmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı da devlet tarafından başlatılan bu uygulamaya destek olmak için “1- Okuma-Yazmanın önemini belirten hutbe hazırlatılıp yurt çapında bütün camilerde okutulacaktır. 2- Vaazlarda konunun önemine yer verilecektir. 3- Başkanlığımız görevlileri öğretici eleman olarak okuma- yazma seferberliğinde görevlendirilebilecektir. Ayrıca Başkanlığımız TRT’de konunun önemini belirten konuşmalar hazırlayacaktır.” şeklinde kararlar almıştır.¹⁸⁵⁰ Bu durum Diyanet İşleri Başkanlığı’nın toplumun eğitilmesi hususunda gösterdiği çabayı açıkça ortaya koymaktadır. *Diyanet Gazetesi* de bu süreçte Başkanlığın söylemlerinin toplum nezdinde yaygınlık kazanmasına aracı olmuştur. Eğitim alanında dile getirilen bu söylemler doğrultusunda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın ve *Diyanet Gazetesi*’nin devlet politikalarını tahkim etme rolü üstlendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca milli eğitimin “Türk-İslam sentezi” çerçevesinde yürütülmesi gerektiğine dair vurgu da devlet politikalarına destek vermek açısından önem arz etmektedir.¹⁸⁵¹

Televizyondaki dini yayınların muhteviyatı Diyanet İşleri Başkanlığı’nın doğrudan yetki ve ilgi alanına girmiştir. 1984 Yayın Planında Din ve Ahlak Yayınlarına yönelik belirlenmiş hedefler Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bu yayınlara yüklediği anlamı doğrudan ortaya koymaktadır.

“(1) İslam dininin en gelişmiş din olduğu görüşünden hareketle, hurafelerden, ilim ve akıl dışı tutum ve davranışlardan kaçınılarak, İslam dini esaslarının memleketin ekonomik, sosyal ve kültürel açılarından yüceltilmesinde faydalanılmasına; (2) Toplumsal yardımlaşma, dayanışma ve fedakarlıkların, ülke yararı açısından gerekli

¹⁸⁴⁹ Bolay, “Okumuşlar Çoğaldıkça Terör de Artıyor mu?”, 22. “Öyle bir asırda yaşıyoruz ki, milletin kendini rahatsız eden olayları önleyebilmek için imanlı nesil yetiştirmek gereğini anlamalıdır. İmanlı bir nesilden mahrum kalmış bir millet istikbal güneşi batmış karanlık bir hayatın gecesine dalmış mezar gibidir. Dinsiz imansız, Kur’an’sız amelsiz ve itikatsız yetişen bir nesil, milletinin başına azap ve ızdırıp yağdırır. Nitekim asrımızın imandan yoksun gençliği aziz vatani yağma etmeye başlamıştı bile. Bu yavruların gönül toprağına iman tohumu atılsa idi kalplerine Allah korkusu, gönüllerine Allah sevgisi, Ruhlarına Allah duygusu yerleştirilse idi, başımıza bu felaketler gelmiyecekti.” İbrahim Elver, “Anne ve Babaların Çocuklarına Karşı Görevleri”, *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 27.

¹⁸⁵⁰ “Bütün Yurtta Okuma-Yazma Seferberliği İlan Edildi”, *Diyanet Gazetesi* 259-260 (15 Nisan- 1 Mayıs 1981), 2. Bu hususta ayrıca bk. Mustafa Başaran, “Eğitim Seferberliği Üzerine”, *Diyanet Gazetesi* 262 (1 Haziran 1981), 14.

¹⁸⁵¹ Niyazi Baloğlu, “Aydınlar Ocağının Düzenlediği Millî Eğitim ve Din Eğitimi İlmi Semineri Üzerine”, *Diyanet Gazetesi* 262 (1 Haziran 1981), 15.

olduğu şuurunun kazandırılmasına; (3) İnsanlığın ve milli birliğin gereği olan kardeşlik duygularının güçlendirilmesine; (4) Kişilerin yaratıcılığa yöneltilmesine, dinamik, gerçekçi, kendine ve diğer insanlara saygılı; Hak, adalet ve güven duygusu güçlü bir yapıya eriştirilmesine yardımcı olmak, katkıda bulunmak.”¹⁸⁵²

Bu hedefler doğrudan din ve siyasetin mündemiç halinin dışavurumu olarak nitelendirilebilir. Dinî temelli bir yayıncılık faaliyetinin devletin yararı gözetilerek yürütülmesine ilişkin hedef, doğrudan din ve devletin aynileştirildiği bir zihni tasavvur etrafında anlamlı kılınabilir mahiyettedir.

Akıncılar'da 1980'li yılların başında ülkenin içerisinde bulunduğu anarşik durum inançsızlık ve eğitim alanındaki uygulamalarla ilişkili görülmüştür.¹⁸⁵³ Bu doğrultuda devletin inançlı bir nesil yetiştirmemiş olduğuna dikkat çekilmiş ve imam hatip lisesi öğrencilerinin anarşi ve terörün dışında kalabilmesi için “Aşağıda zikredeceğimiz hususların çözümlenip halledilmesi halinde tarihi sorumluluk ve vebal ilgililere ait olacaktır.” denilerek imam hatip liseleri hususunda tavsiyeler verilmiştir.¹⁸⁵⁴

Hicret'te toplumsal hayatın önemli bir vechesi olan eğitim devletin resmi ideolojisinin topluma intikal ettirilmesine yönelik bir unsur olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte toplumun tabi tutulduğu eğitim aracılığıyla küfre girmesine sebep olduğuna işaret edilmiştir:

“İslâm topraklarında tağuti rejimlerin güç kazanması cahili eğitimin kitlelere yaygınlaştırılması ile gerçekleşmiştir. Bilhassa “Egemenlik kayıtsız-şartsız insanındır” sloganı ile insanların iradelerini “İlâhlık” noktasına çıkararak, kurdukları şeytani tuzaklarla kendi egemenliklerini ilân etmişlerdir. ...İslâm topraklarında isimleri birbirinden farklı olmakla birlikte temelde “insanı aşan herhangi bir hakikat yoktur. İnsanların kendi yanlarından çıkardıkları hükümlerle birbirlerini yönetmeleri esastır. Bu içtimaî bir sözleşmedir.” şeklinde tarifi bulan sistemler mevcuttur. Selef-i Salihin yolunu sistemleştiren Ehl-i Sünnet'in bütün mütehid imamlarının içtihadlarına göre bu tür bir akide insanı küfre ve şirke sürükler. Zira “İnsanı aşan herhangi bir hakikat” kabul etmemek; Allah'ın yeryüzündeki tasarruf hakkını reddetmek, Allah'ı kabul etmemek veya İslâmî hükümlerin bir kısmını kabul, bir kısmını reddetmeyi beraberinde getirir. Bu hal ise küfür veya şirktir.”¹⁸⁵⁵

¹⁸⁵² “TV'deki Dini Yayınlar Üzerine...”, *Diyanet Gazetesi* 309 (Kasım 1984), 2.

¹⁸⁵³ Arif Altunbaş, “İ.H.L'ler Üzerindeki Baskıya Son”, *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 4.

¹⁸⁵⁴ Altunbaş, “İ.H.L'ler Üzerindeki Baskıya Son”, 4.

¹⁸⁵⁵ Hüsnü Aktaş, “Ateş Çemberi İçindeki Akrepler”, *Hicret* 17 (3 Mart 1980), 4. “İslâm topraklarında tağuti rejimlerin koyduğu kurallar içerisinde temel eğitimini tamamlayan binlerce insan, bizzat eğitim yoluyla küfre ve şirke sürüklenmekte, amelleri boşa gitmektedir. Bu arada, ideolojik eğitim sonucunda küfredip, Allah'ın yolundan yüz çeviren, sosyalizm, kapitalizm ve resmi ideolojilere kul-köle edilen binlerce, milyonlarca insanın durumu içler acısıdır.” Aktaş, “Ateş Çemberi İçindeki Akrepler”, 4.

Bu ifadelerden de anlaşılabilceği üzere *Hicret*'te eğitim devletin hegemonyasını tesis etmesine imkan sağlayan bir araç olarak ele alınmış ve böylelikle eleştirel düşünceden ilham alan bir anlayış ortaya konulmuştur. *Hicret*'te düzene yönelik eleştirel bakış açısı, devletin her politikasının eleştirilmesine sebebiyet vermiştir. Eğitimin, resmi ideolojinin desteklenmesine yönelik ele alınmasının benzeri devletin resmi televizyon kanalında yayınlanacak dinî içerikli yayına yönelik ifadelerde de kendisini göstermiştir. "...şimdilerde TRT, 24 Şubat gününden itibaren artık radyo-TV'de Pazar günleri, ...yarım saatten fazla dini yayın yapmaya hazırlanmaktadır. Bu, bu düzenin ayakta kalabilmesi için gerçekte, Müslüman kitlelere attığı bir çengelden başka bir şey değildir."¹⁸⁵⁶ Bu ifadelerden doğrudan dinin devlet tarafından araçsallaştırıldığına yönelik bir bakış açısına sahip olunduğu anlaşılmaktadır. Benzer bir bakış açısını dini müesseseleri devletin ideolojik aygıtları olarak nitelendiren Althusser, rıza üretiminde üst yapı kurumlarının dolayısıyla dinin önemine dikkat çeken Gramsci'de de görmek mümkündür. Bu durum *Hicret*'te meselelere eleştirel düşünceden mülhem bir şekilde yaklaşıldığını göstermektedir.

Hicret'te benzer bir yaklaşım dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in camilere siyasetin girmemesi gerektiğine yönelik söyleminin değerlendirmesinde görülmektedir. Selahaddin Eş Çakırgil tarafından kaleme alınan yazıda "...“siyaset girmesin” dediği camilere ise, Süleyman bey, camileri rejim adına idare eden insanların kafalarına girerek, midelerinden yakalıyor bizzat giriyor, buncağızı kendisi de biliyordur ama, itiraf eder mi hiç? Bütün kamu kuruluşlarına laik siyasetin temel esaslarını anlatacak bir “el kitabı”nı bastırıp dağıtacak olan bizzat kendi hükümeti değil midir ki, bilmesin?”¹⁸⁵⁷ ifadeleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinin yönetim adına görevlerini icra ettiğine işaret edilmiştir.¹⁸⁵⁸ Böylelikle camilerin devletin bir aracı olarak faaliyet

¹⁸⁵⁶ “Kapitalist Demokrasiyi Kurtarma Eyleminde Müslüman Bilinen Kimseler De Rol Alıyor...”, *Hicret* 16 (25 Şubat 1980), 10.

¹⁸⁵⁷ Selahaddin Eş Çakırgil, “Kur’an Hükümlerine Uyun!” Süleyman bey, sen de...”, *Hicret* 17 (3 Mart 1980), 16.

¹⁸⁵⁸ *Hicret*'te Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik bakış açısını şu ifadeler açıkça göstermektedir: ““Din ile devlet ilişkilerinin birbirinden ayrı olduğu” iddiasını temel ilke olarak benimseyen bir toplumda, din adamının devlet memuru ilân edilmesi bir hokkabazlık örneğidir. Devlet din adamı vasıtasıyla dini kontrol altına almış, kitleleri kukla teşkilatları ve dalkavuk ulema vasıtasıyla irtidada zorlamış demektir. Nitekim Cumhuriyetin 50.nci yılı bahanesi ile “İslâm'da Cumhuriyet” konulu hutbe yarışmaları düzenlenmiş, İslâm dininin Demokratik bir toplumu öngördüğü, Cumhuriyet idaresinin zaruret olduğu iddiası İslâmi istilâhlar çarpıtılarak insanlara sunulmuştur.” Hüsnü Aktaş, “Bir Hokkabazlık Örneği ve Sihirli Hurafeler”, *Hicret* 18 (12 Mart 1980), 4.

gösterdiği ileri sürülmüştür. Burada Diyanet İşleri Başkanlığının tutumuna ilişkin dile getirilen ifadeler, *Hicret*'te din siyaset ilişkilerine bakış açısının bir yansımasıdır. Ayrıca camilerdeki din görevlileri üzerinden değerlendirmede bulunan *Hicret*'te kim olduğu bilinmeyen din görevlisinin arkasında namaz kılmanın şüpheli hale geldiği belirtilmiş ve böylelikle halkın Diyanet İşleri Başkanlığı'na itimadının sarsılmasına çalışılmıştır:

“Meşveretin ilk yeri olarak tesbit olunan Camiiler ilk düzenlerce tayin edilen vazifeliler tarafından yönetilince, elbette buralarda İslâm Nizamı anlatılmayacaktır. Öyle para ile hizmet eden vazifeliler var ki, cemaatine “gidin şu vaizi, veya şer'i esaslara bağlı bulunan şu kimseyi mahkemeye verin; çünkü bunlar bugünkü düzenlerce lâisizme karşıdırlar” diyebilecek cesaretleri vardır. O halde, bugün bir çok camilerde ve bir çok imam arkasında namaz kılmak şüpheli hale gelmiştir. Yakinen tanımadığımız ve şer'i esaslara bağlı olduğunu bilemediğimiz kimselerin peşinden namaz kılarken biraz düşünmeliyiz. Bu itibarla uyanık bulunmak zorundayız.”¹⁸⁵⁹

Bütün bu ifadeler etrafında değerlendirme yapıldığında devleti yönetenlerden, camilerde namaz kıldırın imamlara ve milletin tamamına kadar herkesin *Hicret* tarafından kafir ilan edildiği ve bu doğrultuda devlet karşıtlığı yapıldığı açıkça görülmektedir.

İslâmî Hareket'te sokaktaki şiddet olayları yönetim tarafından önü alınamayan bir hadise olarak değerlendirilmiş¹⁸⁶⁰ ve “Türkiye 50-60 yıl öncesinin siyasi ve sosyal icraatlarının faturasını ödüyor! Bugünkü çıkmazın mes'ullerinden biri, *Hürriyet Gazetesi* şöyle yazıyor: “İnsanımıza sunulan Kemalizm, İslâmî ideolojinin yerini dolduramamıştır.” Boş beyinler doldurulamıyor. İslâmın birleştirici değerleri rafa kaldırılırken 45 milyon insan adeta “Robenson” yapılıyor.” ifadeleriyle şiddet olayları, toplumu bir arada tutacak unsurların ortadan kalkması ve zihinlerde sebepî asabiyet oluşturacak düşünsel temellerin bulunmamasıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁸⁶¹ Ayrıca devleti güç duruma sokan terör faaliyetleri, “Aslında terör düzenle özdeş olarak, onun istediği istikamette gelişmektedir. ...Var olması gereken devlet otoritesini elinde bulunduranların söylediği sözler veya yayınladıkları bildiriler anarşiye davetiye çıkarır niteliktedir.”¹⁸⁶² ifadeleriyle mevcut düzenin ve devletin bir ürünü olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda *İslâmî Hareket*, sebepî asabiyetin ortadan kalkmasına vurgu yaparken aynı zamanda sebepî asabiyetin müessisi olan devleti eleştirmiştir. Böylelikle millet olmayı sağlayan bağın ortadan kalkmasına

¹⁸⁵⁹ H. H. Ünalı, “Camiler ümmetin müşavere yeridir.”, *Hicret* 20 (1 Nisan 1980), 3.

¹⁸⁶⁰ “Terörist ve katiller cirit atarken Müslümanlar Üzerine Zulüm Artıyor”, *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 1.

¹⁸⁶¹ “Başlık Yok”, *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 2.

¹⁸⁶² Yaşar Ömeroğlu, “Terörün Kaynağı Düzenin Mantığıdır!”, *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 1.

destek olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik dile getirilen söylemler de bu minvalde değerlendirilebilir mahiyettedir.

“Türkiye’deki laiklik uygulamasının Hristiyan-Batı ülkelerinden farkı büyüktür. İslam’ın ümmet için başlı başına siyasi bir örgüt olması sebebiyle, mevcut rejimin, bu gücü kontrol altına almak için kendine bağlı bir müessese yapıldığı malumdur. Diyanet İşleri Başkanlığının çehresi bu iken, müslümanlardan bazılarının böyle bir müesseseye sahip çıkmaları hayli düşündürücüdür. Camiasındaki kalan tek-tük gerçek hoca ve vaizleri de atmak için her çâreye başvuran Diyanet’in nesine sahip çıkılmaktadır... Bir-iki aldatmaca beyanata kanmak pek safdillik olsa gerek.”¹⁸⁶³

Zarar gören sebebî asabiyetin tamiri için söylem ve eylemleriyle çaba sarf eden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletin tahakküm aracı olarak görülmesi oldukça manidardır. Bu anlamda *İslâmî Hareket*'in dinî ve toplumsal hayata yönelik bu dönemde ortaya koyduğu ifadeler çelişkilidir. Toplumsal ve dinî hayatın ıslahına hizmet etmemek bir yana Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumlar ve bizzat devlet mekanizması tahkir edilip karşıtlık yürütülerek milleti ifsat etme arayışları ortaya konulmuştur. Ayrıca *İslâmî Hareket*'te İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde neşet eden İslamcı düşüncelerin okuyucuya meselelerin halli için başvurulacak kaynak olarak sunulması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda *İslâmî Hareket*'in 26. sayısında “Ali Şeriatî ve İslâmî Sosyoloji Işığında Mes’elelerimiz” başlıklı bir yazıya yer verilmiştir.¹⁸⁶⁴ Yazıda Ali Şeriatî gençlere okunması salık verilen bir şahsiyet olarak sunulmuştur.¹⁸⁶⁵

İslâmî Hareket'te toplumsal hayata dair dile getirilen bir diğer mesele eğitimin, devlet eliyle araçsallaştırıldığı olmuştur. Hüsnü Aktaş, “Halkı Müslüman olan ülkelerde “mecburi Temel eğitim” adı altında sunulan ve insanları tağuti rejimlerin azat kabul etmez kölesi haline getiren, eğitim müesseselerine şahit oluyoruz.”¹⁸⁶⁶ şeklindeki ifadeleriyle eğitimin devletin bir aygıtı olarak kullanıldığına işaret etmiştir. Bu anlatı Althusser'in ortaya koyduğu devletin ideolojik aygıtlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu anlamda *İslâmî Hareket*'te eleştirel düşünceden ilham alan bir anlayışın öne çıktığını söylemek mümkündür.

Toplumun dünyaya yönelik bakış açısını değiştirmek için din tasavvurunun değiştirilmesine çaba sarf edilmesi etkili bir yoldur. Din tasavvuru insanların hem hayatı

¹⁸⁶³ “Şu Diyanet İşleri...”, *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 7.

¹⁸⁶⁴ Samî Âdil, “Ali Şeriatî ve İslâmî Sosyoloji Işığında Mes’elelerimiz”, *İslâmî Hareket* 26 (15 Mayıs 1980), 10-11.

¹⁸⁶⁵ Âdil, “Ali Şeriatî ve İslâmî Sosyoloji Işığında Mes’elelerimiz”, 11.

¹⁸⁶⁶ Hüsnü Aktaş, “Eğitim Üzerine Bir Deneme”, *İslâmî Hareket* 27 (15 Haziran 1980), 14.

anlama hem de yaşama pratiklerine sirayet eden bir hüviyete sahip olduğu için, bir toplumun din tasavvurunda gerçekleşecek değişiklik onu bambaşka bir topluma dönüştürecektir. Bu anlamda *İstiklâl*'de Türk din tasavvurunun değiştirilmesi için izlenen yöntem kendilerinin de düşünce dünyalarını besleyen farklı isimlerin pek çok konuda kaleme aldığı yazı dizilerine yer verilmiştir.¹⁸⁶⁷ Humeyni için kullanılan "...Ayetullah Humeyni'nin şahsına ve onun başarılarına baktığımızda görürüz ki o, sadece eşsiz kavrayışıyla, siyasal ve toplumsal olaylardaki derin ve kapsamlı nüfuzuyla değil, aynı zamanda geleneksel anlamda nazari bilgisiyyle de İran'daki Şia ulema geleneğinin en uç noktasıdır. Evet bu yönüyle de o, emsalsiz bir şahsiyettir."¹⁸⁶⁸ şeklindeki ifadeler de dergi kadrosunun hangi düşünceden beslendiğini kendiliğinden göstermektedir.

İstiklâl'de basın yayın faaliyetleri ideolojik bir araç olarak ele alınmış ve bu doğrultuda yürütülecek hareketin yaygınlaştırılması için kullanılması gerektiği belirtilmiştir: "Herkesçe bilinen açık bir gerçektir ki basın yayın propagandada en güçlü bir silahtır. Çağdaş Nemrudlar'ın ideolojik, felsefî, siyasî ve kültürel putlarıyla kararttığı şu karanlık çağı Tevhid'in özgürlük ve kurtuluş mesajıyla ve meşalesiyle aydınlatmada yapılacak ilk ciddi mücadele güçlü, sarsıcı ve harekete geçirici İslâmî bir propagandadır."¹⁸⁶⁹ Böylelikle kendi yayın organlarının da bir propaganda aracı olarak işlev gördüğüne işaret edilmiştir.

6.2.3. Diyanet Gazetesi ile İslamcı Dergiler Etrafında 1980'li Yılların Bir Değerlendirmesi

1980'li yılların başlangıcında siyasal ve toplumsal hayata istikamet veren unsur 1970'li yıllardan arta kalan sorunlar olmuştur. Bu doğrultuda 12 Eylül darbesi gerçekleşmeden önce hükümetin asıl olarak çözmek durumunda kaldığı sorunları sokaktaki anarşi ve iktisadî problemler oluşturmuştur. 12 Eylül darbesinin ardından ise yeni bir düzen kurulmaya çalışılmış ve bu doğrultuda siyasal, toplumsal ve iktisadî hayat yapı sökülüne uğratılmıştır. Bu durum devrin düşünce dünyasına da sirayet etmiştir.

¹⁸⁶⁷ Bahsi geçen metinlerin bazıları için bk. Kelim Sıddıki, "Ulusal-Müslüman Devletler Ötesi", *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 3-4; Murtaza Mutaharri, "İslâmî Dünya Görüşünde Tarih Felsefesi", *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 7-9; Muhammed İslâmi, "Cihadın Amaçları ve Felsefesi", *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 9-12; Kelim Sıddıkî, "İslâmî Harekete Sistemik Bir Yaklaşım", *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 3-5.

¹⁸⁶⁸ Hamid Algar, "İslâm İnkılabında İmam HUMEYİNİ", *İstiklâl* 6 (Mart 1986), 6.

¹⁸⁶⁹ "Okuyucularla Başbaşa", *İstiklâl* 6 (Mart 1986), 2.

Diyanet Gazetesi'nde 12 Eylül darbesi gerçekleşene kadar olan dönemde var olan toplumsal sorunların çözüme kavuşturulması için zedelenmiş sebebî asabiyyetin tamir edilmesine çalışıldığı ve bu doğrultuda toplumsal birlik ve beraberliğin yeniden tesis edilmesine yönelik yoğun bir çabanın ortaya konulduğu görülmektedir. Bu anlamda devletin bu alanda yürüttüğü politikalara destek verilmiş, siyaset ve devletin takviyesine çaba gösterilmiştir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nin 1980'lerin başında Türk siyaset düşüncesinin dinin devleti tahkim ettiğine dair düsturunu devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

12 Eylül darbesinin sonrasında ise oluşturulmaya çalışılan yeni düzenle birlikte *Diyanet Gazetesi*'nde siyasal alana yönelik söylemlere daha fazla yer verildiği ve ayrıca bu söylemlerin bir durum değerlendirmesinin dışına çıkılarak tavsiye niteliği halini aldığı görülmektedir. Böylelikle *Diyanet Gazetesi*'nde siyasetin tavsiyeler vasıtasıyla takviyesi arayışlarına girildiğini söylemek mümkündür. Bu durum 1983'te gerçekleştirilen seçimlerin ardından yönetimin sivil idareye tekrar devredilmesine kadar devam etmiştir. 1983'ten sonra ise *Diyanet Gazetesi*'nin son sayısı yayınlanana kadar dile getirilen söylemler Türk din tasavvurunun muhafazası ve devleti tahkim etmeye yönelik olmuştur. Ayrıca *Diyanet Gazetesi*'nde güncel siyasetin bir parçası olmamaya özen gösterilmiş ve böylelikle dinin, siyasetin bir aracı haline getirilmesinin önüne geçilmiştir.

1980 darbesinin ardından İslamcı dergilerin bir kısmı kapatılmış ve bu anlamda İslamcı yayıncılıkta bir kırılma yaşanmıştır. 1980 darbesine kadar neşredilen dönemin İslamcı dergilerinden *Tohum*, *Akıncılar*, *İslâmî Hareket* ve *Hicret*'te önceki dönemlerde ortaya koyulan söylemler büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. Burada bir istisnayı *Tohum* oluşturmuştur. Önceki dönemlerin aksine *Tohum*'da bu dönemde devlete yönelik eleştirel söylemlerin tonu artmıştır. *Akıncılar* ve *İslâmî Hareket*'te ise düzen karşıtlığı bu dönemde yoğun bir şekilde ortaya konulmuş ve yeni bir düzenin kurulmasına yönelik söylemler sıklıkla dile getirilmiştir. Önceki dönemde düzene yönelik dile getirilen tenkitler bu dönemde siyasetin tahribi arayışlarına dönüşmüştür. 1980 darbesi sonrasında çıkartılan *İstiklâl*'de de *Akıncılar* ve *İslâmî Hareket*'teki düzene karşı söylemlere benzer bir tutum içerisinde olunmuş ve bu doğrultuda var olan düzenin ve devletin yıkılması, yeni düzenin ve devletin tesis edilmesine yönelik söylemlere yer verilmiştir. Bu doğrultuda *İstiklâl*'de dile getirilen söylemlerin siyasetin tahribi arayışları çerçevesinde ele alınması mümkündür.

1979 İnan İslam Devrimi, bu dönemde İslamcı dergilerde ortaya konulan fikirlerin, pratikteki karşılığı olarak gösterilmiş ve Türk milletinin İnan İslam Devrimi'ne müspet bir bakış açısı kazanması için mezhepsel aidiyetlerin ehemmiyetinin olmadığına sıklıkla vurgu yapılmıştır. Böylelikle sonraki dönemlerde ortaya çıkacak mezhep karşıtlığı söylemlerinin de zemini oluşturulmuştur. Ayrıca İnan İslam Devrimi, Türkiye'deki düzen ve devlet değişikliğinin gerçekleştirilmesi için örnek bir olay olarak ele alınmış ve buradaki harekete benzer bir hareketin Türkiye'de de gerçekleşmesi arzusu sıklıkla dile getirilmiştir. Farklı İslam ülkelerinde Müslümanların karşı karşıya kaldığı durumlar evrenselci bir dille ortaya konulmuş ve böylelikle Türk, Türklük gibi kavramlara modern bir anlayış doğrultusunda yaklaşılarak, bu kavramların karşısında yer alınmıştır. İktisadî meseleler, komünizm gibi ideolojilere yönelik eleştiriler ve söylemler ise düzen eleştirisi kapsamında kendisini göstermiş, bu meselelere dergilerde hususî bir yer açılmamıştır. Bu anlamda bu dönemde İslamcı dergilerde var olan düzene odaklanılmış, dile getirilen söylemler bu düzenin tahribine ve yeni bir düzenin tesis edilmesine yönelik olmuştur.

Sonuç olarak, bu dönemde *Diyanet Gazetesi*'nin din, siyaset ve devlet arasındaki ilişkiye Türk siyaset düşüncesinin çizdiği sınırlar çerçevesinde yaklaştığı ve bu doğrultuda söylem ürettiği görülmektedir. İslamcı dergilerde ise farklı İslam ülkelerinde ortaya çıkan İslamcı düşüncelerin tesiriyle hem Türk siyaset düşüncesine hem de Türk din tasavvuruna muarız söylemler ortaya koyulmuş, din siyaset ilişkilerine, eleştirel sol düşüncenin din siyaset ilişkilerine yönelik yaklaşım tarzı ile yaklaşılmıştır. Böylelikle bu dönemde, *Diyanet Gazetesi*, Türk düşüncesinin bir parçası olmayı; *Akıncılar*, *İslâmî Hareket*, *Hicret* ve *İstiklâl* ise bu düşüncenin karşısında yer almayı ve devlete yönelik bir karşıtlık inşa etmeyi bir amaç olarak görmüştür.

SONUÇ

Birey ve toplumların hayatına yön verme istidadına sahip olan din, aynı zamanda bu unsurların devlet ve siyasete yönelik fikirlerini de doğrudan şekillendirmiştir. Bu durum tarih boyunca devlet, siyaset ve din arasında farklı nitelik ve nicelikte ilişkilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Toplumların dine yönelik anlayış tarzı bu unsurlar arasında kurulacak ilişkinin seyrini doğrudan etkilemiş ve bu doğrultuda devlet, siyaset ve din arasındaki ilişkinin mahiyetini belirlemiştir. Burada önemli olan husus birey ve toplumların din tasavvurunu şekillendiren bilgi kaynağıdır. Diğer bir ifadeyle din anlayışının ortaya çıkışını etkileyen kaynaklar devlet, siyaset ve din arasında kurulan ilişkinin yapı ve seyrini de doğrudan şekillendirmiştir. Bu durum bahsi geçen unsurlar arasındaki ilişkinin farklı mahiyet ve keyfiyette nasıl anlamlandırıldığını açık bir şekilde göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından Şeyhülislamlığın farklı bir yapıda da olsa mirasçısı niteliğinde görülebilecek Diyanet İşleri Başkanlığı ile Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinde İslamî bir çözüm bulma arayışlarını başlatan ve Cumhuriyet döneminde de farklı endişe ve gayelerle varlığını devam ettiren İslamcılık düşüncesi, modern dönemde Türkiye'de din siyaset ilişkilerinin incelenmesi hususunda mercek altına alınabilecek en önemli fikri ve kurumsal yapıları ifade etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, kurulduğu günden itibaren Türk siyaset düşüncesinin dine yüklediği vazifeyi üstlenmiş ve bu doğrultuda din siyaset ilişkilerinde devleti tahkim eden bir hüviyete sahip olmuştur. Bu tahkim vazifesinin yanında Diyanet İşleri Başkanlığı Türk siyaset düşüncesinin tezahür ve mümessili olarak vasıflandırılabilir siyasetnamelerde hükümdara yüklenen, topluma iyiliği emredip kötülükten men etme vazifesini devlet adına yerine getirmektedir. Böylelikle Diyanet İşleri Başkanlığı Türk siyaset geleneğinin bir devamı ve parçasını oluşturmaktadır. 1960'lı yıllardan itibaren İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde farklı bağlam ve ortamlarda ortaya çıkan İslamcı düşüncelerin Türkçe'ye çevrilmesi ile şekillenen, Türk düşüncesi ile bağları kopmuş yeni tür İslamcılık hareketleri kendisini göstermiştir. Bu hareketler giderek artan bir şekilde yayın hayatına dahil olmuş ve ekseriyetle Türk düşünce geleneğine muarız fikirleri neşretmeye başlamıştır. Bunun karşısında ise Diyanet İşleri Başkanlığı bu yayınlara bir mukabele olarak *Diyanet Gazetesi* ile süreli neşriyat sahasında kendisini göstermiştir.

Farklı dönemlerin zihin dünyasının incelenmesi noktasında yol gösterici olan gazete ve dergiler hem kendi devirlerinin siyasal ve toplumsal yapısını ortaya koyma hem de zihin dünyasını doğrudan yansıtmaya istidadına sahiptir. Bu anlamda farklı unsurlar arasında kurulan ilişki tiplerinin anlamlandırılabilmesi hususunda bu kaynaklardan istifade etmek oldukça işlevseldir. Çünkü gazete ve dergiler kendilerini ortaya çıkartan kadroların düşünce dünyalarının bir yansıması hüviyetindedir. Gazete ve dergilerde dile getirilen her söylem aslında meseleye hangi düşünce dünyasından bakıldığını ve bu düşünce dünyasının hangi kaynaklardan beslendiğini açıkça göstermektedir. Yani bu mecmualar esasen bir zihniyetin yazı ile cisimleştirilmesi olarak değerlendirilebilir niteliktedir. Bu durum Türkiye’de modern dönemde din siyaset ilişkilerinin nasıl idrak edildiğinin ortaya konulması noktasında *Diyanet Gazetesi* ve İslamcı dergilere başvurulmasını anlamlı hale getirmektedir.

1960’lı yıllar, Türkiye’de İslamcı neşriyatın giderek arttığı bir dönemi ifade etmektedir. Özellikle 1961 Anayasası’nın ardından ortaya çıkan görece özgürlükçü ortam farklı düşünce dünyalarının benimsedikleri görüşleri ortaya koyabilmelerine imkan sağlamıştır. Bu durum İslamcı düşüncenin müntesiplerine de sirayet etmiş ve bu dönemde İslamcılığın farklı yaklaşımlarını benimseyen unsurların gazete ve dergileri yayınlanmaya başlamıştır. Bahsi geçen dönemde İslamcı dergi neşredenlerin düşünce dünyalarını besleyen harici kaynaklar ortaya çıkmaya başlamış ve bu doğrultuda Türk düşünce dünyasından ilk kopuşlar meydana gelmiştir. İslam coğrafyasının farklı bölgelerindeki İslamcı düşünürlerin ortaya koydukları eserlerin hızla çevrilmeye başladığı bu dönemde düşüncenin kaynağına bakılmaksızın bu eserlerdeki fikir ve zihniyetlerden etkilenilmeye başlanmış ve böylelikle İslamcı gazete ve dergilerde melez bir düşüncenin ürünü olarak adlandırılacak söylemler ortaya çıkmıştır. Bu anlamda bu dönemde çeviri hareketinin etkisiyle Türk düşünce dünyasına ve Türk din tasavvuruna muarız fikirlerin temellerinin atıldığını söylemek mümkündür. Bilhassa Hasan el-Benna, Mevdûdî, Seyyid Kutub ve Muhammed Kutub gibi isimlerin dile getirdiği görüşler giderek İslamcı dergi kadrolarının düşüncelerinin aslî kaynakları olmaya başlamış ve bu doğrultuda 1960’lı yıllar geleneksel kaynaklardan neşet etmeyen düşüncenin tohumlarının atıldığı bir dönem olmuştur.

1960’lı yıllarda geleneksel fikriyatın ve yeni İslamcı anlatıların bir araya gelmesiyle birlikte neşredilen İslamcı dergilerde melez söylemler görünür hale gelmiştir. Bir yandan

Türk düşünce geleneği müntesiplerinin görüşlerine yer verilirken diğer yandan yeni İslamcı düşünürlerin görüşlerine birbirine tamamen zıt nitelikte olmalarına rağmen dergilerde yer açılmıştır. Din tasavvurunun bu şekilde değişmesiyle birlikte devlet, siyaset ve topluma olan bakış açısı da değişmiş ve netice itibarıyla Türk düşünce geleneğine menfi bakışın temelleri bu dönemde atılmıştır. Bu doğrultuda bilhassa çeviri eserlerin etkisiyle dünya çapındaki farklı millet, mezhep ve meşreplere mensup isimlerin fikri lider olarak görülebileceğinin düşünülmesinden hareketle Müslümanların bir araya gelmesine dair bir talep ortaya çıkmış ve topluma yönelik söylemlerde de tedricen evrenselci bir dil kullanılmaya başlanmıştır. Evrenselci tutum bu dönemde şekillenmeye başlasa da hakim unsur olmamış, sonraki dönemlerde Türklüğe karşı husumet güden bir zihniyeti inşa edecek evrenselci söylemler bahsi geçen dönemde kendisine yer bulsa da öncelik Türkiye’deki Müslümanlara verilmiştir. Ayrıca bu dönemde toplumsal alana ilişkin söylemlerde bireyin dini anlama ve yaşama tarzı üzerine odaklanılmış, İslam’ın doğru şekilde anlaşılıp yaşanmadığı üzerinde durularak toplum eleştirilmiş ve bu doğrultuda bireylerin İslam’ı anlayıp doğru biçimde yaşamasının siyasal alana yönelik değişimi de kendiliğinden getireceği düşüncesi ortaya konulmuştur.

Düşüncenin aslî kaynağının değişmeye başlayıp yeni unsurların eklenmesiyle birlikte devlete yönelik eleştirel söylemler daha baskın hale gelmeye başlamış, devletin ıslahının merkeze alındığı anlatılar görünür bir niteliğe bürünmüştür. Bu dönemde eleştiriler devlet ve müesses nizamın kendisine değil fakat yönetici şahıslar olarak hükümete yöneltilmiştir. Bu manada hükümet yöneticileri ismen sıkça tenkit edilmiştir. Kullanılan eleştirel dil ise sonraki dönemlerle kıyaslandığında oldukça yumuşak olmuştur. Bu durum bu dönemdeki İslamcı fikriyatın devleti yıkma değil fakat devleti yanlış olduğunu düşündüğü politikaları noktasında ıslah etme gayreti içerisinde olmasıyla ilişkilidir. Ancak bu dönemde ortaya çıkan eleştirel bakış açısının sonraki dönemlerde kendini gösteren topyekun, sert, ıslahı değil tahribi amaçlayan ve uzlaşmaz eleştirilerin başlangıcını teşkil ettiğini de unutmamak gerekmektedir. Bu anlamda 1960’lı yıllarda neşredilen İslamcı dergilerin din siyaset ilişkilerine yönelik eleştirel tavrın ilk evresini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda bu dönem, İslamcı dergilerin din siyaset ilişkilerine yönelik söylemleri çerçevesinde “siyasetin ıslahı arayışı dönemi” olarak adlandırılabilir mahiyettedir. Böylece 1960’lı yıllarda neşredilmeye başlayan

Fedai, *Tohum* ve *Sancak* dergilerini siyasetin ıslahı arayışı döneminin birer ürünü olarak ele almak mümkün hale gelmiştir.

1963 yılında yayınlanmaya başlanan *Fedai*'de din siyaset ilişkilerine yönelik söylemlerde genel itibarıyla siyasete menfi bir tutum takınılmadığı ancak iktidarın araç olmaktan çıkartılıp amaç haline getirilmesinin eleştirildiği görülmektedir. Bu durum *Fedai*'nin hükümetlere yönelik bakışını doğrudan şekillendirmiş ve hükümetlerin kamu hizmetini ön planda tutan anlayışı bir kenara bırakarak şahıs çıkarlarına yönelik siyaset icra etmesine özellikle vurgu yapılmıştır. Bu anlamda *Fedai*'de iktidarın belli amaçları yerine getirmek için bir araç olarak ele alındığını, bu aracın siyasetin amacı haline getirilmesiyle birlikte ortaya çıkan uygulamaların eleştirildiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda *Fedai*'de siyasetin vaki olan hali eleştirilmiş ve kendi ideal siyaset tasavvurları inşa edilmeye çalışılarak siyasetin olması gerektiği haline işaret edilmiştir. Böylelikle siyasetin ve hükümetler etrafında devletin ıslahına yönelik söylemler ortaya konulmuş, var olan düzenin, başa getirilecek doğru yöneticiler ve hükümetle yani seçimlerle ıslah edilebileceğine işaret edilmiştir. Dolayısıyla *Fedai*'de eleştirilen mevcut düzen ve devlet yapısı değil devleti elinde bulunduranlar olmuştur. Bu durum dış politikadan iktisadî hayata kadar devleti alakadar eden her alana ilişkin söylemlere sirayet etmiştir. Ayrıca *Fedai*'nin Türk düşüncesinin müntesiplerine yer verirken Seyyid Kutub'un da düşüncelerine yer vermiş olması içinde bulunulan dönem için dikkate değerdir. Bu dönemde *Fedai*'de her ne kadar az sayıda olsa da farklı İslamcı düşünce müntesibinin görüşlerine yer verilmiştir. Burada önemli olan bu tip düşüncelere karşı bir ilginin uyanmış olması ve bu doğrultuda beslenen kaynakların içerisinde Türk düşünce dünyasının dışında kalan bu İslamcı düşüncelerin de kendisine yer bulmuş olmasıdır. Bu anlamda *Fedai* hem beslenen kaynaklar hem de din siyaset ilişkilerine yönelik söylemleri itibarıyla siyasetin ıslahına yönelik arayış döneminin bir ürünü olduğunu açıkça göstermektedir.

1963 yılında yayın hayatına dahil olan *Tohum*'da siyasal alana ilişkin dile getirilen söylemlerde dinî ve milli vurguların ön planda olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda *Tohum*'da var olan siyasetin ıslahı hususundaki söylemler dinî ve milli sınırlar çerçevesinde ortaya konulmuştur. Burada önemli bir nokta ortaya konulan siyaset tasavvurunun melez düşüncelerin bir ürünü olmasıdır. Şöyle ki *Tohum*'un bu dönemde neşredilen sayılarında ortaya konulan siyaset tasavvurunda Mevdudî'nin görüşlerinin

tesiri kendini göstermeye başlamıştır. Bu doğrultuda *Tohum*'daki devlet merkezli siyasal tasavvurun Türk düşünce dünyasından beslenmediği anlaşılmaktadır. *Tohum*'da dönemin diğer İslamcı dergilerinin aksine var olan siyasal sistemin çok partili olması eleştirilirken aynı zamanda siyasal düzen eleştirisi yapılmıştır. Bu anlamda *Tohum* var olan yönetim üzerinden sistemin aksaklıklarına yönelik dile getirdiği eleştirilerle birlikte sonraki dönemlerde giderek artacak düzen eleştirisinin de örneğini açıkça sergilemiştir. Ancak burada önemli olan husus söylemlerde yıkımdan çok ıslahın ön planda tutulmuş olması, bu anlamda düzende değişiklik taleplerinin topyekun bir yıkımdan ziyade bir ıslah anlayışı çerçevesinde dile getirilmiş olmasıdır. *Tohum*'da Mevdûdî, Seyyid Kutub ve Muhammed Kutub gibi isimlerin görüşlerine dönemin diğer İslamcı dergilerinden daha fazla yer verildiği düşünüldüğünde *Tohum*'un hükümet eleştirisini siyasal düzen eleştirisine dönüştürmüş olması daha anlamlı hale gelmektedir. Dolayısıyla *Tohum*'da ortaya konulan eleştirel söylemin alanı genişlemiş olsa da temeli aynı kalmıştır. Değişiklik talebi yöneticilerin merkeze alındığı şekilde ortaya konulmuştur. Genel itibarıyla *Tohum*'un 1960'lı yıllarda yayınlanan sayılarında siyasetin ıslahına yönelik bir çaba güdüldüğünü, ortaya konulan görüşlerin ise hem gelenekten hem farklı İslamcı düşüncelerden beslenilerek inşa edildiğini, bu anlamda *Tohum*'un kendi döneminin özelliklerini tamamıyla yansıttığını söylemek mümkündür.

1967 yılında yayıncılık alanında yerini alan *Sancak*'ın siyasete ilişkin söylemlerinde çelişkilerin var olduğu görülmektedir. Her ne kadar bir kavram olarak politikaya müspet bakılmaması üzerinden siyasal alana mesafeli bir tutum içerisine girilmiş olsa da seçimlere atıfta bulunularak demokrasinin işlerliğinin muhafazasına yönelik ifadeler *Sancak*'ta siyasal sistemin yapısı ile kavgalı olunmadığının bir göstergesi hüviyetindedir. *Sancak*'ta siyasete yönelik eleştirel söylemler hükümete yönelik olmuş bu doğrultuda düzen ve devletin yapısı eleştirel söylemlerin malzemesi haline getirilmemiştir. *Fedai* ve *Tohum*'un aksine *Sancak*'ta Seyyid Kutub ve Mevdûdî gibi isimlerin görüşlerine yer verilmediği görülmüştür. Bu durum *Sancak*'ın diğer mecmualardan ayrılan yönüne işaret etmektedir. Fakat düşüncenin kaynağı hususunda tutucu bir tavır içerisinde de bulunulmamıştır. Bu doğrultuda *Sancak*'ta çeviri metinlerindeki görüşler değil eserlerin çevrilerinde kullanılan dil problem haline getirilmiş ve metinlerdeki söylemlere yönelik menfi bir tutum içerisine girilmemiştir. Özetle *Sancak*'ta ortaya konulan eleştirel tavrın siyasetin ıslahına yönelik olması döneminin özelliklerini taşıdığına işaret etmekte ve bu

anlamda *Sancağ* da sonraki dönemlerde giderek artacak eleştirel tonun ilk örneklerinden birini teşkil eder mahiyettedir.

Farklı İslamcı düşüncelerin çeviri metinler aracılığıyla Türkiye'ye ithal edildiği bu dönemde Türk milletinin birlik ve bütünlüğünü korumak, Türk din tasavvurunu muhafaza etmek gayretiyle Türkiye'de din ve siyaset arasındaki ilişkinin bir kurum bünyesinde tecessüm etmiş hali olan Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Gazetesi*'ni 1968 yılından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. *Diyanet Gazetesi*'nin 1960'lı yılların sonuna gelen bir dönemde yayınlanması Türkiye'de bazı İslamcı düşünce müntesiplerinin Türk din tasavvuruna ve Türk düşüncesine muarız söylemleriyle doğrudan alakalıdır. Toplum dinî alanda bilgilendirme hususunda yetkili tek mercii konumunda olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu yayını çıkarmaya başlaması bu konumuna işaret eder mahiyettedir. *Diyanet Gazetesi*'nde bu dönemde ortaya konulan söylemler öncelikli olarak Türk din tasavvurunu muhafaza etmeye yönelik olmuştur. Bunun yanında ele alınan konular çerçevesinde devlet tahkim edilmeye çalışılmış ve böylelikle Türk siyaset düşüncesinin kendisine yüklediği vazifeyi yerine getirme gayreti gösterilmiştir. *Diyanet Gazetesi*'ndeki zihniyet dinin devleti tahkimi devletin de dini muhafazası çerçevesinde olmuş, neşredilen yazılarda din siyaset ilişkisine yönelik anlayış bu istikamette ortaya konulmuştur.

1970'li yıllara gelindiğinde ise İslamcı dergilerin söylemlerinde eleştirel tonun giderek arttığı, 1960'larda hükümete yöneltilen eleştirilerin yön ve boyutunun düzeni de kapsayacak bir hale büründüğü ve bu doğrultuda topyekun bir eleştirel tavrın ön plana çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda düzenin ıslahına yönelik tutum düzenin yeniden yapılandırılması yani tanzim edilmesi arayışına dönüşmüştür. Bu anlamda bu dönemin İslamcı dergilerinin ortaya koydukları söylemler çerçevesinde "siyasetin tanzimi arayışları" sürecine girildiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde ilk olarak göze çarpan husus hükümetlere getirilen eleştirilerin yanı sıra var olan düzenin gayri İslamî olduğuna yönelik yapılan vurgulardır. Bu durum düzenin değiştirilmesine yönelik taleplerin temelini oluşturmuş ve bu doğrultuda ortaya konulan söylemlerle mevcut düzenin İslamî bir çehreye büründürülmesinin amaçlandığı ısrarla vurgulanmıştır. Bu anlamda önceki dönemde hükümetler merkeze alınarak ortaya konulan eleştirilerin alanı genişlemiş ve eleştirilerin merkezine düzen ve sistem oturtulmuştur. Bu dönemde farklı İslam coğrafyalarında verilen mücadeleler örnek olarak ele alınmış ve İslamcı dergi kadroları kalemleriyle bu yönde bir mücadelenin Türkiye'de ortaya çıkartılması amacına matuf

metinler üretmiştir. Özellikle İran’da rejime karşı hareket, İslamcı dergilerin söylemlerine doğrudan sirayet etmiş ve bu doğrultuda Humeyni’nin yürütücüsü olduğu harekete imrenilerek yaklaşmıştır. Bu süreç neticesinde gerçekleştirilen İran İslam Devrimi ise varılmak istenen menzil olarak görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde İslamcı dergilerin söylemlerinde yalnızca Türkiye’deki siyasal olayların değil İslam coğrafyasında yaşanan gelişmelerin de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

1960’lı yıllarda çeviri hareketi ile Türkiye’deki İslamcı düşüncenin içerisinde karşılık bulmaya başlayan farklı İslamcı düşünceler, bu dönemde daha da belirgin bir hale gelmiştir. Dönemin İslamcı dergilerinde Mevdûdî, Seyyid Kutub, Hasan el-Benna, Muhammed Kutub ve İran’daki mücadelenin İslamcı dergilerin gündemine girmesiyle birlikte Humeyni’nin görüşlerine sıklıkla yer vermeye başlanmıştır. Böylelikle düşüncenin kaynağı tamamen değişmeye başlamış ve bu durum İslamcı dergilerin söylemlerine doğrudan etki etmiştir. Ayrıca bu dönemde ortaya konulan söylemlerde Avrupa’da ortaya çıkan din siyaset ilişkilerine yönelik eleştirel düşüncenin etkileri görülmektedir. Dinin devlet tarafından kullanması teması etrafında özetlenebilecek bu söylemlere, İslamcı dergilerde ısrarla yer verildiği düşünüldüğünde bu etki kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı’na getirilen eleştirilerde kendisini göstermiştir. Benzer bir şekilde düzenin değiştirilmesine ilişkin söylemlerde hem İslam coğrafyasında ortaya çıkan durum ve düşüncelerin etkisi altında kalınmış, bu doğrultuda düzene yönelik değişikliğin nasıl meydana getirilebileceği şeklindeki yorumlar Avrupa merkezli eleştirel düşünceden mülhem şekilde dile getirilmiştir. Bu yorumlamalarda bilhassa iktidarın ele geçirilmesinde rızanın teminine vurgu yapılmış ve böylelikle Gramsci ve Althusser’in düşüncelerine benzer söylemler üretilmiştir. Bu doğrultuda 1970’lerde neşredilen *Gölge*, *Akıncı Güç*, *Akıncılar*, *Şûrâ*, *Tevhid*, *Hicret* ve *İslâmî Hareket*’in siyasetin tanzim döneminin örneklerini teşkil ettiğini söylemek mümkündür. 1960’lı yıllarda yayınlanmaya başlanan *Fedai* ve *Tohum*’un 1970’li yıllardaki söylemlerinde ise dönemin kendine has özelliklerinin etki ettiği fakat bu dergilerin yayın çizgisinde topyekun bir değişime gidilmediği görülmektedir.

Fedai’nin 1970’li yıllarda yayınlanan sayılarında siyasal alana ilişkin eleştirilerde bizzat yönetimin hedef alındığı, toplumsal alana ilişkin eleştirilerde ise bireyin merkeze alındığı görülmektedir. Bu doğrultuda *Fedai*’de geçmiş dönemdeki söylem yapısı büyük oranda korunmuştur. İran’daki harekete ve İran İslam Devrimi’ne yönelik mesafeli ve hatta

menfi tutum da bunun açık bir göstergesi hüviyetindedir. Bu doğrultuda bu dönemde *Fedai*'de hükümet merkezli eleştirel yön muhafaza edilmiştir. Bu durum *Fedai* kadrosunun Türk düşünce dünyasının dışında kalan kaynaklardan ne ölçüde beslendikleriyle alakalıdır. *Tohum* da *Fedai* gibi 1960'lı yıllardaki yayın politikasını büyük oranda muhafaza etmiştir. Ortaya konulan eleştiriler hükümete yönelik olmuş ancak beşerî sistemlerin kusurlu olduğuna ilişkin vurgular mevcut düzene yönelik bakış açısının dönemin diğer İslamcı dergileriyle benzer özellikler taşıdığını göstermiştir.

1975 yılında yayın hayatına dahil olan *Gölge*'de düzene yeni bir şekil vermeye yönelik talep açık bir şekilde görülmektedir. Burada önemli olan husus *Gölge*'de Akıncı zihniyetinin başında olduğu bir devlet ve düzen tasavvurunun ön plana çıkartılmış olmasıdır. Bu anlamda *Gölge*'de dile getirilen eleştirel söylemlerin temelinde devletin ve düzenin yıkılmasından ziyade iktidarın ele geçirilmesi talebi yatmaktadır. Bu minvalde *Gölge*'de siyasetin tanzimine çaba sarf edildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca *Gölge*'de düzende yapılmak istenen değişiklik hususunda işçi sınıfını işlevsel bir hale getirmeye yönelik vurgular, ortaya konulan zihniyetin sol düşüncenin etkisi altında inşa edildiğini gösterir niteliktedir. Benzer bir şekilde yürütülmesi icap ettiği düşünülen mücadelenin gerilla savaşı gibi kavramlar çerçevesinde ortaya konulması sol düşünce akımlarından ne derece etkilenildiğine işaret etmektedir. Ayrıca farklı İslam coğrafyalarında verilen mücadelelerin kendi davalarının bir parçası olarak ortaya konulması evrenselci dilin açık bir örneğini teşkil etmektedir. Bu anlamda *Gölge*'nin kendi döneminin özelliklerini doğrudan yansıttığını söylemek mümkündür.

1979 yılında yayınlanmaya başlanan *Akıncı Güç*'te var olan müesses nizama yönelik ciddi tenkitlere yer verilirken aynı zamanda iktidara talip olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu doğrultuda *Akıncı Güç*'ün sayfalarında düzeni tanzim etmeye dair istek her şekilde kendisini göstermiştir. İktidara gelinebilmesi hususunda rıza temininin önemine işaret edilmesi Gramsci'nin hegemonyanın oluşturulabilmesine ilişkin vurgularına benzer bir nitelik arz etmektedir. Bu doğrultuda *Akıncı Güç*'te düzene karşıtlık kendi düzenlerini kurabilmeleri yolunda bir yöntem olarak benimsenmiştir. *Akıncı Güç*'te İslam coğrafyasında verilen mücadeleler de bu düzenin kurulmasında bir örnek olarak ele alınmış ve bu doğrultuda bu ülkelerdekine benzer bir eylemin Türkiye'de ortaya çıkmasına yönelik istek ortaya konulmuştur. *Gölge*'nin bir devamı hüviyetinde olan *Akıncı Güç*, sefelinin yolundan ilerlemiş ve bu doğrultuda görüşlerin dile getirildiği

mecranın değişmesiyle birlikte görüşlerde bir değişiklik meydana gelmemiştir. Netice itibarıyla *Gölge*'de din siyaset ilişkilerine yönelik dile getirilen söylemler var olan düzenin Akıncı zihniyetin hakim kılınmasına yönelik olmuş ve bu anlamda *Gölge*'de düzene bir istikamet verme çabası yürütülmüştür.

1979 yılında yayın hayatına dahil olan *Akıncılar*'da düzenin İslamî olmadığına yönelik vurgular, demokrasiye getirilen eleştiriler çerçevesinde yapılmıştır. Bu minvalde *Akıncılar*'da hakimiyetin Allah'a ait olduğu belirtilerek demokrasinin bu anlayışa karşı çıktığı fikri ısrarla dile getirilmiştir. Bu doğrultuda var olan düzenin değiştirilmesine ilişkin talep açık bir şekilde ortaya konulmuş ve düzenden memnun olmama hali İslamî bir bilinç taşıdığıının emaresi olarak değerlendirilmiştir. İçinde bulunulan düzenden rahatsızlık duymama hali ise düzenin niteliği ile ilişkilendirilmiş ve bir anlamda yanlış bilinç anlatısı ortaya konulmuştur. Ayrıca toplumun eğitim vasıtasıyla tek bir ideolojiye kanalize edildiği şeklinde dile getirilen görüşler de eleştirel sol düşünceyle benzerlik arz eder niteliktedir. İran İslam Devrimi'ne ilişkin fikirler de Türkiye'de ne şekilde bir düzen değişikliği talep edildiğini açıkça göstermiştir. Burada önemli olan husus İran İslam Devrimi'nde toplum üzerinde rıza üretimine yapılan vurgulardır. Bu anlamda *Akıncılar*'da İran İslam Devrimi'nde ortaya konulan mücadele Gramsciyen bir zihniyetle ele alınmıştır. Netice itibarıyla *Akıncılar* siyaseti tanzim etme arayışında olan bir yayının hüviyetinde olmuştur.

1978 yılında ilk sayısı çıkan *İslâmî Hareket*'in fikrî alt yapısını farklı İslam ülkelerinde neşet eden İslamcı düşünce oluşturmaktadır. Seyyid Kutub, Hasan el-Benna, Mevdudî ve Humeyni'nin görüşlerine özellikle yer verilen *İslâmî Hareket*'te din siyaset ilişkilerine yönelik söylemlerin temelinde bu isimlerin görüşleri bulunmaktadır. Ancak burada önemli bir husus *İslâmî Hareket*'te geleneğe övgü yapılırken aynı zamanda gelenekten beslenmeyip, modern İslamcı anlatılara yer verilmesi olmuştur. Bu durum *İslâmî Hareket*'te geleneğin ihyasının değil, gelenek etrafında modern İslamcı düşüncenin tesis edilmesinin amaçlandığını göstermektedir. *İslâmî Hareket*'te mevcut düzene karşı olunduğu tüm sayılarında aşikar kılınmış, düzen küfür ve zulüm düzeni olarak nitelendirilmiştir. Mevcut düzenin yöneticilerinin dindarlığına yönelik dile getirilen söylemlerde ise devlet adamlarının dini, halktan destek bulmak için araçsallaştırdığı ileri sürülmüş ve böylelikle Avrupa merkezli eleştirel düşünceden mülhem bir bakış açısı ortaya konulmuştur. Var olan devletin Müslümanlara ait olmadığı belirtilerek, devlet

yapısına yönelik eleştirel tutum doğrudan ifade edilmiştir. Bu anlamda *İslâmî Hareket*'te sıkça düzene yeni bir yön verilmesi gerektiğine dair vurgular yapılmıştır. Tüm bu yönleriyle *İslâmî Hareket*, kendi döneminin özelliklerini yansıtan bir mahiyete sahiptir.

1978 yılında çıkarılmaya başlanan *Şûrâ*'da devlet ve düzen karşıtlığı yayınlanan neredeyse bütün sayıların kapaklarından başlayarak açıkça ortaya konulmuş ve düzenin gayri İslâmî olduğuna vurgu yapılmış, kafir, müşrik olarak nitelendirdikleri düzene karşı her zaman mücadelenin devam ettirileceğinin altı çizilmiştir. Bu durum aynı zamanda artık var olan düzenin yıkılması gerektiğine yönelik görüşlerin de fikrî temellerinin tedricen ortaya çıktığının açık bir göstergesi olmuştur. *Şûrâ*'da kullanılan resmi ideoloji ve ücretli köleler gibi kavramsallaştırmalar dergi kadrosunun söylemlerindeki eleştirel düşüncenin izlerini taşır niteliktedir. *Şûrâ*'daki toplumsal hayatı alakadar eden törenlerin dahi resmi ideoloji tarafından belirlendiğine yönelik söylemlerin de Althusser'in devlet ve özel kurumlarda gerçekleştirilen törenlerin temelinde ideolojinin yattığına yönelik izahlarından mülhem olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca *Şûrâ*'da düzen merkezli olarak yapılan değerlendirmelerde devletin baskı aracı olarak nitelendirilmesi de eleştirel düşünce geleneği ile alakalı yönü daha anlaşılır kılmaktadır. Bu durumun *Şûrâ*'nın kullandığı kelimelere de sirayet ettiği görülmektedir. *Şûrâ*'da İran'daki siyasal gelişmelere de ayrı bir yer açılmıştır. Bu durum doğrudan *Şûrâ* kadrosunun düzende gerçekleşmesini talep ettikleri değişikliklerle alakalıdır. Bu doğrultuda *Şûrâ*'da devlet ve kurulu düzene yönelik eleştirel söylemlerle varılmak istenen menzile kendi anlayışları çerçevesinde bir İslam devletinin tesis edilmesi olarak ifade edilebilir niteliktedir. Bu yönüyle *Şûrâ* siyasetin tanziminden tahribine doğru geçişin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir mahiyettedir.

1978 yılında neşredilmeye başlanan *Tevhid*'de ilk sayıdan itibaren dikkat çeken en önemli husus İran'daki siyasi hareketlenmeye yönelik yoğun ildir. Bu hareketlenmeye verilen anlam doğrudan dergi kadrosunun din siyaset ilişkilerine yönelik bakış açısının bir ürünüdür. Humeyni'nin görüşlerine özel olarak yer verilen *Tevhid*'de düşüncenin kaynağına Humeyni ve Mevdûdî gibi isimler yerleştirilmiş ve din siyaset ilişkilerine yönelik yaklaşımlarının yönünü bu kaynaklar belirlemiştir. Humeyni'nin bir anlamda fikrî lider hüviyetine büründürüldüğü düşünüldüğünde *Tevhid* kadrosunun düşünce dünyasına Humeyni'nin doğrudan istikamet verdiğini söylemek yerinde olacaktır. Burada önemli bir husus İran'da yaşanan gelişmelerin Türk toplumuna sunulması noktasında

gösterilen yoğun çaba ve aynı zamanda Türk milletinin bu olayları mezhep merkezli değerlendirmesinin önüne geçilmeye çalışılmasıdır. Bu durum düşüncenin kaynağının değişmesiyle alakalı olarak ortaya çıkan bir durumdur. İslamî devlet tesisine yönelik güçlü bir talebin dile getirildiği *Şûrâ*'da olduğu gibi *Tevhid*'de de meseleler benzer bir dille ele alınmış ve bu doğrultuda benzer kadroların elinden çıkan bu iki dergide görüşlerde de büyük oranda bir değişim yaşanmamıştır. “Ücretli köle”, “resmi ideoloji” gibi kavramlar *Tevhid*'de de karşılaşılan kavramlar olmuş ve bu anlamda devlete yönelik bakış açısında eleştirel düşüncenin izleri kendisini aşikar etmiştir. Tüm bunlar değerlendirildiğinde *Tevhid*'in kendi döneminin tüm özelliklerini barındırdığını söylemek mümkündür.

1979 yılında *Tevhid*'in yayın hayatına son verilmesinin ardından çıkartılan *Hicret*'in ilk sayısından itibaren gayri İslamî olarak telakki edilen düzene karşıt görüşler ortaya konulmuş ve bu anlamda *Şûrâ* ve *Tevhid*'de yürütülen dava *Hicret*'te devam ettirilmiştir. Var olan düzen içerisinde halifenin bulunmamasından dolayı Müslümanların devletleri olmadığına işaret edilen *Hicret* dergisinde kurulu düzen ve devletin kendi açılarından bir anlam ifade etmediğine vurgu yapılmıştır. *Hicret*'te kurulması talep edilen düzen, sömürgeleşme tecrübesi yaşamış ülkelerdeki İslamcı düşünürlerin görüşlerinden mühlhem bir şekilde inşa edilmiştir. Dolayısıyla *Hicret*'te din siyaset ilişkilerine yönelik bakış açısının kaynağını bahsi geçen İslamcı düşünürler, bilhassa Humeyni oluşturmuştur. Bu doğrultuda var olan düzen “tağuti” olarak nitelendirilmiş ve bu düzenin yöneticilerine itaat etmenin zorunluluk olmadığı ısrarla üzerinde durulan konu olmuştur. *Hicret*'te dile getirilen düzene yönelik söylemler kendi döneminin özelliklerini yansıtmakla birlikte siyasetin tahribi dönemine dair ifadelerin de bu dönemde gün yüzüne çıktığını söylemek mümkündür. Bu anlamda *Hicret*, *Tevhid* ve *Şûrâ* ile birlikte bir sonraki dönemin başlangıcını da teşkil etmektedir.

İslamcı dergilerin düzene yeni bir istikamet vermek hususunda yoğun bir çabaya girdiği bu dönemde *Diyanet Gazetesi*'nde yayıncılık misyonu muhafaza edilmiş ve Türk düşünce geleneğinden beslenen fikrî cephe kuvvetlendirilerek yayın hayatında varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde *Diyanet Gazetesi*'nde ortaya konulan çaba özellikle müesses nizamın muhafazasına yönelik olmuş ve bu doğrultuda toplum içerisinde sebepî asabiyetin zayıflamasına neden olan kargaşa ve fesat ortamının izale edilmesine ve milleti bir arada tutan bağın kuvvetlendirilmesine gayret gösterilmiştir. Ayrıca sebepî asabiyetin

oluşmasında merkezi bir rolü olan Türk din tasavvurunun muhafazası da *Diyanet Gazetesi*'nin özen gösterdiği bir durumu teşkil etmektedir. Din siyaset ilişkilerine yönelik sergilenen duruş ise devletin güçlendirilmesine yönelik olmuş hem siyasal hem de iktisadî alanlara ilişkin meselelerde *Diyanet Gazetesi*'nde ortaya konulan söylemler devlet politikalarını tamamlayıcı bir hüviyete sahip olmuştur. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde Türk siyaset düşüncesinde dine yüklenen devleti tahkim etme rolü üstlenilmiş aynı zamanda siyasetin muhafazasına yönelik söylemler ortaya konulmuştur. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi* 1970'li yıllarda hem halkın dinî ve ilmî yönde bilgilenmesine hizmet eden hem de din tasavvurunun ve siyasetin muhafazasına ve devletin tahkimine yönelik bir yayın olarak faaliyet göstermiştir.

1980'li yıllara gelindiğinde İslamcı dergilerde 1970'lerin sonundan itibaren giderek aşırılaşan düzen eleştirilerinin yerine doğrudan düzenin yıkılmasına yönelik söylemler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde özellikle İran İslam Devrimi'nin izleri ve İslamcı camiada bulunduğu karşılık daha da belirginleşmiş ve Türkiye'de benzer bir durumun ortaya çıkartılmasına yönelik talep ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda 1980'li yıllarda İslamcı dergilerin söylemleri eleştirel olmaktan çıkmış, tamamen devlet ve düzenin tahribine yönelik olmuştur. Bu dönemde İran'da yaşanan hareket ve gerçekleştirilen devrim sembolleştirilmiştir. Düşüncenin kaynağında ise Seyyid Kutub, Hasan el-Benna, Mevdûdî, Humeyni ve Ali Şeriatî gibi isimler yer almıştır. Doğrudan devlet ve düzenin hedef alındığı söylemlerde artış yaşanmış ve yeni düzenin tesis edilmesi hususunda bir gayret gösterilmiştir. Ayrıca ortaya konulan söylemlerde Avrupa merkezli eleştirel söyleme benzerlik arz eden ifadeler göze çarpmaktadır. Bu dönemde düzene yönelik eleştirilerin mahiyeti aynı kalmakla beraber boyutu değişmiş ve böylelikle 1980'li yıllar İslamcı dergilerin ortaya koyduğu söylemler doğrultusunda "siyasetin tahribi arayışı" dönemi olmuştur.

Bir önceki dönemde düzene yönelik eleştirilerin alt perdeden dile getirildiği *Tohum*'da bu dönemde düzen değişikliği talebi kendisini göstermiş ve İran İslam Devrimi'nin İslam inkılabı için başlangıç teşkil ettiği söylenmiştir. Dolayısıyla *Tohum*'da dönemin diğer dergilerine nazaran daha az hissedilir olmakla beraber düzen eleştirisinin düzen değişikliği isteğine döndüğünü söylemek mümkündür. Ancak burada önemli bir husus bu dönemde de *Tohum*'un dönemin diğer mecmualarının aksine düzenin tahribine yönelik

ifadelere doğrudan yer vermemesi olmuştur. Dolayısıyla *Tohum*'da eleştirel söylemlerin tedricen artış gösterdiğini söylemek mümkündür.

Akıncılar'da bu dönemde düzene ve devlete karşı ortaya konulan söylemlerin temelini devletin İslam'a ve Müslümanlara karşı olduğu şeklinde dile getirdikleri görüş oluşturmuştur. Mevcut düzen içerisinde yöneticilere itaat etmeye yönelik geleneksel kabulün bir karşılığının kalmadığı belirtilerek toplumun bu görüşten vazgeçirilmesi gerektiğine dair söylem, Akıncıların yeni düzenin tesisi hususunda toplumun desteğini almak yönündeki çabasına yönelik olmuştur. Ayrıca devlet yöneticilerine itaat etmenin artık bir zorunluluk teşkil etmediğine yönelik vurgu Akıncılar tarafından tesis edilmek istenen devlet yapılanması için ilk adımı teşkil etmektedir. Çünkü *Akıncılar* kadrosu yeni düzenin kurucusu olma vasfını kendilerine yüklemişler ve bu doğrultuda kendilerine bir lider rolü biçmişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde *Akıncılar*'da mevcut düzen yalnızca eleştirilmemiş, ortaya koyulan söylemlerle siyaset tahrip edilmeye çalışılmıştır.

İslâmî Hareket'in bu dönemde yayınlanan sayılarında küfür düzeni/devleti söylemlerinin bir sonraki aşamasına geçilmiş ve var olan düzenin yıkılmasına yönelik talep açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda farklı İslam ülkelerindeki İslamcı hareketler örnek alınması gereken unsurlar olarak ele alınmış ve bu hareketler “vahyi devlet yapma savaşı” şeklinde nitelendirilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye’de de benzer bir hareketlenmenin ortaya çıkmasına yönelik istek, tasavvur ettikleri İslam devletinin tesis edilmesi çerçevesinde dile getirilmiştir. Şüphesiz ortaya konulan tüm bu düşüncenin arkasında zihniyetin kaynağı yatmaktadır. Farklı İslam ülkelerinde neşet eden İslamcı düşünceler *İslâmî Hareket*'in muhtelif sayılarında kendisine yer bulmuş, din siyaset ilişkilerine yönelik bakış açısı iktibas edilen bu görüşler doğrultusunda inşa edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik ifadelerde ise din siyaset ilişkilerine dair bakış açısının eleştirel düşünceden mülhem olduğu açıkça görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenin kurumu olarak addedilmesi ve bu doğrultuda kurumun toplumu baskılamak amacıyla kullanıldığına işaret edilmesi Althusser'in dinî kurumları ideolojik aygıt olarak nitelendirmesine benzerlik arz etmektedir. Bu doğrultuda *İslâmî Hareket*, ortaya koyduğu görüşler ve taleplerle doğrudan siyasetin tahribi döneminin özelliklerini yansıtır mahiyettedir.

Hicret'in bu dönemde neşredilen sayılarında düzen karşıtlığının yoğun bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Daha öncede belirtildiği üzere bu düzen karşıtlığı var olan düzenin yıkılmasına dair bir talebe dönüşmüş ve bu anlamda düzenin tanzimine ilişkin söylemler düzenin tahribine yönelik hale gelmiştir. Var olan düzen küfür düzeni olarak nitelendirilmiş ve bu doğrultuda Müslümanların bu düzeni yıkması vazife olarak telakki edilmiştir. Böylelikle gayri İslamî olarak görülen düzenin ortadan kaldırılmasına ilişkin yürütülen çaba *Hicret*'te ortaya konulan söylemlerde aslî bir unsur haline bürünmüştür. Bu doğrultuda İran'daki siyasi hareketlilik ve İran İslam Devrimi bir örnek olarak ele alınmıştır. Netice itibarıyla *Hicret* kadrosu bu dönemde mecmuanın çıkış mottosu olan "Cemaatten Devlete" sloganını hayata geçirmek maksadıyla faaliyet göstermiş ve tağuti olarak nitelendirdikleri devlete karşı ortaya koydukları metinlerle husumetlerini aşikar etmişlerdir. *Hicret* bu haliyle siyasetin tahribi döneminin özelliklerini kendi bünyesinde barındırmıştır.

1985 yılında yayın hayatında dahil olan *İstiklâl*'de ilk sayıdan itibaren düzenin gayri İslamî olduğuna dair vurgular ön plana çıkartılmış ve bu doğrultuda düzenin yıkımına yönelik talep sıklıkla dile getirilmiştir. Ulus devlet sisteminin küfür sistemi olarak nitelendirilmesi *İstiklâl*'de Türkiye'nin küfür devleti olarak tasvir edildiğini aşikar hale getirmiştir. Devletin dini, resmi ideolojiler için araçsallaştırdığına dair söylemler ise Althusser ve Gramsci'nin din siyaset ilişkilerine yönelik görüşlerinin bir benzeri hüviyetinde olmuştur. Bu doğrultuda *İstiklâl*'de eleştirel düşünce müntesiplerinin görüşlerinin İslamî bir çehreye büründürülerek, devlet eleştirisi için aktüalize edilmiş bir türevi olduğunu söylemek mümkündür. *İstiklâl*'de göze çarpan bir diğer husus İran İslam Devrimi ve Humeyni'nin ön plana çıkarıldığı bir yayın çizgisine sahip olunmasıdır. Bununla ilişkili olarak mezhepsel farklılıkların önemsiz hale getirilmesine yönelik bir çabanın yürütüldüğü de görülmektedir. Tüm bu vasıflarıyla birlikte *İstiklâl* kendi devrinin İslamcı zihniyetinin bir tezahürü niteliğindedir.

İslamcı dergilerin siyasetin tahribine yönelik söylemlerini yoğunlaştırdığı 1980'li yıllarda *Diyanet Gazetesi*'nde din, siyaset ve devlet arasındaki ilişkiye bakış açısında herhangi bir dönüşüm yaşanmamış ve bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi* Türk siyaset düşüncesinin istikameti çerçevesinde neşredilmeye devam edilmiştir. Bu doğrultuda *Diyanet Gazetesi*'nde ortaya konulan söylemlerle sokakta yaşanan şiddet olaylarının çözüme kavuşturulması, toplum içerisinde zarar görmüş sebepî asabiyet bağlarının

kuvvetlendirilmesi ve böylelikle milletin birlik ve bütünlüğünün korunmasına gayret edilmiştir. *Diyanet Gazetesi* bu dönemde Türk düşünce geleneğinin müntesibi olma vasfını korumuş ve yayın çizgisini bu gelenek çerçevesinde sürdürmüştür. Gazetede dile getirilen söylemlerle siyasetin takviyesine gayret edilmiştir.

Sonuç olarak 1960'lardan 1990'lı yıllara kadar geçen süreçte İslamcı dergiler cephesinde düşüncenin kaynağının değişmesiyle birlikte din siyaset ilişkilerine yönelik söylemlerde dönüşüm yaşanmış ve ortaya koydukları söylemlerin rengi her dönemde beslendikleri kaynakların rengine bürünmüştür. İlk dönemde siyasetin ıslahına yönelik eleştiriler sonraki dönemde siyasetin tanzimine yönelik bir hale gelmiş ve en son evrede siyasetin tahribine yönelik olmuştur. Bu durum İslamcı dergilerin beslendikleri kaynaklar ile doğrudan ilişkilidir. İslahtan tanzime, tanzimden tahribe giden İslamcı dergilerin zihniyet macerası Türkiye'de İslamcı düşüncenin ne çeşit savrulmalar yaşadığını da gösterir niteliktedir. Kökünü kaybetmiş, bilmediği dillerden yapılan çevirilerle düşünce üretme gayretine girmiş bu yeni İslamcı zihniyet yönü belirsiz bir istikamet sahibi olmuş, her durakta rastlandıkları yeni isim ve kaynaklarla kendilerini farklı fikirleri savunurken bulmuşlardır.

Diyanet Gazetesi'nde ise Türk düşünce geleneğinden beslenme hali her dönemde kendisini muhafaza etmiş ve bu doğrultuda Türk siyaset düşüncesinin dine yüklediği devleti tahkim etme rolünü Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Gazetesi* aracılığıyla yerine getirmiştir. Burada önemli bir husus Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sebepî asabiyeti tesis eden yönünün *Diyanet Gazetesi*'ne doğrudan intikal ettirilmesi ve bu bağlamda milletin birlik ve beraberliğinin korunmasına yönelik söylemlerin ön planda olmasıdır. Bu anlamda *Diyanet Gazetesi*'nin çıkartıldığı ilk günden itibaren Türk din tasavvurunu muhafaza etme; millet arasında sebebi asabiyetî tesis etme ve koruma; milleti, dinî meseleler ve ülke kalkınmasının ön planda tutulduğu ilmî konularda bilgilendirme; devlet politikalarının bir tamamlayıcısı olma hüviyetinde olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin koşulları itibarıyla *Diyanet Gazetesi*'nde siyasetin tahkiminden muhafazasına ve son olarak takviyesine yönelik söylemlerin ön plana çıkarıldığı açıkça görülmektedir.

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda çalışmada tetkik edilen İslamcı dergilerin iç ve dış siyasette meydana gelen olaylar neticesinde düşünce dünyalarını şekillendirdikleri ve farklı İslam ülkelerinde neşet eden İslamcı düşünceleri benimsemeye başlamalarıyla

birlikte Türk din tasavvuru ve Türk düşünce geleneğinden uzaklaşarak farklı bir istikamete sahip oldukları ve bu durumun da din siyaset ilişkilerine yönelik söylemlerini doğrudan etkilediği görülmektedir. Ayrıca devlet ve düzene getirdikleri eleştirilerde Avrupa merkezli eleştirel düşünceden mülhem bir zihniyete sahip oldukları, bu anlamda ortaya konulan söylemlerin Türk siyaset düşüncesinde bir karşılığının olmadığı anlaşılmaktadır. *Diyamet Gazetesi*'nin ise Türk düşünce geleneği çerçevesinde söylem üreterek bu geleneğin bir halkası olduğu açıkça kendisini göstermektedir. 1960-1990 arası dönemde *Diyamet Gazetesi* ve İslamcı dergilerin din, devlet ve siyaset söylemleri üzerine düşünüldüğünde Tanpınar'ın "Herkes kendi menbalarının eserini verir." hükmünün bu unsurlarda cisimleştiği söylenebilir niteliktedir. Dönemler değişse de sabit bir bakış tarzı ve değerlendirme biçimini muhafaza etmenin ancak bir gelenekten beslenmekle mümkün olduğu, aksi durumun her dönemin rengine bürünmeyi yanında getirdiği böylece ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abadan, Yavuz. “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İncılık – Mehmet Seyitdanlıoğlu. 59-88. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Abdurrahman, Miraç. “İbrahimin Ülkesinde Hortlayan İrtica: Nemrutçuluk”. *İslâmî Hareket* 7 (1 Ağustos 1978), 1.
- A.B.. “Tavzih”. *Fedai* 4 (Kasım 1963), 19.
- Acar, Hasan (ed.). Türk Siyasal Hayatında Anti-Demokratik Bir Müdahale Örneği Olarak 12 Mart Muhtırası”. *Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze*. 463-483. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Açıkgözoğlu, Mehmet. “Türk Mektupları”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 4, 15.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. “Siyâsetnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/304-306. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin (haz.). “Giriş”. *Kitâbu’l-letâifi’l-‘Alâiyye fi’l-fedâili’s-seniyye Alâeddin Keykûbat’a Sunulan Siyâsetnâme*. Zencânî. 13-89. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, 2019.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin (haz.). “Önsöz”. *Kitâbu’l-letâifi’l-‘Alâiyye fi’l-fedâili’s-seniyye Alâeddin Keykûbat’a Sunulan Siyâsetnâme*. Zencânî. 9-11. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, 2019.
- Âdil, Sami. “Mevdudî’ye Göre İslâm İnkılâb ve Davetin Metodu”. *İslâmî Hareket* 20 (20 Ekim 1979), 12-13, 15.
- Âdil, Sâmi. “Demokrasiyi Muhafaza Etmek Uğruna...”. *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 5.
- Âdil, Samî. “Ali Şeriatî ve İslâmî Sosyoloji Işığında Mes’elelerimiz”. *İslâmî Hareket* 26 (15 Mayıs 1980), 10-11.
- Afife İffet. “Demokrasi ve Din”. *Tohum* 3 (Aralık 1963), 24.
- Afyoncu, Erhan. “İbrâhim Müteferrika”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/324-327. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Ağaç, Sadık. “İktisat ve Tasarrufun Faydaları”. *Diyanet Gazetesi* 264 (1 Temmuz 1981), 9.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali (ed.). “Jean- Jacques Rousseau: Halk Kendini Yaratıyor”. *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*. 569-596. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.

- A.H.H. "Yunanistan Batı Trakya Türk Evkaf Emvaline El Koydu". *Diyanet Gazetesi* 251 (15 Aralık 1980), 1-2.
- Ahi, Sümeyye Sevim. "1980 Sonrası Türkiye İslamcılığını Dirilişten Okumak". "Bir Başka Hayata Karşı" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 4/176. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Ahmad, Anis. "Mevdûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/432-437. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. çev. Sedat Cem Karadeli. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayın, 4. Basım, 2010.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet Osmanlı Tarihi*. sad. Dündar Günday. 3. Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994.
- Ahmed Selâmi. "Şer'i da'va ve Şura". *Şûrâ* 2 (12 Ocak 1978), 7.
- Ahmed Selâmi. "Hakimiyet". *Şûrâ* 5 (16 Şubat 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Altın Kupa ile...". *Şûrâ* 10 (23 Mart 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Denize Düşenler". *Şûrâ* 13 (13 Nisan 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Müstakil Devlet". *Şûrâ* 16 (4 Mayıs 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Şeriat Müslümanlık Yasası". *Şûrâ* 15 (27 Nisan 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Şeriat'ın Müsaadesi Olmayan İş Merduktur.". *Şûrâ* 17 (11 Mayıs 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Şeriat Düşmanı "kurul"". *Şûrâ* 18 (18 Mayıs 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Şeriat, Baştan Ayağa Adalet". *Şûrâ* 21 (5 Haziran 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Eşedd Olan Münâfıktır...". *Şûrâ* 23 (19 Haziran 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Şeriat (İslamiyet) Karşısında Münafık Cephe..". *Şûrâ* 26 (10 Temmuz 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Ramazan'ı ilân edebilir mi?". *Şûrâ* 28 (25 Temmuz 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Laik Düzen Dairesi, Şeriat'ın İlanlarından Elini Çekmelidir". *Şûrâ* 29 (31 Temmuz 1978), 3.
- Ahmed Selâmî. "Dikkat: Münâfık Düzen Evvelâ İdrâklerde Yıkılır.". *Şûrâ* 33 (28 Ağustos 1978), 3.

- Ahmed Selâmî. “Zafer Şeriat İçin Yaşayanlarıdır!”. *Şûrâ* 35 (18 Eylül 1978), 9.
- Ait, Ivana. “Papaların Siyaseti”. *Ortaçağ Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*. ed. Umberto Eco. çev. Leyla Tonguç Basmacı. 32-37. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
- Akaltın, Nevzat. “Anne Kucağı Terbiye Ocağıdır”. *Diyanet* 45 (15 Haziran 1972), 5.
- Akakuş, Recep. “Sorular-Cevaplar”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 7.
- Akbal, İsmail. “Farabi Siyasi Düşüncesinde Toplum, Devlet Yönetimi ve Siyasal Rejim Sorunu”. *Türk İslam Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*. ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak. 81-106. Ankara: Kadim Yayınları, 2020.
- Akbal, İsmail. “Gazali’nin Siyasi Düşüncesinde Devlet, Devlet Adamı ve Bürokrasi Meselesi”. *Türk İslam Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*. ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak. 199-223. Ankara: Kadim Yayınları, 2020.
- Akbulut, H. İbrahim. “Rüşvet Yolsuzluk ve Kaçakçılık”. *Diyanet Gazetesi* 301 (Mart 1984), sy.
- Akça, İsmet. “Yetmişli Yıllarda Hegemonya Krizi, Ordu ve Militarizm”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 99-119. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Akçamlı, Erdem. “Kıbrıs Türklerinin kimi var”. *Tohum* 8 (Mayıs 1964), 5.
- Akdoğan, Mehmet. “Millî Ekonomimizi Soygunculardan Kurtaralım”. *Fedai* 52 (Aralık 1969), 14.
- Akgül, Ahmet. “Vazife Şuuru”. *Şûrâ* 26 (10 Temmuz 1978), 4.
- Akgül, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1999.
- Akgün, Birol. “12 Eylül Döneminde İç ve Dış Politika [1980-1984]”. *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*. ed. Adem Çaylak vd.. 543-566. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Akgün, Seçil Karal. “Ellinci Yılına Yaklaşırken 27 Mayıs ve Getirdiği Anayasaya Kısa Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 43(Bahar 2009), 407-454.
- Akgün, Sibel. “Askeri Açından Kıbrıs Barış Hârekatının Oluşumu, Gelişmesi ve Sonuçları”. *Güvenlik Kuvvetleri Dergisi* 68 (Haziran 2006), 10-18.
- Akgün, Sibel. “Kıbrıs’ta Birleşmiş Milletler Arabuluculuğu ile Siyasal Çözüm Modelleri ve Analizi”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5/11 (Kasım 2018), 89-107.
- Akgün, Sibel – Şahin, Selin – Şahin, Enes. “Harekât ve Neşriyat: Diyanet Gazetesi’nde 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Söylemi”. *Bilimname* 2020/41 (Mayıs 2020), 515-549.

- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Akıncı, Mehmet. “Türk Siyasal Düşüncesinin İnşasında Kutadgu Bilig’in Yeri: Kutadgu Bilig’de İktidar, Siyaset ve Toplum”. *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*. ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak. 133-158. Ankara: Kadim Yayınları, 2020.
- Aköz, Kemal. “Gebe Koyunların Bakımı”. *Diyanet* 62 (1 Mart 1973), 11, 15.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Aksoy, Hasan. “Kınalızâde Ali Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/416-417. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Aksoy, İlhan – Can, Candaş. “Hegemonya ve Karşı Hegemonik Sızıntılar: Yeni Bir Kavramsallaştırma Denemesi”. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Ekim 2016), 62-76.
- Akşin, Sina (haz.). “Siyasal Tarih (1789-1908)”. *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*. 3/75-188. İstanbul: Cem Yayınevi, 2013.
- Akşit, Mehmet. “Ana – Babanın Çocuklarına Karşı Sorumluluğu”. *Diyanet* 19 (15 Mayıs 1971), 5.
- Akşit, Mehmet. “İsraf Haramdır”. *Diyanet* 17 (15 Nisan 1971), 5.
- Akşit, Mehmet. “Okuyuculara Mektup”. *Diyanet* 22 (30 Haziran 1971), 3.
- Akşit, Mehmet. “Üç Hadis Üç Konu”. *Diyanet* 46 (1 Temmuz 1972), 7.
- Aktar, M. Ali. “Gençliğe Sahip Çıkabilmek”. *Diyanet Gazetesi* 242 (1 Ağustos 1980), 14.
- Aktaş, Hüsnü. “Modern Aşiret Despotizmi veya Sömürüden Pay Alma Savaşı”. *Şûrâ* 39 (16 Ekim 1978), 2.
- Aktaş, Hüsnü. “Resmi İdeoloji ve Ücretli Köleler -1-”. *Şûrâ* 40 (23 Ekim 1978), 2.
- Aktaş, Hüsnü. “Resmi ideoloji ve ücretli köleler”. *Şûrâ* 41 (30 Ekim 1978), 2.
- Aktaş, Hüsnü. “Tankların Paletlerindeki Cesetler”. *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 9.
- Aktaş, Hüsnü. “Bermuda Şeytan Üçgeni veya Kahrolsun Amerika”. *Tevhid* 4 (8 Ocak 1979), 7.
- Aktaş, Hüsnü. “Zencirlerini Şakırdatan Köleler”. *Tevhid* 11 (5 Mart 1979), 7.
- Aktaş, Hüsnü. “Tağutların Zulmü veya Şirkin Gövde Gösterisi -1-”. *Tevhid* 13 (19 Mart 1979), 7.

- Aktaş, Hüsnü. “Zulüm Ehamları ve Mumyalanmış Yalanlar”. *Tevhid* 25 (11 Haziran 1979), 5.
- Aktaş, Hüsnü. “İslami Eğitim Üzerine”. *Tevhid* 30 (16 Temmuz 1979), 5.
- Aktaş, Hüsnü. “Şirke ve Zulme Boyun Eğmeyenler”. *Tevhid* 31 (23 Temmuz 1979), 5.
- Aktaş, Hüsnü. “Hicret Olayı ve İlk Cuma Namazı (2)”. *Hicret* 2 (24 Eylül 1979), 5.
- Aktaş, Hüsnü. “Devlet Nedir, Ne Değildir?”. *Hicret* 3 (1 Ekim 1979), 5.
- Aktaş, Hüsnü. “Topraklarımızda Hasretimi Haykıranlar”. *Hicret* 4 (8 Ekim 1979), 5.
- Aktaş, Hüsnü. “Şeytanın Askerini Teşhir Edelin (2)”. *Hicret* 6 (22 Ekim 1979), 5.
- Aktaş, Hüsnü. “Rejime Uydurulmuş Kafalar Koleksiyonu”. *Hicret* 8 (11 Kasım 1979), 4, 17.
- Aktaş, Hüsnü. “Çarşı Putları veya Aydınların Karanlığı”. *Hicret* 10 (26 Kasım 1979), 4.
- Aktaş, Hüsnü. “Politik Terör veya Dalkavuk Üretme Çiftlikleri”. *Hicret* 14 (24 Aralık 1979), 4.
- Aktaş, Hüsnü. “Her Beşik Bir Mezar: Cahilliyye Çağı”. *Hicret* 16 (25 Şubat 1980), 4.
- Aktaş, Hüsnü. “Ateş Çemberi İçindeki Akrepler”. *Hicret* 17 (3 Mart 1980), 4.
- Aktaş, Hüsnü. “Bir Hokkabazlık Örneği ve Sihirli Hurafeler”. *Hicret* 18 (12 Mart 1980), 4.
- Aktaş, Hüsnü. “Eğitim Üzerine Bir Deneme”. *İslâmî Hareket* 27 (15 Haziran 1980), 14.
- Aktaş, Hüsnü. “Devlet Risalesine Giriş”. *İslâmî Hareket* 29 (28 Temmuz 1980), 14.
- Aktaş, Ümit. ““Göller Bölgesinde Bir Ada”: Ali Şeriatî (1933-1977)”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*. ed. İsmail Kara – Asım Öz. 449-476. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Aktay, Yasin (ed.). “Sunuş”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*. 6/13-25. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Aktay, Yasin. “İslamcı Siyasetin Yeni Halleri ve Söylemleri”. *Tezkire Düşünce – Siyaset – Sosyal Bilim* 48 (Mart/Nisan/Mayıs 2014), 36-83.
- Akün, Ömer Faruk. “Koçi Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/143-148. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Akyaz, Doğan. *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- Akyıldız, Ali. “Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/7-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Akyılmaz, Gül. “III. Selim’in Dış Politika Anlayışı ve Diploması Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 660-670. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Aladağ, Fatma. “İstiklal”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 2/475-476. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Alasya, Fikret. “Bağrımız Yanıyor”. *Diyanet Gazetesi* 324 (Şubat 1986), 5.
- Alasya, H. Fikret. “Bir Mutlu Harekâtın Yıldönümünde”. *Diyanet Gazetesi* 353 (Temmuz 1988), 13, 26.
- Alasya, H. Fikret. “Kıbrıs’ta Kayıplar Meselesine Kısa Bir Bakış”. *Diyanet Gazetesi* 358 (Aralık 1988), 13.
- Albayrak, Sadık. “İktisadi Meselelerimiz”. *Tohum* 46 (Ocak 1970), 7-8.
- Alçıtepe, Galip. “Kıbrıs Bunalımı ve Kıbrıs Barış Harekâtı”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 17/116-122. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Algar, Hamid. “İran ve Şiilik”. *İstiklâl* 3 (Aralık 195), 5.
- Algar, Hamid. “İslâm İnkılabında İmam HUMEYİNİ”. *İstiklâl* 6 (Mart 1986), 6-11.
- Algar, Hamid. “İmam Humeyni Üzerine Bir Tartışma”. *İstiklâl* 8 (Mayıs 1986), 13.
- Altaş, Eşref. “Düstûrî’l Amel’in İslâm Siyaset Edebiyatındaki Yeri ve Kâtip Çelebi’nin Siyaset Düşüncesi”. *Kutadgu Bilig Felsefe – Bilim Araştırmaları* 14 (Ekim 2008), 217-263.
- Altaş, Eşref. “Kâtip Çelebi’de İslahat Düşüncesi”. *Kutadgu Bilig Felsefe – Bilim Araştırmaları* 12 (Ekim 2007), 273-313.
- Altaş, Yusuf. “İhtikar Haramdır”. *Diyanet Gazetesi* 233 (15 Mart 1980), 2.
- Altay, Sabri. “Modernleşmeyi açılıp soyunmak zanneden bethbaht kadın sen nesin”. *Fedai* 54 (Şubat 1970), 5.
- Althusser, Louis. *Gelecek Uzun Sürer*. çev. İsmet Birkan. İstanbul: Can Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Althusser, Louis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. çev. Yusuf Alp – Mahmut Özişik. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- Althusser, Louis. *Felsefi ve Siyasi Yazılar II/ Althusser'den Önce Louis Althusser*. çev. Z. Zühre İlgelen. İstanbul: İthaki Yayınları, 2006.
- Althusser, Louis. *Felsefede Marksist Olmak*. çev. İsmet Birkan. İstanbul: Can Yayınları, 2018.
- Altıkulaç, Tayyar. "İstişâre". *Diyanet* 58 (1 Ocak 1973), 3.
- Altıkulaç, Tayyar. "Düşmana Karşı Güçlü Olmak". *Diyanet* 68-69 (1 Haziran 1973), 3.
- Altıkulaç, Tayyar. "İslâm ve İtâat". *Diyanet Gazetesi* 82 (15 Aralık 1973), 2.
- Altıkulaç, Tayyar. "Din Görevlilerinin Toplumumuzdaki Yeri". *Diyanet Gazetesi* 183 (15 Şubat 1978), 1, 14.
- Altıntaş, Hayrani. "Alkol ve İslâm". *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 2-3.
- Altunbaş, Arif. "Kapatılmanın içyüzü ve beklenen tavır". *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 6.
- Altunbaş, Arif. "İ.H.L'ler Üzerindeki Baskıya Son". *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 4.
- Anderson, Perry. *Gramsci Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*. çev. Tarık Günersel. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988.
- Anderson, Perry. *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*. çev. Bülent Aksoy. İstanbul: Birikim Yayınları, 2004.
- Arabacı, Caner. "Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşad Üzerine". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/96-128. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Arafatoğlu, Mustafa. "Tevhid ve Vahdet Üzerine". *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 13.
- Arı, M. Hulûsî. "Yargıladıklarımızdan Üçü". *Tohum* 79 (Ağustos 1973), 34.
- Arslan, Murat. "İslâmî Nokta-i Nazarından İlim Zihniyeti İle Hareket". *Diyanet Gazetesi* 171 (15 Ağustos 1977), 2, 16.
- Arslan, Orhan. "Topraklarımızın Beslenmesi I". *Diyanet* 8 (30 Kasım 1970), 11.
- Arslan, Orhan. "Tohumluk Üzerine". *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 10.
- Aruçi, Muhammed. "Hasan Kâfi Akhisârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/326-329. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Asımgil, Sevim. "Âdil olarak Yaşamak...". *Diyanet* 11 (15 Ocak 1971), 12.
- Asya, Arif Nihat. "Fetih Marşı". *Diyanet Gazetesi* 93 (1 Haziran 1974), 12.
- Aşkın, Nazif. "Alkollü İçkilerin Reklâmını Yapmayalım.". *Fedai* 4/53 (Ocak 1970), 12.

- Atalar, Mehmet Kürşad. “İslamcı Dergilerin Siyaset ve İktidar Anlayışları İktibas ve Haksöz Dergileri Bağlamında Bir Değerlendirme”. *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 2/221-245. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Atay, Hüseyin. “Gençlik Sorunları Üzerine”. *Diyanet Gazetesi* 95 (1 Temmuz 1974), 8-9.
- Ateş, Ferhat – Utkan, Tuncer. “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar Bağlamında 1950 Genel Seçimleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/54 (2017), 217-225.
- Ateş, Hamza. “Modernlik ile Postmodernlik Arasında Kamu Yönetimi”. *Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye*. ed. Güngör Erdumlu. 62-109. Ankara: Babil Yayıncılık, 2004.
- Ateş, Mustafa. “Hadiseler Düşünceler”. *Diyanet Gazetesi* 102 (1 Ekim 1974), 11, 14.
- Ateş, Nizamettin. “Tasarruf Açısından Trafik Kazaları”. *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 5.
- Ateş, Süleyman. “Din Bilgisi”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 2, 14.
- Ateş, Süleyman. “Din Bilgisi”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 2.
- Ateş, Süleyman. “Din Bilgisi”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 2.
- Ateş, Süleyman. “Din Bilgisi”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 2.
- Ateş, Süleyman. “Noel Yortusu”. *Diyanet Gazetesi* 107 (15 Aralık 1974), 2-3
- Ateş, Süleyman. “Din Görevlisi Arkadaşlarıma”. *Diyanet Gazetesi* 154 (1 Aralık 1976), 1, 14.
- Ateş, Süleyman. “Adam Kayırma”. *Diyanet Gazetesi* 166 (1 Haziran 1977), 1, 16.
- Ateş, Süleyman. “Din Siyasete Âlet Edilemez”. *Diyanet Gazetesi* 182 (1 Şubat 1978), 1, 14-15.
- Atılğan, Gökhan. “1960-1971 Sanayi Kapitalizminin Şafağında”. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. haz. Gökhan Atılğan – Cenk Saraçoğlu – Ateş Uslu. 523-662. İstanbul: Yordam Kitap, 2019.
- Atılğan, Gökhan. “12 Mart: Kapanan ve Açılan Yollar”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 55-86. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Atılhan, Cevat Rifat. “Memleketimizi Tehdit Eden Kurtlar”. *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 3.
- Atılhan, Cevat Rifat. “Bilinmeyen Hakikatler”. *Fedai* 3 (Ekim 1963), 19.
- Atılhan, Cevat Rifat. “Seçim nutuklarını dinlerken”. *Fedai* 5 (Aralık 1963), 18.

- Atilhan, Cevat Rifat. “Lozan mağlubiyeti bize yeter, Kıbrısta bari aynı akibete uğramayalım”. *Fedai* 8 (Mart 1964), 5.
- Atilhan, Cevat Rifat. “Yanlış yol, iflâs etmiş siyaset”. *Fedai* 9 (Nisan 1964), 13.
- Atilhan, Cevat Rifat. “Suratımıza çarpan acı hakikatlar”. *Fedai* 10 (Mayıs 1964), 3.
- Atilhan, Cevat Rifat. “Önümüze serilen acı hakikatlar”. *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 17.
- Atilhan, Cevat Rifat. “Bu Korkunç Aczin Sonu Nereye Varacak?”. *Fedai* 15 (Ekim 1964), 2, 13.
- Atilhan, Cevat Rifat. “Yanlış Politika”. *Fedai* 17 (Aralık 1964), 12.
- Atilhan, Cevat Rifat. “İktidar Hastalığı ve Son Hadiseler”. *Fedai* 18 (Ocak 1965), 3.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Menderes'in Dramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İhtilâlin Mantiği ve 27 Mayıs İhtilâli*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Basım, 2000.
- Aydın, Arslan. “Şanlı Ordumuz Kıbrıs'ta”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 1, 8.
- Aydın, Kâmil Hayati. “Kıbrıs'tan Geliyorum”. *Diyanet Gazetesi* 102 (1 Ekim 1974), 6, 14.
- Aydın, Kâmil Hayati. “Gençliği Bunalıma İten Sebepler”. *Diyanet Gazetesi* 319 (Eylül 1985), 10-11, 26.
- Aydın, Mehmet. “Açılış Konuşmaları”. *Kuruluşunun 80. yılında Diyanet İşleri Başkanlığı*. haz. Mehmet Bulut. 13-17. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Aydın, Mustafa. *Moderniteye Bakmak*. İstanbul: Açılımkıtap, 2009.
- Aydın, Niyazi. “Ekmek Davamız Tarım Gücüne Bağlı”. *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972), 11.
- Aydın, Suavi – Taşkın, Yüksel. *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Aydın, Tuba. “Tohum Dergisi Semiyolojik Bir Okuma”. *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler*. ed. Vahdettin Işık – Ahmet Köroğlu – Yusuf Enes Sezgin. 467-480. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016.
- Aydınlı, Yaşar (çev.). “Önsöz”. *El-Medînetü'l-Fâzıla*. Fârâbî. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Aytekin, Kerim. “İslâm Aleminde Kamu Oyu Meselesi;”. *Tohum* 114-115 (Şubat 1979), 3-7.
- Aytürk, Nihat. “Tasarruf ve Kalkınma”. *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 4-5, 27.

- Babakurban, Ziyaeddin. “Orta Asya ile İlişki Kurmalıyız”. *Fedai* 37 (Aralık 1966), 14.
- Babinger, Franz. “18. Yüzyılda İstanbulda Kitabiyat”. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*. çev. Nedret Kuran-Burçoğlu. 3-61. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Bakır, Hüseyin. “Yüce Dinimiz ve Millî Beraberlik”. *Diyanet* 38 (1 Mart 1972), 10.
- Bal, İdris. “Türk Dış Politikası (1960-1980)”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 17/90-109. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 93.
- Balcı, Ali. *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*. İstanbul: Alfa, 2017.
- Balcı, Orhan. “Akraba ve Komşu Hakkı”. *Diyanet Gazetesi* 311 (Ocak 1985), sy.
- Balcı, Orhan. “Bir Mukayese”. *Diyanet Gazetesi* 318 (Ağustos 1985), 4-5.
- Balcı, Orhan. “Yere Düşmeyen Bayrak”. *Diyanet Gazetesi* 329 (Temmuz 1986), 6.
- Balcı, Orhan. “Tasarruf, Gönüllü Eğitim ve Bir Kültür Meselesidir.”. *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 14-15.
- Balcı, Orhan. “Kıbrıs Meselesi ve Dinî Gerçekler”. *Diyanet Gazetesi* 365 (Temmuz 1989), 14-15, 26.
- Balcı, Orhan. ““Mutlu Barış Harekâtı” ve bir dilek...””. *Diyanet Gazetesi* 377 (Temmuz 1990), 3, 26.
- Balcıoğlu, A. Rahim. “KIBRIS ve Halimiz”. *Tohum* 11 (Ağustos 1964), 15.
- Balcıoğlu, Mustafa. “Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası”. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. 461-489. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2007.
- Baloğlu, Niyazi. “Gençlik Sahipsiz”. *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 1.
- Baloğlu, Niyazi. “Aydınlar Ocağının Düzenlediği Millî Eğitim ve Din Eğitimi İlmi Semineri Üzerine”. *Diyanet Gazetesi* 262 (1 Haziran 1981), 1, 15.
- Baltacı, Ahmet. “İslâm’da Adâlet ve Âdil Hâkim”. *Diyanet Gazetesi* 216 (1 Temmuz 1979), 3,10.
- Baltacı, Ahmet. “anarşi”. *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 2.
- Baltacı, Ahmet. “Sigara ve Sağlık”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 16.
- Baltacı, Cahit. “Yüksek Öğretimin Problemleri”. *Tohum* 47 (Şubat 1970), 21-23.
- Barbier, Maurice. *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. çev. Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

- Bardakoğlu, Ali. “Açılış Konuşmaları”. *Kuruluşunun 80. yılında Diyanet İşleri Başkanlığı*. haz. Mehmet Bulut. 7-12. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Barry, Norman P.. *Modern Siyaset Teorisi*. çev. Mustafa Erdoğan – Yusuf Şahin. Ankara: Liberte Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Barthold, V.V.. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. çev. Râgıp Hulûsi Özdem. haz. Kâzım Yaşar Kopruman – İsmail Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Basın 4. Kuvvet*. Ankara: Türkiye Gazeteciler Federasyonu Yayınları, 1968.
- Başaran, Mustafa. “Eğitim Seferberliği Üzerine”. *Diyanet Gazetesi* 262 (1 Haziran 1981), 14.
- Başgil, Ali Fuad. “Siyasî Vecîzeler”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 4.
- Başgil, Ali Fuad. “Türkiye’de İrtica var mı?”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 3-4.
- Başgil, Ali Fuad. *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Yağmur Yayınları, 4. Basım, 2008.
- Başgönül, Alişen. “İnsan Hakları Haftası ve Perde Arkasındaki Gerçekler”. *Diyanet Gazetesi* 274 (Aralık 1981), 2-3.
- Başgönül, Alişen. “Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Barış”. *Diyanet Gazetesi* 323 (Ocak 1986), 17.
- Başgönül, Alişen. “Yeşilay’a Daha Fazla Yetki...”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 16.
- Başgönül, Alişen. “Savaşan Dünya ve Barış Yılı...”. *Diyanet Gazetesi* 335 (Ocak 1987), 19.
- Başgönül, Alişen. “2. Millî Kültür Şûrası Ankara’da Toplandı”. *Diyanet Gazetesi* 371 (Ocak 1990), 28.
- Bauer, Susan Wise. *Ortaçağ Dünyası*, çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
- Baykan, Dinçer. “İktisada Dair”. *Tohum* 42 (Ağustos 1969), 10-11.
- Baykurt, Ahmet. “Tarım ve Teknik Çiftçilik”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 13.
- Baykurt, Ahmet. “Ürünlerin Bozulmasına Sebep Olan Hususlar”. *Diyanet Gazetesi* 85 (1 Şubat 1974), 15.
- Baykurt, Ahmet. “Kooperatifçilik ve Eğitim”. *Diyanet Gazetesi* 168 (1 Temmuz 1977), 10.

- Baykurt, Neriman. “Beslenme ve Besinler”. *Diyanet* 59 (15 Ocak 1973), 12.
- Baylak, Ayşen. “İslamî Yayıncılıkta Mecralar ve Eğilimler Çeşitlenen Türler”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 4/5-19. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Baylan, Yavuz. “Kooperatifçilik”. *Diyanet Gazetesi* 81 (1 Aralık 1973), 11.
- Bayraklı, Bayraktar. “Birlik Şuuru ve Cemiyet”. *Tohum* 52 (Temmuz 1970), 20-22.
- Bayraklı, Bayraktar. “Gençlik Meselesi”. *Tohum* 55 (Ekim 1970), 17-21.
- Bekiroğlu, Halit. “Tohum”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 2/177-178. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Bekmen, Ahmet. “Maksizm: “Prakis”in Teorisi”, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler. der. H. Birsen Örs. 163-252. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Belge, Murat. “Önsöz”. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Louis Althusser. çev. Yusuf Alp – Mahmut Özışık. 7-15. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Benlisoy, Foti. “Anarşizm: Gönüllü Düzene Övgü”. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler. der. Birsen Örs. 351-411. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Berger, Peter L. – Berger, Brigitte – Kellner, Hansfried. *Modernleşme ve Bilinç*. çev. Cevdet Cerit. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 20. Basım, 2014.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2003.
- Beşer, Ali Haydar. “Yeni Olan Ne? Yüzyılın Dönümünde “Yeni İslamcılık” Tartışmaları”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 1/241-264. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Beyazaltun, Refed. ““Güzel Ahlâk Devleti” için Metodu Resül-ü Ekrem Gösteriyor”. *Şûrâ* 20 (29 Mayıs 1978), 8.
- Beyazıt, Erdem. “Emperyalizmden korkmayınız”. *Akıncılar* 2 (18 Ağustos 1979), 14.
- Bayezid, Ahmed. “Kilisenin Siyaseti”. *Sancak* 6 (Şubat 1968), 15.

- Beydilli, Kemal. "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar". *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*. ed. Seyfi Kenan. 27-57. İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2010.
- Beydilli, Kemal. "Müteferrika Matbaası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/347-348. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Beylem, Erdiñ. "Liberalizmin Bugünkü Görünüşü". *Tohum* 8 (Mayıs 1964), 11.
- Bıçak, Ayhan. *Türk Düşüncesi I Kökenler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Bıçak, Ayhan (haz.). "Kutadgu Bilig'de Dünyanın Kötülüğü ve Yönetimi İyileştirme Tartışmaları". *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*. 231-262. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Bıçak, Ayhan (haz.). "Kutadgu Bilig'de İnsan ve Evren Tasavvuru". *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*. 77-116. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Bıyıklı, İzzet. "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Din Hizmetleri". *Diyanet Gazetesi* 334 (Aralık 1986), 8.
- Bilgiç, Said. "Sağ Kanatta Barış". *Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 7.
- Bilgin, Mazhar. "Adalet Mülkün Temelidir". *Diyanet Gazetesi* 364 (Haziran 1989), 45-46,
- Binicioğlu, Ahmet. "Diyanet İşleri Başkan muavini Sadettin Evrin Paşaya". *Fedai* 4 (Kasım 1963), 14.
- Birişik, Abdulhamit. "Mevdûdî İslâmcılığının Türkiye'ye Giriş Biçimi ve Türkiye İslâmcılığına Etkisi". *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*. ed. İsmail Kara – Asım Öz. 379-403. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Birinci, Ali. *Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Birisi, Abdullah. "Sakal Mevzuu..". *Tevhid* 31 (23 Temmuz 1979), 6.
- Birnbaum, N.. "Conflicting Interpretations of the Rise of Capitalism: Marx and Weber". *The British Journal of Sociology* 4/2 (1953), 125-141.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Kalkınma ve Din Adamının Rolü". *Diyanet* 44 (1 Haziran 1972), 6.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Nan-ı Azîz (Kutsî Nîmet)". *Diyanet Gazetesi* 192 (1 Temmuz 1978), 8.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Okumuşlar Çoğaldıkça Terör de Artıyor mu?". *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 22.

- Bora, Tanıl. “1980-2000 Arası İslamcı Dergilere Panoramik Bir Bakış Bir Arifenin Seyir Defteri”. *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 1/89-134. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. İstanbul: İmge Kitabevi, 21. Basım, 2015.
- Bottomore, Thomas. “Marx’ın Sosyolojisi ve Sosyal Felsefesi”. *Sosyoloji ve Felsefe*. Karl Marx. çev. Ardaş Margosyan. 4-30. İstanbul: Belge Yayınları, 2006.
- Bozcalı, Ömer Lütfi. “Gafletten Uyanalım”. *Fedai* 10 (Mayıs 1964), 9-10.
- Bozcalı, Ömer Lütfi. “Kıbrıs ve Türk Yunan Münasebetleri”. *Fedai* 22 (Mayıs 1965), 6.
- Boztaş, Asena. “Türk Demokrasisine Müdahaleler”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/19 (2012), 65-73.
- Breisach, Ernst. *Tarihyazımı*. çev. Hülya Kocaoluk. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Buci – Glucksmaan, Christine. “Hegemonya ve Rıza: Politik Bir Strateji”. *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*. der. Anne Showstack Sassoon. çev. Mustafa Kemal Coşkun vd.. 121-133. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Budak, Ali. *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Buğra, Tarık. “Aya Gidenler”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 12.
- Bulut, Mehmet. “Yeni Bir Dönemin Işığında”. *Diyanet Gazetesi* 291 (Mayıs 1983), 10-11.
- Bulut, Mehmet. “Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Bibliyografyası (1924-1997)”. *Diyanet İlmi Dergi* 33/4 (Ekim – Kasım – Aralık 1997), 85-128.
- Bulut, Mehmet. “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayın Faaliyetleri”. *İslâmiyât* 4/1 (Ocak – Mart 2001), 61-72.
- Bulut, Mehmet. “Başkanlığın Bilinmeyen Bir Süreli Yayını Yeni Köy Hocası / Köy Hocaları İçin Belleten”. *Diyanet Aylık Dergi* 331 (Temmuz 2018), 60-63.
- Bulut, Yücel. “Türkiye’de İslâmcılık ve Tercüme Faaliyetleri”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*. ed. İsmail Kara – Asım Öz. 339-368. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Burhaneddin Rabbani. “Müslüman Türk Milletine Beyanname”. *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 9.

- Burke, Edmund. "Gelenekselcilik". çev. Bilal Canatan. *Muhafazakar Düşünce* 3 (Kış 2005), 11-28.
- Calinescu, Matei. *Modernliğin Beş Yüzü Modernizm Avangard Dekadans Kitsch Postmodernizm*. çev. Sabri Gürses. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.
- Can, Eşref. "İlköğretim". *Diyanet* 28 (30 Eylül 1971), 5.
- Can, Zeki. "Gençliğe Araz Olan Hastalıklar Sosyalizm". *Akıncılar* 2 (18 Ağustos 1979), 14.
- Canatan, Kadir. *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Canatan, Kadir (haz.). "Giriş". *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*. 5-13. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.
- Carnoy, Martin. "Gramsci ve Devlet". *Praksis* 3 (2001), 252-278.
- Carr, Edward Hallet. *Karl Marx Bağnazlık Üzerine Bir Araştırma*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Cebeci, Dilâver. "Devlete Kasteden Düşmanın Silahı Tefrika'dır". *Diyanet Gazetesi* 232 (1 Mart 1980), 8-9.
- Cem, İ. Semahaddin . "Sonu gelmeyen tâvizler". *Sancak* 1 (Aralık 1967), 8.
- Cem, İ. Semahaddin. "Kaybolan Türkler". *Sancak* 10 (Haziran 1968), 7.
- Cem, Semahaddin. "Hıristiyanlık Telkinleri". *Tohum* 1 (Ekim 1963), 27.
- Cem, Semahaddin. "Milli Ruhun Sesi". *Tohum* 22 (Temmuz 1965), 31-32.
- Cemal, Mehmet. "KKTC Üzerine Düşünceler". *Diyanet Gazetesi* 305 (Temmuz 1984), 12.
- Cenan, Mihridin. "Katledilen dilimiz: Çabalama kaptan, ben gidemem!". *Sancak* 4 (Ocak 1968), 14.
- Cengiz, Kemal. "Enerjisi Azalan Ülke Nefesi Daralan İnsan Gibidir". *Diyanet Gazetesi* 298 (Aralık 1983), 22.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Körü Körüne Taklidin Kötülüğü". *Diyanet* 32 (10 Aralık 1971), 2.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Orta Yol". *Diyanet* 33 (25 Aralık 1971), 2.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İslamda Kadın". *Diyanet* 49 (15 Ağustos 1972), 2.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Emanetleri Ehline Veriniz". *Diyanet* 57 (15 Aralık 1972), 2.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 3. Basım, 2011.

- Ceyhan, Abdullah. “Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kıbrıs’a Çıkışı (20 Temmuz 1974)”. *Diyanet Gazetesi* 329 (Temmuz 1986), 17.
- Cilâcı, Osman. “Ekmek İsrافی”. *Diyanet Gazetesi* 109 (15 Ocak 1975), 5.
- Cizre, Ümit. *AP – Ordu İlişkileri Bir İklimin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Copeaux, Etienne. *Türk Tarih Tezinden Türk – İslam Sentezine*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Coşar, Mehmet. “Üzüm Salkımları ve Komünizm”. *Tohum* 29 (Kasım 1966), 14.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Bir Milletın tekmil Şeref ve mukaddesatını bütünlüğünü, tehlikeye düşürmekte olan şu korkunç trajedinin karşısında sen ben kaygısına düşüp, gözleri ihtirasla perdelenenler! lütfen insafa gelip şu necip Millete acıyınız!”. *Fedai* 2 (Eylül 1963), 2.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Zenginler!.Türk Milliyetçileri Sizlere Kırgındır!..”. *Fedai* 3 (Ekim 1963), 10-11, 17.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Cumhurbaşkanlığına Çekilen Tel”. *Fedai* 5 (Aralık 1963), 17.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Kıbrısta Yunan Mezalimi”. *Fedai* 6 (Ocak 1964), 2.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Ağlıyan Ayasofya değil, Ayasofyanın şahsında Müslüman Türk Milletidir”. *Fedai* 11 (Haziran 1964), 10, 12.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “İsmet Paşa’ya Açık Mektup”. *Fedai* 13-14 (Ağustos-Eylül 1964), 12-13.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Kabus olmaktan ileri geçemiyen bir azınlık İktidarının artık başımızda yeri yoktur”. *Fedai* 15 (Ekim 1964), 11.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Zenginlerin İhaneti”. *Fedai* 15 (Ekim 1964), 11, 20.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Erkanı Harbiye Umumiye Reisi Orgeneral Sayın Cevdet Sunay’a Açık Mektup”. *Fedai* 17 (Aralık 1964), 10.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Selâm Millî İradeye!.. Selâm Millete!..”. *Fedai* 20 (Mart 1965), 10.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Toprak Reformu”. *Fedai* 21 (Nisan 1965), 11, 13
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Seçimler Yaklaşırken”. *Fedai* 23 (Haziran 1965), 10.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Zararlı Cereyanlarla Mücadele Komitesi Yanlış Yoldadır”. *Fedai* 24 (Temmuz 1965), 11, 19.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Kıbrıs ve Ayasofya”. *Fedai* 27 (Ocak 1966), 12.

- Coşkuner, Kemal Fedai. “Komünist Avı ve 163. Madde”. *Fedai* 30 (Nisan 1966), 3.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Meclisin Muhafazakar Mebusları ile Bir Sohbet”. *Fedai* 32 (Haziran 1966), 12.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Bizim Kırgınlığımız Adalet Partisine Değil, Onun Yöneticilerinedir”. *Fedai* 34 (Eylül 1966), 3.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Sayın Süleyman Demirel’e Açık Mektup”. *Fedai* 35 (Ekim 1966), 12.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Amerika ile Olan İttifakımızın da Bir Sınırı Olmalıdır.”. *Fedai* 36 (Kasım 1966), 3.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Ezan ve Hoparlör”. *Fedai* 42 (Haziran 1968), 9.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “İslâmiyet ve Kapitalizm”. *Fedai* 49 (Haziran 1969), 3, 18.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Ne Hallere Geldik!...”. *Fedai* 54 (Şubat 1970), 3.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Temelinde 50 milyon şehit yatan bu vatan kaderine terk edilemez”. *Fedai* 5/3 (Mart 1979), 2.
- Coşkuner, Kemal Fedai. “Bir İç Savaş Görünümüne Bürünen Türkiye ve Bozkurtlar”. *Fedai* 5/7 (Temmuz 1979), 3.
- Cumalıoğlu, Erdoğan. “Akif”. *Tohum* 4 (Ocak 1964), 16-17.
- Cumalıoğlu, Fehmi. “Komünizm”. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 4-5.
- Cumalıoğlu, Fehmi. “Komünizm”. *Tohum* 2 (Kasım 1963), 7-8.
- Cumalıoğlu, Fehmi. “Komünizm”. *Tohum* 4 (Ocak 1964), 23.
- Cunbur, Müjgan. “Peygamber Efendimiz (S.A.S.)in Kadınları Değerlendirişi”. *Diyanet Gazetesi* 215 (15 Haziran 1979), 7, 9.
- Cündioğlu, Dücane. ““Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında” İslâm Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”. *Divan Disiplinlerarası Araştırmalar Dergisi* 2 (1996), 1-94.
- Cündioğlu, Dücane. *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Çağlar, İdris. “Kıbrıs’tan Notlar”. *Diyanet Gazetesi* 112 (1 Mart 1975), 9.
- Çağlar, İdris. “Kıbrıs’tan Notlar”. *Diyanet Gazetesi* 113 (15 Mart 1975), 8.
- Çağrııcı, Mustafa. “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l –Münker”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/138-141. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

- Çağrı, Mustafa. “Adâlet (Ahlâk)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/341-343. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. *Gazzâlî*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Çakan, İ. Lütfi. “Bütünleşme Gereği”. *Diyanet Gazetesi* 140 (1 Mayıs 1976), 3.
- Çakan, İsmail L.. “Din Hizmetleri, Din Eğitimi ve Din Bilimleri Araştırmalarının Koordinasyonu”. *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*. haz. Ahmet Günay vd.. 2/46-51. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Çakır, Hamza. “Tercümân-ı Ahvâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/495-497. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Çakır, Ruşen – Bozan, İrfan. *Sivil Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*. İstanbul: Tesev Yayınları, 2005.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “Türkiye Müslümanlarını Bekleyen Yeni Bir Fitne: Türklük-Kürtlük Sürtüşmesi”. *İslâmî Hareket* 6 (1 Temmuz 1978), 12.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “İran’daki Alçaklar”. *İslâmî Hareket* 11 (1 Aralık 1978), 12.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “Müslüman ne anarşisttir ne de kuvvetperest!.. ancak Hak’tan yanadır!”. *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 4.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “‘‘Maraş nire, Guadelup nire?’’ Demeyiniz!..”. *Tevhid* 5 (15 Ocak 1979), 3-4.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “‘Şah’ın Şahane Gidişi ve Sonrası...”. *Tevhid* 6 (23 Ocak 1979), 3-4.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “İslam, Dünya Dengesini Zorlarken”. *Tevhid* 7 (1 Şubat 1979), 3-4.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “‘‘Sen İslam’ı talep ettin; Allah nasib etti’’”. *Tevhid* 8 (12 Şubat 1979), 3-4.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “Müslümanla İlgilenmek, Hayata Müslüman Gibi Bakmak ‘‘Khumeynicilik’’ midir?”. *Tevhid* 9 (19 Şubat 1979), 2.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “İslami Pratiğimiz Yeniden Zenginleşirken”. *Tevhid* 31 (23 Temmuz 1979), 2.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “‘‘Consesus’’umuz; Demokrasi mi, İslam mı?”. *Hicret* 2 (24 Eylül 1979), 2.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “Niçin Bu Ayrılık-Gayrılıklar?”. *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 2.
- Çakır, Selâhaddin Eş. “Demokrasi Karşısında Kemikleştik Mi?”. *Hicret* 6 (22 Ekim 1979), 4.

- Çakırgil, Selâhaddin Eş. “15. Hicri Asr’a Halifesiz Girerken... (1)”. *Hicret* 8 (11 Kasım 1979), 9.
- Çakırgil, Selâhaddin Eş. “15. Hicri Asr’a Halifesiz Girerken... -2-”. *Hicret* 9 (19 Kasım 1979), 9.
- Çakırgil, Selâhaddin Eş. “Türkiye Nasıl Kurtulur?..”. *Hicret* 13 (17 Aralık 1979), 20.
- Çakırgil, Selâhaddin Eş. “Kimi, Kim Adına “Kurtarmak”?”. *Hicret* 15 (21 Ocak 1980), 16.
- Çakırgil, Selâhaddin Eş. “Kur’an Hükümlerine Uyun!” Süleyman bey, sen de...”. *Hicret* 17 (3 Mart 1980), 16.
- Çakırgil, Selâhaddin Eş. “Dayanılmaz Sancılar, Yeni Arayışlara Zorlamıyor Mu?”. *Hicret* 18 (12 Mart 1980), 16.
- Çakırgil, Selâhaddin Eş. “Suskunluğumuz Başlarken”. *Hicret* 21 (21 Nisan 1980), 16.
- Çakmıkcıoğlu, Seda (haz.). “Koçi Bey Risalesi Hakkında Osmanlı Büyüklerinden Bazı Kişilerin Düşünceleri”. *Koçi Bey Risaleleri*. Koçi Bey. 19-20. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Çalışır, Tahsin. “Kolera Salgını”. *Diyanet Gazetesi* 176 (1 Kasım 1977), 15.
- Çalışkan, Tahir. “Dağılmamak”. *Diyanet Gazetesi* 202 (1 Aralık 1978), 3.
- Çam, Ömer. “Fethin 527. Yıl Dönümü”. *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 4.
- Çam, Ömer. “İslâm’da Hakk Anlayışı”. *Diyanet Gazetesi* 352 (Haziran 1988), 13.
- Çavdar, Tefvik. *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları 5. Basım, 2013.
- Çavuşoğlu, Hüseyin. “27 Mayıs 1960 Darbesinin Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Tartışma”. *Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze*. ed. Hasan Acar. 333-365. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018.
- Çekel, Çetin. “Çiftliklerde Balıkçılık”. *Diyanet* 58 (1 Ocak 1973), 16.
- Çekmegil, M. Sâid. “Siyaset Şahsiyet İster”. *Fedai* (Mart 1969), 4, 22.
- Çelik, Celaleddin. “İslamî Gruplarda Söylem ve Hafıza İnşa Aracı Olarak Dergiler (1980 Sonrası)”. *1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 4/27-40. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Çelik, Hüseyin. “Genç Kalemler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/21-23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

- Çelik, Nur Betül. “Marx’ın Ontolojisi ve Siyasal Öznellik Sorunu”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 14/55 (Kasım, Aralık, Ocak 2010-11), 11-31.
- Çelik, Yüksel. “Nizâm-ı Cedîd’in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)”. *Nizâm-ı Kâdim’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*. ed. Seyfi Kenan. 565-590. İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2010.
- Çerçi, Faris (haz.). “Mustafa Âlî ve Eserleri”. *Nushatü’s-Selâtîn*. Gelibolulu Âlî Mustafa. 17-30. İstanbul: Büyeyenay Yayınları, 2015.
- Çetin, Atilla. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/519-520. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çırakoğlu Rekin Ertem. “Bir Anne Arıyorum”. *Fedai* 32 (Haziran 1966), 15.
- Çiçek, Dursun. “Postmodernist Dindarlaşma ve Yeni İslamcılar Bilgi ve Hikmet – Yeni Zemin Dergileri Bağlamında Bir Değerlendirme”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 1/167-202. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Çiftçi, Ahmet. “İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 8-9.
- Çiğdem, Ahmet. ““Türk Batılılaşması”nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık*. ed. Uygur Kocabaşoğlu. 3/68-81. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2012.
- Çulhaoğlu, Metin. “Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık*. ed. Uygur Kocabaşoğlu. 3/170-188. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2012.
- Darendelioğlu, İlhan E.. “Komünist ve Komünizmin Yegâne Vasfı: Kan ve Yalan”. *Tohum* 1 (Eylül 1968), 13.
- Darendelioğlu, İlhan. “Moskovacı – Pekinci”. *Fedai* 5/3 (Mart 1979), 4.
- Daryal, Ali Murad. “Toplum Kaynaştırma Müesseseleri”. *Tohum* 49 (Nisan 1970), 6-7.
- Davison, Roderic. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasininin Modernleşmesi”. çev. Hayrettin Pınar. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İncik – Mehmet Seyitdanlıoğlu. 289-301. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2014.
- De Busbecq, Ogier Ghislain. *Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*. çev. Derin Türkömer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Demir, Deniz Cenk. “Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat’tan Adalet Partisi’ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni”. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 483-517. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

- Demir, Fahri. “Tasarruf Güzel Ahlâktandır”. *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988).
- Demir, Hasan. “Dünya Çocuk Kitapları Haftası Dolayısıyla”. *Diyanet Gazetesi* 275 (1 Ocak 1982), 4.
- Demir, Kenan. “Osmanlı’da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Nisan 2016), 71-112.
- Demir, Şerif. “Beyân’ül-Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 32 (2012), 309-325.
- Demirağ, Yusuf. “Kıbrıs”. *Tohum* 14 (Kasım 1964), 5.
- Demircan, Ali Rıza. “Komünizm”. *Tohum* 62 (Haziran 1971), 24-27.
- Demirci, Etem. “Komünizm”. *Tohum* 5 (Şubat 1964), 25-26.
- Demirel, Tanel. *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Demirel, Tanel. *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Demirel, Tanel. “Demokrat Parti İktidarı ve Ordu”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 267-284. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Demirkol, Murat (sad.). “Takdim”. *Ahlâk-ı Alâî*. Kınalızâde Ali Çelebi. 9-23. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Demirovic, Alex. “Hegemonya ve İktidarın Analizi”. çev. Meral Asa. *Felsefelogos* 48 (2013), 95-104.
- Derman, Giray Saynur – Kurban, Vefa. “Kıbrıs Sorunun Türk Dış Politikasına Etkisi ve ABD-SSCB ile İlişkiler”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16/33 (Güz 2016), 455-484.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 31. Basım, 2015.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kurumsal Tarihçe”. Erişim 14 Ağustos 2020. <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Birimler”. Erişim 14 Ağustos 2020. <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “İlkeler ve hedefler”. Erişim Tarihi 14 Ağustos 2020. <https://diniyayinlar.diyanet.gov.tr/sayfa/51/ilkeler-ve-hedefler>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Tanıtım”. Erişim 14 Ağustos 2020. <https://diniyayinlar.diyanet.gov.tr/sayfa/53/tanitim>

- Dikeçligil, Hüsni. "Arıyoruz...". *Tohum* 1 (Ekim 1963), 7.
- Dikeçligil, Hüsni. "Ahlak ve Ahlak". *Tohum* 24 (Eylül 1965), 15, 23.
- Diñer, Ömer. *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Diyanet. "Başlık Yok". *Diyanet Gazetesi* 98 (2 Ağustos 1974), 1.
- Diyanet. "İslâm Dininde Kadın Hakları". *Diyanet* 71 (1 Temmuz 1972), 8-9.
- Diyanet. "Sağlığımız". *Diyanet Gazetesi* 162 (1 Nisan 1977), 5.
- Diyanet. "İsraf ve Cimrilik". *Diyanet Gazetesi* 184 (1 Mart 1978), 5.
- Diyanet. "Dinimiz Kaçakçılığın Her Çeşidini Yasaklamıştır.". *Diyanet Gazetesi* 288 (Şubat 1983), sy.
- Diyanet. "Cumhuriyet Fazilettir...". *Diyanet Gazetesi* 296 (Ekim 1983), 1.
- Diyanet. "Cumhuriyet". *Diyanet Gazetesi* 368 (Ekim 1989), 17, 25.
- Diyanet. "Birlik Ruhu". *Diyanet Gazetesi* 373 (Mart 1990), 25.
- Diyanet Gazetesi* 316-317 (Haziran-Temmuz 1985).
- Doğan, Ahmet. "Hakimiyet Milletindir". *Diyanet Gazetesi* 308 (Ekim 1984), 27.
- Doğan, D. Mehmet. "Aydın Yabancılaşması Bürokrasi Çağ Dışıdır". *İslâmî Hareket* 1 (1 Şubat 1978), 6.
- Doğan, D. Mehmet. *Darbeler Müdahaleler ve Siyasî Sistem*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2005.
- Doğan, Erdal. *Edebiyatımızda Dergiler*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997.
- Doğan, Lütfi. "Başlarken". *Diyanet* 1 (22 Kasım 1968), 16.
- Doğan, Lütfi. "Diyanet İşleri Başkanlığını ve Vazifelerini Biliyor Musunuz?". *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 3.
- Doğan, Lütfi. "Sevindirici Bir Başlangıç". *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 16.
- Doğan, Lütfi. "Helâl ve Haram". *Diyanet* 11 (15 Ocak 1971), 1, 14.
- Doğan, Lütfi. "Birlik ve Yardımlaşma Her İyiliğin Esasıdır". *Diyanet* 15 (15 Mart 1971), 1, 14.
- Doğan, Lütfi. "Kardeşlik Ruhu". *Diyanet* 16 (30 Mart 1971), 1, 14.
- Doğan, Lütfi. "İsraftan Sakınmak". *Diyanet* 18 (30 Nisan 1971), 1, 14.

- Doğan, Lütfi. “Cumhuriyet Bayramı Dolayısıyla”. *Diyanet* 30 (30 Ekim 1971), 16.
- Doğan, Lütfi. “Çocuklarımızı Güzel Terbiye Etmek Dînî ve Millî Görevlerimizdendir”. *Diyanet* 42 (1 Mayıs 1972), 1, 14.
- Doğan, Lütfi. “Birlik ve Beraberlik Ruhu Yükselmemizin Teminatıdır”. *Diyanet* 44 (1 Haziran 1972), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “Cumhuriyet Bayramı Münasebetiyle”. *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972), 5.
- Doğan, Lütfi. “Sanat, Sanayileşme Değeri ve Dinimizdeki Önemli Yeri”. *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “Tutumlu Olmak Dinimizin Esaslarından Biridir”. *Diyanet* 56 (1 Aralık 1972), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “Seyahat”. *Diyanet* 66 (1 Mayıs 1973), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “Kuvvet”. *Diyanet* 68-69 (1 Haziran 1973), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “50. Yılda Cumhuriyet ve Diyanet”. *Diyanet Gazetesi* 79 (29 Ekim 1973), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “İsraf”. *Diyanet Gazetesi* 84 (15 Ocak 1974), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “Ağustos Zaferleri ve Ölümünün 400. Yıldönümünde Şeyhul-İslâm Ebüsuud Efendi”. *Diyanet Gazetesi* 99 (15 Ağustos 1974), 1, 6.
- Doğan, Lütfi. “Sanayi Haftası”. *Diyanet Gazetesi* 105 (15 Kasım 1974), 1, 15.
- Doğan, Lütfi. “Lefkoşa Selimiye Camiinde Cuma Hutbesi”. *Diyanet Gazetesi* 110 (1 Şubat 1975), 1, 14.
- Doğan, Lütfi. “Kıbrıslı Kardeşlerimize”. *Diyanet Gazetesi* 123 (15 Ağustos 1975), 1, 14.
- Doğan, Lütfi. “Muhterem Din Görevlilerine Hitab!”. *Diyanet Gazetesi* 130 (1 Aralık 1975), 1, 15.
- Doğan, Muzaffer. “III. Selim Döneminde Devlet Teşkilâtına Dair Bazı Düzenlemeler”. *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*. ed. Seyfi Kenan. 79-104. İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2010.
- Doğaner, Yasemin. “İhtilâlin Mantığı”. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 99-115. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Doğrul, Ömer Rıza. “Ezan ve Kâmet Hakkında”. *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I*. Düccane Cündioğlu. 310-311. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Doyuran, Levent. “Medyatik Bir Çalışma Alanı Olarak Eleştirel Söylem Çözümlemesi (Televizyon Dizileri Örneğinde)”. *Erciyes İletişim Dergisi* 5/4 (Temmuz 2018), 301-323.

- Duman, Fikri. “İslâm Hayatî Bir dindir”. *Diyanet* 15 (15 Mart 1971), 5.
- Duran, Burhanettin. “Cumhuriyet Dönemi İslâmcılığı İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/129-156. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Durand, Jean-Pierre. *Marx’ın Sosyolojisi*. çev. Ali Aktaş. İstanbul: Birikim Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Durmaz, İ. Mahir. “Kıbrıs’ta Kanlı Noel Olayları”. *Diyanet Gazetesi* 372 (Şubat 1990), 13, 26.
- Durna, Tezcan – Kubilay, Çağla. “Söylem Kuramları ve Eleştirel Söylem Çözümlenmeleri”. *Medyadan Söylemler*. der. Tezcan Durna. 47-81. İstanbul: Libra Kitap, 2010.
- Dursun, Davut. *Yönetim – Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Dursun, Davut. *Ertesi Gün Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar: 27 Mayıs 12 Mart 12 Eylül*. Ankara: İşaret Yayınları, 2000.
- Dursun, Davut. *27 Mayıs Darbesi Hatıralar/ Gözlemler / Düşünceler*. İstanbul: Şehir Yayınları, 2001.
- Dursun, Davut. *12 Eylül Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler*. İstanbul: Şehir Yayınları, 2005.
- Dursun, Davut. “Türk Siyasetinde Muhalefete Karşı Tahammülsüzlük ve Demokratikleşme Sürecine Olan Etkileri”. *Türkiye Günlüğü* 92 (Kış 2008), 46-57.
- Dursun, Davut. *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*. İstanbul: Beta Yayınları, 2018.
- Dursun, Hatice Rumeysa. *Türkiye ve Tunus’ta Din-Devlet İlişkilerinin Dönüşümü*. Ankara: Kadim Yayınları, 2019.
- Dursun, Mehmet. “Dünya Gıda Günü ve Ekmek İsrafı”. *Diyanet Gazetesi* 284 (Ekim 1982), 15-16.
- Duru, M. Sadık. “İslâm ve Cumhuriyet”. *Diyanet Gazetesi* 320 (Ekim 1985), 3.
- Dünder, Peyami. “Milli Birlik”. *Diyanet Gazetesi* 253 (15 Ocak 1981), 5.
- Ebû Nasr El-Farabî. *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye veya Mebâdi’ül Mevcûdât*. çev. Mehmet S. Aydın – Abdulkadir Şener – M. Rami Ayas. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Ebul- A’lâ El Mevdûdî. “İslâm Devleti ve Gayesi”. çev. A. Vefa Çamdibi. *Tohum* 29 (Kasım 1966), 6-8.

- Ebul A'lâ El-Mevdûdî. "İslâmı Korumak". çev. A. Vefa Çamdibi. *Tohum* 12 (Eylül 1964), 15-16.
- Ebu'l-A'lâ e-Mevdûdî. "İslâm ve Hıristiyanlık". çev. Faruk Bilici. *Tohum* 84 (Şubat-Mart 1974), 28-35.
- Ebu Said. "Tohum'a". *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 15.
- Ebüzziya, Ziyad. "Cerîde-i Havâdis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/406-407. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Efe, Adem. "Sebîlürreşâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/251-253. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Efe, Ahmet. "Kıbrıs Türküsü". *Diyanet Gazetesi* 145 (15 Temmuz 1976), 4-5.
- Efe, Ahmet. "Ermeni Vahşetinin Son Kurbanı Bir Din Görevlisi". *Diyanet Gazetesi* 258 (1 Nisan 1981), 8-10.
- Ekmen, M. Faik. "Müslümanlıkta Karaborsacılık Yasaktır". *Diyanet* 35 (15 Ocak 1972), 5.
- Elhan, Nail. "İran Devrimi ve Türkiye'de İslamî Entelektüellik Devrim'in İslamcı Yayınlar Üzerindeki Etkileri". *"Bir Başka Hayata Karşı" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 2/445-472. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Elliott, Anthony. *Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş*. çev. Selda Taşdemir vd.. Ankara: Dipnot Yayınları, 2017.
- Elönü, Ümit. "Salih Mirzabeyoğlu (1950-1980)". *"Bir Başka Hayata Karşı" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 2/315-317. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Elver, İbrahim. "Anne ve Babaların Çocuklarına Karşı Görevleri". *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 27.
- Emre, İbrahim Taha. "En Büyük Tehlike Nedir?". *Şûrâ* 35 (18 Eylül 1978), 2.
- Engelhardt, Ed.. *Tanzimat*. çev. Ayda Düz. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.
- Er, Celâl. "Tarımda Toprak İşleme ve Tav". *Diyanet* 24 (30 Temmuz 1971), 10-11.
- Er, Celâl. "Belli Başlı Zararlılar ve Mücadelesi". *Diyanet* 27 (15 Eylül 1971), 10-11.
- Erdem, Celal. "İslâm Ülkeleri Başkentleri ve Kentleri Teşkilâtı 3. Genel Kurulu Ankara'da Yapıldı". *Diyanet Gazetesi* 306 (Ağustos 1984), 4.
- Erdil. "Komünizm Hakkında Sorular ve Cevapları". *Diyanet Gazetesi* 76 (15 Eylül 1973), 9.

- Erdil, Kemalettin. “Noel – Aslı ve Düşündürdükleri”. *Diyanet* 34 (1 Ocak 1972), 9.
- Erdil, Kemalettin. “Ara Bulmak”. *Diyanet* 52 (1 Ekim 1972), 10.
- Erdil, Kemalettin. “Dirliğin Kaynağı Birliktir”. *Diyanet* 60 (1 Şubat 1973), 6.
- Erdil, Kemalettin. “Komünizm Hakkında Sorular ve Cevapları”. *Diyanet* 71 (1 Temmuz 1973), 11.
- Erdil, Kemalettin. “Marksistlerin Kullandığı Bazı Terimlerin Anlam ve İzahı”. *Diyanet Gazetesi* 82 (15 Aralık 1973), 7.
- Erdil, Kemalettin. “Zafer ve Sonrası”. *Diyanet Gazetesi* 108 (1 Ocak 1975), 5.
- Erdil, Kemalettin. “Üç Büyük Felâket Alkol Kumar Uyuşturucu”. *Diyanet Gazetesi* 329 (Temmuz 1986), 12.
- Erdil, Kemalettin. “K.K.T.C. Mücadele ve Şehitler Haftası Münasebetiyle Yaşama Hakkı İçin”. *Diyanet Gazetesi* 322 (Aralık 1985), 10-11.
- Erdil, Kemalettin. “İslâm’da İş ve İşçi İlişkileri”. *Diyanet Gazetesi* 333 (Kasım 1986), 11, 26.
- Ergüç, Veysel. “Johson Mektubu”. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 257-274. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Erhan, Çağrı – Arat, Tuğrul. “AET’yle İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. ed. Baskın Oran. 1/808-853. İstanbul: İletişim Yayınları, 17. Basım, 2012.
- Erhan, Çağrı. “ABD ve NATO’yla İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. ed. Baskın Oran. 1/681-715. İstanbul: İletişim Yayınları, 17. Basım, 2012.
- Erhan, Çağrı. “ABD ve NATO ile İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran. 1/522-575. İstanbul: İletişim Yayınları, 17. Basım, 2012.
- Erhan, Çağrı. – Arat, Tuğrul. “Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. ed. Baskın Oran. 2/83-101. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2012.
- Erim, Nihat. *12 Mart Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Erkan, Arif. “Tefrika ve Zümrecilik”. *Diyanet* 60 (1 Şubat 1973), 3-4.
- Erkan, Arif. “İslâma Göre Cumhuriyet İdaresi”. *Diyanet* 72 (15 Temmuz 1972), 10.
- Erkan, Ârif. “Millî ve Mânevî Değerlerimizi Koruyalım”. *Diyanet Gazetesi* 158 (1 Şubat 1977), 5.

- Erkilet, Alev. *Mazlum Doğu'nun Mağrur Çocukları İslâmcı Portreler ve Türkiye'de İslâmcılığın Seyri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Erkilet, Alev. "Soğuk Savaş Sonrası İslamcılığın Ana Söylem ve Dinamiği Siyasal ve Epistemolojik Bir Rönesans'ın Peşinde". *"Bir Başka Hayata Karşı" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 1/139-153. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Ermemiş, Faruk. "Dinin Toplum İçin Önemi". *Diyanet Gazetesi* 350 (Nisan 1988), 4.
- Eroğul, Cem. *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap, 3. Basım, 2019.
- Erol, M. Seyfettin. "1946-1950 Dönemi Türk Dış Politikası". *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*. ed. Adem Çaylak vd.. 345-358. Ankara: Savaş Yayınevi, 3. Basım, 2011.
- Erol, M. Seyfettin. "1971-1980 Dönemi Türk Dış Politikası". *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*. ed. Adem Çaylak vd.. 521-540. Ankara: Savaş Yayınevi, 3. Basım, 2011.
- Ertan, Veli. "Adalet". *Sancak* 6 (Şubat 1968), 3
- Ertan, Veli. "Tarih Boyunca Cumhuriyet İdaresi". *Diyanet Gazetesi* 296 (Ekim 1983), 5.
- Ertekin, A. Hamdi. "Tefrika İletti ve Tedavi Çaresi". *Diyanet Gazetesi* 205 (15 Ocak 1979), 3, 10.
- Ertekin, A. Hamdi. "Anlaşmak Daha Hayırlıdır". *Diyanet Gazetesi* 249 (15 Kasım 1980), 7.
- Eryarsoy, M. Beşir. "Mevdudî ve Eserleri". *Tohum* 87 (Mayıs 1975), 18-23.
- Eryarsoy, M. Beşir. "İslâmi Devlet ile Teb'a Münasebetleri". *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 9.
- Eryılmaz, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Eryılmaz, Osman. "Çocuk Gelişimi ve Eğitimi". *Diyanet Gazetesi* 178 (1 Aralık 1977), 12-13.
- Eş, Selâhaddin. "Mücadele İçindeki Yerimiz!". *İslami Hareket* (1 Şubat 1978).
- Eşref Edib. "Ezan Meselesi". *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I*. Dücane Cündioğlu. 312-316. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Eygi, Mehmed Şevket. "Utanç Duvarının mânası". *Tohum* 9 (Haziran 1964), 12.
- Fârâbî. *El-Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Fatih Selim. ““Anarşi” Denilen Yangın ve Devr-i Dil’âra-yı Cumhuriyye!”. *Şûrâ* 30 (7 Ağustos 1978), 8-10.
- Fatma Betül. “Makyaj ve İslâm açısından düşünceler”. *Fedai* 50 (Ekim 1969), 4.
- Fatma Betül. “Çağdaş Ahlak!”. *Tohum* 90-91 (Eylül 1975), 17.
- Fayda, Mustafa. “Cumhuriyetin İslâm’ın Temel Kaynaklarına Atfettiği Önem ve Değer”. *Kuruluşunun 80. yılında Diyanet İşleri Başkanlığı*. haz. Mehmet Bulut. 23-37. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 16.
- Fedai. “Yolumuz”. *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 2.
- Fedai. “Kırat”. *Fedai* 39 (Şubat 1967), 22.
- Fedayi, Cemal. “Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi [1971-1980] – Nâm-ı Diğer: 70’li Yıllar –”. *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*. ed. Adem Çaylak vd.. 489-520. Ankara: Savaş Yayınevi, 3. Basım, 2011.
- Felek, Burhan. “Çok Üzücü Bir Olay Münasabetiyle”. *Diyanet Gazetesi* 211 (15 Nisan 1979), 15.
- Fersahoğlu, Yaşar. “Şevki Beyin Torunları II”. *Diyanet* 29 (15 Ekim 1971), 8-9.
- Fırat, Melek. “Yunanistan’la İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. ed. Baskın Oran. 1/716-767. İstanbul: İletişim Yayınları, 17. Basım, 2012.
- Fırat, Melek. “Yunanistan’la İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran. 2/102-123. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2012.
- Findley, Carter V.. *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babiâli, 1789-1922*. çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Gazioğlu, A. Hamdi. “Batı Trakya Türklerine Yapılan Akıl Almaz Baskılar”. *Diyanet Gazetesi* 245 (15 Eylül 1980), 8-9.
- Gazioğlu, A. Hamdi. “İcra’nın Güçlendirilmesi (2)”. *Diyanet Gazetesi* 247 (15 Ekim 1980), 9.
- Gazioğlu, A. Hamdi. “Evren’in Konuşmaları ile Ortaya Çıkan Gerçek”. *Diyanet Gazetesi* 255 (15 Şubat 1981), 8-9.

- Gazioğlu, A. Hamdi. “Dış Politikada Önemli Gelişmeler”. *Diyanet Gazetesi* 275 (1 Ocak 1982), 2.
- Gelibolulu Âlî Mustafa. *Nushatü's-Selâtin*. haz. Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Gencer, Bedri. “Şeriatçılıktan Medeniyetçiliğe İslâmcılık: Bir İslâmcılık Tipolojisine Doğru”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*. ed. İsmail Kara – Asım Öz. 69-98. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Matbuatı*. der. Ali Birinci. Ankara: Gezgin Kitapevi, 2002.
- Gevgilili, Ali. *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2. Basım, 1990.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Gökacı, Mehmet Ali. *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gökalp, Mehmet. “Nereye Binbaşım”. *Tohum* 12 (Eylül 1964), 5.
- Gökpinar, İbrahim. “Bağlarda Toprak İşlemesi”. *Diyanet* 19 (15 Mayıs 1971), 10.
- Göktepe, Cihat. “Türkiye’de 27 Mayıs Darbesi Sonrası İç ve Dış Siyasi Gelişmeler [1961-1964]”. *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*. ed. Adem Çaylak vd.. 395-420. Ankara: Savaş Yayınevi, 3. Basım, 2011.
- Göktürk, Necmi. “Köy Şartlarında Buzağı Beslenmesi”. *Diyanet* 20 (30 Mayıs 1971), 11.
- Gökyay, Orhan Şaik. “Düstûrü’l-Amel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/50-51. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Gözaydın, İştâr. *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 1999.
- Gramsci, Antonio. *Hapishane Defterleri*. ed. Joseph A. Buttigieg. çev. Barış Baysal. 2. Cilt. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012.
- Gramsci, Antonio. *Hapishane Defterleri*. ed. Joseph A. Buttigieg. çev. Barış Baysal. 4. Cilt. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014.
- Gramsci, Antonio. “Aydınlar ve Eğitim”. *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916 – 1935*. haz. David Forgacs. çev. İbrahim Yıldız. 373-400. Ankara: Dipnot Yayınları, 3. Basım, 2018.

- Gramsci, Antonio. “Hegemonya, Güç İlişkileri, Tarihsel Blok”. *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916 – 1935*. haz. David Forgacs. çev. İbrahim Yıldız. 229-270. Ankara: Dipnot Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Gramsci, Antonio. “Politika Sanatı ve Bilimi”. *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916 – 1935*. haz. David Forgacs. çev. İbrahim Yıldız. 271-301. Ankara: Dipnot Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Gurâbî, Hamid. “Faiz ve Karz-ı Hasen”. çev. Muzaffer Çobanbeyli. *Diyanet* 13 (15 Şubat 1971), 11.
- Gurâbî, Hamid. “Tıp ve İslâmda Beslenme”. çev. Muzaffer Çobanbeyli. *Diyanet* 12 (30 Ocak 1971), 11.
- Gücüm, Kuntay. *İmparatorluğun “Liberal” Yılları (1856-1870)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Güler, Halit. “Ramazan Girerken”. *Diyanet Gazetesi* 315 (Mayıs 1985), 19.
- Güler, Halit. “Türkleri Tehdit Eden Problemler”. *Diyanet Gazetesi* 362 (Nisan 1989), 10-11.
- Günel, Vehbi Alpay – Üçhöyük, Emre Aydemirhan. “Osmanlı Adalet Dairesi’nde Kutadgu Bilig Etkisi”. *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*. ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak. 353-367. Ankara: Kadim Yayınları, 2020.
- Günay, Mehmed. “Aydınlık Oda Çıra İstemez”. *Akıncılar* 4 (Eylül 1979), 2.
- Gündüz, İrfan. “Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren. 4/468-485. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Günel, Fuat. “Kapitalizm Marksizm ve İslâm II”. *Tohum* 97 (Ağustos 1976), 31-35.
- Günel, Fuat. “Kapitalizm Marksizm ve İslâm III”. *Tohum* 98-99 (Ekim 1976), 27-31.
- Güner, Ağah Oktay. “İslâm-İnsan ve İsrâf”. *Diyanet Gazetesi* 357 (Kasım 1988), 5, 27.
- Güneş, Mehmed. “Müslümanları tağutî düzenlerle uzlaşmaya davet mi!”. *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 2.
- Güneş, Mehmed. “Düzenin Ahlâklanmasını mı İstiyoruz”. *İslâmî Hareket* 27 (15 Haziran 1980), 2.
- Güney, Rıza. “Şeriat ve Hilâfet”. *Tohum* 37 (Mart 1969), 11.
- Güngörmez, Hüseyin Avni. “Masonluk Nedir?”. *Fedai* 17 (Aralık 1964), 8.
- Güngörmez, Hüseyin Avni. “Dünya İnsanlığının En Büyük Tehlikesi Siyonizm ve Farmasonluk”. *Fedai* 44 (Ocak 1969), 6, 15.

- Güran, Kemâl. “Cihadın Yüceliği”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 6-7.
- Güran, Kemal. “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Görevleri”. *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 6.
- Güran, Kemal. “Devlet Memurları Kanunu”. *Diyanet* 6 (1 Kasım 1970), 6.
- Güran, Kemal. “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri Derece ve Kademeler”. *Diyanet* 7 (15 Kasım 1970), 6.
- Güran, Kemâl. “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri İntibaklar Nasıl Olacak?”. *Diyanet* 8 (30 Kasım 1970), 6.
- Güran, Kemâl. “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri Terfiler Nasıl Olacak?”. *Diyanet* 9 (15 Aralık 1970), 6,14.
- Güran, Kemâl. “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı ve Görevleri Gösterge Tablosu ve Terfi Grafiği”. *Diyanet* 10 (30 Aralık 1970), 6, 14.
- Güran, Kemâl. “Diyanet İşleri Başkanlığı Nasıl Kuruldu?”. *Diyanet* 12 (30 Ocak 1971), 6.
- Güran, Kemâl. “Diyanet İşleri Başkanlığı Nasıl Kuruldu?”. *Diyanet* 13 (15 Şubat 1971), 6, 15.
- Güran, Kemâl. “Diyanet İşleri Başkanlığı İçin Yeni Devre”. *Diyanet* 14 (28 Şubat 1971), 6.
- Güran, Kemal. “Din Görevlisine Sesleniş”. *Diyanet* 49 (Ağustos 1972), 6.
- Güran, Kemal. “Din Görevlisine Sesleniş”. *Diyanet* 51 (15 Eylül 1972), 6.
- Güran, Kemal. “Lüks ve İsraf”. *Diyanet* 65 (15 Nisan 1973), 10.
- Güran, Kemal. “Millî İktisat ve İsraf”. *Diyanet* 68-69 (1 Haziran 1973), 7.
- Güran, Kemal. “Ölenler ve Öldürülenler”. *Diyanet Gazetesi* 132 (1 Ocak 1976), 8-9, 14.
- Güran, Kemâl. “Afgan Halkının Dramı”. *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 8.
- Gürkan, Nilgün. *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Gürtaş, Ahmet. “Yeni Bir Döneme Girerken”. *Diyanet Gazetesi* 297 (Kasım 1983), 1, 11.
- Güzel, Ragıp. “Türk’e Karşı Konulmaz”. *Diyanet Gazetesi* 106 (1 Aralık 1974), 10.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. “Tehlike Çok Büyüktür”. *Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 4.
- Hacıömeroğlu, Mustafa. “Milletçe Fakirliğimizin Sebepleri ve Çareleri”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 13.

- Hacıömeroğlu, Mustafa. “Kooperatifçiliğin Gelişmesinde Din Adamlarının Rolü”. *Diyanet* 23 (15 Temmuz 1971), 10-11.
- Hacıömeroğlu, Mustafa. “Buzağı ve Dana Besleyenler İçin Teknik Tavsiyeler”. *Diyanet* 37 (15 Şubat 1972), 11.
- Hakkioğlu, Abdullah. “Cumhuriyet’in 60. Yılına Manevi Açıdan Bir Bakış”. *Diyanet Gazetesi* 296 (Ekim 1983), 19.
- Hale, William. *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
- Hall, Stuart– Lumley, Bob – McLennan, Gregor. *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*. çev. Sadun Emrealp. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985.
- Hasan el-Benna. “Cihad”. *Akıncılar* 2 (19 Ağustos 1979), 7.
- Hasan el-Benna. “Başlık Yok”. *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 3.
- Hasan Kâfi el-Akhisârî. *Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Âlem*. haz. Kenan Ziya Taş. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011.
- Hasena, Recep. ““İzm”lere ve Irkçılığa Karşı Sâdece İslâm”. *İslâmî Hareket* 6 (1 Temmuz 1978), 1.
- Hatiboğlu, Ayşen. “Çiçek Hastalığı”. *Diyanet* 57 (15 Aralık 1972), 12, 14.
- Hatiboğlu, Mehmed S.. “Diyânet Meselemiz”. *İslâmiyât* 4/1 (Ocak – Mart 2001), 7-10.
- Heper, Metin. *Türkiye Sözlüğü Siyaset, Toplum ve Kültür*. çev. Zeynep Mertoğlu. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Heywood, Andrew. *Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş*. haz. Buğra Kalkan. çev. Ahmet Kemal Bayram vd.. Ankara: Adres Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Heywood, Andrew. *Siyaset*. çev. Bekir Berat Özipek vd.. Ankara: Adres Yayınları, 9. Basım, 2013.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 13. Basım, 2013.
- Hobsbawm, Eric J.. “Gramsci ve Marksist Politik Teori”. *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*. der. Anne Showstack Sassoon. çev. Mustafa Kemal Coşkun vd.. 15-34. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Hoca. “Bir Baba Olsun da..”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 10.
- Hocaoğlu, Ali. “İslâm’da Cihad ve Mücahid’in Fazileti”. *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 10.
- Huntington, Samuel P.. *Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*. çev. Ergun Özbudun. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993.

- Işık, Emin. “Âkifin İmanı”. *Tohum* 16 (Ocak 1965), 3-5.
- Işık, Emin. “İnanma İhtiyacı”. *Tohum* 85 (Ağustos 1974), 16.
- Işınsu, Emine. “Ey Koca Türk!”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 8.
- İbn Haldun. *Mukkaddime*. haz. Süleyman Uludağ. 1. Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Basım, 2013.
- İbrahim Müteferrika. “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*. çev. Nedret Kuran- Burçoğlu - Machiel Kiel. 71-75. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- İbrahimoğlu, M. Halil. “Demir Çelik Sanayimiz”. *Gölge* 3 (Ocak 1976), 17-18.
- İDP, İslamcı Dergiler Projesi. “İslami Hareket”. Erişim 10 Ağustos 2020. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/48/islami-hareket>
- İDP, İslamcı Dergiler Projesi. “İstiklal”. Erişim 10 Ağustos 2020. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/574/istiklal>
- İDP, İslamcı Dergiler Projesi. “Sancak”. Erişim 10 Ağustos 2020. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/31/sancak>
- İDP, İslamcı Dergiler Projesi. “Tohum”. Erişim 10 Ağustos 2020. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/61/tohum>
- İmâm-ı Gazâlî. *Nasihâtü'l-Mülûk*. çev. Osman Şekerci. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı ve Modern Türkiye -Araştırmalar-*. ed. Tuğçe İnceoğlu. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- İnalcık, Halil. “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu. 89-110. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2014.
- İnalcık, Halil. “Tanzimat Nedir?”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu. 30-56. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2014.
- İnalcık, Halil. “Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı”. *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İnan, Akif. “Bütünleşmeden Devrim Olmaz”. *Akıncılar* 3 (3 Eylül 1979), 3.
- İnan, Akif. “Küfür Bir Cephe Müslüman Tek Millet”. *Akıncılar* 11 (26 Şubat 1980), 3.

- İnan, Akif. “Afgan ağrısı ve çağrısı”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 3.
- İnan, Akif. “Nereden nereye geldi toplum”. *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 3.
- İnan, Yusuf Ziya. “Niçin İmam-Hatip Okulları...”. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 10.
- İnuğur, M. Nuri. *Türk Basınında “İz” Birakanlar*. İstanbul: Der Yayınevi, 2. Basım, 1999.
- İpek, Yücel. “Komünistlerin Lügatı”. *Fedai* 19 (Şubat 1965), 2.
- İpşirli, Mehmet. “Şeyhülislâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/91-96. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- İskit, Server R.. *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- İslâmi, Muhammed. “Cihadın Amaçları ve Felsefesi”. *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 9-12.
- İslâmî Hareket. “Gönülverenlerle”. *İslâmî Hareket* 2 (1 Mart 1978), 2.
- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti. “Bildiri”. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 20.
- İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti – Türkiye – İmam Hatip Okulları Mezunları Dernekleri Federasyonu İstanbul İcra Komitesi Başkanlığı. “Bildiri”. *Tohum* 23 (Ağustos 1965), 15.
- İstanbullu Vatandaş. “Ateş Bahası!”. *Sancak* 1 (Aralık 1967), 17.
- İşbilir, Nasrullah. “Şiddet Olayları ve Sonuçları”. *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 5.
- İşbilir, Nasrullah. “Eğitim ve Anarşi İlişkisi”. *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 5.
- İz, Mahir. “Mehmed Akif ve Safahat”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 11, 14.
- İz, Mahir. “Akif Bey’in Edebî Şahsiyeti”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 11.
- İz, Mahir. “Akif Bey’in Edebî Şahsiyeti”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 11;
- İz, Mahir. “Akif Bey’in Edebî Şahsiyeti”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 11.
- İz, Mahir. “Mes’uliyet”. *Diyanet* 14 (28 Şubat 1971), 8.
- İz, Mahir. “Zulüm”. *Diyanet* 24 (30 Temmuz 1971), 6.
- İz, Mahir. “Kul Hakkı”. *Diyanet* 26 (30 Ağustos 1971), 8-9.
- İz, Mahir. “Çocuk”. *Diyanet* 31 (15 Kasım 1971), 4.

- Jeltyakov, A.D.. *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları)*. Moskova: Nauka Yayınevi, 1972.
- Jung, Dietrich – Piccoli, Wolfango. *Yol Ayrımında Türkiye*. çev. Berna Kurt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Kabacalı, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2000.
- Kadıköylü Körkadı. “Enerjik Hükümetimizi Tebrik!”. *Sancak* 1 (Aralık 1967), 16.
- Kadıköylü Körkadı. “Jet Uçaklı Bakan'dan Bir Ricamız”. *Sancak* 2 (Ocak 1968), 18.
- Kahyaoğlu, Abdurrahman. “İslam Dinine Bayraktarlık ve Yayılmasına Öncülük Eden Türk Milleti Parçalanmak İsteniyor”. *Diyanet Gazetesi* 314 (Nisan 1985).
- Kalaycıoğlu, Ersin – Sarıbay, Ali Yaşar (ed.). “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim”. *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. 19-43. Ankara: Sentez Yayıncılık, 5. Basım, 2014.
- Kalkan, Yusuf. “Ticaret Ahlâkı”. *Diyanet Gazetesi* 370 (Aralık 1989), 92-91.
- Kallek, Cengiz. “İhtikâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/560-565. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Kama, Numan. “Örnek bir Din adamının vasıfları”. *Fedai* 16 (Kasım 1964), 7.
- Kaptanağası, Selâhaddin. “Cemiyetlerin birinci iflâs sebebi: Moda ve Lüks”. *Sancak* 3 (Ocak 1968), 4.
- Kaptanağası, Selâhaddin. “Milli varlığımızın kangreni: Yüksek Sosyete”. *Sancak* 4 (Ocak 1968), 4.
- Kara, İsmail. “Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Plânı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları”. *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi Tebliğler-Müzakereler*. 23-29. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Kara, İsmail. “Diyanet İşleri Başkanlığı Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum”. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslamcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/178-200. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Kara, İsmail. “İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değerleri”. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslamcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/34-47. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 2011.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*. 1. Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2012.

- Kara, İsmail. “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*. ed. İsmail Kara – Asım Öz. 15-43. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Kara, İsmail. *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*. 2. Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Kara, Zekeriya. “İctimaî Yardımlaşma”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 5.
- Karabacak, Ahmet B.. “Garip Bir Milliyetçilik Anlayışı”. *Tohum* 14 (Kasım 1964), 23-24.
- Karaçizmeli, M. Talat. “İslâmiyette Ferd-Cemiyet Münasebetleri –II-”. *Diyanet* 9 (15 Aralık 1970), 10.
- Karaçizmeli, M. Talât. “Orduyu Techiz”. *Diyanet* 44 (1 Haziran 1972), 5.
- Karaçizmeli, M. Talât. “Dinimizde Sanat’ın Yeri ve Önemi”. *Diyanet Gazetesi* 105 (15 Kasım 1974), 5.
- Karaçizmeli, M. Talât. “İslâm’da Birlik ve Beraberlik”. *Diyanet Gazetesi* 122 (1 Ağustos 1975), 5.
- Karaçizmeli, Talât. “Dinimizin Ziraata Verdiği Önem”. *Diyanet Gazetesi* 161 (15 Mart 1977), 4.
- Karaçizmeli, Talât. “Dini Açıdan “Tasarruf’un Önemi”. *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 2-3.
- Karadağ, Raif. “Türk Yunan Dostluğu”. *Tohum* 12 (Eylül 1964), 6.
- Karahan, Abdülkadir. “Mevlâna’da Dinanizm”. *Tohum* 16 (Ocak 1965), 5-7.
- Karakılıç, Celaleddin. “Müslümana “Neme Lâzım” Demek Yaraşmaz”. *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 6.
- Karakoç, Abdurrahim. “Asri Aileye Nazire”. *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 6-7.
- Karal, Enver Ziya. *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları –Nizam-ı Cedit- 1789-1807-*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 1988.
- Karal, Enver Ziya. *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1999.

- Karal, Enver Ziya. “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batı’nın Etkisi”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İncılık – Mehmet Seyitdanlıoğlu. 111-132. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Karaman, Ahmet. “Ahlâk-ı Alâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/15-16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Karaman, Fikret. “Yöneticilerin Hizmet ve Sorumlulukları”. *Diyanet Gazetesi* 323 (Ocak 1986), 12.
- Karaman, Hayreddin. “Adâlet (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/343-344. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Karayakayalı, Serhat. “Hegemonya ve Sosyoloji: Mikro-politikanın Birkaç Boyutu Üzerine”. çev. Muharrem Açıkgoz. *Felsefelogos* 44 (2012), 209-213.
- Karlıağa, H. Bekir. “Gazzâlî (Eserleri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/518-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Karmış, Mustafa. “İslamda Birlik ve Dirlik”. *Diyanet Gazetesi* 224 (1 Kasım 1979), 6.
- Karmış, Mustafa. “Anarşi”. *Diyanet Gazetesi* 234 (1 Nisan 1980), 5.
- Karmış, Mustafa. “Dinimizin Emirleri ve Gençliğimiz”. *Diyanet Gazetesi* 243 (15 Ağustos 1980), 11.
- Karmış, Orhan. “Kolera”. *Diyanet* 6 (1 Kasım 1970), 5.
- Karpat, Kemal H.. *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*. çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Karpat, Kemal H.. *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Karpat, Kemal H.. *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*. çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Karpat, Kemal H.. *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Karpat, Kemal H.. *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. İstanbul: Timaş Yayınları, 9. Basım, 2019.
- Kartal, Muslihiddin. “İyi Bir İdarecide Aranılan Özellikler”. *Diyanet Gazetesi* 359 (Ocak 1989), 4-5.
- Kasaboğlu, Ahmet Hamdi. “Bayram”. *Diyanet* 36 (1 Şubat 1972), 6.
- Kâtib Çelebi. *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*. haz. Ensar Köse. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.

- Kavak, Özgür (haz.). “Giriş”. *Sûfî Diliyle Siyaset İrşâdü'l-mürîd ile'l murâd fî tercemeti Mirsadü'l-‘ibâd*. Necmeddîn-i Dâye. 11-40. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Kaya, Abdülkadir. “Meyve Suları”. *Diyanet* 11 (15 Ocak 1971), 11.
- Kaya, Mahmut. “Fârâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/145-162. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Kaya, Yasettin. “İrtidad [Dinden Dönme]”. *Diyanet Gazetesi* 174 (1 Ekim 1977), 8-10.
- Kayabalı, İsmail – Arslanoğlu, Cemender (haz.). Ordu Özel Sayısı: 1. *Diyanet Gazetesi*, 1973.
- Kayalı, Kurtuluş. *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Kaymakçı, Mehmet. “İslâmiyetin Birlik ve Beraberliğe Verdiği Önem”. *Diyanet Gazetesi* 100 (1 Eylül 1974), 10.
- Kaynar, Mete Kaan (haz.). “İnkılâp, Revolution, Devrim: Bir Kavramın Tarihsel Serencamı Üzerine”. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*. 59-75. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kaynar, Mete Kaan (haz.). “Önsöz”. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*. 15-22. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kaynar, Mete Kaan (haz.). “Türkiye'nin Altmışlı Yılları Üzerine Bazı Notlar”. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kaynar, Mete Kaan (haz.). “Yetmişler Türkiye'sine Altmışlı Yıllardan Bakmak”. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kaynar, Mete Kaan (haz.). “Altmışlar Türkiye'sine Ellili Yıllardan Bakmak”. *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. 667-688. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Kaynar, Mete Kaan (haz.). “Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar”. *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. 15-38. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Kaynardağ, Arslan. “Türkiye’de Yayıncılığın Gelişmesi ve Sorunları”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. haz. Müçteba Anğ vd.. 10/2823-2836. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Kazancı, Metin. “Althusser ile İdeoloji Üzerine Yapılmamış Bir Söyleşi”. *Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 37-54.
- Kemâli. “Hizaya Gel!”. *Sancak* 8 (Nisan1968), 11.
- Kemikli, Bilal. “Bizim Hikâyemiz: Seksen Sonrası İslamcı Fikir Muhitlerine Dair Bazı Mülâhazalar”. *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde*

- Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 3/411-418. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Kenan, Seyfi (ed.). “Giriş”. *Nizâm-ı Kâdîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*. 13-23. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Kentel, Ferhat. “1990’ların İslâmî Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entelektüeller”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslâmcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/721-781. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Keskin, Nuray. “Altmışlı Yıllarda Kamu Yönetimi”. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 865-893. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Keskin, Nuray E.. “Yetmişli Yıllarda Kamu Yönetimi”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 749-769. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Keskintaş, Orhan. *Adalet, Ahlâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Keskioğlu, Osman. “İhtikâr”. *Diyanet Gazetesi* 99 (15 Ağustos 1974), 3.
- Keskioğlu, Osman. “Ziraat ve Sanayinin Önemi”. *Diyanet Gazetesi* 144 (1 Temmuz 1976), 10.
- Kılıç, Hüsnü. “Akıncı Hareket Güç’lenirken”. *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 2.
- Kılıç, Hüsnü. “Siyasi Şuur ve Siyasi Hareket”. *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 3-4.
- Kılıç, Hüsnü. “bir değerlendirme bir tahlil...”. *Akıncı Güç* 7 (15 Eylül 1979), 3.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. “Türk Modernleş(eme)mesi Türk Post-Modernleşmesi”. *Doğu Batı* 8 (Ağustos, Eylül, Ekim 1999), 95-98.
- Kılıçoğlu, Melik. “Akıncı’ya”. *Gölge* 4 (15 Şubat 1976), 29.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. sad. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Kırca, Celal. “Necmeddin Daye’de İnsan Anlayışı”. *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*. haz. M. Metin Hülâgü vd.. 143-154. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Kısakürek, Necip Fazıl. “Seyyid Kutub Münasebetiyle”. *Tohum* 28 (Ekim 1966), 3-5
- Kısakürek, Necip Fazıl. “Müjdelerin Müjdesi”. *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 12.
- Kısakürek, Necip Fazıl. “Işık”. *Akıncı Güç* 3 (15 Temmuz 1979), 8.
- Kızılcılık, Sezgin. *Çağdaş Teorisyenler 1: Gramsci, Parsons, Mills, Althusser, Foucault, Goffman ve Bauman’ın Sosyal Teorileri*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2018.

- Kiel, Machiel. “Giriş”. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*. çev. Nedret Kuran – Burçoğlu. 65-70. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004.
- Kirazoğlu, Ömer. “Gençliğin Bozuluş Sebepleri”. *Tohum* 48 (Mart 1970), 9-10.
- Koca, Bayram. “Ellili Yıllarda Merkez Sağ: Demokrat Parti’nin Özgürlük ile İstismar Arasındaki Dinî Politikaları”. *Türkiye’nin 1950’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 293-319. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Koca, Bayram. “Yetmişli Yıllarda Merkez Sağ: Milliyetçilik ve Anti-komünizm”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 373-394. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Koca, Selçuk. “Hürriyetten Otoriteye: 12 Mart Dönemi Anayasa Değişiklikleri”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 87-98. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Kocadereli, Muzaffer. “Sanayi, Kalkınma ve Eğitim”. *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 11.
- Koç, Mustafa. “Diyanet İlmî Dergi’de Din Bilimleri ile İlgili Yayınlanan Makaleler (1962-2004) Üzerine Bibliyografik Bir Araştırma”. *Diyanet İlmî Dergi* 41/2 (Nisan – Mayıs – Haziran 2005), 111-144.
- Koç, Mustafa (haz.). “Giriş”. *Ahlâk-ı Alâ’î Kınalızâde’nin Ahlâk Kitabı*. Kınalızâde Ali Çelebi. 15-27. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Koçak, Cemil. “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan. 72-82. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Basım, 2011.
- Koçak, Cemil. *Darbeler Tarihi 27 Mayıs, 22 Şubat, 21 Mayıs ve 12 Mart....* İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Koçer, Mehmet. “Gurbette Çalışan Türk İşçilerine Sahip Çıkılmalıdır...”. *Diyanet Gazetesi* 279 (Mayıs 1982), 6-7.
- Koçi Bey. *Koçi Bey Risaleleri*. haz. Seda Çakmacıoğlu. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008.
- Koçoğlu, Sadık. “Kooperatifçilik”. *Diyanet Gazetesi* 248 (1 Kasım 1980), 14.
- Koçyiğit, Talât. “Hadislerin Işığında”. *Diyanet* 28 (30 Eylül 1971), 3.
- Koçyiğit, Talât. “Hadislerin Işığında”. *Diyanet* 40 (1 Nisan 1972), 3.
- Koçyiğit, Talât. “Hadislerin Işığında”. *Diyanet* 42(1 Mayıs 1972), 3.
- Koçyiğit, Talât. “Hadislerin Işığında”. *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 3.

- Koçyiğit, Talât. “Bayramlarımız”. *Diyanet Gazetesi* 78 (15 Ekim 1973), 3.
- Koçyiğit, Talât. “Cumhuriyetimizin 50. Yılı Münasebetiyle”. *Diyanet Gazetesi* 79 (29 Ekim 1973), 2-3.
- Koçyiğit, Talât. “Fitneden Sakınınız”. *Diyanet Gazetesi* 193 (15 Temmuz 1978), 3, 16.
- Koçyiğit, Talât. “Anarşinin Sorumlulukları”. *Diyanet Gazetesi* 194 (1 Ağustos 1978), 3.
- Koçyiğit, Talât. “Anarşiye Karşı Birlik ve Beraberlik”. *Diyanet Gazetesi* 197 (15 Eylül 1978), 3.
- Koloğlu, Orhan. *Türk Basını Kuvayi Milliye’den Günümüze (70. Yılında Cumhuriyet Basını)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Koran, Toros. “Bu Benim İşçim”. *Gölge* 2 (Aralık 1975), 23.
- Korkmaz, Fahrettin. *Gâzali’de Devlet*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Köker, Levent. *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Basım, 2005.
- Köksal, M. Asım. “Peygamberimizin Şemali”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 2.
- Köksal, M. Asım. “Peygamberimiz (S.A.S)in Doğumu ve Soyu”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 2.
- Köksal, M. Asım. “Peygamber (S.A.S.)İN Soyu ve Pederlerinin Vefatı”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 2.
- Köksal, M. Asım. “Peygamberimizin Künyeleri ve Süt Anneye Verilmeleri”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 2.
- Kömbe, İlker. “İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetnâme-Nasihâtname Türünde Siyaset Tasavvuru”. *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*. ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak. 203-237. Ankara: İlem Kitaplığı, 2018.
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Koroğlu, Ahmet. “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak”. *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme*. ed. Vahdettin Işık – Ahmet Koroğlu – Yusuf Enes Sezgin. 5-40. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Koroğlu, Ahmet. *Türkiye’de İslamcı Söylemin Oluşumunda Tercüme Etkisi (1960-1990)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

- Köse, Ensar (haz.). “Giriş”. *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*. Kâtib Çelebi. 11-85. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.
- Köse, Hızır Murat. “Siyaset”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/294-299. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Köse, Hızır Murat. “İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri -Bir Giriş Denemesi-”. *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*. ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak. 27-50. Ankara: İlem Kitaplığı, 2018.
- Kösebalaban, Hasan. *Türk Dış Politikası: İslâm, Milliyetçilik ve Küreselleşme*. çev. Hüsamettin İnaç. Ankara: BigBang Yayınları, 2014.
- Kösoğlu, Nevzat. *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de – İslâm’da ve Osmanlı’da Devlet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 1997.
- Kubbealtı Lugatı. Erişim 1 Haziran 2020. <http://lugatim.com/>
- Kunter, Macide Vildan. “Kıbrıs Hatıraları”. *Tohum* 12 (Eylül 1964), 8.
- Kur’an Yolu*. Erişim 15 Haziran 2020. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- Kurtoğlu, Zerrin. “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset Pozitivizm Yönetim İdeolojisinin İslâm’ın Siyasallaşmasına Katkısı”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/201-216. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Kurtulmuş, Turan. “Yeni bir kurtuluş kapısı arayan ÇİN ve düşündürdükleri”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 5.
- Kurtulmuş, Turan. “Liberalizm’ mi Kominiz’ im mi?”. *Akıncılar* 12 (19 Mart 1980), 5.
- Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe – Teşkilat – Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)*. haz. Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma ve Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kutlu, Sönmez. “Alevilik-Bektaşiliğin Diyanet’te Temsili Problemi”. *İslâmiyât* 4/1 (Ocak – Mart 2001), 21-40.
- Kutub, Muhammed. “Açık Konuşalım, Samimi Olalım!..”. *İslâmî Hareket* 3 (1 Nisan 1978), 6.
- Kutub, Muhammed. “Allah’a Giden Yol”. çev. A. Allabakul. *Tohum* 89 (Temmuz 1975), 19-22.
- Kutub, Seyyid. “İslâm Milletinin Doğuşu ve Özellikleri”. çev. A. Vefa Çamdibi. *Tohum* 28 (Ekim 1966), 9-12.

- Kutub, Seyyid. “İslâm’a Nasıl Davet Etmeliyiz”. çev. M. Âkif Aydın. *Tohum* 53 (Ağustos 1970), 19-20.
- Kutub, Seyyid. “Yol”. *Tohum* 54 (Eylül 1970), 32.
- Kuyaş, Ahmet. “Kuruluşunun 75. Yılında Diyanet ve Laiklik Din ve devlet işleri: Ayrısak da beraberiz!”. *#tarih dergi* 67 (Aralık 2019), 31-32.
- Küçük, Cevdet. “Osmanlı Devleti’nde “Millet Sistemi””. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren. 4/208-216. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Küçükağa, Ömer. “Açık dâvet”. *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 3.
- Küçükağa, Ömer. “Zincirler Kırılırken”. *İslâmî Hareket* 25 (15Nisan 1980), 5.
- Küçükçiftçi, Murat. “Fazla Politik, Biraz Entelektüel İslamcılığa Yöneltilen Eleştiriler”. *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 1/321-341. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Küçükköy, İrfan. “İran”. *Diyanet Gazetesi* 304 (Haziran 1984), 26-27.
- Kyvig, David E. – Marty, Myron A.. *Yanıbaşımızdaki Tarih*. çev. Nalan Özsoy. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Lambert, Malcolm. *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*. çev. Erdem Gökyaran. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015.
- Laoust, Henri. *Gazzâlî’nin Siyaset Anlayışı*. çev. Rıza Katı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Lasowski, Aliocha Wald. “Önsöz Yeniden Althusser”. *Althusser ve Biz*. çev. Ayşe Meral. 9-22. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Levent, Ethem. “Türkte Fetih Ruhu”. *Diyanet* 67 (15 Mayıs 1973), 4.
- Levent, Ethem. “Türk’te fetih ruhu”. *Diyanet Gazetesi* 100 (1 Eylül 1974), 7.
- Levent, Şükran. “Çocuk Sağlığı”. *Diyanet Gazetesi* 76 (15 Eylül 1973), 13.
- Levent, Şükran. “Çocuk Sağlığı 2”. *Diyanet Gazetesi* 77 (1 Ekim 1973), 11.
- Locke, John. *Yönetim Üzerine İki İnceleme*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Mardin, Şerif. “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu. 145-165. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 25. Basım, 2015.

- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 12. Basım, 2015.
- Mardinli, Yasir. “Orta ve Uzak Doğu İslam Ülkelerinde Doğu ve Batı Emperyalizmi”. *Gölge* 3 (Ocak 1976), 8.
- Marx, Karl. *Felsefenin Sefaleti*. çev. Erdoğan Başar. Ankara: Sol Yayınları, 1966.
- Marx, Karl. *Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı*. çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları, 4. Basım, 1976.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich. *Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1976.
- Marx, Karl – Engels Friedrich. *Din Üzerine*. çev. Kaya Güvenç. Ankara: Sol Yayınları, 3. Basım, 2002.
- Marx, Karl. *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich. *Alman İdeolojisi*. çev. Tonguç Ok – Olcay Geridönmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2. Basım, 2013.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich. *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*. çev. Nail Satılğan vd.. İstanbul: Yordam Kitap, 5. Basım, 2013.
- Marx, Karl. *Hayalet Seçme Yazılar*. ed. Güçlü Ateşoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Maviş, Nazım. “İslamcılık Düşüncesinin Değişimini İslamcı Dergiler Üzerinden Okumak”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 1/ 205-229. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Mehdiyev, Nebi. “Kutadgu Bilig’in Epistemik Tahlili”. *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*. haz. Ayhan Bıçak. 157-169. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Mehmed Kerim. “Rejimin Din Siyaseti”. *Şûrâ* 33 (28 Ağustos 1978), 4.
- Mehmed Kerim. “Ekonomi Dinine Karşı Tedbir”. *Şûrâ* 36 (24 Eylül 1978), 5.
- Mehmed Saffet. “Arayan Bulur”. *Şûrâ* 20 (29 Mayıs 1978), 6-7.
- Mehmed Saffet. “Ramazan’a Haramla Girmek..”. *Şûrâ* 30 (7 Ağustos 1978), 6.
- Mehmed Saffet. “Şeriat’ı (dini) saptıranlara ihtar...”. *Şûrâ* 31 (14 Ağustos 1978), 9.
- Mehmed Saffet. “Bâbiâlî Pravdası’nda Bir Sarıklı”. *Şûrâ* 32 (21 Ağustos 1978), 6.
- Mehring, Franz. *Karl Marks: Yaşamöyküsü*. çev. Feyyaz Şahin. İzmir: İhya Yayınevi, 2010.

- Mengüç, Mehmed. “Batı Çıkmazı ve AET”. *İslâmî Hareket* 15 (20 Mayıs 1979), 2.
- Mengüç, Mehmed. “Humeynicilik mi, yoksa İslâmın yeniden dirilişi mi?”. *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 14.
- Meriç, Cemil. “Batıda ve Bizde Aydının Serüveni”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. haz. Müçteba Anğ vd.. 1/130-137. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Meriç, Cemil. *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları, 46. Basım, 2015.
- Mert, Gazi. “Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi”. *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 11.
- Mert, H.. “Dine Saygı Topluma Saygıdır”. *Diyanet Gazetesi* 211 (15 Nisan 1979), 1, 15.
- Mert, Hamdi. “Kültürde Yozlaşma”. *Diyanet Gazetesi* 179 (15 Aralık 1977), 9, 15.
- Mert, Hamdi. “Şikayet Konuları”. *Diyanet Gazetesi* 180 (1 Ocak 1978), 9.
- Mert, Hamdi. “Şikayet Konuları”. *Diyanet Gazetesi* 181 (15 Ocak 1978), 9, 15.
- Mert, Hamdi. “Anarşi Konusunda Din Görevlisine Düşen”. *Diyanet Gazetesi* 189 (15 Mayıs 1978), 1, 14.
- Mert, Hamdi. “Din Hizmeti ve Partiler”. *Diyanet Gazetesi* 201 (15 Kasım 1978), 1, 10.
- Mert, Hamdi. “Din Hizmeti Vahdeti Gerektirir”. *Diyanet Gazetesi* 202 (1 Aralık 1978), 1, 10.
- Mert, Hamdi. ““Afganistan Düştü” veya “1400. Hicret Yılında İslâm Dünyasının Manzarası””. *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 16.
- Mert, Hamdi. “Bu Sayı ve Yeniliklerimiz”. *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 16.
- Mert, Hamdi. “Anarşi Can Almaya Devam Ediyor”. *Diyanet Gazetesi* 231 (15 Şubat 1980), 8.
- Mert, Hamdi. “Tek Çıkar Yol Bütünleşmek”. *Diyanet Gazetesi* 232 (1 Mart 1980), 1, 14.
- Mert, Hamdi. “Batı Trakya Türklüğü Baskı Altında”. *Diyanet Gazetesi* 244 (1 Eylül 1980), 15.
- Mert, Hamdi. “İcra Güçlendirilecek mi?”. *Diyanet Gazetesi* 246 (1 Ekim 1980), 15.
- Mert, Hamdi. “Türkiye İslâm Zirvesinde”. *Diyanet Gazetesi* 254 (1 Şubat 1981), 9.
- Mert, Hamdi. “Diyanet İşleri Başkanlığı 57 Yaşında!”. *Diyanet Gazetesi* 256-257 (1-15 Mart 1981), 1.

- Mert, Hamdi. “İlk Yıl Dönümünde 12 Eylül Harekatının Bilançosu”. *Diyanet Gazetesi* 268-269 (1-15 Eylül 1981), 1, 16-18.
- Mert, Hamdi. ““Danışma Meclisi Kuruldu” Hayırlı Olsun”. *Diyanet Gazetesi* 272-273 (1-15 Kasım 1981), 2-3, 26.
- Mert, Hamdi. “Gurur Verici Tebrik Üzerine”. *Diyanet Gazetesi* 276 (1 Şubat 1982), 1, 30.
- Mert, Hamdi. “Bulgar Zulmünün Ulaştığı Boyutlar”. *Diyanet Gazetesi* 314 (Nisan 1985), 14.
- Mert, Hamdi. “Cumhuriyet Nesli ve Tarih Şuuru...”. *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 5.
- Mert, Hamdi. “Yeni Ebad, Yeni Muhteva”. *Diyanet Gazetesi* 382 (Aralık 1990), 1.
- Mert, Hamdi. “Türkiye’nin Manevî Hayatında DİYANET”in Yeri”. *Diyanet Aylık Dergi* 9 (Eylül 1991), 5.
- Mert, Nuray. “Türkiye İslâmcılığına Tarihsel Bir Bakış”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/411-419. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Meşe, Ertuğrul. *Komünizmle Mücadele Dernekleri Türk Sağında Antikomünizmin İnşacısı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Migliaro, Luis Razeto – Misuraca, Pasquale. “Modern Bürokrasi Teorisi”. *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*. der. Anne Showstack Sassoon. çev. Mustafa Kemal Coşkun vd.. 71-94. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- MİM-CİM. “Mimcim’den iğneler: Önü Tehlikesi”. *Sancak* 4 (Ocak 1968), 9.
- Mirzabeyoğlu, S.. “Akıncı Güç” çevresinde”. *Akıncı Güç* 1 (Haziran 1979), 2, 12.
- Mirzabeyoğlu, Salih. “Batı Trakya Üzerine”. *Gölge* 2 (Aralık 1975), 4-5.
- Mirzabeyoğlu, Salih. “Gaspedilen Haklar”. *Gölge* 3 (Ocak 1976), 5.
- Mirzabeyoğlu, Salih. “Uzlaşmamız Mümkün Değildir...”. *Gölge* 8 (Temmuz 1976), 4-5.
- Mirzabeyoğlu, Salih. “Lübnan Entebbe Baskını ve Ege Sorununun Hatırlattıkları”. *Gölge* 9 (Ağustos 1976), 4-6.
- Mirzabeyoğlu, Salih. “Ağır Sanayinin Gerekliliği ve Problemleri”. *Gölge* 10 (1976), 4-7.
- Morrison, A. Gressy. “Bir İlim Adamını Allahın Varlığına İnandıran Yedi Sebep”. çev. Naciye Hamdi Öncül. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 3, 12, 15.
- Muradbeyli, S.. “Hareketimizin Stratejisi ve...”. *İslami Hareket* 2 (1 Mart 1978), 5-7.

- Mutahharri, Murtaza. “İslâmî Dünya Görüşünde Tarih Felsefesi”. *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 7-9.
- Mutlu, İsmail. “Arkadaş Seçerken Nelere Dikkat Etmeliyiz?”. *Diyanet Gazetesi* 275 (1 Ocak 1982), 11.
- Muvahhid. “Tevhid Nuru Etrafında İttihad Zarûreti”. *İslâmî Hareket* 14 (20 Nisan 1979), 1.
- Mücahid. “Girne’de Ben Yoktum”. *Diyanet Gazetesi* 121 (15 Temmuz 1975), 8.
- Müftüoğlu, Atasoy. “Tevhidî Bir Kimlik İçin”. *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 11.
- Müftüoğlu, Atasoy. “İslâm’ın Günümüz Dünyasındaki Görüntüsü”. *İstiklâl* 4-5 (Ocak-Şubat 1986), 2-6.
- Namık Kemal. *Renan Müdâfaanâmesi*. haz. Nurullah Çetin. Ankara: Akçağ, 2014.
- Narol, Süleyman. – Ersöz, Muhammed. “İdeolojinin Kur’ân Yorumuna Yansıması - Mevdûdî’nin Yûsuf Sûresi 76. Âyetini Tefsiri Özelinde-”. *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/10 (Aralık 2018), 414-434.
- Nebîl-et-Tavil. “Hastalık ve Şifasını Bilmenin Önemi”. çev. Hasan Özcan. *Diyanet* 52 (1 Ekim 1972), 11, 15.
- Necmeddîn Dâye. *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*. haz. Şefaettin Severcan. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Nezlad Muhammed. “Boraks Etibank ve Montaj”. *Gölge* 2 (Aralık 1975), 29.
- Nizamülmülk. *Siyasetnâme*. çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergâh Yayınları, 12. Basım, 2016.
- Nomer, Kemâleddin. “Anayasaya Göre Din Hürriyeti”. *Tohum* 2 (Kasım 1963), 10-11, 32.
- Nomer, Kemaleddin. “Kıbrıs ve Patrikhanenin Faaliyetleri”. *Tohum* 5 (Şubat 1964), 9.
- Nomer, Kemalettin. “Yeni Diyanet Tasarısı”. *Tohum* 8 (Mayıs 1964), 7.
- Nomer, Kemaleddin. “Kıbrısta Türk Jetleri”. *Tohum* 12 (Eylül 1964), 4.
- Nomer, Kemâleddin. “Megalo İdea”. *Tohum* 13 (Ekim 1964), 5.
- Nomer, Kemaleddin. “Patrikhane”. *Tohum* 14 (Kasım 1964), 11.
- Nomer, Kemâleddin. “Millî Şuur”. *Sancak* 1 (Aralık 1967), 7.
- Nomer, Kemaleddin. “Hareket Noktası”. *Sancak* 2 (Ocak 1968), 3.
- Nomer, Kemâleddin. “Mes‘uliyet”. *Sancak* 3 (Ocak 1968), 3.

- Nurbaki, Halûk. “Alkol Uygarlık Duvarını Aştı”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 6.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslâm Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2013.
- Odabaşılar, Mahmut. “Haysiyetli Bir Politika Nasıl Gerçekleşir?”. *Fedai* 5/6 (Haziran 1979), 7.
- Ogan, M. Raif. “Dünya İmparatorluğu Masonluk”. *Fedai* 38 (Ocak 1967), 11, 22.
- Okay, M. Orhan. “Büyük Doğu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/513-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Okay, M. Orhan. “Hareket”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/123-125. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Okiç, Muhammed Tayyib. “Hazreti Ebu Bekir es-Sıddık”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 6.
- Okiç, Muhammed Tayyib. “Hazreti Ömer el-Faruk”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 6.
- Okiç, Muhammed Tayyib. “Hazreti Ömer el-Faruk”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 6.
- Okiç, Muhammed Tayyib. “Hz. Osman İbn Affan (Zu'n Nûreyn)”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 6.
- Oktay, Ayşe Sıdıka. “Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12 (2002), 185-233.
- Okumuş, Ejder. *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Ark Kitapları, 2005.
- Okumuş, Ejder. *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Okutan, Ahmet. “Atatürk'ün Din Anlayışı”. *Diyanet* 31 (15 Kasım 1971), 8.
- Okutan, Ahmet. “Cumhuriyet Bayramımız”. *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972) 1, 15.
- Okutan, Ahmet. “Milli Birlik ve Kardeşlik”. *Diyanet* 54 (1 Kasım 1972), 7.
- Okutan, Ahmet. “Bizler Kendimize Göre İdare Ediliriz”. *Diyanet Gazetesi* 169 (15 Temmuz 1977), 3, 12.
- Okuyan, Mehmet. “Necmeddîn Dâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/496-497. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Olgun, Hakan. “Hıristiyanlık ve Sekülerleşme İlişkisi ya da Seküler Dindarlığın Teolojisi”. *İnsan & Toplum* 2/4 (2012), 135-156.
- Opratko, Benjamin. “Hegemonya ve Irkçılığın Eleştirel Teorileri”. çev. Sibel Erduran. *Felsefelogos* 48 (2013), 127-135.

- Oran, Baskın (ed.). “1402 Uygulaması”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. 2/20. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2012.
- Oran, Baskın (ed.). “1980-1990 Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2 Dönemin Bilançosu”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. 2/9-33. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2012.
- Ortaylı, İlber. *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 34. Basım, 2012.
- Otmanbölük, Günvar. “Halka Cephe Alanlar”. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 28.
- Otmanbölük, Günvar. “Ahlâk Buhranının Sebepleri”. *Tohum* 4 (Ocak 1964), 15.
- Öcal, Mustafa. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Öğreten, Ahmet. *Nizam-ı Cedîde Dâir Askerî Lâhiyalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Öksüz, İskender. “Türk’ün Silâhı”. *Diyanet Gazetesi* 121 (15 Temmuz 1975), 12.
- Ömeroğlu, Yaşar. “Mücadelede Metod ve Liderler”. *İslami Hareket* 11 (1 Aralık 1978), 6.
- Ömeroğlu, Yaşar. “İdeolojik Ekonomi”. *İslâmî Hareket* 14 (20 Nisan 1979), 2.
- Ömeroğlu, Yaşar. “Susma zamanı değil!..”. *İslâmî Hareket* 23 (1 Şubat 1980), 3.
- Ömeroğlu, Yaşar. “Terörün Kaynağı Düzenin Mantığıdır!”. *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 1.
- Ömeroğlu, Yaşar. “Keşiş Pierr’den Carter’a Veya Müslümanlardaki Tavrı”. *İslâmî Hareket* 26 (15 Mayıs 1980), 3.
- Öner, Emine Saadet. *Augustinus’un Tanrı Devleti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Öney, Metin. “Düzen Çatırdarken”. *Fedai* 5/4 (Nisan 1979), 9.
- Örs, Birsen. *Türkiye’de Askeri Müdahaleler (Bir Açıklama Modeli)*. İstanbul: Der Yayınları, 1996.
- Örs, H. Birsen (der). “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”. *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*. 3-45. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 6. Basım, 2013.

- Öz, Asım. “Kenetlenmenin İmkânsızlığı”, 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme”. *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme*. ed. Vahdettin Işık – Ahmet Köroğlu – Yusuf Enes Sezgin. 73-160. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Öz, Asım. “Millî Görüş Hareketi: Millî Nizam ve Millî Selamet Partileri”. *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 469-494. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/194-196. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özbek, Ahmet E.. “Tefekkür”. *Akıncılar* 3 (03 Eylül 1979), 10.
- Özcan, Abdülkadir. “Osmanlı Askerî Teşkilatı”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren. 551-557. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Özcan, Besim. “Sultan III. Selim Devri İslahat Hareketleri (Nizâm-ı Cedid)”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 671-683. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özcan, Feridun Cemil. “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”. *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 39-67. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Özcan, Gencer. “Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika”. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 217-256. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Özcan, Gencer. “Ellili Yıllarda “Dış” Politika”. *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 97-133. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Özcan, Gencer. “1974 Kıbrıs Bunalımı”. *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 291-305. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özcan, Gencer. “Yetmişli Yıllarda “Dış” Politika”. *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 261-290. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özdağ, Ümit. *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Boyut Kitapları, 2. Basım, 2004.
- Özdamar, Mustafa. “İslâm'da Cumhuriyet İdaresi”. *Diyanet Gazetesi* 74 (15 Ağustos 1973), 10.
- Özdek, Refik. “Gerçekler”. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 25.
- Özdek, Refik. “Ehliyet”. *Tohum* 2 (Kasım 1963), 22.
- Özdemir, C. Oral. “15-16 Haziran Eylemleri: Dayanışma Düzeyinde Kalan Sınıf Bilinci”. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 687-699. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

- Özdemir, Hikmet. “1960-1980 Dönemi”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 15-47. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özdemir, Hikmet. “1980 ve Sonrası”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 125-161. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özdemir, İbrahim. “Seminerden İzlenimler”. *Diyanet Gazetesi* 120 (1 Temmuz 1975), 6-7, 15.
- Özdemir, İbrahim. “Ümmü Hârâmdan Hala Sultana”. *Diyanet Gazetesi* 132 (1 Ocak 1976), 4, 14.
- Özdemir, İbrahim. “Osmanlı Fethi ve Kıbrıs”. *Diyanet Gazetesi* 133 (15 Ocak 1975), 4, 11.
- Özdemir, İbrahim. “İngiliz İdaresinde Kıbrıs”. *Diyanet Gazetesi* 134 (1 Şubat 1976), 4, 10.
- Özdemir, İbrahim. “Kıbrıs’a Gönderiliyoruz”. *Diyanet Gazetesi* 135 (15 Şubat 1978), 4, 15.
- Özdemir, İbrahim. “Paryalar”. *Diyanet Gazetesi* 136 (1 Mart 1976), 4, 14.
- Özdemir, İbrahim. “Mâbet ve Ölülerden Alınan İntikam”. *Diyanet Gazetesi* 137 (15 Mart 1976), 4, 14.
- Özdemir, İbrahim. “Yunan mı, Yılan mı?..”. *Diyanet Gazetesi* 138 (1 Nisan 1976), 4, 14.
- Özdemir, İbrahim. “Kilise ve Enosis”. *Diyanet Gazetesi* 139 (15 Nisan 1976), 4-5, 15.
- Özdemir, İbrahim. “Yaygın ve Devamlı İrşat”. *Diyanet Gazetesi* 140 (1 Mayıs 1976), 4, 16.
- Özdemir, İbrahim. “Darbenin Altında Yatan Çirkin Gerçek”. *Diyanet Gazetesi* 141 (15 Mayıs 1976), 4, 12.
- Özdemir, İbrahim. “Düşmez Sanılan Girne”. *Diyanet Gazetesi* 142 (1 Haziran 1976), 4-5.
- Özdemir, İbrahim. “Vahşetin Böylesi...”. *Diyanet Gazetesi* 143 (15 Haziran 1976), 4, 16.
- Özdemir, İbrahim. “Hilâl’i Bombalattıran Kin”. *Diyanet Gazetesi* 144 (1 Temmuz 1976), 4-5, 15.
- Özdemir, İbrahim. “Barış Harekâtında Mehmetçik”. *Diyanet Gazetesi* 145 (15 Temmuz 1976), 8-9.
- Özdemir, Nevzat. “Türkiye’nin Batı Trakya’daki Soydaşlarımıza Yardım Elini Uzatması İstendi”. *Diyanet Gazetesi* 276 (1 Şubat 1982), 29.

- Özdemir, Nevzat. ““ERMENİ TERÖRÜ” nün ardındaki gerçek”. *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 4.
- Özdemir, Nevzat. “Ateş Çemberinde Kalan Türkiye İçin Bulgaristan Ziyareti Bir Çıkış Olabilir mi?”. *Diyanet Gazetesi* 278 (Nisan 1982), 2.
- Özdenören, Rasim. “İslama karşı çıkartılan Müslüman”. *Akıncılar* 2 (18 Ağustos 1979), 12.
- Özdenören, Rasim. “Afgan Müslümanlarının yalnızlığı ve susan dünya”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 10.
- Özgül, Hüseyin. “Kıbrıs Adası’nın Dünü, Bugünü, Geleceği...”. *Diyanet Gazetesi* 293 (Temmuz 1983), 16-17.
- Özdür, Atilla. “Rejimin Kendisi Anarşisttir.”. *Şûrâ* 40 (23 Ekim 1978), 7.
- Özdür, Atilla. “Gasp Ekonomisi”, *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 6.
- Özdür, Atilla. “Havanda Su Dövmek”. *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 9.
- Özdür, Atilla. “Ayasofya Öksüz mü?”. *Akıncı Güç* 4 (2 Ağustos 1979), 7.
- Özdür, Atilla. “Düzen Adına Düzensizlik”. *Akıncı Güç* 5 (17 Ağustos 1979), 6.
- Özdür, Atilla. “Düzenden Memnun Musunuz?..”. *Akıncı Güç* 6 (1 Eylül 1979), 3.
- Özdür, Atilla. “Hakimiyet Üzerine”. *Akıncı Güç* 7 (15 Eylül 1979), 6.
- Özdür, Atilla. “Gasp Üzerine”. *Akıncı Güç* 8 (15 Ekim 1979), 7.
- Özel, Hüseyin. “Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 209-228. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özgönüller, Abdullah. “Gençlerin Yetiştirilmesi”. *Diyanet Gazetesi* 127 (15 Ekim 1975), 4, 15.
- Özınanır, Can Irmak. “Gramsci ve Kültürel Çalışmalar”. *Felsefelogos* 48 (2013), 161-167.
- Özkiraz, Ahmet. *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2003.
- Özsümbül, Beyhan. “Yeni Yıla Gireirken”. *Diyanet* 57 (15 Aralık 1972), 11.
- Öztan, Bengü – Çelik, Zişan Ataman. “27 Mayıs’ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir’in Darbe Girişimleri”. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 155-177. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

- Öztürk, Ali Haydar. “Modern Çağda İslam Düşüncesinin Büyük Şehidi Seyyid Kutub”. *Tohum* 28 (Ekim 1966), 6-7.
- Öztürk, Hüseyin. “Hesabımız Allahadır!”. *İslâmî Hareket* 2 (1 Mart 1978), 1.
- Öztürk, Şükrü. “Milli Birlik ve Beraberliğin Toplum Hayatındaki Önemi”. *Diyanet Gazetesi* 313 (Mart 1985), 10.
- Öztürk, Şükrü. “İsraf ve Tasarruf”. *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 13, 25.
- Özyurt, Cevat. “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2014), 207-240.
- Pamuk, Şevket. *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Parla, Taha. *Türkiye’de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Perçinkaya, H. İbrahim. “Dirilişe Kadar Savaş”. *Akıncılar* 5 (4 Ekim 1979), 13.
- Pilavoğlu, M. Kemal. “Sol Yumruklar ve Komünizm”. *Fedai* 53 (Ocak 1970), 4.
- Pilavoğlu, M. Kemal. “Tehlike Bir Sel Gibi Komünist Rusya’dan Durmadan Yurdumuza Geliyor.”. *Fedai* 54 (Şubat 1970), 4.
- Polat, Mustafa. “İsraf ve Zararları”. *Tohum* 101 (Mart 1977), 17-19.
- Polat, Nazım H.. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/446-448. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Portelli, Hugues. *Gramsci ve Tarihsel Blok*. çev. Kenan Somer. Ankara: Savaş Yayınları, 1982.
- Ransome, Paul. *Antonio Gramsci Yeni Bir Giriş*. çev. Ali İhsan Başgül. Ankara: Dipnot Yayınları, 2010.
- Rızk, Câbir. “Şehadetlerinin 14. Yılında Seyyid Kutub ve İki Arkadaşı”. çev. M. Beşir Eryarsoy. *İslâmî Hareket* 30 (1 Eylül 1980), 13.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Toplum Sözleşmesi*. çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Saç, Selman. “İlimli Mücadeleden Radikal Önlemlere: 27 Mayıs 1960”. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 77-97. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Saç, Selman. “Akıncılar”. *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 501-513. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Safa, Peyami. “Habis Ruh”. *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 7.
- Sağiroğlu, Ekrem. “Seçimin Düşündürdükleri”. *Tohum* 44 (Kasım 1969), 9.

- Sakarya, H. İbrahim. “Çağrı”. *Diyanet Gazetesi* 119 (15 Haziran 1975), 15.
- Salâh, Eyüb. “Altıkulaç ve (D.İ.B.)”. *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 9.
- Sancakdar. “Sancak Okuyucusu”. *Sancak* 1 (25 Aralık 1967), 4.
- Sancaktar. “Dur!..”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 13.
- Sancar, Nejdet. “Millî Geleneklerimiz”. *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 5, 19.
- Sandıkçı, Kemal. “Düzen Mantiği”. *Tohum* 46 (Ocak 1970), 7-8.
- Sandıkçı, Kemal. “Ticaret Ahlâkı”. *Diyanet Gazetesi* 153 (15 Kasım 1976), 5.
- Saraçoğlu, Cenk. “Tank Paletiyle Neoliberalizm”. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. haz. Gökhan Atılğan – Cenk Saraçoğlu – Ateş Uslu. 753-875. İstanbul: Yordam Kitap, 3. Basım, 2019.
- Saray, Tan. “Enfeksiyon Hastalıkları”. *Diyanet* 42 (1 Mayıs 1972), 6
- Saray, Tan. “Damar Sertliği”. *Diyanet* 47 (15 Temmuz 1972), 9.
- Saray, Tan. “İshal”. *Diyanet* 48 (1 Ağustos 1972), 9.
- Saray, Tan. “Mide- Duodenum (12 Parmak)”. *Diyanet* 63 (15 Mart 1973), 6, 15.
- Saray, Tan. “Kanser”. *Diyanet* 64 (1 Nisan 1973), 9, 15.
- Sarıtaş, Muhammed. “Avrupa Konseyi Meselesi”. *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 9.
- Sarıtaş, Mustafa Ali. “İnsan Hakları ve Batı Trakya Müslümanları”. *Diyanet Gazetesi* 281 (Temmuz 1982), 17-18.
- Sarıtaş, Muhammed. “İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye Gerçeği”. *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 4-5.
- Sassoon, Anne Showstack (der.). “Hegemonya, Mevzi Savaşı ve Politik Mücadele”. *Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar*. çev. Mustafa Kemal Coşkun vd.. 97-120. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Savcı, Bahri. “Diyanet İşleri teşkilatının gelişmeleri”. *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* XXII/3 (Eylül 1967), 99-101.
- Saydam, Abdullah. “Tanzimat Devri Reformları”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 782-804. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Saydam, Abdullah. “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 847-886. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Saylan, Cankut. “Yeni Bir Yüzyıla Doğru”. *Tohum* 81 (Ekim 1973), 11-22.
- Selişık, Nihat. “Kıbrıs’tan Yurda”. *Tohum* 7 (Nisan 1964), 9.
- Selim, Akif. “Demokrasiye Karşı”. *Akıncılar* 7 (8 Kasım 1979), 5.
- Selim, Fatih. “Müslüman Olan Ülkelerde Emperyalizm’in Sömürü Kaynakları”. *Hicret* 16 (25 Şubat 1980), 7.
- Sepetçioğlu, Mustafa Necati. “Toprak Reformu”. *Tohum* 15 (Aralık 1964), 4-5.
- Serdengeçti, Osman Yüksel. “Kültür Emperyalizmi”. *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 12.
- Serdengeçti, Osman Yüksel. “Kıbrıs Üzerine”. *Fedai* 9 (Nisan 1964), 4.
- Serdengeçti, Osman Yüksel. “Kıbrıs Çıkmazı”. *Fedai* 13-14 (Ağustos Eylül 1964), 9.
- Serdengeçti, Osman Yüksel. “Amerika Düşmanlığı”. *Fedai* 23 (Haziran 1965), 3.
- Serderoğlu, Mehmet. “Taklitçilikten Korunma”. *Diyanet Gazetesi* 82 (15 Aralık 1973), 5.
- Serdaroğlu, Mehmet. “İsraftan Kaçınma”. *Diyanet Gazetesi* 88 (15 Mart 1974), 5.
- Serin, Nâdir. “İslâm Dini ve Ticâret”. *Diyanet Gazetesi* 157 (15 Ocak 1977), 14.
- Sevgin, Halil. “Adalet Anlayışımız”. *Diyanet Gazetesi* 259 (15 Kasım 1980), 2.
- Seyfullah Fethi. “Müslüman; Hangi hallerde savaşır? Niçin savaşır”. *Şûrâ* 3 (19 Ocak 1978), 12.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet – İnalçık, Halil (ed.). “Sunuş”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ix-xi. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Sezer, Özcan – Sezer, Ali Osman. “Devlet Yönetimi Teorisi Olarak Nizamü’l-Mülk’ün Siyasetnamesi Çerçevesinde Adalet ve Meşruiyet”. *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*. ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak. 179-198. Ankara: Kadim Yayınları, 2020.
- Shaw, Stanford J.. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reformlara Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”. çev. M. Faruk Çakır. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 609-628. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Shaw, Stanford J.. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. çev. Mehmet Harmancı. 1. Cilt. İstanbul: e Yayınları, 3. Basım, 2008.
- Sıddıki, Kelim. “Ulusal-Müslüman Devletler Ötesi”. *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 3-4.
- Sıddıkî, Kelim. “İslâmî Harekete Sistemik Bir Yaklaşım”. *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 3-5.

- Sınmaz, Vehbi. “Fakat Çok Geç”. *Tohum* 2 (Kasım 1963), 30.
- Sınmaz, Vehbi. “Fakat Çok Geç”. *Fedai* 33 (Temmuz 1966), 13.
- Silier, Yıldız. *Özgürlük Yanılsaması Rousseau ve Marx*. İstanbul: Yordam Kitap, 4. Basım, 2013.
- Stanford, Michael. *Tarihin İncelenmesi İçin Bir Kılavuz*. çev. Can Cemgil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Sofuoğlu, Cemâl. “Sarı Sarı Üzümler”. *Diyanet Gazetesi* 303 (Mayıs 1984), 3.
- Sofuoğlu, Cemal. “Çiçek Bahçesinin Bekçileri”. *Diyanet Gazetesi* 308 (Ekim 1984), 9.
- Solnon, Jean – François. *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Soykut, Refik. “Hava Sporları”. *Diyanet* 70 (15 Haziran 1973), 11.
- Subaşı, Muhsin İlyas. “Vuralım !..”. *Fedai* 9 (Nisan 1964), 19.
- Subaşı, Necdet. “1960 Öncesi İslâmî Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslâmcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/217-235. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Subaşı, Necdet. *Kamusal Maneviyat*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- Subaşı, Necdet. “1980’lerde İslamcıların Okuma Serüveni”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” *1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. ed. Lütfi Sunar. 3/375-389. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Sunar, Lütfi (ed.). “İslamcılığı Konumlandırmak: Genel Bir Giriş”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” *1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler*. 1-14. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Sunar, Mehmet Mert. “Ocak-ı Âmire’den Ocak-ı Mülgâ’ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler”. *Nizâm-ı Kâdim’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*. ed. Seyfi Kenan. 497-527. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Sunay, Cengiz. “Modernleşme ve Çevre”. *Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye*. ed. Güngör Erdumlu. 111-152. Ankara: Babil Yayıncılık, 2004.
- Sunay, Cengiz. *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri -27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve Sonrası-*. Ankara: Orion Kitabevi, 2010.
- Sultandağı İlçe Müftülüğü. “İsraf ve Cimrilik”. *Diyanet Gazetesi* 209 (15 Mart 1979).
- Süslü, Azmi. “Dünden Bugüne Kıbrıs”. *Diyanet Gazetesi* 341 (Temmuz 1987), 17, 25.

- Şahin, Enes. *Türk Düşüncesinde İslamcılığın Sınıflandırılması Problemine Tarihsel Bir Çözüm: Türk ve Tat İslamcılıkları*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Şahin, Enes. “Türk Siyaset Nazariyesi’nin Hülasası Olarak Kutadgu Bilig”. *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*. haz. Ayhan Bıçak. 308-319. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Şahin, Enes – Şahin, Selin. “İslamcılık Olarak Medeniyetçilik, Medeniyetçilik Olarak İslamcılık: Mehmet Akif’ten Sezai Karakoç’a Medeniyet Tasavvurunun Değişim ve Dönüşümü”. *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 66 (Ekim/Kasım/Aralık 2018), 19-32.
- Şahin, Enes – Topaloğlu, Selin. “Modernleşme Devri Türk İslâmıcılığının Medeniyet Tasavvuru”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/4 (Haziran 2016), 590-611.
- Şahin, Kâmil. “İslamda Kardeşlik”. *Diyanet Gazetesi* 165 (15 Mayıs 1977), 5
- Şahin, Mehmed. “Düzenin zulmü Şah’ın savakını aratmıyor.”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 13.
- Şahinoğlu, Remzi. “Sebebi Ne?”. *Şûrâ* 11 (30 Mart 1978), 16.
- Şeker, Fatih M.. *Modernleşme Devrinde İlmiye Cevdet Paşa- İbnülemin Örneği*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Şeker, Fatih M.. *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Şeker, Fatih M.. *Türk Dikkati*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Şemseddin Sami. *Kâmus-ı Türkî*. haz. Raşit Gündoğan vd.. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 4. Basım, 2014.
- Şen, Ercan. “1980 Sonrası Dergilerde “Kur’ancılık” ve “Mealcilik” Tartışmaları”. “*Bir Başka Hayata Karşı*” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. ed. Lütfi Sunar. 3/259-278. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Şen, İ. Hakkı. “Vatan Sevgisi ve Vatan Müdafaası”. *Diyanet Gazetesi* 100 (1 Eylül 1974), 7.
- Şen, İsmail Hakkı. “İslâm ve Sanat”. *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 5.
- Şener, Adil S.. “Müslüman, Köle Değilsin!..”. *İslâmî Hareket* 6 (1 Temmuz 1978), 4.
- Şenocak, Kemaleddin. “Sancağın Gölgesinde”. *Sancak* 1 (25 Aralık 1967), 3.
- Şenocak, Kemaleddin. “Pahalılık üzerine bir dertleşme”. *Sancak* 7 (Şubat 1968), 8.

- Şenocak, Kemaleddin. “Tek Çatlak Ses”. *Sancak* 7 (Şubat 1968), 4.
- Şentürk, Hulusi. *İslamcılık Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Şentürk, Lütfi. “Emanet ve Emanete Hiyanet Etmek”. *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 5.
- Şentürk, Lütfi. “Denizcilik”. *Diyanet* 72 (15 Temmuz 1973), 5.
- Şentürk, Lütfi. “Savaş”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 4.
- Şentürk, Lütfi. “Emanet”. *Diyanet Gazetesi* 163 (15 Nisan 1977), 3, 14.
- Şentürk, Lütfi. “Ramazan Bayramı”. *Diyanet Gazetesi* 196 (1 Eylül 1978), 1, 10.
- Şentürk, Lütfi. “Vatan Sevgisi”. *Diyanet Gazetesi* 312 (Şubat 1985).
- Şeyhoğlu Mustafa. *Kenzü’l – Küberâ ve Mehekkü’l – Ulemâ*. haz. Kemal Yavuz. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- Takım, Abdullah. “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 67/2 (2002), 157-187.
- Talo, Mehmet. “İslam’da Alış-veriş”. *Diyanet Gazetesi* 212 (1 Mayıs 1972), sy.
- Taneri, Aydın. “Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 22. Basım, 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. “Şiirin Peşinde”. *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Tanrıkulu, Ebubekir. “Mü’min Gafletten Uyanmalı”. *Diyanet Gazetesi* 249 (15 Kasım 1980), 10.
- Tanrıverdi, Salih. “Cumhurî İdare, İslâmi Esaslara Uygundur”. *Diyanet Gazetesi* 73 (1 Ağustos 1973), 10.
- Tanrıverdi, M. Salih. “İslâm’a Göre Cumhuriyet İradesi”. *Diyanet Gazetesi* 261 (15 Mayıs 1981), 6.
- Tarhanlı, İştâr. “Türkiye Cumhuriyeti’nde Diyânet İşleri’nin Düzenlenmesi”. *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu*. 111-129. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Taş, İsmail. “Kutadgu Bilig’de Temel Metaforlar”. *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*. haz. Ayhan Bıçak. 203-230. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Taş, Kemaleddin. *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

- Taş, Kenan Ziya (haz.). “Eserin Nüshaları ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”. *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*. Hasan Kâfi el-Akhisârî. 23-34. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011.
- Tatlılıoğlu, Mehmet. “Zenginlere Sesleniş”. *Diyanet* 56 (1 Aralık 1972), 4.
- Tayfur, Ünal. “İnancın Önemi”. *Diyanet Gazetesi* 240 (1 Temmuz 1980), 10.
- Tazegül, Murat. *Modernleşme Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Babil Yayınları, 2005.
- TBMM Zabıt Ceridesi. Devre: XI Cilt:18, İçtima:3, Elli Sekizinci İnikat, 1960. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c013/tbmm11013058.pdf>
- TBMM, Türkiye Büyük Millet Meclisi. “1961 Anayasası”. Erişim 17 Haziran 2020. <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>
- Tekeli, Şirin. “Cumhuriyet Döneminde Seçimler”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. haz. Müçteba Anđ vd.. 7/1797-1824. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Tekin, İsmail. “Mevki ve Makam Hırsı”. *Diyanet Gazetesi* 228 (01 Ocak 1980), 3.
- Tekin, Yusuf – Akgün, Birol. “İslâmcılar – Demokrasi İlişkisinin Tarihî Seyri”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/652-663. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Tekinel, İ. Hakkı. “Politika İçin Din İstismar Edilmeyecek”. *Diyanet Gazetesi* 74 (15 Ağustos 1973), 1.
- Tekümit, Sıtkı. “Köyümüzün Hasreti”. *Tohum* 3 (Aralık 1963), 22.
- Telagani. “Cihad ve Şehadet”. *Hicret* 5 (15 Ekim 1979), 18.
- Tellal, Erel. “SSCB’yle İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. ed. Baskın Oran. 1/499-521. İstanbul: İletişim Yayınları, 17. Basım, 2012.
- Tezbi, Kurtuluş. “Bir Özelliğimiz de “Sosyal Olmak””. *Akıncı Güç* 1 (Haziran 1979), 4.
- Tezbi, Kurtuluş. “Gemileri Yakmak”. *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 6.
- Tezbi, Kurtuluş. “Düzen ve Gerçek Yüzü”. *Akıncı Güç* 7 (17 Eylül 1979), 5.
- Thomas, Peter D.. *Gramsci Çağı Felsefe Hegemonya Marksizm*. çev. İlker Akçay – Ekrem Ekinci. Ankara: Dipnot Yayınları, 2010.
- Thomas, Peter D.. “Gramsci’de Diyalektik Hegemonya”. çev. Rıdvan Caner. *Felsefelogos* 48 (2013), 11-17.

- Thompson, Ian. *Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*. çev. Bekir Zakir Çoban. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.
- Tohum. “Neler İstiyoruz”. *Tohum* 35 (Kasım 1968), 3.
- Tohum. “Sınıflaşan Fikirler Arasında İslam Gençliği”. *Tohum* 92 (Aralık 1975), 2-3.
- Tohum. “Okullarımızda İslâm Ahlakı Okutulmalıdır”. *Tohum* 107 (Haziran 1978), 3-5.
- Tohum. “İğrenç Hadise”. *Tohum* 116 (Mart 1979), 3.
- Tohum. “Kıbrıs’taki Dünya İslâm Kongresi”. *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 24.
- Tohum* 1 (Ekim 1963), 29.
- Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944-1973 Yarı Silahlı, Yarı Külahlı Bir Ara Rejim*. Ankara: Bilgi Yayınları, 2. Basım, 1991.
- Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 İnönü’nün Son Başkanlığı 1961-1965*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 1992.
- Toker, Nilgün – Tekin, Serdar. “Batıcı Siyasî Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten Kamusuz Demokrasi’ye”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce- Modernleşme ve Batıcılık*. ed. Uygur Kocabaşoğlu. 3/82-106. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2012.
- Topçu, Nurettin. “Mevlâna”. *Tohum* 4 (Ocak 1964), 7-10.
- Topçu, Nurettin. “Safahat’ın Felsefesi”. *Tohum* 4 (Ocak 1964), 18-20.
- Topçu, Nurettin. “Safahat’ın Felsefesi”. *Tohum* 5 (Şubat 1964), 18-20.
- Topçu, Nurettin. “Safahat’ın Felsefesi”. *Tohum* 6 (Mart 1964), 18-21.
- Toprak, Âdem. “Müslümanın Baş Kaldıracağı Gün”. *Gölge* 4 (15 Şubat 1976), 25.
- Toprak, Hicret K.. *Mihrap Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 8. Basım, 2018.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 9. Basım, 2014.
- Tuncalp, Enver. “İntikam Almaya Hazırol Oğlum”. *Fedai* 16 (Kasım 1964), 19.
- Tuncalp, Enver. “Anadili İtibarıyla Nüfusumuz”. *Sancak* 10 (Haziran 1968), 12.

- Tuncalp, Enver. “Köy Kalkınmasında Din Adamının Rolü”. *Fedai* 40 (Nisan 1967), 8.
- Tuncer, Hüseyin. “Türk Yurdu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/550-551. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Tunçay, Mete (der.). *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi Seçilmiş Yazılar Yakın Çağ*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Turan, Hüseyin. “Çiftçilerimizin Çok Kazanmaları İçin Tavsiyeler”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 13.
- Turan, Hüseyin. “Toprak ve Bitki Münasebetleri”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 13.
- Turan, Osman. “Mevlâna ve Konya”. *Tohum* 4 (Ocak 1964), 4-5.
- Turan, Refik. “20 Temmuz 1974 Harekâtı ve Bazı Gerçekler”. *Diyanet Gazetesi* 377 (Temmuz 1990), 17, 25.
- Turan, Refik. “Tarihî Tekamül İçinde Cumhuriyet”. *Diyanet Gazetesi* 380 (Ekim 1990), 17.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi V Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960 – 12 Eylül 1980)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2002.
- Tülek, Ahmet. “İsraf”. *Diyanet Gazetesi* 222 (1 Ekim 1979), 8-9, 11.
- Türk, H. Bahadır. *Çoban ve Kral Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Türkay, Cevdet. “Kıbrıs’ım”. *Tohum* 5 (Şubat 1964), 8.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. “1921 Anayasası”. Erişim 11 Temmuz 2020. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Garanti Antlaşması Züriç, 11 Şubat 1959”. Erişim 1 Temmuz 2020. <http://www.mfa.gov.tr/garanti-antlasmasi-zurich-11-subat-1959.tr.mfa>
- Türkmen, Hamza. “Seyyid Kutup Türkiye’de Nasıl Algılandı?”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*. ed. İsmail Kara – Asım Öz. 369-378. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Türkmen, Hamza. *Türkiye’de İslâmcılığın Kökleri*. İstanbul: Ekin Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Uçar, Timurtaş. “Herşeyden Önce Anadolu”. *Tohum* 4 (Ocak 1964), 11.
- Uçar, Timurtaş. “Köy Yolları”. *Tohum* 25 (Temmuz 1966), 24-25.
- Uçman, Abdullah. “Mecmûa-i Fünûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/270-271. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

- Uğur, Mücteba. “Taklid”. *Diyanet* 58 (1 Ocak 1973), 3.
- Uğur, Mücteba. “Karaborsacının Ruh Hâli”. *Diyanet Gazetesi* 164 (1 Mayıs 1977), 3-5.
- Uğur, Mücteba. “Birlik Ve Beraberlik Şuuru”. *Diyanet Gazetesi* 208 (1 Mart 1979), 3.
- Ulaşan, Talip. “Din Görevlisinin Toplum İçindeki Yeri”. *Diyanet Gazetesi* 237 (15 Mayıs 1980), 7.
- Ural, Kemâl. “Çocuklar ve Çevre”. *Diyanet Gazetesi* 96 (15 Temmuz 1974), 9.
- Uslu, Sami. “Müslümanlıkta Ticaret Ahlâkı”. *Diyanet* 33 (25 Aralık 1971), 5.
- Ustabulut, Batuhan. “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye’de Ülke Seçim Barajı Uygulaması”. *İnsan & İnsan* 5/18 (Güz 2018), 341-358.
- Utku, T.. “Köy Konserveliği”. *Diyanet* 26 (30 Ağustos 1971), 10-11.
- Utku, Turan. “Standart Nedir?”. *Diyanet* 14 (28 Şubat 1971), 11.
- Uyanık, Mevlüt. “Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak Kutadgu Bilig – Yusuf Has Hacib’i Tanrı – Evren Tasavvuru Merkezli Bir Okuma-”. *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*. haz. Ayhan Bıçak. 117-156. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Uzgel, İlhan. “1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2 ABD ve NATO’yla İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. ed. Baskın Oran. 2/34-82. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2012.
- Uzgel, İlhan. “Türk-İslam Sentezi”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. ed. Baskın Oran. 2/22. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2012.
- Uzuncaova, Mustafa. “Hâlâ Gaflet içindeyiz”. *Fedai* 35 (Ekim 1966), 15.
- Uzunoğlu, Ahmet. “Vatan İçin”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 7.
- Uzunoğlu, Ahmet. “Seçim ve Camiler”. *Diyanet Gazetesi* 126 (1 Ekim 1975), 4.
- Üçer, Osman. “Milliyetçi, Muhafazakâr Camia Sukutu Hayale Uğramış Adalet Partisi Mana Plânında Geride Kalmıştır”. *Fedai* 43 (Aralık 1968), 9.
- Ümran, Ahmed. “İslâmi Tenkid Usûlü, Haşiyeler, Şerhler Üzerine”. *Akıncılar* 3 (03 Eylül 1979), 13.
- Ünal, Hasan. “Türkiye – Avrupa Birliği İlişkileri ve Türk – Yunan Sorunları”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celâl Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca. 17/197-208. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Ünal, Yalçın. “İslâm’da Birlik, Beraberlik ve Kardeşlik”. *Diyanet Gazetesi* 340 (Haziran 1987), 2, 17.
- Ünal, Z.. “Evlâtlar Arasında Adâlet”. *Diyanet* 70 (15 Haziran 1973), 5, 15.
- Ünal, Zeki. “İsraf ve Lüks”. *Diyanet* 37 (15 Şubat 1972), 9.
- Ünal, Zeki. “Türk Gençliği Nasıl Yetiştirilmelidir”. *Diyanet* 50 (1 Eylül 1972), 13.
- Ünal, Zeki. ““Veren El Alan Elden Üstündür””. *Diyanet* 53 (15 Ekim 1972), 6.
- Ünal, Zeki. “Sanayi Haftası Dolayısıyla”. *Diyanet* 55 (15 Kasım 1972), 9.
- Ünal, Zeki. “Birleşmek Rahmet Dağılmak Felakettir”. *Diyanet* 61 (15 Şubat 1973), 6-7.
- Ünal, Zeki. “Ticaret Ahlâkımız”. *Diyanet* 67 (15 Mayıs 1973), 7.
- Ünaldı, H. H.. “Camiler ümmetin müşavere yeridir.”. *Hicret* 20 (1 Nisan 1980), 3.
- Ünver, Süheyl. “Fâtih ve Adâlet”. *Diyanet* 20 (30 Mayıs 1971), 6.
- Üskül, Zafer. *Siyaset ve Asker*. İstanbul: AFA Yayıncılık, 1989.
- Üşür, Serpil Sancar. *İdeolojinin Serüveni Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*. İstanbul: İmge Kitabevi, 1997.
- Üzer, Musa. “Hareket ile Sükûn Arasında Dışarıdan Akan Bir Irmak: Ali Şeriatî’nin Türkiye’deki Etkileri”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*. ed. İsmail Kara – Asım Öz. 477-494. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Vacca, Giuseppe. “Aydınlar ve Marksist Devlet Teorisi”. *Gramsci’ye Farklı Yaklaşımlar*. der. Anne Showstack Sassoon. çev. Mustafa Kemal Coşkun vd.. 35- 70. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Van Der Loo, Hans – Van Reijen, Williem. *Modernleşmenin Paradoksları*. çev. Kadir Canatan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Van Dijk, Teun. “Söylem ve İdeoloji Çokalanlı Bir Yaklaşım”. *Söylem ve İdeoloji Mitoloji – Din – İdeoloji*. haz. Barış Çoban – Zeynep Özarslan. çev. Gülüm Şener. İstanbul: Su Yayınevi, 2003.
- Yahya Kemal. *Târih Musâhabeleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1975.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Yalar, Mehmet. “İslâmda Kadın”. *Diyanet Gazetesi* 188 (1 Mayıs 1978), 10-11.
- Yalçın, Yılmaz. “Eveet...”. *Şûrâ* 1 (5 Ocak 1978), 6.

- Yalçın, Yılmaz. “Yeniden”. *Şûrâ* 5 (16 Şubat 1978), 7.
- Yalçın, Yılmaz. “Şeriatçı Gazete..ci..”. *Şûrâ* 4 (26 Ocak 1978), 14.
- Yalçınkaya, Ayhan. “İlahi Siyaset”. *Batı’da Siyasal Düşünceler*. ed. Mehmet Ali Ağaoğulları. 197-228. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Yalçınkaya, Ayhan. “Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce”. *Batı’da Siyasal Düşünceler*. ed. Mehmet Ali Ağaoğulları. 237-262. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Yalçınkaya, Ayhan. “Reform ve Rönesans”. *Batı’da Siyasal Düşünceler*. ed. Mehmet Ali Ağaoğulları. 289-318. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Yaman, Abdullah. “İslâm Dini Kan Davasını Yasaklamıştır”. *Diyanet Gazetesi* 220 (1 Eylül 1979), 3, 5.
- Yananlı, Hüseyin Rahmi. “Millî Dünya Görüşü”. *Tohum* 17 (Şubat 1965), 3.
- Yaprak, Tahsin. “Göçebe Kültüründen Cumhuriyet Kültürüne”. *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 13.
- Yarar, Cezair. “Anarşinin Bahtsızlığından İslâmın Saadetine”. *Diyanet Gazetesi* 238 (1 Haziran 1980), 2.
- Yassıkaya, Mekki. “Şaşı Düzen”. *Şûrâ* 12 (6 Nisan 1978), 14.
- Yaşın, Özker. “Kıbrıs Mektubu”. *Fedai* 6 (Ocak 1964), 13.
- Yavaşca, Kerem. “Ada’da Bir Müsamere: Düşükler Yassıada’da”. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*. haz. Mete Kaan Kaynar. 117-138. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Yavuz, Kemal (haz.). “Giriş”. *Kenzü’l – Küberâ ve Mehekkü’l – Ulemâ*. Şeyhoğlu Mustafa. 11-50. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- Yaz, Namık. “Amel-i Salih Sohbetleri”. *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 8-9.
- Yaz, Namık. “Hüsn-i Muamele”. *Diyanet* 8 (30 Kasım 1970) 8-9.
- Yazar, Nurullah. “Gazzâli’nin Nasihatü’l-Mülûk Adlı Eserinde Hükümdarlık Teorisi”. *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Teşekkül Devrinden 18. Yüzyıla*. ed. Mehmet Akıncı – Gökçe Nur Şafak. 225-237. Ankara: Kadim Yayınları, 2020.
- Yazgan, Mustafa. “Politika Birliklerinden Kültür Birliklerine”. *Tohum* 33 (Kasım 1968), 16-17.
- Yazgan, Mustafa. “İdari Hayatımız Üzerindeki Tesbitler”. *Tohum* 34 (Kasım 1968), 6.
- Yazgan, Mustafa. “İktisadî İstikrarsızlık”. *Tohum* 38 (Nisan 1969), 6-7.
- Yazıcı, M. Necati. “Gerçekten Pırıldılar”. *Diyanet Gazetesi* 80 (15 Kasım 1973), 11.

- Yazıcı, Nesimi. “Takvîm-i Vekâyi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/490-492. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Yazıcı, Nesimi. “Tasvîr-i Efkâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/138-140. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yazırlı, Şemseddin. “İslâmda Birlik ve Beraberlik”. *Diyanet* 61 (15 Şubat 1973), 5, 15.
- Yelkenci, Taner. “Louis Althusser”. *Siyaset Felsefesi Tarihi Platon’dan Zizek’e*. ed. Kurtul Gülenç. 2/695-711. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Yener, H. Enver. “Ziraî Mücadele”. *Diyanet Gazetesi* 92 (15 Mayıs 1974), 5.
- Yeprem, M. Saim. “3. Cilde Başlarken”. *Diyanet* 49 (15 Ağustos 1972), 1.
- Yeprem, M. Saim. “Selâm Sana”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 3-4.
- Yesevzade. “Türkiye’de İslâm Niçin Prangalı?..”. *Şûrâ* 6 (23 Şubat 1978), 8-10.
- Yeşil, Kâmil. “Şûra-Tevhid-Hicret Gazeteleri ve İslami Düşüncede Radikal Tavrı”. *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenme*. ed. Vahdettin Işık – Ahmet Köroğlu – Yusuf Enes Sezgin. 419-438. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016.
- Yetik, Zübeyir. “Makbul Olan”. *Akıncı Güç* 3 (15 Temmuz 1979), 8.
- Yetik, Zübeyir. “Particilik de Bir Şeydir...”. *Akıncı Güç* 7 (15 Eylül 1979), 6.
- Yetiş, Mehmet. “Antonio Gramsci (1891-1937)”. *1900’den Günümüze Büyük Düşünürler*. ed. Çetin Veysel. 1/119-172. İstanbul: Etik Yayınları, 2009.
- Yetiş, Mehmet. “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”. *Mülkiye Dergisi* 33/264 (2009), 129-153.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi”. *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 14.
- Yılmaz, Ahmet. “Türkiye’nin İstikbali İçin Yüksek İslâm Enstitüleri Akademi Olmalıdır.”. *Fedai* 53 (Ocak 1970), 7.
- Yılmaz, Coşkun. “Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/306-308. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Coşkun. “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren – Kemal Çiçek – Cem Oğuz. 4/69-81. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Yılmaz, Durali. “Edebiyat”. *Diyanet* 39 (15 Mart 1972), 8.
- Yılmaz, Murat. “Darbeler ve İslâmcılık”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslamcılık*. ed. Yasin Aktay. 6/632-639. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2011.

- Yırtıcı, Hüseyin. “Kıbrısımızı Tanıyalım”. *Diyanet Gazetesi* 92 (15 Mayıs 1974), 4.
- Yiğit, Fatih. “Batı Trakya Türkleri ve Müslümanlık”. *Diyanet Gazetesi* 224 (1 Eylül 1980), 5, 11.
- Yiğit, Fatih. “1973 Yılından Bu Yana Diplomatlarımıza Yönelik Ermeni Saldırıları”. *Diyanet Gazetesi* 252 (1 Ocak 1981), 9.
- Yiğit, Fatih. “Ermeni Mezâlimi Son Bulmalıdır!”. *Diyanet Gazetesi* 252 (1 Ocak 1981), 9.
- Yorulmaz, Ömer. “Şeriat İstiyoruz”. *Şûrâ* 23 (19 Haziran 1978), 7.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. çev. Ayşegül Çakar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Yücel, İrfan. “Vergi Vermek Çok Önemli Bir Vatandaşlık Görevidir”. *Diyanet Gazetesi* 256-257 (1-15 Mart 1981), 19.
- Yücel, İrfan. “Üretimi Artırmak Lüks ve İsraftan Kaçınmak”. *Diyanet Gazetesi* 268-269 (1-15 Eylül 1980), 22.
- Yücel, M. Serhan. *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Kitapları, 2001.
- Yücesoylu, Ali. “Kocatepe Camii Resmî Törenle Açıldı”. *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987), 16.
- Yüksek İslam Enstitüsü Talebe Cemiyeti – İstanbul İmam – Hatip Okulu Mensupları Cemiyeti. “Bildiri”. *Tohum* 5 (Şubat 1964), 29.
- Yüksel, Mehmet. “Osmanlı Toplum Yapısında Şeyhülislamlık Makamına Bir Bakış”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/3 (Aralık 2016), 3487-3500.
- Yüksel, Sadrettin. ““Mes’elelerimizi Düzenin Adamlarına Bırakmayalım””. *Şûrâ* 32 (21 Ağustos 1978), 7.
- Zaim, Sabahattin. “İthal kontenjallarının tevzii bakımından Sanayimizin durumu”. *Tohum* 37 (Mart 1969), 13.
- Zencânî. *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*. haz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, 2019.
- Zengin, Ertuğrul. *Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye’de İslamcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi*. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Zorlutuna, Halide Nusret. “Çam Katliamı ve Şuursuz Çirkin Bir Taklitçilik”. *Diyanet Gazetesi* 107 (15 Aralık 1974), 11.

- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. çev. Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 28. Basım, 2013.
- Wagner, Peter. *Modernliğin Sosyolojisi*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2003.
- West, David. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. çev. Ahmet Cevizci – Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 4. Basım, 2016.
- “«Bozuk düzen»”. *Sancağ* 9 (Mayıs 1968), 9.
- “«İslâm Dünyası'ndan haberler» Gazetesi Bulgaristan'da Müslüman çevreleri dolaştı ve Müslümanlarla görüştü”. çev. Kemal Yaman. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 12-13, 24.
- “«Milli Bakiye Usulü»”. *Fedai* 16 (Kasım 1964), 17.
- “Âdil Önder”. çev. Celâl Yıldırım. *Tohum* 14 (Kasım 1964), 17-18.
- “Afgan'lı üç sessiz konuk”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 9.
- “Afganistan Cemiyet-i İslamiye'den 3 Kişilik Bir Heyet Başkanlığımızı Ziyaret Etti”. *Diyanet Gazetesi* 228 (1 Ocak 1980), 11.
- “Afganistan İslâm Devleti İçin Güç Birliği!”. *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 1.
- “Afganistan işgal edildi”. *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 1,15.
- “Afganistan'da Cihad Sürüyor”. *Akıncılar* 11 (26 Şubat 1980), 11.
- “Afganistan'daki Sovyet Askeri 100 Bini Aştı”. *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 3, 15.
- “Afganistan'ın işgali ve Sovyet Emperyalizmi”. *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 2.
- “Ahmed Cevdet Paşa”. *İslâmî Hareket* 14 (20 Nisan 1979), 6.
- “AK-GENÇ teşkilâtlanırken”. *Gölge* 5 (1 Nisan 1976), 5.
- “Akıncı Baş Kaldırırken”. *Gölge* 1 (Kasım 1975), 20.
- “Akıncılar'ın kapatılması yahut zulmün başlangıcı”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 2.
- “Alkol”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 5.
- “Allah bir, Millet bir, Bayrak bir...”. *Fedai* 5/8 (Ekim 1979), 16.
- ““Allah'ım Bizi Muzaffer Kıl””. *İslâmî Hareket* 17 (20 Temmuz 1979), 1, 10.
- “Altıkulaç, Küfrü Sineye Çekti!”. *Tevhid* 16 (9 Nisan 1979), 13.

- “Altıncaan Şilebi”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 1, 15.
- “Amerika’ya Uşaklık Devri Tekrar Başladı”. *Şûrâ* 37 (2 Ekim 1978), 5.
- “Anadolunun Gerçek Sesi: Muhafazakâr Parti”. *Fedai* 26 (Eylül 1965), 2.
- “Anarşi Düzen’in Sonunu Getirdi!”. *Hicret* 15 (21 Ocak 1980), 10.
- “Anayasa’nın Tabancası, Diyanetin Beynindedir”. *Tevhid* 15 (2 Nisan 1979), 15.
- “Anne-Baba Evlâd ve Kardeşlerimiz..”. *Hicret* 19 (24 Mart 1980), 2.
- “Asıltürk: Vatan Toprağı Parayla Satılmaz”. *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 3.
- “Asıl Kuvvetini Sağlam İnancından Alan H. Kuvvetlerinin Üstün Seviyeye Gelmesi Hepimizin Mefkûresidir”. *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 1, 15.
- “Azami derecede riayet edilecek Tasarruf Tedbirleri”. *Diyanet Gazetesi* 355 (Eylül 1988), 16.
- “Aziz Sancak Okuyucuları”. *Sancak* 6 (16 Şubat 1968), 20.
- “Aziz Sancak Okuyucuları”. *Sancak* 7 (30 Şubat 1968), 20.
- “Bak Müslüman Tekrar Ediyoruz!”. *Şûrâ* 32 (21 Ağustos 1978), 16.
- “Bakanımızın Mesajı”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 1.
- “Bakare Sûresi”. *Diyanet* 2 (Aralık 1968), 7.
- “Bakare Sûresi”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 7.
- “Bakare Sûresi”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 7.
- “Baskı Altındaki Batı Trakya Türklüğü Medeni Dünyadan Alaka Bekliyor”. *Diyanet Gazetesi* 244 (1 Eylül 1980), 8-9.
- “Başkanlığımızca Kıbrıs’a 23 din görevlisi gönderildi”. *Diyanet Gazetesi* 229 (15 Ocak 1980), 10.
- “Başkanlıkça Kıbrıs’a Gönderilen Din Görevlileri Orta Dereceli Okullarda Din ve Ahlâk Konferansları Verecekler”. *Diyanet Gazetesi* 137 (15 Mart 1976), 4.
- “Başkanlıkça 1972 Yılı İçin Yayın Programı Hazırlandı”. *Diyanet* 43 (15 Mayıs 1972), 1.
- “Başlarken”. *Akıncılar* 1 (3 Ağustos 1979), 2.
- “Başlarken”. *İstiklâl* 1 (Ekim 1985), 2.
- “Başlarken”. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 2.

- “Başlık Yok”. *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 32.
- “Başlık Yok”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 7, 15.
- “Başlık Yok”. *Fedai* 39 (Şubat 1967), 24.
- “Başlık Yok”. *Gölge* 1 (Kasım 1975), 3, 32.
- “Başlık Yok”. *Gölge* 2 (Aralık 1975), 3.
- “Başlık Yok”. *Gölge* 3 (Ocak 1976), 3.
- “Başlık Yok”. *Gölge* 4 (15 Şubat 1976), 3.
- “Başlık Yok”. *Gölge* 5 (1 Nisan 1976), 3.
- “Başlık Yok”. *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 2.
- “Başlık Yok”. *Şûrâ* 41 (30 Ekim 1978), 1.
- “Baştan Bozuk Olan, Zamanla Düzelmeyiz!”. *Hicret* 18 (12 Mart 1980), 8.
- “Batı Trakya-Yetim Trakya”. *Fedai* 51 (Kasım 1969), 18.
- “Bayramlar Her Zaman Barışın Sembolüdür”. *Diyanet Gazetesi* 83 (1 Ocak 1974), 1, 15.
- “Beşiktaş Müftüsü”. *Fedai* 13-14 (Ağustos Eylül 1964), 23.
- “Beyânname 1398 Üzerine”. *Şûrâ* 2 (12 Ocak 1978), 9.
- “Beyânname 1398”. *Şûrâ* 1 (5 Ocak 1978), 8.
- “Bilanço”. *İslâmî Hareket* 7 (1 Ağustos 1978), 6.
- “Bir Ahlâk Hastalığı: Mini Etek”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 10.
- “Bir Anda Üç Meyve Veren Ağaç”. *Diyanet* 18 (30 Nisan 1971), 10.
- “Bir teşebbüsün hikayesi..”. *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 19.
- “Bizde Komünizmle Mücadele... Ya Birde Kolları Serbest Olaydı!..”. *Fedai* 31 (Mayıs 1966), 1.
- “Bolu’da İl Müftülerinin Katıldığı Bir Seminer Düzenlendi”. *Diyanet Gazetesi* 191 (15 Haziran 1978), 1, 16.
- “Bu Gazete”. *Diyanet Gazetesi* 278 (Nisan 1982), 1.
- “Bu Gazete”. *Şûrâ* 1 (5 Ocak 1978), 2.
- “Bu Yılki Ramazan Orucu”. *Sancak* 2 (Ocak 1968), 11.

- “Bulgaristan’da Yönetim, Müslümanlara Karşı Saldırıları Sürdürüyor”. çev. Kemal Yaman. *Diyanet Gazetesi* 323 (Ocak 1986), 10.
- “Bundan Önce 22.12.1962 Günü Ankara’da İşçilerimizin Komünizmi Tel’in Mitinginde Elleri Taşıdıkları Yüzlerce Levhaların Üzerindeki Sözlerden Bir Kısmı”. *Sancak* 7 (Şubat 1968), 11.
- “Burhaniye Müftülüğü Eğitim Merkezi ile İşbirliği Yapıyor”. *Diyanet* 28 (30 Eylül 1971), 16.
- “Bülend Paşa!..”. *Şûrâ* 20 (29 Mayıs 1978), 7.
- “Bütün Yurtta Okuma-Yazma Seferberliği İlan Edildi”. *Diyanet Gazetesi* 259-260 (15 Nisan- 1 Mayıs 1981), 2.
- “Büyük Acı”. *Fedai* 5 (Aralık 1963), 2.
- “Büyük Skandal”. *Sancak* 7 (Şubat 1968), 7.
- “Cani General Gyani”. *Fedai* 10 (Mayıs 1964), 17.
- “Cumhuriyet Fazilettir”. *Diyanet Gazetesi* 308 (Ekim 1984), 11.
- “Çağımıza İslâm damgasını vuran üç büyük lider: Hasan El Bennâ Eb’ul Alel-Mevdûdi Ayetullah Humeyni”. *Akıncılar* 6 (21 Ekim 1979), 4-5.
- “Çağımızda Üç Lider ve Üç Hareket Hasan El Bennâ: MISIR Eb’ul Alel-Mevdûdi: PAKİSTAN Ayetullah Humeyni: İRAN”. *Akıncılar* 7 (8 Kasım 1979), 4-5.
- “Dâvâmız ve dâvetimiz”. *İslâmî Hareket* 24 (15 Mart 1980), 11.
- “Demirci Din Görevlileri Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına 400 Bin Lira Yardım Etti”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 3.
- “Dernek mi Meyhane mi?”. *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 16.
- “Devalüasyon”. *Şûrâ* 8 (9 Mart 1978), 5.
- “Devlet Bakanı Kâzım Oksay, Daha Önce Aynı Görevi Yapan Eski Devlet Bakanları İle Bir Toplantı Yaptı”. *Diyanet Gazetesi* 302 (Nisan 1984), 15.
- “Devlet Bakanı Kazım Oksay: “Din, istismar edilmemesi gereken yüce bir kavramdır”. *Diyanet Gazetesi* 326 (Nisan 1986), 24.
- “Devlet Bakanı Mehmet Özgüneş Başkanlığımızı Ziyaret Etti”. *Diyanet Gazetesi* 247 (15 Ekim 1980), 15.
- “Devlet Bakanı Muhammed Kelleci Başkanlığımızı Ziyaret Etti”. *Diyanet Gazetesi* 227 (15 Aralık 1979), 1, 14.

- “Devlet Bakanı Sayın Atabeyli Zararlı Yayınlarla Cesaretle Mücadele Edilmelidir dedi”. *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 1.
- “Devlet Bakanı Sayın Mehmet Özgüneş Başkanlığımızı ziyaret etti”. *Diyanet* 17 (15 Nisan 1971), 1, 15.
- “Devletsiz Bir Milyar!”. *İslâmî Hareket* 21 (21 Kasım 1979), 1, 15.
- “Dikkat!..”. *Şûrâ* 25 (3 Temmuz 1978), 8-9.
- “Dini Bilgiler Sözlüğü: Adalet”. *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 3.
- “Diyanet ... Hac Yasağı Bizans Oyunları.... Vesaire”. *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 6.
- “Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Tayyar Altıkulaç Kıbrıs İnceleme Gezisinden Döndü”. *Diyanet Gazetesi* 139 (15 Nisan 1976), 1, 15.
- “Diyanet İşleri Başkanı Dr. Lütfi Doğan Müftülöklere Birer Mesaj Gönderdi”. *Diyanet* 51 (15 Eylül 1972), 15.
- “Diyanet İşleri Başkanı Mustafa Said Yazıcıoğlu'nun Mesajı”. *Diyanet Gazetesi* 342 (Ağustos 1987), 17.
- “Diyanet İşleri Başkanı Sayın Dr. Lütfi Doğan Bayram Dolayısıyla Bir Mesaj Yayınladı”. *Diyanet* 54 (1 Kasım 1972), 14.
- “Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç Basına Bir Açıklama Yaptı”. *Diyanet Gazetesi* 207 (15 Şubat 1978), 1, 7.
- “Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç'ın Ramazan Bayramı Mesajı: “Yurdumuzu Yıkıcı ve Bölücü Akımlardan Korumalıyız””. *Diyanet Gazetesi* 219 (15 Ağustos 1979), 1, 14.
- “Diyanet İşleri Başkanı'nın Beyanatı”. *Diyanet Gazetesi* 315 (Mayıs 1985), 21.
- “Diyanet İşleri Başkanımız Sayın Tayyar Altıkulaç'ın Kapamış Konuşması”. *Diyanet Gazetesi* 255 (15 Şubat 1981), 2.
- “Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi Kabul Edildi”. *Diyanet Gazetesi* 311 (Ocak 1985), 2.
- “Diyanet İşleri Başkanlığının 51. Kuruluş Yılı Dönümü Kutlandı”. *Diyanet Gazetesi* 114 (1 Nisan 1975), 1, 10.
- “Diyanet işleri Bunları Duymuyor mu?”. *Fedai* 4 (Kasım 1963), 17.
- “Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşunun 57. Yılında Türkiye’de Din Hizmetleri ve Din Eğitimi Konusunda Bir Değerlendirme”. *Diyanet Gazetesi* 256-257 (1-15 Mart 1981), 29-30.

- “Diyanet İşleri Reisi H. Hüsnü Erdem niçin emekliye sevk edildi?”. *Fedai* 16 (Kasım 1964), 4.
- “Domuzdan post olmaz, Yunandan dost olmaz”. *Fedai* 6 (Ocak 1964), 1.
- “Donanmamızı Güçlendirelim”. *Diyanet* 51 (15 Eylül 1972), 5.
- “Donma Derecesi!”. *Sancak* 3 (Ocak 1968), 11.
- “Dökülen Şehid Kanı, Yücelen İslâm Sancağıdır”. *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 1.
- “Dr. Tayyar Altıkulaç’ı Törenle Uğurladık”. *Diyanet Gazetesi* 334 (Aralık 1986), 16.
- ““Dünya Gıda Günü” ve İslamiyetin Ölçülü Yaşamaya Verdiği Önem”. *Diyanet Gazetesi* 270-271 (1-15 Ekim 1981), 15, 19.
- “Düzene Uyma, Harama Batma”. *Şûrâ* 27 (17 Temmuz 1978), 16.
- “Düzenin faiz zulmü altında ezilen halkımızın feryatlarına sahip çıkacağız”. *İslâmî Hareket* 27 (15 Haziran 1980), 1.
- “Ecevit’in Demek İsteddiği”. *Şûrâ* 19 (25 Mayıs 1978), 2.
- “Ey Sakarya Dumlu’nun Şehitleri Uyanın; Gülüncü Olduk Eyvah!. On Paralık Yunanın...”. *Fedai* 13-14 (Ağustos Eylül 1964), 1.
- “Ey Türk Uyan!... Kızıl Cennet Dedikleri, İnsan Eti Yedikleri. Uyan Yurdum Artık Uyan! Sel Basmakta Petekleri!...”. *Fedai* 2 (Eylül 1963), 1.
- “Farmasonluk”. *Fedai* 17 (Aralık 1964), 7.
- “Fâtiha Sûresi”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 7.
- “Fedai’nin Notu”. *Fedai* 12 (Temmuz 1964), 14.
- “Fikre, Sanata, Ruha..”. *Tohum* 6 (Mart 1964), 3.
- “Filibe Fuarı”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 1, 16.
- “Gaspedilmiş Ülke”. *İslâmî Hareket* 9 (1 Ekim 1978), 1.
- “Gittikçe Faşistleşen Aciz İdare!”. *İslâmî Hareket* 8 (1 Eylül 1978), 5.
- “Gölge”. *Vesika* 1 (1 Aralık 1975), 30.
- “Gönülverenlerle”. *İslâmî Hareket* 13 (10 Şubat 1979), 2.
- “Güzel Türkçemizi Koruyalım”. *Sancak* 1 (Aralık 1967), 10.
- “Güzel Türkçemizi Koruyalım”. *Sancak* 2 (Ocak 1968), 15.

- “Güzel Türkçemizi Koruyalım”. *Sancak* 5 (Şubat 1968), 15.
- “Hac Devletleştirildi”. *İslâmî Hareket* 16 (20 Haziran 1979), 2.
- “Hakk Davada Yürürken...”. *İstiklâl* 8 (Mayıs 1986), 2.
- “Halkın Aydınlatılması İçin Camilerde Kitaplık Açılacak”. *Diyanet* 40 (1 Nisan 1972), 15.
- “Hasan El-Benna ve Hareketin Başlangıcı”. *İslâmî Hareket* 13 (10 Şubat 1979), 6.
- “Hava Kuvvetleri Güçlendirme ve Türk Donanma Vakıflarına En Büyük Bağışı: Diyanet İşleri Başkanlığı Yaptı”. *Diyanet* 62 (1 Mart 1973), 1.
- “Hayat; İman ve Cihat’tır”. *Akıncılar* 1 (3 Ağustos 1979), 1.
- “Her Firavuna Bir Musa, Her Nemruda Bir İbrahim, Her Şaha Bir Ayetullah!”. *Tevhid* 18 (23 Nisan 1979), 1.
- “Hicret’ten Okuyucuya”. *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 19.
- “Hicrî 1400’e hazır mısınız?”. *Tevhid* 26 (18 Haziran 1979), 20.
- “Hicrî-1400’e hazır mısınız?”. *Tevhid* 25 (11 Haziran 1979), 20.
- “Hicri 1400’ÜN Başında Afganistan’ın Kaderi”. *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 8-9.
- “Hoperlörle Ezan”. *Fedai* 9 (Nisan 1964), 20.
- “Hoş Geldin Zulüm!...”. *İslâmî Hareket* 5 (1 Haziran 1978), 3.
- “Humeyni Geçen Hac Mevsiminde de Aşağıdaki Beyannamesini Neşretmişti..”. *Tevhid* 18 (23 Nisan 1979), 11.
- “Humeyni, Kürtlere Seslendi”. *Tevhid* 7 (1 Şubat 1979), 17, 20.
- “Humeynî, müslümanlara seslendi: “Birlik Olun ki, Anayasamızın Kaynağı Kur’an Olsun!...”. *Tevhid* 13 (19 Mart 1979), 3, 17.
- “Humeyni: İslam, Ezilenleri Kurtarmak İçindir!..”. *Tevhid* 14 (26 Mart 1979), 10, 18.
- “Humeyni: Ulema’nın Vazifesi Haddleri Tatbik Etmektir – Bir Köşeye Çekilmek Değil!”. *Tevhid* 19 (30 Nisan 1979), 4-5.
- “Huzur”. *Akıncılar* 9 (10 Aralık 1979), 13.
- “II. Mahmud (1808-1839)”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren. 12/214-220. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

- “III. Selim (1789-1807)”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren. 12/197-210. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- “IV. Mustafa (1807-1808)”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren. 12/ 211-213. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- “İçki Hakkında Hadis-i Şerifler”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 9.
- “İki İلمي Toplantı”. *Diyanet Gazetesi* 346 (Aralık 1987), 16.
- “İktisadi Durum”. *Fedai* 28 (Şubat 1966), 21.
- “İlim”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 3.
- “İMAM-HATİP MEZUNLARI Üniversiteye Girebilecek.”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 1.
- “İmam-Hatip Liseleri Mezunları Dernekleri Federasyonunun 12. Genel Kurul Toplantısı Yapıldı”. *Diyanet Gazetesi* 111 (15 Şubat 1975), 7.
- “İnkâr Fırtınası”. *Tohum* 108 (Temmuz 1978), 3-5, 28.
- “İnsanoğlu Fezaya Yönelmiş”. *Diyanet* 3 (Ocak 1969), 1,16.
- “İran ABD süperini dize getirirken Türkiye Batı kuyrukçuluğunda ısrar ediyor”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 9.
- “İran Raporu”. *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 15.
- “İran ve Cahil Mollalar”. *Fedai* 5/1 (Ocak 1979), 15.
- “İran Yön Değiştiriyor”. *İslâmî Hareket* 13 (10 Şubat 1979), 1.
- “İran’da Artık Liderler Katlediliyor.”. *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 4.
- “İran’da İslami Hakimiyete Doğru”. *İslâmî Hareket* 12 (1 Ocak 1979), 1.
- “İran’da Zafere Duacıyız”. *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 3.
- “İran’ın Şartları Var”. *Tevhid* 12 (12 Mart 1979), 3.
- “İslam Devleti olmayınca müslümanlar sahipsizdir.”. *Hicret* 5 (15 Ekim 1979), 14.
- “İslam Dini Hakkında Atatürk’ün Sözlerinden Örnekler”. *Diyanet Gazetesi* 309 (Kasım 1984), 23.
- “İslâm Dünyası’ndan haberler” *Gazetesi Bulgaristan’da Müslüman çevreleri dolaştı ve Müslümanlarla görüştü*”. çev. Kemal Yaman. *Diyanet Gazetesi* 324 (Şubat 1986), 12-13, 27.
- “İslâm Düşmanları Ateşle Oynamasınlar”. *İslâmî Hareket* 1 (1 Şubat 1978), 1.

- “İslâm’a Ulaşmanın Yolu, Allah’a İsyanı Yok Etmektir”. *Tevhid* 2 (25 Aralık 1978), 10-11.
- “İslâm Şûrası”. *Sancak* 7 (Şubat 1968), 12.
- “İslâm Tarihinden Seçme İnciler: Hazreti Ömer (R.A.) dan”. *Fedai* 6 (Ocak 1964), 7.
- “İnkılâp sonrası İran. İslâmi Anayasa.. İran ABD ile savaşın eşğine getiren hadiseler...”. *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 6.
- “İslâmî Hareket Engellenemez”. *İslâmî Hareket* 2 (1 Şubat 1978), 1.
- “İslâmi, mücadele pratiğimiz gelişirken akideleriniz de billurlaşıyor. Abdulkayyum: “Halifesiz Müslümanın Devleti yoktur”.”. *Hicret* 5 (15 Ekim 1979), 15.
- “İsraf Etmeyiniz”. *Diyanet Gazetesi* 287 (Ocak 1983), sy.
- “İsraf ve Cimrilikten Kaçınmalıyız”. *Diyanet Gazetesi* 347 (Ocak 1988), Özel ek-hutbe/2.
- “İsrail Yerleşmesi”. *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 10.
- “İstanbul’da, Taksim Meydanında yapılan tarihî büyük mitingden bir görünüş”. *Sancak* 7 (Şubat 1968), 10.
- “İstanbul’daki, İran Müslümanları’nın sözcüleri ile görüştük”. *Tevhid* 2 (25 Aralık 1978), 12-14.
- “İşçi Hak ve Vazifeleri”. *Diyanet Gazetesi* 300 (Şubat 1984), sy.
- “İşsizlikte Birinci, Borçta 16. Olan Türkiye’ye Rekor Dayanmıyor”. *Şûrâ* 5 (16 Şubat 1978), 6.
- “Kahraman Ordumuz Dualarla Uğurlandı”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974), 1, 5.
- “Kahramanmaraş”. *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 11.
- “Kapitalist Demokrasiyi Kurtarma Eyleminde Müslüman Bilinen Kimseler De Rol Alıyor...”. *Hicret* 16 (25 Şubat 1980), 10.
- “Kapitalizm’in Bölgeci Revizyonizmi Üzerine”. *Gölge* 1 (Kasım 1975), 7.
- “KASAP”. *Sancak* 1 (Aralık 1967), 9.
- “Kendi Uçağını Kendin Yap”. *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 1.
- “Kıbrıs”. *Fedai* 21 (Nisan 1965), 18.
- “Kıbrıs – Batı Trakya – Doğu Türkistan”. *Fedai* 6 (Şubat 1967), 20.
- “Kıbrıs Harekâtı İlavesi”. *Diyanet Gazetesi* (22 Temmuz 1974).

- “Kıbrıs İşi Gündemde”. *Fedai* 5/5 (Mayıs 1979), 15.
- “Kıbrıs Müftüsü Kıbrıs’lı Türkleri Ekonomik Savaşa Davet Etti”, *Diyanet Gazetesi* 116 (1 Mayıs 1975), 1.
- “Kıbrıs Müftüsü Yücelten Başpiskopos Hrisostonomos’u Barışçı Olmaya Çağırıldı”. *Diyanet Gazetesi* 226 (1 Aralık 1979), 10.
- “Kıbrıs Müslümanları ve Gerilla Stratejisi”. *Gölge* 1 (Kasım 1975), 28.
- “Kıbrıs Rum Kesiminde Anarşik Olaylar Başlıyor İntihar Tugayları Hareket Geçti”. *Diyanet Gazetesi* 187 (15 Nisan 1978), 7.
- “Kıbrıs Satışa mı”. *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 3.
- “Kıbrıs Zaferinin 1. Yıldönümü Kutlandı”. *Diyanet Gazetesi* 121 (15 Temmuz 1975), 1, 11.
- “Kıbrıs’da taviz’in adı öneri oldu”. *Şûrâ* 4 (26 Ocak 1978), 7.
- “Kıbrıs’ta Açılan Türk-İslâm Merkezi İslam Dünyasında Büyük İlgi Gördü”. *Diyanet Gazetesi* 217 (15 Temmuz 1979), 10.
- “Kıbrıs’ta Ersin Paşa Camii İbadete Açıldı”. *Diyanet Gazetesi* 124 (1 Eylül 1975), 1, 14.
- “Kıbrıs’ta Kur’an Kursları Başladı”. *Diyanet Gazetesi* 99 (15 Ağustos 1974), 1.
- “Kıbrıs’ta Ötüken Camii Hizmete Açıldı”. *Diyanet Gazetesi* 94 (15 Haziran 1974), 1.
- “Kıbrıs’ta Tehlike Bulutları”. *Fedai* 5/2 (Şubat 1979), 5.
- “Kıbrıs’taki Din Görevlilerimiz Görevlerine Başarıyla Devam Ediyorlar”. *Diyanet Gazetesi* 132 (1 Ocak 1976), 7.
- “Kıbrıs’taki Din Görevlilerimiz İrşad Hizmetlerine Başarıyla Devam Ediyorlar”. *Diyanet Gazetesi* (1 Kasım 1975), 1, 14.
- “Kıyam yeri HACC’da yükselen ses: “Ey dünya Müslümanları birleşin...”. *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 36.
- “Kokuşmuş iktidarları devirmeliyiz”. *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 18.
- “Kore’de İslâmiyet”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 15.
- “Kutadgu Bilig”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/478-480. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- “Kutub’dan Seçmeler”. *Tohum* 28 (Ekim 1966), 13-15.
- “Le Figaro”. *Akıncılar* 4 (Eylül 1979), 11.

- “Liseli gençliğe -1-”. *Akıncılar* 9 (10 Aralık 1979), 12.
- “Maarif ve Diyanet”. *Fedai* 21 (Nisan 1965), 10.
- “Makamında Saldırıya Uğrayan Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç: “Mütecavize Cenab-ı Haktan Hidayet Diliyorum”. *Diyanet Gazetesi* 211 (15 Nisan 1979), 15.
- “Mecburi Din Dersleri”. *Sancak* 3 (Ocak 1968), 11.
- “Mehmet Güney demir parmaklıklar ardında”. *Akıncılar* 11 (26 Şubat 1980), 2.
- “Mevdudi: “Pakistan Kuruluşunun Biricik Sebebine Kavuştum”. *Tevhid* 24 (4 Haziran 1979), 3, 17.
- “Milli Eğitim Bakanlığı’nın İMAM-HATİP Okulları’nın Orta Kısımlarını Kapatma Kararı Hakkındaki Görüşlerimiz”. *Tohum* 63 (Ağustos 1971), 47-50.
- “Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı’nca Gençliği Uyuşturucu ve Sigara Gibi Alışkanlıklardan Korumak İçin Tedbirler Alındı”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 21, 27.
- “Millî Günlerimiz ve Cumhuriyet Bayramı”. *Diyanet Gazetesi* 344 (Ekim 1987).
- “Milli Mücadelemizin mânevi Babası Akif’i anıyoruz”. *Fedai* 6 (Ocak 1964), 10.
- “Milli Nizam”. *Fedai* 55 (Temmuz 1970), 14.
- “Milliyetçi Hareket Partisi”. *Fedai* 55 (Temmuz 1970), 14.
- “MSP Genel Başkanı Erbakan Basın Toplantısı Yaptı”. *Akıncı Güç* 1 (10 Haziran 1979), 3.
- “MSP Kongresi”. *Şûrâ* 38 (9 Ekim 1978), 5.
- “Mücahedemizin esasları İkinci Merhale: Kadrolaşma”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 11.
- “Müslüman!..”. *İslâmî Hareket* 10 (1 Kasım 1978), 1.
- “Müslüman Kıyamı Yayılıyor...”. *Tevhid* 2 (25 Aralık 1978), 3.
- “Müşrik Düzendeki Huzur Olmaz!”. *Şûrâ* 31 (14 Ağustos 1978), 4.
- “Müşrikliğin Çeşitleri”. *İslâmî Hareket* 13 (1 Nisan 1978), 16.
- “Müteveffa Kennedy’nin Şükran günü Beyannamesi”. *Fedai* 6 (Ocak 1964), 9.
- “Ne acı!”. *Şûrâ* 9 (16 Mart 1978), 2.
- “Neşriyatımız Sustu ise de, Siperden Çıkmayacak, Bayrağımızı (Tevhid) Elden Bırakmayacağız!”. *Tevhid* 32 (Ağustos 1979), 10-15.

- “Okullar Açılırken”. *Tohum* 110 (Eylül 1978), 34-37.
- “Omuz Omuza”. *Şûrâ* 10 (23 Mart 1978), 2.
- “Okuyucu Mektupları”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 16.
- “Okuyucularla Başbaşa”. *İstiklâl* 2 (Kasım 1985), 2.
- “Okuyucularla Başbaşa”. *İstiklâl* 3 (Aralık 1985), 2.
- “Okuyucularla Başbaşa”. *İstiklâl* 6 (Mart 1986), 2.
- “Ordu Yönetime El Koydu”. *Diyanet Gazetesi* 246 (1 Ekim 1980), 1, 16.
- “Orduya Yardım Kampanyası Devam Ediyor”. *Diyanet Gazetesi* 104 (1 Kasım 1974), 1.
- “Orhangazi Müftülüğü Seminer Düzenledi”. *Diyanet* 20 (30 Mayıs 1971), 15.
- “Ortak Pazar”. *Fedai* 53 (Ocak 1970), 18.
- “Ortak Savunma Andlaşması, Üsler ve NATO”. *İslâmi Hareket* 23 (1 Şubat 1980), 7, 15.
- “Öfke”. *Diyanet Gazetesi* 118 (1 Haziran 1975), 5.
- “Ölçü”. *Tohum* 2 (Kasım 1963), 5.
- “Öyle bir devre geldik ki..”. *Sancak* 9 (Mayıs1968), 3.
- “Partilere Çekilen Tel”. *Fedai* 17 (Aralık 1964), 6.
- “Rakamların Diliyle Ana Davalarımız”. *Sancak* 4 (Ocak 1968), 12.
- “Rakamların Diliyle Ana Davalarımız”. *Sancak* 6 (Şubat 1968), 9.
- “Rejimin Bekçiliğini Yapmayacağız”. *Şûrâ* 35 (18 Eylül 1978), 8.
- “Rus Ordusundaki Türk Asıllı Bazı Müslüman Askerler Afganlı Mücahidlere Katıldı”.
Diyanet Gazetesi 230 (1 Şubat 1980), 3.
- “Sakarya Mitingi Sonrası Baskılar Sürüyor”. *Akıncı Güç* 2 (25 Haziran 1979), 15.
- “Saldırıların Sonu Gelmiyor: Ermeniler Cenevre’de Bir Görevlimizi Daha Şehit Etiler”.
Diyanet Gazetesi 264 (1 Temmuz 1981), 2, 14.
- “Savaşa Her Zaman Hazır Olmak Ve...”. *Hicret* 11 (3 Aralık 1979), 2.
- “Savulun Kızıl Köpekler! Anadolu İçtimaî Nefs Müdafaasına Hazırlanıyor. Topunuz Bu Çelik Yumruğun İmanlı Pençesinde Ezileceksiniz”. *Fedai* 25 (Ağustos 1965), 1.
- “Sayın Okurlarımızla”. *Fedai* 1 (Ağustos 1963), 20.

- “Seçim Kanunu”. *Fedai* 32 (Haziran 1966), 20.
- “Seçim ve Af Kanunu”. *Fedai* 31 (Mayıs 1966), 16.
- “Seçimler”. *Fedai* 41 (Nisan 1968), 18.
- “Seçimlere Doğru”. *Fedai* 49 (Haziran 1969), 17.
- “Sevgili Dostlar Başbaşa”. *Şûrâ* 3 (19 Ocak 1978), 4.
- “Sevgili Sancak Okuyucuları”. *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 20.
- “Sigara”. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 4-5.
- “Simav Din Hizmetlileri Yardımlaşma Cemiyetinin çok yerinde bir kararı”. *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 10.
- “Siyaset”. *Tevhid* 29 (9 Temmuz 1979), 6.
- “Solun Plânları Başarılı Olurken”. *Tevhid* 3 (1 Ocak 1979), 2.
- “Sosyalizm Oyunu”. *Tohum* 19 (Nisan 1964), 7.
- “Sovyet – Amerikan İşbirliği ve Afganistan’daki Rus İşgali”. *Akıncılar* 10 (4 Ocak 1980), 4.
- “Sovyet İşgal Birliklerinin Afganistan’dan Derhal Çekilmesini Öngören Karar Tasarısı B. M. Genel Kurulu’nda Büyük Bir Çoğunlukla Kabul Edildi.”. *Diyanet Gazetesi* 230 (1 Şubat 1980), 14.
- “Su Uyur Düşman Uyumaz”. *Diyanet* 23 (15 Temmuz 1971) 5.
- “Şehadetlerinin Yılında Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler Teşkilâtı”. *İslâmî Hareket* 19 (20 Eylül 1979), 8-9, 15.
- “Şeriat Gelecek, Vahşet Bitecek!”. *Şûrâ* 30 (7 Ağustos 1978), 1, 15.
- “Şeriatçı Gazete Olabilir mi?”. *Şûrâ* 1 (5 Ocak 1978), 2-3.
- “Şeriatmedari Yine Gazetemiz Vasıtasıyla Sesleniyor: “İslam’a Davette, Şii, Sünni, Tek Ses Olmalıyız!”. *Tevhid* 23 (28 Mayıs 1979), 3.
- “Şu Diyanet İşleri...”. *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 7.
- “Tacikistan Ayaklandı”. *Tevhid* 1 (17 Aralık 1978), 8.
- “Tağut’a Teslim Olmak Yok”. *Hicret* 21 (21 Nisan 1980), 1.
- “Tavsiye”. *Tohum* 1 (Ekim 1963), 31.
- “Tebriknâme”. *Sancak* 5 (Şubat 1968), 10.

- “Tekfiri Vacib Olan Fırkalar Hüccet-ül İslam Gazalı”. *Tevhid* 20 (7 Mayıs 1979), 4-5.
- “Tenakuz!”. *Şûrâ* 7 (2 Mart 1978), 2.
- “Terörist ve katiller cirit atarken Müslümanlar Üzerine Zulüm Artıyor”. *İslâmî Hareket* 22 (1 Ocak 1980), 1.
- “Tevazu”. *Diyanet* 1 (Kasım 1968), 3.
- “Ticarette Mühim Olan Helâl ile Haramın Sınırlarını İyi Bilmektir”. *Diyanet* 5 (15 Ekim 1970), 15.
- “Time’da Yer Alan Bir Haber: Humeyni: Ölsek de Öldürsek de Cennete Gideriz”. *Tevhid* 10 (26 Şubat 1979), 6.
- “Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına Yardım Dolayısıyla Başkan Vekilimizin Türk Milletine Yaptığı Çağrı”. *Diyanet* 21 (15 Haziran 1971), 15.
- “Türk Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Bağış Kampanyası İçin Diyanet İşleri Başkanlığı Genelge Yayınladı”. *Diyanet Gazetesi* 105 (15 Kasım 1974), 1, 14.
- “Türk Masonları”. *Fedai* 28 (Şubat 1966), 19.
- “Türkiye Beynelmillel Kapitalizm (IMF)’in Kontrolüne Girdi Hoş Geldin Düyûn-ı Umûmiye”. *İslâmî Hareket* 4 (1 Mayıs 1978), 1.
- “Türkiye’de Enflasyon Bir Yılda Yüzde 70’e Ulaştı”. *Tevhid* 10 (26 Şubat 1979), 15.
- “Türkiye’de İrtica var mı?”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 3.
- “Türkiye’de Son Bir Ay”. *İslâmî Hareket* 25 (15 Nisan 1980), 2.
- “Türkiyenin Kilit noktaları olan 12 adayı Yunanlılara nasıl bahsettiler?”. *Fedai* 2 (Eylül 1963), 8.
- “Türkiyenin Kilit noktaları olan 12 adayı Yunanlılara nasıl bahsettik?” (Kalb Yaramız)”. *Fedai* 7 (Şubat 1964), 15.
- “Türkiye’nin Kalkınması”. *Fedai* 5/4 (Nisan 1979), 10.
- “TV’deki Dini Yayınlar Üzerine...”. *Diyanet Gazetesi* 309 (Kasım 1984), 2.
- “Ulusçuluk ve ulusal devletler, küfrün en büyük örnekleridir”. *İstiklâl* 2 (Kasım 1985), 1.
- “Ülülemlr’e İtaat; Evet; Amma!..”. *Hicret* 12 (10 Aralık 1979), 2.
- “Urfa Semineri Başarı İle Sona Erdi”. *Diyanet* 25 (15 Ağustos 1971), 1, 15.
- “U-2 Olayı Müslüman Halkımız, Jandarmalık Yapmaya Razi Değil”. *Tevhid* 22 (21 Mayıs 1979), 12.

- “Üç Büyük Şehirde Kırk Beş Bin Kilo Ekmek Hergün Çöplüğe Atılıyor”. *Diyanet* 16 (30 Mart 1971), 1, 15.
- “Üç Hadisle Bir Dünya Nizamı”. *Tohum* 2 (Kasım 1963), 23.
- “Üç İmkân”. *Tohum* 1 (Ekim 196), 13.
- “Üç Pırlanta Söz”. *Tohum* 18 (Mart 1965), 25.
- “Vatan Hizmetinde Altmış Bir Yıl”. *Diyanet* 44 (1 Haziran 1972), 1.
- “Vatan’da Dirlik Millî Birlikle Olur”. *Diyanet* 37 (15 Şubat 1972), 1.
- “Vekil İmamların Durumu”. *Diyanet* 4 (Nisan 1969), 16.
- “Vietnam-Vietkong”. *Sancak* 6 (Şubat 1968), 12.
- “Yahudi Casusu Alman”. *Sancak* 8 (Nisan 1968), 10.
- “Yanlış Değerlendirmek”. *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 18.
- “Yapılan Anlaşmalar Meşru Değildir Kıbrıs’ta Sahabe’nin Bile Kanı Var!..”. *Tevhid* 23 (28 Mayıs 1979), 15.
- “Yavru Vatan Kıbrıs’ta Türk-İslâm Cemiyeti Teşkilâtlanıyor”. *Diyanet Gazetesi* 95 (1 Temmuz 1974), 1
- “Yavru vatan, nazlı Kıbrıs, yoksa sana elvedâ mı?”. *Fedai* 8 (Mart 1964), 1.
- “Yayın Hizmetleri Hakkında Başkanlık Görüşü”. *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*. haz. Ahmet Günay vd.. 2/297-300. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- “Yeni Eğitim Dönemine Girerken”. *Akıncılar* 6 (21 Ekim 1979), 2.
- “Yeni Fetihlere Doğru...”. *Tohum* 117 (Mayıs 1980), 3.
- “Yerimiz Dar, Yerimiz Olsa Yenimiz Dar”. *Tevhid* 5 (15 Ocak 1979), 2, 19.
- “Yerler gökler titriyor!..”. *Sancak* 9 (Mayıs 1968), 5.
- “Yurt Sevgisi”. *Diyanet Gazetesi* 277 (Mart 1982), 20.
- “Yüksek Kooperatifçilik Semineri ve Kooperatifleşmenin Önemi”. *Diyanet Gazetesi* 117 (15 Mayıs 1975), 11.
- “Zulüm için Halka Yalvarılan Sistem’de...”. *Akıncılar* 5 (4 Ekim 1979), 15.
- “Zulüm Mahkemeleri Önünde Bir Mücahid Konuşuyor”. *Şûrâ* 2 (12 Ocak 1978), 12.
- “Zulüm ve Baskılar Bizi Yıldırılmaz!..”. *İslâmî Hareket* 5 (1 Haziran 1978), 2.

- ““Alkollü içki kullanmak medeniliğin ölçüsü değildir.””. *Diyanet Gazetesi* 325 (Mart 1986), 14-15.
- ““Bağlantısızlar” mı?””. *Hicret* 1 (17 Eylül 1979), 13.
- ““Bulgar Zulmü”nün Tarihçesi””. *Diyanet Gazetesi* 367 (Eylül 1989), 15.
- “14 Ekim Seçimleri””. *Fedai* 5/9 (Kasım 1979), 9.
- “1976 Kıbrıs Türk Federe Devletinde “Kalkınma Yılı” İlan Edildi””. *Diyanet Gazetesi* 135 (15 Şubat 1976), 7.
- “2. Sayı için...””. *Tohum* 2 (Kasım 1963), 3.
- “25 Nisan Pazar Günü Ankarada: Türkiye Din Görevlileri Federasyonu İlk Genel Kurulu Toplandı””. *Diyanet* 19 (15 Mayıs 1971), 1, 14.
- ““5241 ölü.. 14.152 yaralı... Anarşi, terör, kan ve gözyaşları...””. *Diyanet Gazetesi* 338 (Nisan 1987), 5.
- “-Kusura bakmayın- Kâğıt yokluğundan dolayı düşe-kalka...””. *Hicret* 15 (21 Ocak 1980), 15.

ÖZGEÇMİŞ

1991 yılında Kocaeli'nin Gebze ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Gebze'de tamamladı. 2010 yılında başladığı lisans eğitimini Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde 2014 yılında tamamladı. Yüksek lisans eğitimini gördüğü Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı'ndan 2016 yılında mezun oldu. 2016 yılında atanmış olduğu Dumlupınar Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda halen araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.